

ଜୀବନଲୀଳା

জীবনলীলা

কাকাচাহেব কালেলকৰ

অনুবাদ
নিকপমা ফুকন

সাহিত্য অকাদেমি
নিউ দিল্লী

Jibani—Assamese translation by Smt. Nirupama Phukan of the
Gujarati Travelogue by Kakshab Kalekar, Sahitya Akademi, New Delhi,
1976 Price Rs 12.00

সাহিত্য অকাদেমি, ১৯৭৫

ভলব ঠিকনাতো পোৰা যায়
বৰীজ ভবন, ফিবোজ ষাচ বোড, নিউ দিল্লী ১
২১ চ্যাডোজ বোড, মাদ্ৰাজ ৬
১৭২, নটগাঁও ক্ৰচ বোড, বোম্বাই ১৪
বৰীজ সৰোবৰ স্টেডিয়াম, কলিকাতা ২১

জেনাবেল প্রিন্টার্স য়াণ্ড পাব্লিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড, ১১৯, ললিন সৰণি
কলিকতা ৭০০ ০১৩ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু সাহিত্য অকাদেমি, নতুন দিল্লীৰ
দ্বাৰা প্রকাশিত

আগকথা

সাধাৰণতে চাবলৈ গলে পঞ্চ মহাভূতৰ মিলিত শক্তিতেই জীৱনৰ অস্তিত্ব লুকাই আছে। তথাপি আমাৰ মানুহে পানীক 'জীৱন' আখ্যা দিছে। ইয়াৰ ভিতৰত এক বিৰাট বহুস্ত সোমাই আছে। পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে লাগিলে যিমানেই : বায়ু মণ্ডল ঘেৰি নাথাকক, যাব অবিহনত আমি এক মুহূৰ্ত্তও জীয়াই থাকিব নোৱাৰো, কিন্তু তথাপি পৃথিৱীৰ চাৰিওদিশে আৰবি ধকা পানীৰ আৱৰণেহে পৃথিৱীক মহিমাৱতী আৰু মহত্বপূৰ্ণ কৰি তুলিছে। পানীৰ ভিতৰত যিনতুনত্ব আছে, যি জীৱনী শক্তি আছে তাক অলা জুই বতাহ ধূসূচা আদি একোৰে ভিতৰত পোৱা নাযায়। যি ঠাইত পানীৰ ধাৰা বয়, সেই ঠাই আপোনা-আপুনি সিদ্ধ আৰু শীতল হৈ পৰে। পানীয়ে নিজৰ জীৱনী শক্তিৰ দ্বাৰা শুকান মৰুভূমিকে উপবনত পৰিণত কৰিব পাৰে। প্ৰত্যেক প্ৰাণীয়েই যাতে নিজৰ জীৱনত পানীক বিভিন্ন ধৰণে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে, পানীয়ে সদায় সকলোকে সেই সুবিধা দিয়ে। পানীৰ প্ৰকৃতি হৈছে চঞ্চল, তৰল আৰু উৰ্দ্ধ্বল আৰু তাতেও ইয়াৰ বিশেষ মহত্ব হৈছে বংশলতা—। প্ৰাকৃতিক দৃশ্যাবলী চাই থকা সময়ত পৰ্বত, পাহাৰ, ভাৱৰ আৰু এই সকলোৰে উৎসস্বৰূপ সূৰ্য্যোদয় আৰু সূৰ্যাস্তৰ সৌন্দৰ্য্য অনুভৱ কৰিছোঁ। পৃথিৱীৰ প্ৰকৃতি বিভিন্ন বৰষুণৰ বিশেষত্ব আৰু বিভিন্ন বৰষুণৰ অস্তিত্ব অনুভৱ কৰিছোঁ। তথাপি পানীৰ প্ৰকৃতি হৈছে বা বিস্তাৰত যি জীৱন সৌন্দৰ্য্য কুটি উঠে তাৰ কোনো দৃষ্টান্তো প্ৰকৃতিৰ তুলনাত আন সকলো প্ৰাকৃতিক দৃশ্য তুলনাত সৰু। লাগিলে যিমান ডাঙৰ উদ্ভিদ আৰু গগনভেদী পৰ্বত হওক, কিন্তু পানীৰ প্ৰকৃতিৰ দৰে পানীৰ পানী বন্ধক বিদীৰ্ণ কৰি কোনো ডাঙৰ বা সৰু নিজৰা বাগানৰ পৰা পানীৰ প্ৰকৃতিৰ পৰা লৈকে তীব্ৰ ভাৱতা তুলি, শূন্য আৰু বৈচিত্ৰ্যহীন যেন লাগে।

সংস্কৃতত 'শুদলয়ো: সাবৰ্ণাম্' নীতিত পানীক হয়তো জড় পদাৰ্থ বুলিও কয়। কিন্তু প্ৰকৃততে যদি কবলৈ যোৱা যায়, তেন্তিহাহলে পানীক জড় বোলা বুদ্ধিকহে জড় বোলা উচিত। জড়তাৰ যদি ক'ববাত অত্যাৱ আছে, তেন্তিহাহলে পানীত।

পৰ্ৱতক দেখিলে তাৰ শিখৰলৈকে বগাবৰ ইচ্ছা হ'ব, সম্ভৱ হলে আমাৰ ভৰি শিখৰলৈকে আগ বাঢ়িও যাব। পানীৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একেই কথা। যেতিয়ালৈকে মানুহে নৈৰ উৎপত্তিস্থান আৰু নৈৰ মুখ বিচাৰি নাপায়, তেতিয়ালৈকে তেওঁ লজ্জিত হ'ব নোৱাৰে। পানীক দেখিলে মানুহৰ তাৰ ওচৰলৈ যাবৰ ইচ্ছা হয়। সেই পানী যদি খাবৰ উপযুক্ত হয়, তেতিয়াহলে পিয়াহ নালাগিলেও মানুহৰ পিপাসা আগুত হৈ উঠে। ভালকৈ গা ধুই শৰীৰৰ বাহ্য ভাগ আৰু পানী খাই শৰীৰৰ ভিতৰৰ ভাগ পবিত্ৰ নকৰিলে মানুহৰ মন তৃপ্ত নহয়। যদি আন কোনো সুবিধা নাথাকে, তেতিয়াহলে মানুহে পানীৰে আচমন কৰে, নহলে অন্ততঃ চুচলুমান পানী লৈ চকুকে ধোৱে। হিমালয়ৰ শীতল প্ৰদেশত, য'ত গাৰ কাপোৰ সোলোকাৰাও কষ্টকৰ, সেই ঠাইতো আমাৰ ধৰ্ম্মনিষ্ঠ লোক সকলে পঞ্চ-স্নান কৰে। পানীত আঙুলি জুবুৰিয়াই সেই আঙুলি মূৰত লগালে এবাৰ গা ধোৱা বুলি ধৰা হয়। ইয়াৰ পাছত আকৌ সেই পানীৰে দুয়োটা চকু প্ৰকালন কৰিলে দ্বিতীয়বাৰ গা ধোৱা হয়। তাৰ পাছত সেই পানীৰ টোপাল কৰ্ণমূলত লালিলে আমাৰ পঞ্চ-স্নান সম্পূৰ্ণ হয়। যেতিয়ালৈকে মানুহে জলস্পৰ্শ নকৰে, তেতিয়ালৈকে তেওঁ শাৰীৰিক পবিত্ৰতা অনুভৱ কৰিব নোৱাৰে। যেতিয়া মানুহৰ মূছা হয়, তেতিয়া সেই মানৱীয় শৰীৰক এই পৃথিৱীৰ বুকুতে সমৰ্পণ কৰি দিয়া হয়। এই প্ৰথা গোটেই মানৱ সমাজত প্ৰচলিত আছে। কিন্তু আমি ইয়াক অলপ সংশোধন কৰিলোঁ। শৰীৰক পঁচি যাবলৈ নিদি তাক দাঙ কৰা আমি অধিক প্ৰেমস্বৰ বুলি মানোঁ। অধিক আমি 'পাবক' বুলি কওঁ। পাবক অৰ্থাৎ পবিত্ৰ কৰোঁতা। কোনো বস্তু লাগিলে যিমানেই গেলা-পঁচা, অপবিত্ৰতাৰ আৰু অপবিত্ৰ হওক, অগ্নি সংস্কাৰ কৰিলে সি পবিত্ৰ হৈ পৰে। সেই কাৰণে আমি গোৰুৰ খুটী, ৰবি, চন্দ্ৰন, ধূপ আৰু কাফুৰৰ নিচিনা দাহক পদাৰ্থক একে লগে গোটাই মৃতকৰ শৰীৰত অগ্নি সংস্কাৰ কৰোঁ।

এইবিধিলৈকে সকলো ঠিকেই আছে, কিন্তু জীৱন-দায়ক সংস্কৃতিৰ ইমানতে শেষ নহয়। অগ্নি দাহৰ পাছত যি অস্থি আৰু চাই-ভগ্ন অৱশিষ্ট থাকে, যেতিয়ালৈকে আমি তাক কোনো পবিত্ৰ নদীত বিসৰ্জন নকৰিওঁ, তেতিয়ালৈকে আমি পৰম সন্তোষ লাভ কৰিব নোৱাৰোঁ।

‘মহাত্মাজীৱ অহি আৰু চিতা-ভষ্ম আমাৰ গোটেই দেশত, ব’তে পৱিত্ৰ জলাশয় আছে, তাতে বিসৰ্জন দিলোঁহঁক। হিমালয়ৰ সিপাৰে কৈলাস পৰ্ব্বত আঙুৰি ধৰি মানস সৰোবৰতো অলপ চিতা-ভষ্ম বিসৰ্জন কৰা হ’ল। প্ৰয়াগৰ নিচিনা যজ্ঞস্থানত বিসৰ্জন কৰাৰ পাছত অবশিষ্ট চিতা-ভষ্ম সাগৰৰ পাৰলৈকো নিয়া হ’ল। বিশেষভাৱে লক্ষ্য কৰিব লগীয়া কথা এইটোৱেই যে যি আফ্ৰিকাৰ মাটিত গান্ধীজীয়ে সত্যাগ্ৰহৰ নিচিনা দৈৱিক শক্তিৰ সন্ধান পাইছিল আৰু যি ঠাইত নিজৰ জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল সেই আফ্ৰিকাৰ নীল নদীৰ উৎপত্তি স্থানতো এই অহি-ভষ্ম বিসৰ্জন কৰা হৈছিল।

যি পানীৰ পৱিত্ৰ দৰ্শনত এনেকুৱা আনন্দ নিশ্চিত হৈ আছে, এই সংগ্ৰহত তেনেকুৱা বৰ্ণনাকে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে।

সংগ্ৰহ কৰিবৰ সময়ত “মোৰ স্মৰণ যাত্ৰা”ৰ পৰা এটা সৰু অধ্যায়ে মূৰ দাঙি সুধিলে—“আপুনি যোক ইয়াত নলব নেকি?” নিজৰ অসাৱধানতাৰ কাৰণে তাৰ ওচৰত ক্ষমা খুজি মই কলোঁ—“নিশ্চয়, নিশ্চয়। তোবো এই ‘জীৱনলীলা’ত ঠাই হ’ব।”

পাৰ্থিৱ সৃষ্টিৰ নিচিনাকৈয়ে মানসিক সৃষ্টি, কল্পনা-সৃষ্টি আৰু মায়াৱী সৃষ্টিও এবিধ সৃষ্টি। এতেকে মানুহৰ আৰু হৰিণাৰ চকুৰ পানীৰ লগত যাৰ তুলনা কৰা হয়, আৰু যি জল-প্ৰবাহে এই দুয়োকো নিজৰ ফালে টানি লয়, লাগিলে সি প্ৰাণবায়ু তথা উদ্‌যান বায়ুৰ সংমিশ্ৰণত গঠিত নহলেও “জীৱনলীলা”ত তাৰ নিশ্চয় স্থান হোৱা উচিত। ইয়াকে ভাবি সৰুতে ফুৰিবলৈ যাওঁতে দেখা “তেবদালৰ মৰীচিকা”ৰ বৰ্ণনাও ইয়াত কৰা হৈছে।

চাহাবা মকভূমিৰ দাঁতি কাষৰলৈ ছপৰীয়া পৰত যদি গলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে সেই বিৰাট মকভূমি আৰু তাৰ মৰীচিকাৰ বৰ্ণনাও ইয়াত নিশ্চয় কৰিলোঁহেঁতেন; কিন্তু পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ পৰা উত্তৰফালে যোৱাৰ সময়ত নিজৰ প্ৰাণ বচাবৰ কাৰণে চাহাবা মকভূমিৰ সম্পূৰ্ণ ভাগ মই বাতি আঁতৰত পাব হলোঁ আৰু তাকো আকাশী জাহাজৰ সময়ত। পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ মধ্যযুগৰ নগৰ ‘কানো’ৰ পৰা আহি মাজৰাতি ‘ত্ৰিপোলী’ পালোঁহি। তেতিয়ালৈকে মই একেবাৰে চাহাবাক চাই আহিছিলোঁ।

কিন্তু সেই নিশা, বাতিৰ অন্ধকাৰৰ বাহিৰে তাত আক মই আন একো দেখা নাছিলোঁ। চাহাৰা মকতুমি পাব হোৱাৰ পাছতো তাৰ মৰীচিকা দেখা নগ'ল। যেতিয়া আকাশী জাহাজৰ পৰা নামিলোঁ, তেতিয়া কেৱল ইমানকেহে কব পাৰিলোঁ :

“লিম্পতীৰ ভমোজমানি

বৰ্ষাভীৰাজনং নভঃ।”

আমাৰ সংকৃত কবিসকলৰ নদী বৰ্ণনা আৰু স্তোত্ৰবোৰ পঢ়িলে মই মুগ্ধ হওঁ। এই স্তোত্ৰবোৰৰ ভিতৰত ভক্তি ভাবেই সকলোতকৈ বেছিকৈ চকুত পৰে। তেওঁলোকৰ শব্দ-লালিতা অসাধাৰণ, তেওঁলোকৰ ভাষাত এনেকুৱা প্ৰবাহ আছে যেন সি নদীৰ প্ৰবাহৰ লগত প্ৰতিযোগিতাহে কৰিব পাৰে। কোনো কোনো ঠাইত দুই এটা শব্দৰ ভিতৰত বা সমাসত এক সুন্দৰ বৰ্ণনাও আহি পৰে। কিন্তু সেইবিলাক স্তোত্ৰত বৰ্ণনাতকৈয়ো নদীৰ মাহাত্ম্যহে বেছি দেখা যায়। আজি আমি বাস্তৱবাদী আৰু শব্দৰ চিত্ৰকৰ হৈ পৰিছোঁ। গতিকে যদি ইয়াৰ লগতে আৰু অলপ মাহাত্ম্য আৰু কাব্য আৰু পৰে তেতিয়াহলে ই আৰু অধিক মনোগ্ৰাহী হৈ পৰিব। কিন্তু বৰ্ণনা পঢ়িবৰ সময়ত নদী বা সৰোবৰৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনৰ অলপ নহয় অলপ আনন্দ নিশ্চয় পোৱা উচিত। নহলে এই বৰ্ণনাৰ অৱস্থা জৈন পুৰাণত লিখা নগৰীৰ বৰ্ণনাৰ নিচিনা অৱান্তৰ হ'ব। যদি এওঁলোকৰ এই বৰ্ণনাবোৰ কোনো এঠাইৰ পৰা তুলি নি কোনো এখন নগৰৰ লগত যোগ কৰি দিয়া যায়, তেতিয়াহলেও একো ক্ষতি নহয়। প্ৰায়বোৰ লেখকেই কোনো বৰ্ণনাৰ দুই চাৰি শাৰী লিখি বিশ্বস্ততাৰে কয় যে অমুক গল্পত অমুক নগৰৰ যি বৰ্ণনা আছে, তাকেই ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে। এনেকুৱা বৰ্ণনাক আমি বাস্তৱিক চিত্ৰণ বুলি কব নোৱাৰোঁ।

এজন প্ৰাচীন হিন্দী কবিয়ে এটা পৰ্ব্বতীয়া দুৰ্গৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তাত অৱশালাৰ লগত গজশালাৰ বৰ্ণনা আছে। অপ্ৰত্যক্ষদৰ্শী কাৰৰ এইটো সন্দেহ হোৱা নাছিল যে মহাবাহুৰ পৰ্ব্বতৰ ওপৰলৈ হাতী কেনেকৈ উঠিব। শীত প্ৰধান দেশ, গ্ৰীষ্ম প্ৰধান দেশ, আৰু আন এঠাইত ফুলনিৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে এওঁলোকে সাগৰৰ পাৰৰ আৰু পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰ গৰম ঠাই আৰু

চেটা ঠাইব সকলো ফল-ফুল, গছ-লতাকে একে ঠাইতে আনি দিহে। ইয়াৰ ভিতৰতো আচৰিত কথা এয়েই যে সকলোবোৰ ফুল একেলগে ফুলা আৰু সকলোবোৰ ফল একেলগে পকাত সময় বা ঋতুৰ কোনো পৰিৱৰ্ত্তন দেখুৱা হোৱা নাই। সৌভাগ্যবশতঃ আজি এনেকুৱা সাহিত্যৰ বচনা বন্ধ হৈ গৈছে। তথাপি আজিৰ লেখকে প্ৰত্যেক পৰিচয়ৰ অন্তৰত কেবল সামান্য বৰ্ণনা লিখে। “আকাশত তৰা জ্বলি কি আছিল” “ফুলনিত নানা তৰুৰ ফুল ফুলি আছিল,” “চাৰিত গছ লতাবে ভৰি আছিল” এনেকুৱা সাধাৰণ বৰ্ণনা লিখিয়েই তেওঁলোকে সন্তোষ পায়। যেতিয়া লেখকৰ আকাশৰ সন্মুখে কোনো জ্ঞান নাথাকে, আৰু তাৰ তৰাবোৰক নিচিনে, কি ফুল কোন ঋতুত ফুলে, কোন চাৰিত কি গছ-গছনি হয়, এইবোৰ বিষয়ে যদি তেওঁৰ অভিজ্ঞতা নাথাকে তেতিয়াহলে তেওঁ কি কৰিব? শব্দ অলঙ্কাৰৰ দ্বাৰা তেওঁ যিমানেই নিজৰ অনুভৱৰ দৰিদ্ৰতাক লুকাবলৈ চেষ্টা কৰক, তথাপি সেই দৰিদ্ৰতা প্ৰকাশ নোহোৱাকৈ নাথাকে।

এতিয়া আমাৰ দেশত যাত্ৰাৰ সঁজুলি যথেষ্ট পৰিমাণে বাঢ়িছে আৰু দিনক দিনে বাঢ়িয়েই গৈ আছে। আজি আলোক-চিত্ৰ-কলাৰ ইমান উন্নত হৈছে যে সি ললিত কলাৰ শাৰীলৈ উঠিবলৈ স্বত্বশৰ হৈ পৰিছে। যদি দেশী-বিদেশী ভাষাবোৰৰ যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা পঢ়ি আমাৰ কল্পনা উদীপ্ত হ’ব পাৰে, তেতিয়াহলে আজি আমি ভাৰতীয় ভাষাত থকা ভ্ৰম-কাহিনীৰ দৰিদ্ৰতা দূৰ নকৰোঁ কিয়?

আমি আমাৰ প্ৰিয়-পূজা দেশক সাহিত্যৰ দ্বাৰা আৰু আন নানা ধৰণেৰে সজায় আৰু ভৱিষ্যত বংশধৰ সকলক ভাৰত ভক্তিৰ দীক্ষা দিম।

‘দেশ’ মানে কেবল মাটি, পানী আৰু ইয়াৰ ওপৰৰ আকাশেই নহয়; বৰং দেশত বাস কৰা মানুহবোৰো—। এইটো কথা আমাৰ যিদৰে জনা উচিত, সেইদৰে আমাৰ দেশভক্তিত কেবল মানৱ-প্ৰেমেই নহয়, বৰং পশু-পক্ষী, কীট পতঙ্গ আৰু আমাৰ স্বজনৰ স্নেহেও ঠাই পোৱা উচিত।

নৈ, পাহাৰ, পৰ্বত-বাশি আৰু তাৰ উচ্চশিখৰ তথা এই সকলোৰে ওপৰত তিবৰিবাৰী থকা তৰাৰ লগত পৰিচয় কৰি ভাৰত-ভক্তিত আমি আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষ সকলৰ লগত প্ৰতিস্পৰ্ধা কৰা বাঞ্ছনীয়। আমাৰ পূৰ্ব-

৯৬

আগন্তব্য

পূৰ্বৰ সকলৰ সাধনাৰ বলত বিদেশত গজাৰ নিচিনা নৈ, হিমালয়ৰ দৰে পৰ্বত, ঠায়ে ঠায়ে প্রতিষ্ঠিত হৈ থকা আমাৰ ধৰ্মক্ষেত্ৰ, নীল আৰু বড়গছৰ দৰে মহাবৃক্ষ, তুলসীৰ নিচিনা পবিত্ৰ গছ, গৰুৰ দৰে জন্তু, গৰুড় পক্ষী আৰু ম'ৰাৰ নিচিনা চৰাই, গোপীচন্দন আৰু ইটা গুড়িয়া বঙৰ মাটি আদিৰ দৰে বস্তু বিলাক ভক্তি আৰু সন্ন্যাসৰ বিষয় হৈ গৈছে ; সেই দেশত সংস্কাৰ আৰু ভাবৰ উত্থান কৰাই হৈছে আমাৰ বৰ্ত্তমান যুগৰ কৰ্ত্তব্য ।

দাদাভাই নৌবোভী পুণ্যাতিথি

বৰ্ষ, ১-৬-৫৬ চন

কাকা কালেলকৰ

সবিতা-সংস্কাৰ্ত্তি

যি ভূমি কেবল বাৰিষাৰ পানীৰেহে সিঁচিব পাৰি আৰু ব'ত বাৰিষাৰ আশ্ৰয়তহে খেতি কৰা হয়, সেই ভূমিক “দেৰ-মাতৃক” বুলি কয়। ইয়াৰ বিশৰীতে যি ভূমিক বাৰিষাৰ সহায় নালাগে, বৰং নদীৰ পানীৰেহে সিঁচিব পাৰি তথাপি ইয়াত উপযুক্ত শস্য হয়, সেই ভূমিক “নদী মাতৃক” বোলে। ভাৰতবৰ্ষৰ যি সকল লোকে ভূমিক এইদৰে দুভাগে বিভক্ত কৰিছিল, তেওঁলোকে নদীক কিমান মহত্ব দিছিল, সেই কথা আমি অতি সহজে বুজিব পাৰোঁ। তেওঁলোকে পঞ্জাবৰ নাম সপ্তসিন্ধু থৈছিল। গঙ্গা যমুনাৰ মাজৰ প্ৰদেশবোৰৰ নাম অন্তৰ্বেদী (দোবাব) ৰাখিছিল। প্ৰকৃতিয়ে ভাৰতক বিজ্জাচল আৰু সাতপুৰা পৰ্বতৰ যোগেদি দুভাগত বিভক্ত কৰিছে। উত্তৰ ভাৰত (হিন্দুস্থান) আৰু দক্ষিণ ভাৰত (দক্ষণ)। কিন্তু আমাৰ মানুহে সকলৰ সময়ত বিজ্জাচল বা সাতপুৰাৰ নাম নলৈ ‘গোদাবৰ্ধা: দক্ষিণেতীৰে বা বেৰায়া: উত্তৰে তীৰে’ বুলি নৈৰ যোগেদি দেশক ভাগ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰাও আমাৰ দেশত নৈৰ মাহাত্ম্য স্পষ্ট হৈ পৰে। কিছুমান বিদগ্ধ ব্ৰাহ্মণে নিজৰ বংশৰ নামো এখন নৈৰ নামানুসাৰে ৰাখিছে। যেনে— ‘সাবৰত’। গঙ্গাৰ পাবত থকা পুৰোহিত আৰু পাণ্ডা সকলে নিজক গঙ্গাৰ পুত্ৰ বুলি কৈ গোঁৰৰ অনুভৱ কৰে। বজাক ৰাজ্যাভিষেক কৰাৰ সময়ত যেতিয়া প্ৰজাই চাৰিখন সাগৰ আৰু সাতখন নৈৰ পানী আনি তাৰ দ্বাৰা বজাক অভিষেক কৰে, তেতিয়াহে সকলোৰে এই ৰজা ৰাজ্যৰ অধিকাৰী হৈছে বুলি মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰে। ভগৱানৰ নিতা-পূজা কৰাৰ সময়ত ভাৰতবাসীয়ে নিজৰ পূজাৰ ঘটত ভাৰতৰ সকলো নদীক আহ্বান কৰে।

গঙ্গে চ যমুনে চৈব গোদাবৰি সবৰতি ।

নৰ্মদে সিদ্ধু কাৰোৰি জলেঅগ্নিনে সন্ন্যসিং কুৰ ।

যেতিয়া ভাৰতবাসী তীৰ্থ যাত্ৰাৰ কাৰণে যায়, তেতিয়া তেওঁ অধিক পৰিমাণে নদী-দৰ্শনৰ কাৰণেহে যায়। তীৰ্থৰ অৰ্থ হৈছে—নদীৰ ঘাট।

নদীক দেখিলে মানুষের মনত এইটো জ্ঞান নাথাকে যে যি নৈল গা খুই তেওঁ পৰিত্র হৈছে, সেই নৈব পানী লৈ আকৌ অভিষেক কৰা কি প্ৰয়োজন ? গঙ্গাৰ পানী লৈ গঙ্গাক অভিষেক নকৰিলে মানুষৰ ভক্তি ভাৱত সন্তোষ নাহে। যেতিয়া সীতাদেৱী শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ সৈতে বন বাসলৈ গৈছিল, তেতিয়া তেওঁ প্ৰত্যেক নৈ পাৰ হ'বৰ সময়ত নৈবোৰৰ ওচৰত এইবুলি মনে মনে সঙ্কল্প কৰিছিল যে বনবাসৰপৰা কুশলে ঘূৰি আহিলে আমি তোমালোকৰ অভিষেক কৰিম।

যেতিয়া মানুষৰ যুত্ম হয়, তেতিয়াও তেওঁ বৈতৰণী নৈ পাৰ হ'ব লাগে। এই অগ্ৰহাৰী জীৱন আৰু যুত্ম হুয়োৰো ভিতৰত আৰ্যাসকলৰ জীৱন, নৈব লগত অবিচ্ছিন্ন ভাবে জড়িত হৈ আছে।

সকলো নৈব ভিতৰত গঙ্গাই হৈছে প্ৰধান নদী। গঙ্গা কেৱল পৃথিৱীতে নহয়, বৰ্গ আৰু পাতালতো প্ৰবাহিত। সেই কাৰণেই গঙ্গাক ত্ৰিপথগা বুলি কোৱা হয়।

যদি কোনোবাই নিজৰ পাণৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰি নতুন জীৱন গঢ়িব খোজে, তেতিয়াহলে তেওঁ নৈলৈ গৈ এককাললৈকে পানীত নামি সংকল্প কৰে, তেতিয়াহে তেওঁৰ সংকল্প সিদ্ধ হয় বুলি বিশ্বাস। বৈদিক কালৰ ঋষি-মুনি সকলকে আদি কৰি বাস, বাসীকি, স্তক, কালিদাস, ভৰভূতি, ক্ষেমেন্দ্ৰ, জগন্নাথ আদি যি কোনো সংস্কৃত কবিক লোক, নৈব ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ প্ৰতিভা পূৰ্ণক'প প্ৰকাশ পাইছে। আমাৰ যি কোনো ভাষাৰ কবিতা চাওক, তাত নৈব স্তোত্ৰ নিশ্চয় পাব। ভাৰতবৰ্ষৰ সৰল জনতাৰ লোক-গীততো আপুনি নৈব বৰ্ণনা কম পৰিমাণে নাপায়।

গৰু আৰু ঘোঁৰাৰ নিচিনা প্ৰয়োজনীয় জন্তুৰ জাত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰোঁতেও আমাৰ মানুহে নৈব নাম লয়। সিদ্ধুৰ পাৰত সুন্দৰ সুন্দৰ ঘোঁৰা পোৱা হৈছিল, সেই কাৰণেই ঘোঁৰাৰ নাম 'সৈন্ধৱ' হৈ গ'ল। মহাৰাষ্ট্ৰৰ বিখ্যাত টট্টু-ঘোঁৰা ভীমা নৈৰ পাৰত প্ৰতিপালিত হৈছিল, এই কাৰণে এই টট্টু ঘোঁৰাক ভীমখৰা বুলি কৈছিল। মহাৰাষ্ট্ৰৰ বেছি গাখীৰ দিয়া সুন্দৰ গৰুক আজিও ই-বাত্তে "কম্বাঙেলী ব্ৰীড" বুলি কয়।

যিহেতু নৈব নামাশ্রুতিৰ দ্বৰচীয়া জন্তুৰ নাম বখা হৈছে, সেইদৰে কেইখন-

মান নৈব নামো পদ্ম-পঙ্কজ নারায়ণসবি নবা তৈছে—যেনে গো-কা, গো-মতী, সাবব-মতী, হাধমতী, বাব-মতী, সাবমতী, চৰ্ম্মমতী আদি।

মহাশেখৰ পূজাত প্ৰতীকৰূপে যি চচ্চকীয়া ঘূৰ্ণীয়া শিল (বাণ) ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেই শিল কেৱল নৰ্ম্মদা নৈবহে হ'ব লাগে। নৰ্ম্মদাৰ মাহাত্ম্য ইমান বেছি যে তাত যিমান শিল থাকে সেই সকলোকে শব্দৰ বুলি ধৰা হয়। বৈষ্ণৱ সকলৰ শালগ্ৰাম গণ্ডকী নৈৰ পাৰেই আছে। তমসা নৈক বিশ্বামিত্ৰৰ ভনীয়েক বুলি কোৱা হয়। কালিন্দীক (যমুনাক) প্ৰত্যক্ষ ভাবে ভগৱান যমৰাজৰ ভনীয়েক বুলি মনা হয়।

প্ৰত্যেক নৈৰ অৰ্থ হৈছে সংস্কৃতিৰ প্ৰবাহ। প্ৰত্যেকৰে বেলেগ বেলেগ বিশেষত্ব আছে। কিন্তু ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে এই বিভিন্নতাৰ মাজত একতাৰ সৃষ্টি কৰিছে। সেই কাৰণে আমি সকলো নৈকে সাগৰ পত্নী বুলি কওঁ। সাগৰৰ বহুত নাম আছে। তথাপি তেওঁৰ সৰ্বিংগতি নামটো বৰ মহত্বপূৰ্ণ। সেই কাৰণে সাগৰৰ পানীক পৱিত্ৰ বুলি কোৱা হয়। কাৰন সকলো নদীয়েই নিজৰ পৱিত্ৰ জল সাগৰক সমৰ্পণ কৰিছে।

য'ত দুখন নৈৰ সঙ্গম হয়, সেই ঠাইক আমি প্ৰয়াগ বুলি পূজা কৰোঁ। এই পূজা আমি এই কাৰণেই কৰোঁ যে, যি ঠাইত প্ৰকৃতিৰ মিলন বা সঙ্গম হয়, সেই ঠাইক আমি স্তম্ভ সঙ্গম বুলি ভাবোঁ। স্তম্ভ পুৰুষৰ বৈবাহিক সম্বন্ধও ভিন্ন ভিন্ন গোত্ৰৰ মাজতহে হয়। এই উদাহৰণৰ দ্বাৰা আমি এইটোকে বুজাব গ'ছোঁ যে অপবিবৰ্জনশীল সংস্কৃতিক আকোৰগোঁজালি মাৰি থকা উচিত নহয়। লক্ষ্যৰ জীয়াবী ঘোষণাৰ সৌৰাষ্ট্ৰৰ ল'ৰাৰ লগত যদি বিয়া হয়, তেতিয়াহলে তেওঁলোক দুয়োৰো ভিতৰত জীৱনৰ প্ৰত্যেক প্ৰশ্নক উদাহৰণৰে চোৱাৰ শক্তি হ'ব। ভাৰতীয় সংস্কৃতি আদি কালৰপৰাই সঙ্গম-সংস্কৃতি ৰূপে বিৰাজমান। আমাৰ ৰাজকুমাৰ সকলে দুৰ-দূৰণিৰ ৰাজকুমাৰী সকলক বিয়া কৰাইছিল। কেকয় দেশৰ কৈকেয়ী, গান্ধাৰৰ গান্ধাৰী, কামৰূপৰ চিত্ৰাঙ্গদা, সুদূৰ দক্ষিণৰ মীনাক্ষী মীনল দেৱী, একেবাৰেই বিদেশৰপৰা অহা উৰ্বশী আৰু মহাশ্বেতা আদি এনেকুৱা নানান উদাহৰণ আমাৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থত পোৱা যায়। আজিও ৰজা-মহাৰজাই সঙ্গম হলে

দুব-দুবনিৰ ছোৱালী বিয়া কৰায়। এই সকলোবোৰ সঙ্গম-সংস্কৃতি আমি নৈব পৰাই শিকিছোঁ।

বদি আমি নিজৰ নিজৰ নৈব প্ৰতি শ্ৰদ্ধা লু হৈ চলোঁ, তেতিয়াহলে অন্ততঃ আমি নিশ্চয় সাগৰলৈ যাব পাৰিম। তাত কোনো ভেদা ভেদৰ ভাৱ থাকিব নোৱাৰে। সকলোবোৰ একাকাৰ, সৰ্ব্বাকাৰ আৰু নিৰাকাৰ হৈ যাব।

নদী মুখে নৈব সমুদ্রমাৰিশেত্

বাতিপুৰা বা গধূলি পৰত যেতিয়া নৈব পাৰত বহা যায়, তেতিয়া মনলৈ নানা বস্তুৰ ভাৱ আহে। বালিৰ বিশাল স্তম্ভটো সদায় একে ঠাইতে বৈ থাকে; তথাপি তাৰ প্ৰতিটো কণাক বতাহ আৰু পানীয়ে হানচুত কৰে। 'এই সকলোবোৰ বালি ক'বপৰা আছে আৰু ক'লৈ যায়? বালিৰ ওপৰত খোজ কাঢ়িলে তাত ভাৰৰ স্পষ্ট আৰু অস্পষ্ট চিন বহে। কিন্তু দুই এজাক বতাহ মাৰিলে তাৰ চিন-চাব নাইকিয়া হৈ যায়। নৈয়ে নিজৰ মৰ্যাদাৰ পৰিবেষ্টনৰ মাজত থাকি অবিচল গতিৰে সদায় বৈ থাকে, ই কেতিয়াও স্থিৰ হৈ বৈ নাথাকে। পানী আছে আৰু যায়, আকৌ আছে, আকৌ যায়। সৰুতে মই ভাবিছিলোঁ যে "মাজবাতি এই পানী চাৰ্গৈ শুই থাকে, আৰু বাতিপুৰা সকলোতকৈ আগতে সাৰ পাই আকৌ ববলৈ ধৰে। যিদৰে চন্দ্ৰ সূৰ্য আৰু অংশা নক্ষত্ৰ জিৰণি লবৰ কাৰণে পশ্চিম ফাললৈ নামি আহে, সেইদৰে এই পানীত হয়তো বাতি হলে শুই থাকে। কাৰণ প্ৰত্যেকৰ বাবে বিশ্ৰামৰ একান্ত আৱশ্যক।" পাছত মই বুজিলোঁ যে নহয়—নৈব পানীক বিশ্ৰাম নালাগে। ই নিৰন্তৰ বৈ থাকে।

এই নৈ ক'বপৰা আহিছে, ক'লৈ যাব, নৈক দেখিলেই এই প্ৰশ্নৰ উদ্ভৱ হয়। এই ভাৱ বা প্ৰশ্ন আজিৰ নহয়, ই সনাতন। নৈব আদি আৰু অন্ত হ'বই লাগিব। নৈক সিয়ানবাৰ দেখা যায়, সিয়ান বাৰ এই প্ৰশ্ন মনত উদ্ভৱ হয়। লাহে লাহে এই প্ৰশ্ন যেতিয়া পূৰণ হৈ পৰে, তেতিয়া সি অধিক গভীৰ, অধিক কাৰাময় আৰু অধিক বহুসময় হৈ পৰে। মন আৰু

ভবিষ্যে বাধা নামানে। মনে একাগ্ৰতাৰ প্ৰেৰণা যোগায় আৰু ভবি আগ বাঢ়ি যায়। আদি আৰু অন্তক বিচৰা এই চিৰন্তন সন্ধান সম্ভৱ আমি নৈব পৰাই পাইছোঁ। এই কাৰণেই আমি নৈব লগত জীৱনৰ প্ৰবাহৰ উপমা দিওঁ। উপনিষদকাৰ আৰু আন ভাৰতীয় কবি, যেন্থা আৰ্ণোল্ড'ৰ নিচিনা ইউৰোপী-য়ান কবি, বোৰ্মা-বোলাৰ নিচিনা উপন্যাসকাৰে জীৱনৰ লগত নৈব উপমা দিছে। এই সংসাৰৰ প্ৰথম যাত্ৰী হৈছে নৈ—। এইটোকাৰণে প্ৰাচীন যাত্ৰীসকলে নৈব উৎপত্তিস্থল—সঙ্গম আৰু নৈব মুখক অত্যন্ত পবিত্ৰ স্থান দিছে।

জীৱনৰ প্ৰতীকৰ নিচিনা এই নৈব প্ৰবাহৰ বিষয়ে আমাৰ মনত নানা বকমৰ প্ৰশ্ন উদয় হয়। তেতিয়া আমি উত্তৰ পাঠ যেন শূন্যবপৰা আছে আৰু অসীমত বিলীন হৈ যায়। শূন্য অৰ্থাৎ সূক্ষ্ম, কিন্তু প্ৰবল, অন্তৰৰ অৰ্ণ হৈছে বিৰাট আৰু শান্ত, শূন্য আৰু অন্তৰ দুয়ো এটাতকৈ আনটো বহুস্বয়ং, দুয়ো অমৰ। প্ৰকৃততে দুয়ো একেই। শূন্যৰ পৰাই অন্তৰ—ই চিৰন্তন লীলা। কৌশল্যা অৰু দৈৱকীৰ ভক্তিক বিৰাট ৰূপ দিবৰ কাৰণে যিদৰে পৰব্ৰহ্মই বাল-ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল, সেইদৰে কৰুণাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত হৈ স্বয়ং অনন্তই শূন্যৰূপ ধাৰণ কৰি আমাৰ আগত থিয় হয়। যিদৰে আমাৰ ধাৰণা শক্তি বাঢ়ি যায়, সেইদৰে শূন্যৰো বিকাশ হয়। নিজৰ বিকাশৰ বেগ সহিব নোৱাৰি সি মৰ্যাদাৰ উলঙ্ঘন কৰি বা সীমাক অতিক্ৰম কৰি অনন্তময় হৈ যায়—এটা বিন্দুৱে সাগৰৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে।

মানুহৰ জীৱনৰো সেই একে পৰিণতি। ব্যক্তিৰূপৰা পৰিয়াল, পৰিয়ালৰ পৰা জাতি, জাতিৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰ, ৰাষ্ট্ৰৰূপৰা মানৱ আৰু মানৱৰূপৰা জুমা-বিশ্ব অঞ্চল ব্ৰহ্মাণ্ড, এইদৰেই ক্ৰমান্বয়ে মানুহৰ হৃদয়ৰ ভাৱনা বিকাশ হৈ থাকে। নিজৰ মাতৃ-ভাষাৰ যোগেদি প্ৰথমতে আমি নিজৰ পৰিয়ালৰ কথা বুজি লওঁ আৰু শেষত গোটেইবিশ্বৰে অন্তৰ কৰিব পাৰোঁ। গাঁৱৰ-পৰা নগৰ, নগৰৰূপৰা প্ৰদেশ, প্ৰদেশৰূপৰা দেশ, দেশৰূপৰা বিশ্ব এইদৰে আমি 'ৰ'ৰ, বিকাশ কৰি কৰি 'সৰ্ব'ৰ ভিতৰত বিলীন হৈ যাওঁ।

নৈ আৰু জীৱনৰ গতিও একে ধৰণৰ। নৈয়ে সদায় স্বধৰ্মনিষ্ঠ হৈ থাকি নিজৰ কুল-মৰ্যাদা ৰক্ষা কৰে—এই কাৰণেই প্ৰগতিশীল। শেষত

নিজৰ নাম, কণ ভাগ কৰি সাগৰত লীন হৈ যায়। লীন হৈ যোৱাৰ পাছতো ই স্থিৰ হৈ নাথাকে, সকলো সময়তেই বৈ থাকে। নদীৰ গতি এনেকুৱাই। জীৱনৰ আৰু জীৱন মুক্তিৰো এই একে পথ। ইয়াৰদ্বাৰাই আমি আনো জীৱনদায়ক শিক্ষাৰ ক্ৰম সম্বন্ধে জ্ঞান আহৰণ কৰিব নোৱাৰিম ?

উপস্থান *

বিভিন্ন সুযোগ আৰু সময়ত মই ভাৰতবৰ্ষৰ যিবোৰ নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ তাৰেই কেইখনমান নৈৰ সম্বন্ধে ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। ইয়াত মোৰ উদ্দেশ্য ভূগোলত সংগৃহীত জীৱ-জন্তুৰ সম্বন্ধে তালিকা দিয়া নহয়, নৈৰ যোগেদি আমাৰ বেচা-বেপাৰত যি প্ৰভাৱ পৰে ইয়াত তাকে কবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। ই কেৱল আমাৰ দেশৰ লোক-মাতাক ভক্তি ভাবেৰে কৰা নতুন ধৰণৰ উপস্থান।

আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষ সকলৰ নদী-ভক্তি লোক বিখ্যাত। সি আজিও ম্লান হোৱা নাই। আজিও যাত্ৰীসকলে সৰু-ডাঙৰ সকলো প্ৰকাৰৰ নৈৰ যোগেদি তীৰ্থ স্থানৰ ফালে আগুৱাই গৈ ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে যে আমাৰ সেই প্ৰাচীন ভক্তি আজিও অবিচলিত হৈ আছে।

ভক্তিৰ এই উদগাৰ শ্ৰৱণ কৰি ভক্তৰ হৃদয় সন্তুষ্ট হওঁক। লোক-মাতাৰ দৰ্শন কৰি নানা ধৰণেৰে তেওঁৰ স্তুন পান কৰি আমাৰ সংস্কৃতিক পৰিপুষ্ট কৰাৰ আগ্ৰহ যুৱক সকলৰ অন্তৰত আগ্ৰহ হৈ উঠক।

ভাৰতবৰ্ষৰ সকলোবোৰ সুন্দৰ ঠাইৰ বৰ্ণনা কৰা মানুহৰ শক্তিৰ বাহিৰত। স্বয়ং ভগৱান ৰাসদেৱে যেতিয়া ভাৰতৰ নৈবোৰৰ নাম কবলৈ বহিল, তেতিয়া তেওঁ স্বীকাৰ কৰিব লগীয়া হ'ল যে যিমানবোৰ নৈৰ নাম মোৰ মনত পৰিছে ইয়াত তাৰেই গুণ-কীৰ্ত্তন কৰিছোঁ। এতিয়াও আৰু অসংখ্য নৈ বৈ গৈছে।

মই দেখা নৈৰ ভিতৰত যিমান সম্ভৱ সিমানবোৰ নৈক স্মৰণ কৰি আৰু

* মূল গুজৰাটী ৰূপত 'লোকমাটা'ৰ প্ৰস্তাৱনাৰ পৰা।

সেইবোৰৰ বৰ্ণনা কৰি নিজক পৰিত্ৰ কৰাই মোৰ সঙ্কল্প আছিল। আজি যেতিয়া মই এই ভক্তি-কুসুমাজলি বাচিছোঁ, তেতিয়া মোৰ মন বিষাদে ছাটি ধৰিছে। যিমান নৈক কৃতজ্ঞতা জনাব লাগিছিল, মই সিমান নৈব উপস্থান কৰিব নোৱাৰিলোঁ। যিবোৰৰ বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰিলোঁ, তেনেকুৱা নৈব সংখ্যাই সবহ আছিল। যি প্ৰদেশত মই প্ৰায় পঁচিছ বছৰ আছিলোঁ, সেই গুৰুবাটৰ নৈবোৰৰ বৰ্ণনা মই কৰিব নোৱাৰিলোঁ। নৰ্মদা আৰু সাবৰমতী সত্বে অলপ অচৰপ লিখিছোঁ। কিন্তু তান্ত্ৰী বা তপতীৰ সত্বে একো লিখিব নোৱাৰিলোঁ। এই কাৰণে মোৰ মন অনুতপ্ত। এই নৈব উদগম স্থান মধ্যপ্ৰদেশৰ বৈতুলৰ ওচৰত। বৰহানপুৰ আৰু ভূচাবলৰ ভিতৰেদি ই আগবাঢ়ি গৈছে। এবাৰ ইয়াৰ সহায়ত মই চুৰাটৰপৰা হাজীৰালৈকে আহিছিলোঁ। তান্ত্ৰী নৈক ভগৱান সূৰ্য্য-নাৰায়ণৰ প্ৰেমৰ কথা সুধিব পাৰি। ইংৰাজে বেপাৰৰ চলত কিদৰে চুৰাটত নিজৰ দুৰ্গ সাজিছিল, বাজীৰাৱে ইংৰাজক মহাবাহুৰ স্বাধীনতা কেতিয়া সঁপিছিল এই বিষয়েও সুধিব পাৰি।

গোধৰালৈ যাওঁতে মহী নামৰ যিখন সৰু নৈ মই দেখিছিলোঁ তেতিয়া তাত খজাতৰপৰা কাৰী বন্দৰলৈকে কিদৰে চাৰিওফালে পলস পৰি আছিল, সেইটো দেখাবোঁ মোৰ সৌভাগ্য গৈছিল। পূবফালৰ মহানদী আৰু পশ্চিমফালৰ মহানদী দুয়োবোৰো কাম বিভিন্ন ধৰণৰ। সূৰ্য্য, দমন গজা, ফোলক, অম্বিকা, বিশ্বামিত্ৰী কীম আদি পশ্চিমফালৰ ভালেমান মহানদীৰ আতিথ্য মই কেতিয়াবা নহয় কেতিয়াবা গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ। তেওঁলোকক যদি মই অঞ্জলি অৰ্পণ নকৰোঁ, তেতিয়াহলে মোক অকৃতজ্ঞ বুলিব লাগিব। আৰু যি আজীৰ পাবত মচাস্বামীয়ে সৰু কালত খেল-ধেমালি কৰিছিল, তেওঁক মই বিশেষ ভাবে মোৰ অঞ্জলিৰ অধিকাৰিণী বুলি ভাবোঁ। বচবাণৰ ভোগাবোৰ বিষয়ে হয়তো কেতিয়াবা মই লিখিছিলোঁ ; কিন্তু সি ভোগাবোৰ স্মৰণৰ ক্ষেত্ৰত নহয়, সম্ভৱ বানক দেবীৰ কাৰণেহে হ'ব।

যেতিয়া মই গুৰুবাটৰ বাঢ়িবৰ নৈবোৰৰ কথা স্মৰণ কৰোঁ, তেতিয়া মোৰ প্ৰথমতে ভাৰতবৰ্ষৰ সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ নদ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কথা মনত পৰে। ব্ৰহ্মপুত্ৰ উদগম স্থান হিমালয়ৰ সিপাৰে ৰামস সৰোবৰ প্ৰদেশত। হিমালয়ৰ

উত্তৰ ফালে বৈ থকা এক এক বিলুপ্ত পানী একত্ৰ কৰি তেওঁ হিমালয়ৰ সকলো প্ৰাচীৰ ভেদ কৰি পৰ্য্যন্ত তথা হাবি-বননিৰ অজ্ঞাত প্ৰদেশেদি অসমৰফালে বৈ গৈছে। ইয়াৰ পাছত শদিয়া, ডিব্ৰুগড়, তেজপুৰ, ধুবুৰী আদি ঠাই পৰিত্ৰ কৰি বঙ্গ প্ৰদেশত পৰিচেগৈ। তাত গৈ গঙ্গাৰ লগত মিলিছে। এই কাৰণেই তেওঁ কিছু দূৰলৈকে যমুনা নাম ধাৰণ কৰি আগত গৈ পদ্মা নাম গ্ৰহণ কৰিছে। "ইতিহাসৰ উৰাকাণ্ড"ৰপৰা জাপানৰ দ্বিতীয় যুদ্ধৰ আক্ৰমণৰ কাচিনীৰ সকলো ইতিহাস ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত লিপিবদ্ধ হৈ আছে। কিন্তু এই সজীৱ ইতিহাসৰ কৈইবাটাও অধ্যায় মণিপুৰৰ ইন্ফল নৈয়েহে কব পাৰিব। তথাপি তেওঁক সুধিলে তেওঁ কব যে এই বিষয়ে আপুনি মোক সোধাতকৈ ইবাৰতীৰ সখী চিন্দৰীণক সোধক। মণিপুৰৰ ফালৰপৰা পলাই অহা কিছুমান মানুহৰ ইতিহাস সুবমা উপত্যাকাৰ বৰাক নৈক সুধিব লাগিব।

মই বহুত নৈ দেখিলোঁ। কিন্তু যাৰ গন্তীৰ গতি আৰু চিন্তা বহুত কাৰ্য্য-কলাপ দেখি মই সকলোতকৈ অধিক মুগ্ধ হালোঁ, সি হৈছে কালিম্পঙৰ ফালেদি বৈ যোৱা তীস্তা নৈ। তেওঁৰ উদ্গাদকতা আৰু আত্ম-গৌৰৱৰ জ্ঞানে আজিও মোক বিমোহিত কৰি ৰাখিছে। উৎকললৈ মই বহুত বাৰ আহিছোঁ; তাত মহানদী, কাটজুড়ী আৰু কাকপেয়াতো আচেই, কিন্তু বৰী কটকৰপৰা উলটি আহোঁতে খৰশোতাৰ দাঁতিত দেখা সূৰ্যোদয়ৰ দৃশ্য আৰু আনসময়ত শুনা ঋষিকুলা নৈৰ ইতিহাস আৰু তাৰ দাঁতিৰ সৌন্দৰ্যৰ কথা মই বাক কেনেকৈ পাবিম? জৌগত অশোকৰ বিখ্যাত শিলালিপি চাবলৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া মই ঋষিকুলাক দৰ্শন কৰি আকিছিলোঁ। আৰু যেতিয়া মই ধৰলোত 'হাথীৱালা' শিলালিপি চাবলৈ গৈছিলোঁ, মোৰ ভালকৈ মনত আছে যে তেতিয়া মই এখন নৈ দুখনত বিভক্ত হোৱা দেখিছিলোঁ। দুখন নৈৰ লগত দেখাতো বেলেগ কথা, দুখন নৈ মিলিত হৈ নিজৰ জলবাশি বৃদ্ধি কৰে আৰু সজুয় সমুখানৰ সিদ্ধান্ত অনুসৰি বেহা বেপাৰ চলায়। কিন্তু যেতিয়া এখন নৈয়ে দুবৰ পৰা আহি দেখে যে দুইফালৰ প্ৰদেশক তেওঁৰ পানীৰ সমানেই প্ৰয়োজন — তেতিয়া তেওঁ বাক কাৰ কলীয়া হ'ব? নিজৰ পানী ভগাই যেতিয়া তেওঁ দুই ধাৰাত বৰলৈ ধৰে—তেতিয়া তেওঁক

দুটি সন্তানৰ জননী যেন লাগে। তেওঁৰ এই বন্ধনীয় কণ দেখি তেওঁক ভক্তি ভাৱেৰে প্ৰণাম নকৰাকৈ ধকা সম্ভৱ জানো ?

আপোনালোকে ক'লা নৈ বগা হোৱা কথা কেতিয়াবা শুনিছেনে ? সকতে কাৰাবাত মই এখন ক'লা নৈ দেখিছিলোঁ। তেওঁ তেতিয়া-লৈকে সাগৰৰ লগত মিলি থাকে, তেতিয়ালৈকে একেবাৰে ক'লা হৈ থাকে। কিন্তু গোৱাৰ ওচৰত এখন ক'লা নৈ আছে, যি সাগৰৰ লগত মিলিবৰ কাৰণে অস্থিৰ হৈ পৰিছে। আৰু সেই কাৰণেই পৰ্ব্বতৰ শিখৰৰ পৰা এইদৰে জপিয়াই বাগৰি আহিছে যে ইয়াত তেওঁ গাখীৰৰ নিচিনা কাৰাময়, স্বচ্ছ প্ৰপাতত পৰিণত হৈ গৈছে। এই কাৰণে এওঁৰ নামেই ক্ৰীৰ সাগৰ হৈছে। এই ক্ৰীৰ সাগৰৰ দৃশ্য এনেকুৱা যেন কোনো সত্তা স্নাতা নৱ-যৌৱনাই গা ধোৱাৰ পাছত নিজৰ বেণী মেলি দিছে। শৰাবতীৰ জোঁগৰ প্ৰপাতৰ কথা যদি মই তিনিবাৰ বৰ্ণনা কৰোঁ, তেতিয়া হলে ক্ৰীৰ সাগৰৰ কাৰাময় সুন্দৰ কণৰ প্ৰসংশা দহবাৰ কৰা উচিত।

হিমালয়লৈ যাওঁতে দেখা বায়গঙ্গা আৰু হিমালয়ৰ সিপাৰৰ পৰা অহা সবুজ ঘাঘৰাৰ বৰ্ণনা বাকী বৈ গ'ল। কিন্তু লছা (চিলন) ত দেখা সীতাৰাৰ আৰু আন দুই তিনিখন গজাৰ বিষয়ে মই জানো ক'বলৈ লিখিছোঁ ? মধ্য-প্ৰদেশত দেখা ধচানৰ সম্বন্ধে মই লিখিছোঁ, অথচ বেত্ৰৱতীক এৰি দিছোঁ। এইটো বাক কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে ? উজ্জয়িনীলৈ যাওঁতে দেখা শিপ্ৰা নৈক যদি মই স্মৰণাজলি নজনাওঁ, তেতিয়া হলে কালিদাসে মোক শাও দিব। সুবাদাবাদত দেখা গো-মতীৰ কথা ভাবিলে দ্বাৰকাৰ গো-মতীলৈ মনত পৰে, আৰু এই কাৰণেই সিন্ধু প্ৰদেশৰ সিন্ধুৰ লগত মধ্য ভাৰতৰ কুমলীয়া নৈ সিন্ধুলৈকে মনত নপৰাকৈ নাথাকে।

কাঠিয়াৱৰ চোৰবাড়ৰ ওচৰত সাগৰৰ লগত মিলিবলৈ যাওঁতে মাজতে অৱকল হৈ পৰা মেগল নৈক মই দেখা নাই। কিন্তু এনেকুৱা এখন নৈ অড্ডাৰক মই মাদ্ৰাজৰ ওচৰত দেখিছোঁ—যাৰ সাগৰৰ লগত বাহি-জোৰা নাহে। অড্ডাৰ নৈয়ে নিজৰ অন্তৰৰ সকলো সমৃদ্ধি বা সাৰক লৈ সাগৰৰ ওচৰলৈ আহে আৰু সাগৰে খঙত কটু হৈ তেওঁৰ সম্মুখত বালিব এটা

মধ্যাতিথি নিচিনা বাছ বাছ দিয়ে। খণ্ডিতাব এই দৃষ্ট ইমান ককণ বে, তাব স্মৃতি বহুত বহুবলৈকে মনবণবা ঐতব হোৱা নাছিল।

ইয়াতকৈ কেবলাৰ 'বেক বাটাৰ'য়েই ভাল। তাত সাগবৰ সমানে সমানে দাঁতিয়েদি এখন দীঘল নৈ বৈ গৈছে। দেখিলে এনেকুৱা লাগে যেন এই নৈয়ে সাগবক কৈছে—তোমাৰ থাকবা পানীৰ ধুমতাক মই ভাবতৰ মাটিলৈ বাবলৈ নিদিওঁ।

ইয়াৰ এটা সৰু উদাহৰণ আমি জুহুত দেখিবলৈ পাওঁ। জুহুৰ নাৰিকল প্ৰধান প্ৰদেশৰ পশ্চিমফালে সাগৰ আৰু পূবফালে কেতিয়াবা কেতিয়াবা পানী বিয়পি পৰা যেন দেখা যায়। যদি সদায়েই সেই পৰিস্থিতি থাকি যায়, যদি পানী উত্তৰ দক্ষিণ ফালে আৰু এশ বা পঞ্চাচ মাইল মানলৈ বিয়পি পৰে, তেতিয়া চলে বগেৰ মানুহবোৰ কেবলাৰ 'বেক বাটাৰচ'ৰ সন্মুখে অলপ সচেতন হ'ব। কেবলাৰ সেই অংশৰ প্ৰকৃত সৌন্দৰ্য্যক চকুৰে নেদেখিলে বুজা টান। সিদ্ধুৰ সুন্দৰ পদ্ম সৰোবৰ সন্মুখে মই অলপ লিখিছিলোঁ। কিন্তু উৎকলত দেখা চিন্তা সৰোবৰৰ কথা এতিয়াও লিখা হোৱা নাই। লৰ্ড কাৰ্জনে এবাৰ কৈছিল যে—"ভাৰতবৰ্ষ যদি ক'বাত ঐষ্ট সৌন্দৰ্য্যধাম আছে, তেতিয়াচলৈ সি চিন্তা সৰোবৰ। যেতিয়া মই চুইডেন আৰু নৰৱেৰ সাগবৰ শাখাৰ চৰি দেখোঁ, তেতিয়া আগতে এবাৰ দেখা চিন্তা হৃদৰ কথা যোৰ মনত পৰে। উৎকলৰ এজন কথিয়ে এই সৰোবৰক লৈ এখন সুন্দৰ সুদীৰ্ঘ কাব্য লিখিছে।

নৈ আৰু সৰোবৰৰ বিষয়ে লিখাৰ পাছত জীৱন-তৰ্পণ সম্পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে ভাৰতবৰ্ষ, ব্ৰহ্মদেশ আৰু চিলনৰ পাৰত দৰ্শন কৰা বিশিষ্ট সাগবৰ বৰ্ণনাও লিখিব লাগিব।

কৰাচী, কচ্ছ, কাথিয়াৱৰ পৰা বগে, দাভোল, কাৰৱাৰ বা গো-কৰ্ণৰ সাগবলৈকে ইয়াৰ পাছত দক্ষিণফালে কালিকটৰ পৰা বামেশ্বৰম্ আৰু কন্যাকুমাৰীলৈকে তাৰ পাছত সুৰ্য্যোদয়ৰ পূৰণাবে পতিচেৰী, মাজাজ, মহলী-পট্টম্, বিজয়া পট্টম্ আদি আৰু শেষত গোপালপুৰ, চান্দীপুৰ, কোনাৰ্ক, পুৰী জগন্নাথৰপৰা হীৰা বন্দৰৰ দক্ষিণে সাগবৰ পাৰৰ কথা যেতিয়া মনত পৰে, তেতিয়া কমকৈ হলেও পঞ্চাছ-পঁয়ত্ৰিশটা দৃষ্ট যোৰ চকুৰ আগত একেলগে

বিশ্বব্যাপ দৰ্শনৰ দৰে অদ্ভুত ধৰণে নাচিবলৈ ধৰে। চিলন আৰু বেহুন্দৰ দৃষ্টই নিজেই নিজৰ ব্যক্তিত্ব বক্ষা কৰে। এই সকলো আনন্দ অন্তৰৰ ভিতৰত এনেভাৱে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে যদি বাক্যৰ যোগেদি তাক একেলগে বোৱাই দিওঁ, তেতিয়াহলে সাগৰৰ পৰা ওলাই নানা দিশত বৈ যোৱা এক নতুন অলৌকিক সবৰতীৰ জন্ম হৈ যাব। আন নহলেও অন্তৰত অলপ পাতল কৰিবৰ কাৰণে এই সকলোবোৰ পূৰ্ব স্মৃতিক ৰূপ দিব লাগিব।

ভাৰতবৰ্ষৰ হাবি-বননি, পাহাৰ, পৰ্ব্বত, মৰুভূমি, নগৰ আৰু গাঁও সকলোৰে প্ৰতীক্কা কৰি আছে। গাঁৱক প্ৰশংসা কৰিবৰ কাৰণে যিমানেই মই নগৰৰ নিন্দা কৰোঁ, কাম শেষ হোৱাৰ আগতে যদি নগৰৰপৰা পলাবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ, তথাপি নগৰৰ ব্যক্তিত্বক মই চিনিব পাৰোঁ। নগৰৰ প্ৰতিও মোৰ অন্তৰত স্নেহ আৰু ভক্তি-ভাৱ আছে। ভাৰতৰ সকলোবোৰ নগৰ জানো মোৰ দেশবাসীৰ পুৰুষাৰ্থৰ প্ৰতীক নহয়? নগৰবোৰৰ সংস্কাৰৰ ভেটি জানো আমাৰ মানুহেই স্থাপন কৰা নাছিল? প্ৰত্যেক নগৰে জানো নিজৰ বায়ুমণ্ডল, নিজৰ সন্মান আৰু নিজৰ পুৰুষাৰ্থক অৰুণ ৰূপত সুৰক্ষিত কৰি ৰখা নাছিল? কেতিয়াবা যদি নগৰবোৰ গাৱঁৰ ভক্ষক বা শোষক নহৈ বক্ষক বা পোষক হৈ পৰে, তেতিয়াহলে ই সমাজৰ প্ৰত্যেক চিতাকাজীৰ আশীৰ্বাদ নোপোৱাকৈ নাথাকে।

‘মাৰ মনেৰে ভাৰতবৰ্ষত দেখা অজস্ৰ শ্মশানো মোৰ ভক্তিব পাত্ৰ। লাগিলে সি হৰিশ্চন্দ্ৰৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত কাশীৰ শ্মশানেই হৈওক, দিল্লীৰ ওচৰৰ অসংখ্য ৰাজধানীৰ শ্মশান বা মহাযুদ্ধৰ পাছত অসমত দেখা গুপ্ত আকাজী-যানৰ অবশিষ্ট স্বৰূপ। শ্মশান শ্মশানেই। তাক দেখিলেই মানুহৰ, ৰাজবংশৰ, সাম্ৰাজ্যৰ আৰু সংস্কৃতিৰ জন্ম আৰু মৰণ আদিৰ বিষয়ে গধুৰ ভাৱৰ উদয় নোহোৱাকৈ নাথাকে। যিখনলৈ মই যয়ং নিজেই যাব লাগিব —সেই এখন শ্মশানক এৰি বাকী সকলোবোৰ শ্মশানৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ মোৰ ইচ্ছা হয়।

যদি ই সম্ভৱ হয়, তেতিয়াহলে যিদৰে যুদ্ধত ‘কামত লগা’। অজ্ঞাত বীৰ সকলৰ শ্ৰাদ্ধৰ সময়ত অজ্ঞাত আত্মীয়ই সামান্য এটা পিণ্ড বা অঞ্জলি দিওঁ, সেইদৰে যি শ্মশানত হৰিশ্চন্দ্ৰ, বিজয়, ভৰ্তৃহৰি আৰু মহাদেৱৰ

উপাসক অসংখ্য যোগিনীয়ে নিজৰ নিবাস স্থান পাতিছিল, সেই ঐতিহাসিক —“লক্ষ্মী-সামান্ত শ্মশান”ক এবাৰ অঞ্জলি অৰ্পণ কৰিবৰ ইচ্ছা যোৰ আছেই।

এই সকলো ইচ্ছা জানো পূৰ্ণ কৰিব পাৰিম? অৱশ্যে এই কাৰণে মই চিন্তা কৰা নাই। এনেকুৱা কোনো কথা নাই যে কেৱল ঈশ্বৰেহে অৱতাৰ ধাৰণ কৰে। যাৰ মনত যিটো সংকল্প জন্মে, তেওঁ সেইটো অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য হৈ পৰে। এটা জীৱাত্মাই যে অনেক অৱতাৰ ধাৰণ কৰে। সেইটো ভৱা উচিত নহয়। অদম্য অভিলাষে অৱতাৰ ধাৰণ কৰাৰ পাৰে; অদম্য অভিলাষেই হৈছে প্ৰকৃত বিধাতা। যদি সংকল্পৰ জন্ম হয়, তেতিয়া-হ'লে ভাষণৰ সৃষ্টি উৎপন্ন হবই। লাগিলে সি ব্ৰহ্মাদেৱৰ পাৰ্থিৱ সৃষ্টিয়েই হওক, সাহিত্যৰ শব্দ সৃষ্টিয়েই হওক বা কেৱল কল্পনাৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত চিত্ৰ-সৃষ্টিয়েই হওক।

এই সৃষ্টিৰ যোগে জীৱন দেৱতাই নিজৰ অনন্ত ধৰণৰ উল্লাস প্ৰকাশ কৰি থাকে।

সূচী

আগকথা	...	
১। নবী মার্কণ্ডী		১
২। কৃষ্ণাব সংস্কাৰণ	...	৩
৩। মুদ্গা-মুঠাব সঙ্গম	...	৮
৪। সাগৰ-সৰিতা সঙ্গম	...	১১
৫। গঙ্গা-মাতা	...	১৪
৬। যমুনা-বাগী	... ..	১৮
৭। মূল-ত্ৰিবেণী		২২
৮। জীবন তীৰ্থ হবিষ্যাব	...	২৪
৯। দক্ষিণ গঙ্গা গোদাবৰী		২৮
১০। বেদৰ ধাত্ৰী তুঙ্গভদ্রা		৩৭
১১। নেল্লুৰ পিনাকিনী	..	৪০
১২। জোগ প্রপাত		৪১
১৩। জোগ প্রপাতৰ পুনর্দর্শন	...	৬২
১৪। জোগৰ শুকান প্রপাত	...	৭০
১৫। গুৰ্জৰ মাতা সাবৰমতী	...	৭৬
১৬। উত্তয়ায়য়ী নৰ্মদা	...	৮২
১৭। সঙ্কা-বস	...	৮৯
১৮। বেণুকাৰ শাপ	..	৯৩
১৯। অম্বা-অম্বিকা		৯৫
২০। লাবণ্য-ফলা লুণী	...	৯৬
২১। উৎকলীৰ প্রপাত	..	৯৭
২২। গো-কৰ্ণ যাত্ৰা		১০৩
২৩। ভবতৰ দৃষ্টিত	...	১১৪
২৪। বেলগঙ্গা সীতাৰ স্নানৰ স্থান	..	১১৭
২৫। কৃষক নদী ঘটপ্রভা	...	১২১

চন্দ্ৰিহ

২৬। কান্ধীবৰ হৃদগলা	...	..	১২২
২৭। বধূণী বিতস্তা			১২৩
২৮। সেৱাত্ৰতা ইবাৰতী			১২৭
২৯। স্তন্য দায়িনী চিনাব			১৩১
৩০। তম্বুৰ তবী অথবা ভাবী			১৩৩
৩১। সিদ্ধুৰ বিষাদ			১৩৪
৩২। মঞ্চৰ জীবন বিতৃতি			১৩৯
৩৩। তবজৰ তানুৰ যোগ	..		১৪৪
৩৪। সিদ্ধুৰ পাছত গজা		...	১৫০
৩৫। নদীৰ ওপৰত খাল			১৫৭
৩৬। নেপালৰ বাণমতী			১৫৯
৩৭। বিচাৰৰ গণ্ডকী			১৬২
৩৮। গয়াৰ ফল্গু			১৬৩
৩৯। গৰ্ভজ ধকা শোনভজ			১৬৪
৪০। ভেৰদালৰ মৰীচিকা			১৬৬
৪১। চৰ্ম্মহতী চফল			১৬৮
৪২। নদীৰ সৰোবৰ			১৭০
৪৩। নিলীথ-যাত্ৰা			১৭৪
৪৪। ধোঁৱা-ধাৰ			১৮৬
৪৫। শিবনাথ আৰু দেৱ			১৯১
৪৬। হুঁদৈবী শিবনাথ			১৯৪
৪৭। সূৰ্য্যাব শ্ৰোত			১৯৭
৪৮। অৰবী দেৱ			২০২
৪৯। তেন্ধুলা আৰু সুখা			২০৩
৫০। ঋষিকুলাৰ সচিস্কৃত			২০৭
৫১। সহস্র ধাৰা			২১০
৫২। গুচ্ছুপানী			২১৬
৫৩। নাগিনী নদী তীস্তা			২২২

পচিহ্ন

৫৪।	পবিত্রবাম কুণ্ড	..	২২৭
৫৫।	ভৃগবাকী যাজ্ঞাজী তনৌ	.	২৩১
৫৬।	প্রথম সমুদ্র দর্শন	..	২৩৪
৫৭।	ছাপন চনব ভোক		২৩৯
৫৮।	মকড়মি বা সর্বোবব	... ..	২৪৮
৫৯।	চান্দীপুৰ	... ..	২৫১
৬০।	সার্বভৌম জোবাব-তাটা		২৫৬
৬১।	অৰ্ণবৰ আমন্ত্ৰণ		২৫৮
৬২।	দক্ষিণ সীমান্তত	.. ..	২৬৬
৬৩।	কবাচীলৈ যোবাব সময়ত	.. ...	২৭৭
৬৪।	সাগবব পিঠিত		২৭৯
৬৫।	সর্বোবিহাব		২৮৬
৬৬।	সুৰ্গদেশৰ মাতা ঐবাবতী		২৮৮
৬৭।	সমুদ্রৰ সহবাসত		২৯৩
৬৮।	বেথা লক্ষ্যন		৩০০
৬৯।	নীলোত্ৰী	... ..	৩০২
৭০।	বৰ্ষা-গান	... ..	৩১০
	অনুবন্ধ	..	৩১৫

১ ॥ সখী মার্কণ্ডী

সকলো নৈ জানো কেবল মাড় ? নহয়। মার্কণ্ডী মোৰ বাল্যকালৰ সহচৰী। তেওঁ ইমান সৰু যে মই তেওঁক মোৰ বাইদেও বুলি কৰলৈকো লাজ পাওঁ। কেতিয়াবা যদি দুপৰীয়া মই পথাৰত ধকা বেলগুণী গছৰ ছাঁত বহোঁ, তেতিয়াহলে মার্কণ্ডীৰ শীতল বতাহে মোক নিশ্চয় মাতিব। মার্কণ্ডীৰ পাৰত মই বহুত বাৰ বহিছোঁ, বতাহত হালি-জালি ধকা ঘাঁহবোৰক মই অনিমেষ দৃষ্টিৰে বহুতপৰ চাইছোঁ। মার্কণ্ডীৰ পাৰত অসাধাৰণ, অদ্ভুত একো নাই, কোনো বিশেষ ধৰণৰ সুন্দৰ ফুল আৰু নানা তৰহৰ পখিলা নাই। ইয়াত ধুনীয়া শিলো নাই। নিজৰ কলকুঞ্জত মানুহৰ মন অস্থিৰ কৰি তোলা নিজৰানো ক'ত।

ইয়াত আছে একমাত্ৰ স্নিগ্ধ শান্তি। ভেড়াবধীয়াই মার্কণ্ডী বৈজনাথ পৰ্বতৰপৰা আহিছে বুলি কয়। তেওঁৰ উলগম স্থানৰ সন্ধান কৰাৰ ইচ্ছা মোৰ কেতিয়াও হোৱা নাই ; কেতিয়াবা যদি মই আমাৰ অঞ্চলৰ মানচিত্ৰ পাওঁ, তেতিয়াও তাত মই মার্কণ্ডীৰ ৰেখা নিবিচাৰোঁ। কিয়নো, এনেকুৱা কৰিলে তেওঁ সখী গুচি নৈ হৈ যাব। মই তেওঁৰ পানীত ভৰি জুৰিয়াই বহি বৰ ভাল পাওঁ। যেতিয়া পানীত ভৰি দিওঁ, তেতিয়া ততালিকে তাৰপৰা কল কল শব্দ উঠে।

সকতে আমি দুয়ো কিমান কথা পাতিছিলোঁ। এজনৰ লগত আনজনৰ সান্নিধ্য আমাৰ কাৰণে অতি আনন্দকৰ হৈ পৰিছিল। মার্কণ্ডীয়ে কি কৈছে তাক শুনিবলৈ মোৰ আগ্ৰহ নাছিল আৰু মই যি কওঁ তাৰ অৰ্থ বুজিবলৈ মার্কণ্ডীৰ গতিও কল্প হোৱা নাছিল। আমি এজনে আনজনৰ লগত কথা পাতিছিলোঁ ; আমাৰ কাৰণে এইয়েই বহুত। কেইবা বছৰৰ পাছত যেতিয়া ভায়েক-ভনীয়েকৰ মিলন হয়, তেতিয়া এজনে আনজনক হেজাৰ বকমৰ প্ৰশ্ন সোধে। কিন্তু এই প্ৰশ্নত উৎসুকতাৰ ভাব নাথাকে। ই কেবল ভালপোৱা ব্যক্ত কৰাৰ এক পদ্ধতিহে মাথোন। কেনেকুৱা প্ৰশ্ন আছিল আৰু কেনেকুৱা উত্তৰ আছিল—অকৃত্ৰিম স্নেহৰ মাজত ইয়াৰ বিচাৰ নাথাকে।

মাৰ্কণ্ডীৰ পাৰে পাৰে মই গান গাই গাই কুৰি কুৰিছিলোঁ আৰু মাৰ্কণ্ডীয়ে সেই গান শুনিছিল। যি মাৰ্কণ্ডেয় মুনিয়ে ষোল বছৰ বয়সত শিৱ-ভক্তিৰ বলত যমৰজাক পাছলৈ ঠেলি পঠাইছিল, সেই ঋষিৰ উপাখ্যান গাবৰ সময়ত মোৰ যে কিমান আনন্দ হৈছিল।

মৃকণ্ঠ ঋষিৰ কোনো সতি-সন্তান নাছিল। তেওঁ তপস্যাৰ বলত মহাদেৱক প্ৰসন্ন কৰিছিল। মহাদেৱে বৰদানত বিকল্প দাঙি ধৰিলে।

সাধু সুন্দৰ শাচনা সুত তয়া সোৱাচ বৰ্ষেং মিতী
জ্ঞো কাং মূঢ় কুকপ তো শতবৰী বৰ্ষেং অসে স্ব-স্থিতী
যা দোহীংত জসা মনাং ত কচলা তো স্যাং তুতেং দীধলা

(তোমাৰ সৎচৰিত্ৰ, সুন্দৰ আৰু জ্ঞানী এটা লৰা হ'ব, কিন্তু তাৰ মাত্ৰ ষোল বছৰহে আয়ুস হ'ব। আনটো মূৰ্খ আৰু কদাকাৰ হ'ব, তাৰ আয়ুস এশ বছৰ হ'ব। সি গোটেই জীৱন একেদৰেই থাকিব। এই দুটাৰ ভিতৰত তোমাৰ যিটোকে পছন্দ হয়, মই তোমাক সেইটো বৰকে দিম।)

এতিয়া ঋষিয়ে এই দুয়োটাৰ ভিতৰত কোনটো পছন্দ কৰিব? এই প্ৰশ্ন শুনি ঋষিয়ে কিংকৰ্ণব্য বিমুঢ় হৈ তেওঁৰ সহধৰ্ম্মিনীক সুধিলে। দুয়ো ভাবিবলৈ ধৰিলে, লৰা লাগিলে ষোল বছৰেই জীয়াই থাকক, কিন্তু সি সদৃশী হওক। তাৰপৰাই বংশৰ উদ্ধাৰ হ'ব। মহাদেৱৰপৰা দুয়ো এই বৰকে মাগিলে। মাৰ্কণ্ডেয়ৰ বয়স আৰু ৰূপ-গুণ যিমানে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, মাক-বাপেকৰ আমঠু ক'লা পৰিবলৈ ধৰিলে। শেহত ষোল বছৰ পূৰ্ণ হল।

যুৱক মাৰ্কণ্ডেয় পূজাত বহি আছে এনেতে তালৈ নিজৰ মহত উঠি যমৰাজ আহিল। কিন্তু শিৱলিঙ্গক স্পৰ্শ কৰি থকা যুৱকক তেওঁ চুব কেনেকৈ? অস্তি-নাস্তিৰ মাজত শেহত তেওঁ যুৱকক বান্ধিবলৈ নিজৰ শিকলিডাল মুকলি কৰিলে, ইফালে লিঙ্গৰ পৰা ত্ৰিশূলধাৰী সদাশিৱ ওলাই আহিল। এতিয়া নিজৰ ধুটতাৰ কাৰণে যমৰাজে বহুত টান কথা শুনিব লগীয়া হ'ল। যত্নাক্ষয় মহাদেৱক দৰ্শন কৰাৰ পাছত মাৰ্কণ্ডেয়ৰ আৰু ম'হালৈ কি ভয় থাকিব? তেওঁৰ আশুধাৰা আজিও বৈ আছে।

আগতে যেতিয়া মই কলকত পঢ়িছিলোঁ, তেতিয়া মোৰ পৰীক্ষাৰ পাছত দ্বিতীয়-ত্ৰিতীয়া হৈছিল। সেই সময়ত শস্যও ফটা হৈছিল। তেতিয়া মই দুই

তিনি দিন পথাৰত থাকিব লগীয়া হৈছিল আৰু সেই সময়ত মাৰ্কণ্ডীয়ে মোক বঙা আলু আৰু অমৃতৰ নিচিনা পানীও খুৱাইছিল। জাবকালি ৰাতি যেতিয়া মই তেওঁ জাবত কঁপি আছে নেকি চাবলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁ নিজৰ বচ্ছ-দাপোনেৰে মোক মৃগ-নক্ষত্ৰ দেখুৱাইছিল। আজিও যেতিয়া মই নিজৰ গাৱলৈ যাওঁ মাৰ্কণ্ডীক লগ নোপোৱাকৈ কেতিয়াও খুঁবি নাহোঁ। কিন্তু এতিয়া তেওঁ মোক আগৰ দৰে আদৰ-সাদৰ নকৰে। অলপ মিচিকিয়াই মৌনতা ধাৰণ কৰে। এতিয়া তেওঁৰ সুকুমাৰ শৰীৰত আগৰ নিচিনা লাৱণ্য নাই। কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ স্নেহৰ গভীৰতা আৰু নিবিড়।

আগষ্ট, ১৯২৮ চন।

১ ॥ কুষ্ণাব সংস্কাৰণ

১

সেইদিনা একাদশী আছিল। আমি মটৰেৰে মাহলীলৈ গৈছিলোঁ। মহাবাহুৰ ৰাজধানী সাতাবাৰ পৰা মাহলী অলপ আঁতৰত। বাওঁ ফালে ত্ৰিশাচ মহাবাহুৰ বিশ্বাসী কুকুৰৰ সমাধি আছে। আমাৰ দৰে আৰু বহুত মানুহ মটৰেৰে মাহলীলৈ গৈছিল। শেহত আমি আহি নৈৰ পাৰ পালোঁহি। তাত নৈৰ ইপাৰৰ পৰা সিপাৰলৈ এডাল লোচাৰ শিকলি ওখ কৰি বন্ধা আছিল। ইয়াত ৰচিৰে এখন নাৰো বান্ধি থোৱা হৈছিল। সি মোৰ লৰালি চকুত বৰ ভাল লাগিছিল।

দাঁতিত থকা সৰু ডাঙৰ শিলগুটিবোৰ কিমান ক'লা, মিহি আৰু চোঁচা আছিল। এটাক হাতত তুলি ললে আনটোলৈ চকু যায়। তেতিয়া আগৰটোতকৈ সেউটোহে বেছি ভাল যেন লাগে। যেতিয়া মই তিতি থকা তৃতীয় ধৰণৰ বাদামী ৰঙৰ ৰেখা-যুক্ত শিলগুটি দেখোঁ, তেতিয়া তাক তুলি লবলৈ মোৰ বৰ ঠেকা হয়।

সেইদিনাই মই প্ৰথম কৃষ্ণা দৰ্শন কৰিছোঁ। কৃষ্ণা মাতাই মোক প্ৰথমবাৰ সেইদিনাহে চিনি পাইছে। মই যে তেওঁক চিনি পাম, তেতিয়া মোৰ তেনেকুৱা বয়স কোৱা নাছিল। সন্তানে মাকক চিনাৰ আগতে মাকে সন্তানক নিজৰ কৰি লয়। আমি লবাবোৰে উলঙ্গ হৈ ধুব গা ধুলোঁ, জপিয়ালোঁ, ইটোৱে সিটোৰ গাঠৈ পানী চটিয়ালোঁ, আৰু নাৱৰপৰা পানীত জাপ মাৰিলোঁ। কৃষ্ণাত এনেকুৱা জল-বিহাৰ কৰিলোঁ যে অৱশেষত মই ভোকত অস্থিৰ হৈ পৰিলোঁ। যিদৰে এইয়া মোৰ প্ৰথম নদী দৰ্শন আছিল, সেইদৰে গা ধোৱাৰ পাছত লুণীয়া চিনা-বাদাম খোৱাৰ স্বাদো এইবাৰেইত প্ৰথম। যাত্ৰাৰ সময়ত ম'ৰা পাখীৰ টুপী পিন্ধা 'বাসুদেৱ' ভিক্ষা কৰিবলৈ আছিল। খুটি তালৰ লগত গোৱা মধুৰ ভজন মই সেইদিনাই প্ৰথম শুনিলোঁ। কৃষ্ণা-মাতাৰ মন্দিৰত অলপ জিৰণি লৈ আমি ঘৰলৈ উলটিলোঁ।

সহ্যাদ্ৰিৰ কান্ধাৰ মছাবলেশ্বৰৰ দাঁতিৰপৰা ওলাই সাতাবালৈ আহোঁতে কৃষ্ণাৰ বেছি সময় নালাগে। কিন্তু ইয়াৰ মাজত বেয়া কৃষ্ণাৰ লগত মিলিবলৈ আহিছে। ইয়াৰ এই সন্মৰ কাৰণেই মাহলীয়ে মহত্ব লাভ কৰিছে। দুজনী সৰু ছোৱালীয়ে এজনীয়ে আনজনীৰ কানত ছাত থৈ যেন খেলিবলৈ হে ওলাইছে। ঠিক এনেকুৱাই আছিল সেই দৃশ্য যি মোৰ অন্তৰত বোৱা পঁয়ত্ৰিশ বছৰৰপৰা অঙ্কিত হৈ আছে।

কৃষ্ণাৰ পৰিয়াল যথেষ্ট সৰহ। কেইবাখনো সৰু ডাঙৰ নৈ আহি এওঁৰ লগত মিলিছেহি। গোদাবৰীৰ লগতে আমি কৃষ্ণাকো মহাৰাক্ষ্ৰৰ 'মাতা' বুলি কব পাৰোঁ। যি সময়ত আজিৰ মাৰাঠী ভাষা প্ৰচলিত নাছিল, সেই সময়ত গোটেই মহাৰাক্ষ্ৰক কৃষ্ণাই আবৰি ৰাখিছিল।

২

'নৰচোৰাচী বাড়ী'লৈ যাওঁতে যেতিয়া আমি আমাৰ মটৰখন নাৱত তুলি কৃষ্ণা পাৰ হৈছিলোঁ, তেতিয়া দ্বিতীয়বাৰ তেওঁক দৰ্শন কৰিছিলোঁ। এফালে ওখ গৰা আৰু আনফালে দূৰলৈকে বিয়পি থকা কৃষ্ণাৰ বালিচৰ, তাত গজি থকা—কেৰেলা, বেজেলা আৰু তৰমুজবোৰ। যি দুই-এবাৰ কৃষ্ণাৰ পাৰৰ এই বেজেলাৰ সোৱাদ পাইছে, স্বৰ্গলৈ গলেও তেওঁৰ তাক খাবলৈ ইচ্ছা হব

একেবাৰে ছুই তিনি ঘাহ এই বেজেনা খাই থাকিলেও বেতিয়া হেঁপাহ নপলায়, ভেতিয়া হলেনো বাক ইয়াত অকচি হব বুলি ক'ম কেনেকৈ ?

৩

সাজলীৰ ওচৰত কৃষ্ণাৰ পাবত মই প্ৰথমবাৰ মহাবাক্তৰ দেশীয় বাজাৰ বাজ-বৈভৱ দেখিলোঁ। সেই মনোৰম বিশাল ঘাট, সুন্দৰ আৰু চকচকীয়া কলহবোৰত পানী ভৰাই লৈ যোৱা মহাবাক্তৰ তৰলীসকল, পানীত আপ মাৰি দাঁতিত বহি থকা মানুহবোৰক ভিয়াবলৈ চেক্টা কৰা পালোৱানবোৰ, সৰু সৰু খণ্টাৰ যোগেদি সুৰত সুৰ মিলাই নিজৰ আগমনৰ আগজাননী দিয়া পৰ্ব্বতৰ নিচিনা হাতীবোৰ আৰু কুঁহিয়াৰ পেৰা শালে যেন একশ্ৰুতি শব্দেৰে আমাক বসপান কৰিবলৈহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। এয়েই আছিল মোৰ কৃষ্ণা মাতাৰ তৃতীয় দৰ্শন।

মই সাতোঁৰ ভালকৈ নাজানো। তথাপি এটা ডাঙৰ কলহ পানীতা উবুৰিয়াই তাৰ সহায়ত সঁতুৰিবলৈ এই নদীত মই নামি পৰিছিলোঁ, কিন্তু এঠাইত বোকাত এইদৰে লাগি ধৰিলোঁ যে এটা ভৰি যেতিয়া ওলাল, তেতিয়া আনটো আকৌ লাগি ধৰিলে। বোকাও এনেকুৱা আসতীয়া আছিল যেন ক'লা ক'লা মাখনহে। তেতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগিছিল যেন এতিয়া মই জজম গুচি গছ-গছনিৰ নিচিনা স্থাবৰ হৈছে পৰিয়। সেইদিনাৰ ভয় আৰু ব্যাকুলতাৰ কথা মই আজিও পাহৰিব পৰা নাই।

৪

স্কৈচনত খাবৰ কাৰণে আমি সদায় কৃষ্ণাৰ পানী পাইছিলোঁ। আমাৰ এজন পৰিচিত ভদ্ৰলোক তাত স্কৈচন মাটীৰ আছিল। তেওঁ আমাক বৰ স্বাধে-বেধে ছুই এখটা পানী অনাই দিছিল। আমাৰ লাগিলে পিয়াহ লাগকেই বা নালাগক আমাৰ পিতাদেৱে আমাক সকলোকে ভক্তি ভাবেৰে পানী খাবলৈ কৈছিল। কৃষ্ণা মহাবাক্তৰ আবাধ্যা দেৱী। তেওঁৰ এটোপাল পানী আমাৰ পেটলৈ গলেও আমি পবিত্ৰ হৈ যাওঁ। যাৰ পেটলৈ কৃষ্ণাৰ এক বিন্দু পানীও গৈছে, তেওঁ নিজৰ মাতৃ ভূমি মহাবাক্তৰ মহাবাক্তীয়তাক কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰে। শ্ৰীলমৰ্ধ, ৰামদাস আৰু মহাৰাজ শিৱাজী,

শাহ আৰু বাজীৰাও, ঘোড়পড়ে, পটবৰ্ধন, নানা ফড়নবীচ আৰু বামশাস্ত্ৰী
 এজুণে—মুঠতে কবলৈ গলে মহাবাহুৰ কায়-নিষ্ঠা, বাজনীতিজ্ঞতা, ধৰ্ম-
 সলাচাৰ, দেশ-সেৱা, বানীসেৱা স্বাধীনতা আৰু উদাৰতা এই সকলো কৃষ্ণাৰ
 বাৎসলাৰে পৰিপুষ্ট হৈ পুষ্ণিত আৰু পল্লবিত হৈ পৰিছে।

দেহ আৰু আলম্বীৰ পানী আহি কৃষ্ণাত পৰিছে। পশ্চিমপুৰৰ
 'চম্ভাগাও ভীমা নাম ধাৰণ কৰি কৃষ্ণাৰ লগত মিলিছেহি। "কৃষ্ণাত স্নান
 আৰু ভুজাত পান" এই যোজোনাৰ দ্বাৰা যাক গৌৰৱাস্থিত কৰা হৈছে, সেই
 ভুজভ্ৰমাই কৰ্ণাটকৰ প্ৰাচীন বিভূতিৰ কথা স্মৰণ কৰাই কৃষ্ণাৰ বুকুত নিজৰ
 বিলীন কৰি দিছে। একততে কবলৈ গলে মহাবাহু, কৰ্ণাটক আৰু।
 তেলেঙ্গনা (অন্ধ) এই তিনিওখন প্ৰদেশেই কৃষ্ণাৰ গাখীৰ খাইছে। কৃষ্ণাৰ
 ভিতৰত পল্লপাত বা প্ৰাদেশিকতাৰ ঠাই নাই।

৫

-মোৰ কলেজীয়া জীৱনৰ এটা ঘটনা। মনত ডাঙৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা
 লৈ ককাইদেউক লগ পাবলৈ পুনৰপৰা ঘৰলৈ গৈছিলোঁ। কিন্তু মই গৈ
 পোৱাৰ আগতে তেওঁ ইহলীলা সম্বৰণ কৰিলে। মোৰ ভাগ্যত কেৱল
 কৃষ্ণাৰ পবিত্ৰ পানীত তেওঁৰ অস্থি বিসৰ্জন কৰাহে ঘটিল। বেলগাঁৱৰপৰা
 কুড়চালৈ গছলোঁ। সময় সন্ধ্যা। বেলৰ দলঙৰ তলত কৃষ্ণাৰ পূজা
 কৰিলোঁ। কৃষ্ণাৰ গৰ্ভত ককাইদেউৰ অস্থি বিসৰ্জন দিলোঁ। গা-ধুই
 ভালকৈ -বহি লৈ জীৱন মৰণ সম্বন্ধে ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ।

হয়তো কৃষ্ণাৰ পানীত মহাবাহুৰ কিমান বীৰ আৰু শত্ৰুৰ তেজ মিহলি
 হৈ আছে। বাৰিষাৰ উত্তেজনাতে হয়তো কৃষ্ণাই কিমান কৃষক আৰু তেওঁ-
 লোকৰ গৰু-ম'হৰ সলিল-সমাধি ঘটাইছে, কিন্তু ইয়াত কৃষ্ণাৰ কি ক্ষতি-হানি ?
 মদোদ্যত হাতীয়ে তেওঁৰ পানীত বিহাৰ কৰক বা সংসাৰ-বিৰাগী সাধু-
 তাৰ পাৰত বহি তপস্যা কৰক, কৃষ্ণাৰ কাৰণে ছয়ো সমান। মোৰ ককাই-
 দেউৰ অস্থি আৰু অস্থিৰ নিচিনা শিলগুটিৰ ভিতৰত কৃষ্ণাই কোনো পাৰ্থক্য
 নোদেখে। মাহলীত মোক নিজৰ কান্ধত লৈ পানীত অপিয়াবলৈ উৎসাহিত
 কৰা ককাইদেউৰ অস্থি-পুঞ্জ মই নিজৰ হাতেৰে সেই কৃষ্ণাৰ পানীত লগাব
 লগীয়া হল। জীৱনৰ লীলা কিমান অগম্য।

৬

ককায় গৰ্ভত মোৰ আৰু আন এজন ভাই ভাই আছে। ব্ৰহ্মচাৰী অনন্ত বুঢ়া। মৰচেৰেকক মই মোৰ ভাই বুলি ভাবিছিলোঁ। কিন্তু দেশৰ সেৱাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ মোৰ ককাইদেউৰ নিচিনা আছিল। বদেশা, ৰাষ্ট্ৰীয়-শিক্ষা আৰু গো-সেৱা এই তিনিওটা কামতেই তেওঁ নিজৰ শৰীৰ বিসৰ্জন দিলে। মোৰ লগত তেওঁ গন্ধোত্ৰী আৰু অমৰনাথলৈ গৈছিল। কিন্তু ককায় পাবলৈ আহি তেওঁ অমৰ হৈ গল। ভক্তিৰ আবেগত তেওঁ আত্মহাৰা হৈ পৰিছিল। হিমালয়লৈ যাওঁতে এই কথা মই কেইবাবাৰো অনুভৱ কৰিছিলোঁ। মই বাৰে বাৰে তেওঁক সাৱধান কৰি দিছিলোঁ। কিন্তু তেওঁ মোৰ কথালৈ কাণ দিয়া নাছিল। তেওঁ ক্ৰীসমৰ্থৰ শাস্তিৰ বাণীৰ সান্নিধ্য আনন্দত বিভোৰ হৈ পৰিছিল। ককায়ো হয়তো তেওঁৰ এই অৱস্থা দেখি খং উঠিছিল। দেৱ-মন্দিৰ প্ৰদক্ষিণ কৰোঁতে তেওঁ ওপৰৰ পৰা এটা কুণ্ডত পৰিল আৰু লগে লগে দেৱলোকলৈ গুচি গল। যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰস্তুৰময় পথেদি বৈ থকা গজাৰ স্মৰণ কৰো, প্ৰত্যেক বৰ্ষাকালত যেতিয়া ককায় শিবস্থান কৰি দেৱ-মন্দিৰৰ শিখৰ দৰ্শন কৰো, তেতিয়া ককায়ই যে মোৰ আৰু এজন ভাইক নিজৰ বুকুত সুমাই লৈছে সেই কথা স্মৰণ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰোঁ। সেই সময়ত যেন মোৰ চকুৰ আগত অনন্ত বুৰাৰ তপোনিষ্ঠ আৰু স্নিগ্ধ সুকুম্ভৰ মূৰ্ত্তিয়ে আহি দেখা দিয়ে।

৭

১৯২১ চনৰ কথা। এবছৰৰ ভিতৰতে ভাৰতবৰ্ষই স্বাধীনতা লাভৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। হিন্দু মহল্‌মান দুয়ো এক হৈ গল। তেতিয়া কোটি দেৱ-তাৰ নিচিনাকৈ কোটি কোটি ভাৰতবাসীয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে—স্বাধীনতাৰ কথা। স্বৰাজৰ ঋষি লোকমান্য তিলকৰ স্মৃতিসোধ স্থাপন কৰিবৰ কাৰণে ‘তিলক স্বৰাজ ফণ্ড’ত এককোটি টকা গোটাৰ লগীয়া হল। ৰাষ্ট্ৰীয় সভাৰ চত্ৰ-ছায়াৰ তলত কাম কৰা সদস্যৰ সংখ্যা এককোটি কৰিব লগীয়া আছিল আৰু পটবৰ্ধন শ্ৰীকৃষ্ণৰ সুদৰ্শন চক্ৰৰ দৰে এট ধৰ্ম্মভূমিত সিমানধিনি যতৰো প্ৰচলন কৰিব লগীয়া হৈছিল। এই কামত সকলো ভাৰত-সন্তান বিজয়াডাঙাৰ সময়ত চলিছিল। শ্ৰীআৰ্বাচ চাহাব, পুনভাষেকৰ, গিদ্‌হাগী আৰু মই আহি

একেলগে বিজয়াভা পালেঁ'হি। এনেকুৰা শুভ-মুহূৰ্ত্তত শ্রীকৃষ্ণাধিকাৰ বিৰাট
কণৰ দৰ্শন কৰাৰ সৌভাগ্য হ'ল। যি কৃষ্ণাৰ পাবত বহি বাহিৰ লক্ষ্য বন্দনা
কৰিছিলোঁ, ন্যায়নিষ্ঠ বামশাস্ত্ৰী তথা বাহ্যকাজত পটু নানা-কৃত্তনবীচৰ সৈতে
কথা পাতিছিলো; সেই কুমলীয়া কৃষ্ণাৰ এই বিৰাট কণ দেখি প্ৰথমতে বোৰ
বিশ্বালেই হোৱা নাছিল। ক'ত সেই মাহলীৰ সৰু বেথা আৰু ক'ত
ইউৰোপ, আমেৰিকাৰ লগত সংযোগ বথা "কেবল"ৰ নিচিনা এই শিকলি
ডাল। হেজাৰ হেজাৰ, লাখ লাখ মানুহ ইয়াত গা-ধুবলৈ আহে। অজ্ঞৰ
মূলকায় ভাইলকলৰ লগত আজি ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰত্যেক চুক-কোণৰ পৰা
অহা ভাইলকল মিলি যেন এক হৈ গৈছে। "ৰাষ্ট্ৰীয়" হিন্দীৰ বাক-প্ৰবাহ য'তে
ত'তে শুনিবলৈ পোৱা যায়। যিদৰে কৃষ্ণাত বেণ্ডা, বাবনা, কোয়না, ভীমা,
তুঙ্গভদ্ৰা আদি নৈবোৰ আহি লগ লাগিছে সেইদৰে সকলো গাঁৱৰে মানুহ
আহি বিজয়াভাত গোট খাইছেহি। সেই সুযোগত সকলোৰে লগত সদায়
একেলগে গা-ধোৱাৰ আনন্দ পাইছিলোঁ। যি কৃষ্ণাই আমাক জন্মৰপৰাই
গা খীৰ খুৱাইছে, সেই কৃষ্ণায়ে আমাক যেন ইয়াত স্বৰাজ্যাকাঙ্ক্ষী ভাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ
জনতাৰ দৰ্শন কৰালে। জয় কৃষ্ণা। তোমাৰ জয় হওক। ভাৰতবৰ্ষ এক
হওক। স্বাধীন হওক।।

জুলাই ১৯২৯ চন।

৩ ॥ মুম্বা-মুঠাৰ সঙ্গম

এনেয়ে আমি বহুত নৈ দেখি থাকোঁ। কিন্তু তুখন নৈৰ সঙ্গম সহজতে
দেখা পোৱা নাযায়। সঙ্গমৰ কাৰ্য্যই বেলেগ।

যেতিয়া তুখন নৈ মিলি যায়, তেতিয়া প্ৰায়েই এখন নৈয়ে নিজৰ অস্তিত্ব
ভাগ কৰি আনখনৰ লগত বিলীন হৈ যায়। সকলো দেশতে এই নিয়ম
পালন কৰা হয়। কিন্তু যিদৰে কলকৰ অবিহনত চন্দ্ৰৰ শোভা প্ৰাচুৰ্য্যত নহয়,

সেইদৰে অপবাদ মাখাকিলেও নিয়মৰ মহত্ব নাৰাখে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা নিয়মতকৈ অপবাদৰে অধিক আকৰ্ষণীয় হৈ পৰে। উক্তৰ আমেৰিকাৰ মিচিচিপী-মিচৌৰীয়ে নিজৰ সপ্তাঙ্গবৰ দীঘল নাম হৰ্ষ সন্মানৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি সংলাবৰ সকলোতকৈ দীঘল নৈ হিচাবে জনাজাত হৈ পৰিছে। সীতা-হৰণৰ পৰা বিজয়নগৰৰ স্বাধীনতা হৰণলৈকে ইতিহাস মনত পেলাই তুঙ্গ-ভদ্ৰায়ো তুঙ্গ আৰু ভদ্ৰা লগ লগোৱা কাৰণে নিজৰ নাম আৰু গোবৰ লাভ কৰিছে। পুনাক নিজৰ কোলাত নচুৱাই মুজা-মুঠাৰ সজমৰ যোগেদি মুজা আৰু মুঠায়ো মুজা-মুঠা নাম ধাৰণ কৰিছে।

মুঠা সিংহগড়ৰ পশ্চিমফালৰ উপত্যকাৰ পৰা আহিছে আৰু ঞড়ক-বাসলাৰ মুণ্ডীটেকৰিয়াই তেওঁক বন্ধা কৰি আছে। ঞড়ক-বাসলাৰ মধ্যভূমিয়ে এই ক্ষীণকায় মুঠাক এখন দীঘল সৰোবৰৰ ৰূপত পৰিণত কৰিছে। এই সৰোবৰৰ পাৰত কোনো গছ বা মন্দিৰ নাই। দিনত ডাবৰ আৰু বাতি হলে তৰাই এই সৰোবৰত নিজৰ চিন্তাশীল প্ৰতিবিম্ব পেলায়। এই মুঠাৰ পৰা কৰ হিচাবে দুটা খাল (কেনেল) খন্দা হৈছে।

মুঠাৰ পাৰত কুঁহিয়াৰৰ খেতি দিনক দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিছে। বসন্ত ঋতুৰ সময়ত বিফালেই চোৱা যায়, কুঁহিয়াৰপেৰা শালে চিঞৰি চিঞৰি মানুহক বসপান কৰিবলৈ আহ্বান কৰে। কাঠৰ সাঁকো নামেৰে পৰিচিত শিলেৰে নিৰ্ম্মিত এই সাঁকোৰ তলেদি নৈখন আগ বাঢ়ি গৈছে আৰু ভগবীপুল নামৰ শিলৰ বান্ধ পাৰ হৈছে। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ ভনীয়েক মুজাৰ লগত মুঠাৰ সজম হৈছে। কাঠৰ সাঁকোৰ পৰা ওঁকাৰেখবলৈকে যিমান চিতাই নজলক কিন্তু সজমৰ সময়ত তাৰ সেই বিবাদে মুঠাক স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাই। ইমান শান্ত সজম কৰ নোৱাৰো আৰু আন ঠাইত আছেনে নাই। এই সজমতে কেপ্তেইন মলেটে পেশবান্দিৰ জীৱনৰ শেষ মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি আছিল। আজি সংস্কৃতৰ মহান্ পণ্ডিত ভাণ্ডাৰকৰদেৱে ইউৰোপীয়ান সংস্কৃতবিদ সকলৰ হাতৰপৰা সংস্কৃত ভাষাক কাঢ়ি লবৰ কাৰণে এই সজমতে আশ্ৰম পাতি সাধনা কৰি আছে। সংস্কৃত বিজ্ঞাৰ পূমৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে নিৰ্ম্মিত ডেকান বিজ্ঞালয়ো ইয়াতে প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াত বেতাঙ্গ সকলে নৈ বিহাৰৰ কাৰণে নৈত বান্ধ বান্ধি পানীৰ ধাৰা অববোধ কৰি ধৈছে, আৰু

লগতে মহৰ বিশাল বংশয়ো ইয়াত আশ্ৰয় লৈছে। ইয়াৰ ওচৰতে টিলাৰ ওপৰত ওজবাটৰ এজন সন্ন্যাস বৰপুত্ৰৰ উচ্চ-অট্টালিকাই নিজৰ নম্ৰ নামধেয় “পৰ্ণ কুটীৰ”ৰ যোগেদি নিজৰ মহিমা মণ্ডিত কৰিছে। মানুহৰ বাৰীনতা হৰণ কৰোঁতা স্নানবড়া জেইল আৰু মানুহৰ প্ৰাণ হৰণ কৰোঁতা কোঁজীবাকদ খানাও এই সজয়বপৰা বেচি দূৰত নহয়। এই মুন্না-মুঠাৰ পাবত কিমান বিচিত্ৰ বস্তুৰ সজয় হৈছিল তাক কোনেও কব নোৱাৰে। এতিয়াও বান্ধৰ ওচৰত থকা ‘বণ্ড গাৰ্ডেন’ত সদায় আবেলি এফালে ধনকুৰেৰ আৰু আনফালে অতি দীন-হীন মানুহৰ সজয় হয়। ইয়ো এক সেই বিচিত্ৰতাৰে উদাহৰণ। শেষৰ বান্ধবপৰা মুন্না-মুঠা আৰু কিমান আগবাঢ়ি যায় ইয়াক বাক কোনে কব পাৰে। এই সম্বন্ধে বাক কাৰ অভিজ্ঞতা আছে ?

মহাবাহুৰ নৈৰোৰৰ ভিতৰত তিনিখন নৈৰ লগত মোৰ আত্মীয়তা আছে। মাৰ্কণ্ডী মোৰ বালা-সহচৰী—মোৰ কৃষক জীৱনৰ সাক্ষী আৰু মোৰ ভনী আন্তাৰ প্ৰতিনিধি। কৃষ্ণাৰ পাবত মোৰ জন্ম হৈছিল। মহাবলেশ্বৰপৰা বিজয়বাড়া আৰু মহলী পটুমলৈকে ই বিভিন্ন ধৰণেৰে মোৰ জীৱনৰ লগত জড়িত হৈ আছে। তৃতীয় নৈ হৈছে মুন্না-মুঠা। সৰুতে আমি আটাঠ-কেইজন ভাই ককাই পঢ়িবৰ কাৰণে পুনাত আছিলোঁ। সেই সময়ত মুন্না আৰু মুঠাৰ সাহচৰ্য্য মোৰ বালাকালৰ সাক্ষী আছিল। কলেজত থাকোঁতে আমি যি বিপ্লবী ভাবৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত হৈছিলোঁ মুন্না-মুঠাৰ ই অবিদিত নহয়। সকলোতকৈ স্মৰণীয় কথা হৈছে ইয়াৰ পাবত মহাত্মা গান্ধীৰ লগত অভিযান্ত্ৰিক কৰা দিনবোৰ। লেডী ঠেকাৰটাৰ পৰ্ণকুটীৰ, দিন্চা মেহতাৰ প্ৰাকৃতিক চিকিৎসালয়, সিংহগড়ৰ নিবাস এই সকলোবোৰ কথা মোৰ একেলগে মনত পৰে। অৱশেষত ইংৰাজ চৰকাৰে মহাত্মাজীক বন্দী কৰি বখা আগাৰ্থীৰ প্ৰাসাদো মুন্না-মুঠাৰ পাবতে অৱস্থিত। ইয়াতেই মহাত্মাজীৰ দুজন প্ৰিয় লগৰীয়াই স্বৰাজৰ বলিবেদীত নিজৰ অন্তিম আৰ্হিত দিছিল। কল্লবৰা আৰু মহাদেৱ ভায়ে য’ত শৰীৰ ত্যাগ কৰিছিল, সেই মুন্না-মুঠা ভাৰতীয়ৰ কাৰণে বিশেষকৈ আমাৰ আশ্ৰয় বাসীৰ কাৰণে পবিত্ৰ তীৰ্থ-স্থান।

যেতিয়া আজিৰ মুন্না-মুঠাৰ কথা ভাবোঁ, তেতিয়া সিংহগড়ৰ দামনত

খড়ক-বাসলা সৰোবৰৰ পাৰত যি ‘ৰাষ্ট্ৰবন্ধা বিদ্যালয়’ স্থাপন কৰা হৈছে তাৰ কথা নভৱাকৈ থাকিব নোৱাৰে। এই অনুষ্ঠানৰ নাম স্বাধীনতা যুদ্ধ মহাবিদ্যালয় বৰাৰ সলনি যে ৰাষ্ট্ৰীয় বন্ধা বিদ্যালয় বৰা হ’ল এইটো মন কৰিবলগীয়া। যি সৰোবৰৰ পাৰত এই বিদ্যালয় স্থাপন হৈছে তাৰ নাম মহাৰাষ্ট্ৰৰ ইতিহাসৰ অনুকূপ হোৱা উচিত আছিল। এনেকুৱা সৰোবৰৰ নাম কোনো ইংৰাজৰ নামানুসৰি নাৰাখি নবৰীৰ তানাজী মালুসৰেৰ নাম অনুসৰি বৰা উচিত। নিজৰ প্ৰাণ দি যেতিয়া তানাজীয়ে ছত্ৰপতি শিৱাজীৰ পক্ষৰ পৰা কোণানাগড জয় কৰিলে, তেতিয়া শিৱাজীয়ে কলে “গড আলাপন, সিংহগেলা”—“দুৰ্গ জয় কৰা হল : কিন্তু মই মোৰ সিংহক তোকবালো।” সেইদিনাৰপৰা এই গডৰ নাম সিংহগড হল।

এই সৰোবৰক আমি তানাজীৰ সৰোবৰ বুলিম নে সিংহ সৰোবৰ ?

১৯২৬ চন।

সংশোধিত ১৯৫৬ চন।

৪ ॥ সাগৰ-সৰিতা সঙ্গম

সকতে ভোজ-বজা আৰু কালিদাসৰ সাধুবোৰ পঢ়িছিলোঁ। ভোজ বজাই সুধিছিল—“এই নৈয়েনো সদায় ইমান কান্দি থাকে কিয় ? শিলৰ ওপৰেদি বাগৰি অহাৰ কাৰণে হয়তো নৈত শব্দ হয়—।” বজাই ভাবিলে কবিতাৰ আগত এটা কল্পনাকে উপস্থিত কৰে। সেই কাৰণে তেওঁ ওপৰে ওপৰে এই প্ৰশ্ন কৰিলে। লোক-কথা বিচক্ষণ কালিদাসে জানে ইয়াৰ উপযুক্ত উত্তৰ দিব নোৱাৰিব ? তেওঁ কলে—“কন্দাৰ কাৰণনো কিয় সুধিছে মহাৰাজ। এই কিশোৰী মাকৰ ঘৰৰপৰা শহৰেকৰ ঘৰলৈ গৈছে। গতিকে তেওঁ নেকান্দিলা আৰু কোনে কান্দিব ?” সেই সময়ত ভাবিছিলোঁ—“যদি শহৰেকৰ ঘৰলৈ গৈ ভাল নেপায়, তেতিয়াহলে যায় কিয় ?” কোনোবাটো উত্তৰ দিলে—“হোৱালীৰ জীৱন যে শহৰেকৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কাৰণে।”

নৈয়ে যেতিয়া নিজৰ স্বামী সাগৰৰ লগত মিলে, তেতিয়া তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ স্বৰূপ ললনি হৈ যায়। সেই অৱস্থাত তেওঁৰ প্ৰবাহক নৈ বুলি কোৱা টান হৈ পৰে। সাতাবাৰ আৰু বাহুলীৰ ওচৰত কৃষ্ণা আৰু বেত্ৰাৰ লক্ষ্য আৰু পুনাত মুক্তা আৰু মুঠাৰ লক্ষ্য দেখিছিলোঁ। কাৰাগাৰত থাকোঁতে উত্তৰ ফালৰ সৰোকে (কতাবীমাকে) বনৰ এমুৰৰ পৰা নৈ আৰু সাগৰৰ লক্ষ্য দেখিছিলোঁ। আমি ছয়ো ভাই-ককাই সাগৰৰ পাৰৰ বালিত থেমালি খেলি খেলি বহুত দূৰলৈ গৈ আহিলোঁ। হঠাৎ অলপ দূৰলৈ গৈ সাগৰৰ লগত এখন সুন্দৰ নৈ মিলি যোৱা দেখিলোঁ। ছখন নৈৰ লক্ষ্যতকৈ নৈ আৰু সাগৰৰ লক্ষ্য বেছি কাৰাময়। ছখন নৈৰ লক্ষ্য বৰ সোমা হয়, কিন্তু যেতিয়া সাগৰ আৰু নৈ ছয়োৰো মিলন হয়, তেতিয়া ছয়োৰো ভিতৰত এক উন্মাদকতা দেখা পোৱা যায়। এই উন্মাদকতাৰ প্ৰভাৱ আমাৰ ওপৰতো নপৰাকৈ নাথাকে। নৈৰ পানী শাস্ত্যভাৱে সাগৰৰ পিনে বৈ যায়, কিন্তু নিজৰ মৰ্যাদাক উলঙ্ঘন নকৰা স্বভাৱৰ সাগৰে চন্দ্ৰমাৰ উদ্ভেজনা অনুসৰি কেতিয়াবা নৈৰ কাৰণে পথ মুকলি কৰি দিয়ে আৰু কেতিয়াবা আগ বাঢ়ি আহে। নৈ আৰু সাগৰৰ ভিতৰত যেতিয়া পাৰস্পৰিক সত্যাগ্ৰহ চলে, তেতিয়া কেইবা ধৰণৰো দৃশ্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেতিয়া সাগৰৰ চৌৰোৰ বেঁকা বেঁকিকৈ আহে, তেতিয়া পানীৰ এক ফোৱাৰা এটা দাঁতিৰ পৰা আন এটা দাঁতিলৈ লৰি যায়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা পানীয়ে ঘূৰি ঘূৰি চাকনৈয়াৰ সৃষ্টি কৰে। যেতিয়া সাগৰৰ উদ্দীপনা বাঢ়িবলৈ ধৰে, তেতিয়া নৈৰ পানী পিছুৱাই যায়। এনেকুৱা সময়ত দুই পাৰৰ ঘাত-প্ৰতিঘাত বৰ তীব্ৰ হৈ পৰে। নৈৰ গতিৰ এই বিপৰীত দশা দেখি তেওঁৰ পৰা লাভান্বিত হোৱা স্বাৰ্পৰ নাওবোৰ খুব উৎসাহৰ সৈতে আগ বাঢ়ি যায়। তেওঁলোকে এইটো বুজিব পাৰে যে ভাগ্যৰ এই জোৱাৰ-ভাটাৰ লগে লগে যিমান দ'লৈ যাব পৰা যায়, সিমানেই মজল। তথাপি যেতিয়া ভাটা আৰম্ভ হয়, সাগৰৰ চৌৱে বিৰোধিতাৰ ঠাইত বাহুমেলি নৈক অভ্যৰ্থনা কৰে। তেতিয়া স্বাৰ্থী নাওবোৰেও নিজৰ পথ সলাই পেলায়। বতাহ লাগিলে ফিফালেই বলি থাকক, যেতিয়ালৈকে সি একেবাবে আগত আহি নপৰে তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে নিজৰ স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ চেষ্টা কৰি থাকে। তেওঁলোকৰ নাৱৰ পালো

ভেনেকুৱা ধৰণৰে হয়। আমি যি সময়ত গৈছিলো, সেই সময়ত নাওবোৰ এইদৰেই নৈৰ ভিতৰলৈ সোমাইছিল। সাগৰৰ এই চিলাবোৰ চোৱাৰ আমাৰ কোনো আগ্ৰহ নাছিল। আমি কেৱল সন্ধ্যাৰ লগত সূৰ্য্যাস্তই কিদৰে সৌন্দৰ্য্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল, তাক চাবলৈ ব্যস্ত হৈ পৰিছিলোঁ। সোণালী বং সকলো ক্ষেত্ৰতে সুন্দৰেই হয়। কিন্তু সেউজীয়া বগব লগত তেওঁৰ বগীয় সুবমা আন ধৰণৰ হৈ পৰে। ওখ ওখ গছৰ ওপৰেদি যেতিয়া সন্ধ্যাৰ সুবৰ্ণ কিৰণ বাগৰি যায়, তেতিয়া মনত এক সন্দেহ জাগে—ই মানবৰ সৃষ্টি নে অপৰূপৰ জগৎ? সাগৰক এনেকুৱা ভাৱ সুন্দৰ যেন দেখা যায় যেন সুবৰ্ণ বসৰ সৰোবৰৰে উথলি উঠিছে। এই শোভা দেখি আমি তৃপ্ত হৈ গলোঁ। সঁচাকথা কবলৈ গলে যিমানে আমি এই সৌন্দৰ্য্য নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলোঁ আমাৰ অন্তৰ সিমানেই ব্যাকুল হৈ পৰিল। এই সৌন্দৰ্য্য পান কৰি আমি আশ্বস্ত হৈ পৰিছিলোঁ।

সূৰ্য্যাস্তৰ পাছত এই বং সৌম্য হৈ পৰিল। আমি লুপ্ত চেতনা ঘূৰাই পালোঁ আৰু ঘূৰি অহাৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। কিন্তু পানী ইমান আগবাঢ়ি আহিছিল যে উলটি যোৱা টান হৈ পৰিল। আমি নৈৰ পাৰে পাৰে উলটি যাবলৈ ধৰিলোঁ। ইয়াতো দুয়োফালে নৈৰ পানী উথলি উঠিছিল। যেতিয়া আমি উলটি আহিছিলোঁ, তেতিয়া পানীৰ ভিতৰতো ক্ৰমে অধিক শান্তি বিৰাজ কৰা দেখিবলৈ পাইছিলোঁ। লগে লগে আন্ধাৰো বাঢ়ি গৈছিল। ইপাৰৰপৰা সিপাৰলৈ যোৱা এখন সৰু নাও এটা চুকত পৰি আছিল। কিছুমান গাঁৱলীয়া বনুৱাই ককালত লেংটি মাৰি গাছফালে কাঁচিৰ নিচিনা এবিধ অস্ত্ৰ বান্ধি ধৈছিল; এইবোৰ কেতিয়াবা নাৰিকলৰ বাকলি ওচোৱা কামত আৰু কুঠাৰৰ কামতো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এওঁলোকৰ সাজ-কাপোৰ কেৱল এখন লেংটি আৰু এটা বনিন—। নৈ পাৰ হবৰ সময়ত এওঁলোকে বনিনটো খুলি মুবত লয়। এই প্ৰকৃতিৰ শিল্পসকল। এওঁলোকৰ কাৰণে পানী আৰু মাটি দুয়ো সমান।

ঘৰলৈ উলটিবলৈ কেৱল আমাৰে ব্যাগ্ৰতা নাছিল। এই গাঁৱৰ মানুহ বোৰৰো আমাৰ সন্ধানতই ব্যাকুলতা আছিল। নৈৰ পাৰত দৌৰি ফুৰা সৰু সৰু কৈকোৰাবোৰৰো আমাৰ দৰেই ধৰ বেদা—। বাতি হল; আৰু

আৰি সোনকালে ঘৰলৈ উলটিলোঁ। আকৌ কেতিয়াবা এদিন এই নৈৰ পাৰে পাৰে আগুৱাই যাবৰ ইচ্ছা বৈ গল।

এটা বন্ধাকৰি বা পিয়াজ হাতত ললে যিদৰে ততালিকে তাৰ আটাইবোৰ পাত বখলিয়াই চাবৰ ইচ্ছা হয়, সেইদৰে নৈক দেখিলেও তাৰ উৎপত্তিস্থান চাবলৈ মানুহৰ আকাঙ্ক্ষা জাগে। উৎপত্তিৰ সন্ধান—চিৰন্তন সন্ধান। গঙ্গোত্ৰী, যমুনোত্ৰী আৰু মহাবলেশ্বৰ অথবা ব্ৰাহ্মকৰ এইদৰে অনুসন্ধান কৰা হৈছিল। কেইবছৰ মানৰ পাছত মোৰ অন্তৰত লৰালিৰ এই ইচ্ছা আকৌ জাগি উঠিল। শ্ৰীশঙ্কৰৰাও গুলবাড়ীদেৱে এখন সেৱা কেন্দ্ৰ দেখুৱাবলৈ মোক নৈৰ সিপাৰে কিছু দূৰলৈ লৈ গৈছিল। এই যাত্ৰাৰ সময়ত মই কবি বোৰকৰ যিবোৰ কবিতা শুনিছিলোঁ, আজিও সেই কথা মনত শেলালে মনত এক অনিৰ্কৰণীয় আনন্দ জাগে।

১৯৩৪ চন।

৫ ॥ গঙ্গা-মাতা

১

যদি গঙ্গাই আন একো নকৰি কেৱল দেৱত্ৰত ভীষ্মকে জন্ম দিলেহেঁতেন, তথাপি তেওঁ আৰ্য্য-জাতিৰ মাতৃৰূপে আজিও প্ৰসিদ্ধ হৈ থাকিলে হেঁতেন। পিতামহ ভীষ্মৰ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা, নিঃস্বার্থতা, ব্ৰহ্মচৰ্য্য আৰু তত্ত্বজ্ঞান চিৰদিনৰ কাৰণে আৰ্য্য সকলৰ আদৰ্শৰূপ। এই কাৰণেই আমি গঙ্গাক আৰ্য্য-সংস্কৃতিৰ এনেকুৱা আধাৰ স্তম্ভ মহাপুৰুষৰ মাতৃৰূপে চিনি পাওঁ।

২

নৈৰ উপমা কেৱল মাতৃৰ লগতহে খাটে। নৈৰ পাৰত থাকিলে আকালৰ ভয় থাকিব নোৱাৰে। মেঘৰজাই যেতিয়া কঁকি দিয়ে, তেতিয়া নদী-মাতাই আমাৰ শস্য উৎপাদনত সহায় কৰে। নৈৰ পাৰ মানে হৈছে—

ভুৱ আৰু শীতল বতাহ। নৈৰ পাৰত ফুৰিলে, প্ৰকৃতিৰ মাতৃ-বংশলতাৰ অখণ্ড প্ৰবাহৰ দৰ্শন পোৱা হয়। যদি নৈ ডাঙৰ হয় আৰু তাৰ প্ৰবাহ ধীৰ গম্ভীৰ হয়, তেতিয়া হলে তাৰ পাৰৰ নিবাসীসকলৰ বিলাসিতা আৰু ঐশ্বৰ্য্যক সেই নৈয়ে পূৰ্ণ কৰে। সঁচাকৈয়ে নৈ জন-মাতৃ। নৈৰ পাৰত থকা নগৰৰ আলি-পতুলিবোৰত ঘূৰি ফুৰোতে যদি কেতিয়াবা কোনোফালৰ পৰা নৈৰ দৰ্শন হৈ যায়, তেতিয়া আমাৰ মনত কিমান আনন্দ হয়। ক'ত সেই নগৰৰ বিৰাজিত বতাহ আৰু ক'ত এই নৈৰ প্ৰসন্ন দৰ্শন! দুয়োবোৰ মাজত প্ৰভেদৰ কথা মুহূৰ্ত্ততে মনলৈ আহে। নৈ ঈশ্বৰ নহয়,—কিন্তু ঈশ্বৰক স্মৰণ কৰাওঁতা দেবী।

যদি গুৰুজনক বন্দনা কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে, তেতিয়াহলে নৈৰ বন্দনা কৰা উচিত। এয়া হ'ল সাধাৰণ নৈৰ কথা। কিন্তু গঙ্গা আই যে আৰ্য্য-জাতিৰ মাতৃ। এই নৈৰ পাৰতে আৰ্য্যৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰা হৈছে। এই গঙ্গাই কুরু পাঞ্চাল দেশৰ অজ-বজ্জ আদি দেশৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰিছিল। আফ্ৰিও ভাৰতবৰ্ষৰ জন-সংখ্যা সকলোতকৈ গঙ্গাৰ পাৰতে বেচি।

যেতিয়া আমি গঙ্গা দৰ্শন কৰোঁ, তেতিয়া আমাৰ চকুৰ আগত কেৱল শস্যৰে পৰিপূৰ্ণ পথাৰৰ ছবিয়েই ভাহি মুঠে বা বস্ত-বাচানিৰে ভৰা জাহাজৰ কথাও মনত নপৰে, বৰং বাল্মীকিৰ কাব্য, বুদ্ধ মহাবীৰৰ বিহাৰ, অশোক-সমুদ্ৰগুপ্ত, চৰ্য্যবৰ্দ্ধনৰ নিচিনা সম্ৰাটৰ পৰাক্ৰম, তুলসীদাস, কবীৰৰ দৰে সম্ভৱ সকলৰ ভজন—এই সকলোবোৰ একে লগে আমাৰ চকুত নাচি উঠে। গঙ্গাৰ দৰ্শন হৈছে শীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন।

কিন্তু গঙ্গাৰ দৰ্শন একৰকমৰ নহয়। গঙ্গোত্ৰীৰ ওচৰৰ হিমাচ্ছাদিত প্ৰদেশত এওঁৰ বাল্যকালৰ চঞ্চল ৰূপ, উত্তৰ কাশীৰ আৰু দেবদাকৰ কাব্যময় প্ৰদেশত মুগ্ধাৰূপ, দেৱ-প্ৰয়াগৰ পৰ্ব্বতীয়া আৰু ঠেং প্ৰদেশৰ উজ্জল ৰূপ, অলকনন্দাত নৃত্যময় ৰূপ, লক্ষ্মণ-ঝোলাৰ বিকট দাঁতৰ মাজৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ পাছত ছবিঘাৰৰ ওচৰত অজস্ৰ খাৰাৰ সৈতে তেওঁৰ স্বচ্ছন্দ বিহাৰ; কামপুৰৰ পৰা একত্ৰিত হৈ যোৱা তেওঁৰ ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ প্ৰবাহ, প্ৰয়াগৰ বিশাল ক্ষেত্ৰত কালিন্দীৰ লগত হোৱা ত্ৰিবেণী সঙ্গম, এই প্ৰত্যেক শোভাৰ

ভিত্তবতে এক বিশেষত্ব আছে। এটা দৃষ্ট দেখিলে আনটোৰ সম্বন্ধে কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। প্ৰত্যেকৰ শৌৰ্য্য বেলেগ, প্ৰত্যেকৰ ভাব ভিন্ন, প্ৰত্যেকৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা আৰু প্ৰত্যেকৰ মাহাত্ম্য বেলেগ।

প্ৰয়াগৰ পৰা গঙ্গাই বেলেগ ৰূপ ধাৰণ কৰে। গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা প্ৰয়াগ-লৈকে গঙ্গাৰ ধাৰা যদিও বিকৃত হৈ পৰে, তথাপি তাৰ মূল ৰূপত কোনো পৰিবৰ্ত্তন হোৱা নাই। প্ৰয়াগৰ ওচৰত যমুনা আহি তেওঁৰ লগত মিলি যায়। যমুনাৰতো আবলুৰপৰাই উদাৰ ৰূপ। তেওঁ ধেমালি কৰে, জপিয়ায়, তথাপি তেওঁক ক্ৰীড়াগজ্ঞা যেন নালাগে। গঙ্গাক শকুন্তলাৰ নিচিনা তপস্বিনী যেনহে লাগে। ক'লা যমুনাক দ্ৰৌপদীৰ নিচিনা অভিমানিনী ৰাজকন্যা যেন দেখা যায়। শৰ্মিষ্ঠা আৰু দেৱযানীৰ সাধু গুনোতে প্ৰয়াগৰ ওচৰত গঙ্গা আৰু যমুনাৰ শুক্ল আৰু কৃষ্ণ প্ৰবাহৰ কৰ্মকৰ মিলনৰ কথা মনত পৰে। ভাৰতবৰ্ষত অসংখ্য নৈ আছে। সেই কাৰণেই ইয়াত সজমৰো আদি অন্ত কাই। আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলে এই সকলো সজমতকৈ গঙ্গা-যমুনাৰ সজমক বেচি মহত্ব দিছিল। সেই কাৰণেই ইয়াৰ প্ৰয়াগ ৰাজৰ নিচিনা গোঁৱৰপূৰ্ণ নাম ৰাখিছিল। ভাৰতবৰ্ষলৈ মুছলমান অহাৰ পাছত যিদৰে ভাৰতৰ ইতিহাসৰ ৰূপ সলনি হৈ গল, সেইদৰে প্ৰয়াগৰ পাছত গঙ্গা যমুনাৰ সজমৰ কাৰণে দিল্লী, আগ্ৰা, মথুৰা, বৃন্দাবনৰূপে একেবাৰে সলনি হৈ গল।

এইবাৰ গঙ্গাক গুৰুলক্ষ্মীৰ দৰে গম্ভীৰ আৰু সৌভাগ্যবতী যেন দেখা যায়। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ লগত ডাঙৰ ডাঙৰ নৈবোৰৰ মিলন হয়। যিদৰে যমুনাই শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্মৃতিৰ মথুৰা-বৃন্দাবনৰ পানী অৰ্পণ কৰে, সেইদৰেই অযোধ্যাৰ ওচৰত বৈ থকা সবৰ্যুন্নৈয়ে আদৰ্শ ৰজা শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ জীৱনৰ কৰুণ কাহিনীৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে। দক্ষিণৰ চহল নৈক দেখিলে ৰত্নদেৱৰ যাগ-যজ্ঞৰ কথা মনত পৰে আৰু শোনভদ্ৰক দেখিলে পৌৰাণিক গল্প গ্ৰাহ-গজেন্দ্ৰৰ দ্বন্দ্ব যুদ্ধৰ ছবি চকুৰ আগত ভাহি উঠে। এইদৰেই বাহ্যবতী গঙ্গা পাটলীপুত্ৰৰ ওচৰত মগধ সাম্ৰাজ্যৰ দৰেই বিস্তীৰ্ণ হৈ পৰে। তথাপি গুপ্তকীৰ মহত্বও কুন্ন হোৱা নাই। জনক আৰু অশোক, বুদ্ধ আৰু মহাবীৰৰ প্ৰাচীন ভূমিৰ পৰা ওলাই এতিয়া ক'লৈ যাব লাগিব ভাবি গঙ্গা যেন বিমোহিত পৰিছে। যেতিয়া ইমান প্ৰচণ্ড বাৰিবাৰি নিজৰ অমোঘ শক্তিৰ দ্বাৰা পূৰ্বকালে বৈ আছে, তেতিয়া

ডাক দক্ষিণ ফালে ঘূৰোৱা জানো সহজ কথা ? তথাপি এওঁ সেইফালেই ঘূৰি গৈছে। যিদৰে দুজন সন্মুখত বা দুজন জগৎগুৰুৰ মাজত সহজে মিলন নহয়, গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ অবস্থাও ঠিক তেনেকুৱাই। ব্ৰহ্মপুত্ৰই হিমালয়ৰ সিপাৰৰ সকলো জলধাৰা বহন কৰি অসমৰ মাজেদি পশ্চিমফালে বৈ আহিছে। গঙ্গায়েো এইফালৰপৰা পূবফালে আগ বাঢ়ি গৈছে। তেতিয়াহলে তেওঁলোকৰ মুখামুখিকৈ কেনেকৈ দেখা হ'ব ? প্ৰথমতে কোনে কাৰ আগত মূৰ দৌৱাব ? প্ৰথমে কোনে কাক বাট দিব ? শেষত দুয়ো ইয়াকে স্থিৰ কৰিলে যে দুয়ো দাক্ষিণ্য ধাৰণ কৰি সাগৰক দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে যাব আৰু ভক্তিপূৰ্ণ ভাবে নম্ৰ হৈ যাওঁতে যাওঁতে য'ত সম্ভৱ হ'ব এগৰাকীয়ে আন গৰাকীক আঁকোৱালি ধৰিব। এইদৰেই যেতিয়া গোৱালন্দৰ ওচৰত য'ত গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বিশাল জলবাশি আহি মিলি গৈছেহি, তাত তাৰ ৰূপ ইমান বিৰাট হৈ পৰিছে যে মনত এটা সন্দেহ জাগে, সাগৰ ইয়াতকৈয়ো ডাঙৰ নে ? যিদৰে বিজয় লাভ কৰাৰ পাছত শৃংখলাবদ্ধ সৈন্য অৱস্থিত হৈ পৰে আৰু বিজয়ী বীৰে নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি য'তে ততে ঘূৰি ফুৰে এই দুই মহান নৈৰ অৱস্থাও এনেকুৱাই।

অসংখ্য ধাৰাৰে বৈ গৈ তেওঁলোক সাগৰত মিলিছে। প্ৰত্যেক প্ৰবাহৰ বেলেগ বেলেগ নাম আছে। কিছুমান প্ৰবাহৰ এটাটকৈয়ো অধিক নাম বিদ্যমান। গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ গোট খাই পদ্মা নাম ধাৰণ কৰিছে। ইয়াকে আগত মেঘনা নামে অভিহিত কৰা হৈছে। এই অসংখ্যমুখী গঙ্গা ক'লৈ যায় ? সুন্দৰ বনৰ বেতগছবোৰক জন্ম দিবলৈ নে নাই সগৰ পুত্ৰ সকলৰ বাসনা তৃপ্ত কৰি তেওঁলোকক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ? আজি যদি আপুনি গৈ চাই আহে, তেতিয়াহলে পৌৰাণিক কাব্যত বৰ্ণিত বস্তুবোৰৰ চিনচাব নাপায়। যিফালেই চাব সেইফালেই মৰাপাটৰ বস্তা তৈয়াৰ কৰা কাৰখানা আৰু লাগ-বাছ নোহোৱাকৈ অ'ত ত'ত পৰিথকা যন্ত্ৰ-পাতিবোৰ, আগতে য'বপৰা অসংখ্য ভাৰতীয় শিল্পজাত বস্তু ভাৰতীয় জাহাজত লফা বা জাভা ধীপলৈ গৈছিল সেই বাটেদি আজি বিলাতী আৰু জাপানী জাহাজবোৰে বিদেশী কাৰখানাত তৈয়াৰী অলাগতিয়াল বস্তুবোৰ আনি ভাৰতৰ বজাৰ ভৰাই দিছে। আজিও গঙ্গা-মাতাই আগৰ দৰে আমাক নানা ৰকমৰ সন্মুখি প্ৰদান

কৰি আছে, কিন্তু আমাৰ দুৰ্বল হাতে তাক বহন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। আই গজা। তোমাৰ ভাগ্যত এই দৃষ্টিও চাবলগীয়া আছিল।

ফেব্ৰুৱাৰী ১৯২৬ চন।

৬ ॥ যমুনা-বাগী

হিমালয় হৈছে ভব্যতাৰ ভাণ্ডাৰ। য'তে ত'তে ভব্যতাক বিলাই দি ভব্যতাৰ ভব্যতাক কম কৰি দিয়াই যেন হিমালয়ৰ কাম। তথাপি এনেকুৱা হিমালয়ৰ ভিতৰতো এনে এডোখৰ ঠাই আছে যাৰ উৰ্দ্ধম্বিতাই হিমালয়বাসী সকলৰ দৃষ্টিও আকৰ্ষণ কৰে। সি হৈছে যমবজাৰ ভনীয়েকৰ উৎপত্তিস্থান।

ওপৰৰ পৰা বৰফ গলি এটা ডাঙৰ জলপ্ৰপাত ৰূপে বাগৰি পৰিছে। ইয়াৰ চানিওফালে গগন-চুম্বী-গছ-গছনি নাই বৰং গগনভেদী অতি জীৰ্ণ শীৰ্ণ গছবোৰ ইয়াত পৰি জহি-পঁচি গৈছে। উদ্ভুদ্ধ পৰ্বত যমদূতৰ দৰে বন্ধাৰ কাৰণে থিয় হৈ আছে। কেতিয়াবা পানী গোট মাৰি বৰফ হৈ যায় আৰু কেতিয়াবা বৰফ গলি ঠাণ্ডা পানী হৈ যায়। এনেকুৱা ঠাইত মাটিৰ তলৰ পৰা আচৰিত ধৰণেৰে উতলি ধকা গৰম পানীৰ উহ ওলাই থাকে। মাটিৰ তলৰপৰা এনেকুৱা শব্দ শুনা যায় যেন কোনো বাষ্প যন্ত্ৰৰ পৰা ক্ৰুদ্ধ উশাহহে ওলাই গৈছে। সেই নিজৰাৰ পৰা ওপৰলৈ উৰি যোৱা পানীৰ টোপালবোৰ ইমান গৰম যে এই ঠাণ্ডাৰ ভিতৰতো মানুহক পুৰি পেলাব পাৰে। এনেকুৱা আকৰ্ষণীয় ঠাইতে এদিন অসিত ঋষিয়ে যমুনাৰ মূল উদগম স্থান বিচাৰি উলিয়াইছিল। এই ঠাইত পবিত্ৰ পানীৰে গা-ধোৱা প্ৰায় অসম্ভৱ। যদি চোঁচা পানীৰে গা-ধোৱে, তেতিয়াহলে চিৰদিনৰ কাৰণে শীতল হৈ যাব। গৰম পানীৰে গা-ধূলে আলুৰ দৰে সিজি মৰিব। এই কাৰণে তাত মিহলি পানীৰ কুণ্ড তৈয়াৰ কৰা হৈছে। এটা নিজৰাৰ ওপৰত এটা ওচা আছে।

ভাত কাঠেবে চাৰিব নিচিনাকৈ সাজি লৈ তাৰ ওপৰত তুব পৰা যায়। কিন্তু গোটেই বাতি বাগৰ সলাই থাকিব লাগিব। কিয়নো নহলে ওপৰৰপৰা অহা চোঁচা পানী আৰু তলৰ গৰম পানী দুয়োটা একেলগে গোটখালে অসহ্য হৈ পৰে।

হুয়ো বাই-ভনীৰ ভিতৰত গজাতকৈ যমুনা ডাঙৰ, খীৰ আৰু গম্ভীৰ। এওঁ কৃষ্ণৰ ভনীয়েক দ্ৰৌপদীৰ নিচিনা কৃষ্ণবৰ্ণা আৰু অভিমানিনী।

গজাক বেচাৰী মস্ত-মুখা শকুন্তলা বুলি কব পাৰি। দেবাদিদেৱ মহাদেবে তেওঁক স্বীকাৰ কৰিলে। সেই কাৰণে যমুনায়ে নিজৰ অহংকাৰ এৰি গজাক তেওঁৰ অধিকাৰ সঁপি দিলে। এই হুয়ো বাই-ভনীৰ এগৰাকীয়ে আন গৰাকীক লগ পাবলৈ অত্যন্ত অস্থিৰ হোৱা যেন দেখা যায়। হিমালয়ৰ ওচৰৰ এডোখৰ ঠাইত হুয়ো ওচৰ চাপি আহিছে। কিন্তু মাজত দীৰ্ঘালু দণ্ডাল পৰ্বত থকাৰ কাৰণে ভাত তেওঁলোকৰ মিলন হ'ব নোৱাৰে।

এজন কাৰাগ্ৰেমী ঋষি (যামুন ঋষি) যমুনাৰ পাৰত আছিল আৰু তেওঁ সদায় গজা-স্নানলৈ গৈছিল। কিন্তু খাবৰ পৰত তেওঁ যমুনালৈ ঘূৰি আহিছিল। শেহত যেতিয়া এদিন ঋষি বুঢ়া হল, তেতিয়া তেওঁৰ ওপৰত অনুগ্ৰহ কৰি গজাই নিজৰ প্ৰতিনিধিস্বৰূপে এটা সৰু জুৰি ঋষিৰ আশ্ৰমলৈ পঠিয়াই দিল। আজিও সেই পানীৰ সুঁতি ঋষিৰ স্মৰণার্থে বৈ আছে।

দেবদুৱৰ ওচৰতো এই চুইখন নৈ একেলগ হ'ব যেন লাগে। কিন্তু নতম, নিজৰ পবিত্ৰ শীতল অন্তৰ্বেদীৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰদেশক পবিত্ৰ কৰাৰ কৰ্ত্তব্য পূৰ্ণ কৰাৰ আগতে তেওঁলোকৰ এগৰাকীয়ে আন গৰাকীৰ লগত গোট খাই সুখ দুখৰ কথা পাতিব পাৰিব জানো ?

যেতিয়া যমুনাই কুৰুক্ষেত্ৰ আৰু পানীপথৰ হত্যাকাৰী ভূমি-ভাগ চাট ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজধানীৰ ওচৰ চাপে, তেতিয়া গজাই উত্তৰ কানী, টেহৰী, শ্ৰীনগৰ, হৰিদ্বাৰ, কনৌজ, ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত, কানপুৰ আদি পুৰাণ-প্ৰসিদ্ধ আৰু ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ ঠাইক নিজৰ গাখীৰ খুৱাই লৰি-চাপৰি ফুৰে।

যমুনাৰ পানীত সাম্ৰাজ্যৰ শক্তি থকা উচিত। তেওঁৰ স্মৰণ ভাণ্ডাৰত পাণ্ডৱৰ পৰা মোগল-সাম্ৰাজ্যলৈকে, চিপাহী-বিদ্ৰোহৰ পৰা ৰামী শ্ৰদ্ধানন্দ-দেৱৰ হত্যালৈকে সকলো ইতিহাস ভৰি আছে। দিল্লীৰ পৰা আগ্ৰালৈকে

এনেকুৱা লাগে যেন বাবৰৰ বংশধৰে আমাৰ লগত কথা পাতিবহে খুজিছে। ছয়োখন নগৰৰ চুৰ্গ সাম্ৰাজ্য বন্ধাৰ কাৰণে নহয়, বৰং যমুনাৰ শোভা উপভোগ কৰিবৰ কাৰণেহে যেন সজোৱা হৈছে। মোগল সাম্ৰাজ্যৰ নাগেৰাৰ শব্দ কেতিয়াবাই শেষ হৈ গল, কিন্তু মথুৰা হুন্দাবনৰ বাঁহী আজিও বাজি আছে।

মথুৰা হুন্দাবনৰ শোভা এক অপূৰ্ণ বস্তু। এই প্ৰদেশ যিমান বৰগীয়া, সিমানেই সমৃদ্ধিশালী। হৰিয়ানৰ গৰুৰ গাখীৰ মিঠা আৰু সবসতাব কাৰণে ভাৰত বিখ্যাত। যশোদা আৰু গোপৰাজ নন্দই যে স্বয়ং এই ঠাই পচন্দ কৰিছিল, ইয়াৰ ভূমিয়ে এই কথা কেতিয়াও পাৰ্হৰিব নোৱাৰে। মথুৰা হুন্দাবন হৈছে বালকৃষ্ণৰ ক্ৰীড়া-ভূমি, বীৰ কৃষ্ণৰ বিক্ৰম-ভূমি। যদি আমি দ্বাৰকা বাসীক বাদ দিওঁ, তথাপি কালিন্দীৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ জীৱনৰ লগত নিবিড় সংযোগ দেখোঁ। যি যমুনাই কালিয়মৰ্দন দেখিছিল, সেই যমুনাই কংসৰ শিৰচ্ছেদো দেখিছিল। যি যমুনাই হস্তিনাপুৰৰ ৰাজসভাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ সচিববাণী শুনিছিল, সেই যমুনাই কুকল্পেত্ৰত ৰোমহৰ্ষক গীতাবাণীৰ প্ৰতিধ্বনি কৰিছিল। যমৰজাৰ ভনীয়েকৰ ভ্ৰাতৃ-স্নেহ শ্ৰীকৃষ্ণৰ কাৰণেহে শোভা পায়। যি যমুনাই ভাৰতবৰ্ষৰ অসংখ্য বংশৰ সংগ্ৰহ দেখিছিল সেই যমুনাৰ কাৰণে বাক পাৰিজাত ফুলৰ নিচিনা তাজাবিবিৰ জীৱন অৱসান কিমান মৰ্মভেদী হব? তথাপি তেওঁ প্ৰেম-সম্ৰাট চাহজাহানৰ পুঞ্জীভূত অশ্ৰুক প্ৰতিবিস্তিত কৰিবলৈ সন্মত হৈছিল। ভাৰতৰ আদিকালৰ পৰা প্ৰসিদ্ধ বৈদিক নদী চৰ্ম্মগৱতীৰপৰা কবলৈ যেতিয়া যমুনা আগ বাঢ়ে, তেতিয়াই মধ্যযুগৰ ইতিহাসৰ লগত পৰিচয় কৰাওঁতা কুমলীয়া সিদ্ধু নৈ আহি তেওঁৰ লগত মিলিত হয়।

এতিয়া যমুনা অস্থিৰ হৈ উঠিছে। কাৰণ কেইদিন মানৰপৰা তেওঁ নিজৰ ভনীয়েক গঙ্গাক দেখা নাই। যমুনাৰ পেটত ইমানবোৰ কবলগীয়া কথা আছে যে তেওঁ আৰু তাক নিজৰ পেটৰ ভিতৰত সুমাই থব নোৱাৰা হৈ পৰিছে। ভনীয়েকক সুধিবৰ কাৰণেও যমুনাৰ অসংখ্য প্ৰশ্ন গোট খাই আছে। কানপুৰ আৰু কলপীৰ দূৰত্ব বেছি নহয়। ইফালে ইয়াত যমুনাই গঙ্গাৰ বাতৰি পোৱাৰ লগে লগে আনন্দত আপ্তভূত হৈ ইমান বেগাই

লবিবলৈ ধৰে যে প্ৰয়াগবাজত গৈ তেওঁ গঙ্গাক সাবটি ধৰে। হুয়োবো কি উদ্গাদকতা। তেওঁলোকৰ যে মিলন হল, মিলন হোৱাৰ পাছতো যেন তেওঁলোকে সেই কথা বিশ্বাস কৰিব পৰা নাই।

ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো সাধু-সন্ত এই প্ৰেমসঙ্গম চাবলৈ একত্ৰ হয়। কিন্তু এই দুগৰাকী বাই-ভনী ইমান আত্মহাৰা হৈ পৰিছে যে এই বিষয়ে তেওঁলোকৰ কোনো চেতনাই নাই। চোতালত অক্ষয় বৃক্ষ থিয় হৈ আছে। কিন্তু ঈয়ালৈকো তেওঁলোকৰ জ্ঞান নাই। বৃটা আকৰবে যে তাত তেওঁৰ শিবিৰ পাতিছিল, সেই ফালে জানো তেওঁলোকে চাইছিল? মহাবাজ অশোকে তাত যি শিলাস্তম্ভ পুতি থৈছে, এই বাই-ভনী দুগৰাকীয়ে সেইফালে মূৰ-তুলি চাব জানো?

প্ৰেমৰ এই সঙ্গম প্ৰবাহ অখণ্ডৰূপে বৈ আছে। ইয়াৰ লগতে কবিসম্ৰাট কালিদাসৰ সবস্বতীও অখণ্ড ভাৱত প্ৰবাহিত হৈ আছে।

কচিং প্ৰভালপিভিৰিল্লনীলৈ মুক্তাময়ী যক্তিবিবাহুৰিদ্ধা

অন্যত্ৰ মালা সিতপঙ্কজানামিন্দীৰৈকংখচিতাস্তবৈৰ।

কচিং খগানাং প্ৰিয়মানসানাং কাদম্ব-সংসৰ্গৱতীৰ পংক্তিঃ

হাগাত্ৰ কালাগুৰুদত্তপত্ৰা ভক্তিভুৱশ্চন্দন-কলিতৈৰ ॥

এচিং প্ৰভাচাল্লয়সীতমোভিচ্ছায়াবিলীনৈঃ শৰলী কৃতৈৰ

হনাত্ৰ শুভ্ৰা শবদভ্ৰলেক্ষা বাক্ষ্যধিৱালক্ষ্যনভঃপ্ৰদেশাঃ ॥

কচ্চিচ কাম্ৰগবগভূষণৈৰ ভাস্মাঙ্গবাগা তনুৰীশ্বৰণ্য।

পশ্চানবদ্যাজি বিভাতি গঙ্গা ভিন্নপ্ৰবাহা যমুনাতবৈৰৈঃ ॥

(হে অনিন্দ্য সুন্দৰী সীতা। চোৱা এই গঙ্গাৰ প্ৰবাহত যমুনাৰ টো সোমাই প্ৰবাহক খণ্ডিত কৰি পেলাইছে। ই কেনেকুৱা দৃশ্য। কেতিয়াবা এনেকুৱা লাগে যেন মুক্তা মালাৰে গঁথা ইল্লনীল মনিয়ে মুক্তাৰ জ্যোতিৰ্জ্বলান কৰি পেলাইছে। কোনো ঠাইত এনেকুৱা দেখিবলৈ পোৱা যায় যেন শুভ্ৰ পত্মৰ মাজত নীলকমল গাখি থোৱা হৈছে। কোনো কোনো ঠাইত মানস সৰোবৰলৈ যোৱা শুভ্ৰ ৰাজহাঁহবোৰৰ লগত ক'লা ক'লা কাদম্ব উৰি আছে। কোনো ঠাইত ৰেতচন্দনেৰে আবৃত মাটিৰ ওপৰত যেন ক'লা অগৰুৰে পত্ৰ লিখা হৈছে। কোনো কোনো ঠাইত চন্দ্ৰ-

জ্যোতিৰ লগত হাঁত শুই থকা আন্ধাৰে যেন ধেমালি খেলি আছে। কোনো ঠাইত শবৎ শুভুৰ শুভ্র মেঘৰ মাজেদি দেখা আকাশ খনৰ দৰে হৈ আছে। কোনো ঠাইত এনেকুৱা দেখা গৈছে যেন মহাদেৱৰ ভাস্কৰ-ভূষিত শৰীৰত কলা সাপৰ ভূষণ পিন্ধাই দিয়া হৈছে।)

কিমান সুন্দৰ দৃশ্য। ওপৰত পুষ্পক বিমানত শ্যামবৰ্ণৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আৰু ধৱলশিলা জানকীয়ে চৈধ্য বছৰ বনবাসৰ পাছত অযোধ্যা পাবলৈ অধীৰ হৈ উঠিছে আৰু তলত ইন্দ্রীবৰ-শ্যামা যমুনা আৰু সুখাজলা জাহ্নবী এগৰাকীয়ে আনগৰাকীৰ আলিঙ্গন পাশৰপৰা নিজক মুক্ত নকৰাকৈ নিজৰ নাম-কণৰ মোহ এৰি সাগৰত বিলীন হবলৈ আগুৱাই গৈছে।

এই পবিত্ৰ দৃশ্যৰ কাৰণে হয়তো স্বৰ্গৰপৰা পুষ্প-ৱৃষ্টি হৈছিল আৰু ভূ-ভলৰ কবিসকলো প্ৰতিভা সৃষ্টিৰ আনন্দত উগ্ৰসিত হৈ উঠিছিল।

চৈধ্যশতাব্দী ১৯২২ চন।

৭ ॥ মূল-ত্ৰিবেণী

ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ যিদৰে তিনিও গোচ খাই দত্তাত্ৰেয় দেৱৰ নাম গ্ৰহণ কৰে, সেইদৰে অলকনন্দা, মন্দাকিনী আৰু ভাগীৰথী মিলি গঙ্গা মাড় নাম ধাৰণ কৰে। এই তিনিও গঙ্গাৰ ভনীয়েক নহয়, বৰং গঙ্গাৰ অঙ্গহে। যদিও ভাগীৰথী গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা আহিছে, তথাপি মন্দাকিনীৰ কেদাৰনাথ আৰু অলকনন্দাৰ বদৰী-নাৰায়ণো গঙ্গাৰ উল্গম স্থান।

যি অলকনন্দা ব্ৰহ্ম-কপালেদি বৈ গৈছে আৰু য'ত এবাৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিলে অসংখ্য পূৰ্ব-পুৰুষে চিৰদিনৰ কাৰণে একেলগে মুক্তি পায়, সেই অলকনন্দাৰ উল্গম স্থান জানো গঙ্গোত্ৰীতকৈ কম পবিত্ৰ? ব্ৰহ্ম-কপালত এবাৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিলে আৰু দুনাই শ্ৰাদ্ধ কৰিব নোৱাৰি। যদি মোহ বশতঃ কৰা হয়

তেতিয়াহলে পিতৃ-পিতামহৰ অধোগতিহে হয়। কিমান জাগ্ৰত ঠাই সেইখন।

যেতিয়া মন্দ্ৰাকিনী গোবী কুণ্ডৰ গৰম পানীত অলপ সময়ৰ কাৰণে উত্তপ্ত হৈ যায়, তেতিয়া অলকনন্দায়ে বদৰীনাৰায়ণৰ গৰম কুণ্ডৰ পানী লৈ আহে।

কেদাৰ নাথৰ মন্দিৰৰ আকাৰ প্ৰকাৰ আন সকলো মন্দিৰতকৈ ভিন্ন ধৰণৰ। ভিতৰৰ শিৱলিঙ্গ স্বয়ম্ভূ নিৰাকাৰ। ই ইমান ওখ যে মানুহে মূৰ দৌৱালেই ই মানুহৰ বুকুত লাগে।

কেদাৰ নাথ মন্দিৰৰ যিমান বিশেষত্ব আছে মন্দ্ৰাকিনীৰে সিমানেই। ইয়াৰ শিলৰোৰ আন ধৰণৰ, ইয়াৰ প্ৰবাহ আন প্ৰকাৰৰ আৰু ইয়াত গা-গোৱাৰ আনন্দও ভিন্ন ৰকমৰ।

গঙ্গোত্ৰী সঁচাকৈয়ে গঙ্গোত্ৰীয়েই এই তিনিও প্ৰবাহৰ ভিতৰত ভাগীৰথীৰ প্ৰবাহ অধিক ৰমা আৰু মনোৰম যেন লাগে। গঙ্গাত যে কেৱল এই তিনিটা প্ৰবাহেই আছে এনে নহয়। ইয়াৰ লগত নীল গঙ্গা, ব্ৰহ্ম গঙ্গা আদি কেইবাখনো গঙ্গা আছে। হিমালয়ৰপৰা ওলোৱা সকলো প্ৰবাহেই গঙ্গাৰ বাতিৰে আৰু আন কি হব? যি বাৰি-বাৰিয়ে হৰিদ্ৱাৰৰ ওচৰত হৰিৰ পদ স্পৰ্শ কৰিছে সেই সকলো গঙ্গাৰে প্ৰবাহ। যেতিয়া মহৰ্ষি বায়ীকিয়ে গঙ্গাক আকাশৰপৰা হিমালয়ৰ শিখৰকণী মহাদেৱৰ জটাৰ ওপৰেদি বাগৰি অজস্ৰ ধাৰাহৈ ওলাই অহা দেখিলে, তেতিয়া তেওঁৰ আৰ্থ্য দৃষ্টিৰে গঙ্গাক সাতোটা বেলেগ বেলেগ প্ৰবাহ ৰূপে পৰিগণিত কৰিলে।

তস্যাং বিসৃজ্যমানায়াং সপ্তশ্ৰোতাংসি জজ্ঞিৰে।

হ্লাদিনী পাৰনী চৈৱ নলিনী চ তথৈৱ চ ॥

সূচক্ষুশ্চৈৱ সীতা চ সিদ্ধুশ্চৈৱ মহানদী।

সপ্তমী চান্ধগাং তাসাং ভগীৰথৰথঃ তদা ॥

৮ ॥ জীবন তীৰ্থ হৰিদ্বাৰ

ত্ৰিপথগা গজাৰ তিনিটা অৱতাৰ। গঙ্গোত্ৰী বা গো-মুখৰপৰা হৰিদ্বাৰ লৈকে থকা গজা প্ৰথম অৱতাৰ। হৰিদ্বাৰৰ পৰা প্ৰয়াগ—ৰাজলৈকে গজাৰ দ্বিতীয় অৱতাৰ। প্ৰথম অৱতাৰত তেওঁ পৰ্বতৰ বান্ধোন আৰু সদাশিৱৰ জটাৰ পৰা মুক্ত হবলৈ অশেষ যত্ন কৰিছে। দ্বিতীয় অৱতাৰত নিজৰ ভনীয়েক যমুনাৰ লগত মিলি অধীৰ ভাৱে গৈ সাগৰত বিলীন হৈ পৰিছে। এইটো হৈছে তেওঁৰ তৃতীয় অৱতাৰ। গাঙ্গোত্ৰী, হৰিদ্বাৰ, প্ৰয়াগ আৰু গঙ্গাসাগৰ—গঙ্গাপুত্ৰ আৰ্ধ্য সকলৰ কাৰণে সকলোতকৈ মহান তীৰ্থস্থান। সেই ঠাইত যিমান ওপৰলৈ উঠা যায়, তীৰ্থৰ মহাত্মা সিমানেই বাঢ়ে। এক প্ৰকাৰে ই সত্য। কিন্তু মোৰ দৃষ্টি কোণৰপৰা হৰিদ্বাৰৰ আকৰ্ষণ ভাৰতীয়ৰ কাৰণ অত্যন্ত প্ৰবল। হৰিদ্বাৰত পাঁচখন প্ৰসিদ্ধ তীৰ্থ আছে। পুৰাণত প্ৰত্যেকৰ মহিমাৰ বৰ্ণনা শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি বাক্যৰ কৰা হৈছে। কিন্তু এই মহত্বৰ সঙ্ক্ষে মানুহে একো নজ্ঞানাকৈয়ে কব পাৰে যে “হৰিকী পৈডী” (হৰিৰ পদ) ত গজাৰ মহাত্মা সিমান পৰিমাণে আছে তাৰ লগত কাব্যৰ পৰিমাণো কম নহয় বৰং বেচি পৰিমাণাহে আছে। এনেয়ে প্ৰত্যেক নৈৰ দীৰ্ঘতাত কাব্যময় ভূমিভাগ থাকে। মোৰ কোৱাৰ তাৎপৰ্য্য এইটো নহয় যে গজাৰ পাৰত হৰিদ্বাৰতকৈ অধিক সুন্দৰ ঠাই হব নোৱাৰে। “হৰিকী পৈডীৰ” আশে-পাশে বাৰাণসীৰ শোভাৰ এশভাগৰ এভাগো ইয়াত দেখা নাযায়। তথাপি ইয়াত মানৱ আৰু প্ৰকৃতি পৰস্পৰে সহযোগ কৰি গজাৰ শোভা বঢ়োৱাত অৱদান যোগাইছে। গজাৰ সেই সবল আৰু স্বচ্ছ প্ৰবাহ, মন্দিৰৰ ওচৰৰ সেই আকৰ্ষণীয় দৃশ্য, ঘাটৰ তলৰ সেই একা-বেকা কুণ্ড, হেজাৰ হেজাৰ মানুহ অনায়াসে বহিব পৰা পটৰ নিচিনা নৈৰ ঘাট, আনফালে পুৰণি কালৰ ধুনীয়া দলং এই সকলো বোৰেই যেন কাব্যময়। যদিও দাঁতি কাষৰ মন্দিৰ আৰু সাধাৰণ ধৰ্ম্মশালাবোৰ সিমান আকৰ্ষণীয় নহয় তথাপি তেওঁলোকেও গজাৰ শোভা বৃদ্ধি কৰিছে। বানাবসীৰ বজাৰত ঘুৰি ফুৰা গৰুবোৰ আৰু শান্তিৰে ঘাঁহ পাঙলি ফুৰা ইয়াৰ গৰুবোৰৰ দৃশ্য

ভিন্ন বকমৰ। ইয়াৰ গন্ধাৰ কোনো ঠাইতেই আপুনি পলসৰ নাম গোন্ধেই নাপাব। অনন্ত কালৰপৰা ঠেকা-ঠেকি খাই ঘূৰণীয়া হৈ ঘোৰা বগা শিলবোৰহে দেখিবলৈ পাব।

“হৰিকী পৈড়ী”ৰ সকলোতকৈ আকৰ্ষণীয় বস্তুৰ ফালে আমাৰ দৃষ্টি নপৰে। আমি মাত্ৰ তাৰ অনুভৱহে কৰোঁ। সি হৈছে ইয়াৰ বতাহ। হিমালয়ৰ দূৰ-দূৰণিৰ পৰা হিমাক্ষাদিত শিখৰৰপৰা দক্ষিণৰ ফালে যি বতাহ বৈ যায়, সি সকলোতকৈ প্ৰথমতে ইয়াৰ গাওঁবোৰ স্পৰ্শ কৰে। এনেকুৱা পবিত্ৰ বতাহ আন ঠাইত ক’ত পোৱা যাব? “হৰিকী পৈড়ী”ৰ ওচৰত দলঙৰ ওপৰত থিয় হৈ থাকক, আপোনাৰ মন প্ৰাণ আনন্দত ভৰি উঠিব। এই বতাহ উন্মাদক নহয়—বৰং প্ৰাণদায়ক আৰু তাপ প্ৰশমনকাৰী।

মই যিমানবাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ সিমানবাৰ সেই শান্তি, সেই আনন্দ আৰু সেই ‘আনন্দ’ অনুভৱ কৰিছোঁ। কিছুমান মানুহে বন্ধেৰ চোপাটীৰ লগত এই ঘাটৰ তুলনা কৰে। এই দুয়োৰো ভিতৰত বৈসাদৃশ্য নিশ্চয় আছে। ইয়াত যাত্ৰীসকলে মাছক আহাৰ দিয়ে, আৰু মাছমৰীয়াই নিজে খাবৰ কাৰণে মাছ ধৰে।

“হৰিকী পৈড়ী” যদি চাব খোজে তেতিয়াহাল সন্ধাৰ সূৰ্যাস্তৰ পাছত যাব লাগে। জোনাক ৰাতি হওক বা নহওক তাৰ কাৰণে ভাবিব নালাগে। যদি জোনাক হয়, একবকমৰ শোভা দেখিব আৰু যদি জোনাক নহয় তেন্তে আন একবকমৰ। কিন্তু প্ৰত্যেক অৱস্থাতে ইয়াৰ শোভা দেখিবলৈ পাব। এই দুয়োৰো ভিতৰত কোনোবাই যদি তুলনা কৰিব খোজে তেতিয়াহাল তেওঁ কলা-প্ৰেমী নহয়। সন্ধাকাশত এটাৰ পাছত এটাকৈ তৰা ওলায় আৰু তলৰপৰা এটা এটা প্ৰজলিত চাকিয়ে তাৰ উত্তৰ দিয়ে। এই দৃশ্যৰ ভিতৰত যি গুঢ় শান্তি আছে মানুহৰ মনত সি এক বিচিত্ৰ ধৰণৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। এনেকুৱা সময়তে মন্দিৰৰ পৰা টিলিং টালাং টিলিং টালাং ঘণ্টাৰ শব্দৰ যোগে আৰতিৰ আহ্বান কৰা হয়। এই ঘণ্টা ধ্বনিৰ যেন শেষ নাই অবিৰাম টিলিং টালাংকৈ ৰাজি থাকে। আৰু শুক্ল সকলোও নানা ভৰহৰ আৰতি বন্দনা কৰি থাকে। পুৰুষে গায়, নাৰীয়ে গায়, ব্ৰহ্মচাৰীয়ে গায়, সন্ন্যাসীয়ে গায়, স্থানীয় মানুহে গায়, আৰু দেশ দেশান্তৰৰ যাত্ৰী-

সকলেও গাই থাকে। কোনেও কাৰোফালে চকু নিদিয়, কোনেও কাৰো-কাৰণে আঘনি নাপায়। প্ৰত্যেকেই নিজৰ নিজৰ ভক্তিৰ ভাৱত বিভোৰ। সনাতন পন্থীয়ে স্তোত্ৰ গায়। আৰ্য্য সমাজৰ মানুহে উপদেশ দিয়ে। লিখ-সকলে গ্ৰন্থ চাহেবৰ ছুই এক 'মহোন্না' (ভজন) জোৰেৰে আদা-দি-বাৱত (আসাববী বাগ) গায়। গো-বন্ধা প্ৰচাৰকে আপোনাক ইয়াত কব যে গৰুৰ গাখীৰ বগা কাৰণেই পৃথিৱীত বগা ৰঙ আছে। গৰুৰ পেটত কেৱল খাঁহেই নহয়, তেতিয়া কোটি দেৱতাও আছে। কিছুমান নাস্তিক মানুহে এই ভিৰৰ সুবিধা লৈ যুক্তিৰ সৈতে এইটো প্ৰমাণ কৰে যে ঈশ্বৰ নাই। উদাৰ হিন্দু ধৰ্ম্মই এই সকলোকে নিজৰ নিজৰ মতে চলিবলৈ দিয়ে। গজা আইৰ দৰবাৰত কোনেও তিবদ্ধাৰ নাপায়—সকলোৰে সমান সন্মান। যদি ৰঙা-গেকৰা কাপোৰ পিন্ধি মুক্ত হবলৈ দাবী কৰা মুক্তি সৈনিক মিচনাৰীয়েও ইয়াত আহি হিন্দু ধৰ্ম্মৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচাৰ কৰে, তথাপি আমাৰ যাত্ৰী সকলে শান্তিপূৰ্ণ ভাৱে তেওঁৰ কথা শুনে আৰু কয় যে ভগবানে যেনেকুৱা বুদ্ধি দিছে, বেচেৰাই সেইদৰে কৈছে। ইয়াত তেওঁৰ দোষ কি? হিন্দু সমাজত বহুত দোষ আছে আৰু এই দোষৰ কাৰণে হিন্দু সমাজে বহুত সহিব লগীয়া হৈছে। কিন্তু উদাৰতা, সহিষ্ণুতা আৰু সদ্ভাৱ আদি হিন্দু সমাজৰ বিশেষত্ববোৰ কেতিয়াও দোষপূৰ্ণ নহয়। এই উদাৰতাৰ কাৰণেই হিন্দু সমাজে বহুত সহ্য কৰিছে আৰু আনহাতে হিন্দু ধৰ্ম্মৰ শিৰা দিনক দিনে দুৰ্বল হৈ গৈছে।

এতিয়াও সেই ঘটনা বাজি আছে আৰু এলেহুৱা মানুহক আৰতিৰ কাৰণে আত্মান জনাইছে। ইয়াত তকণী সকলে পাতৰ এবিধ ডাঙৰ ডাঙৰ টোপোলা সাজি ফুলৰ মাজত ঘিউৰ চাকি জ্বলাই নৈৰ প্ৰবাহত এৰি দিয়ে যেন নিজৰ ভাগ্যৰহে পৰীক্ষা কৰিছে। এই টোপোলাবোৰ নাৱৰ দৰে কঁপি কঁপি এই দৰে গৈ থাকে যেন নিজৰ ভিতৰত জ্যোতিৰ মহত্ব বুজি জীৱনযাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছে। হল। সেই জীৱন যাত্ৰা আৰম্ভ হল। এটাব পাছত এটাকৈ এই চাকিয়ে নিজক আৰু নিজৰ ভাগ্যক জীৱন প্ৰবাহত এৰি দিছে। মানৱ জীৱনত ব্যক্তিৰ যি মহত্ব আছে ইয়াত চাকিৰ ভিতৰত তাক দেখিবলৈ পোৱা যায়। কোনো হতভাগ্য যাত্ৰাৰ আৰম্ভতে বতাহৰ

বলীভূত হৈ যায় আৰু ইয়াৰ পাহত চাৰিওফালে বিষমতা ব্যাপ্ত হৈ পৰে। কিছুমানে অলপ আশা দেখুৱাই নিৰাশ কৰে, কিছুমান চিৰ কয়ৰ দৰে কঁপি কঁপি বহত দূৰ পায়গৈ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা হুটা টোপোলা ওচৰ চাপি আহে আৰু এটা আনটোৰ লগত লগ লাগি যায়। শেষত এই যুগল নাৰে নৱ দম্পতিৰ দৰে দীঘলীয়া যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। ইহঁতৰ ঘূৰণীয়া ঘূৰণীয়া পকনীয়া দেখিলে মনলৈ যি ভাব আহে তাক ব্যক্ত কৰা টান। কিছুমান জীৱন জ্যোতি নুমুৱাৰ আগতে অদৃশ্য হৈ যায়। মৃত্যু আৰু অদৃষ্ট দুয়োটাই হৈছে —মানৱ জীৱনৰ শেষ অধ্যায়। ইয়াৰপৰা কোনো সাৰিব নোৱাৰে, সেই কাৰণেই মানুহৰ ঈশ্বৰলৈ মনত পৰে। যদি মানুহৰ মৃত্যু নহল হেঁতেন, তেতিয়াহলে হয়তো ঈশ্বৰলৈ মনতো নপৰিল হেঁতেন।

যদি সাহ হয়, তেতিয়াহলে কোনো এদিন বাতিপুৱা চাৰি বজাত অকলে অকলে আহি এই ঘাটত বহিবহি। আপুনি ইয়াত কিছুমান বেলেগ ধৰণৰ ভক্ত দেখিবলৈ পাব। বাতিপুৱা তিনিবজাৰপৰা সূৰ্য্যোদয়লৈকে নানা ৰকমৰ বিশিষ্ট মানুহ ইয়ালৈ আহে।

ৰাজনীতিৰ উষাই সূৰ্য্য নাৰায়ণক জন্ম দিয়ে আৰু তৎক্ষণাত ব্যৱহাৰিক পৃথিৱীয়ে এই ঘাতক অধিকাৰ কৰি লয়। তাৰ আগতে ইয়াৰপৰা আঁতৰি যোৱা ভাল। আকাশৰ তৰাও সুখী হব।

মাৰ্চ ১৯৩৬ চন।

৯ ॥ দক্ষিণ গঙ্গা গোদাবৰী

১

সকতে বাতিপুৰা শুই উঠি আমি প্ৰভাতী গাইছিলো। তাৰে এই
চাৰি শাৰী এতিয়া মোৰ মানস পটত উজ্জ্বল হৈ আছে।

উঠোনিয়াং প্ৰাতঃকালীং, বদনীং বদা চন্দ্ৰমৌলী।

শ্ৰীবিন্দুমাধৱাজবলী, স্নান কৰা গঙ্গেচেং, স্নান কৰা গোদেচেং ॥

কৃষ্ণা ৰেয়া তুঙ্গভদ্ৰা, সৰযু কালিন্দী নৰ্মদা।

ভীমা ভামা গোদা, কৰা স্নান গঙ্গেচেং ॥

গঙ্গা আৰু গোদা একেই। দুয়োৰো মহাত্ম্যত অলপে পাৰ্থক্য নাই।
যদি কেতিয়াবা পাৰ্থক্য হয়, তেতিয়াহলে ইমানেই হ'ব যে কলিকালৰ
পাপৰ কাৰণে গঙ্গাৰ মহিমা কমি যাব, কিন্তু গোদাবৰীৰ মহিমা কেতিয়াও
কম হ'ব নোৱাৰে। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ অত্যন্ত সুখৰ দিনবোৰ এই গোদাবৰীৰ
পাৰতে পাৰ হৈছিল। জীৱনৰ দাক্ষণ আঘাতো তেওঁ ইয়াতে সহিব লগীয়া
হৈছিল। গোদাবৰী যে দক্ষিণ ভাৰতৰ গঙ্গা। কৃষ্ণা আৰু গোদাবৰী এই
দুয়োখন নৈয়ে মহাৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্ধ্ৰক পালন-পোষণ কৰি আহিছে। যদি
আমি মহাৰাষ্ট্ৰৰ স্বাধীনতা আৰু অন্ধ্ৰৰ সাম্ৰাজ্যক এই নৈৰ ওচৰত ঋণী বুলি
কওঁ, তেতিয়াহলে ইয়াত অলপো অত্যাক্তি কৰা নহয়। সাম্ৰাজ্য নিৰ্মাণ
হল, ধ্বংস হল; উত্থান হল, পতন হল। কিন্তু এই ঐতিহাসিক ভূমিৰ
ওপৰত অৱস্থিত এই দুখন নৈৰ অঞ্চল প্ৰবাহ আজিও অবিচ্ছিন্ন ভাবে
বৈ গৈ আছে। এই নৈবোৰ যিদৰে অতীত কালৰ গৌৰৱময় ইতিহাসৰ
সাক্ষী স্বৰূপ, সেইদৰে ভবিষ্যতৰ মহান আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ প্ৰেৰকো।
গোদাবৰীৰ মহিমাত এক বৈচিত্ৰ্য আছে। তেওঁ জলপ্ৰাচুৰ্য্যৰ কাৰণে
যিমান বিখ্যাত ইতিহাসৰ পৃষ্ঠাতো সিমানেই মহত্বপূৰ্ণ। যিদৰে গোপাল
কৃষ্ণৰ জীৱন বিবিধভাবে পৰিপূৰ্ণ আৰু তাত সকলোপিনে উৎকৃষ্টতাৰ
প্ৰাচুৰ্য্য আছে, সেইদৰে গোদাবৰীৰ সুদীৰ্ঘ প্ৰবাহৰ পাৰত সৃষ্টিৰ সৌন্দৰ্য্যৰ
বিচিত্ৰতা আৰু বিপুলতাবে ভৰপূৰ হৈ আছে। যিদৰে ব্ৰহ্মাৰ কল্পনাৰপৰা

সৃষ্টিৰ বিস্তাৰ হৈছিল, বাস্তৱিকৰ অন্তৰৰ কৰুণ বেদনাৰপৰা বামায়ণৰ জন্ম হৈছিল, সেইদৰে ত্ৰাষকৰ পৰ্বতৰ দাঁতিৰপৰা টোপ্, টোপ্ কৰি বাগৰি থকা গোদাবৰীৰ পৰাই ভবিষ্যতৰ ৰাজ মাহেন্দ্ৰীৰ অসীম বাৰি-বাৰিৰ জন্ম হৈছিল।

সিদ্ধ আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰই যিদৰে হিমালয়ক আলিঙ্গন কৰিবলৈ ভাৰিছিল, নৰ্মদা আৰু তাপ্তীয়ে বিজ্ঞাসাতপুডাক গলাব খুজিছিল, সেইদৰে গোদাবৰী আৰু কৃষ্ণাই দক্ষিণৰ উন্নত প্ৰদেশ বোৰক ধন-ধান্ধৰে সমৃদ্ধ কৰিবলৈ হিৰ কৰিছে। এই পক্ষপাত দেখি সহ্যাদ্ৰি পশ্চিমৰ ফালে ঢলি পৰিছে। তেওঁৰ কাৰণে এইটো যেন অসুস্থ হৈ পৰিছে। তেওঁক পূবফালে টানিবৰ কাৰণে যেন এই দুয়োখন নৈয়ে অশেষ প্ৰতাপেৰে প্ৰচেষ্টা কৰি আছে। এই দুয়োখন নৈৰ উৎসস্থান পশ্চিম সাগৰৰপৰা পঞ্চাশ পয়সত্তৰ মাইল-তকৈ বেছি দূৰত নহয়। তথাপি দুয়ো আঠশ নশ মাইললৈকে যাত্ৰা কৰি নিজৰ জলভাৰ বা কৰভাৰ পূবসাগৰক অৰ্পণ কৰিছে। এই কৰভাৰৰ বিস্তাৰ কোনো সাধাৰণ কথা নহয়। ইয়াৰ ভিতৰত গোটেই মহাৰাষ্ট্ৰ প্ৰদেশ আহি পৰিছে। হায়দৰাবাদ আৰু মহীশূৰ ৰাজ্যও অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। মিচৰ-সংস্কৃতিৰ মাতা নীল নৈ আমাৰ গোদাবৰীৰ আগত একোৰেই নহয়। ত্ৰাষকৰ ওচৰৰ পৰ্বতৰ এক বিশাল প্ৰাচীৰৰ পৰা গোদাৰ উৎস হৈছে। গিবনাৰৰ উচ্চ প্ৰাচীৰৰ ওপৰৰ পৰাও ত্ৰাষকৰ এই প্ৰাচীৰ দেখা নাযায়। ত্ৰাষকৰ গাঁৱৰ পৰা যি পৰ্বতাবোহণ আৰম্ভ হৈছে সি গোদা আইৰ মূৰ্ত্তিৰ চৰণলৈকে একেৰাহে চলি আছে। ইয়াতকৈ ওপৰলৈ যাবৰ কাৰণে পৰ্বতৰ বাওঁ ফালে ভয়াবহ খটখটী সজা হৈছে। এই বাটেৰে মানুহ ব্ৰহ্মগিৰিলৈকে যাব পাৰে। কিন্তু সেইখন পৃথিবীয়েই বেলেগ। গোদাবৰীৰ উৎসস্থানৰ পৰা যি দৃশ্য দেখা যায় সেইটোৰেই আমাৰ কাৰণে বিশেষ অনুকূল। মহাৰাষ্ট্ৰৰ তপস্বী আৰু ৰজাসকলে সমান ভাবে এই স্থানত তেওঁলোকৰ অন্তৰৰ শ্ৰদ্ধা-ভক্তি উজ্জ্বল কৰি দিছে। কৃষ্ণাৰ পাৰৰ ৰাষ্ট্ৰ সাতাৰা আৰু গোদাৰ পাৰৰ নাটিক-পৈঠন, প্ৰকৃততে এই দুয়োখন মহাৰাষ্ট্ৰৰ সাংস্কৃতিক ৰাজধানী।

গোদাবরীৰ ইতিহাস সহিষ্ণুতাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি বামচন্দ্ৰ আৰু বিবাদ প্ৰতিমা সীতাদেৱীৰ দ্বন্দ্বান্তৰণবাই আবদ্ধ হৈছে। বাজপাট ত্যাগ কৰাৰ সময়ত বামৰ হৃৎক হোৱা নাছিল। কিন্তু গোদাবৰীৰ পাৰত সীতা আৰু লক্ষ্মণৰ সঙ্গ উপভোগ কৰাৰ আনন্দ যেতিয়া অন্ত হৈছিল, তেতিয়া তেওঁৰ হৃদয় শতধা-বিদীৰ্ণ হৈ গৈছিল। হিংসুক জন্তুৰ অভাৱত নিৰ্ভয় মনেৰে ফুৰা হৰিণাই আৰ্ধ্য বামচন্দ্ৰৰ এই হৃৎখাদ্ৰতা দেখি হয়তো দূৰলৈ পলাই গৈছিল। সীতাৰ সন্ধানত ঘূৰি ফুৰা লক্ষ্মণৰ গৰ্জ্জন শুনি হয়তো ডাঙৰ ডাঙৰ হাতীও ভয়ত ভ্ৰান্ত হৈ উঠিছিল। পশু-পক্ষীৰ হৃৎকৰ চকুলোত হয়তো গোদাবৰীৰ নিশ্ৰাণ পানীও কেহেৰাজ বৰণীয়া হৈ গৈছিল। যিদৰে হিমালয়ত পাৰ্বতী আছিল, সেইদৰে জনস্থানৰ সীতা গোটেই বিশ্বৰ অধিষ্ঠাত্ৰী আছিল। তেওঁ যোৱাৰ পাছত যি মৰ্ম্মান্তিক হৃৎক হৈছিল, যদি সি সাৰ্বভৌম হয়, তেতিয়া-হলে তাত আচৰিত কি ?

বাম-সীতাৰ আকৌ মিলন হল, কিন্তু সেই জনস্থানৰ বিচ্ছেদৰ কাহিনী চিৰদিনৰ কাৰণে বৈ গল। আজিও যদি আপুনি নাচিকৰ পঞ্চবটীৰ ভিতৰলৈ গৈ ঘূৰি চায়, লাগিলে বাৰিষাতে হওঁক বা গৰমতে হওঁক আপোনাৰ এনেকুৱা লাগিব যেন গোটেই পঞ্চবটীয়ে জটায়ুৰ দৰে উদাস হৈ 'সীতা' 'সীতা' বুলি চিয়ঁৰি আছে। মহাৰাষ্ট্ৰৰ সাধু-সন্ন্যাসী সকলে যদি ইয়াত নিজৰ মঙ্গল বাণী প্ৰচাৰ নকৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে এই জনস্থান এখন জনহীন প্ৰদেশ হৈ থাকিলেহেঁতেন।

বদৰ উদ্ভাপ গুচাবৰ কাৰণে ঘাঁহবোৰ যেনেকৈ চাৰিওফালে ব্যাপ্ত হৈ থাকে সেইদৰে জীৱনৰ বিষমতাক পাছৰাবৰ কাৰণে ইয়াৰ চাৰিওফালে সাধু-সন্ত সকলে বিচৰণ কৰি ফুৰে। ই কিমান সৌভাগ্যৰ কথা। যেতিয়া নাচিক এাস্থকৰ ফালে যাব লগীয়া হয়, তেতিয়া বাম-লক্ষ্মণে বনবাসৰ বাবে মনোনীত কৰা এই ঠাইখন তেওঁলোকৰ দৃষ্টিৰে চাবৰ ইচ্ছা হয়। প্ৰত্যেক বাৰ কঁপি থকা ঘাঁহত সীতাৰ কাতৰ তনুঘটিৰ দৃশ্য যেন চকুৰ আগত ভাহি উঠে। বামভক্ত শ্ৰীসমৰ্থ বামদাস যেতিয়া ইয়াত আছিল, তেতিয়া চাওঁগৈ তেওঁৰ হৃদয়ত কেনেকুৱা ভাৱৰ তৰঙ্গ উঠিছিল ? শ্ৰীসমৰ্থই গোদাবৰীৰ

পাৰত গোবৰ হনুমান হাপন কিহৰ কাৰণে কৰিছিল ? এইটো বুজাবলৈকে নেকি যে যদি পঞ্চবটীত হনুমান থাকিলেহেঁতেন তেতিয়া হলে সীতাক হৰণ কৰিবলৈ কেতিয়াও নিদিলেহেঁতেন। সীতা দেবীয়ে—কটু কথাৰে লক্ষ্মণক আঘাত দি এই মহাসঙ্কট মাতি আনিছিল। হয়তো হনুমানক তেওঁ এনেকুৱা কথা কেতিয়াও কব নোৱাৰিলেহেঁতেন। জনহান আৰু কিক্ৰিয়াক মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে আৰু গোদাৱৰীও শোনভদ্ৰা নহয়।

ৰাম-কথাৰ যি কৰুণ ৰস দ্বাপৰ যুগৰপৰা আজিলৈকে চলি আহিছে তাক কোনে হ্ৰাস কৰিব ? এই কাৰণে আমি শ্ৰদ্ধ পাডাৰ মুখৰ পৰা বেদৰ পাঠ কৰাওঁতা শ্ৰীজ্ঞানেশ্বৰ মহাৰাজক লগ পাবলৈ পৈঠনলৈ গৈছিলোঁ। যিদৰে গোদাৱৰীক দক্ষিণ-গঙ্গা বোলা হয় সেইদৰে তাৰ পাৰত অৱস্থিত নগৰকো দক্ষিণৰ কাঙ্গী বুলি মনা হয়।

ইয়াৰ দশ-গ্ৰন্থী ব্ৰাহ্মণে যি 'বিধান' দিয়ে চাৰিও বৰ্ণৰ মানুহে তাক মানিব লাগে। ডাঙৰ ডাঙৰ-সম্ৰাটৰ তামৰ ফলিতকৈয়ো ইয়াৰ ব্ৰাহ্মণৰ বিধান বেচি মহত্বপূৰ্ণ। এনেকুৱা ঠাইত শাস্ত্ৰ-ধৰ্ম্মৰ আগত হৃদয়-ধৰ্ম্মৰ বিজয় দেখুওৱা কাম কেৱল জ্ঞান—বাজেহে কৰিব পাৰে। পৈঠনত জ্ঞানেশ্বৰে যজ্ঞোপবীতৰ অধিকাৰ নাপালে। সন্ন্যাসী শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ ওপৰত কৰা অত্যাচাৰৰ স্মৃতি স্থায়ী কৰিবৰ কাৰণে যিদৰে তান ৰজাসকলে নান্দুল্লি ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত কেইবাটো নতুন গ্ৰেথা জাপি দিছিল, সেইদৰে সন্ন্যাসীগুৰু জ্ঞানেশ্বৰক কোনো শিষ্ট ৰাজপাটৰ অধিকাৰী হোৱা হলে তেওঁ মহাৰাক্ষস ব্ৰাহ্মণক শাস্তি দিলেহেঁতেন আৰু কলেহেঁতেন যে জ্ঞানেশ্বৰক ব্ৰাহ্মণৰ অধিকাৰবপৰা বঞ্চিত কৰোঁতা তোমালোককো আজিৰ পৰা যজ্ঞোপবীতৰ অধিকাৰবপৰা বঞ্চিত কৰা হৈছে।

কেতিয়াবা যিদৰে হাতৰ আঙুলিক বিচনিকপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেইদৰেই ডাঙৰ ডাঙৰ নৈত আহি মিলিত হোৱা আৰু আত্ম-বিলোপৰ কঠিন যোগ সাধন কৰা সৰু সৰু নৈ বোৰো বিচনি হৈ পৰে। সছাঙ্গি আৰু অজ্ঞান পৰ্বতৰ মাজত যিকন ঠাই আছে আৰু তাত যিমানবোৰ পানী বাগৰি আহি পৰে এই নৈবোৰে সেই সকলোবোৰ পানীকে টানি আনি নিজৰ লগত মিহলাই লৈছে। ধাৰণা আৰু কাদৱা প্ৰবৰা আৰু

মুন্ডাক যদি বাদ দি দিওঁ, তথাপি মধ্যভাবতৰ পৰা দূৰ-দূৰণিৰ পানী আনোতা বান্ধা আৰু বেলগন্ধাক বাক কেনেকৈ পাহৰি যাম ? চুখন নৈ মিলি এখন হোৱা নৈক যি প্ৰাণহিতা নাম দিছিল, তেওঁৰ মনত চাইগে কিমান কৃতজ্ঞতা, কিমান কাব্য আৰু কিমান আনন্দ ভৰপূৰ হৈ আছিল । ঈশান কোণৰ পৰা পূবঘাটৰ ফালে পানী আনোতা অষ্ট বক্ৰা ইন্দ্ৰাবতী, আৰু তেওঁৰ সখী শ্ৰমণী, তপস্বিনী শবৰীক নমস্কাৰ নকৰাকৈ কেনেকৈ থাকিব পাৰে ?

গোদাবৰীৰ সম্পূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্য ভদ্ৰাচলৰ পৰা চাব পাৰি । গোদাবৰীৰ পট ইয়াত কেৱল দুই এক মাইলমান বহল । এনেকুৱা গোদাবৰীয়ে যেতিয়া ওখ ওখ পৰ্ব্বতৰ মাজেদি নিজৰ পথ উলিয়াই লৈ মাত্ৰ দুশ গজৰ খালৰ পৰা ওলাই আহে তেতিয়া তেওঁ বাক কি ভাবিছিল । নিজৰ সকলো শক্তি আৰু যুক্তি কামত খটুৱাই বিপদৰ সময়তো নিজৰ প্ৰজাক আগবঢ়াই লৈ যোৱা কোনো ৰাজ পুৰুষৰ দৰে সংসাৰক আচৰিত কৰি ভয়ঙ্কৰ গৰ্জনৰে তেওঁ ইয়াৰ পৰা ওলাই আহিছে ।

ঘোড়াপুৰ বা হাতীপুৰৰ নিচিনা ডাঙৰ ডাঙৰ পুৰৰ কথা আমি শুনে কিন্তু একেবাৰে পঞ্চাশ ফুটৰ নিচিনা ওখ পুৰৰ কথা কোঁতয়াবা জানো আমাৰ কল্পনাৰ বিষয় হৈছিল ? কিন্তু যি কল্পনাত সম্ভৱ নহয় সি গোদাবৰীৰ প্ৰবাহত সম্ভৱ । ঠেক খালৰপৰা ওলোৱা পানীৰ কাৰণে নিজৰ পৃষ্ঠ-ভাগক সমতল কৰি ৰখা অসম্ভৱ হৈ পৰে । যিদৰে অৰ্থা দিবৰ সময়ত অঞ্জলি এটা সৰু নলাৰ নিচিনা হৈ যায়, সেইদৰে খালৰ পৰা ওলোৱা পানীৰ পৃষ্ঠ ভাগৰে এটা ভয়াবহ নলা তৈয়াৰ হয় । কিন্তু ইয়াতকৈ পাছত অধিক অদ্ভুত ৰস আছে । এই নলাৰপৰা নিজৰ নাঁৱ লৈ যাবলৈ সাহসী নাৱৰীয়াও তাত সাজু হৈ আছে । নাৱৰ দুই ফালে পানীৰ ওখ ওখ প্ৰাচীৰক নাৱৰ দৰে বেগাই যোৱা দেখি মানুহৰ অন্তৰত চাইগে কেনেকুৱা কেনেকুৱা ভাবৰ উদয় হয় ? ‘ভদ্ৰাচল’ত ৰাজমাহেন্দ্ৰী বা ধৰলেশ্বৰলৈকে গোদাবৰী নৈ অখণ্ডভাৱে বৈ আছে । ইয়াৰ পাছত তেঁওৰ “ভাগায় সম্ভু, তাৰ্থানাম”ৰ চিৰন্তন সিদ্ধান্ত মনত পৰিব পায় । ইয়াৰপৰা গোদাবৰীয়ে জীৱন-বিতৰণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । এফালে গোঁতমী-গোদাবৰী, আনফালে বশিষ্ঠ-গোদাবৰী, মাজত কেইবাটাও দ্বীপ আৰু অন্তৰ্বেদীৰ নিচিনা

প্ৰদেশ আছে। এই প্ৰদেশত গোদাবৰীৰ পানী আৰু মিহি ক'লা মাটিত হোৱা সোণৰ নিচিনা শালী ধান খাই পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা ব্ৰাহ্মণ সকল থাকে। এনেকুৱা সমৃদ্ধিশালী দেশক স্বাধীনকৈ ৰাখিবৰ শক্তি যেতিয়া আমাৰ মানুহে হেৰুৱাই পেলালে, তেতিয়া ডাচ, ইংৰাজ, আৰু ফ্ৰান্সৰ মানুহে আহি গোদাবৰীৰ পাৰত নিজৰ শিবিৰ পাতিলে। আজিও মানানত ফ্ৰান্সৰ ত্ৰিবৰ্ণ পতাকা উৰি আছে।*

৩

মাদ্ৰাজৰপৰা ৰাজ মহেন্দ্ৰীলৈ যাওঁতে বাটত বিজয়ভাৰত সূৰ্য্যোদয় হ'ল। তেতিয়া ৰৰ্ষা ঋতু আছিল। প্ৰকৃতি দেবীয়ে যেন শ্ৰামল-পট পৰিধান কৰি আছিল। প্ৰকৃতিৰ এই শ্ৰামল সৌন্দৰ্য্য চাৰিওফালে বিয়পি থকা দেখি গগনচূৰী তালগছেও যেন ওপৰৰপৰা বিশ্বক এই সৌন্দৰ্য্যৰ সূচনা দিছিল। পূব ফালে বেলৰ আলিৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে এটা খাল বৈ গৈছে। কিন্তু ছয়োটা পাৰ ওখ হোৱাৰ কাৰণে তাৰ পানী কেতিয়াবাহে দেখা পোৱা যায়। কেৱল পখিলাৰ দৰে নিজৰ পাল পেলাই পাৰত বৈ থকা নাওবোৰে সেই খালৰ অস্তিত্ব বুজায়। মাজে মাজে সৰু ডাঙৰ পুখুৰীও তাৰ লগত লগ লাগিছে। এই পুখুৰীবোৰত যেন বিচিত্ৰ বৰ্ণৰ অনন্ত আকাশ গা ধুবলৈ নামি আহিছে। সেই কাৰণে পানীৰ গভীৰতা আৰু অসংখ্য গুণ বেচি যেন লাগিছিল। কোনো কোনো ঠাইত চঞ্চল কমলৰ মাজত নিপুৰ হৈ পৰি থকা বগলীবোৰক দেখি পুৰাণ বতাহক অভিনন্দন জনাবলৈ উচ্ছা হৈছিল। এনেকুৱা কাব্য প্ৰবাহত উটি-বুৰি আমি আহি কোকবুৰ ফেঁচন পালোহি। এতিয়া গোদাবৰী আইৰ সৈতে আমাৰ দৰ্শন হব। সেই উৎসুকতা ইয়াৰপৰাই আৰম্ভ হবলৈ ধৰিলে। দলং পাৰ হবৰ সময়ত আমি লোঁ ফালে চাম নে বাওঁফালে চাম? সেই সমস্যাত পৰিলোঁ।

এনেকুৱাতে দলং পালোঁহি, আৰু ভগৱতী গোদাবৰীৰ সুবিশাল বিস্তাৰ দেখিবলৈ পালোঁ। গঙ্গা, সিদ্ধ, শোনভদ্ৰা, ইয়াৰতীৰ নিচিনা বিশাল বাৰি-প্ৰবাহক মই প্ৰাণ ভৰি চাইছোঁ। বেজবাড়াত দেখা কৃষ্ণা আইৰ দৰ্শনৰ কাৰণে মই সদায় গৰ্ৱ অনুভৱ কৰি আহিছোঁ, কিন্তু ৰাজমহেন্দ্ৰীৰ ওচৰত

* সৌভাগ্যৰ বিষয় যে আজি সেই পৰিস্থিতিৰ সন্মতি হৈছে।

গোদাবরীৰ লৌল্লৰ্ধা অনুগম আছিল। এই ঠাইক লৈ মই যিমান সুন্দৰ কাব্য অনুত্তৰ কৰিছোঁ—সম্ভৱ জীবনত আৰু কেতিয়াও কৰা নাই। যেতিয়া মই পশ্চিমফালে চালো, তেতিয়া দূৰ-দূৰান্তলৈকে কেৱল শাৰীৰিক পৰ্কটমালা দেখিবলৈ পালোঁ। আকাশ মেঘাচ্ছন্ন হোৱা কাৰণে ক'তো ব'দ নাছিল। জ্ঞানবৰ্ণ মেঘৰ কাৰণে গোদাবরীৰ ধূলি-ধূসৰ পানীৰ কালিমা আৰু বাঢ়ি গৈছিল। তথাপি স্তব্ধভূতিৰ কথা কিয় মনত নপৰিব? ওপৰৰ আৰু তলৰ এই কালিমাৰ কাৰণে গোটেই দৃশ্যতে বৈদিক প্ৰভাৱৰ সৌম্য সুন্দৰতা গাঢ় হৈ উঠিছিল। পৰ্কটৰ ওপৰলৈ নামি আহা শুভ্ৰ মেঘবোৰ ঋষিভূত্যা যেন লাগিছিল। এই সকলোবোৰ দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কেনেকৈ কৰা যায়?

ইমানবোৰ পানী ক'বপৰা আছে? বিজয়ৰ দ্বাৰা বিপদৰ দেওনা পাৰ হোৱা দেশে যিদৰে নতুন নতুন দৃশ্য দেখুৱায় আৰু চাৰিওফালে সমৃদ্ধি বিয়পাই পেলায় সেইদৰে গোদাবরীৰ প্ৰবাহকো পৰ্কটৰপৰা ওলাই গৌৰৱান্বিত হৈ অহা দেখা যায়। সৰু ডাঙৰ জাহাজবোৰ নৈৰ আগত নিজৰ সন্তানৰ নিচিনা। মাকৰ স্বভাৱ জনা কাৰণে তেওঁৰ কোলাত যাৰ যিদৰে ইচ্ছা নাচিব পাৰে, তাক বাধা দিব কোনে? কিন্তু এই নাৱৰ লগত সন্তানৰ উপমা দিয়াতকৈ য'তে ত'তে উঠা পৰ্বতীয়াৰ লগতহে দিয়া উচিত। ইয়াক অলপ সময়ৰ কাৰণেহে দেখা যায়। ই ডাঙৰ ডাঙৰ ধুমুহাৰ ৰূপ ধৰে। আৰু অলপ সময়ৰ ভিতৰতে হাঁহি দিয়ে। আকৌ জপিয়াই পৰে, লাগিলে য'বপৰা আহক য'তে নাইকিয়া হৈ যাওক।

ইমান বিৰাট বিশাল পটত যদি এটাও দ্বীপ নাথাকে তেতিয়াহলে সেইটো এটা অভাৱ বৈ যাব। গোদাবরীৰ দ্বীপ অতি বিখ্যাত। কিছুমান প্ৰাচীন ধৰ্ম্মৰ দৰে স্থিৰ হৈ বহি আছে, কোনো একোটাই কবিৰ প্ৰতিভাৰ দৰে প্ৰত্যেক মুহূৰ্ত্ততে বেলেগ বেলেগ স্থান অধিকাৰ কৰি নতুন নতুন ৰূপ ধাৰণ কৰি আছে। ইয়াৰ ওপৰত অনাসক্ত বগলীৰ বাহিৰে আৰু কোন থিয় হব পাৰে? যেতিয়া বগলী যাবলৈ ধৰে, তেতিয়া তাৰ ভৰিৰ চিন অঙ্কিত নকৰাকৈ যাব নোৱাৰে। তাৰ উজ্জ্বল চৰিত্ৰ অনুসৰণ কৰোঁতা সকলক যদি সি দিশ নেদেখুৱায় তেতিয়াহলে সি বগলী কিহৰ।

নৈৰ পাৰ অৰ্থাৎ মানুহৰ কৃতজ্ঞতাৰ অৰণ্ড উৎসৱ। বগা বগা প্ৰসাদ

আৰু ওখ ওখ শিখৰো বে এক অখণ্ড উপাসনাই। কিন্তু ইমানতে কাব্যৰ শেষ নহয়। প্ৰত্যেক দিনাই ভক্ত সকলে নৈৰ চৌপৰা মন্দিৰৰ ঘণ্টাৰ ধ্বনি ইপাবৰপৰা সিপাবলৈ পঠিয়াই দিয়ে। ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ উপাসক সকলে এই ঠাইতে গোদাবৰী নৈত প্ৰবেশ কৰে আৰু গঙ্গাজলৰ কলহৰ অৱশিষ্ট পানী পেলাই আকৌ তাত গোদাবৰীৰ পানী ভৰাই লৈ যায়। কিমান সুন্দৰ বিধান। কিমান পবিত্ৰ ভাৱ-প্ৰধান কাব্য। এই ভক্তিৰণ প্ৰত্যেকৰ অন্তৰতে পূৰ্ণ হৈ আছে। কিন্তু সেই অতীতৰ ঘণ্টানাদ আৰু সেই ভক্তিৰবৰ ঠাইত আজি মাত্ৰ ইঞ্জিনৰ শব্দহে শুনা গৈছে। আধুনিক সংস্কৃতিৰ এই প্ৰতিনিধিৰ প্ৰতি যদি আমি নিজৰ অশ্ৰদ্ধা এৰি পেলাওঁ তেতিয়াহলে বেল-চক্ৰৰ প্ৰতিধ্বনিও কম আকৰ্ষণীয় নহব। দলঙৰ ওপৰত তাৰ বিজয়-নাদ স্পৰ্শিতাবে পৰে।

অলপ সময় দলঙৰ ওপৰেদি গাড়ী অহাৰ পাছত মোৰ মনত পৰিল যে আমি পূব ফালে চাবলৈকে নহল। যেতিয়া আমি সেই ফালে মূৰ কৰিলোঁ, তেতিয়া সেই ফালৰ সৌন্দৰ্য্য একেবাৰে নতুন যেন লাগিল। পশ্চিম ফালৰ গোদাবৰী ঘিমান বহল আছিল, পূব ফালে তাতোকৈয়ো বেচি। তেওঁ অজস্ৰ পথেদি লাগৰক লাৰটিবলৈ যায়। যেতিয়া সৰিংপতিৰ লগত মিলিবলৈ যায়, তেতিয়া তেওঁৰ এক ভ্ৰম উৎপন্ন হয়।

কিন্তু গোদাবৰী হৈছে ধীৰ, উদাৰ, মাতৃস্বৰূপ। তেওঁৰ সন্তমো উদাস্ত-ৰূপে ব্যক্ত হয়। এইফালৰ দ্বীপবোৰ বেলেগ ধৰণৰ। ইয়াত বনলক্ষ্মীৰ শোভা সম্পূৰ্ণভাবে বিকশিত হৈছে। ব্ৰাহ্মণ বা কৃষকৰ পক্ষী দেখা নাযায় ইয়াত। এই বৈ ধকা পানীৰ সোঁতৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰা দ্বীপত যদি কোনোবাই ওখ অটালিকা সাজিলেওঁন, তেতিয়াহলে বোধকৰোঁ তাক দূৰৰ পৰাই দেখা গলহেঁতেন। প্ৰকৃতিয়ে কেৱল ওখ ওখ গছৰ বিজয় পতাকাহে থিয় কৰাই ধৈছে। বাওঁ ফালে ৰাজমাতেম্ৰী আৰু ধৰলেশ্বৰৰ সুখী গাওঁ আনন্দ-বিভোৰ হৈ আছিল। এনেকুৱা বিৰল দৃশ্যৰ দ্বাৰা তৃপ্ত হোৱাৰ আগতে নৈৰ সোঁ ফালে উল্লসিতাবে লৈতে বৈ ধকা কাংসৰ বগা কলগীৰ স্থিৰ প্ৰবাহ দূৰ দূৰণিলৈকে দেখিবলৈ পালোঁ। নৈৰ পানীত উল্লাদকতা আছিল, কিন্তু তাত চৌ নাছিল। কলগীৰ এই প্ৰবাহে বতাহৰ লগত

বড়যন্ত্র বচিছিল। সেই কাৰণে সি ইচ্ছামুসৰি চৌ ভুলিৰ পাৰিছিল। বিমানলৈকে চকু পৰিল সিমানলৈকে চালো। এনেকুৰা বয়সীয়া দৃষ্টি চাবলৈ চকুৰে সজোচ কৰিব কিয়? কলুগীৰ প্ৰবাহ বৈ আছে। গোদাবৰীৰ বিশাল প্ৰবাহৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ তেওঁ যেন সজোচ কৰা নাই। সজোচনো কৰিব কিয়? মাতৃ গোদাবৰীৰ স্তনপান জানো তেওঁ কম কৰিছে?

মাতা-গোদাবৰী! বাম, লক্ষ্মণ, সীতাকে আদি কৰি বুদ্ধ জটায়ুলৈকে সকলোকে তুমি নিজৰ স্তনপান কৰাইছা। তোমাৰ পাতত বীৰ যোদ্ধাই জন্ম লৈছে—তত্ত্ব-দৰ্শক সকলৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছে। সম্ভ আৰু ৰাজনীতিজ্ঞই জন্ম লৈছে। দেশভক্ত আৰু ভগৱৎ-ভক্তয়ো জন্ম গ্ৰহণ কৰিছে। তুমি চাৰিও বৰ্ণৰে মাতা। মোৰ পূৰ্ব-পুৰুষৰ তুমি অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী। সেই কাৰণে মই বুকুত নতুন নতুন আশা ৰাখি তোমাৰ দৰ্শনৰ কাৰণে আহোঁ। তোমাক দৰ্শন কৰি মই কৃতার্থ হৈ গৈছোঁ। তথাপি মোৰ আশা পূৰ্ণ হোৱা নাই। যি দৰে তোমাৰ পাতত ৰামচন্দ্ৰই দুই ৰাৱণক নাশ কৰিবৰ কাৰণে সঙ্কল্প কৰিছিল, সেইদৰে ময়ো কিমান দিনৰপৰা মনে মনে সঙ্কল্প কৰি আহিছোঁ—যদি তোমাৰ কৃপা হয়, তেতিয়া হলে মোৰ অস্তৰৰ পৰা তথা দেশৰপৰা ৰাৱণৰ ৰাজ্য ধ্বংস হব। হে আই! যেতিয়া মই ৰামৰাজ্য স্থাপন হোৱা দেখিম, তেতিয়া আকৌ তোমাক দৰ্শন কৰিবলৈ আহিম। যদি আন একো নহয় তেতিয়াহলে কলুগীৰ স্থিৰ প্ৰবাহৰ দৰে মোক উন্মত্ত কৰি দিয়া, যাৰ দ্বাৰা মই নিঃসজোচে ধ্যানমগ্ন হৈ এক মনেৰে তোমাৰ সেৱাত ব্ৰতী হৈ থাকিব পাৰোঁ, আন সকলোবোৰ কথাই যেন পাৰি পেলাওঁ। তোমাৰ পানীত অমোঘ শক্তি আছে। তোমাৰ এক বিন্দু পানীও পেটলৈ গলে সি কেতিয়াও বিফলে যাৰ নোৱাৰে।

অক্টোবৰ ১২৩১ চন।

১০ ॥ বেদৰ ধাত্মী তুঙ্গভদ্ৰা

জলময় পৃথিবীক নিজৰ চোকা দাঁতেৰে বাহিবলৈ উলিয়াই ববাহকণী ভগৱানে যি পৰ্বতত নিজৰ ক্লান্তি দূৰ কৰিছিল, সেই পৰ্বতৰ নামেই হৈছে ববাহ পৰ্বত। যেতিয়া ভগৱানে বিশ্রাম লৈছিল, তেতিয়া তেওঁৰ দুয়োপাৰি দাঁতৰপৰা টপ্-টপকৈ পানী পৰিছিল আৰু তাৰপৰা কেইবাটাও ধাৰাৰ সৃষ্টি হৈছিল। বাওঁ দাঁতৰ ধাৰাৰপৰা তুঙ্গ আৰু সোঁ দাঁতৰ পৰা ভদ্ৰা নৈৰ জন্ম হল। আজিকালি এই উদ্যম স্থানক গজামূল আৰু ববাহ পৰ্বতক বাবাবুদান বোলে। সম্ভৱতঃ বাবাবুদান ববাহ পৰ্বত নহয়, ববাহ পৰ্বতৰ প্ৰতিবেশীহে। তুঙ্গাৰ পাৰত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ শৃংগেৰী মঠ আছে। মই তীৰ্থ হল্পীত তুঙ্গাৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। (কন্নড় ভাষাত হল্পী মানে গাওঁ) তীৰ্থ হল্পীত বোধহয় এঘণ্টা মান আছিলোঁ আৰু তাত নৈৰ শোভা দেখি বৰ সুখী হৈছিলোঁ। তীৰ্থ হল্পীৰ মহাত্ম্য সন্মুখে মই একো নাজানো, কিন্তু কন্নড় ভাষাৰ এটা সাধুকথাত মই তীৰ্থ হল্পীৰ বৰ্ণনা পঢ়িছোঁ। তীৰ্থহল্পীৰ স্মৃতিক সজীৱ কৰি ৰাখিবলৈ মোৰ কাৰণে সেয়েই যথেষ্ট। তুঙ্গাৰ পাৰত থকা শিমোগা নগৰৰ ওচৰলৈ কোনো এসময়ত মই মহাত্ম্য গাজীৰ লগত ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। সেইকাৰণে এই নৈ মোৰ স্মৃতিৰ পটত জিলিকি আছে। ভদ্ৰাৰ পাৰত বৈকিণুৰ আছে। ইয়াৰ ভাষাত অগ্নিক বৈকি বুলি কয়। ভদ্ৰাৰ পানী বৈকিণুৰৰ জুই হুমাৰৰ কাৰণে যথেষ্ট নাছিল। তুঙ্গা আৰু ভদ্ৰাৰ সঙ্গম কুডলীৰ ওচৰত হৈছে। সম্ভৱতঃ এই সঙ্গমত শ্ৰীৰামবেশ্বৰ নামৰ মহাদেৱৰ ভক্ত আছিল। তেওঁ এজন বজাৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী হৈয়ো লিঙ্গায়ত সম্প্ৰদায় স্থাপন কৰিব পাৰিছিল। ৰামবেশ্বৰৰ গল্প কাব্যৰ শেষত “কুডল সঙ্গম দেৱৰায়্য”ৰ প্ৰসঙ্গ বাবে বাবে উল্লেখ কৰা হৈছে। তাক পঢ়ি মীৰাবাদীৰ “মীৰা কে প্ৰভু গিৰিধৰ নাগৰ”ৰ কথা মনত নপৰাকৈ নাথাকে। কুডলীৰ ওচৰত যি তুঙ্গভদ্ৰা আছে তেওঁ আগত গৈ কুন্নুৰৰ ওচৰত মোৰ আই কৃষ্ণাৰ লগত মিলিত হৈছেগৈ। ইয়াৰ মাজত কুমুদৱতী, ববদা, হৰিদ্ৰা আৰু বেদাৱতী নৈ আহি তুঙ্গভদ্ৰাৰ লগত সংযোগ হৈছে (বেদাৱতীও

ভুল ভুলান নিচিনা নৈবোবব সয়ক্তি। বেদ আক অবতি লগ লাগি এওঁৰ জন্ম হৈছে।) এই প্ৰদেশত দুটা সংস্কৃতিৰ সমান প্ৰচাৰ আছে। কিয়নো ভুলভুলান পাৰতে হৰিহৰৰ নিচিনা পুণ্য নগৰৰ স্থাপন কৰা হৈছিল। শৈব আৰু বৈষ্ণৱৰ ভিতৰত থকা কাজিয়া ভাঙিবৰ কাৰণে দুয়োপক্ষৰ কোনো ভকতই হৰি আৰু হৰ দুয়োকো গোটাই এটা মূৰ্ত্তি সাজিছিল। সেই কাৰণে সেই মন্দিৰৰ দাঁতিত যি নগৰ আছিল তাৰ নাম হৰিহৰ হল। ভুলভুলান মৈ শিলেৰে ভৰা। যি ফালেই চোৱা যায় ডাঙৰ ডাঙৰ ঘূৰনীয়া শিলবোৰে নৈত গা ধুই থকা যেন দেখা যায়। এনেকুৱা শিল কেতিয়াবা কেতিয়াবা এই প্ৰদেশৰ দুৰ্গৰ শিখৰতো পোৱা যায়। এই শিলৰ ওপৰত বিজয়নগৰ সাম্ৰাজ্যৰ এখন বিৰাট ৰাজধানী আছিল। যোঁৱা মই কৃষ্ণনগৰৰ ভগ্নাৱশেষ চাবৰ কাৰণে হোম্পেটসৰপৰা বিকপাকলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া এই ভীম-কায় শিলৰ অট্টালিকা দৰ্শন কৰিছিলোঁ। বিজয়নগৰৰ অতুলনীয় কলাপূৰ্ণ ভগ্ন মন্দিৰ দৰ্শন কৰোঁতে মই আন্তৰিকতাৰে সম্ৰাট কৃষ্ণৰায়ক শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰিছিলোঁ।

বাতি বিকপাক মন্দিৰত শোওঁতে মই তিনিশ বছৰ অক্ষুণ্ণ হৈ থকা সেই সাম্ৰাজ্যৰ বৈভৱৰ সপোন দেখিছিলোঁ। পাছদিনা আমি ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্তত উঠি ওচৰৰ মাতঙ্গ পৰ্বতৰ শিখৰত উঠিলোঁ। তাৰপৰা অকণোদূৰ আৰু ভেনেকুৱা কাৰ্য্যময় সূৰ্য্যোদয়ৰ দৃশ্য চালোঁ। মাতঙ্গ পৰ্বতৰ শিখৰৰ পৰা ভুলভুলান দৰ্শন কৰি আমি লাহে লাহে কিছু জপিয়াই জপিয়াই তললৈ নামি আহিলোঁ।

যেতিয়া বাৰণে সীতাদেৱীক আকাশ পথেদি লৈ গৈছিল তেতিয়া সীতাৰ বকুলৰ আঁচলৰ চিন ইয়াৰ শিলত লাগি বৈ গৈছিল। আজিও ইয়াৰ শিলত তাৰ বেথা দেখিবলৈ পোৱা যায়। মাত্ৰ চাৰি বছৰৰ আগতে ভুলভুলানক কুৰুলৰ ওচৰত নিজৰ গোটেই জীৱন কৃষ্ণাক অৰ্পণ কৰা দেখিছিলোঁ আৰু তাৰপৰাই মই আত্মত্যাগৰ দীক্ষা লৈছিলোঁ।

এই ভুলভুলানৰ ওপৰত বান্ধ বান্ধি ইয়াৰ পানী গোট খুৱাই সেই পানীৰে গোটেই প্ৰদেশক সসুজ কৰা হ'ব, আৰু সেই পানীৰে বিদ্যা শক্তি উৎপাদন কৰি তাৰ দ্বাৰা ঔদ্যোগিক বিকাশ কৰা হ'ব। মাড়ু-সেৱাৰ কোনো কিবা

সীমা আছে? নৈৰ প্ৰবাহত হাতীৰ নিচিনা ডাঙৰ ডাঙৰ শিলবোৰ থহি পৰেনে নাই হাতীৰ নিচিনা শিলৰ মাজত নৈয়ে নিজৰ বাট বিচাৰি লয়। ইয়াৰ সন্ধান কোনে কৰিব? দক্ষিণ ফালে বৈদিক সংস্কৃতিৰ বিজয়-সূচনা কৰোঁতা বিজয় নগৰ সাম্ৰাজ্য এই নদীৰ পাৰতে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল, আৰু এই নৈৰ পাৰতে সি কেঁচা কলহৰ দৰে ভাগিও পৰিছিল। আগতে বিজয় নগৰ সাম্ৰাজ্যৰ কীৰ্ত্তি পতাকা চাৰিওদিশে উৰি আছিল। চীনৰ সম্ৰাট, বাগ্‌দাদৰ বাদশাহ আৰু বিজয়নগৰৰ মহাৰাজাধিৰাজ এই তিনিওৰে ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি মনা হৈছিল। সেই সময়ত বাক তুঙ্গ-ভদ্ৰা আজিৰ নিচিনা আছিলনে নাই? নহলে কেনেকুৱা আছিল? নৈ মানুহৰ কৃতিত্ব নেকি যাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ বৈভৱৰ উত্থান আৰু পতন হয়?

যিদৰে মুন্না আৰু মুঠা লগ লাগি মুন্না-মুঠা নৈ হল সেইদৰে তুঙ্গ আৰু ভদ্ৰা নৈৰ সঙ্গমত তুঙ্গভদ্ৰা নৈৰ জন্ম হল। 'দ্বন্দ্বঃ সামাসিক্য চ'ৰ নীতি অনুসৰি এই দুয়ো নৈৰ ভিতৰত অলপো উচ্চ-নীচৰ ভেদভাৱ নাই। নিজৰ নামানুসৰি দুয়ো একেলগে বৈ থাকে। প্ৰাচীন কালৰপৰা এই নৈৰ পানীত থকা মধুৰতা আৰু সবলতা গুণৰ প্ৰশংসা কৰি অহা হৈছে। ভক্তসকলে সকলো নৈকে অন্তৰবে সৈতে গ্ৰহণ কৰিছে। 'গঙ্গাত স্নান আৰু তুঙ্গাত পান' কৰিলে মানুহে মুক্তি পায়। যদি মটৰেৰে নগলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে মই তুঙ্গভদ্ৰাৰ বহত ঠাই বিভিন্ন ধৰণেৰে চালোঁহেঁতেন। তুঙ্গভদ্ৰা এক মহান সংস্কৃতিৰ প্ৰতিনিধি। আজিও বেদাধ্যায়ী লোকসকলৰ ভিতৰত তুঙ্গভদ্ৰাৰ পাৰত থকা ব্ৰাহ্মণসকলৰ উচ্চাৰণ আদৰ্শ স্থানীয় আৰু প্ৰামাণ্য বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়। যদিও বেদৰ মূল-অধ্যয়ন সিন্ধু আৰু গঙ্গাৰ পাৰত হৈছিল, তথাপি সায়নাচাৰ্য্যৰ সময়ৰপৰা বেদৰ প্ৰকৃত ৰক্ষণ আৰু সন্ধান তুঙ্গভদ্ৰাৰ পাৰতহে হৈছে।

১১ ॥ নেল্লুব পিনাকিনী

নেল্লুব মানে হৈছে—ধানৰ গাওঁ। দক্ষিণ ভাৰতৰ ইতিহাসত নেল্লুবে নিজৰ নাম চিৰস্থায়ী কৰি ৰাখিছে। বেজাডেদি মাদ্ৰাজলৈ যাওঁতে নেল্লুব পোৱা যায়।

ভাৰত সেৱক সমাজৰ স্বৰ্গীয় হুমুস্বৰ বাবে নেল্লুবৰপৰা অলপ আগলৈ পল্লী-পাড় নামৰ গাঁৱত এখন আশ্ৰম পাতিছিল। সেই আশ্ৰম চাবলৈ যাওঁতে সুভগ-সলিলা পিনাকিনীক দৰ্শন কৰিলোঁ। শ্ৰীমতী কনকস্মাৰ পৱিত্ৰ হাতেৰে কটা সূতাৰ চুৰিয়া উপহাৰ গ্ৰহণ কৰি আমি আশ্ৰম চাবলৈ গলোঁ। বহুত দূৰলৈকে কেৱল বাগিচাই বাগিচা আছিল। ইপিনে সিপিনে খালবোৰৰ পানী নাচি আছিল আৰু চানিওপিনৰ দৃশ্য সঁচাকৈয়ে বৰ মনোৰম আছিল।

ইয়াৰ পাছত বালি পালোঁহি। আগ ফালে, পাছ ফালে, সোঁ-ফালে, বাওঁ ফালে কেৱল বালিয়েই বালি। নিজৰ ইচ্ছানুসৰি বতাহে চাৰিওফালে বালিৰ দ'ল সাজিছে আৰু আকৌ যেতিয়া ইচ্ছা হৈছে তেতিয়া তাক অনায়াসে খহাট পেলাইছে। এনেকুৱা বালিত শান্তিৰে বাস কৰা দীৰ্ঘকায় তাল গছবোৰ আনন্দত নাচি আছিল। তেওঁলোকে ব'দত অস্থিৰ হৈ নিজেই নিজৰ গাত চামৰ মাৰিছিল নে আমাৰ নিচিনা পথিকৰ প্ৰতি মৰম দেখুৱাই বিচনি মাৰি আছিল এটোটা কথা জানো তালগছে কেতিয়াবা স্পষ্ট কৰিছে? হুপৰীয়া ব'দে ধৰ্ম্মপৰায়ণ ব্ৰাহ্মণৰ দৰে কঠোৰ তপস্যা কৰি আছিল। ভৰি পুৰি গৈছিল। মূৰ গৰম হৈ উঠিছিল। শৰীৰৰ মাজৰ ভাগৰু সমবেদনা জনাবৰ কাৰণে পিয়াহেও নিজৰ কাম কৰিছিল।

এইদৰেই ত্ৰিবিধ তাপত তপ্ত হৈ আমি আশ্ৰম পালোঁহি। তাত মই এটা টিলাত উঠিলোঁ আৰু চঠাং পিনাকিনীৰ তবল প্ৰবাহে মোৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিলে। কিমান শীতল আছিল সেই দৰ্শন। ঘেঁহুৰ আটাৰ দৰে বগা বালিৰ ওপৰত ফটিকৰ দৰে পানী বৈ আছিল আৰু ওপৰৰ পৰা পৰিছিল ভাঙৰৰ প্ৰথৰ কিৰণ। এনেকুৱা সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কিদৰে কৰা

যায়, যেন কপৰ বলৰ কোঠালী ভাটীৰ তাপ সহিব নোৱাৰি ভাগিহে গৈছে।

বতাহে দিশ সলালে, পিনাকিনীৰ ওপৰেদি বৈ অহা শীতল বতাহে গোটেই শৰীৰক আনন্দ দিবলৈ ধৰিলে। ওচৰৰে এজোপা অমৰা গছৰ এটা ডালত উঠি দুটা ডালৰ এখন আৰামী চকি পাতি ভাতে বহিলো। দূৰত তাল গছবোৰ নাচি আছিল। আক পিনাকিনীয়ে নিজৰ শীতল বায়ু বিলাই দিছিল। নন্দন-কাননত জানো ইয়াতকৈ অধিক সুখ পোৱা যায় ?

নৈৰ পাৰৰ এই কাব্য পান কৰি নয়ন তৃপ্ত হৈ পৰিল। এই স্বৰ্গীয় আত্মশোধৰ আসনখন যদি ভগাব ভয় নাধাকিল হেঁতেন, তেতিয়াহলে মই সেই জাগ্ৰত অৱস্থাৰ দৰে সপোনতো কাব্যৰ অনুভৱ কৰিলোঁ হেঁতেন।

পিনাকিনীৰ পট বহুত বহল। বৰ্ষা ঋতুত এওঁ কত্ৰাৱতাৰ ধাৰণ কৰে বুলি শুনা যায়। এওঁৰ এই লীলাৰ বৰ্ণনা শুনি মই মনে মনে ইয়াকে ভাবিলোঁ যে পিনাকিনীৰ প্ৰতি মানুহৰ অদ্ভুত ভক্তি আছে। আচলতে পিনাকিনী হুখন নৈ। মই যিখন দেখিছিলোঁ সেইখন উত্তৰ পিনাকিনী অথবা পেগ্লেৰ। এওঁ একেবাৰে নন্দী দুৰ্গৰ পৰা আহিছে। তাৰপৰা আহোঁতে এওঁ জয়-মঙ্গলী, চিত্ৰাৱতী আৰু পাশ্চীৰ পানীও লৈ আহিছে। এই নৈবোৰৰ পৰা মানুহৰ বৰ উপকাৰ হৈছে। এতিয়া ভূজভদ্ৰাৰ অলপ পানীও পেগ্লেৰে পাব। সেই সকলোবোৰ ধান উৎপাদনৰ সহায়ক হ'ব।

১৯২৬-২৭ চন।

১২ ॥ জোগ প্ৰপাত

ল'ৰালি কালত যেতিয়া পশ্চিম সাগৰৰ পাৰৰ কাৰবাবত আছিলোঁ, তেতিয়াৰপৰাই মই গিবলগ্ৰাৰ সন্মুখে শুনি আহিছিলোঁ। যেতিয়া মই কাথেৰী নৈ পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰপৰা তললৈ বাগৰি আহিছে বুলি শুনিছিলোঁ আৰু তেওঁৰ প্ৰচণ্ড শক্তিৰ সন্মুখেও শুনিছিলোঁ। তেওঁৰ হেনো ইমান বিৰাট গৰ্জন যে দুমাইল আঁতৰত যদি এটাৰ ওপৰত আন এটা কলহ ধোৱা হয়

তেনেহলে ই বতাহৰ বেগত বাগবি পৰে। তেতিয়া ভাবিছিলো এই প্ৰপাতৰ নদ বাক কিমান দূৰলৈকে যাব পাৰে? পাছত যেতিয়া ভূগোল পঢ়িবলৈ ধৰিলো তেতিয়া মনত সন্দেহ জাগিছিল যে কাৰেবীৰ উল্লম্ব স্থান কুৰ্গত আছে আৰু ই গৈ পূব-সাগৰত মিলিছেগৈ। তেওঁ পশ্চিম ঘাটৰ পৰ্বতৰ ওপৰৰ পৰা তললৈ বাগবিৰ মোহাবে। তেতিয়াহলে যিখন নৈ গিবসপ্লাত পৰিছেহি সেইখন আন নৈহে হব। তেওঁৰ যিমান সম্ভৱ সোনকালে হোমাবৰৰ ওচৰত পশ্চিম সাগৰৰ সৈতে মিলিব লগীয়া আছিল। এই কাৰণে এহেজাৰ ডেব হেজাৰ ফুট ওপৰৰ পৰা জগিয়াই পৰিছিল। সেই নৈৰ নাম বাক কি হব?

নায়গ্ৰা প্ৰপাতৰ কেইবাটাও বৰ্ণনা মই পঢ়িবলৈ পাইছিলো। প্ৰকৃতি মাতৃয়ে আমেৰিকাক এই অদ্ভুত ভূষণ পিজ্জাই দিছে। গোটেই বিশ্বৰ মানুহ ইয়াক চাবলৈ যায়। কিছুমান মানুহে লোহাৰ বাকচত বহি সেই প্ৰপাত পাৰ হবলৈ প্ৰযত্ন কৰিছিল—এনে বৰ্ণনাবোৰ মই যিমানেই বেচি পঢ়িবলৈ ধৰিলো। সিমানেই মোৰ কৌতূহল বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ভূগোলত দিয়া ছবি আৰু কথা-ছবিৰ দ্বাৰা নায়গ্ৰাৰ গোটেই দৃশ্য মোৰ চকুৰ আগত নাচি উঠিল। এই দৰে নায়গ্ৰাৰ অপ্ৰত্যক্ষ দৰ্শনৰ কথা যিমানেই পঢ়িবলৈ ধৰিলো, সিমানেই সকলোতকৈ শুনা সেই গিবসপ্লা প্ৰপাতৰ প্ৰতি মোৰ ভক্তি ভাৱ বাঢ়ি উঠিল। শেহত যেতিয়া শুনিলো যে নায়গ্ৰা মাত্ৰ ১৩৪ ফুট ওখৰ পৰাহে পৰে, কিন্তু গিবসপ্লাৰ উচ্চতা ১৬০ ফুট, তেতিয়া মোৰ গৰ্বৰ সীমা নাইকিয়া হল। পৃথিৱীৰ সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু বিৰাট পৰ্বত ভাৰতবৰ্ষত আছে। সিঙ্গু, গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ নিচিনা নৈবোৰৰ কাৰণে যি কোনো দেশেই নিশ্চয় গৰ্ব অহুতৰ কৰিব পাৰে। আমাৰ ইয়াত সকলোতকৈ দীঘল নৈ আছে। আমেৰিকাৰ দুখন নৈৰ দীৰ্ঘতাক গোটালেহে আমাৰ এখন নৈৰ সমান হব। মিচৌৰী আৰু মিচিচিপীক যদি বেলেগে বেলেগে ধৰা যাত্ৰা তেতিয়াহলে তাৰ দীৰ্ঘতা কিমান হব? পৃথিৱীৰ ভিতৰত যি দৰে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাসেই সকলোতকৈ প্ৰাচীন সেই দৰেই ভাৰতবৰ্ষৰ ভূ-বচনাও পৃথিৱীৰ ভিতৰত আচৰিত।

ভাৰতবৰ্ষ কেৱল প্ৰপাতৰ ক্ষেত্ৰতে পৰাজিত হব নেকি? অশোকৰ

নিচিনা দ্বিতীয় সম্ৰাট যে পৃথিবীত আক হোৱা নাই এই কথা গোটেই বিশ্বই স্বীকাৰ কৰিছে। ভূগোলতো মানুহে এই কথা স্বীকাৰ কৰা উচিত যে ভব্যতাৰ ফালৰপৰা গিবসগ্লাৰ (ইয়াৰ আচল নাম ভোগ) লগত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিব পাৰে এনেদৰে দ্বিতীয় জলপ্ৰপাত আৰু সংসাৰত নাই।

কাৰকল ৰাজকীয় পৰিষদৰ কাৰণে যেতিয়া মই দক্ষিণ কৰ্ণাটলৈ গৈছিলোঁ তেতিয়া অদ্ভুত বাট পাৰ্বহে শিমোগাইদি গিবসগ্লা চাবলৈ যাম বুলি ভাবিছিলোঁ; কিন্তু সি সম্ভৱ হৈ নুঠিল। “মনসা চিন্তিতং কাৰ্ধাং দৈৱেনাগ্ৰজ্ঞে নীয়তে।”

এই চিৰসঞ্চিত আশাৰপৰা মই চিৰদিনৰ কাৰণে বঞ্চিত হলোঁ বুলিয়েই ধৰি ললোঁ, গিবসগ্লাৰ দৰ্শন মনে মনে কৰিব লাগিব ইয়াকে ভাবি ঠিক কৰিলোঁ।

কিন্তু পাছত এইটো কথা মই জানিব পাৰিলোঁ যে ভোগ-প্ৰপাত মহীশূৰ ৰাজ্যৰ সীমাৰ ভিতৰত। তালৈ যাবলৈ দুটা বাট আছে। ওপৰৰ বাটটো হৈছে শিমোগা সাগৰেদি—আৰু আনটো নৈৰ মুখেদি। এইফালে হোম্ৰাবৰ বন্দৰেদি নাৱেৰে হাবি পাৰ্বহে গিবসগ্লা গাঁৱলৈ যাব লাগে আৰু তাৰপৰা বাট পাৰ হব লাগে। দুয়োটা বাটেদি অহা মানুহে কয় যে এফালৰ শোভা আনফালে দেখা পোৱা নাযায়। এফালৰ শোভা যে আনফালৰ শোভাতকৈ তুচ্ছ সেইটো কোৱা অসম্ভৱ। এটা বাটেদি গৈ যদি জ্ঞান ফালৰ দৃশ্যৰ লগত সাক্ষাৎ নহয়, তেতিয়া চলে এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে মই ভোগ-প্ৰপাতৰ আধাহে দেখিলোঁ।

গুজৰাটত যেতিয়া বানপানী হৈছিল সেই সময়ত গান্ধীজী অসুস্থ শৰীৰেৰে বাক্সালোৰত আছিল। মই তেখেতক দেখা কৰিবলৈ গৈছিলোঁ। তাৰপৰা মহীশূৰ ৰাজ্য ঘূৰি পকি গান্ধীজী আহি সাগৰ পালেহি। শ্ৰীগঙ্গাধৰ ৰাও আৰু শ্ৰীৰাজগোপালাচাৰ্য্য তেখেতৰ লগত আহিছিল। সাগৰ পোৱাহিৰ পাছত গিবসগ্লা চাবলৈ নোযোৱা মোৰ কাৰণে অসম্ভৱ কথা আছিল। মটৰেৰে মাত্ৰ এখটাৰ বাট। আমি শিমোগাৰ তুল্লাৰ পৰাও ফুৰিবলৈ যাওঁতে, মই গান্ধীজীক আগ্ৰহেৰে কলোঁ—“আপুনি গিবসগ্লা চাবলৈ নাযায়

নে। লৰ্ড কাৰ্জন কেৱল গিবসপ্লা চাবৰ কাৰণেই ইয়ালৈ আহিছিল। এই ফালেলো আকৌ ক'ত অহা হ'ব?" গান্ধীজীয়ে কলে—"মই মোৰ ব্যক্তিগত সুখৰ কাৰণে ইমানখিনি সময়ো খৰচ কৰিব নোৱাৰোঁ। তুমি জকৰ চাই আহ। যদি তুমি চাই আহা তেতিয়া হলে বিত্তাৰ্থীসকলক ভূগোলৰ এই পাঠ পঢ়াব পাৰিবা।" মই আকৌ তেখেতক যুক্তি দেখুৱালোঁ যে ই সংসাৰৰ এটা অদ্ভুত দৃষ্ট। নায়গ্ৰাতকৈ জোগ প্ৰপাত হুগুণ ওখ। ইয়াত ১৬০ ফুট ওপৰৰপৰা পানী বাগৰে। আপুনি এবাৰ তাক নিশ্চয় চোৱা উচিত।

তেখেতে সুধিলে—"বৰষুণৰ পানী বাক আকাশৰ কিমান ওপৰৰপৰা পৰে?" এইবাৰ মই চাবি গলোঁ। মনে মনে কলোঁ :—

"স্তিতধীঃ কিং প্ৰভাষেত কিমাসীত ব্ৰজেত কিম?"

মই জানিছিলোঁ যে গান্ধীজী সঙ্গীতৰ দৰে সৃষ্টি সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতিও আগ্ৰহ-শীল। ফুৰিবলৈ যাওঁতে সূৰ্যাস্তৰ শোভাৰ ফালে আৰু মেঘৰ আঁৰত অকলশৰে জুমি চাই থকা ভাৰ ফালে তেখেতে যে কোনো সময়ত মোৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা নাছিল এনে নহয়। কিন্তু গান্ধীজীৰ নিচিনা জনসেৱ-কেনো বাক নিজৰ স্বাৰ্থপৰতাৰ পৰিচয় কেনেকৈ দিব?

"কুলশিখৰিণঃ ক্ষুদ্ৰা নৈতে ন বা জলাশয়াঃ।"

আগৰটো কথা যেতিয়া ইমানতে শেষ হৈ গল, তেতিয়া মই তাকে আনধৰণে এইটো প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ কৰিলোঁ—"আপুনি নাষায় কাৰণে মহাদেৱ শ্যামো নাষায়। আপুনি যদি তেখেতক যাৱলৈ কয়, তেতিয়া হলে তেখেত নিশ্চয় যাব।"

"তেওঁৰ যদি ইচ্ছা হয়, তোমাৰ লগত যাব পাৰে। মই কাকো বাধা নিদিওঁ। কিন্তু তেওঁ নাষায় কাৰণ মইয়েই যে তেওঁৰ গিবসপ্লা।"

আমি হৈছোঁ সাংসাৰিক মানুহ। পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰপৰা বাগৰা জল-প্ৰপাতক যদি আমি নিজৰ চকুৰে নাচাওঁ, তেতিয়াহলে আমাৰ অস্তৰ ভূষ্ট নহয়। সেই কাৰণে ধোৱাৰ আগতে আমি সাগৰৰপৰা বাওনা হলোঁ। মটৰৰ সহায়েৰে হাবি পাব হ'বলৈ ধৰিলোঁ। বেতিয়া বেলত কাম কৰা মানুহে পৰ্ব্বত খান্দি সুবঙ্গ সাজে, তেতিয়া আমি বৰ আচৰিত হওঁ। কিন্তু

বৰষেৰ গাঁৱতকৈও ডাঠ সঙ্কীৰ্ণ হাৰিত বাস্তা তৈয়াৰ কৰা তাতোকৈও অধিক কঠিন কাম। ইয়াত 'ডিনামাইটে' কাম নকৰে। ওবি কাটি পেলোৱেৰে পাছত এজোপা এজোপা গছ তাৰণৰা আঁতৰ কৰা হিন্দু-মুসলমানৰ কাজিয়া মিটমিট কৰাতকৈয়ো টান কাম। যিদৰে মানুহে খণ্ডালাঘাটৰ আন্ধাৰ গুহাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গলে অজ্ঞাত বয়সীয়াতা অনুভৱ কৰে, এই হাৰিতো তেনেকুৱা ধৰণৰ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হয়। এনেকুৱা হাৰিত হাতী, বাঘ আৰু সাপৰ নিচিনা প্ৰাণীহে শোভা পায়। ইয়াত মানুহক একেবাৰে ভুচ্ছ প্ৰাণী যেন লাগে। এনেকুৱা বোধ হয় যেন এওঁলোকনো ক'বপৰা আহিল। কোনোমতে আমি হাৰি পাৰ হৈ শৰাৱতীৰ পাৰ পালোঁহি। ইয়াত তেওঁক ভাৰঙ্গীও বোলে।

ইয়াৰ মানুহে যদি এই নৈৰ মহিমা গল্পতকৈ বাৰ ওপৰ বেছি বুলি কয়, তেতিয়াহলে আমি তেওঁলোকৰ লগত কাজিয়া-পেটাল নকৰোঁ। প্ৰত্যেক সন্তানে নিজৰ মাকক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি নাভাৱে জানো? পানীৰ টোপাল বিম্-বিম্, বিম্-বিম্ কৈ পৰি আছিল। ইয়াত গগন ভেদী মহাবৃক্ষ আৰু সৰু-ডাঙৰ গছ লতাও আছিল। ডুবৰী বন (অমৰ বাঁহ) আৰু শেলাই (শৈৰাল)ৰ নিচিনা সৰু বস্ত্ৰবেণু ইয়াত ঠাই পাইছিল। নৈৰ পানী কিমান শীতল আৰু গভীৰ তাক পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণেই যেন সেই পাৰৰ সৰু ডাঙৰ গছ বোৰে হাতৰ নিচিনা পাতবিলাক পানীত সুমাই থৈছিল। কুৱলীৰ মাজত কেইডোখৰমান ডাৱৰ এলেহুৱা বাঁড়ৰ দৰে ইফালে সিফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। নৈক দেখিলে সদায়েই এটা প্ৰশ্ন জাগে, এই নৈ ক'ব পৰা আহিছে আৰু ক'লে যাব? নৈ ক'ব পৰা আহে এই প্ৰশ্নই মোৰ মনত সদায় উথল-মাখল লগাই থাকে। আনৰ মনতো এইটো প্ৰশ্ন জাগে চাগৈ। ইয়াৰ কাৰণ কি? নৈ ক'লে যায় সেটো চোৱা নিচেই সহজ। যদি নৈত জপিয়াই পৰোঁ, তেতিয়াহলে তেওঁ অনায়াসে আমাক নিজৰ লগত লৈ যাব। সিমান সহজ যদি নহয়, তেতিয়াহলে দুই এজোপা গছৰ ওবি কাটি তাক নৈত পেলাই তাৰ ওপৰত বহি যাব পাৰোঁ। কিন্তু নৈ ক'বপৰা আহে ইয়াক চাব খুজিলে প্ৰতিকূল গতিত যাব লাগিব। এনেকুৱা কাম কেৱল ঋষি-মুনি সকলেহে কৰিব পাৰে। সেই দিনাৰ দৃশ্য এনেকুৱা আছিল

যাব কাৰণে মনত সন্দেহ হৈছিল যে ভাবলী বা শব্দৰতীৰ পানী পৰ্জতৰণৰা আহিছেনে মেঘৰ পৰা।

আমি নাৱত বহি সিপাবলৈ গলোঁ। দাঁতিৰ মাটিৰ পৰা কেইবাটাও কুমলীয়া কুমলীয়া জুৰি জুৰিয়াই জুৰিয়াই নৈত পৰিছিল। তাৰণৰা আমি লহকৈ অহুমান কৰিব পাৰিছিলোঁ যে আগদিনা ভয়ানক বৰষুণ হোৱাৰ কাৰণে নৈৰ পানী অলপ ৰাটিছে। আজি পানী প্ৰায় পাঁচ ফুট কমিছে। আমাৰ নাৰে আমাক ঘাটত নমাই দি আন যাত্ৰী আনিবলৈ গল। শান্ত পানীত যেতিয়া নাওবোৰ সো-সোৱাই শব্দ কৰি আহি গৈ থাকে সেই সময়ৰ দৃশ্য কিমান সুন্দৰ যেন লাগে। যেতিয়া সেই নাৰে আমাৰ শ্ৰিয় জনক নিজৰ তলিত আশ্ৰয় দি তেওঁলোকক গভীৰ পানীৰ মুখৰ পৰা টানি আনে তেতিয়া চিন্তাৰ কোনো কাৰণ নাথাকিলেও মনত আশঙ্কা নোহোৱাকৈ নাথাকে। ৰাজগোপালাচাৰ্য্যাই নিজৰ জীয়েক আৰু পুতেকক লৈ নাৱত বহিব খুজিছিল। মই তেখেতক কলোঁ—“আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলে কৈ গৈছে যে একেটা পৰিয়ালৰ সকলোবোৰ মানুহ একেলগে নাৱত উঠা উচিত নহয়। লাগিলে আপুনি আমাৰ লগত আহক, নহলে আপোনাৰ পুতেকক আমাৰ লগত দিয়ক। তুমি একেলগে যাব নোৱাৰে।” লগৰীয়া সকলে এই প্ৰথাৰ সমালোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। কোনোৱে এই কথা স্বীকাৰ কৰিলে আৰু কোনোৱে আন কিবা ভাবিলে; কিন্তু কোনেও এই কথা দ’তৈ ভাবি নাচালে যে সৰ্বনাশৰ সম্ভাৱনাৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ কাৰণেহে এই নিয়ম কৰা হৈছে। এই অৰ্থ স্পষ্ট কৰি সেই সময়ৰ বায়ু মণ্ডলক বিষয় কৰিবৰ মোৰ ইচ্ছা নাছিল। সেই কাৰণে পূৰ্বপুৰুষ সকলৰ বুদ্ধিৰ নিষ্কা শুনি শুনি সিপাৰ পালোঁগৈ। যেতিয়া নাওখন নৈৰ মাজ পালেহি তেতিয়া মন্ত্ৰ গাই আচমন কৰিবলৈ মই পাহৰা নাছিলোঁ। নৈৰ দৰ্শন কৰোতে স্নান, পান আৰু দানৰ বিধি থকা উচিত। তেতিয়াহে নৈৰ লগত সম্পূৰ্ণ ভাৱে লাক্ষাংকাৰ হল বুলি কব পাৰি।

এইবাৰ দ্বিতীয় দলো আহিল আৰু আমি আলিবাটৰ লেঁ-ফালে যাবলৈ ধৰিলোঁ। সেইটো নৈৰ বাওঁ পাৰ আছিল। মচ্জিদৰ স্তম্ভৰ দৰে বাটৰ কাষত ডাঙৰ ডাঙৰ গছবোৰ থিয় হৈ থকা দেখি আমাৰ বৰ আনন্দ হল।

আমার দলটো ইমান ডাঙৰ আছিল যে চাওঁতে চাওঁতে এই নিৰ্জন অৰণ্যৰ চাৰিওফালে আমাৰ কথা-বাৰ্ডা আৰু হাঁহি-ধেমালিৰে মুখৰিত হৈ পৰিল। কিন্তু কিমান সময়? আমি অলপ দূৰ যোৱাৰ পাছতে নৈয়ে নিজৰ গম্ভীৰ ধ্বনি শুনাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কিহৰ লগত এই বৰৰ উপমা দিয়া যায়? এনেকুৱা গম্ভীৰ শব্দ আগতে কৰবাত শুনা হলে নিশ্চয় উপমা দিব পাৰিলোঁহেতেন।

মেঘৰ গাজনি নিশ্চয় বৰ ভয়ানক যেন লাগে। আৰু এইটো সঁচা যে সি আকাশ কঁপাই দিয়ে। কিন্তু সেই গাজনি-ঢেবেকনি সদায় শুনিবলৈ পোৱা নাযায়। ইয়াত অবিৰামভাবে এই ধ্বনি শুনি শুনি আপুনি ক্লান্ত হৈ পৰিব। ইয়াত মেঘবোৰ ফাটি পৰিছে নেকি? নহলে বৰ টোপ ফুটিছে? অথবা পৰ্ব্বতৰ ডাঙৰ ডাঙৰ শিলবোৰ ফাটি পৰিছে? নহলে নৈয়ে নিজৰ মৌনতা ত্যাগ কৰি মহাক্ৰমৰ স্তৱ গান গাইছে। “এতিয়া আকৌ কি দৃশ্য দেখিম?” “এতিয়া আকৌ কি দৃশ্য দেখিম?”—চাৰিওফালে এই দৰে কোঁতুহলপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে চাই চাই আমি যাত্ৰী নিবাস (ডাক বঙলা) পালোঁগৈ। ইয়াৰ পৰা জলপ্রপাত আটাইতকৈ ভালকৈ দেখা যায়। ইয়াত মহীশূৰ ৰাজ্যৰ ফালৰপৰা এটা অতিথিশালাও সজোৱা হৈছে। আমি নিৰীক্ষণৰ ঠাই পালোঁহি। কিন্তু ই কি। চাৰিওফালে কুঁৱলীৰ বাহিৰে আৰু একো দেখা নাযায়। জলপ্রপাতে নিজৰ গম্ভীৰ শব্দেৰে গোটেই উপত্যকা মুখৰিত কৰি তুলিছিল। ভৰ ভূপৰীয়াও সূৰ্য্যৰ দৰ্শন নহল। যিফালেই চোৱা যায় কেৱল কুঁৱলী আৰু কুঁৱলী। কুঁৱলীৰ ডাঠ আৱৰণে যেন কুকুন্ধেত্ৰৰ মহাদুন্ধে সৃষ্টি কৰিছে আৰু জোগ প্রপাতে নিজৰ লয়ৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক সহযোগিতা কৰিছে। ইমান আশাৰ সৈতে অহাৰ পাছত এনেকুৱা ধৰণৰ দৃশ্য দেখিম বুলি আমি কেতিয়াও ভৱা নাছিলোঁ। মিনিটৰ পাছত মিনিট পাৰ হবলৈ ধৰিলে আৰু আমাৰ নিৰাশাৰ লগে লগে কুঁৱলীও ডাঠ হৈ আহিল। অৱশেষত আমি মৌনতা গ্ৰহণ কৰি নিজৰ ভিতৰত কথা-বতৰা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিলোঁ। কথা পাতিবলৈ তেনেকুৱা কোনো বিশেষ বিষয় নাছিল। কিন্তু নিৰাশাৰ বিস্তৃতাক পূৰ্ণ কৰিবলৈ কিবা প্ৰয়োজন আছিল। ইন্দুদেৱ কুপিত হ’লনে নাই বৰুণদেৱ অশ্লষ হ’ল? মই

তাকে ভাবি আছিলো। এনেতে বায়ু দেহতাই কৃপা কবিলে, এক মুহূৰ্ত্ত—যাত্র এক মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে—কুঁৱলীৰ সেই ডাঠ আৱৰণ আঁতৰি গল। ঘাৰ কাৰণে গোটেই জীৱন ব্যাকুল হৈ আছিলো, শেহত সেই অপূৰ্ণ দৃশ্য নয়ন গোচৰ হল। যিদৰে মহাদেৱৰ মূৰৰ ওপৰত গন্ধাৰ অৱতৰণ হৈছিল, সেইদৰে এটা বিৰাট জল-প্ৰপাত তলৰণৰ বাহিৰলৈ ওলাই হাতীৰ নিচিনা ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ ওপৰেদি বাগৰি চাৰিও ফালে তাৰ ফোৱাৰা উৰাইছিল।

নহয়। এই দৃশ্যৰ বৰ্ণনা শব্দৰ দ্বাৰা হ'ব নোৱাৰে। আচৰিত হৈ মই কৈ পেলালো।

নমঃ পুৰাতাদথ পৃষ্ঠতন্তে নমোহন্ততে সৰ্ব্বত এব সৰ্ব্ব।

অনন্তবীৰ্য্যামিত্তিক্ৰমন্তুঃ সৰ্ব্বং সমাপ্নোষি ততোহসি সৰ্ব্বঃ ॥

, তৎকালত আগফালৰ সেই হাতীৰ নিচিনা শিলে প্ৰপাতকণী জঁটাবোৰক জোকাৰি কলে—

সুচুৰ্দশমিদংকপং দৃষ্টৱানসি যন্ মম।

দেৱা অপ্যস্য কপস্য নিত্যং দৰ্শনকাংক্ষিণঃ ॥

আকৌ আগৰ দৰে কুঁৱলীৰ আৱৰণ ডাঠ হৈ পৰিল আৰু আমাৰ অৱস্থা এনেকুৱা হল যেন আমি যি দৃশ্য দেখিছিলো সেই সকলোবোৰ স্বপ্ন আছিল, মায়ী আছিল; আছিল মতিভ্ৰম। সেই বিস্তীৰ্ণ ওহা, সেই বিশাল পাত্ৰ, সেই ভয়ঙ্কৰ গান্ধীৰ্য্য আৰু তাৰ মাজত সেই অদ্ভুত প্ৰপাত আৰু তাৰ ফোৱাবোৰ! গোটেই দৃশ্য কল্পনাভীত আছিল। সেই বিশ্বাস দৃঢ় হোৱাৰ আগতে আমি নিজৰ চকুৰে যি দৃশ্য দেখিছিলো সি আছিল বাস্তৱিক —।

কুঁৱলীৰ ক্ৰীৰসাগৰ আকৌ বিয়পি পৰিল। আমি আগ ফালৰ কাব্যৰ লগত নিমগ্ন হৈ পৰিলো। এতিয়া কোনেও কাকো মতা নাছিল। যি দেখিছিল সকলোৰে কেবল সেই সৰ্ব্বদেই ভাবি আছিল। যি ঠাইত একোৰেই নাছিল তাত ইমান ডাঙৰ আৰু গভীৰ সৃষ্টিৰ জন্ম কৰণৰা হল; আৰু চাওঁতে চাওঁতে ই ক'ত লুকাই গল? এই আচৰিত প্ৰদৰ্শই আমাক সকলোকে চিন্তাগ্ৰস্ত কৰি তুলিলে। মনতে ভাবিলো—লাগিলে

এক মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণেই হওক যি চাবলগীয়া আছিল তাক চালো।
আচৰিত ধৰণেৰে দেখিলো। এক মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে যাক দৰ্শন কৰিলো
তাৰ স্মৰণ আৰু মননৰ যোগে আমি বহুত সময় কটাই দিব পাৰো।
এনেতে এই শুভ্র জটাজীৱী শিলে আকৌ কলে :—

“ৰূপেতভীঃ প্ৰীতমনা পুনৰ্জ্বং তদেব মে কণমিদং প্ৰপশু।”

কুঁৱলীৰ আৱৰণ আঁতৰি গল। এতিয়া ইপাবৰণৰা সিপাবলৈ সকলো
স্পষ্ট হৈ পৰিল। আগ ফালৰ একেবাৰে বাওঁফালৰ সীমান্তলৈকে ৰাজা
প্ৰপাতে অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰ হৈ শিলৰূপৰা জঁপিয়াই আছিল আৰু আলতীয়া
বোকাৰ কাৰণে তাৰ পানীৰ বঙ কক্ষিৰ নিচিনা হৈ পৰিছিল। সকলোতকৈ
বেচি পানী ৰাজায়েই পায়। যেতিয়া তেওঁ বুকু ফিলাই একেবাৰে ভাললৈ
নামি আহে তেতিয়া এনেকুৱা অনুভৱ হয় যেন প্ৰকৃতিৰ শক্তি কিমান
অপৰিমিত। ৰাজা প্ৰপাতৰ বিশালতা কম নহয়। তেওঁৰ ছয়োফালে
কেইবাডালো ডাঙৰ ডাঙৰ মুক্তাৰ মালা ওলমি আছে। সঁচাকৈয়ে এই
প্ৰপাত ৰাজা নামৰ উপযুক্ত।

সকলোতকৈ আগতে যিটা প্ৰপাতৰ দৰ্শন কৰিছিলো, সেইটো
বাস্তৱিকতে তৃতীয় আছিল। তাৰ নাম বীৰভদ্ৰ। মাজৰ এটা প্ৰপাতৰ
নাম কদ্ৰ, যাক ইয়াৰপৰা স্পষ্টভাৱে দেখা নাযায়। সি প্ৰতি পদক্ষেপত
জোৰেৰে চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি শেহত ৰাজাৰ লগত মিলি গৈছে।

সোঁ ফালে এটা সৰু জলপ্ৰপাত আছে। তাৰ ককাল অলপ সাহী
আছিল। সেইকাৰণে মই তাৰ নাম পাৰ্কৰ্তী থলো। প্ৰাণ ভৰি চাই
লোৱাৰ পাছত আকৌ আমাৰ কথা-বতৰা আৰম্ভ হল। নিজে যি দেখিলে
সেই বস্তু আনক দেখুৱাবলৈ যাৰ উৎসাহ নাথাকে সেই মানুহ মানুহ নহয়।
মানুহ বিচৰণশীল আৰু সংবাদপ্ৰিয় হয়। তেওঁ নিজে যি অনুভৱ কৰিছে
সেই অনুভৱ আনবো হয়—হব পাৰে, যেতিয়ালৈকে তেওঁৰ মনত এই বিশ্বাস
নহয়, তেতিয়ালৈকে তেওঁ সন্তোষ লাভ নকৰে। ৰাজাজীয়ে আমাৰ
দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি কলে—“সোঁ ভাললৈ চোৱা। ঠাঙা ভাপৰ এই মেঘবোৰ
ওপৰলৈ কেনেকৈ জঁপিয়াই আহিছে।” দেৱদাসে কলে—“সেই চবাইবোৰলৈ
চোৱা কেনেকৈ নিৰ্ভয় মনেৰে উৰি গৈছে।” যদি বহুবেঙ এনেকুৱা ধৰণৰ

কথাকে কলে, আৰু লক্ষ্মীয়ে নিজৰ দেউতাকক তামিল ভাষাত বহুত কিবা বুজাই আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলে। আমাৰ লগত আৰু এজন বন্ধু আহিছিল। তেওঁ আহোঁতে বাটতে বিনা কাৰণত অসন্তুষ্ট হৈ পৰিছিল। যেতিয়া আমি এই স্বৰ্গীয় দৃশ্যৰ আনন্দত বিভোৰ হৈ আছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁ আগৰ অপমানৰ প্ৰসঙ্গকে বাবে বাবে কৈ আছিল। চল্লিশকৈ তেওঁৰ এই অৱস্থাৰ ফালে মোৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰালে। মই মনে মনে কলোঁ :—

পত্নঃ নৈৱ যদা কবীৰ-বিটপে দোষো বসন্তস্য কিম্ ?

এই সংসাবত নিৰাশা, ভ্ৰান্ত-ধাৰণা, অসন্মান আৰু বিয়োগ প্ৰকৃত দুঃখ নহয়। বৰং অহঙ্কাৰহে সকলোতকৈ ডাঙৰ দুঃখ। অহঙ্কাৰৰ বিকাৰ এনেকুৱা যাক ডাঙৰ ডাঙৰ ধন্যন্তৰীৰ নিচিনা বেজেও দূৰ কৰিব নোৱাৰে।

সেই বন্ধুজনৰ নানা বকমৰ অসুবিধা আৰু বিকাৰৰ সম্বন্ধে মই জানি-ছিলোঁ। সেই কাৰণে গিবসপ্লা (জোগ)ৰ ওচৰতো মই দুই মিনিট তেওঁৰ লগত কথা নপতাকৈ থাকিব নোৱাৰিলোঁ। মই গিবসপ্লাৰ সম্বন্ধে তেওঁক অলপ পৰিচয় দিলোঁ আৰু তেওঁক প্ৰসন্ন কৰিবলৈ যত্ন কৰিলোঁ।

ৰাজা-প্ৰপাতৰ পাছফালৰ গুহাত অসংখ্য চৰাই থাকে, ইহঁতে দূৰ-দূৰণিৰ খেতিৰপৰা ঠোটেৰে বাচি আনি “উল্লিষ্ট” আৰু উৎকৃষ্ট শস্য সংগ্ৰহ কৰে। এবাৰ কোনো মানুহৰ মুখে শুনিছিলোঁ যে এই সংগ্ৰহ ইমান সবহ হৈ যায় যে শেহত চৰকাৰে তাক নীলাম কৰিব লগীয়া হয়। মোঁ-মাখি বোৰৰ মোক মানুহে যদি জোৰ কৰি কাটি লব পাৰে, চৰাইবোৰা সংগ্ৰহ কৰা এই শস্যবোৰ কাটি লোৱাত নো আচৰিত কি? যি সংগ্ৰহ কৰা হয় তাকেই লুট কৰা হয়। ‘সৃষ্টিত এনেকুৱা নিয়মেই দেখা যায়। ‘পৰিগ্ৰহো ভয়ায়ৈব’।

আকৌ চাৰিও ফালে কুঁৱলীয়ে ঢাকি ধৰিলে। আকৌ ভাৱ-ৰাজ্যত বিচৰণ কৰিবলৈ সুযোগ মিলিল। এনেকুৱা অনুপম দৃশ্যত কি বহুত আছে? ভৌগোলিক আৰু ভূতত্ত্ববিদ সকলে তৎক্ষণাত মত প্ৰকাশ কৰিব যে “ইয়াৰ পৰ্ব্বতত নিস্ (Gneiss) জাতীয় অৰ্থাৎ বালিচন্দ্ৰাৰ নিচিনা এবিধ জিলিকি থকা শিল পোৱা যায়। উপত্যকাৰ এটা দাঁতি ভাগি গল আৰু তাৰ কাষৰ মাটিবোৰ বহি পৰিল। এবাৰ প্ৰপাত আৰম্ভ হলে যি তলৰ মাটিক অতি

দ লৈকে খান্দি পেলায় আৰু ঘ'ব পৰা প্ৰপাত আৰম্ভ হয় সেই চুকক নিৰক্ষ কৰি পেলায়। ওপৰৰ সেই মূখ যদি টান শিলৰ হয়, তেতিয়া হলে তাৰ উচ্চতা হেজাৰ হেজাৰ বছৰলৈকে স্থিৰ হৈ থাকে। প্ৰপাতৰপৰা সাগৰ বেচি দূৰত নোহোৱাৰ কাৰণে নৈৰ আগফালৰ অংশ পৰিষ্কাৰ হৈ গৈছে আৰু তথাপি প্ৰপাতৰ উচ্চতা স্থায়ী হৈ আছে। ইয়েই হল প্ৰপাতৰ জড় বহুত্ব। যদি কোনো আধুনিক বৈজ্ঞানিকক সোধে, তেতিয়া—হলে তেওঁ ক'ব—“যে অকল গিবসগ্লা প্ৰপাততে এনেকুৱা প্ৰচণ্ড সামৰ্থ্য আছে ফোৰ্স মহীশূৰ আৰু কানাড়া (কৰ্ণাটক) এই দুয়োখন জিলাক যিমান শক্তি লাগে দিব পাৰে।

আপুনি বিজুলী শক্তিলৈ প্ৰত্যেক গাঁৱক আলোকিত কৰক, যন্ত্ৰ-পাতি চলাওক আৰু আপোনাৰ দেশক অথবা আনৰ দেশৰ লাগিলে যিমান মানুহকে হওক নিষ্কৰ্ম্য কৰি পেলাওক। প্ৰকৃতিৰপৰা মানুহে যি সুবিধা ভোগ কৰে—তাক পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ সন্তানে মিলি জুলি নিজৰ ভিতৰত ভাগ কৰি লয় আৰু জীৱন যাত্ৰাৰ বোজা পাতল কৰে, এনেকুৱা ধৰণৰ সদৃশ বুদ্ধি যদিহে মানুহৰ মনলৈ আহিব তেতিয়াৰ কথা বেলেগ। কিন্তু আজি যদি মানুহৰ চাতলৈ কোনো ধৰণৰ শক্তি আছে তেতিয়া তেওঁ তৎক্ষণাত সেই শক্তিক আনক পৰাজিত কৰাত খটুৱাই আৰু সেইদৰেই তেওঁ নিজৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰমাণ কৰে। লাগিলে এই শ্ৰেষ্ঠতা আনক মাৰিয়েই হওক—দাসত্ব কৰিয়েই হওক বা আধা পেটাকৈ খায়েই হওক।

মহীশূৰ ৰাজ্য এখন আগ বঢ়া ৰাজ্য। ডাঙৰ ডাঙৰ ইঞ্জিনিয়াৰ সকলে মন্ত্ৰী-পদ সুশোভিত কৰি ইয়াৰ সমৃদ্ধি বঢ়োৱাৰ চেষ্টা কৰিছে। যদি আমি গোটেই সংসাৰৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় চন্দন তেল কেৱল মহীশূৰ ৰাজ্যইহে দিয়ে বুলি কওঁ, তেন্তে বৰ বেচি অভ্যুজ্ঞি নহব। ভাৰতবৰ্ষৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সোণৰ খনি মহীশূৰতহে আছে। ভদ্ৰাহতীৰ লোহাৰ কল-কাৰখানাৰ কীৰ্ত্তি দিনে দিনে বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিছে। কৃষ্ণসাগৰ পুখুৰী মানৱ পৰাক্ৰমৰ এক সুন্দৰ উদাহৰণ। এই মহীশূৰ ৰাজ্যৰ গিবসগ্লা-প্ৰপাত ধ্বংস কৰিবলৈ যে চেষ্টা চলা নাছিল এনে নহয়, কিন্তু এতিয়ালৈকে সফল হ'ব পৰা নাই। এনেকুৱা ডাঙৰ শক্তিক কিহত উপযোগ কৰা উচিত এইটো নজনা কাৰণেই

হওক অথবা সীমা বিবাদৰ বাবেই হওক, মহলে আন কিবা কাৰণেই হওক এতিয়াও এই সৌন্দৰ্য্য হানি কৰা হোৱা নাই। কিন্তু ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে গিবসগ্ৰাৰ শোভা এতিয়াও আগৰ দৰে উদাস্ত আৰু অক্লুপ হৈ আছে।

ভগিনী-নিবেদিতাৰ বিখ্যাত তুলনাৰ কথা মনত পাবে। কোনো ঠাইৰ বৰণীয়তাই যেতিয়া ভাৰতবাসীক আকৃষ্ট কৰে, তেতিয়া তেওঁ ততালিকে তাৰ ধাৰ্ম্মিক ৰূপ দিয়ে। যেতিয়া তেওঁ কোনো অদ্ভুত বৰণীয় বা ভৱ্য দৃশ্য দেখে, তেতিয়া তেওঁ তৎক্ষণাত্ এইটো অনুভৱ কৰে যে যিদৰে গাই-গৰুৱে নিজৰ পোৱালীক মাতে সেইদৰেই পৰমায়্যাই জীৱাত্মক মাতে। নায়গ্ৰাৰ জলপ্ৰপাত যদি আৰতবৰ্ষত গঙ্গা আঁইৰ প্ৰবাহ হলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইয়াৰ জনতাই তাৰ বায়ুমণ্ডলক কি চকুৰে চালেহেঁতেন? কেনেকুৱা ধাৰ্ম্মিক ৰূপ দিলেহেঁতেন? ইয়ালৈ মানুহ আমোদ-প্ৰমোদ, বালিভাত আৰু ভ্ৰমণৰ কাৰণে নাহি প্ৰপাতৰ পূজা কৰিবৰ কাৰণে আহিলেহেঁতেন। ভোগ-বিলাসৰ সকলো সাধনেৰে ভৰা ছোটেলৰ সলনি প্ৰপাতৰ দাঁতিত বা ওচৰত নিজৰ অন্তৰৰ ভক্তিভাৱ দেখুৱাবৰ কাৰণে ডাঙৰ ডাঙৰ মন্দিৰ সজোৱা হলেহেঁতেন। য'ত আজি মানুহে অতি আডম্বৰেৰে আৰু বিলাসিতাবে জীৱন যাপন কৰিছে, তাৰ সলনি মানুহে ইয়াত জপ-তপ কৰিলেহেঁতেন। আজি মানুহে এই বিৰাট শক্তিক বন্দী কৰি নিজৰ সুখ আৰু আনন্দৰ সাধন কৰি তুলিছে। যদি এই প্ৰপাত গঙ্গাৰ নিচিনা পবিত্ৰ হলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে মানুহে ইয়াত জপ-তপ কৰি এই পানীত নিজৰ জীৱন উৎসৰ্গা কৰি দিলেহেঁতেন।

কিন্তু প্ৰকৃতিৰ এই ভৱাত্মা দেখি তাত নিজৰ শৰীৰ ত্যাগ কৰাতনো কেনেকুৱা আধ্যাত্মিকতা আছে? ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে লাগিলে শৰীৰৰ বাক্কোন হিগি যাওক তথাপি—“যি কোনো অৱস্থাত জীৱিত থাকিমই” এনেকুৱা ধৰণৰ তুচ্ছ জীৱনৰ আশা যদি মানুহে এৰি দিয়ে, তেতিয়াহলে তাতেই আধ্যাত্মিক প্ৰগতি। কিন্তু এই বৃত্তি স্থায়ী হোৱা উচিত। ইয়াত কল্লেখ্যীয় উদ্ভাদনাৰ কোনো অৰ্থ নাই। ‘সোহহং’ হোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰত্যেক মানুহৰ অন্তৰতে কোনো এসময়ত নহয় এসময়ত জাগি উঠে। ই প্ৰেমৰে এক বিকাৰ। ইয়াত কোনো আধ্যাত্মিক শুদ্ধ

জিলিঙনি দেখি তাৰ ওপৰত আসক্ত হোৱা মানুহৰ জীৱনৰ কাৰণে মহত্বপূৰ্ণ নহয়। ভগৱান বুদ্ধই নিজৰ অৰ্থাৰ্থ দৃষ্টিৰ দ্বাৰা সেইবোৰ বস্তুক বিভৱ-ভৃক্ষা নাম দি তাক অৱহেলা কৰিছে। বিভৱৰ অৰ্থ হৈছে—নাশ। ভগৱান মনুৰে এই কথা স্পষ্ট কৈ গৈছে:—“নাভিনন্দেত মৰণং নাভিনন্দেত জীৱিতম।”

ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে গিৰসপ্লাৰ নিচিনা প্ৰপাতৰ লোমহৰ্ষক দৃশ্যৰ তুলনাত যন্ত্ৰ-শক্তি, বিজুলীৰ গোহৰ, বা কল-কাৰখানাৰ সম্বন্ধে ভৱা মানে আত্মাক পাহৰি বাহিৰৰ বৈভৱৰ ফালে আকৰ্ষিত হোৱাৰ নিচিনা। কিন্তু ওচৰ চুবুৰীয়া প্ৰদেশ যদি আকালপীড়িত হয়, মানুহ নানাবকম ব্যাধিৰ মুখত পৰে আৰু প্ৰপাতৰ পানী সত্ৰপয়োগ কৰিলে জনতাৰ এই দুঃখ দূৰ হয়, তেতিয়াহলে সেই সময়ত আমাৰ কি আগ্ৰহ হব ?

সৃষ্টি-লৌল্যৰ বসপান কৰা আমাৰ মনৰ আনন্দৰ সাধক—প্ৰপাত যিদৰে আছে, সেইদৰেই বখাৰ আগ্ৰহ হব নে আমাৰ বিপদগ্ৰস্ত ভাইহঁতৰ দুঃখ-দুৰ্দ্ধশা দূৰ কৰিবৰ কাৰণে তাক বলিদান দিয়াৰ আগ্ৰহ ? য’ত পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে শস্য পোৱা নাযায়, যদি তাত শস্যৰ ঠাইত গোলাপ ফুলৰ খেতি কৰা হয়, তেতিয়াহলে ইয়াৰ দ্বাৰা জনো আমাৰ অন্তৰৰ বিকাশ হব ? গোলাপ ফুলৰ ভিতৰত কাব্য আছে, আৰু শস্যৰ ভিতৰত কৰুণতা—হুয়োটাৰ ভিতৰত আমি কাক বাচি লম ? ইংলেণ্ডৰ এজন প্ৰাচীন বজাই বহুত গাঁও নষ্ট কৰি চিকাৰৰ কাৰণে এখন বিৰাট উপবন তৈয়াৰ কৰাইছিল। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে এই বজাই বীৰত্বপূৰ্ণ খেল ধেমালি বৰ ভাল পাইছিল; কিন্তু এনেকুৱা বজাক আমি প্ৰজাবংসল বুলি কম জনো ? যেতিয়া কলাৰ সন্মুখত সেৱাৰ প্ৰশ্ন উঠে, তেতিয়া কাব্যক সমৰ্থন কৰিম নে কৰুণতাক ? যেতিয়া এইটো বিচাৰ কৰিব লগীয়া হয়, তেতিয়া কি ধৰণেৰে বিচাৰ কৰা উচিত ? প্ৰজলিত ৰোম নগৰী দেখি নীৰোৰে বাঁহী বজোৱা আৰু অলি থকা মিথিলাক দেখি জনক বজাই আধ্যাত্মিক আলোচনা কৰা এই দুয়োটাৰ ভিতৰত প্ৰভেদ আছে।

জনতাৰ যথাসাধ্য সেৱা কৰাৰ পাছত অনর্থক এই চিন্তাত অন্তৰক দখল কৰাতকৈ ভগৱানৰ স্মৰণ কৰাৰ চেষ্টাই হৈছে—আৰ্য্য বৃত্তিৰ লক্ষণ।

মুক্তিম্বে মানুহৰ বিলাস বা ঐশ্বৰ্য্যৰ কাৰণে প্ৰাকৃতিক শক্তিৰ উপযোগ কৰা আৰু প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যক নষ্ট কৰাই হৈছে অধৰ্ম্ম। কিন্তু সকলো জীৱে আৰ্ত্তিনাশৰ দ্বাৰা অন্তৰৰ বিকাশক এৰি প্ৰকৃতিৰ বিভূতি দৰ্শনত ভগৱানক বিচৰাৰ ইচ্ছা কৰা উচিত হয় নে নহয় ই এক চিৰন্তন প্ৰশ্ন।

সেই অসন্তোষীয়া ভাই জনে নিজৰ কল্লিত অপমানৰ পোষণিত আগ-ফালৰ দৃশ্যৰ কথা পাহৰি গৈছিল আৰু মই নিজৰ আত্মিক-কল্লনা বিহাৰত শূন্য দৃষ্টিৰে আগলৈ চাই আহিলো।

আমি দুয়ো বৰ দুৰ্ভগীয়া। কিয়নো কল্লনা বা অনুশোচনাৰ কাৰণে আমি পাছতো বহুত সময় পালোঁহেঁতেন। আকৌ কুঁৱলীৰ আৱৰণে ছাটি ধৰিলে। এতিয়া প্ৰপাত দেখা যাব নেকি? ৰাজাজীয়ে কলে—“যেতিয়া গৰম দিনত প্ৰপাতৰ পানী বাগৰে, তেতিয়া পানীৰ ফোৱাৰাত নানা ৰকমৰ ৰামধেনু দেখা যায়। সেই সময়ৰ শোভা একেবাৰে অনুপম চৈ পৰে।” জোনাক ৰাতি যে ৰামধেনু দেখা নাযায় সেইটো কথা কব নোৱাৰি। মহীশূৰৰ সৰ্বসংগ্ৰাহকে (গেজেটীয়াৰ) য়ে লিখিছে যে ঘাইৰ ডাঙৰ ডাঙৰ মুঠাত জুই লগাই প্ৰপাতত পেলাই দিলে এনেকুৱা লাগে যেন আন্ধাৰ ৰাতি গোটেই উপত্যকা অলি উঠিছে। কিছুমান মানুহে ইয়াত ৰাতি আতচ্-বাজী দেখুৱাই অদ্ভুত আনন্দ পায়। উৎপতীয়া মানুহে বাক কি কি কৰা নাই? কিন্তু মোৰ এইবোৰ ভাল নালাগে।

এনেকুৱা ঠাইত প্ৰকৃতিয়ে যি খোৰাক পৰিবেশন কৰিছে তাৰ স্বাভাৱিক কচি অনুভৱ কৰাতে প্ৰকৃত ৰসিকতা আছে। ইয়াত মানুহে যদি কৃত্ৰিম সাধনেৰে বেলেগ ৰূপ দিবলৈ বিচাৰে তেতিয়া হলে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ ৰূপ ধ্বংস হৈ যাব।

এতিয়া আমি বঙলাৰ ভিতৰ পালোঁহি। লগত যি খোৱা বস্তু আনিছিলো সেইবোৰ উদৰস্থ কৰিলোঁ। ইয়াৰ পানী খাব নোৱাৰি; কাৰণ ৰালে লগে লগে মেলিবিয়া হয়। বেচি ভাগ মানুহে গৰম গৰম কফি খাই পিয়াহ ওচাইছিল। মই কিন্তু সেইদিনা চাৰ্কে-চকোৱাৰ দৰে কেইটোপাল মান বৰষুণৰ পানী পায়েই সন্তোষ লভিছিলোঁ।

আৰু এবাৰ প্ৰপাত দৰ্শন কৰি আমি উলটি আহিলোঁ। এতিয়া এইটো

ভালকৈ স্পষ্ট হৈ পৰিল যে—প্ৰপাত তিনিটা নহয় চাৰিটা। বাওঁফালৰ প্ৰথম ডাঙৰ প্ৰপাতটোৰ নাম ৰাজা। তাৰ দাঁতিৰ ওহাৰপৰা আক্ৰোশ কৰি তাৰ লগত আহি মিলিত হোৱা ৰ'বাৰ (Roarer) মই দিয়া নাম কৰ্ত্ত। মূৰৰ ফালে উৰি থকা শুভ্ৰ জটাধাৰী 'ৰাকেট' তাক এতিয়া 'বীৰভদ্ৰ' নুবুলিলে উপায় নাই। শেহৰ প্ৰপাতৰ নাম মই তত্বজী 'পাৰ্বতী' দিছোঁ। ইংৰাজ সকলে কৰ্ত্তৰ নাম ৰ'বাৰ, বীৰভদ্ৰৰ নাম ৰাকেট আৰু পাৰ্বতীৰ নাম লেডী দিছিল।

এতিয়া আমি উলটি আহিলোঁ। ভৰিত জোক লাগে বুলি ভয় লাগিছিল। কাৰণ ইয়াৰ মানুহে আমাক সাৱধানে খোজ কাঢ়িবলৈ সতৰ্ক কৰি দিছিল। তেওঁলোকে কৈছিল যে—“যেতিয়া জোকে ধৰিব, তেতিয়া আপোনালোকে গমেই নাপাব। ইফালে সি আপোনাৰ তেজ চুহি থাকিব।”

মই কলোঁ—“ইয়াৰ কাৰণে আপোনালোকে ভাবিব নালাগে। ইংৰাজক যেতিয়া আমি চিনিব পাৰিছোঁ, তেতিয়া জোকক নোৱাৰিম কিয়?” তথাপি মাজে মাজে প্ৰায় মানুহৰ ভৰিতে এটা ছটা জোক লাগি ধৰিছিল। হয়তো মোৰ তেজত তেনেকুৱা আকৰ্ষণ নথকা কাৰণে বা মোৰ তেজ কেঁহা হোৱাৰ কাৰণে, নহলে মই কাক-দৃষ্টিৰে চাই চাই যোৱাৰ কাৰণে জোকৰ হাতৰপৰা ৰক্ষা পাইছিলোঁ। আমি অলপ আগ বাঢ়ি গলোঁ। কিন্তু মণি বহনৰ কাৰণে আৰু বেচি যাব নোৱাৰিলোঁ। “অলপ ৰবচোন। পাৰিলে আকৌ এবাৰ এইফালৰপৰা প্ৰপাত চাই লওঁ।” “কিন্তু যদি কুঁৱলী আঁতৰি নাযায়?” “নাতৰিলে কোনো কথা নাই। তথাপি এবাৰ চাবলৈ দিয়ক।”

উলটি আহিবৰ সময়ত এডোখৰ ছিগা বাট আছিল। সেইফালেদি গৈ কেইজনমানে এইবাৰ একেবাৰে ওচৰৰপৰা পাৰ্বতীক দৰ্শন কৰিলে, আৰু তাৰ মাটিবোৰ লেকেটা হোৱাৰ কাৰণে “বন্দে মাতৰম্” বুলি কৈ পাৰ্বতীক লাঙোঁদে প্ৰণিপাত কৰিলোঁ।

যাবৰ সময়ত যি বাটেদি অজ্ঞাত আৰু অনুভূতিহীন কাব্যৰ অনুভৱ কৰিছিলোঁ সেই বাটেদি উলটিবৰ সময়ত আমি পূৰ্বানুভূত কাব্যক আকৌ

শ্রবণ কৰিলো যেন লাগিল। যদিও সেই দৃষ্ট বিপৰীত দিশৰপৰা চোৱাত নতুনদৰ অভাৱ হোৱা নাছিল। যাবৰ সময়ত যি গছবোৰৰ সম্বন্ধে আমি কথা-বতৰা পাতি গৈছিলো, ঘূৰি আহিবৰ সময়ত সেই গছেও আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল। সেই কাৰণে এই পৰিচিত গছবোৰক বাক কুশল-মঙ্গলৰ প্ৰশ্ন নোসোধাকৈ কেনেকৈ আগ বাঢ়িম? এজোপা গছৰ লগত আনজোপা গছৰ প্ৰেমৰ সেতু বন্ধ লভাবোৰ? তেওঁলোকৰ নম্ৰতাক নম্ৰকাৰ নকৰাকৈ আগ বাঢ়ি যোৱাটো নীৰস মানুহৰ লক্ষণ। লাহে লাহে আমি নৈৰ পাৰ পালোঁহি। এতিয়া সেই শান্ত প্ৰবাহৰ ওপৰেদি উলটি যাব লাগিব। চাৰিও ফালে কুঁৱলীৰ মেঘ সিঁচৰিত হৈ পৰিছিল। নৈৰ শান্ত পানী লাহে লাহে প্ৰপাতৰফালে আগ বাঢ়ি যোৱা দেখি বলিদানৰ কাৰণে দল-বান্ধি যোৱা ভেড়া ছাগলীৰ ছবি চকুৰ আগত ভাহি উঠিছিল। মই সেই পানীক কলোঁ—তোমাৰ কপালত কিমান ডাঙৰ অধঃপতনৰ কথা লিখা আছে তালৈ তোমাৰ জ্ঞান নাই। সেইকাৰণে তুমি ইমান শান্ত মনে আগবাঢ়ি গৈ আছা। নহলে হয়তো মই নিজেই ভুল কৰিছোঁ। তুমি যে জীৱন ধৰ্ম্মী। বিনাশলৈ তোমাৰ ভয় কিহৰ?”

“প্ৰায়: কন্দুক-পাতেন পতত্যাৰ্থা: পতন্তপি।” যিমান ওখৰপৰা পৰিবা সিমানে ওপৰলৈ যাব পাৰিবা। তোমাৰ দয়া গ্ৰহণ কৰোঁতা মইনো কোন? শৰাবতীৰ পবিত্ৰ পানী স্পৰ্শ কৰিবৰ কাৰণে মই নিজৰ হাত আগ বঢ়ালোঁ। পানীয়ে খিলখিলাই হাঁহি কলে—‘ন হি কল্যাণকং কশ্চিং দুৰ্গতিং তাত গচ্ছতি।’ নাও আহি এই পাৰত লাগিল আৰু আমি ঠিক কৰিলো যে যদি মটৰ এইফালে অলপ তললৈকে নিৰপৰা যায়, তেতিয়াহলে আকৌ আমি সেই প্ৰপাতৰ সোঁ ফালে যাব পাৰিম। আমি যি ফালেদি আহিছিলোঁ তাক “মহীশূৰৰ ফাল” আৰু তাৰ বিপৰীত ফালক “বন্থেৰ ফাল” বুলি কয়। কাৰণ জোগ-প্ৰপাত জয়োখন ৰাজ্যৰ সীমাত আছে।

এইবাৰ আমি একেবাৰে আহি ওচৰ পালোঁহি। ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ মাজত মই লৰিবলৈ ধৰিলো। দ্ৰব্ৰহ্মমান বেমাৰত পৰি থকা কাৰণে সকলোৰে মোৰ ওপৰত চকু আছিল। সেইকাৰণে মই লৰা দেখি ৰাজাজী আচৰিত হৈ গল। কোনোবা এজনে কলে—“এখেততো মহাৰাজী আৰু

হিমালয়ৰ যাত্ৰীও—। যিদৰে মাহুৰ পানী প্ৰিয়, সেইদৰে মাৰাঠীসকলৰ কাৰণেও পৰ্বত বৰ প্ৰিয়।” এইবোৰ কথা শুনিবলৈ মোৰ সময় ক’ত ? নষ্ট লবি লবি বাজা প্ৰশান্তৰ দাঁতিৰ সেই বিখ্যাত টিলাটোৰ ওচৰ পালোঁহি। ইয়াত থিয় হলে তলৰফালে একো দেখা নাযায়। মূৰ ঘূৰাই মানুহ পৰি যাব খোজে। চাৰিওটা প্ৰশান্তৰ শব্দ ইমান ভয়ানক আছিল যে শুনিবৰ কাৰণে মানুহৰ ধৈৰ্য্য হেৰাই গৈছিল। যিদৰে প্ৰশান্তৰ পানী ওপৰৰ পৰা তললৈ পৰি আকৌ ওপৰলৈ উঠে সেইদৰে হয়তো মানুহৰ কাণতো এই শব্দ বোৰৰ হো-হোৱনি হৈ থাকে। প্ৰথমতে বাজাৰ গগুহুলত ওলমি থকা মুক্তাৰ হাঁহৰ ওপৰত মোৰ চকু পৰিল। আক লগে লগে জল প্ৰলয়ৰ সৰুটৰপৰা মানুহক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে যিদৰে সাহসী বীৰ পানীত জপিয়াই পৰে সেইদৰে এই প্ৰশান্তৰ ওপৰেদি উৰি যোৱা সাহসী চৰাই-বোৰলৈকো চকু গল। এই চৰাইবোৰে হয়তো এই প্ৰশান্তৰ ভীষণ ভয়াবহতাৰ কথা নাজানে। নহলে দেখিব ইহঁতৰ অন্তৰত এইদৰে সাহস সুমাই দিছে নেকি ? “মোৰ মনেৰে বাহিবৰপৰা অহা চৰাইবোৰৰ ইমান সাহ নহব। এই জোগবাসীবোৰৰ জন্ম ইয়াতে হৈছে আৰু প্ৰশান্তৰ ওচৰত থকা পৰ্বতৰ গুহাত ইহঁত ডাঙৰ দীঘল হৈছে।

যিদৰে সাগৰৰ মাহুবোৰে চউত থাকি আনন্দ পায় সেইদৰে এই জোগৰ সন্তানবোৰেও জোগৰ লগত খেলি ভাল পায়।

বাজা প্ৰশান্তক যেতিয়া মজীশূৰৰ ফালেদি দূৰৰপৰা দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁৰ প্ৰভাৱ আন ধৰণৰ আছিল। ইয়াত আমি এওঁৰ ইমান ওচৰত আছিলোঁ যে হাতীৰ গগুহুলত শোৱা যেনহে লাগিছিল। ওপৰৰ পানী প্ৰশান্তৰ ফালে বাগৰি অহাত এনেকুৱা লাগিছিল যেন কোনো প্ৰজাই জ্ঞান বা অজ্ঞানত, ইচ্ছা বা অনিচ্ছাত মহান বিপ্লৱৰ ফালে আগ বাঢ়ি গৈছে। কোনো প্ৰজা যেতিয়া সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰগতিৰ সোঁতত বৈ যায়, তেতিয়া ভৱিষ্যতে কি হব সেই সন্দেহ তেওঁ লোকৰ কোনো জ্ঞান নাথাকে আৰু যদি থাকেও “আমাৰ ক্ষেত্ৰত ই খাতিৰ নোৱাৰে। আমি যি কোনো উপায়েৰে সাৰি যাম”, তেওঁলোকৰ এনেকুৱা বিশ্বাস থাকে। লগে লগে প্ৰগতিৰ আকাঙ্ক্ষা বাঢ়ি যাবলৈ ধৰে। শেহত উগ্ৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহবোৰে তেওঁলোকক

সংসমৰ উপদেশ দিয়ে আৰু শাস্ত্ৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহবোৰে একো নভবা-
নিচিন্তাকৈ দায়িত্বহীন মানুহৰ লগত মিলি যায় আৰু পাছত ইচ্ছা
কৰিলেও এই অভ্যাস এৰিব নোৱাৰে। যদি তেওঁ পাছ পৰি যায়,
তেতিয়াহলে আৰু কি হ'ব? ধেমুৰপৰা ওলোৱা কাঁড়ক জানো কেতিয়াবা
পাছলৈ টানি আনিব পাৰি? যি স্থায়ী নহয় সি বিপ্লৱ কিহৰ? প্ৰপাতৰ
পানী কিমান তললৈ যায় তাক দেখা বা জনা অসম্ভৱ। কাৰণ ওফন্দি থকা
পানীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কণিকাবোৰ প্ৰপাতৰ ভৰিত লিপিট খাঠ লাগি আছিল।
পানীৰ এই উদ্গাদনা দেখি এনেকুৱা লাগিছিল যেন মহাদেৱে সংহাৰকাৰী
ভাণ্ডৰ নৃত্যচৰ্চ কৰিছে আৰু আগ ফালৰ ৰুদ্ৰই তাৰ লগত তাল দি আছে।
কিন্তু বীৰভদ্ৰয়ো বোমালকাৰী শোভাৰ পৰম উৎকৰ্ষ দেখুৱাই আছিল।
ইয়াত পানী পৰিছেনে নাই, জপিয়াইছে সেইটো আপুনি ধৰিবই নোৱাৰিব।
কোনো শব্দৰ দ্বাৰা সেই দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কৰিবনোৱাৰি, কাৰণ শব্দৰ সুৰুকা
'শাস্তি আৰু বাৰম্বাৰ'ৰ মাজতহে হয়। আমি কাতি হৈ ইয়াৰ পৰা সেই দৃশ্য
প্ৰাণভৰি চালোঁ। সঁচাকৈয়ে কবলৈ গলে আমি যিমানেই চাইছিলো
তথাপি তৃপ্তি পোৱা নাছিলোঁ। শেহত উলটিবৰ কাৰণে সাজু হলোঁ।
উলটি যোৱাটো বৰ সহজ কথা নাছিল, আৰু কাৰো উঠিবৰ ইচ্ছাও নাছিল।
যদি এজনক তুলিবলৈ আন এজন যায়, তেতিয়াহলে তেওঁ সেই নয়নোৎসৱত
আৱদ্ধ হৈ পৰে। যেতিয়া প্ৰথমজন অনিচ্ছাৰ সৈতে উঠে, তেতিয়া মাতিবলৈ
অহা জন তাত লাগি ধৰে। অতি কষ্টেৰৈ যেতিয়া আত্মসম্বৰণ কৰি এই
দুজন তাৰপৰা উলটি আহে, তেতিয়া তৃতীয়জন ভায়ে এওঁলোকৰ ওপৰত
খং কৰি অলপ সময়ৰ কাৰণে নিজৰ চকুক তৃণ কৰিবলৈ তাত থিয় হৈ ৰয়
আৰু লগে লগে আন দুজনৰ সংযমো শিথিল হৈ পৰে। তেওঁলোক
দুয়ো ভাবে এনেকুৱা কঠোৰ সমাজ নিয়ন্ত্ৰা, নিজে যিমান সুবিধা বিচাৰে
আমি যদি যিমানেই সুবিধা লওঁ তাতনো ক্ষতি কি? আমি জানো
তেওঁলোকতকৈ অধিক সংযমী হোৱাৰ দাবী কৰিছোঁ?

মই ভাবিছিলো যে যদি সেই শিলৰ ওপৰলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে ৰাজ্যৰ
পানীত ভৰি তিয়াব পাৰিম। কিন্তু নৈৰ পানী অলপ বাঢ়ি গৈছিল আৰু
তাত সেই শিলৰ এটা সৰু দ্বীপৰ নিচিনা দেখা গৈছিল। সেই কাৰণে

বাজাজীয়ে মোক মানা কৰিলে। মই ভাবিলো যে যদি তেখেতৰ কথা নুশুনো তেতিয়াহলে বৰ উদ্ভঙালি কৰা হব। বাজাজীৰ আদেশ কেনেকৈ অমান্ত কৰা যায়? আৰু বাজাৰ মুৰব্বী ওপৰতনো কেনেকৈ ভবি থোৱা যায়?

আমি উলটি আছিলো। ভক্তি, বিনয়, মানৱ জীৱনৰ ক্ষণভংগতা, দৃশ্যৰ ভৰাত। আৰু সময়ৰ এই উৎকৃষ্টতা আদি কেইবা ধৰণৰো কথাবোৰে মোৰ অন্তৰ ভৰাই দিছিল। ভাব বিচাৰৰ এই কল্পনা এক অন্তত বস্তু। এজন সুস্থ মানুহৰ অন্তৰত যদি হঠাৎ অপ্রত্যাশিত ভাবে ধেনুৰ কাঁড়ৰ দৰে কোনো আঘাতে বিদ্ধ, তেতিয়া যিজনো সেই অৱস্থা অনুভৱ কৰিব পাৰে তেওঁহে সেই বেদনা বুজিব পাৰিব।

এই ঠাইতনো বাক কিয় মন্দিৰ নাই? আমাৰ মন্দিৰবোৰ যেন জন্মভূমিৰ কাৰাময় ঠাইহে। পৰ্ব্বতৰ কোনো শিখৰ যদি উত্তুল হয়, তেতিয়াহলে তাত কোনো ঋষি নিশ্চয় ধ্যান কৰিবলৈ বহে, আৰু ভক্তসকলে তাত এটা মন্দিৰ সজাই দিয়ে। লাগিলে সি পুনৰ ওচৰৰ পাৰ্ব্বতী শিখৰেই হওক, চম্পা নগৰৰ দাঁতিৰ পাৰা পড়িয়েই হওঁক, জুনাগড়ৰ ওচৰৰ গিৰনাৰেই হওঁক বা হিমালয়ৰ কৈলাস শিখৰেই। দক্ষিণ ফালে বৈ অহা নৈ জানো কেতিয়াবা উত্তৰ বাহিনী তৈছে? তেতিয়াহলে আহক, তাত দুই এখন তীৰ্থ স্থাপন কৰা হওঁক, যত কোটি কোটি মানুহ আহি পবিত্ৰ হৈ যাব। যি ঠাইত ডাঙৰ ডাঙৰ দুখন নৈ পৰস্পৰ মিলি গৈছে, সেই প্ৰয়াগত আমাৰ সম্ভৱসকলে তৃতীয় সৰস্বতী নৈকো বোৱাই দিছে। সকলো তীৰ্থ শেষ কৰি যেতিয়া সাগৰ পোৱা হয়, তাতো ভক্তসকলে জগন্নাথ দেৱৰ নহলে সেতুবন্ধ মহাদেৱৰ স্থাপনা কৰিছে। যত ভূমিৰ শেষ ভাগ দেখা যায় সি কণ্ঠাকুমাৰী বা দেৱদ্বীপ হব। দীৰ্ঘ মক্ৰভূমিত যদি দুই এখন সৰোবৰ দেখা পোৱা যায়, তেতিয়াহলে সি নাৰায়ণৰ সৰোবৰেই হব। তাত নিশ্চয় পূজা দিয়া আৰু লগতে কীৰ্ত্তনানী স্থাপন কৰা উচিত।

আমাৰ সম্ভৱ কবিসকলে ক'ত ক'ত তীৰ্থস্থান পাতিছিল, যদি ইয়াক বিচাৰিবলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে ভাৰতবৰ্ষৰ গোটেইখন ভূগোল সম্পূৰ্ণ কৰিব লাগিব। মহল্‌মান সম্ভৱ আৰু বোমান-কেথেলিক পাহৰী সকলেও আমাৰ

ইয়াত এনেকুৱা বমণীয় আৰু কাব্যময় ঠাই পচন্দ কৰিছিল আৰু তাত পূজা প্ৰাৰ্থনাৰো মিহা কৰিছিল। তথাপি এই প্ৰপাতৰ ওচৰত নো বাক কিয় মন্দিৰ নাই? জীৱন বাশিৰ ইমান বিৰাট অধঃপতন দেখি আমি মুণি সকল ক্ষুণ্ণ হোৱা নাছিল জানো? ভৈৰৱ খাটীৰ দৰে ইয়াতো দেহত্যাগ কৰাৰ ইচ্ছা হয়। যাৰ কাৰণে হয়তো লোক সংগ্ৰহ মুনিসকলে লোক যাত্ৰাৰ কাৰণে এই ঠাই অপচন্দ কৰিছিল? ইয়াৰ অখণ্ড আৰু ভীষণ গৰ্জন সমাধিৰ কাৰণে অনুকূল নহয় বুলি ভাবিয়েই ইয়াৰপৰা উপাসকসকল বিমুখ হৈছিল নেকি? নহলে এই প্ৰপাতেই স্বয়ং অভয় ব্ৰহ্ম-মূৰ্ত্তি—। তেওঁৰ ধ্যান আকৰ্ষণ কৰিব পাৰে এনেকুৱা কি মূৰ্ত্তি ইয়াত স্থাপন কৰা যায় এই দোমোজাত পৰি তেওঁলোকে ইয়াত মূৰ্ত্তি স্থাপন কৰা নাছিল নেকি? এই কথা কোনে কব পাৰিব? আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষসকলে ইয়াত কোনো মন্দিৰ সজোৱা নাই কাৰণে মোৰ অলপো দুঃখ লগা নাই; কিন্তু এই ঠাই দেখি তেওঁলোকে নিশ্চয় চুই এটা তাণ্ডৱ-স্তোত্ৰ লিখিব পাৰিলেহেঁতেন। য'ত পাৰ্শ্বীৰ মূৰ্ত্তি কামত নালাগে, তাত বাগ্‌দেবীৰ মূৰ্ত্তি নিশ্চয় উদ্ধীপক হব পাৰে।

এই সকলোবোৰ শোভা আমি প্ৰপাতৰ মূৰৰ ফালৰপৰা চাই আছিলোঁ। হোৱাল্লাবৰ ফালৰপৰা অহা মানুহবোৰ উত্তৰ কানড়া জিলাৰ মহা কান্তাৰেদি আহে। তেওঁলোকে তলৰ ফালৰপৰা এই প্ৰপাতৰ আপাদ-মস্তক দেখে চাগৈ। দুয়ো ফালৰ মাজত কোন ফালৰ দৰ্শন বেচি মনোৰম এইটো কথা অনুভৱ নকৰাকৈ কব নোৱাৰি। ইয়াকনো কিমান যিনি অনুভৱ কৰা সম্ভৱ? প্ৰকৃতিৰ বেলেগ বেলেগ বিভূতিবোৰৰ জানো কেতিয়াবা তুলনা কৰিব পাৰি? হিমালয়ৰ বমণীয়তা, সাগৰৰ গভীৰতা, মৰুভূমিৰ ভয়াবহতা আকাশৰ অসীমতাৰ তুলনা কোনে কৰিব পাৰিব? এই কাৰণেই এবাৰ হোৱাল্লাবৰেদি জোগ দৰ্শন কৰিবলৈ আহিব লাগিব। সাগৰৰ জাহাজত থকা কেইজনমান অনুভৱী সামৰিক কৰ্মচাৰী এবাৰ প্ৰপাত জুখিবলৈ আহিছিল, আৰু চোত বাগৰি বাগৰি প্ৰপাতৰ পাছফালে গৈ আছিল। তেতিয়া চাগৈ তেওঁলোকে কেনেকুৱা অনুভৱ কৰিছিল। জোগৰ চবাইবোৰে তেওঁলোকক কিদৰে অভ্যৰ্থনা জনাইছিল? প্ৰপাতৰ আৱৰণৰ ভিতৰত বিয়পি থকা

বাহিৰৰ প্ৰকাশ চাৰ্গে তেওঁলোকৰ কেনেকুৱা লাগিছিল। আন্ধাৰ বাতি বদি প্ৰপাতৰ পাহ ফালে ঘাইব জুই জলাই দিয়া হয়, তেতিয়া হলে গোটেই উপত্যকা কেনেকুৱা ধৰণৰ গছৰ নগৰী হৈ পৰিব সেই সম্বন্ধে জানো কোনোবাই কল্পনা কৰিছে ?

যেতিয়া ইয়াত বিজুলী শক্তিৰ কল-কাৰখানা তৈয়াৰ হব, তেতিয়া কিছুমান কল্পনা-প্ৰিয় মানুহে এই প্ৰপাতৰ পাহ ফালে নিশ্চয় শাৰী শাৰী বিজুলী বাতি জলাব, আৰু কেতিয়াও সংসাৰে নেদেখা ধৰণৰ ইলেক্ট্ৰাল দেখুৱাব। সেই সময়ত গোটেই উপত্যকা এক মহান বজ্জুত পৰিণত হ'ব আৰু ইয়াক চাবৰ কাৰণে চাৰিও দিশৰ জু-দেৰে অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰিব। কিন্তু সেই সময়ত জানো কাৰোবাৰ ঈশ্বৰলৈ গনত পৰিব ? মোৰ এনেকুৱা লাগে যেন মানুহে নিজৰ বুদ্ধি আৰু শক্তিৰ প্ৰয়োগ ঈশ্বৰক জানিবৰ কাৰণে নকৰি ঈশ্বৰক পাহৰিবৰ যুক্তি আৰু পদ্ধতিৰ সন্ধানৰ কাৰণেহে কৰিছে। সম্ভৱ এনেকুৱা হব পাৰে যে সকলো ফালৰপৰা পৰাজিত হোৱাৰ পাছত আমাৰ বুদ্ধিয়ে ঈশ্বৰক ভালকৈ চিনিব পাৰিব। প্ৰত্যেক বস্তুৰ এক চৰম-সীমা আছে। এই কাৰণে আমাৰ এই জোগ যাত্ৰাও শেষ হল। অত্যন্ত পবিত্ৰ আৰু মধুৰ স্মৃতি বহন কৰি আমি উলটি আহিলোঁ। তথাপি আকৌ এবাৰ তালৈ যোৱাৰ অভিলাষ বৈ গল। এতেকে 'পুনৰাগমনায় চ' শাস্ত্ৰৰ এই শব্দ উচ্চাৰণ কৰি আমি ভাৰত-বৈভৱৰ এই অসাধাৰণ বিজুতিৰপৰা বিদায় ললোঁ।

চেপ্তেম্বৰ ১৯২৭ চন।

১৩ ॥ যোগ প্রপাতৰ পুনৰ্দৰ্শন

যি দেশত হিমালয়, নীলগিৰি আৰু সছাদ্ৰিৰ নিচিনা উত্তুল পৰ্ব্বত, গিঙ্গু, নৰ্মদা, ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ নিচিনা সুদীৰ্ঘ নদ-নদী, চিন্ধা, বুলব তথা মক্ৰবৰ দৰে প্ৰসঙ্গ সৰোবৰ বিৰাজমান, সেই দেশত যদি হুই এটা মহান ভীষণ আৰু বোমাধৰ জলপ্ৰপাত নাথাকে তেতিয়াহলে প্ৰকৃতি মাত্ৰে কৃতার্থতা অনুভৱ কেনেকৈ কৰিব? দক্ষিণ ভাৰতৰ কাৰবাৰ জিলাত তথা মহীশূৰ ৰাজ্যৰ সীমাত এনেকুৱা এটা প্ৰপাত আছে, যি সংস্কৃত অদ্বিতীয় বা সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ পদৰ একমাত্ৰ অধিকাৰী নহলেও ইয়ো যে সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠৰ ভিতৰৰে এটা তাত একো সন্দেহ নাই। ইংৰাজ সকলে ইয়াৰ নাম “গিৰসন্না ফল্চ” দিছিল। ইয়াৰ ব্ৰহ্মদেৱী নাম “জোগ”।

লৰ্ড কাৰ্জ্জন যেতিয়া ভাৰতলৈ আহিছিল, তেতিয়া জোগ প্ৰপাত চাবলৈ ইমান উৎসুক হৈ পৰিছিল যে এই দেশলৈ অহাৰ পাছত অলপ আজৰি উলিয়াই তেওঁ জোগ প্ৰপাত চাবলৈ গৈছিল আৰু তাৰ অনুপম সৌন্দৰ্য্য বাশি পান কৰি তেওঁ নিজৰ নয়ন তৃপ্ত কৰিছিল। ইয়াৰ পাছৰ পৰা আমাৰ দেশত এই প্ৰপাতৰ সন্মান বৃদ্ধি হল। য’বপৰা লৰ্ড কাৰ্জ্জনে প্ৰপাত চাই নিজক কৃতার্থ কৰিছিল সেই ঠাইত মহীশূৰ চৰকাৰে এটা বেদী সজাই দিলে। তাক “কাৰ্জ্জন চিট” বোলে।

প্ৰপাতৰ কাষতে মহীশূৰ চৰকাৰে এটা অতিথি-শালা সাজি দিছে। তাৰ অতিথি সূচীত দেশী-বিদেশী, প্ৰকৃতি প্ৰেমী যাত্ৰী সকলে সময়ে সময়ে নিজৰ আনন্দোদ্গাৰ লিখি থৈ যায়। এই উদ্গাৰবোৰ সংগ্ৰহ কৰি যদি প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়াহলে সি প্ৰকৃতি-কাৰাৰ এক অসাধাৰণ মঞ্জুৰা হৈ পৰিব। এই সকলোবোৰ কাব্য যদি উচ্চ ধৰণৰ হয়, তথাপি জোগৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনে এই কাব্যকো চেৰ পেলাব। আৰু মুখৰপৰা হঠাৎ এই উদ্গাৰ ওলাব : “এতাবানন্ত্ৰ মহিমা ততো জ্যায়াংশচ পুৰুষঃ।”

শৰাবতী দেখাত এখন সক নৈ। তথাপি তেওঁবনো বাক তিনিটাকৈ

নাম কিয় ধোৱা হল? প্ৰথমতে তেওঁক ভাবতী বা বাৰগজা বোলা হয়; মাজ হোৱাত শৰাবতী, যত তেওঁ প্ৰৌঢ় হৈ সাগৰৰ লগত মিলিত হৈছে তাত তেওঁক বালনদী বোলা হয়। শৰাবতীৰ প্ৰবাহে যদি এই বোমাঞ্চকাৰী প্ৰপাতৰ কপ ধাৰণ নকৰিলেহেঁতেন তথাপি তেওঁ নিজৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ যোগে মানুহৰ মন মুহিলেহেঁতেন। কিন্তু তেতিয়া তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ অসংখ্য সুন্দৰ নৈৰ নিচিনা এখন নৈ হৈয়ে বলহেঁতেন। এই প্ৰপাতৰ কাৰণেই শৰাবতী ভাৰতবৰ্ষৰ এখন অদ্বিতীয় নৈত পৰিণত হৈ গল।

জোগৰ এই অলৌকিক দৃশ্য দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে মই প্ৰথমবাৰ তালৈ ৰাজাজী আৰু আন আন বন্ধুৰ লগত গৈছিলোঁ আৰু তেতিয়াৰ সেই অদ্ভুত দৃশ্য দৰ্শন কৰি নিজৰ কোতূহল শাস্ত কৰিছিলোঁ। এনেতে মানৱ স্বভাৱৰ অনুসৰি মনত এক নতুন প্ৰশ্ন জাগিল, এই নৈ ইমান ওখৰপৰা বাগৰি আগ-ফালেনা ক'লৈ যায়, আৰু তালৈ গৈ তেওঁৰ কপ কেনেকুৱা হয়? সাগৰৰ লগতনো তেওঁৰ বাক মিলন কিমান সুখৰ হয়? এই সকলোবোৰ কেতিয়াবা নহয় কেতিয়াবা এদিন নিশ্চয় চোৱা উচিত। আৰু সম্ভৱ হলে সকলোৰ দৰে শৰাবতীৰ বন্ধস্থলত নৌকাবিহাৰ কৰিব পাবিলেতো ভালৈই।

অন্তৰাষ্ট্ৰৰ এই সত্য-সঙ্কল্পৰ প্ৰশ্নক ঈশ্বৰে আশীৰ্বাদ দিলে আৰু এটা যুগ (বাৰ বছৰ) পূৰ্বা হোৱাৰ আগতে আকৌ দ্বিতীয়বাৰ জোগ-দৰ্শনৰ সৌভাগ্য ঘটিল। প্ৰথমবাৰ আমি প্ৰপাতলৈ ওপৰ পিনে গৈছিলোঁ। এই বাৰ নৈৰ মুখৰফালে সোমাই নাৱত বহি বিপৰীত ফালে যাত্ৰা কৰিলোঁ। য'ত নাও বান্ধিলে, তাৰপৰা মটৰৰ সহায়েৰে আমি ঘাট প্ৰাৰ হৈ প্ৰপাতৰ মূৰ পালোঁগৈ। তাত শৰাবতীৰ সেই অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰ উপত্যকাত চাৰিটা প্ৰপাত আছে। সোঁ ফালে 'ৰাজা' নামৰ প্ৰপাত—যি ওপৰৰপৰা একেবাৰে ৯৬০ ফুট তললৈ বাগৰিছে। এওঁৰ ৰাজা নাম সঁচাকৈয়ে সাৰ্থক হৈছে। এওঁৰ জলবাশি, উদ্গাদকতা আৰু সাহস এনেকুৱা যে যাক কোনো জগত-বিখ্যাত সন্মাতৰ শক্তিৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ বাওঁফালে মহাকদ্ৰৱ দৰে গৰজি থকা "কদ্ৰ" (Roarer) প্ৰপাত গৈ ৰাজাৰ চৰণত পৰে। কদ্ৰৰ ভয়ঙ্কৰ গাজনিত দাঁতি কাষৰৰ দ্বীপ আৰু উপত্যকা বহুত দূৰলৈকে

প্ৰতিধ্বনিত কৈ উঠে। তাৰ ধ্বনি মেঘ-গম্ভীৰ বা সাগৰ-গম্ভীৰ কোনো এটা নামত অভিহিত কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ মেঘৰ গাভৰুৱে আকাশক বিদীৰ্ণ কৰা সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট হ'য়, আৰু সাগৰৰ চিৰন্তন গৰুৱাৱে জোৰা-তাটাৰ অঙ্গুসৰি নাচি থাকে। কল্পৰ ধ্বনি অবিৰত, অথও আৰু ধাৰাবাহিক হয়। সেই ধ্বনিৰ উদ্গাদকতাত এক নতুনধৰৰ আভাৱ পোৱা যায়।

সংসাৰৰ যি কোনো ঠাইতে বাজা আৰু কল্পই সম্ৰাটৰ পদবী পাৰ পাৰে ; কিন্তু জোৰৰ প্ৰকৃত বৈভৱ আকাশত নানা ৰূপে উৰি ফুৰা “বীৰভদ্ৰ” (Rocket) ৰ শুভ্ৰ জলধাৰাৰ কাৰণে। বীৰভদ্ৰ প্ৰপাত হাতীৰ গওহুলৰ নিচিনা এক বিশাল শিলাধণ্ডাৰ ওপৰত পৰি তাৰ পৰাই ক্ৰমান্বয়ে আকাশলৈ উৰি যায়। ই শব্দৰ তাণ্ডব নৃত্য নেকি ? নহলে মহাকবি বাসৰ নিত্য-নতুন কল্পনাৰ বিলাস ? নাইবা সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্বৰ পৃষ্ঠ ভাগৰপৰা বাহিৰলৈ ওলোৱা সৰ্বসংহাৰকাৰী কিন্তু কল্পনাৰ ৰমা অগ্নিশিখা। নহলে ভূ-মাতাৰ বাৎসল্যজনিত স্তনধাৰাৰ ফোৱাৰা ? এনেকুৱা ধবণৰ নানা ৰকমৰ কল্পনাই মনত ভুমুকি মাৰে। সঁচাকৈয়ে বীৰভদ্ৰই দৰ্শকৰ চকুক মতলীয়া কৰি দিয়ে বীৰভদ্ৰৰ বাওঁফালে স্নীগকায়ী, কপূৰগোঁবা আৰু অমৃতবী পৰ্বতকণ্যা “পাৰ্বতী” (Lady) য়ে নিজৰ লাৱণ্যৰ দ্বাৰা আমাক আনন্দ দিছিল। এই চাৰিওটা প্ৰপাতক ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণেহে যেন তেওঁলোকৰ দুয়ো দাঁতিয়ে দুটা পৰ্বত থিয় হৈ আছে। এই চিপাহীয়েনো থিয় হৈ থিয় হৈ বাক কি কৰিব ? প্ৰপাতৰ অথও গৰ্জ্জনক প্ৰতিক্ৰম প্ৰতিধ্বনিত কৰি তোলা, তাৰ বামধেমুক ধাৰণ কৰা আৰু নিজৰ শৰীৰক বিভিন্ন ধবণৰ বনস্পতিৰে সুসজ্জিত কৰি পুলকিত হৈ থকা ইয়েই পৰ্বতৰ অবিৰত প্ৰবৃত্তি হৈ পৰিছে।

এইবাৰ যেতিয়া আমি গৈছিলোঁ, তেতিয়া জহ কালি আছিল। ভাৰতীৰ পানী তললৈ বাগৰি আহিছিল। ক’তো বীৰভদ্ৰৰ জটা দৃষ্টিগোচৰ হোৱা নাছিল। কল্পৰ অবিৰত চঞ্চলতাও কমি গৈছিল। পাৰ্বতীয়ে এতিয়া বিৰহিণী বেশ ধাৰণ কৰিছে, কম পক্ষেও বাজাৰ বৈভৱ নিশ্চয় চাব লগীয়া হ'ব আমি সেইটোকে আশা কৰি গৈছিলোঁ। কিন্তু যিদৰে বিশ্বজিৎ যন্ত্ৰৰ শেচত নিজক ধন্য অনুভৱ কৰা যি কোনো সম্ৰাটে নিজক অকিঞ্চন বুলি

ভাবে আৰু সেই অৱস্থাতো নিজৰ বৈভৱক ব্যক্ত কৰে বজাবো এতিয়া ঠিক সেই অৱস্থাই।

আমি এইবাব শৰাবতীৰ সোঁ ফালে অৰ্থাৎ উত্তৰ ফালে আহিছিলোঁ। অভিখিলাত নোবোৱাকৈ আমি পোনেই গৈ বজা প্ৰপাতৰ ওচৰত থিয় হলোঁ। তাত এফালে চোকা ব'দ আৰু আনফালে তলত উৰি ফুৰা বৰফৰ শীতল কঁৱলী — এই দুয়োৰে মাজত পৰি আমাৰ যি অৱস্থা হৈছিল সি অবৰ্ণনীয়। ৰাজমুকুটৰ দৰে সুশোভিত উত্তম শিলৰপৰা আমি তলৰ উপত্যাকালৈ জুমি চাইছিলোঁ। ওপৰৰপৰা বজাৰ যি ধাৰা তললৈ বাগৰিছিল, সি একেৰাৰে মাটি পোৱাহি নাছিল। কোনো মদোদ্যস্ত হাতীৰ শুডৰ নিচিনা কৈ এক প্ৰচণ্ড সোঁত ওপৰৰপৰা তললৈ বাগৰা দেখা গৈছিল। তললৈ পৰোতে পৰোতে ই শতধা বিদীৰ্ণ হৈ সহস্ৰ ধাৰাত পৰিণত হৈ গৈছিল, আৰু তাৰ পাছত গৈ সেই ধাৰাবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ জলবিন্দু হৈ যোৱাৰ কাৰণে ইয়াক ঠিক মুক্তাৰ মালাৰ দৰে লাগিছিল। আগলৈ যোৱাৰ পাছত এই মুক্তাবোৰ চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ হৈ গল আৰু তাৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কণাবোৰ আমাৰ চকুত পৰিল। ইয়াত সিহঁতে তল ফালে আৰু আগফালে নগৈ স্বচ্ছ বিহাৰ আৰম্ভ কৰিলে। সেই ডাঙৰ কণাবোৰ ছিন্ন ভিন্ন হৈ গল। সিহঁতে পানীৰ সূক্ষ্ম-বিন্দুৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি ডাৱৰৰ দৰে বিহাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ইমানতো প্ৰকৃতি-মাতৃ সন্তুষ্ট নহল। পাছত গৈ এই নীহাৰিকাবোৰেই কঁৱলী হৈ পৰিল আৰু বতাহৰ ঢৌৰ সৈতে উৰি বতাহক শীতল কৰিবলৈ ধৰিলে। সকলোতকৈ আচৰিত কথা এইটো যে ইমান বিশাল জলধাৰাৰ এটোপালো মাটিত নপৰে। তলৰ মাটি গৰম আৰু ওপৰৰ ঠাণ্ডা। এই স্থিতি দেখি মোৰ ৰজাসকলৰ সৰুসৰুহীন দানৰ কথা মনত পৰিছিল। আকালপীড়িত প্ৰজাসকলক দেখি আমাৰ ৰজাই যেতিয়া মুক্ত হস্তে দান দিবলৈ ধৰে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ জয়নাদত সমস্ত বায়ুমণ্ডল মুখৰিত হৈ পৰে। কিন্তু বেচেৰা দুখীয়া প্ৰজাৰ মুখলৈ হলে চাউলৰ গুদ-কণ এটাও নাযায়। মাজতে কৰ্মচাৰীসকলে সকলো গ্ৰাস কৰি পেলায়।

অলকেশ্বৰৰ অন্তৰতো ৰামধেনুৰ শোভাই হিংসা জগাৰ পাৰ্বে এনেকুৱাই আছিল ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য। ইয়াত কেৱল পাৰ্থক্য ইমানেই আছিল যে এই

বামধেমুবোৰ দ্বায়ী নহয়। যেতিয়া বতাহৰ চৌৰে দিশ সলাবলৈ ধৰে, তেতিয়া সেই জলবিন্দুবোৰেও নিজৰ ঠাই সলাই থাকে। এই কাৰণেই যিদৰে পাৰ্ৱতীৰ ইন্দ্ৰিতত শব্দৰ নৃত্য আৰম্ভ কৰিছিল, সেই দৰে এই বামধেমু-বোৰকো ইফালে সিফালে দৌৰি ফুৰা দেখা গৈছিল। যদি এক মুহূৰ্ত্তত ই ক্ৰীণ হৈ পৰে, তেতিয়া হলে আকৌ পাছ মুহূৰ্ত্ততে মায়াসুৰৰ অট্টালিকাৰ শোভাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। যিদৰে কৰ্ম কৰিলে ফল পোৱা যায়, সেইদৰে প্ৰত্যেক ধেমুৰ লগত তাৰ প্ৰতি-ধেমুৰে নিজৰ বৰ্ণক্ৰমক সজাই নিজক বিপৰীত ভাৱে উপস্থিত কৰে। আমি ঠাই সলোৱাৰ লগে লগে সেই বামধেমুবোৰেও ঠাই সলনি কৰিলে। সুবধমু আৰু সুবধুনীৰ এই আনন্দ-দায়ক খেল-খেমালি আমি বহুত সময়লৈকে বিশ্ময়-বিশ্ময় ভাবেৰে চাবলৈ ধৰিলোঁ। ইয়াক যিমানেই বেচি চোৱা যায়, দৰ্শকৰ ভূষণও যিমানেই বাঢ়ি যায়। আমি ভাবিছিলো যে আমি ইয়াত দুই এঘণ্টামানহে থাকিব পাৰিম। আমাৰ সময়কালী পুণা প্ৰতিক্ৰম ক্ৰীণ হৈ আহিছে, আৰু অলপ সময়ৰ পাছতে আমি আকৌ মৰ্ত্য লোকলৈ উলটিব লাগিব। সেই কথা আমাৰ মনত আছিল। স্বৰ্গলোভী দেৱতাই যি বিষাদৰ সৈতে স্বৰ্গসুখ উপভোগ কৰে, পৰাক্ৰমী পুৰুষে যিদৰে নিজৰ যৌৱনৰ শেষ মুহূৰ্ত্তত নিজৰ সঙ্কল্প পূৰ্ণ কৰিবলৈ অধীৰ হৈ পৰে, সেইদৰে বিষাদ আৰু অস্থিৰতাৰ সৈতে আমি সকলোৱে সেই গন্ধৰ্ব নগৰীক আমাৰ সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ৰ সৈতে উপভোগ কৰিছিলোঁ, আৰু লগে লগে আমাৰ কল্পনাৰ দ্বাৰা সেই আনন্দ শতগুণ হৈ উঠিছিল।

*

*

*

আগদিনাই আমি তিনিখন নাও লৈ ওলাইছিলোঁ। মাজৰ নাৱত লৰা-চোৱালী আৰু তিৰোতা সকল আছিল আৰু আমি সকলোবোৰ দুয়ো দাঁতিৰ দুখন নাৱত বহিছিলোঁ। তেতিয়া বাতি হৈছিল। ওপৰৰ আকাশত জোনবায়ো হাঁহি আছিল। চন্দ্ৰৰ সেই কাব্যক নাৱত থকা কিশোৰীবোৰে হৃদয়ঙ্গম কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ অন্তৰৰ ভাববোৰ সুৰৰ যোগেদি মূৰ্ত্ত হৈ উঠিছিল। এওঁলোকৰ এই গানৰ সুৰ ঋণত পৰাৰ লগে লগে দাঁতিৰ নাৰিকল আঁকি তামোল গছবোৰ বোমাক্তিত হৈ উঠিছিল আৰু সিহঁতে নিজৰ উন্নত মস্তক অলপ দৌৱাই সেই সুৰ লহৰী গান কৰিছিল। কিশোৰী-

বোৰে ভাগৰ নলগালৈকে গান গালে। তাৰ পাছত তেওঁলোক শুই পৰিল। চন্দ্ৰ অন্ত গল। চাৰিও ফালে আন্ধাৰৰ সাম্ৰাজ্যই চাটি ধৰিলে। অস্তহীন ভাবাবোৰে দাঁতি কাষৰ টিলাবোৰ অনিমেৰ দৃষ্টিৰে চাবলৈ ধৰিলে। দাঁতি কাষৰ নীৰৱ শান্তি শুই আছিল নে নাই সাৰ পাই আছিল কোৱা টান।

তেতিয়া আমি টোপনিৰপৰা সাৰ পালোঁ, তেতিয়া কেতিয়াবা বঠাৰ শব্দ কেতিয়াবা খালাচীবোৰৰ বাঁহৰ লগত যুঁজ-বাগৰ, আৰু কেতিয়াবা এজন খালাচীয়ে আনজনক চিয়ঁৰি মতাৰ শব্দ শুনিবলৈ পাইছিলোঁ। শেহত বাতি পুৰাল। চৰাই-চিৰিকতিবোৰে নিজৰ কলৰ আৰম্ভ কৰিলে। মই ভাবিলোঁ মাজৰ নাৱত শুই থকা কুলি চৰাইবোৰে যদি সাৰ পায়, তেতিয়া-হলে কিমান ভাল হয়। তেওঁলোকে নিজৰ সুৰৰ যোগেৰে মোৰ এই গুণ নিমন্ত্ৰণৰ উত্তৰ দিলে। গছবোৰে বাতি শুনা সুৰৰ কথা মনত পেলালে। “এইটোৱেই বাতিৰ সঙ্গীত” ইয়াকে কবৰ কাৰণে এজোপাই আনজোপা গছৰ ফালে চাই নিজৰ মূৰ জোকাৰিবলৈ ধৰিলে। বাতিৰ জলবিহাৰ সৰ্টাকৈয়ে সান্ত্বিক, শান্তিময় আৰু যৌৱনময় আছিল। যিদৰে এই প্ৰপাতৰ দৰ্শন আচৰিত, ভয়াবহ আৰু লোমহৰ্ষক আছিল, সেইদৰেই ইয়াৰ উষা কালৰ জলবিহাৰ সান্ত্বিক, শান্তিময় আৰু যৌৱনোন্মত্ত আছিল। এতিয়া সেই কিশোৰীবোৰৰ চেহেৰাৰপৰা প্ৰাতঃ কালৰ মুখ-প্ৰসন্নতা লুপ্ত হৈ গৈছিল। “ইমান আচৰিত দৃশ্যৰ সৃষ্টি কেনেকৈ হল? সৰ্টাকৈয়ে আমি পৃথিৱীত আছোঁ নে স্বপ্নলোকত?” তেওঁলোকৰ চেহেৰাৰ ভিতৰত এই বিস্ময় স্পষ্টভাৱে প্ৰতিফলিত হৈ পৰিছিল। তেওঁলোকে এজনীয়ে আনজনীৰ চকুলৈ চাই নিজৰ বিস্ময় প্ৰকাশ কৰিছিল। আৰু তেওঁলোকৰ এই বিস্ময় দেখি আমি এনেকুৱা গৰ্জা অনুভৱ কৰিছিলোঁ যেন এই কাব্যময় সৃষ্টিৰ আমিতো বিধাতা।

খাবৰ সময় হল। আমি নাৱৰপৰা উঠি এখন গাঁৱৰ ওচৰ পালোঁহি। তাত এটা ধানবনা ঢেকীৰ কল আছিল। সেই ঢেকীয়ে ঢক্-ঢক্-ঢক্ শব্দ কৰি দুখীয়া মানুহৰ শান্তি, স্বাস্থ্য আৰু আজীৱিকা নষ্ট কৰি পেলাইছিল। আমি তৃপ্তিৰ সৈতে দুপৰীয়াৰ অহাৰ খালোঁ আৰু আমাৰ অপেক্ষাত থিয় হৈ থকা মটৰত উঠিলোঁ।

পেট্রোলৰ এটা টিনত অকণমান তেল বাকী আছিল। আমাৰ সাৰথিৰে তাত পানী ভৰাই আনি মটৰত ভৰালে। পানী গৰম হৈ পৰিল আৰু তেলৰ ধোৱা পানীৰ লগত মিহলি হৈ গল। এতিয়া খোজে পতি মটৰ বৰলৈ ধৰিলে। গৰ্জন কৰিবলৈ লাগিল। অভিযোগ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু লগে লগে মটৰৰপৰা দুৰ্গন্ধ ওলাল। আমি অতিষ্ঠ হৈ পৰিলোঁ। প্ৰথমতে খঙো উঠিল। কিন্তু শেহত যেতিয়া কোনো উপায় নাই বুলি বুজিলো তেতিয়া শাস্ত হৈ পৰিলোঁ। বঙ্গালী ভাষাৰ এটা যোজনালৈ মোৰ মনত পৰিল—“তেলে জলে মিশ খায়না”। কোনো বকমে অতি কষ্টত আমি পানী থকা ঠাই পালোৱি আৰু মটৰৰপৰা আগৰ বিপ্লৱী পানী উলিয়াই পেলাই বিস্কন্ধ পানী ভৰাট ললোঁ। ইয়াৰ পাছত আমাৰ পথ একেবাৰে সুগম হৈ পৰিল।

বহুত বছৰৰ পৰা এই আলোচনা চলি আছে যে—গিৰসপ্পা প্ৰপাতৰ পৰা বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰিব পৰা যাবনে নাযায়। শৰাবতীৰ পানী এফালৰ পৰা আনফালে ঘূৰাই ডাঙৰ ডাঙৰ নলৰ যোগেদি তললৈ আনি তাৰ সহায়েৰে যদি বিজুলী শক্তি প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া হলে গোটেই মহীশূৰ ৰাজ্যক কম দামত বিজুলী শক্তি দিব পৰা যাব। কেৱল ইমানেই নহয়—উত্তৰ আৰু দক্ষিণ কানাডা জিলাকো বিজুলী শক্তি যোগাব পৰা হব। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহো বৰ উপকৃত হৈ পৰিব। কিন্তু এনে কৰিলে সেই অদ্ভুত ৰম্য প্ৰাকৃতিক দৃশ্য চিৰদিনৰ কাৰণে নষ্ট হৈ যাব। এই দুয়োটা প্ৰশ্নৰ ভিতৰত কোনটো অভিপ্ৰেত এতিয়ালৈকে ইয়াৰ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই। ইয়াৰ দ্বাৰা হেজাৰ হেজাৰ নহয় লাখ লাখ মানুহে পেট ভৰাই খাবলৈ পাব। শ শ বৈজ্ঞানিকে নিজৰ যোগাতাক সিদ্ধ কৰিবলৈ সুযোগ পাব। হেজাৰ হেজাৰ জন্তু-জানোৱাৰৰ দুঃখ দূৰ হব। যদি এঠাইত এই ধৰণৰ কাৰখানা সফল হয়, তেতিয়া হলে ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো প্ৰপাতক এনেকুৱা কামত লগাব লাগিব আৰু চিৰদিনৰ কাৰণে দেশৰ এক মহান শক্তিৰ উপকাৰিতা উপলব্ধি কৰিব পৰা যাব। তেনেহলে কেৱল জানো এই ৰমণীয় দৃশ্যৰ লোভত বহুতৰ হিতকৰ এই পৰিকল্পনাক আমি বাদ দিম? কলাৰ উপভোগৰ জানো কোনো নিৰ্দিষ্ট সীমা আছে? নিজৰ বাণীৰ

মনোবিনোদৰ কাৰণে বাজধানী বোমত জুই অলাই দিয়া নীৰোৰ চুলতানী
বৃত্তিৰ ভিতৰত আৰু এনেকুৱা ধৰণৰ কলা ভক্তিৰ ভিতৰত প্ৰভেদ কি ? এই
প্ৰশ্নৰ উত্তৰত যিবোৰ কথা কোৱা হৈছে তাক আলোচনা কৰাৰ আগতে
অলপ আন বিষয়ে ভবা আবশ্যক। যেতিয়া ইউৰোপত মহাযুদ্ধ লাগিল,
আৰু লাখ লাখ নৱ-যুবক টোপ আৰু বন্দুকৰ গুলিত নিহত হল, তেতিয়া
সাহিত্য-শিৰোমণি বোমা-বোলাৰ হিয়া পমি গল আৰু আন মানুহৰ-
দৰে তেৱেী স্বয়ং খুণীয়া মানুহবোৰৰ সেৱাৰ ভাৰ ললে। কিন্তু যেতিয়া উভয়-
পক্ষৰ শত্ৰুৱে এজনে আনজনৰ কলাপূৰ্ণ প্ৰসাদৰ ওপৰত বোমা বৰ্ষণ কৰিলে,
তেতিয়া তেওঁৰ কলাপ্ৰিয় আত্মা ব্যাকুল হৈ উঠিল আৰু তেওঁ ধুব গম্ভীৰ
শব্দেৰে গোটেই ইউৰোপক সতৰ্ক কৰি দিলে—“হে ছৰাস্বা। তোমালোকে
যদি এজনে আনজনক মাৰিব খুজিছা, তেতিয়া হলে মাৰি পেলোৱা, যদি
তুমি এই সংসাৰৰ পৰা একেবাৰে নকট হৈ যাব খুজিছা নকট হৈ যোৱা। কিন্তু
এই কলা-কীৰ্ত্তিবোৰ যে আত্মাক অভিব্যক্ত কৰা অমৰ কীৰ্ত্তি—। ইয়াৰ
দ্বাৰাই সমস্ত মানৱ জাতিৰ আত্মাই নিজে নিজক ব্যক্ত কৰিছে, আন
নহলেও অন্ততঃ এইবোৰক নাশ নকৰিবা !!”

ইউৰোপৰ আত্মাই বোমা বোলাৰ আৰ্য-বাণী শুনিলে, আৰু যুঁজাৰু
পক্ষই কলা-কীৰ্ত্তিৰ সংহাৰ বন্ধ কৰি দিলে। এতিয়া এইটো প্ৰশ্ন উঠে যে
কলা-কীৰ্ত্তিবোৰ সঁচাকৈয়ে মানৱ আত্মাৰ অভিব্যক্তিৰ পৰিচায়ক নে প্ৰেৰক ?
নহলে উচ্চ অভিকৃতিৰ আৱৰণৰ অন্তৰালত থকা বিলাসিতাৰ সাধন-সামগ্ৰী ?
যি কলাক ভালকৈ চিনে তেওঁ ততালিকে কৈ দিব যে কলা আৰু বিলাসিতাৰ
ভিতৰত স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্যৰ প্ৰভেদ। প্ৰকৃত কলা কৃতিৰদ্বাৰা যি নিৰতিশয়
আনন্দ পোৱা যায়, সঁচাকৈয়ে সি নিদ্ৰিত আত্মাক জাগ্ৰত কৰে। কোটি
কোটি বাল্বেৰে বিদ্যুৎ শক্তি জন্ম দি লাখ লাখ মানুহৰ জীৱিকাৰ উপায় কৰা
বৰ সহজ কথা নহয়। কিন্তু কলাৰ দ্বাৰা অসংখ্য মানুহে যি আনন্দ লাভ
কৰে সি তেওঁলোকৰ আত্মাক পোষণ কৰা সামগ্ৰী।

জোগ কোনো মানৱ-কৃত কলা-কৃতি নহয়, বৰং সি কলাকাৰ সকলক
একেলগে ভাৰতা আৰু সভ্যতাৰ শিক্ষা আৰু দীক্ষা দিয়া প্ৰকৃতি মাতাৰ
অলৌকিক বিভূতি। তাক নকট কৰা নাস্তিকৰ বিদ্ৰোহৰ নিচিনা। তাক

নষ্ট কৰাৰ আগতে আমি এশবাব ভাবিব লাগিব। জোগ প্ৰপাত বৰ্ত্তমান যুগৰ সম্পত্তি নহয়। আমাৰ পূৰ্বজ ঋষিসকলে তাৰ পাবত বহি ইন্দ্ৰবৰ উপাসনা কৰিছিল, আৰু আমাৰ ভবিষ্যত বংশধৰ সকলে তাক দৰ্শন কৰি নিজৰ জীবনৰ অজ্ঞাত আত্মানুভূতি আৰু শক্তিৰ সাক্ষাৎকাৰ কৰিব। আমি যেন ভৌতিক বাদৰ আশ্ৰয় লৈ “অল্পগ্ৰাহ্য হেতোৰ্ৰহ হাতুমিচ্ছন” নিচিনা জড় নহওঁ। এই প্ৰপাতক সুবক্ষিত কৰি ৰাখি ইয়াৰপৰা যদি কোনো জনহিতকৰ কাম কৰিব পৰা যায়, তেতিয়া হলে মানৱ বুদ্ধিৰ কাৰণে এই কথা একো অসম্ভৱ নহয়। কিন্তু এই তাণ্ডব যোগৰ দৰ্শনৰ পৰা মনুষ্য জাতিক বঞ্চিত কৰাৰ কাৰো অধিকাৰ নাই। মন্দিৰত যিদৰে আমি মূৰ্তি স্থাপন কৰো, সেইদৰে প্ৰকৃতিয়েও ইয়াত আমাৰ আগত বিৰাট সৰূপৰ ভৰা প্ৰতিমা স্থাপন কৰিছে। ইয়ালৈ কেৱল দৰ্শন, ধ্যান আৰু উপাসনাৰ কাৰণ অহা উচিত আৰু অসম্ভৱত যদি তেনেকুৱা কিবা শক্তি আছে, তেতিয়াহলে ইয়াৰ লগত একাকৰ হৈ যোৱা উচিত। এয়েই আমাৰ অধিকাৰ।
মে’ ১৯৩৮ চন।

১৪ ॥ জোগৰ শুকান প্ৰপাত

মনত নপৰে কোন কৰিয়ে এই ভাৱক প্ৰকাশ কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ এই ভাৱক মই ইয়াত নিজৰ ভাষাত ব্যক্ত কৰিছোঁ।

“সাগৰৰ উঠি থকা ঢৌবোৰ সৰ্টাকৈয়ে বৰ ভয়ঙ্কৰ যেন লাগে। কিন্তু যদি তাৰ সকলো পানী শুকাই তলি উদং হৈ যায়, তেতিয়া হলে হেজাৰ হেজাৰ মাইললৈকে বিয়পি থকা ডাঙৰ ডাঙৰ ঝালবোৰ যে কিমান ভয়াবহ লাগিব, সেইটো কল্পনা কৰাও টান। এইটো ঠিকেই যে যদি কোনো দুৰাচাৰী মানুহৰ হাতত সম্পত্তিৰ গুঁৰাল থাকে, তেতিয়াহলে তেওঁ তাৰ অসদ ব্যৱহাৰ কৰি মানুহক দুঃখত পেলাব। কিন্তু যদি তেওঁৰ সেই সম্পত্তি

ক্সংস হৈ যায় আৰু দীন-দৰিদ্ৰ হৈ পৰে, তেতিয়া হলেও জানো তেওঁ নিজৰ এই অসং প্ৰবৃত্তি এৰিব ? এই কাৰণেই হয়তো প্ৰকৃতিয়ে সাগৰক পানীৰে ভৰপূৰ কৰি থৈছে আৰু দুবাচাৰী মানুহৰ হাততো দুইতাকপী জুই চুমাৰৰ কাৰণে যথেষ্ট সম্পত্তি দিছে ।”

জোগ প্ৰপাতত ৰাজা আৰু ৰুদ্ৰৰ শুকান প্ৰপাত দেখি কবিয়ে ওপৰত কোৱা উক্তিৰ কথা মনত পৰাৰ যদিও কোনো কাৰণ নাছিল, তথাপি সেই উক্তি মনত পৰিল ।

১২২৭ চনত যেতিয়া মই প্ৰথম জোগ প্ৰপাত দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তাৰ বৈভৱ ষোল কলাৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল । পানীৰ প্ৰধান প্ৰপাত নিজৰ ঐচণ্ড জলবাশিৰ লগত ৮৪০ ফুট তললৈ জপিয়াই আহি তলৰ উপত্যাকাৰ প্ৰপাতৰ প্ৰবাহৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত হোৱা ১৫০ ফুট দ পুখুৰীত পৰিছিল । এই প্ৰধান প্ৰপাতৰ মান বঢ়াবৰ কাৰণে তাৰ দুয়োফালে মুক্তাৰ মালাৰ দৰে পানীৰ অসংখ্য ধাৰা নানাকপেৰে বাগৰি আছিল । তাৰ দক্ষিণ ফালে বেকা জংগলাৰ ওপৰেদি ৰুদ্ৰই জপিয়াই আহি আধাতকৈ অধিক পানী নষ্ট হোৱাৰ পাছত ৰজাৰ পানীত পেলাই দিছিল । প্ৰায় তল পোৱাৰ পাছতহে ৰজাৰ গৰ্জন আৰম্ভ হৈছে । ৰুদ্ৰ প্ৰপাতে বাৰণৰ দৰে জংগ হোৱাৰ লগে লগে চিয়ঁৰিবলৈ ধৰিছে ।

দুয়োটা প্ৰপাত অভূত ধ্বংস । কিন্তু সেই সময়ত মোৰ চকুত যি দৃশ্য আলৌকিক যেন লাগিছিল সি হৈছে জঁটাৰ নিচিনা বীৰভদ্ৰৰ চঞ্চল ধাৰা । এই দৃশ্য মই আৰু পাছত কেতিয়াও দেখা নাছিলোঁ । কোনো ছবিতো বীৰভদ্ৰৰ সেই জঁটা দেখা নাই ।

শেহৰ প্ৰপাত পাৰ্বতী । তেওঁক দেখিলেই নাৰীসুলভ উদাৰতাৰ কথা মনত পৰে । দহ বছৰৰ পাছত যেতিয়া মই জোগৰ দৰ্শন কৰিলোঁ, তেতিয়া ৰজাৰ সোঁত যথেষ্ট ক্ষীণ হৈ পৰিছিল । বীৰভদ্ৰৰ জঁটাবোৰ নষ্ট হৈ গৈছিল । ৰুদ্ৰৰ গৰ্জনি যদিও কমা নাছিল, তথাপি জোগৰ ক্ষীণ প্ৰপাতৰ লগত তাৰ সেই বিৰাট তালৰ সংযোগ হোৱা নাছিল আৰু পাৰ্বতীতো একেবাবে কৃশাঙ্গী উপৰিনীৰ নিচিনা হৈ পৰিছিল । কিন্তু প্ৰপাতৰ সীতল ভাপৰপৰা উৎপন্ন হোৱা বামধেমুৰ সৌন্দৰ্যত এই সকলো ঘিৰা পাহৰাই

দিব পৰা বিশেষত্ব আছিল। যি ফালৰ পৰাই এই শোভা চোৱা যায়, সেইফালৰ পৰাই বামধেমুৰে নিজৰ মুখ ঘূৰাই নতুন নতুন সৌন্দৰ্য প্ৰকাশ কৰিছিল।

আকৌ ঠিক দহবছৰ পাছত যেতিয়া আমি এইবাৰ জোগপ্ৰপাত চাবলৈ গলোঁ। যেতিয়া চাৰিটা প্ৰপাতৰ ভিতৰত তিনিটা একেবাৰেই শুকাই গৈছে। কদমৰ অভাৱত চাৰিওফালে শ্মশানৰ নিচিনা শাস্তি বিৰাজমান হৈ আছিল। “বজা” শুকাই যোৱা কাৰণে তাৰ পাছফালে দুটা ডাঙৰ ডাঙৰ ফাট মেলি-ছিল যি আওৰজজ্ঞেৰে উলিয়াই পেলোৱা সম্ভাজীৰ দুটা চকুৰ নিচিনা ভয়াবহ যেন হৈ পৰিছিল।

পাৰ্ৱতী যেন দক্ষযজ্ঞলৈ গৈ ভয় হৈ গৈছে আৰু বীৰভদ্ৰক এনেকুৱা লাগিছে যেন দক্ষক নাশ কৰাৰ পাছত অলপ শাস্ত হৈ নিজৰ প্ৰভুৰ শহৰেকৰ যুত্থাৰ কাৰণে নীৰৱে চকুপানী টুকিছে। এনেকুৱা বিষণ্ণতা হয়তো মহা-ভাৰতৰ যুদ্ধৰ পাছত কুরুক্ষেত্ৰতো দেখা পোৱা নগৈছিল।

প্ৰথমবাৰ আমি শিমোগা সাগৰৰ পথেদি গুজৰাটৰ বানপানীৰ সময়ত গৈছিলোঁ। দ্বি তীয়বাৰ ইবাদতন সাগৰৰ সীমাৰ বিপৰীত ফালেদি গৈছিলোঁ। শৰাবতীৰ পানীত ওপৰৰ ফালে যাত্ৰা কৰি আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষকলে কৈছে—‘নদীমুখে নৈব সমুদ্ৰমাৱিশেৎ’ এই উপদেশৰ বিপৰীতে আমি শৰাবতীৰ সাগৰ-সঙ্গমত নাৱত বহি প্ৰতিকূল ফালৰপৰা প্ৰপাতৰ দাঁতিলৈকে গলোঁ, আৰু তাৰপৰা পৰ্বতৰ ঠেক বাটেদি ওপৰলৈ উঠি প্ৰপাতৰ মূৰ পালোঁগৈ। এইবাৰ আমি তৃতীয় পথেদি যাত্ৰা কৰিলোঁ। শিবসীয়েদি সিদ্ধাপুৰ হৈ বহুৰ ফালে থকা প্ৰপাতৰ মূৰলৈ গলোঁ আৰু তাত বজাৰ মূৰৰ ওপৰত বিৰাজমান হৈ থকা এটা ডাঙৰ শিলত আউজি তলৰ লোমহৰ্ষক দৃশ্য চালোঁ। আলাৰ নিচিনা ভয়াবহ ফাটৰ মূৰৰ ফালৰপৰা তললৈ চালে গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠে। মনত এইটো সন্দেহ নোপজাকৈ নাথাকে যে এই শিলে নিজৰ ভাৰত কৰবাত বাগৰি নপৰিবনে ?

এই শিলৰ দাঁতিত সিমানেই ডাঙৰ আৰু ভয়াবহ ঠাইত আন এটা শিল আছে। প্ৰাচীন কালত সেই শিলৰ ওপৰত কোনো বজাক হয়তো লগ মণ্ডপৰ কাৰণে থিয় কৰোৱা হৈছিল। সেই মণ্ডপৰ চাৰিটা স্তম্ভ যত আছিল

তাত এতিয়াও সেই বেদী দেখা যায়। এই ভয়াবহ প্ৰপাতৰ ফাটৰ দাঁতিত মগুপ কৰি বিয়া কৰোৱা বজাৰ কাব্যময় বৃত্তিক ধন্যবাদ। এনেকুৱা বিলাসী বজাই যি ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰাইছিল, এই মগুপত বহিবৰ সময়ত চাৰ্গৈ সেই ৰাজকুমাৰীক কেনেকুৱা লাগিছিল। কোনোবোৰে কয় যে অত্যধিক বসেৰে বসাল সেই বজাৰ নামেৰে এই প্ৰপাতৰ নাম “বজা” ৰখা হল। মই মনতে ভাবিলো—তেওঁ বিয়া কৰোৱা ৰাজকুমাৰীৰ নাম যেতিয়া আমি নাজানো তেতিয়া আমি তেওঁক পাৰ্কীতীনো নোবোলো কিয়? পৰ্কীতৰ ফাটৰ কাষত তেওঁলোকৰ বিয়া হৈছিল, গতিকে তেওঁক পাৰ্কীতী বুলিবলৈ এয়েই যথেষ্ট নহয় জানো?

পৰ্কীতৰ এনেকুৱা দ ফাট যি মই দেখা নাই এনে নহয়। কিন্তু বজাৰ তলৰ ফাটৰ মুখ কালপুৰুষৰ মুখতকৈও দ আৰু ডাঙৰ। তাৰ ভিতৰত চৰায়ে য’ত ঠাই পায় ত’ত নিজৰ বাঁহ সাজে, বিচাৰি অনা শস্যবোৰ গোটাई থয়। বহুৰ ফালৰপৰা বা উত্তৰ ফালৰপৰা প্ৰাণভৰি চোৱাৰ পাছত আমি মটৰেৰে পূবফালে গলোঁহঁক। তাত দুখন নাও বান্ধি এখন মাৰ নাৱৰ ওপৰত আমাৰ মটৰ তুলি লৈ আমি শ্বাৰতী নৈ পাৰ হৈ দক্ষিণ ফাল পালোঁহি। তাত মহীশূৰ চৰকাৰৰ অতিথিশালাৰ ওচৰৰপৰা আকৌ এবাৰ গোটেই ফাটৰ দৃশ্য চলোঁ। বিশ বছৰৰ আগতে ইয়াৰ পৰাই বজা, বীৰভদ্ৰ আৰু পাৰ্কীতীৰ দেৱ-দুৰ্গত দৃশ্য চাইছিলোঁ। এইবাৰ শুকান দৃশ্যৰ ভিতৰতো যে কাব্য নাছিল এনে নহয়। এটাৰ তলত এটাকৈ চুটা প্ৰকাণ্ড শিল ৮৪০ ফুট ওপৰত আছিল। এনেকুৱা দৃশ্য বিধাতাৰ এই বিচিত্ৰ সৃষ্টিৰ প্ৰত্যেক ঠাইতে দেখিবলৈ পোৱা যায় জানো? মোৰ মনক আকৃষ্ট কৰি ৰখা বিষাদ মই এই গছবোৰত দেখা নাছিলোঁ। দুয়োটা ফাটত উৰি ফুৰা চৰাইবোৰৰ ভিতৰতো বিষয়তাৰ চিন-চাব নাছিল। আকাশত সাঁতুৰি থকা আৰু প্ৰপাতৰ ফাটত জুমি চাই থকা মেঘবোৰো গম্ভীৰ যেন নালাগিছিল। তেতিয়া হলে বিজ্ঞতাৰ এই দৃশ্য দেখি মই নিজে নো কিয় ইমান ব্যাকুল হৈ পৰিছোঁ? বিশ বছৰৰ আগতে ইয়াত দেখা জল সমৃদ্ধিৰ কথা মনত পৰা কাৰণেই নেকি? নহলে দহ বছৰৰ আগতে ইয়াৰ ভিতৰত দেখা ৰামধেনুৰ কথা মনত পেলাই? কিন্তু সেই জল সমৃদ্ধি, আৰু বৰ্ণ বৈচিত্ৰ্য,

সেই চমৎকাৰ চিৰদিনৰ কাৰণে লুপ্ত হৈছে জানো ? হেজাৰ হজাৰ বছৰৰ পৰাই বোধকৰো প্ৰত্যেক গ্ৰীষ্ম কালতে আমি এনেকুৱা বিস্তৰতা দেখিবলৈ পাওঁ। আৰু প্ৰত্যেক বৰ্ষাকালত ভাবজীয়ে গোটেই উপত্যাকাক জলমগ্ন কৰি পেলায়। এই নিয়ম চলি থাকিব। তেতিয়া হলে “তত্ত্ব কা পৰিদেৱনা ?”

জোগ প্ৰপাতৰ এই তৃতীয় দৰ্শনৰ পাছত আমি ইয়াৰ ইতিহাসৰ নতুন অধ্যায় মেলিলোঁ। বিশ বছৰৰ আগতে মই শুনিবলৈ পাইছিলোঁ যে মহীশূৰ চৰকাৰে এই প্ৰপাতৰ পানীৰ দ্বাৰা বিজুলী তৈয়াৰ কৰিব খুজিছে। বন্ধে চৰকাৰ আৰু মহীশূৰ চৰকাৰ মাজত এই সম্বন্ধে পত্ৰ বিনিময় কৰা হৈছে। এতিয়ালৈকে এই দুয়ো চৰকাৰ একমত হ'ব পৰা নাই আৰু এই কাৰণেই এই বৈজ্ঞানিক পৰিকল্পনাক এতিয়াও কামত লগাব পৰা নাই। ঈশ্বৰে যেন দুয়ো চৰকাৰক একমত নকৰে—সেই সময়ত মই মনে মনে তাকেই খাটিছিলোঁ। মোৰ মনত ভয় আছিল যে বিজুলী তৈয়াৰ কৰি কল কাৰখানা চলালে ইয়াৰ যোগেদি দেশৰ সমৃদ্ধি বঢ়োৱাৰ চলেৰে দেশৰ দুখীয়া ৰাইজক শোষণ কৰা হ'ব। আৰু ইয়াতকৈয়ো বেচি ব্যাকুলতাৰ কথা এয়েই আছিল যে যন্ত্ৰ-পাতি চলালে এই প্ৰপাত নষ্ট হৈ যাব আৰু চিৰদিনৰ কাৰণে প্ৰকৃতিৰ এই ভব্য দৰ্শন বিলুপ্ত হৈ পৰিব। কিন্তু সৌভাগ্য বশতঃ মোৰ এই ভয় সঁচা নহল। ইঞ্জিনিয়াৰ সকলে প্ৰপাতৰ অলপ ওপৰত এটা বান্ধ বান্ধি তাত পানী জমা কৰি থৈছে। এতিয়াও এই কাম সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই। বান্ধ বান্ধি যি পানী ৰাখি ধোৱা হৈছে, সেই চাৰিওটা খালৰ পানী একে লগে নি মহীশূৰৰ ফালে প্ৰপাতৰপৰা অলপ দূৰত ওপৰৰ পৰা তললৈ এৰি দিয়া হৈছে—প্ৰপাতৰ ওপৰত নহয় বৰং বেকা-বেঁকি কৰি মহাকায় চাৰিটা নলৰ দ্বাৰা। নলৰ যোগেদি গৈ পানী য'ত পৰেগৈ তাত এই পানীৰ গতিত চলা যন্ত্ৰ থৈ তাৰপৰা বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰা হয়। এতিয়া ইয়াত ইমান বিজুলী উৎপাদন হ'ব যে ই মহীশূৰ ৰাজ্যৰ দৰিদ্ৰতাক দূৰ কৰি অলপ হায়দৰাবাদ ৰাজ্যকো দিব পাৰিব। শৰাবতী নৈ বন্ধে ৰাজ্যৰ হোন্সাবৰ অঞ্চলৰ সীমাইদি গৈছে। সেইকাৰণে এতিয়া বন্ধে চৰকাৰকো কেই-হেজাৰমান কিলোৱাট বিজুলী দিব লাগিব। ন্যায়সঙ্গত ভাবে এই বিজুলীৰ

ওপৰত সকলোতকৈ প্ৰথমতে হোমাবৰ অঞ্চল আৰু কাৰবাব জিলাৰহে অধিকাৰ আছে। কিন্তু ঔদ্যোগিক দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা এই জিলা এতিয়াও আগ বঢ়া নাই। সেই কাৰণে এইটো স্থিৰ কৰা হৈছে যে ধাৰবাড় জিলাকে বিজুলী শক্তি দিয়া হওক। এই বাবে কাৰবাব জিলাৰ মানুহ অসন্তুষ্ট হৈছে। কাৰবাব জিলাৰ খনিজ সম্পত্তি আৰু উদ্ভিদ সম্পত্তি ধাৰবাড় জিলাতকৈ শতগুণে বেচি। সাগৰৰ পাৰত থকা কাৰণে কাৰবাব জিলাৰ বেহা-বেপাৰ যথেষ্ট পৰিমাণে বাঢ়ি যাব, আৰু কাৰবাব জিলাত কালী, গঙ্গাৱলী, অধ-নাশিনী আৰু শৰাবতী এই চাৰিখন নৈত নাৱৰ আৱাগমন অনুকূল হোৱাৰ কাৰণে এই জিলাৰ উদ্যোগীকৰণো সহজ। কিন্তু এই জিলাত তেনেকুৱা ডাঙৰ উদ্যোগ নাই বুলি আজি ইয়াত বিজুলী শক্তি দিবলৈ আপত্তি কৰা হৈছে আৰু তাৰ ওচৰত বিজুলী শক্তি নথকাৰ কাৰণে তাত উদ্যোগো বঢ়াব পৰা নহব বুলি তেওঁলোকক স্তনাই দিয়া হৈছে। তামিল ভাষাত এটা যোজনা আছে যে—“বিয়া নোহোৱাৰ কাৰণেই ছোৱালীৰ পাগলামি গুচা নাই আৰু পাগলামি গুচা নাই কাৰণেই তাইৰ বিয়া হোৱা নাই।” ইয়াৰ পৰিস্থিতিও এনেকুৱাই।

মই আশা কৰিছোঁ যে আমাৰ চৰকাৰে এই অগ্নায় দূৰ কৰিব আৰু কাৰবাব জিলাই নিশ্চয় শৰাবতীৰ বিজুলী পাব। ইয়াৰ বাহিৰে কাৰবাবৰ ওচৰত উৰ্চলী মাগোজৰ নিচিনা আন সৰু ডাঙৰ তিনি-চাৰিটা প্ৰপাত আছে। শৰাবতীৰ বিজুলী পালে তাৰ সহায়েৰে আন প্ৰপাতকো কামত খটুৱাব পৰা যাব আৰু তেতিয়াহলে কাৰবাব জিলাত বৰষুণৰ দৰে বিজুলী শক্তি উৎপাদন হব। য’ত চাৰিখন নৈ পৰ্ৱতৰ ওপৰৰপৰা তলত পৰিছে, তাত মানুহে আজি নহয় কাইলৈ বাবসায়ৰ কাৰণে নিশ্চয় বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰিব।

মই এই কাৰণেই সন্তোষ পাইছোঁ যে শৰাবতাৰ পানীৰ দ্বাৰা বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰা সত্ত্বেও জোগ প্ৰপাতৰ প্ৰাকৃতিক স্বৰূপ অলপো নষ্ট হোৱা নাই। বান্ধৰ কাৰণে লাগিলে যিমান পানীয়েই বাখি ধোৱা হয়, তথাপি নৈৰ সামান্য প্ৰবাহত পানীৰ অভাৱ নহয়। বৰষুণৰ পানী ভৰাই দিয়াৰ পাছত এই চিৰন্তন প্ৰবাহ অবিৰাম বৈ থাকিব। ইয়াত প্ৰবাহৰ দিক, গতি

বা পানীৰ ভঁৰাল কোনো এটাৰে নাটনি নহ'ব। বৰং এয়েই লাভ হ'ব যে হেজাৰ হেজাৰ বছৰৰ পৰা যি প্ৰপাত শুকাই আহিছে এতিয়া কেতিয়াবা তাক ইচ্ছা কৰিলে আমি এই পানীৰ ভঁৰালৰপৰা পানী আনি খবালিৰ সময়তো বাৰিষাৰ দৰে ইয়াৰ ভয়াবহ ৰূপৰ দৰ্শন কৰিব পাৰিম। যাক দেখি আকাশৰ উদ্ভাষা দেৱতাসকলো বিস্মিত হৈ পৰিব। ধন্য হে মানৱী বিজ্ঞান।

এপ্ৰিল ১৯৪৭ চন।

১৫। গুৰ্জৰ মাতা সাবৰমতী

ইংৰাজ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে অসহযোগ মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা মহাত্মাজীয়ে স্বৰাজ আন্দোলন কৰিছিল। আহমদাবাদত গুজৰাট বিদ্ৰোহীৰ স্থাপন কৰা হৈছিল। এই মহাবিদ্যালয়ত স্বাধীনতাপ্ৰেমী যুবক সকল গোট খাইছিল। তেওঁলোকে নিজৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা আৰু কল্পনা প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে এখন মাহেকীয়া আলোচনী উলিয়াব গুজিলে। তেওঁলোকে আহি মোক সুধিলেহি—মাহেকীয়া আলোচনীখনৰ নাম কি ৰাখিম? কি ৰাখিলে ভাল হ'ব? সেইটো এনেকুৱা এটা যুগ আছিল যি সময়ত দদায়েকেও ভতিজাকৰ কাম কৰিব লগীয়া হৈছিল।

মই কলোঁ—“মাহেকীয়া আলোচনী আজিকালি বহুত ওলাইছে। তোমালোকে দুমাহে দুমাহে আৰু ঋতুৰে ঋতুৰে নতুন সাজত এখন আলোচনী প্ৰকাশ কৰা আৰু তাৰ নাম “সাবৰমতী” ধোৱা।” দুমহীয়া আলোচনীৰ কথা শুনি সকলোৰে ভাল পালে। কিন্তু “সাবৰমতী” নামটো শুনি চলে কোনেও ভাল নাপালে। সাবৰমতী হৈছে আমাৰ চিৰপৰিচিত নৈ। আমি সদায় তাত গা ধোঁও। তাৰ ভিতৰত এনেকুৱা কি নবীনতা আছে যে আমি নব-চেতনাৰে অনুপ্ৰেৰিত আমাৰ এই আলোচনী খনৰ নাম “সাবৰমতী” ধম।

মই কলৌ—“সাবৰমতীৰ প্ৰবাহ চিৰন্তন, সেই কাৰণে ই নিত্য-নতুন।”
উদাহৰণবাবা মই নিজৰ যুক্তি দেখুৱালোঁ।—“সিদ্ধ, হায়দৰাবাদত আমাৰ
বন্ধুসকলে নিজৰ কলেজৰ আলোচনীৰ নাম “ফুলেলী” ৰাখিছে। “ফুলেলী”
সিদ্ধৰ এটা খাল আৰু আমাৰ এই অনাবিলা সাবৰমতীও গান্ধীযুগৰ প্ৰতীক।
তোমালোকে মোৰ কথা শুনা, আৰু ‘সাবৰমতী’ নামটো পছন্দ কৰি লোৱা।
যুবক সকলে মোৰ আদেশ পালন কৰিবৰ কাৰণে ‘সাবৰমতী’ নামটো ললে
যদিও তেওঁলোকে ইয়াতকৈ অধিক উত্তেজনাৰ্ণৱ নাম বিচাৰিছিল।

মই নবহৰি ভাইক কলৌ—“সাবৰমতী গুজৰাটৰ লোক-মাতা। আবুৰ
পৰিসৰৰপৰা যি নৈৰ উদ্গম হৈছে তাৰ ভিতৰত এওঁৰেই জোঁট আৰু শ্ৰেষ্ঠ।
এওঁৰ বিষয়ে এটা গল্প স্তোত্ৰ লিখি দিব।” তেওঁ বৰ উৎসাহেৰে এটা সৰু
আৰু সুন্দৰ প্ৰবন্ধ লিখি দিলে। ইয়াৰ দ্বাৰা বিদ্যার্থী সকলৰ ভাৱনা শক্তি
জাগ্ৰত হল। এই লোক-মাতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ ভক্তি ওপজা দেখি মই
এই সুযোগ হেৰুৱাব নুখুজিলোঁ, আৰু বিদ্যার্থীসকলক কলৌ—“মই পছন্দ কৰা
নাম তোমালোকে অনিচ্ছা সত্ত্বেও গ্ৰহণ কৰা সেইটো মই নিবিচাৰোঁ।
সেই কাৰণে লাগিলে মই তোমালোকক আন নাম বাচি দিয়।” সকলোৱে
একে সুৰে উত্তৰ দিলে—“নাই, নাই, আমাক আন নাম নালাগে। ‘সাবৰ-
মতী’য়ে সকলোতকৈ সুন্দৰ নাম।” মই কলৌ—“ইয়াত কোনো সন্দেহ
নাই।”

*

*

*

মোৰ নদী-পূজক অন্তৰে সময়ে সময়ে ভাৰতৰ অলেখ নৈত অঞ্জলি অৰ্পণ
কৰিছে। সিদ্ধকে আদি কৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইৰাৱতীলৈকে, দক্ষিণফালে
পিনাকিনী তথা কাবেৰীলৈকে বহুত নৈক মই প্ৰশ্নাঞ্জলি যাচিছোঁ। কিন্তু
ইয়াৰ ভিতৰত গুজৰাটৰ নৈবোৰ বাদ পৰি যোৱাৰ কাৰণে কেইবাজনো
পাঠকে মোক এই বিষয়ে সুধিলে আৰু গুজৰাটৰ লোক-মাতাৰ বিষয়ে
লিখিবলৈ আগ্ৰহ দেখুৱালে। মই কলৌ—“নৈৰ উপস্থানৰ প্ৰেৰণা মই
আগতে দি আহিছোঁ। এতিয়া গুজৰাটৰ নৈৰ সম্বন্ধে গুজৰাটীত কোনো
গুৰ্জবীপুত্ৰই লিখা উচিত।”

ইয়াৰ কাৰণে যথেষ্ট সময় বাট চাই থকা হল আৰু ব'বে বাবে

তেওঁলোকে মোক লিখাৰ কাৰণে উৎসাহ দিবলৈ ধৰিলে। শেহত মোৰ প্ৰচাই বাস্তৱ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। গুজৰাট বিদ্ভাপীঠৰ এজন গুজৰাটী বনস্পতি উপাসক ত্ৰিশিৰশঙ্কৰে গুজৰাটৰ লোক-মাতাৰ বিষয়ে লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কোনো এসময়ত এই কাম নিশ্চয় পূৰা হবগৈ। তেওঁ সাবৰমতীৰ প্ৰবাহৰ সঙ্ঘৰ্ষে পৰ্য্যাপ্ত পৰিমাণে লিখা দেখি মই বৰ সন্তোষ পাইছোঁ। সেই কাৰণে মই আৰু বিস্তাৰিত ভাবে এই বিষয়ে লিখাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। কিন্তু যি নৈৰ পাৰত মই মহাত্মাজী আৰু আন সকলো লগৰীয়াৰ সৈতে পঁচিশ ত্ৰিশ বছৰ কটালোঁ, সেই নৈক শ্ৰদ্ধাঞ্জলি জনোৱাৰ কৰ্ত্তব্য মোৰ বৈ গৈছে, আৰু তাক আনন্দৰ সৈতে পূৰা কৰিবৰ কাৰণে অলপ লিখিব লগীয়া হৈছে।

আমাৰ কবিসকলে প্ৰত্যেক নামৰ সংস্কৃত ৰূপ দিবলৈ প্ৰয়ত্ন কৰি আহিছে। সাবৰমতীৰ সংস্কৃত শব্দ তৈয়াৰ কৰিবৰ সময়ত তেওঁলোকে “সাব্ৰমতী” বিচাৰি পালে আৰু তাৰ দুই ধৰণেৰে পদচ্ছেদ কৰা হল। এদলে কলে—‘সা ভ্ৰমতি’—তেওঁ ভ্ৰমণ কৰে আৰু একোঁকাকৈ গৈ থাকে। আনদলে কলে যে এই নৈৰ ওপৰৰ আকাশত অন্ন-(মেঘ) দেখা যায়। সেই কাৰণেই তেওঁ অভ্ৰমতী বা সাভ্ৰমতী। মোৰ মনেৰে এই সকলো প্ৰয়াসেই ভুল।

যি নৈৰ পাৰত গৰুৰ দল চৰি ফুৰে আৰু তাত পৰিপুষ্ট হয়, যিদৰে তেওঁ গো-দা (গোদাবৰী) বা গো-মতী হয়, যি নৈৰ পাৰত আৰু প্ৰবাহত বহুত শিল থকাৰ কাৰণে যিদৰে দৃষদ্-বতী হয়, সেইদৰেই বহুত সৰোবৰক একত্ৰিত কৰাৰ কাৰণে বা সাৰস-পক্ষীৰ দ্বাৰা সুশোভিত হৈ থকাৰ কাৰণে এই নৈক সৰস-বতী বা সাৰস-বতী বুলি কোৱা হয়। এই যুক্তিমতে আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষসকলে ভাৰতৰ নদীবোৰৰ নাম বাঘমতী, হাহা-মতী, ঐৰাবতী, আদি দি গৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত হাধ-মতী সাবৰমতী নৈৰ লগত মিহলি হৈ গৈছে। যাৰ পাৰত হৰিণ বা সাবৰ বাস কৰে, যুদ্ধ কৰে আৰু স্বাধীনতাৰ সৈতে বিহাৰ কৰে সেয়ে হৈছে সাবৰমতী। ‘অভ্ৰ’ৰ লগত তেওঁৰ সঙ্ঘৰ্ষ পাতি দিয়াৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

গুজৰাটৰ নৈৰ ভিতৰত তিনি চাৰিখন আন্তৰ প্ৰান্তীয় ডাঙৰ নৈ আছে।

নৰ্মদা, তাপ্তী, মহী এই তিনিখন নৈ দূৰবৰণা ওলাই আহি পূবফালে গুজৰাটত সোমাই পৰিছে আৰু ইয়াৰ পাছত সাগৰত বিলীন হৈ গৈছে। সাবৰমতী ইয়াতকৈ অলপ বেলেগ। এওঁ আৰাবলী পৰ্বতবৰণা জন্ম লৈ তথা বহুত নৈক লগত লৈ দক্ষিণবফালে বৈ আহি শেহত সাগৰৰ লগত মিলিত হৈছেগৈ। সাবৰমতীৰ নিচিনা কুটুম্ব-বংসল নৈ আমাৰ দেশত বৰ বেচি নাই। সেই কাৰণে সাবৰমতীক বিশেষকৈ গুৰ্জৰী-মাতা বুলি কব পাৰি। তেওঁৰ পাৰত সনাতন যুগৰ পৰা গুজৰাটৰ আদিম নিবাসীয়ে বসবাস কৰি আহিছে। তেওঁৰ পাৰত বহি ব্ৰাহ্মণসকলে জপ-তপ কৰিছে। ৰাজপুতসকলে কেতিয়াবা ধৰ্ম্মৰ কাৰণে, বহুতবাৰ নিজৰ মূৰ্খতাপূৰ্ণ জেদৰ কাৰণে বীৰত্ব বা পুৰুষাৰ্থ দেখুৱাই আহিছে। বৈজ্ঞানিকলে ইয়াৰ পাৰত গাঁও আৰু নগৰ বহুৱাই গুজৰাটৰ সমৃদ্ধি বঢ়াই আহিছে, আৰু এতিয়া আধুনিক যুগৰ অনুকৰণ কৰি শূদ্ৰ সকলেও সাবৰমতীৰ পাৰত কল কাৰখানা বহুৱাইছে। প্ৰকৃততে কবলৈ গলে এই নৈৰ পাৰত পশু-পক্ষীৰ দৰে আদিম অধিবাসীসকলৰো ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ আছে। এই কাৰণে সাবৰমতীৰ আত্মীয় কুটুম্ব বিস্তাৰৰ কাৰ্য্যক যদি একেলগে গোটেৱা হয় তেতিয়া হলে পুৰাণৰ-ফালে চোৱাৰ সলনি আমাৰ চকু আদিম অধিবাসীসকলৰ লোক-কথা আৰু লোক-গীতিৰ ফালে যাব। মোৰ এই কাৰণে ভয় হয় যে আজিৰ সমাজ-সংস্কাৰক যুগ-সকলৰ ভিতৰত এই কামৰ কাৰণে উৎসাহ জন্মাব আগতে, আৰু আদিম অধিবাসী পৰ্বতীয়া ভাইহঁতৰ লগত মিলা-প্ৰীতিৰ ভাৱ বাঢ়ি যোৱাৰ আগতে এই নৈৰ কাহিনী যেন লুপ্ত হৈ নাযায়।

কেৱল নদী-ভক্তিৰ প্ৰেৰিত হৈ যেতিয়া লৈকে আদিম অধিবাসীসকলৰ “বৌঠা” মেলা হৈ থাকিব তেতিয়ালৈকে এই বিষয়ে একেবাৰে নিৰাশ হব নালাগে। সাতখন নৈৰ পানী ক্ৰমান্বয়ে এখনে আনখনৰ লগত মিলি যি ঠাইত একত্ৰিত হয়, তাৰ কাৰ্য্য আনন্দ উপভোগ কৰিবৰ কাৰণে বা তাত গা-ধুবৰ কাৰণে যত পৰ্বতীয়া ভাইহঁত আৰু আন মানুহ গোট খায়, সেই ঠাইৰ “বৌঠা” মেলাত সাবৰমতীৰ আদিম কথা আৰু জন্ম বহুতৰ বিষয়ে আমি বহুত তথ্য পাব পাৰোঁ।

সাবৰমতীৰ পুৰণা নাম বিচাৰিলে কশ্চপ-গঙ্গা বা তেনেকুৱা আন দুই

এটা নাম নিশ্চয় পোৱা যাব। যেতিয়ালৈকে আৰ্যাসকলে নৈক যি কোনো প্ৰকাৰে গজাৰ অৱতাৰৰ ৰূপ দিব পৰা নাছিল, তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে সম্ভাৱ পোৱা নাছিল। যোক কিন্তু সাবৰমতীৰ পুৰনা নাম 'চন্দনা'ই সকলোতকৈ বেচি মোহিত কৰে। কাৰণ মই ভৱিছিলো যে কোনো ঠাইত হালধিয়া মাটিৰ মাজেদি বৈ যোৱাৰ কাৰনে তেওঁ গো-বোচনা ৰং ধাৰণ কৰিছিল। কিন্তু সাবৰমতীৰ যি পাৰত মই ত্ৰিশ বছৰ কটালো তাৰ পানী একেবাৰে সাধু আৰু মহাত্মাৰ মনৰ নিচিনা স্বচ্ছ আৰু নিৰ্মল আছিল।

যি ঠাইত নৈৰ পানীত বেচি সোঁত নাথাকে আৰু সহজতে সকলোৱে সিপাৰলৈ যাব পাৰে সংস্কৃতত এনেকুৱা ঠাইক 'তীৰ্থ' বুলি কয়। বহুত ঠাইত চেষ্টা কৰি চোৱাৰ পাছত যাত্ৰী সকলে স্থিৰ কৰে যে অমুক ঠাইত এনেকুৱা ঘাট আছে। এতেকে বহুত ঘূৰা পকাৰ পাছত যাত্ৰীসকল এনেকুৱা ঘাটৰ ওচৰলৈ আহে, ইয়াত একত্ৰিত হয়, বিশ্রাম কৰে, কথা-বাৰ্তা পাতে, আৰু যদি হঠাৎ নৈৰ পানী বাঢ়ি যায়, তেতিয়ালৈকে যেতিয়ালৈকে পানী নকমে, তেতিয়ালৈকে কেইঘণ্টামান নহলে কেইদিনমান তাত থাকি যায়। এইদৰে যি ঠাইত মানুহ স্বাভাৱিক ভাৱত গোটা খায়, তাত ধৰ্ম-সেৱা আৰু লোক-সেৱাৰ কাৰনে পৰম কৰুণাময় সাধু সকলো আহি বহি পৰে। সেই কাৰণেই তীৰ্থ শব্দই নতুন অৰ্থ পালে। আচলতে তীৰ্থ শব্দৰ অৰ্থ কেৱল এনেকুৱা ঘাট—যত অতি সহজতে নৈ পাৰ হ'ব পাৰি। ইয়াতকৈ অধিক অৰ্থ আৰু আন একো নাই। কিন্তু যত সাধু-সন্তসকলে ভৱ-সাগৰ পাৰ হোৱাৰ আশ্বাস দিয়ে আৰু তাৰ কলা শিকায়, সেই তীৰ্থ স্থানে নিজে নিজেই বিশেষ পবিত্ৰতা লাভ কৰে।

আহমদাবাদৰ ওচৰৰ সাবৰমতীৰ ৰেলৰ দলঙৰপৰা চৰ্দাৰ পুললৈকে আৰু দক্ষিণফালে, ইয়াতকৈয়ো বেচি তীৰ্থস্থান আছে। ইয়াৰ ভিতৰত যি ঠাইত চন্দ্ৰভাগা নৈ সাবৰমতীৰ লগত মিলিছে আৰু যত দধীচিয়ে তপস্যা কৰিছিল, সেই ঠাইক অধিক পবিত্ৰ বুলি ধৰা হয়। সেই বাবে দাঁতি-কাষৰৰ মানুহে ইহলোক এৰি পৰলোকলৈ যোৱা পথিক সকলকো অগ্নিদাহ কৰি বিদায় দিবৰ কাৰণে এইডোখৰ ঠাইকে পচন্দ কৰিছে। এই কাৰণে ই স্পৰ্শনঘাটো শ্ৰাৱণৰ অধিপতি দুধেশ্বৰ মহাদেৱ ইয়াত ৰক্ষক-ৰূপে বিৰাজমান হৈ আছে।

সেইটো দিনৰ কথা মোৰ আঁজিও মনত আছে। যেতিয়া পূৰ্বনীয় গান্ধীজীয়ে নিজৰ প্ৰিয় বেঙ্গলবাসী ডাঃ প্ৰাণকীৰ্ত্তন মেহতা আৰু বনৌলীত থকা মোৰ প্ৰিয় নাৰাভাঈ পেটেলক লগত লৈ আশ্ৰমৰ মাটি পচন্দ কৰিথলৈ ওলাইছিল সেই সময়ত ময়ো তেখেতৰ লগতে আছিলোঁ। সেইদিনাৰ পৰাই এই মাটিৰ লগত মোৰ স্নেহও কটুকটীয়া হৈ পৰিছিল। এই ঠাইত পোনতে ময়েই কোৰ মাৰিছিলোঁ আৰু প্ৰথম তন্তুও ময়েই তৰিছিলোঁ। ইয়াৰ পাছত বহুত তন্তু তৰা হল। জুপুবী সাজিলোঁ, ঘৰ সজালোঁ। খাদী প্ৰৱৰ্ত্তি, খেতি আৰু গো-শালা প্ৰৱৰ্ত্তি, ৰাষ্ট্ৰীয় শালা, ৰাষ্ট্ৰীয় উৎসৱ, বাস-নৃত্য, লোক-সঙ্গীত তথা শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীত, সত্যাগ্ৰহ, মিল-মালিকৰ লগত মজহুৰৰ কাজিয়া, আৰু শেহত বুটিছ সাম্ৰাজ্যৰ শিৰা উঘালি পেলাবলৈ আৰম্ভ কৰা দাণ্ডী-যাত্ৰা, এই সকলোবোৰ প্ৰৱৰ্ত্তিৰ জন্ম এই আশ্ৰমতে হৈছিল, আৰু ইয়াৰ পৰাই সেইবোৰ বিকশিতো হৈছিল। বোলেট এষ্ট'ৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলনৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে পাঞ্জাবৰ জাঁলিয়ানা বাগৰ হত্যা-কাণ্ড, খেড়া সত্যাগ্ৰহ, বাৰডোলাৰ যুদ্ধ, গুজৰাট বিদ্ৰোহী হাৰাণ, কংগ্ৰেছ অধিবেশন, দেশৰ নানাবকম ৰাজ্যিক, সাংস্কৃতিক, সামাজিক আৰু আৰ্থিক আন্দোলন, এই সকলোবোৰৰ কেন্দ্ৰ আছিল সাবৰমতীৰ এই পাৰ। সাবৰ-মতীৰ বালিত যেতিয়া সভা বহিছিল, তেতিয়া তাত লাখ লাখ মানুহৰ ভিৰ হৈছিল। এই সাবৰমতীৰ জীৱন লীলাই কেৱল গুজৰাটৰে নহয় বৰং গোটেই ভাৰতবৰ্ষৰে জীৱন সলাই দিলে। সেই সময়ৰ বায়ুমণ্ডলে বিশ্বৰ ৰাজনীতিত এটা নতুন অধ্যায়ৰ পাতনি মেলিছে আৰু নতুন যুগৰ ভেঁটি স্থাপন কৰিছে।

এই সাবৰমতীৰ পানীত আমি কি কি আনন্দ উপভোগ কৰা নাছিলোঁ। আশ্ৰমৰ বহু লৰা-ছোৱালী আৰু শিক্ষকক মই তাত সীতোবা বিদ্ৰোহ শিকাই-ছিলোঁ। তেওঁৰ বালিত গীতা, উপনিষদৰ স্নেহ চিন্তন আৰু মনন কৰিছিলোঁ। ইয়াত আমি বহুত সপ্তাহ গীতা-পাঠো কৰিছিলোঁ। এই আশ্ৰম ভূমিৰ ওপৰত থিয় হৈ থকা প্ৰায় সকলো বোৰ গছেই আমি নিজৰ হাতেৰে কটাইছিলোঁ।

সেই বচনাকাল অল্পত আছিল। প্ৰত্যেকৰ অন্তৰতে এক নতুন

শক্তিশালী আত্মাই বাস কৰিছিল। ডেওঁ সকলোৰে পৰা নানা বকমৰ কাম লব পাৰিছিল। আমি তাত কেৱল আহাৰৰ পৰীক্ষা কৰা কামেই কৰা নাছিলোঁ, বৰং পাৰিবাৰিক জীৱনৰ বহুত কথাও অধ্যয়ন কৰিছিলোঁ। ইয়াত বহুত বাৰ শিক্ষাৰ পদ্ধতি সলনি হল, আৰু কেইবাবাৰ বিপ্লৱো হল। জীৱনৰ ঐতিহ্যক স্তবৰ কাৰণে আমি নতুন নতুন স্মৃতিক গচ দি আহিছিলোঁ। এই সকলো পুৰুষাৰ্থৰ সাক্ষী আমাৰ এই সাবব-মতী!

যেতিয়ালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাস পৃথিবীৰ কাৰণে বোধগম্য হৈ থাকিব আৰু ভাৰতৰ ইতিহাসত মহাত্মা গান্ধীৰ স্থান দৃঢ় হৈ থাকিব, তেতিয়ালৈকে মামুহৰ মুখত সাববমতীৰ নাম অমৰ হৈ বৰ।

মে ১৯৫৫ চন।

১৬। উভয়ান্বয়ী নৰ্মদা

আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষ হৈছে মহাদেশৰ এক মূৰ্ত্তি। যদি ভাৰতবৰ্ষৰ মানচিত্ৰ ওলোটাই ধৰা যায়, তেতিয়াহলে তাৰ আকাৰ শিৱলিঙ্গৰ নিচিনা হব। উত্তৰ ফালৰ হিমালয় পৰ্ব্বত ডেওঁৰ স্তম্ভ, আৰু দক্ষিণ ফালৰ কন্যাকুমাৰী ডেওঁৰ শিখৰ।

ওজৰাটৰ মানচিত্ৰ যদি অলপ ঘূৰাই দিয়া যায়, আৰু পূবফালৰ অংশ তলফালে তথা সোঁবাট্টৰ সীমা—ওখা মণ্ডল—ওপৰ ফালে লৈ যোৱা হয় তেতিয়া হলে ইয়াকো শিৱলিঙ্গৰ নিচিনাই লাগিব। আমাৰ ইয়াত যিমানবোৰ পৰ্ব্বত শিখৰ আছে সেই সকলোবোৰেই শিৱলিঙ্গ। কৈলাসৰ শিখৰৰ আকাৰো শিৱলিঙ্গৰ নিচিনা। এই পৰ্ব্বতৰ ছাবিবপৰা যেতিয়া কোনো নৈ ওলায়, তেতিয়া কবিসকলে “এয়াযে সদাশিৱৰ জঁটাৰ পৰা গজা আই ওলাই আহিছে”—এইবুলি নোকোৱাকৈ নাথাকে। কিছুমান

মাতৃহে পৰ্বতৰ-পৰা ওলোৱা পানীৰ সৌতক অপেশ্বৰী বুলি কয় আৰু কিছুমান মাতৃহে এই অসংখ্য পৰ্বত জীয়াৰীক পাৰ্বতী বুলি কয়। এনেকুৱা অপেশ্বৰীৰ নিচিনা নৈৰ সম্বন্ধে আজি মোৰ অলপ কবলগীয়া আছে। মহাদেৱ পৰ্বতৰ ওচৰত মেকল বা মেথল পৰ্বতৰ নামনিভ অমৰ কটক নামৰ এটা পুণ্ডৰী আছে। তাৰ পৰাই নৰ্মদাৰ জন্ম হৈছে। য'ত ভাল ঘাঁহ গজে, আৰু য'ৰ সুন্দৰ ঘাঁহ খাই গৰুবোৰ পৰিপুষ্ট হয়, সেই নৈক গো-দা বুলি কয়। যশ দিওঁতাক য-শো-দা আৰু যি নিজৰ প্ৰবাহ তথা পাবৰ সুন্দৰতাৰ দ্বাৰা 'নৰ্ম' অৰ্থাৎ আনন্দ দিয়ে, তেওঁক নৰ্মদা বোলা হয়। ইয়াৰ পাৰত ফুৰোঁতে মেলোতে হয়তো যিজন ঋষিয়ে অতি আনন্দ পাইছিল, তেনেকুৱা কোনো ঋষিয়ে এই নৈৰ নাম নৰ্মদা ধৈছিল। এওঁক মেথল কন্যা বা মেথলা বুলিও কোৱা হয়।

যিদৰে হিমালয় পৰ্বতে তিব্বত আৰু চীনক ভাৰতবৰ্ষৰপৰা পৃথক কৰি ৰাখিছে, সেইদৰে আমাৰ এই নৰ্মদা নৈয়ে উত্তৰ-ভাৰত অথবা ভাৰতবৰ্ষ, দক্ষিণ-ভাৰত বা দক্ষিণৰ মাজত আঠশ মাইলৰ এটা জিলিকি থকা, নাচি থকা বেথা টানি দিছে। কোনোও যাতে কেতিয়াও ইয়াক নষ্ট নকৰে সেই উদ্দেশ্যে ঈশ্বৰে এই নৈৰ উত্তৰে বিষ্ণা আৰু দক্ষিণফালৰ সাতপুতাৰ দীঘল দীঘল পৰ্বত বোৰক ৰখীয়া কৰি থৈছে। এনেকুৱা উপযুক্ত ৰখীয়াৰ ৰক্ষণা-বেক্ষণৰ মাজত থাকি নৰ্মদাই লৰি-ঢাপৰি বহুত প্ৰদেশ পাৰ হৈ ভূগুৰু বা ভবোচৰ ওচৰত গৈ সাগৰৰ লগত মিলি গৈছে।

অমৰ কটকৰ ওচৰত নৰ্মদাৰ উদগম সাগৰৰ পাৰৰপৰা প্ৰায় পাঁচ হেজাৰ ফুট ওপৰৰপৰা হৈছে। এতিয়া আঠশ মাইলত পাঁচহেজাৰ ফুট নামি অহা বৰ সহজ কথা নহয়। সেই কাৰণেই নৰ্মদাই ঠায়ে ঠায়ে দুই এটা জাপ মাৰিছে। এই বাবেই আমাৰ কবি আৰু পুৰুষপুৰুষ সকলে নৰ্মদাৰ আন এটা নাম বেবা ৰাখিছে 'ৰেব' ধাতুৰ অৰ্থ হৈছে—জপিওৱা। যি নৈয়ে ধোজে পতি জাপ মাৰে তেওঁ নৌকা-বিহাৰৰ কাৰণে উপযুক্ত নহয়। সাগৰৰপৰা অহা জাহাজ অতি কষ্টেৰে নৰ্মদাৰ ত্ৰিশ-পঁয়ত্ৰিশ মাঠলৈকে যাব পাৰে। বৰ্ষা ঋতুৰ শেহত অতি বেচি পঞ্চাশ মাইললৈকে যোৱা সম্ভৱ।

এই নৈৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ফালে দুটা পৰ্বত থিয় হৈ আছে। সেই

কাৰণে ইয়াৰ পানীনো খাল খান্দি দূৰলৈ কেনেকৈ নিয়া যায় ? এতেকে বিদৰ্বে নৰ্মদা নৌকা-বিহাৰৰ কাৰণে উপযুক্ত নহয়, সেইদৰে খেতিত পানী সিঁচিবৰ কাৰণেও সুবিধাজনক নহয়। তথাপি আনফালৰ পৰা চাবলৈ গলে এই নৈয়ে মানুহৰ আৰু আন জীৱজন্তুৰ সেৱাও বৰ কম কৰা নাই। তেওঁৰ পানীত বিচৰণ কৰি থকা খঁৰিয়াল আৰু মাছবোৰ, তেওঁৰ পাবত চৰি ফুৰা গৰু-মহ আৰু খেতিয়কসকল, আন আন পশু তথা আকাশত কলবৰ কৰি ফুৰা পক্ষীবোৰ এই সকলোবোৰৰ তেঁবেই মাক।

যদিও ভাৰতবাসীয়ে নিজৰ সকলো শ্ৰদ্ধা-ভক্তি গঙ্গাৰ চৰণত উজাৰ কৰি দিছে, তথাপি আমাৰ মানুহে নৰ্মদাৰ পাবত খোজেপতি যিমান মন্দিৰ সাজিছে, আন কোনো নৈৰ পাবত সজা নাই। পৌৰাণিক-সকলে গঙ্গা, যমুনা, গোদাবৰী, কাবেৰী, গো-মতী, সব্বতী আদি নৈত স্নান-পান আৰু তাৰ পাবত কৰা দানৰ মহাত্মা বৰ্ণনা লাগিলে যিমানেই নকৰক কিন্তু কোনো ভক্তই এই নৈ বোৰ প্ৰদক্ষিণ কৰাৰ কথা ভবা নাছিল। আনফালে নৰ্মদাৰ ভক্ত সকলে কবিত কল্পনাৰ দৰে নৰ্মদা-পৰিক্ৰমা কৰা নিয়ম বান্ধি দিছে।

নৰ্মদাৰ উদ্গমৰপৰা আৰম্ভ কৰি দক্ষিণ পাবৰ সাগৰৰ সঙ্গমলৈকে যাওক আৰু তাত নাৱত বহি উত্তৰ পাৰলৈ গৈ তাৰপৰা আকৌ খোজ কাটি অগৰ কটলৈকে যাওক, তেতিয়া হলেহে এটা পৰিক্ৰমা সম্পূৰ্ণ হ'ব। নিয়ম কেৱল ইমানেই। 'পৰিক্ৰমা'ৰ মাজত কতো নৈৰ প্ৰবাহক উল্লেখ কৰিব নালাগে। আৰু প্ৰবাহৰ পৰা বহুত আঁতৰিও যাব নালাগে। অনবৰত নৈৰ দৰ্শন হৈ থাকিব লাগে, তেতিয়া পানীও কেবল নৰ্মদাৰহে খাব লাগে। নিজৰ হাতত অজস্ৰ ধন-সম্পত্তি নাইবা বিলাসৰ কোনো বস্তু ৰাখিব নালাগে, যাতে নৰ্মদাৰ পাৰৰ চাৰিত থকা আদিম অধিবাসীসকলে যাত্ৰী সকলৰ ধন-সম্পত্তিৰ প্ৰতি বিশেষ চকু নিদিয়। আপোনাৰ ওচৰত যদি বহুত কানি কাপোৰ, কাঁহি-বাতি বা টকা-পইচা থাকে, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে আপোনাক এই বোজাৰ পৰা নিশ্চয় মুক্ত কৰি দিব। এনেকুৱা অকিঞ্চন আৰু ক্ষুধিত ভাই সকলক পুলিচৰ হতুৱাই শাস্ত কৰাৰ কথা আমাৰ মানুহে কেতিয়াও ভবা নাই আৰু আদিম-অধিবাসী ভাই সকলেও যাত্ৰী সকলৰ ওপৰত এইটো তেওঁলোকৰ গ্ৰায দাবী বুলিয়েই মানি আহিছে।

বিষাটীক হাবিত লুট কৰি পেলোৱা হয়, যেতিয়া তেওঁ হাবিব বাহিবলৈ আহে তেতিয়া দানী সকলে যাটীক নতুন কাপোৰ আৰু খাবলৈ সিধা দিয়ে।

অন্ধালু মানুহে সকলো নিয়ম পালন কৰি বিশেষকৈ-ব্ৰহ্মচৰ্য্যা নিয়ম বন্ধা কৰি লাহে লাহে তিনি বছৰত নৰ্মদাৰ পৰিক্ৰমা পূৰা কৰে। বাৰিষাৰ চাৰিমাহ যাটীসকলে সাধু সন্তৰ লগত থাকি জীৱনৰ বহু জ্ঞানিবলৈ চেষ্টা কৰে। এনেকুৱা পৰিক্ৰমা দুই বৰ্ষৰ হয়। তাৰ ভিতৰত যি কঠোৰ ধৰণৰ হয়, সেইমতে সাগৰৰ ওচৰতো নৰ্মদাক উলজ্বন কৰিব নাপায়। উল্গমৰ পৰা মুখলৈকে যোৱাৰ পাছত আকৌ সেই বাটেৰে উল্গম স্থানলৈ অহা আৰু উত্তৰ পাৰৰ পৰা সাগৰলৈকে যোৱা আকৌ সেই বাটেদিয়েই উল্গমলৈ ঘূৰি অহা। এই পৰিক্ৰমা এইদৰে দুগুণ হৈ পৰে। ইয়াৰ নাম “জলেবী”।

ভোগ-বিলাসক বাদ দি এখন নৈৰ একমনে ধ্যান কৰা, তাৰ পাৰৰ মন্দিৰ দৰ্শন কৰা, দাঁতি-কাষৰত থকা সন্ত-মহাত্মাৰ বাণী ভক্তিভাবে শুনা, প্ৰকৃতিৰ সুন্দৰতা তথা ভব্যতাৰ সেৱন কৰি জীৱনৰ তিনিটা বছৰ কটাই দিয়াটো বৰ সহজ কথা নহয়। ইয়াত কঠোৰতা আছে, তপস্যা আছে, বীৰত্ব আছে, ধ্যানস্থ হৈ আত্ম-চিন্তন কৰা আৰু দুখীয়াৰ সৈতে এককণ হোৱাৰ ভাৱ সৃষ্টি কৰা, এয়েই হৈছে প্ৰকৃতিৰ প্ৰধান মন্ত্ৰ আৰু প্ৰকৃতিৰ যোগেদি প্ৰকৃতিত থকা বিৰাজমান ভগৱানৰ দৰ্শন কৰাৰ সাধনা।

এই নৈৰ পাৰৰ সমৃদ্ধি সাধাৰণ নহয়। অসংখ্য যুগৰপৰা উচ্চধৰণৰ সন্ত-মহন্ত, বেদান্তী, সন্ন্যাসী আৰু ঈশ্বৰৰ লীলা চাই গদগদ হোৱা ভক্ত-সকলে এই নৈৰ পাৰত নিজৰ নিজৰ ইতিহাস থৈ গৈছে। নিজৰ বংশ-মৰ্যাদাৰ গোঁৱৰ বন্ধক আৰু প্ৰজাৰ হিতৰ কাৰণে নিজক আত্মাহুতি দিয়া কৃত্ৰিয় বীৰ সকলেও এই নৈৰ পাৰতে নিজৰ পৰাক্ৰম দেখুৱাই গৈছে। বহুত বজাই নিজৰ ৰাজধানী কৰিবৰ উদ্দেশ্যে নৰ্মদাৰ পাৰত সৰু-ডাঙৰ দুৰ্গ সজাইছিল। ভগৱানৰ উপাসক সকলে ধাৰ্মিক-কলাৰ সমৃদ্ধিৰ কাৰণে ইয়াত ঠায়ে ঠায়ে মন্দিৰ স্থাপন কৰিছিল। প্ৰত্যেক মন্দিৰে নিজৰ কলাৰ দ্বাৰা মানুহৰ মনক আকৰ্ষিত কৰি শেহত নিজৰ শিখৰকণী আতুলিব যোগেদি অনন্ত আকাশত ব্যাপ্ত হৈ থকা শ্ৰামবৰ্ণৰ মেঘৰ ধ্যান কৰিবলৈ

প্ৰেৰণা দিয়ে। যিদৰে “আজান”ৰ ধ্বনি শুনি ধাৰ্মিক মহলমান সকলৰ নামাজৰ কথা মনত পৰে, সেইদৰেই দূৰ-দূৰণিৰপৰা জিলিকি থকা শিখৰকণী মন্দিৰৰ আঙুলীবোৰে আমাক স্তোত্ৰ গাবৰ কাৰণে আহ্বান কৰে।

নৰ্মদাৰ পাৰত সদাশিৱ বা বিষ্ণুৰ, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ বা শ্ৰীকৃষ্ণৰ, জগৎপতি বা জগদম্বাৰ স্তোত্ৰ আৰম্ভ কৰাৰ আগতে নৰ্মদাষ্টক পঢ়ি লব লাগে।

‘সবিন্দু-সিদ্ধু-সুস্থলং তবঙ্গ-ভঙ্গ বজ্জিতম্।’ যেতিয়া এইদৰে পঞ্চ চামৰৰ লম্বু গুৰু আধৰে নৰ্মদা প্ৰবাহৰ অনুকৰণ কৰে তেতিয়া ভক্তসকলে গদগদ হৈ কবলৈ ধৰে ‘হে মা। তোৰ পবিত্ৰ পানী দূৰৰপৰা দৰ্শন কৰিলেই এষ্ট সংসাৰৰ সকলো বাধা-বিধিনি দূৰ হৈ গল :—“গতং তদৈব মে ভয়ং তদম্বু বীজিতং যদা।”—শেহত ভক্তিত লীন হৈ তেওঁলোকে লেৱা কৰে—“স্থলীয় পাদ-পঙ্কজং নমামি দেৱি নৰ্মদে।”

আমি এইটো পাহৰা উচিত নহয় যে যিদৰে নৰ্মদা আমাৰ আৰু আমাৰ প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ মাতৃ, সেইদৰে তেওঁ আমাৰ জন-জাতি ভাই সকলৰো মাতৃস্বৰূপ। এওঁলোকে নৰ্মদাৰ দুয়ো পাৰে হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ৰাজ্য কৰিছিল, কেইবাটাও দুৰ্গও সজাইছিল আৰু নিজৰ এক বিশাল আৰণ্যক সংস্কৃতিৰ বিকশিত কৰিছিল। মই ভাবো যে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাস কোনো প্ৰদেশৰ বা ৰাজ্যৰ আলমত লিখাতকৈ যদি নৈৰ আলমত লিখিলেহেঁতেন তেতিয়া হলে জনতাৰ জীৱন প্ৰকৃতিৰ লগত ওতঃপ্ৰোত হৈ গলহেঁতেন আৰু প্ৰত্যেক প্ৰদেশৰ বৈভৱ নৈৰ উদ্‌গমৰপৰা শেষলৈকে বিষপি পৰিল হেঁতেন। যিদৰে আমি সিদ্ধুৰ পাৰৰ ঘোঁৰাক সৈন্ধৱ বোলো, ভীমাৰ পাৰত প্ৰতিপালিত হোৱা ভীমথৰি টটুৰ প্ৰশংসা কৰো, কৃষ্ণা উপত্যকাৰ গৰুবোৰ আমি ভাল পাওঁ, ঠিক সেইদৰেই প্ৰাচীন কালত প্ৰত্যেক নৈৰ পাৰত বিকশিত হোৱা সংস্কৃতিবোৰক বেলেগ বেলেগ নামত চিনি পাওঁ।

ইয়াত নৰ্মদা নৈক ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ দুটা প্ৰধান বিভাগৰ সীমা ৰেখা বুলি ধৰা হয়। বেৰাৰ উত্তৰ ফালে পঞ্চ-গোড়ৰ বিচাৰ প্ৰধান সংস্কৃতি আৰু বেৰাৰ দক্ষিণফালে পঞ্চ-দ্ৰাৱিডৰ আচাৰ প্ৰধান সংস্কৃতিক প্ৰেৰ্তা বুলি ধৰা হৈছিল। বিক্ৰম সম্বত্ আৰু শালিৰাহন শকৰ সম্বৎসৰ নৰ্মদাৰ লগতে জড়িত।

এইটো সঁচা যে নৰ্মদাই উত্তৰ তথা দক্ষিণ ভাৰতৰ মাজত এডাল বেখাৰ কাম কৰিছে, কিন্তু তেওঁৰ লগত প্ৰতিস্পৰ্ধা কৰা আৰু আন এখন নৈ আছে। নৰ্মদাই মধ্য ভাৰতৰ পশ্চিম পাৰ্বলৈকে সীমাবেখা টানিছে, কিন্তু এইটো ঠিক হোৱা নাই বুলি গোদাবৰীয়ে পশ্চিমৰ সছাদ্ৰি পৰ্বতৰ পৰা পূব সাগৰলৈকে আৰু এডাল ত্ৰিকোণ বেখা টানি দিছে। এতেকে উত্তৰ ফালৰ মানুহে সঙ্কল্প কৰিবৰ সময়ত—“বেৰায়া : উত্তৰে তীৰে” বুলি কয় আৰু পৈঠনৰ কাৰণে গৰ্ৰু কৰা আমি দাক্ষিণাত্যৰ ব্ৰাহ্মণসকলে—“গোদাবৰীয়া : দক্ষিণে তীৰে” বুলি কওঁ। যি নৈৰ পাৰত শালিবাচন বা সাতবাহন বজাসকলে মাটিৰ পৰা মানুহৰ জন্ম দি যৱনক পৰাজিত কৰিছিল সেই গোদাবৰীয়ে সঙ্কল্পত ঠাই নাপাব সেইটো কেনেকৈ সম্ভৱ ?

* * *

নৰ্মদা নৈৰ “পৰিক্ৰমা” মই কৰা নাই। অমৰকটকলৈকে গৈ তেওঁৰ উদ্গমস্থান দৰ্শন কৰিবলৈ মোৰ বহুত দিনৰ পৰাই ইচ্ছা আছিল। যোৱা বছৰ আমি বিজ্জা প্ৰদেশৰ ৰাজধানী বেৰালৈ গৈছিলোঁ। কিন্তু অমৰকটকলৈ যাৰ নোৱাৰিলোঁ। নৰ্মদাৰ দৰ্শন ঠায়ে ঠায়ে কৰিছোঁ। কিন্তু তেওঁৰ বিশেষ কাব্যৰ অনুভৱ জৱলপুৰৰ ওচৰত ভেড়াঘাটতহে কৰিব পাৰিছোঁ। যেতিয়া আমি ভেড়াঘাটত নাৱত বহি মাৰ্কল পাথৰৰ নীলা, হালধীয়া শিলবোৰৰ মাজত জলবিহাৰ কৰিছিলোঁ তেতিয়া আমাৰ এনেকুৱা লাগিছিল যেন আমি যোগ-বিজ্ঞাত প্ৰবেশ কৰি মানৱ মনৰ গুচ বহুত ব্যক্ত কৰিছোঁ। এতিয়াও যেতিয়া আমি বন্দৰ কুদৰ ওচৰ পাওঁহক, আৰু আগৰ বজাসকলে ঘোঁৰাক ইজিত কৰা মাত্ৰকে সি জপিয়াই যায় আদি সাধুবোৰ শুনো তেতিয়া মধ্যযুগৰ ইতিহাস যেন আকৌ আমাৰ চকুৰ আগত সজীৱ তৈ নাচি উঠে।

এই বহুতপূৰ্ণ ঠাইৰ মহান্দ্ৰা জানিয়েই হয়তো কোনো যোগ-বিজ্ঞাত উপাসকে ওচৰৰ টিলাত চৌষষ্ঠি যোগিনীৰ মন্দিৰ সজাইছিল আৰু সেই চক্ৰৰ মাজত হয়তো বুধৰ ওপৰত অৱস্থিত শিব-পাৰ্বতী স্থাপন কৰিছিল। এই যোগিনী সকলৰ মূৰ্ত্তিবোৰ দেখি ভাৰতীয় স্থাপত্য কলাৰ আগত মূৰ দৌ খাই যায়। এনেকুৱা মূৰ্ত্তি খণ্ডিত কৰোঁতা সকলৰ গোড়ামিৰ প্ৰতি মানি

জন্মে। কিন্তু আমি তো এতিয়া খণ্ডিত মূৰ্ত্তি দেখি দেখি অভ্যস্ত হৈ পৰিছোঁ।

* * *

ধোঁৱাধাৰ হৈছে এক প্ৰাকৃতিক স্বাধীন কাব্য। পানীক যদি জীবন বোলা হয়, তেতিয়াহলে অধঃপাতৰ কাৰণে খণ্ড-বিখণ্ড হোৱাৰ পাছতো যি অনায়াসে পূৰ্বকণ ধাৰণ কৰে আৰু শান্তিৰে আগলৈ বৈ যায় তাক সটাকৈয়ে উৎকৃষ্ট জীবন বুলি কব পাৰি। যেতিয়া বাৰিষা কালত গোটেই প্ৰদেশ জলমগ্ন হৈ যায়, তেতিয়া ইয়াত সোত বা শীতল ভাপৰ নিচিনা ধোঁৱাও নাথাকে। এই চাৰি মাহৰ পাছতহে ধোঁৱাধাৰৰ উদ্গাদকতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। প্ৰপাতৰ ফালে একেবাৰে চাই থাকি মই ভাল নাপাওঁ। কাৰণ প্ৰপাত হৈছে এটা উদ্গাদক বস্তু। এই প্ৰপাতক যেতিয়া ধোৱী-ঘাটৰ ওপৰৰ পৰা চাবোনৰ পানীৰ নিচিনা দেখা যায়, আৰু দাঁতি কাষৰত শীতল ভাপৰ ডাৱৰে ধেমালি খেলি থাকে, তেতিয়া যিমানেই চোৱা যায় সিমানেই মন অস্থিৰ হৈ পৰে। প্ৰাণভৰি এই দৃশ্য চাই উলটিবৰ সময়ত এনেকুৱা লাগে যেন জীবনৰ কোনো কঠিন প্ৰসঙ্গৰ পৰা আমি ওলাই আহিছোঁ। আৰু এই অনুভৱৰ পাছত যেন আমি কিবা নতুনকৈ লাভ কৰিছোঁ।

* * *

ইটাৰসী হোশঙ্গাবাদৰ ওচৰৰ নৰ্মদা একেবাৰে আন ধৰণৰ। তাৰ শিলবোৰ মাটিৰ তলত পোত খাই আছে। কেতিয়া এনেকুৱা ভূমিকম্প হৈছিল যাৰ কাৰণে এই শিলবোৰৰ অৱস্থা এনেকুৱা অস্বাভাৱিক হৈ গল তাক কোনেও কব নোৱাৰে। নৰ্মদাৰ পাৰত ভগৱানৰ আকৃতি ধাৰণ কৰি বহি থকা শিলবোৰেও এই বিষয়ে একো নাজানে। সেই নৰ্মদাই যেতিয়া মূৰৰ পাণ্ডুৰিৰ নিচিনা দীঘল কিন্তু ঠেক ভটোটিৰৰ পাৰ খুই পেলাই আৰু অকলেশ্বৰৰ খালাচীবোৰক ধেমালি কৰায় তেতিয়া তেওঁক একেবাৰে নতুন যেন লাগে।

* * *

কবীৰ বড়ৰ ওচৰত যি নিজৰ কোলাত এটা ছীপক লালন-পালন কৰি

আনন্দ পাইছে তেওঁ লাগবৰ সঙ্গৰ সময়তো যদি এনেকুৱা ধৰণৰ এটা বা বহুত দ্বীপক পালন-পোষণ কৰে, তেতিয়াহলে তাত আচৰিত কি ?

ভাৰতবৰ্ষৰ বহুত আচৰিত বস্তুৰ ভিতৰত কবীৰ বড়ো এটা। যাৰ হাঁত লাখ লাখ মানুহ বহিব পাৰে আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ সৈনিক শিবিৰ পাতিব পাৰি, এনেকুৱা এজোপা বটগছে নৰ্মদাৰ প্ৰবাহৰ মাজৰ এটা দ্বীপত বিষ্ণুৰ দৰে অনন্ত কাল প্ৰতীক্ষা কৰি আছে। যেতিয়া বাৰিষাৰ ঢল আহে, তেতিয়া দ্বীপৰ দুই এটা ভাগ উঠি যায় আৰু লগত এই বটগছৰ বহুত শাখা তথা তাৰ ওপৰত ওলমি থকা শিপাও উঠি যায়। এতিয়ালৈকে কবীৰবড়ো কিমান বাৰ এনেকুৱা ঘটনা ঘটি গৈছে ইতিহাসে তাৰ কি সন্ধান ৰাখে। নৈ বৈ যায় আৰু বৰ গছ বোৰত কুঁহি-পাত ওলায়। সনাতন কাল বুঢ়া আৰু বালকো সি ত্ৰিকাল জ্ঞানী আৰু বিশ্ববৰ্ণশীল।

যি নৰ্মদাৰ পাৰত কালকণী ভগবানৰ আৰু কালাতীত পৰমাত্মাৰ অঞ্চল ধান কৰা ঋষি-মুনি সন্ত-মহাত্মা লোক-সকল যুগ-যুগান্তৰৰপৰা বাস কৰি আহিছে, আৰ্ধ্য-অনাৰ্ধ্য সকলোৰে মাতৃ সেই নৰ্মদাই ভূত-ভবিষ্যত আৰু বৰ্তমান কালৰ মানুহৰ কল্যাণ কৰক। জয় নৰ্মদা, তোৰ জয় হওক !!!

আগষ্ট ১৯৫৫ চন।

১৭। সন্ধ্যা-বস

হঠাৎ গোবী শব্দৰ *পুখুৰী দৰ্শন কৰিলোঁ। আমি ফুলনিত গৈ গছ-লতাৰ শোভা চাইছিলোঁ। চীনা মাটিৰে সজা খালবোৰৰ টুকুৰাৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত নিজৰ হাতী-ঘোঁৰা আৰু সিংহৰ সাহসিক কুতী চাই তথা গছবোৰৰ মাজত বিহাৰ কৰি থকা সজীৱ চৰাই-চিৰিকতিবোৰৰ কলৰ শুনি পুখুৰীৰ ওচৰ চাপিলোঁ। ইয়াত থকা জখলাইদি ওপৰলৈ উঠিবলৈ ধৰিলোঁ আৰু লগে লগে শীতল বতাহৰ স্নিগ্ধতা অনুভৱ কৰিলোঁ। তথাপি তেতিয়াও মন কৰা

* নোবাত্ৰিৰ ভৱ নগৰৰ যোৰ পুখুৰী।

নাছিলো যে ইয়াত এটা পুখুৰী আছে। শেষ (অৰ্থাৎ ওপৰৰ) জখলাত ভৰি ধৰ্ত্তেই হঠাৎ যেন দিগন্ত ভেদ কৰি কোনো অপেক্ষাবীহে ওলাই আহিল। এইদৰেই সৰোবৰৰ পানীয়ে আমাৰ ফালে মিচিকিয়া হাঁহিৰে চাবলৈ ধৰিলে। লাগিলে আপুনি অকলেই সৰোবৰ দৰ্শন কৰিবলৈ যাওক কিন্তু তাত আপুনি অকলশৰীয়া হৈ নাথাকে। আপুনি দেখিব আকাশৰ মেঘ আৰু সকলোতকৈ বেগাই দৌৰি অহা সন্ধ্যা তাৰকাই আপোনাৰ লগত সৰোবৰৰ সৌন্দৰ্য্য পান কৰিবলৈ আহিছে। সৰোবৰ সদায় দ হৈ থাকে। যেতিয়া পৰ্ব্বতৰপৰা নামি তললৈ আহে, তেতিয়া আমি সৰোবৰৰ পানীত ভৰি ধুৰ পাৰোঁ। কিন্তু ই যেন গন্ধৰ্বৰ সৰোবৰহে, যি ভাৱবোৰক গলাই লৈ টিলাৰ মূৰ চুৰলৈ গৈছে।

সিপাৰৰ দাঁতি দেখা যায় এনেকুৱা সৰোবৰ বাক কাৰ ভাল লাগিব? ইমানবোৰ পানী কৰপৰা আহিছে যাৰ মনত এনেকুৱা অতৃপ্ত প্ৰশ্ন নাজাগে সৌন্দৰ্য্য সম্বন্ধে তেওঁৰ মনত গভীৰ ভাবে কেনেকৈ ঠাই পাব পাৰে? বেলৰ লাইন যদি একেবাৰে সমান হয়, তেতিয়াহলে আমাৰ ভাল নালাগে। ওখ, চাপৰ, সৌফালে, বাঁওফালে বেকা হোৱা দেখিলেহে আমাৰ ভাল লাগে। সৰোবৰ তেনেকুৱা প্ৰপাত নহয় যি ওখ চাপৰৰ ধেমালি দেখুৱাব। গৌৰী-শঙ্কৰৰ চাৰিওফালে টিলাৰে আগুৰি আছে। কিন্তু এই টিলাবোৰ মূত্ৰালৈ ভয় নকৰা বীৰৰ দৰে ভিৰ পাতি থিয় হৈ থকা নাই। এই কাৰণে পানীয়ে সকলোফালে বাগৰিবলৈ সুবিধা পাইছে।

সৰোবৰৰ বান্ধৰ ওপৰৰ পৰা পশ্চিমফালে চালে পানীৰ ভিতৰত নানা-বকমৰ বজ দেখা পোৱা যায় যেন ইয়াত কোনো উপন্যাসৰ নটা বসহে গুথি ধোৱা হৈছে। ভৰিৰ তলত আশ্ৰয়তাৰ নীলা ডাঠ বঙে আমাক যেন প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে ভিতৰলৈ মাতি আছে। ইয়াতো সকলো ঠাইত সমানতা নাই। কোনো কোনো ঠাইত জেটুকা পাতৰ দৰে ডাঠ, কোনো ঠাইত নিম্ন পাতৰ দৰে সেউজীয়া। অলপ সময় চোৱাৰ পাছত এনেকুৱা লাগে যেন ই পানীৰ বজ নহয় বৰং পানীত লুকাই থকা মুক্ত বিহহে। অলপ আগলৈ চালে বাদামী বজ দেখিবলৈ পোৱা যায় যেন নিৰাশাৰ ভিতৰত আশাৰ বেঙনিহে দেখা গৈছে। দেখাত যদিও ইয়াৰ বজ বাদামী, কিন্তু তাত ধাতুৰ জিলিকনি

আছে। আগন্ত গৈ এই বজ্জেই সুমধিবা টেঙাব কপত কপান্তৰ হৈ সন্ধ্যাব উপস্থান কৰা দেখা গৈছে। যদি ইয়াৰ মাজত ডাবৰব জামু-বৰগীয়া হাঁ নপৰিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে কব নোৱাৰি এই ফালৰ সুমধিবা আৰু সিকাৰ সোণালী বৰণৰ মাজত কেনেকুৱা শোভাৰ সৃষ্টি হলাহেঁতেন। সোণালী বৰণত আমাৰ চকু পৰিল আৰু তাৰ লগতে লাহে লাহে বলি থকা বতাহে পানীত পকনীয়াৰ সৃষ্টি কৰিলে। আমাক কলে—“তুনক! এয়া সময়োচিত স্তোত্র।” আগফালৰ টিলাই যদি মূৰ নুতুলিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে এই বসপূৰ্ণ পৃথিৱী কেনেকৈ পূৰ্ণ হলাহেঁতেন আৰু এই নিঃশব্দ আকাশ কৰণৰা আৰম্ভ হলাহেঁতেন। তেতিয়া এইটো জনা কোনো পণ্ডিতৰ কাৰণে টান হৈ পৰিলহেঁতেন।

বাওঁফালে কাটি-মেলি সমান কৰা জেটুকাৰ জেওৰা আছে। এনেকুৱা সুসজ্জিত জেওবানো বাক কাৰ ভাল নালাগিব। কিন্তু সৌন্দৰ্য্যৰ সাধন—জেটুকাৰ এই বিলৈ দেখি মোৰ অসহ লাগিছিল। সোঁফালে সৰোবৰ, আৰু বাওঁফালে ডাঠ ফুটুকানি—। এনেকুৱা বিভিন্ন বায়ুমণ্ডলৰ মাজত আমি জনক বজাৰ নিচিনাকৈ নিম্পূৰ্ণ হৈ আগ বাঢ়িলোঁ। তাত এক নিৰাধাৰ সেতু দেখিবলৈ পালোঁ। সংস্কৃত কবিসকলে যদি তাক দেখিলে—হেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে তাৰ নাম শিকা-সেতু থলেহেঁতেন। সম্ভৱ এনেকুৱা সেতুৰ সন্ধান প্ৰথমতে হিমালয়ৰ বনেচৰাইতে কৰিছিল।

এই নিৰাধাৰ সেতুৰে পানীৰ ভিতৰত জপ কৰি থকা ঋষিৰ নিচিনা এটা দ্বীপলৈ আমাক লাহে লাহে লৈ গল। সেতুৰ মাজলৈ গলে অতিথিপৰায়ণ পানীয়ে “সাৱধানে যাওক। সাৱধানে যাওক।” বুলি সতৰ্ক কৰি দিয়ে। আৰু সুযোগ পোৱা সত্বেও তাত ভৰি ধুবলৈ সময় নহয়।

আৰু সেই দ্বীপ? সি যে নীৰৱ শাস্তিৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। পানীত চক্ৰমাই ইমান খিলখিলায় হাঁহে তথাপি তাৰ প্ৰতিধ্বনি ক’তো শুনা নাযায়। কৰবাত কেনেকাকৈ তপস্যাৰত ঋষিৰ শাস্তিত বাধা পৰে বুলি প্ৰকৃতিয়ে ভয় কৰে। ইয়াত সাপো নাই জেঠীও নাই। যদি চৰাই আছে, তেতিয়াহলে সিহঁত ইমান পৰে নিজৰ বাহত নিশ্চিন্ত মনেৰে শুই পৰিছে। এতিয়া আমি অতিথিশালা পালোঁহি। চাৰিওফালে পানীৰ ঘন অন্ধকাৰ ৰিয়পি আছিল।

অউদীৰ চন্দ্ৰমাও পানীৰ ওপৰলৈ নাযি আহিছিল। কেৱল সুব-অসুবৰ ওকৰে যেন দীৰ্ঘ বিগ্ৰহত আমনি পাই সন্ধিব কাৰণে পশ্চিমফালে গোট খাইছিল। পোহৰ আৰু আন্ধাৰৰ ভিতৰত সন্ধি কৰিবলৈ সন্ধ্যাই বহুতবাৰ প্ৰযত্ন কৰিছিল। ইয়াত যদি কেতিয়াবা তেওঁ সফল হ'ব পাৰে, তেতিয়া হলে দেৱতা আৰু অসুবৰ ভিতৰৰ চিৰদিনৰ সমস্যা সমাধান হৈ যাব। চাওক, দুয়োৰে ওকৰে নিজৰ দিক্ সলাই ষড়্ভাৰোচিত গতিৰে গৈ আছে। সন্ধ্যাৰ বক্তিম কালিমাই কাকো পক্ষপাত নকৰাকৈ দুয়োকো আবৰি আছে। যি চিৰদিন কেৱল যুদ্ধ বিগ্ৰহেই কৰি থাকে তাৰ এদিন অন্ত অনিবাৰ্য।

এতিয়া পানীয়ে নিজৰ বং সলালে। পানীত চন্দ্ৰমাৰ যি কপালী পোহৰ অৰাবতে দেখা গৈছিল, সি নাইকিয়া হৈ গল। যথেষ্ট ধেমালি কৰা হল, এতিয়া গম্ভীৰতাৰ সৈতে কিবা ভবা উচিত। এনেকুৱা কিবা ভাব অহাৰ কাৰণে পানীৰোৰলৈ যেন গাম্ভীৰ্য্য আছিল। টিলাবোৰো প্ৰেতাকৃতিত পৰিণত হৈ পৰিল। গম্ভীৰ শাস্তিয়েও যে কেতিয়াবা মানুহক কিমান অস্থিৰ কৰিব পাৰে এইটো কথা ইয়াত সম্পূৰ্ণভাৱে বুজিব পাৰি। সকলো টিলাই যেন আমাৰ এটা শব্দ শুনিবৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি আছে। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে অলপ শব্দ কৰিলেই তেওঁলোক দৌৰি আহিব। কিন্তু তেওঁলোকক মাতিবলৈ সাহস ক'ত? মাজৰাতি বাক সকলোৰে অলক্ষ্যে এই টিলাবোৰ নগ্ন হৈ সৰোবৰত গা ধুৱলৈ নামে নেকি? আজি তেওঁলোক নানামে। কাৰণ আজি নিলাজ জোনবায়ো মাজৰাতিলৈকে একেবাৰে সৰোবৰক চাই থাকিব। অলপ সময়ৰ পাছতে মাঘ মাহৰ ডাঠ কুঁৱলীয়ে গোটেই সৰোবৰক ঢাকি ধৰিব। ক'ব নোৱাৰো উৰা কালৰ আগতে আকৌ এওঁলোকৰ মাঘয়ান কৰাৰ ইচ্ছা হ'বনে নহয়? এনেকুৱা কোনো পুণ্য সন্ধ্যা নকৰাকৈয়েনো বাক এই টিলাবোৰ কেনেকৈ ইমান স্থিৰ হৈ আছে?

দলঙৰ ওপৰৰ পৰা কোনোবা ওলাই আহিল। পানীত তাৰ খলখলনি উঠিল আৰু তাৰপৰা উঠা সৰু সৰু ঢৌবোৰ দূৰ দূৰণিলৈ বিয়পি পৰিল। যিদৰে গাঠৰ মানুহবোৰ নিজৰ গাঁৱত থাকে, তথাপি তেওঁলোকৰ মুখে মুখে চাৰিওফালে নানা বাতৰি বিয়পি পৰে, সেইদৰে দলঙৰ ওপৰত যি অসন্তোষ আবদ্ধ হল সি পাব পাবহিয়েই। যিদৰে শৰীৰৰ এঠাইত আঘাত লাগিলে

সৰ্ব্বান্ন শৰীৰে তাক অনুভৱ কৰে—পানীৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একে অৱস্থা। যেতিয়া পানীৰ শাস্তি ভঙ্গ হয়, তেতিয়া তাৰ পৰিণাম-ৰূপে পানীৰ ভিতৰত এক বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হৈ পৰে। এতিয়া ভাৰাৰোৰৰ বাসলীলা আৰম্ভ হল। পানীক তাৰ অনুকৰণ কৰা দেখা গল, কিন্তু ভূ-লোকৰ ভাল যে ভিন্ন-প্ৰকৃতিৰ।

ফেব্ৰুৱাৰী ১৯২৭ চন।

১৮। বেণুকাৰ শাপ

বেণুকাৰ অৰ্থ হৈছে—বালি। তেওঁৰ শাপতনো বাক কোনখন নৈ শুকাই নাযাব? গয়াৰ ফল্গু নৈয়ো এইদৰেই অন্তঃস্ৰোতা হৈ গল নহয়। তেতিয়াহলে ৰঢ়বানৰ ওচৰৰ ভোগাবোৰ নো কিয় এনেকুৱা দশা নহব? সৌৰাষ্ট্ৰত ভোগাবো (বৰষুণৰ পাছত শুকাই যোৱা নৈ সমূহ) বহুত আছে। প্ৰত্যেকৰ গাতে কোনো এগৰাকী নহয় এগৰাকী ৰাণক দেৱীৰ অভিলাপ লাগিছে নেকি? শেত্ৰজী, ভাদৱ, মজ্জু, জাজী, বজ্জমতী, মেগল আদি চাৰিওফালে বৈ থকা এই নৈবোৰৰ ভিতৰত এনেকুৱা কিমান নৈ আছে, যি বাৰমাহে পানীৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে। খণ্ডিত ভাৰতবৰ্ষ, সৌৰাষ্ট্ৰ, কাঠিয়া-বাডক বৃহত কথাত সুকীয়া যেন লাগে। তাৰ আকাৰো কেনেকুৱা। চোটিলা বা বৰডা, শেত্ৰজা বা গিৰনাৰ পৰ্ব্বতে যদি পানী দিয়ে তেতিয়া-হলেনো বাক কিমান দিব? আৰু তাৰ ছোৱালীবোৰেওনো বাক কিমান পানী কঢ়িয়াই আনিব পাৰিব? নীলগিৰি, সছাদ্ৰি, সাতপুৰা, বিছাদ্ৰি, হিন্দুকুশ আৰু হিমালয়, নগা, খাছীয়া ব্ৰহ্মীয়োমাৰ নিচিনা সুযোগ্য পৰ্ব্বত বোৰেহে মেঘবৰষা পানী পায়। পৰ্ব্বত জীয়াবীৰোৰো গৌৰৱত কিমান অলস-লুপিত হৈ ফুৰে। তেওঁলোকৰ তুলনাত বেচেৰী কাঠিয়াবাডৰ নৈ

যোৰৰ নো বাক কিমান শক্তি আছে ? বাৰিষাৰ লগে লগে নৈত পানী উপচি পৰে আৰু বৰষুণ বন্ধ হোৱাৰ লগে লগেই শুকাই যায় ।

প্ৰত্যেক নৈয়ে দুই এখন নগৰক আশ্ৰয় দিছে । ভোগাৰো নৈৰ কাৰণেই বটবান (বৰ্তমানৰ সুৰেন্দ্ৰ নগৰ) ৰ শোভা । যদি বাণক দেবীৰ অভিলাপ নালাগিলেহেঁতেন তেতিয়াহলে এই নৈৰ মুখ কিমান উজ্জল হ'ল হেঁতেন । অস্তাজ সকলৰ অভিলাপ লৈ ভাবী বংশধৰ সকলে সুদূৰ ভবিষ্যতত তেওঁৰ কি অবস্থা কৰিব ? শেত্ৰজীৰ বক্তৃতা যদি চাব খুজিছে তেতিয়াহলে তেওঁৰ বীৰ (ভায়েক) ৰ শিখৰবপওপৰবপৰা চাওক । কণ্ড ফুলৰ নিচিনা হালধীয়া ঘাইবোৰ গজি আছে । দূৰ-দূৰণিলৈকে দলিচাব নিচিনা পথাৰবোৰ বিয়পি আছে । তাৰ মাজেদি শেত্ৰজীয়ে নিজৰ পথ পৰিষ্কাৰ কৰি লৈছে । শেত্ৰজীৰ এই গতি পবিত্ৰ আৰু চিন্তাকৰ্ষক ।

মেগলৰ নাম মেগল (ময়গল ?) কিয় চল ? দেৱধৰাত ঘৰিয়ালে কোনো হাতীক ধৰি ৰাখিছিল এই কাৰণেই নেকি ? নহলে সাগৰ আৰু তাৰ মাজত থকা ওখ বালি-বাশিৰ ওপৰত তেওঁ মূৰ খুন্দিয়াইছিল ? সাগৰৰ লগত মিলিত হোৱাৰ অধিকাৰ প্ৰত্যেক নৈৰ আছে ; কিন্তু দুৰ্ভাগিনী মেগলৰ ভাগ্যত বছৰৰ ভিতৰত আঠ মাহ খণ্ডিতাৰ দৰে দুৰৈৰ পৰাই নিজৰ স্বামীক দৰ্শন কৰিবলগয়া হৈছে । যেতিয়া বৰ্ষা ঋতুত সাগৰ উত্তেজিত হৈ পৰে তেতিয়া এই দুয়োৰো সঙ্গম হয় । চোৰবাড়ৰ মামুচে এই সঙ্গমত শ্মশান পাতিবলৈ কি ভাল পালে । নহলে ইয়াৰ ভিতৰত যে কোনো যুক্তি নাই—কোনে ক'ব ? শ্মশানো ইহলোক আৰু পৰলোকৰ সঙ্গম নহয় জানো ?

ভাদৰো এনেকুৱা এখন নৈ যাৰ কাৰণে কাঠিয়াবাড়ে গৌৰৱ কৰিব পাৰে । ভাদৰৰ আচল নাম কি হ'ব ? ভাদ্ৰপদী নে ভদ্ৰাবতী ? বাহাদুৰ কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে । এই নৈয়ে যথেষ্ট সন্মান পাইছে । জেতপুৰ, নবাগড় আৰু নবী বন্দৰৰ নিচিনা ঠাই তেওঁৰ পাৰত অৱস্থিত । যেতিয়া নবী বন্দৰ পতা হৈছিল তেতিয়া চাৰ্গে তেওঁক “নবী” (নতুন) নাম দিয়া পুৰুষৰ অন্তৰত কিমান আশা, কিমান আকাঙ্ক্ষা আৰু কিমান উৎসাহ আছিল । পোৰবন্দৰতকৈয়ো ই শ্ৰেষ্ঠ হ'ব, দূৰ দেশৰ বয়-বস্ত্ৰবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ জাহাজে ইয়ালৈকে কঢ়িয়াই আনে । যদি দৈব অনুকূল হ'লহেঁতেন তেতিয়াজানো ভাদৰে টেমচ্ নদীৰ

সন্মান নাপালে হেঁতেন? কিন্তু নৈব প্রতিষ্ঠা যে তেওঁৰ পুত্ৰসকলৰ পুৰুষাৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আজি যে ভাদৰে ভাৰতৰ পশ্চিম-বাহিনী নৈ সমূহৰ নেতৃত্ব কৰিবলৈ পাইছে, এয়েই যথেষ্ট।

বৰষুণী, আজী আৰু মজু নৈ লাগিলে যিমানেই পৰোণকাৰী হওক আৰু নবা নগৰ, ৰাজকোট আৰু মোৰবীৰ বৈভৱক তেওঁ যিমানেই গোঁৰেৰে চাওক, তথাপি তেওঁ সাগৰক এবি সৰু অখাতকহে বিয়া কৰাইছে। কাঠিয়াবাড়ৰ এই নৈ সমূহে দেশীয় ৰাজ্যবোৰৰ কাৰ্য্য তথা ষড়যন্ত্ৰবোৰ প্ৰাচীন কালৰ পৰাই দেখি আহিছে। কিন্তু কাঠিয়াবাড়ৰ বিভিন্ন বিভাগৰ ৰীতি নীতিৰ দৰ্শন যদি তেওঁ আমাক কৰাই দিয়ে, তেতিয়াহলে সেই গল্প নিশ্চয় বৰ উপাদেয় হ'ব।

সৌৰাষ্ট্ৰৰ নদী-সমূহৰ পানী খোৱা সন্তানসকলৰ এইটো কৰ্ত্তব্য যে তেওঁলোকে যেন এই নৈ বোৰৰ মুখৰ পৰা জন সাধাৰণক তেওঁলোকৰ অমৃতবৰ কথা জানিবলৈ দিয়ে।

১২৬-২৭ চন।

১১। অস্বা—অস্বিকা

গৰম দিনত আমি আবু পাহাৰৰ ওপৰৰ সবষুণী আৰু বনাস নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। এই নৈয়ে ইচ্ছা কৰা সন্তোষ সাগৰৰ ওচৰ চাপিব পৰা নাই। মাজত কচৰ মকড়মিতে তেওঁলোক শুকাই ক্লীণাই নাইকিয়া হৈ গৈছে। অস্বা-অস্বিকাৰ দৰে কৌমাৰ্য্য, সৌভাগ্য আৰু বৈধৱ্য এই তিনিওটাৰ ভিতৰত এওঁলোকৰ ভাগ্যত এটাবো সুষোগ নথিল। গুজৰাট আৰু ৰাজপুতনাৰ ইতিহাসত এই নদীদ্বয় যিমানে মহত্বপূৰ্ণ হওক বজা কৰ্ণৰ দুটোপা চকুৰ পানীৰ বাহিৰে আমি এওঁলোকক কি দিব পাৰোঁ?

১২৬-২৭ চন।

২০। লাৱণ্য-ফলা লুণী

খাৰচী (মাৰোৱাৰ জংছন) ৰ পৰা সিদ্ধ হায়দৰাবাদলৈ যাওঁতে বহুত বাৰ লুণী নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। উটৰ দেশ যোধপুৰলৈ যোৱাৰ বাটো লুণী জংছনৰ পিনেই। এই কাৰণেও এই নৈৰ নাম স্মৃতি পটত অঙ্কিত হৈ আছে। ইয়াৰ ষ্টেনত কম দামত পহুৰ ছাল কিনিবলৈ পোৱা যায়। মই ইয়াৰপৰা কেইখনমান কোমল পহুৰ ছাল কিনি মোৰ কেইজনমান প্ৰিয়-পুত্ৰ লোকক ধ্যানাসনৰ কাৰণে উপহাৰ দিছিলোঁ। কৰ নোৱাৰোঁ ছালৰ এই ব্যৱহাৰৰ কাৰণে হৰিণাই তেওঁলোকৰ তপস্যাৰ অলপ পুণ্যৰ অংশ পালেনে নাই!

লুণীৰ নাম শুনিলেই অসম্ভৱত এক বিষাদৰ সৃষ্টি হয়। এনেয়ে সকলো নৈয়েই নিজৰ মিঠা পানী লৈ লুণীয়া সাগৰৰ লগত মিলি যায়। আক এইদৰেই নিজৰ পানীক গেলি-পচি যোৱাৰ পৰা বন্ধা কৰে। সাগৰৰ সঙ্গম হোৱালৈকে নৈৰ পানী মিঠা হৈ থাকিলে ভালৈ। কিন্তু বেচাৰী লুণীৰ সাগৰৰ লগত সঙ্গমো নহল আৰু শেহলৈকে তেওঁৰ পানী মিঠা হৈ নাথাকিল।

যদি এই নৈ সাম্ভৱ সৰোবৰপৰা ওলালহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁৰ থাকুৱা গুণক আমি ক্ষমা কৰিলোঁহেঁতেন, কিন্তু তেওঁৰ উদ্গম আজমীৰৰ ওচৰৰ অববলী, আৱালী বা আডাবলী পৰ্বতৰ পৰা। তাতো তেওঁক সাগৰমতী বুলি কোৱা হয়। তেওঁ গোবিন্দগড় পোৱাৰ পাছত তাৰ সৰহভাগ নৈয়ে পুষ্কৰ সৰোবৰৰ পবিত্ৰ পানী লগত লৈ আহি তেওঁৰ সৈতে লগ লাগিছে।

লুণীৰ আচল নাম আছিল লৱণ-বাৰি। ইয়াত্ৰ অপভ্ৰংশ হল লোণ-বাৰি আৰু আজিৰ মানুহৰ মুখত হল লুণী। আজমীৰপৰা আৰু লৈকে যি আৱালী পৰ্বত শ্ৰেণী বিস্তাৰিত হৈ আছে তাৰ পশ্চিম ফালৰ সকলোবোৰ পানী সক ডাঙৰ সোঁতৰ যোগেদি লুণীয়ে পায়। এই পানীৰ কাৰণেই যোধপুৰ ৰাজ্যৰ আধা ভাগত ভাল ধান খেতি হয়। পানী-শিদ্ধি (চিদ্ধ্যাৰা) ৰ খেতিও ইয়াত যথেষ্ট পৰিমাণে হয়। যিবোৰ ঠাইত লুণীৰ বান আছে, তাৰ কৃষকসকলে তেওঁক অসম্ভৱপৰা আশীৰ্বাদ দিয়ে।

তেতিয়া লুণী বালোভৰা পায়হি, তেতিয়া তেওঁ সুখৰ সলনি দুঃখ-ভোগ কৰিব লগীয়া হয়। যত মাটিয়েই থাকৰা তাত বেচেৰী নৈয়ে কি কৰিব।

যোধপুৰৰ বজা যশোৱন্তসিংহৰ সুবুদ্ধি হল। তেওঁ লুণী নৈৰ পানী থাকৰা হোৱাৰ আগতে বিলাড়ীৰ ওচৰত এটা ডাঙৰ মথাউৰি বান্ধি দিলে আৰু ২২ বৰ্গমাইলৰ এটা বিশাল সৰোবৰ সজাই দিলে। ১৩ হেক্টৰ বৰ্গমাইল পানী এই সৰোবৰত গোট খায়। ইয়াৰ গভীৰতা বৰ বেছি ৪০ ফুট হ'ব। যশোৱন্ত বজাই এই সৰোবৰ সজোৱাৰ কাৰণে ইয়াৰ নাম “যশৱন্ত সাগৰ” ধোৱাটো উচিত হৈছে। যদি কৃষক সকলক সোধা যায়— তেতিয়াহলে তেওঁলোকে ইয়াক লুণী-প্ৰসাদ বুলি ক'ব।

এই নৈয়ে নিজৰ দুশ মাইল যাত্ৰাৰ অন্তত কচ্ছৰ যুদ্ধত নিজৰ ভাগ্যক ধিকাৰ দি লুপ্ত হৈ গৈছে। এওঁৰ তিনিওখন মুখ নিমখেৰে ইমান ভৰি আছে যে সাগৰেও এওঁৰ পানীৰে আচমন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।

এইটো লক্ষ্য কৰিব লগীয়া বিষয় যে লুণী, সৰস্বতী, বনাস আৰু এনেকুৱা যিবোৰ নৈয়ে নিজৰ পানী প্ৰদ্ধাৰ সৈতে কচ্ছৰ যুদ্ধত সমৰ্পণ কৰিছে তেওঁলোকে সেই প্ৰদ্ধাৰ ফল কেতিয়া পাব আৰু এই যুদ্ধৰ পাৰৱৰ্ত্তে এই মাটি কেতিয়া উৰ্বৰ হ'ব। আজি লুণী নৈ প্ৰায় পাকিস্তানৰ সীমা পাইছেগৈ আৰু দিনে দিনে কচ্ছক বেছি লুণীয়া কৰি পেলাইছে। এনেকুৱা লোণ-প্ৰধান লোণ সমৃদ্ধ নৈক যদি আমি ‘লাৱণ্য-বতী’ বুলি কওঁ তেতিয়াহলে বৈয়াকৰণিকসকলে সেই নামক নিশ্চয় সন্মান কৰিব। অৱশ্যে কাৰ্য্য-বসিকে কি ক'ব সেইটো কোৱা টান।

১৯৫৭ চন।

২১। উংচল্লীৰ প্ৰপাত

এইবাৰ জোগৰ একেবাৰে শুকান প্ৰপাত দৰ্শনৰ বাধাক অলপ পাতল কৰিবৰ কাৰণে আন দুই এটা ভাৱ আৰু প্ৰশ্ন দুখ চোৱাৰ আৰম্ভক

আছিল। কাৰবাৰ জিলাৰ সৰ্বসংগ্ৰহ—“গেজেট”ৰ পাত সূচিয়াওঁতে জানিব পাৰিলোঁ যে জোগতক অলপ সৰু উংচলী নামৰ এটা সুলভ অল-প্ৰপাত শিৰসীৰ অলপ ওচৰত আছে। লশিংটন নামৰ এজন ইংৰাজে ১৮৪৫ চনত ইয়াৰ অনুসন্ধান কৰিছিল। বোধকৰোঁ ইয়াৰ আগতে ইয়াৰফালে কাৰো দৃষ্টি আকৰ্ষিত হোৱা নাছিল। যেতিয়া ই ইংৰাজৰ চকুত পৰিল তেতিয়া পৃথিৱীত ইয়াৰ যশস্যা বিয়পি পৰিল। এই উংচলী কত? তালৈ কোন ফালেদি যাব পাৰি? আমি কেনেকৈ যাম? আমাৰ কাৰ্য্যক্ৰমত সি ঠাই পাবনে নাপায়? তৎক্ষণাত মই এইবোৰ সোধা পোচা আৰম্ভ কৰি দিলোঁ। শ্ৰীশঙ্কৰৰাও গুলবাড়ীদেৱে দেখিলে যে এতিয়া উংচলীৰ কাৰ্য্যক্ৰম স্থিৰ নকৰিলে শাস্তি বা স্বাস্থ্য বক্ষা নহয়। এই বিষয়ে তেওঁ নিজেও মোতকৈ কম উৎসাহী নাছিল। তেওঁ কলে যে যেতিয়া বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে কাৰবাৰ জিলাৰ প্ৰপাতসমূহ পৰীক্ষা আৰু জৰীপ কৰা হৈছিল তেতিয়া ইঞ্জিনিয়াৰসকলে উংচলী প্ৰপাতক প্ৰথম, গিবসল্লা বা জোগ প্ৰপাতক দ্বিতীয়, মাগোডাক তৃতীয় আৰু সুপাৰ ওচৰৰ প্ৰপাতক চতুৰ্থ স্থান দিছিল।

সাগৰৰ লগত কাৰবাৰ জিলাৰ সম্বন্ধ খটোৱাৰ ওৰিত চাৰিখন প্ৰধান নৈ আছিল। কালীনদী, গঙ্গাবলী, অঘনাশিনী আৰু শৰাবতী। ইয়াৰ ভিতৰত শৰাবতী বা বালনদী গৈ হোম্ভাবৰৰ ওচৰৰ সাগৰত পৰিছেগৈ। দহ বছৰৰ আগতে যেতিয়া আমি দ্বিতীয়বাৰ জোগপ্ৰপাত দেখিছিলোঁ তেতিয়া নাৱত উঠি এই শৰাবতী নৈয়েদি হোম্ভাবৰৰ আগলৈ গৈছিলোঁ। শৰাবতীৰ পাৰ যেন বনলক্ষ্মীৰ সাত্ৰাজ্য্যহে।

এইবাৰ যেতিয়া আমি হবলীৰ পৰা অঙ্কোলা আৰু কাৰবাৰলৈ গলোঁ তেতিয়া আৰবেন গিৰিপথেদি “নাগমোড়ী”ৰ পথ উলিওৱা গঙ্গায়েলীক দেখিলোঁ। আৰু অঙ্কোলাৰ পৰা গো-কৰ্ণলৈ যোৱাৰ সময়ত নাৱত উঠি এইফালেই গলোঁ। মই সৰু কালত কাৰবাৰত কালী নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। পঞ্চাশ বছৰৰ এই স্মৃতি দহ বছৰৰ আগতে আৰু এবাৰ নবীন হৈ উঠিছিল আৰু এইবোৰো কাৰবাৰ পায়ৈ মই ছুৱাব গৈ কালী নৈ দৰ্শন কৰিলোঁ। কিন্তু ইমানতো মনত সন্তোষ নলগাব কাৰণে কাৰবাৰৰপৰা হলগালৈকে দহ মাইল পথ নাৱত অহা-যোৱা কৰিলোঁ।

চতুৰ্থ নৈ অঘনাশিনী তেওঁৰ নাম কিমান পৱিত্ৰ। গোৰ্ণৰ দক্ষিণফালে ওলটী বন্দৰৰ ওচৰত তেওঁ বেকা-ৰেকিকৈ গৈ খুব বিস্তৃত হৈ পৰিছে। কিন্তু লাগবলৈ যাবলৈ যি বাট পাইছে সি একেবাৰে সৰু। যত এই অঘনাশিনীয়ে লাগবৰ লগত মিলিবলৈ উজ্জ্বল হৈ সছান্ধি পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰপৰা তললৈ জশিয়াই পৰিছে, সেই ঠাই উংচল্লী প্ৰপাত নামত জনাজাত।

আমি সিদ্ধাপুৰৰ পৰা শেৰসীৰ ফালে আগ বাঢ়িলোঁ। এটা বাট শিব সীৰলৈ যোৱাৰ সলনি পশ্চিম ফালে ওলাই আহিছে। আমি সেই পিনে দিয়ৈ গৈ নীলকুণ্ড পালোঁগৈ। তাত শ্ৰীগোপাল মাভগাম্বৰৰ দদায়েক থাকে। তেওঁ বৰ প্ৰভাৱশালী জমিদাৰ। তেওঁৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰি আমি উংচল্লীৰ সন্ধানত ওলাই পৰিলোঁ। নীল কুণ্ডৰপৰা হোসতোত (নতুন বাগিচা) লৈ যাব লগীয়া আছিল। তাত আমি এখন সামৰিক বিভাগৰ জীপ যোগাব কৰিলোঁ। সেই কাৰণে আমাৰ এই হাবি পাৰহোৱাৰ কাৰণে কোনো চিন্তা নাথাকিল। হোসতোতৰ পৰা আমি হোম্বেকো (সোণৰ শিং)ৰ পথেদি যাবলগীয়া আছিল। কিন্তু এই বাটেদি মটৰ গাড়ীতো দূৰৰ কথা গৰু গাড়ী বা দোলাত যোৱাও অসম্ভৱ। ইয়াক বাণৰ বাটেহে বোলা উচিত। আমি আমাৰ জীপখন একোপা গছৰ ছাঁত জিৰাবৰ কাৰণে থলো আৰু "অথামতো প্ৰপাত-জিহাসা" বুলি কৈ হাবিত বাট উলিয়াবলৈ লাগি গলোঁ। হোসতোতৰ পৰা এখন স্থানীয় যুৱকে হাতত এখন ডাঙৰ কাটি লৈ আমাক বাট দেখুৱাবৰ কাৰণে আগে আগে গৈ আছিল। বোধকৰো এই বেচেৰাৰ লাহে লাহে যোৱাৰ আৰু সৃষ্টি-সৌন্দৰ্য্য চোৱাৰ অভ্যাস নাছিল। তেওঁ বৰ বেছি আগে আগে যাবলৈ ধৰিলে। সেই কাৰণে তেওঁ অহাত আমাৰ বৰ সুবিধা নহল। আমি অলপ আগ বাঢ়ি গলোঁ। তাৰ পাছত ওপৰলৈ উঠিলোঁ, তললৈ নামিলো আৰু এইদৰেই উঠানমা কৰি আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ। এনেতে হাবিবোৰ ডাঠ হৈ আহিল আৰু অলপ সময়ৰ পাছতে চাৰিওফালে আন্ধাৰে চাটি ধৰিলে।

So steep the path, the foot was fain

Assistance from the hand to gain.

হাবিতলীয়া বাটেই আমাৰ প্ৰধান অন্তৰায় আছিল। তাত ইমাম শুকাৰ

পাত জমা হৈ আছিল যে ভবি পিচলি নোষোৰাটোহে আচৰিত—। ভগবানৰ কৃপাত এই শুকান পাতৰ মাজৰ পৰা কোনো সাপ-বেং নোলাল। নহলে আমাৰ উংচলী যাত্ৰা যেনে আছিল তেনেই বৈ গল হেঁতেন। যি ঠাইত বৰ বেছি ভাললৈ নামি যাবলগীয়া হৈছিল তাত লাথুটিৰে পাতবোৰ আঁতৰাই লৈ কোনো শিল বা গছৰ শিপা আছে নেকি চাবলগীয়া হৈছিল। হুণবীয়া বাৰ বাজি গল। কিন্তু গছৰ “স্নিগ্ধ ছাঁয়াত—” তেতিয়াও বদৰ আগমন হোৱা নাছিল। যাওঁতে যদি আমি গৰম কাপোৰ লৈ নগলোহেতেন, তেন্তে আমাৰ বৰ জাৰ লাগিল হেঁতেন। অলপ আগ বাঢ়ি গৈ এজনে আনজনক সুধিলে—“আমি বাক কিমান আহিলোঁ? এতিয়া আক কিমান বাকী আছে?” সকলোৰেই অনভিজ্ঞ। কিন্তু সিদ্ধাপুৰৰ পৰা এজন আয়ুৰ্বেদিক কৰিবাজ কেমেৰা লৈ আমাৰ লগত আহিছিল। এই ভ্ৰমলোক এবছৰৰ স্নাগতে আন কোনো বাটেদি উংচলীলৈ গৈছিল। নিজৰ আগৰ অনুভৱৰ যোগেদি তেওঁ আমাক বাট দেখুৱাই নিছিল। মাজে মাজে এই নাম মাত্ৰ বাটটো বন্ধ হৈ গৈছিল আৰু আমি কেৱল অনুমানৰ দ্বাৰা আগ বাঢ়িব লগীয়া হৈছিল। কিন্তু আচল বিপদ বাট বন্ধ হৈ গলে নহয় বৰং যেতিয়া এটা হাবিতলীয়া বাট ফাটি ছুটাই যায় তেতিয়াহে। যেতিয়া আচল বাট দেখুৱাবলৈ কোনো নাথাকে আৰু কেৱল অনুমানৰ দ্বাৰা বাট উলিয়াব লগীয়া হয় তেতিয়া—‘যদ্ ভাবি তদ্ ভবতু’, যি হব লগা আছে সি হবই ইয়াকে কৈ নিজৰ ভাগ্যক ধিয়াই কোনো এটা হাবিতলীয়া বাট ধৰি লব লগীয়া হয়। কোনোবাই কৈছিল যে দুৰৰ পৰা প্ৰপাতৰ শব্দ শুনা যায়। মোৰ কাণ বৰ চোকা নহয়। এধনে কেতিয়াবাই পদভ্যাগ কৰিলে আৰু আনধনে কেৱল কামৰ কথাহে শুনে। কিন্তু নিজৰ কল্পনা শক্তিৰ সম্বন্ধে মই সেইটো নকওঁ। মই কাণ আৰু কল্পনা দুয়োৰো সহায়ত শুনাৰ চেষ্টা কৰিলোঁ। কিন্তু যাক প্ৰপাতৰ শব্দ বুলি কোৱা যায় তেনেকুৱা একো শব্দ শুনা নাছিলোঁ। যদি কববাত মোঁ মাথিয়ে গুণ-গুণালে হেঁতেন তেতিয়াহলে ময়ে কলোহেউন—“এবা হয় সৰ্টাকৈয়ে প্ৰপাতৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গৈছে।” কঠিন পথ যাত্ৰাত তৎক্ষণাত বন্ধুৰ লগত একমত হোৱাটো যদিও মোৰ বতাব আছিল কিন্তু ইয়াত মই নিকপায় আছিলোঁ।

এফালে মই হাবিৰ ভয়াবহ সুন্দৰতাৰ বস-পান কৰিছিলোঁ আৰু আনফালে মোৰ মৰমৰ সৰোজৰ কাৰণে চিন্তা আছিল। যেতিয়া সৰোজে কলে যে “এনেকুৱা অৰণ্য যাত্ৰাৰ অন্তত যদি কোনো প্ৰপাত দেখা নাযায় তথাপি এইটো কব লাগিব যে ইয়াতলৈ অহা অসম্ভৱ হোৱা নাই। কিমান শুৱনী এই হাবি! আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ গছবোৰক আকৌৱালি থকা এই লতাবোৰ। ইয়াৰ সকলোৱেই সুন্দৰ—।” তেতিয়া মনে মনে বৰ সন্তোষ পালোঁ। আমাৰ কাৰণে এই বাটত ঘোৱাটো বৰ অসম্ভৱ যেন হৈ পৰিছিল। এহাতত লাখুটি আৰু আন হাতেৰে কাবোৰাৰ কান্ধত ভৰ দি নমা সন্দেহপ্ৰদ আছিল। কিন্তু তেতিয়াও সৰোজৰ উৎসাহ কম নাছিল। সি কলে— “মোৰ বৰ ভাল লাগিছে, কিন্তু আনক অসুবিধাত পেলাইছোঁ কাৰণেহে মোৰ বেয়া লাগিছে। এতিয়া নামিছোঁ, আকৌ যে উঠিব লাগিব।”

মই কলো—“এবাৰ উংচল্লী দৰ্শন কৰাৰ পাছত যি কোনো প্ৰকাৰে ঘূৰি আহিব লাগিবই। কিন্তু আমি অলপ জিৰাই শতাইহে যাম। প্ৰপাতলৈ আৰু বেছি দূৰ নাই। ইয়াৰ পৰাই প্ৰপাতৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গৈছে। গতিকে এতিয়া যিমান সোনকালে পৰা যায় যাগ বঢ়াহে উচিত।” আমাৰ পথ প্ৰদৰ্শকে তললৈ গৈ ৰিঙিয়ালে। কবিৰাজজনে কলে—“বোধকৰো তেওঁ পানী দেখিছে।” এইবাৰ আমাৰ উৎসাহ আৰু বাঢ়ি গল। আমি আকৌ নামিলো আৰু আগুৱাই গলোঁ। তাৰ পাছত সোঁফালে ঘূৰিলোঁ। প্ৰপাত চাবৰ কাৰণে আমাৰ মন ব্যাকুল হৈ আছিল। শেহত সেই প্ৰপাতৰ মুখ দেখিবলৈ পালোঁ।

এটা ঠেক গিৰিপথৰ একাষে আমি থিয় হৈ আছিলোঁ আৰু আনফালে অঘনাশিনীৰ পানী যাক বাতিপুৰা আমি জীপেৰে আহোঁতে তিনি চাৰিবাৰ অতিক্ৰম কৰি আহিছিলোঁ। ইয়াত এটা তিনিচুকীয়া ডাঙৰ শিলৰ যোগেদি তললৈ নামিবলৈ সাজু হলো। যিদৰে বাগ্ৰযন্ত্ৰ নহলে গান শুনি ভাল নালাগে সেইদৰে প্ৰপাতৰ পানীৰ শব্দ শুনিলেও প্ৰপাত দৰ্শন সাৰ্থক যেন নালাগে।

উংচল্লী প্ৰপাত জোগৰ বাজাৰ দৰে একে জাপতে তললৈ নামি নাহে। যিদৰে আমি বাতিপুৰা পাতল টোপনিত প্ৰত্যেক অংশক অৰ্জজাগ্ৰত অবস্থাত অনুভৱ কৰোঁ, সেই দৰে অঘনাশিনীৰ পানীয়ে এটা এটা চিৰিৰ পৰা জপিয়াই

বগা বৰ্ণৰ বহুত বকমৰ পৰ্কা তৈয়াৰ কৰে। এনেকুৱা শুভ্ৰ পানীত সংসাৰৰ মহাপাপো 'অৰ' (পাপ) সহজতে ধুই মচি পেলাব পাৰি।

ষিদ্ধৰে কুলাত ধান আৰিলে ধানবোৰ নাচি-বাগি সৌফালৰ চুকলৈ দৌৰি আহে, সেই দৰে ইয়াৰ পানী পৰ্বতৰ শিলৰ ওপৰৰপৰা বাগৰা সময়ত বোঁকা হৈ পৰে আৰু ফেনৰ বলয় হৈ তললৈ জপিয়ায়। যেতিয়ালৈকে এই পানীৰ আঁতি-গুৰি নাপাওঁ তেতিয়ালৈকে যোৰ মনত সন্তোষ নালাগে। কিছুমান মানুহ আমাতকৈ আগ বাঢ়ি গল আৰু গছৰ ডালত ধৰি তললৈ নামিবলৈ ধৰিলে। এইদৰে যাওঁতে যাওঁতে আমি গৈ সম্পূৰ্ণ প্ৰপাতৰ সৈতে অৰণ্ড সান্ধাংকাৰ কৰোৱা এটা ডাঙৰ শিলৰ ওচৰ পালোৱৈ। তাৰ ওপৰত থিয় হৈ আগফালৰ ডাঙৰ ওখ শিলৰপৰা বাগৰা পানীৰ প্ৰপাতক চোৱা জীবনৰ এক অনুপম আনন্দ আছিল। আমি একে দৃষ্টিৰে পানী চাবলৈ ধৰিলোঁ। কিন্তু পানীৰ হলে আমাৰ ফালে চাবলৈ সময় নাছিল। তেওঁ নিজৰ আনন্দ বিহ্বলতাত মত্ত হৈ আছিল। ফাকুৰ গুৰিৰ বগা বজৰ ভিতৰত যি উৎকৃষ্টতা থাকে সেই জীবনবতাবত সেয়েহে আছিল।

ভগবান সূৰ্য্য নাৰায়ণে ওপৰৰপৰা আমাক আলীৰূপ দিছিল। বদন্ত সকলোৰে গা দেই-পুৰি গৈছিল। কিন্তু আমি প্ৰপাত চোৱাত ইমান ব্যস্ত আছিলোঁ যে সেইফালে আমাৰ আক্ৰেশেই নাছিল। সূৰ্য্যদেৱৰ আলীৰূপ লোৱাত উৎকলী প্ৰপাতৰ যি শক্তি আছিল যোৰ ভিতৰত তেনেকুৱা শক্তিৰ অভাৱ আছিল। পানীয়ে চিক্‌মিকাট বগা পাতৰ কাপোৰৰ নিচিনা শোভা দেখুৱাই আছিল। A moving tapestry of white stain and silver filigree. কটকত ৰূপৰ তাঁৰৰ দৰা অতিশয় সূক্ষ্ম আৰু অত্যন্ত সুন্দৰ ফুল, গহনা আদি তৈয়াৰ হয়। মই উৰিছাত তাঁৰেৰে তৈয়াৰী পিপল গছৰ পাত, পহুম ফুল আদি বহুত ধৰণৰ বস্তু হেঁপাহ পলুৱাই চাইছিলোঁ আৰু কৈছিলোঁ যে নিঃসন্দেহে এই গছনাই কটকৰ নাম সাৰ্থক কৰিছে। ইয়াত আকৌ প্ৰকৃতিৰ হাতেৰে সজা আৰু ক্ষণে ক্ষণে পৰিবৰ্ত্তন হৈ থকা ৰূপৰ সুন্দৰ আৰু সজীৱ গহনাবোৰ দেখি যোৰ কটকৰ কথা মনত পৰিছিল। সোণৰ ঢাকনীৰে হয়তো সত্যৰ ৰূপ ঢাক খাই যাব পাৰে। কিন্তু ৰূপৰ সজীৱ তাঁৰৰ কামৰ দৰা প্ৰকৃতিৰ বাস্তৱিকতা আচৰিত ধৰণে ব্যক্ত হৈ

পৰিছিল। এতিয়া এই মতাক কি কৰোঁ। কিদৰে ইয়াক আশ্বাস্য কৰোঁ। কত খণ্ড? কিদৰে ভুলি লৈ যাওঁ। মই এই মধুৰ ব্যাকুলতা অনুভব কৰিছিলোঁ। এনেতে পুৰণা অভ্যাসৰ কাৰণে মোৰ মুখৰ পৰা অমায়াসে 'ঈশাৰাস্ত'ৰ মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ হল। এৰা, সঁচাকৈয়ে এই অগতক ঐশ্বৰ্য্যৰ দ্বাৰা চকা উচিত যিদৰে আগফালৰ বেকা শিল পানীৰ আৱৰণত ঢাক খাই যায় আৰু সেই আৱৰণ চেতনাৰ জ্বলিঙনিত বিয়পি পৰে। যি যি দেখা যায় লাগিলে সি চৰ্ম চকুৰ দৃষ্টিৰে হওক বা কল্পনাৰ দৃষ্টিৰেই হওক সকলোকে আশ্বতকুৰ দ্বাৰা ঢাকি পেলোৱা লাগে। তেতিয়াহে নিৰ্লিপ্তভাৱে শেহলৈকে অখণ্ড জীৱনৰ আনন্দ পোৱা যায়। ইয়াৰ বাহিৰে মানুহৰ কাৰণে আন কোনো পথ নাই।

মোৰ চকু তললৈ গল। তাত এটা শীতল কুণ্ডৰ সেউজীয়া নীলা পানীত প্ৰপাতৰ পানী পৰি আছিল। এই পৰিগ্ৰহ ভাল নহয় বুলি জানি অলপ সময়ৰ পাছতে এক সুন্দৰ প্ৰবাহত সেই সমুদায় জলবাশি বোৱাই দিছিল। অঘনশিনীয়ে নিজৰ একা বেকা গতিৰে দাঁতি কাৰবৰ সকলো ভূমিক পবিত্ৰ কৰাৰ আৰু মানৱ জাতিৰ অনেক ধৰণৰ (জুহাৰণ) পাপ (এনস্) ক ধুই পেলোৱাৰ ব্ৰত অবিৰত ভাবে পালন কৰি আহিছে। শেহত মই তেওঁৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ।

যুযোধি অশ্বং জুহবাণম্ এন'

ভূয়িষ্ঠাং তে নম উক্তিং বিধেম।

হে অঘনশিনী। আমাৰ এই কুটিল পাপক নাশ কৰি দিয়া। আমি তোমাৰ কাৰণে অশেষ শ্লোভ বচনা কৰিম।

জুন ১৯৪৭ চন।

২২ ॥ গো-কৰ্ণ যাত্ৰা

মাকৰ আদেশ অনুসৰি লক্ষ্যপতি বাৰণে হিমালয়লৈ গৈ তপস্যা কৰিবলৈ বহিল। শিৱ ভক্ত মহান সন্নাট বাৰণৰ মাকে নো বাক সাধাৰণ শিলৰ

লিঙ্গক কেনেকৈ পূজা কৰে ? তেওঁ পুতেকক কলে—“বোৱা বোপাই, কৈলাসলৈ গৈ সদাশিৱৰ পৰা তেওঁৰ আত্মলিঙ্গ লৈ আহা। তেতিয়াহে মই পূজা কৰিব পাৰিম।” মাতৃভক্ত বাৰণ বাওনা হল। তেওঁ প্ৰত্যেক দিনাই মানস সৰোবৰৰ পৰা এশ পদ্ম ফুল তুলি কৈলাসনাথৰ পূজা কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ এই তপস্যা এহেজাৰ বছৰলৈকে চলিল।

এদিন কব নোৱাৰি কেনেকৈ নটা পদ্ম ফুল কম আছিল। পূজা কৰি থাকোঁতে মাজত উঠিব নোৱাৰি আক এশটাৰ ভিতৰত এটা পদ্ম ফুল কম হলেও পূজা কৰিব নোৱাৰি। এতিয়া কি কৰা যায় ? আশুতোষ মহাদেৱ শোণকালে কন্তও হয়। তেওঁৰ সেৱাত যদি অলপো ক্ৰটি হয়, তেতিয়া হলে সৰ্বনাশ হল বুলিয়েই ধৰি লওক। বাৰণৰ বুদ্ধি আৰু সাহসো কেঁচা নাছিল। তেওঁ নিজৰ এটা এটা মূৰ-কপী পদ্ম ফুল তুলি পূজাত নিবেদন কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেকুৱা ভক্তিৰ দ্বাৰা কি প্ৰাপ্ত নহয় ? ভোলানাথ প্ৰসন্ন হৈ গল আৰু তেওঁ কবলৈ ধৰিলে “বৰ লোৱা। তুমি যিমান বৰেই বিচাৰা তথাপি তোমাৰ এই তপস্যাৰ আগত সি একোৱেই নহয়।” বাৰণে কলে—“মোৰ আই পূজাত বহি আছে। আপোনাৰ আত্মলিঙ্গ লাগে।” কেৱল মাত্ৰ বাৰণৰ মুখৰপৰা কথাটো ওলাবলৈহে পালে শম্ভুৱে নিজৰ হিয়া ফালি আত্মলিঙ্গ উলিয়ালে আৰু বাৰণক দি দিলে।

ত্ৰিহুবনত হাঁহাকাৰ লাগি গল। দেৱাদিদেৱ মহাদেৱে আত্মলিঙ্গ দিছে। আৰু সিনো বাক কাক ? সুবাসুৰৰ কাল বাৰণক। এতিয়া তিনিও লোকৰ অৱস্থা কি হব ? ব্ৰহ্মাই বিষ্ণুৰ ওচৰলৈ চাপলি মেলিলে। লক্ষ্মীয়ে সবৰভীক সুধিবলৈ গল, ইন্দ্ৰ অজ্ঞান হৈ পৰিল। শেহত সকলোৱে বিঘ্ন-নাশক গণপতিক আৰাধনা কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু তেওঁক কলে—“লাগিলে যিহকে নকৰক কিন্তু এই লিঙ্গ যাতে লক্ষা নাপায়গৈ, তেনেকুৱা কিবা এটা উপায় কৰক।”

মহাদেৱে বাৰণক কৈছিল—“এই লিঙ্গ লোৱা। ইয়াক যি ঠাইতে ধৰা তাতে ই স্থিৰ হৈ যাব।” মহাদেৱৰ লিঙ্গ পাবাতকৈও গধুৰ আছিল। বাৰণে তাক লৈ পশ্চিম সাগৰৰ পাৰেদি গৈ আছিল। সন্ধ্যা লাগি আছিল।

ইফালে বাৰণৰ প্ৰসাৰ কৰিব লাগিল। শিৱলিঙ্গ হাতত লৈ বহিব নোৱাৰি। মাটিখনো ধৰ কেনেকৈ? বাৰণৰ মনত দোখোৰ-মোখোৰ লাগিল। এনেতে দেৱতা সকলৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি গণেশে গৰখীয়া লৰাৰ ৰূপ ধৰি গক চবাই চবাই তাত উপস্থিত হল। বাৰণে কলে—“হেবা গৰখীয়া, এই লিঙ্গটো অলপ ধৰাচোন। মাটিত নথৰা।” গণেশে কলে—এইটোতো বৰ গধুৰ। যদি ভাগৰি পৰোঁ তেতিয়াহলে তিনিবাৰমান তোমাক চিয়ঁৰিম। সিমান সময়ত যদি ভূমি আহা ভালৈ, নহলে তোমাৰ কথা ভূমিয়েই জানিবা।” তেওঁৰ প্ৰসাৰ কৰোঁতেনো বাক কিমান সময় লাগিব? বৰাণ বহিল। বহোঁতেতো বহিল কিন্তু কব নোৱাৰি কেনেকৈ আজি তেওঁৰ পেটৰপৰা সাত-সমুদ্ৰ তেৰ নৈব পানী বৰলৈ ধৰিলে। কাণত লগুণ আছিল। মুখেৰে মাতিব নোৱাৰে। সিদ্ধি বিনায়কে তেওঁৰ কথা অনুসৰি তিনিবাৰ বাৰণৰ নাম ললে। আক শেহত খুব চিয়ঁৰি সেই লিঙ্গটো মাটিত নমাই ধৈ দিলে যেন তেওঁৰ এই বোজা অসহ্য হৈ পৰিছিল। মাটিত ধোৱাৰ লগে লগে লিঙ্গ গৈ পাতালত প্ৰবেশ কৰিলে। বাৰণে খজত অলি পকি গগনপতিৰ মূৰত খুব জোৰেৰে এটা ঘোঁচা মাৰি দিলে। গজাননৰ মূৰ তেজোৰে লুঙুৰি-পুতুৰি হৈ পৰিল। ইয়াৰ পাছত বাৰণে লিঙ্গ উলিয়াবলৈ চপলিয়াই গল। কিন্তু পাতালত প্ৰবেশ কৰা লিঙ্গক কেনেকৈ অনা যায়? গোটেই পৃথিৱী কঁপিবলৈ ধৰিলে। তথাপি লিঙ্গ বাহিবলৈ নোলাল। শেহত বাৰণে লিঙ্গটো খামোচ মাৰি ধৰি মুচৰি পেলালে। আক ইয়াৰে চাৰিটা টুকুৰা তেওঁৰ হাতলৈ আহিল। হতাশ হৈ তেওঁ চাৰিওটা টুকুৰা চাৰি দিশে পেলাই দিলে। শেহত শুদ্ধ হাতেৰে লক্ষ্যলৈ উলটি গল।

যতেই লিঙ্গ মুচৰি পেলোৱা হৈছিল সেয়েই হৈছে “গো-কৰ্ণ মহা-বলেস্বৰ।” গোটেই পৃথিৱীত ইয়াতকৈ অধিক পবিত্ৰ তীৰ্থস্থান আক নাই।

গো-কৰ্ণ মহাবলেস্বৰ কাৰৱাৰ আক অঙ্কোলা বন্দৰৰ মাজত অৱস্থিত তদুৰী বন্দৰৰ প্ৰায় ছয় মাইল উত্তৰে ঠিক সাগৰৰ পাৰত। দক্ষিণত ইয়াক কাশীতকৈও অধিক পবিত্ৰ বুলি ধৰা হয়। লিঙ্গৰ বেচি ভাগ মাটিৰ ভিতৰতহে আছে। তাৰ জলাধাৰৰ মাজত এটা ডাঙৰ কুঠা আছে। তাৰ ভিতৰত বুঢ়া আতুলি সুমাই দিলে লিঙ্গ স্পৰ্শ কৰিব পৰা যায়। দৰ্শনৰতো

এইটাই মুঠে। তাৰ পূজাবীয়ে কয় যে লিঙ্গৰ শিল অভিশয় কোমল। শুভ লকলৰ স্পৰ্শত ই কয় ঘাব পাৰে। সেই কাৰণেই আগৰ মানুহে এনেকুৱা দিহা কৰি থৈ গৈছে। বহুত বছৰৰ পাছত কেতিয়াবা কেতিয়াবা কিবা মঙ্গলজনক চিন দেখিলে তাৰ ওপৰৰ চাকনীখন খুলি পেলোৱা হয় আৰু দাঁতি কাষৰ চূণ বালিৰ কামৰ আঁতৰাই মূল লিঙ্গক দুই তিনিহাত দলৈকে মুকলি কৰি দিয়া হয়। কেইমাহমান মুকলি কৰি থোৱাৰ পাছত মুক্তা পিহি তৈয়াৰী কৰা চুণেৰে আটকী দাঁতি কাষৰ চূণৰ কাম কৰা হয়। যদি মই পাহৰা নাই, তেতিয়াহলে এই কামৰ নামক “অষ্ট বন্ধ” বা তেনেকুৱা কিবা বুলি কয়।

যেতিয়া আমি কাৰবাৰত আছিলোঁ, তেতিয়া এবাৰ কপিলামণ্ডীৰ নিচিনা দুৰ্গত অষ্ট বন্ধ যোগ পাইছিলোঁ। পূজনীয় পিতাদেউ, আই আৰু মই—এই যাত্ৰাত আমি তিনিও গৈছিলোঁ। তদুৰী বন্দৰত মোক ডাঙি লবলৈ ‘ভাবী’ লোৱা হল। ভাৰীৰ কান্ধত উঠি মই গোকৰ্ণলৈ গলোঁ। কোটি তীৰ্থত স্নান কৰিলোঁ। গো-কৰ্ণ মহাবলেশ্বৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। স্মশান-ভূমি আৰু তাৰ বন্ধক হৰিশ্চন্দ্ৰকো দৰ্শন কৰিলোঁ। যত হাড়বোৰ পেলাই দিলে গলি যায়, তেনেকুৱা এখন তীৰ্থ দেখিলোঁ। অহলাবাঈৰ অন্নসত্ৰত সেই সতী-সাক্ষীৰ মূৰ্ত্তি চালোঁ। মূৰত দুখ পোৱাৰ চিন থকা আৰু দুখন হাত থকা গৰখীয়া গণেশ (গজানন) ক দৰ্শন কৰিলোঁ। তাত ব্ৰহ্মাৰ এটা মূৰ্ত্তি দেখিবলৈ পালোঁ। সকলোতকৈ ডাঙৰ কথা এইটোৱেইযে বাৰণৰ সেই এশিদ্ধ এশ্বৰ কুণ্ডটোও দেখিলোঁ। আজিও তাত পানী ভৰি আছে আৰু তাৰপৰা দুৰ্গন্ধ ওলাইছে। তাত আৰু বহুত কিব। কিবি দেখিছিলোঁ, কিন্তু যেইবোৰ কথা আজি মোৰ মনত নাই।

এই এদেশৰ এটা বিশেষত্বৰ কথা কবলৈ মই পাহৰি গৈছিলোঁ লাগিলে দুখীয়াৰ ঘৰেই হওক বা চহকীৰ ঘৰেই হওক, সকলোৰে ঘৰৰ মজিয়া পকা আছিল আৰু সিও কলা মাৰ্কল পাথৰৰ নিচিনা টান আৰু চকচকীয়া, যত নিজৰ মুখ দেখা যায়। গৰম কালি দুপৰীয়া মানুহে একো কানি-কাপোৰ নপৰাকৈ সেই পকাত খুব সুখেৰে শুব পাৰে। মাছে মাছে সেই পকাক গোবৰ আৰু কাজল মিহলাই খোৱা হয়। কিন্তু হাতেৰে মচিব নোৱাৰি।

ইয়াত ভামোল গছৰ এক প্ৰকাৰৰ ছাল পোৱা যায়। তাৰে মজিয়া মচিলে খুব চকচকীয়া হয়। তাৰ ভাৰত এই ছালক “পোৰলী” বুলি কয়।

গো-কৰ্ণৰ পৰা উলটি আহোঁতে ডমড়ী লৈকে সাগৰেদি “ঈম লাল”ত অহাৰ ইচ্ছা আছিল। মোচুৱী বতাহ আৰম্ভ হবলৈ মাত্ৰ অলপ দিনহে বাকী আছিল। আঠ দিনৰ পাছত “মেচিন ব’টো” বন্ধ হোৱাৰ কথা—। এই কাৰণে উলটি অহা যাত্ৰীবোৰৰ ভিৰ বৰ বেচি হৈছিল। ডমড়ী বন্দৰেদি অহা যাত্ৰীয়ে জাহাজত ঠাই পায়নে নাপায় সিও সন্দেহজনক হৈ পৰিছিল। সেই কাৰণে আমি ‘ঈম লাল’ত উঠি সোণকালে জাহাজ ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিলোঁ।

গোকৰ্ণৰ বন্দৰ বান্ধি থোৱা নাছিল। তাৰ দাঁতিত মোৰ এবুকু পানী হৈছিল। ইয়াৰ পৰা নাৱত উঠি “ঈম লাল”লৈ যাব লগীয়া হল। ডেকা মানুহ বোৰ নাৱলৈকে খোজ কাটি যায়। কিন্তু তিবোতা আৰু কেছুৱা লৰা-ছোৱালীবোৰ ভাৰীৰ বোকোচাত উঠি নহলে হুটা ভাৰীৰ ‘হাত পাঙ্কী’ত বহি যোৱাৰ বাহিৰে আৰু আন একো উপায় নাই।

আৰম্ভতে এটা অমঙ্গল হল। এজনী হুখীয়া বুঢ়ী মানুহ অলপ শক্ত আৱত আছিল। কিন্তু তাইৰ হাতত হুটা ভাৰী ভাৰা কৰিব পৰা পইচা নাছিল। তাই এটা পইচা লুণীয়া ভাৰীক বেচি পইচা দিয়াৰ লালচ দেখুৱাই তাক বোকোচাত তোলাবলৈ মান্তি কৰিলে। মানুহটোও ক্লীণ আছিল। সি বুঢ়ীক উঠাবলৈ মাটিত বহিল। বুঢ়ী তাৰ কান্ধত উঠিল। সি বুঢ়ীক লৈ থিয় হোৱাৰ লগে লগে দুয়ো ধপ্পৰে পৰিল। এনেতে এক চকল চোৱে দৌৰি আহি দুয়োকে কৃতৰ্ণ কৰি দিলে। এইখন মেচিন ব’ট শেহৰ কাৰণে গোকৰ্ণৰ ৰাজ্যও বহুত আছিল। এই সকলোবোৰ ইয়াত কেনেকৈ আঁতৰ। এই কাৰণে এশজন মানুহ বহিব পৰা এখন ডাঙৰ নাও ‘ঈম লাল’ৰ পাচফালে বান্ধি দিয়া হল। কাক্ষীয়া বিভাগৰ এজন অফিচাৰ বহা এখন নাৱো তাত বান্ধি দিয়া হৈছিল। মই দেখিলোঁ যে প্ৰাইভেট নাওবোৰৰ ব’ঠা ‘ফেন’ৰ নিচিনা হুখীয়া আছিল আৰু কাক্ষীয়া বিভাগৰ অফিচাৰৰ নাৱৰ ব’ঠা ক্ৰিকেটৰ বেটৰ নিচিনা দীঘল আৰু চেপেটা—। আমাৰ দলটো ঠিক সময়তে ওলাই পৰিল। দুই এমাইল মান আগ

বাঢ়িলো। এনেতে গোটেই আকাশখন মেঘে ঢাকি ধবিলে। বতাহ বেগেবে বলিবলৈ ধবিলে। চৌবোবে জোবেবে জপিয়াবলৈ ধবিলে যেন ডেওলোকে কিবা বব ডাঙব নিমজ্ঞহে পাইছে। নাওবোব আক জীম লাল জোকাবিবলৈ ধবিলে। ইয়াৰ পাহত ববমুণৰ ডাঙব ডাঙব চিটিকনি। এতিয়া কি হব? জীম লাল খনো পোহ নমনা গকব দবে তলে ওপৰে জপিয়াবলৈ লাগিল। পাহফালৰ নাৰব বচিবপৰা কব্-কব-কব্-কব শব্দ আহিবলৈ ধবিলে। এনেকুৱাতে জীম লাল আক নাৰব মাজত এনেকুৱা এটা প্ৰকাণ্ড চৌ আহিল যে নাওবোব তাত অদৃশ্য হৈ গল।

মই জীম লালৰ 'বয়লাব'ৰ ওচৰত কাঠৰ তক্তাৰ ওপৰত বহিছিলো। আমাৰ কেপ্তেইন অতি বেগা-বেগিকৈ আহি জাহাজৰ ওচৰ পাবহি লাগে। সেই কাৰণে ডেও অধৈৰ্য্য হৈ জীম লালখন খুব বেগাই এৰি দিলে। তক্তাখন গৰম হৈ গল আক মোৰ গা পুৰিবলৈ ধবিলে। কি কৰো বুজিব পৰা নাছিলো। অলপ ইফাল সিফাল হলেই সাগৰত পৰাৰ ভয় আহিল। আক তাত সেইদৰে বহি থকাও মোৰ কাৰণে অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল। এই কষ্টৰ পৰা মই অতি আচৰিত ধৰণেবে হাত সাৰিলো। সাগৰৰ এটা প্ৰচণ্ড চৌ মোৰ পিনে আগ বাঢ়ি আহিল আক সি মোক ভৰিবপৰা মুৰলৈকে গা ধুৱাই দিলে। মোৰ পিতাদেউ বব ক্লান্ত হৈ পৰিছিল আক আয়ে কুল-দেৱতাক স্মৰণ কৰিবলৈ ধবিলে।

‘মজ্জেশা। মহাকল্পা। মায়বাপা। তুচ্ছ আতাং আংহাংলা ভাব।’

মুঘল ধাৰেবে ববমুণ দিবলৈ ধবিলে। আমি জীম লালত অলপ সুবন্ধিত হৈ আছিলো। কিন্তু পাহফালৰ সেই নাওবোৰৰ কি দশা হৈছিল? প্ৰথমতে জীম লালে পানী কাটি ধাবলৈ ধবিলে। যেতিয়া লৈকে কেৱল বতাহৰ জোৰ আছিল তেতিয়ালৈকে নাৰত পানী সোমোৱা নাছিল। কিন্তু যেতিয়া বতাহ আক ববমুণৰ ভিতৰত প্ৰতিযোগিতা চলিল আক দুয়োৰো অটু-হাঙ্গ বাঢ়িব ধবিলে তেতিয়া একোটা চৌতে নাৰব প্ৰায় আধাভাগ ঠাই পানীৰে উপচি পৰিল। যেতিয়া চৌ আগফালৰ পৰা আহিছিল তেতিয়ালৈকে ঠিকেই আছিল। নাওবোৰ চৌত উঠি আগবাঢ়ি গৈছিল। আকো কোনো কোনো সময়ত যেতিয়া নাওবোৰ চৌৰ বুকুৰপৰা নামিছিল তেতিয়া

ভলৰ পৰা নতুন চৌ উঠি নাওবোৰক ছোকাৰি পেলাইছিল। আৰু নাওত যিবোৰ মানুহ থিয় হৈ আছিল তেওঁলোক এজন আনজনৰ গাৰ ওপৰত পৰি গৈছিল।

কিন্তু এতিয়া চৌ দাঁতিয়েদি আহিবলৈ ধৰিলে। নাওৰ ভিতৰত বহি থকা তিবোতা আৰু লৰা ছোৱালীবোৰে কেৱল উচুপি উচুপি কন্ধাৰ বাহিৰে আৰু কি কৰিব? তাত যিমান যুৱক-যুৱতী আছিল তেওঁলোক সকলোৱে টেমা, কলহ আদি হাতত যিহকে পাইছিল তাৰেই বাহিৰলৈ পানী পেলাইছিল। ফায়াৰ ইঞ্জিনৰ পাইপেও জানো ইয়াতকৈ বেগাই কাম কৰিব পাৰিলেহেঁতেন? নাও শুদা থাকক বা নাথাকক দুই এটা নিষ্ঠুৰ চৌৱে বিকট হাঁহিয়াৰি নাওক খুন্দিয়াই থৈ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছিল। সেই সময়ত লৰা-ছোৱালীৰ চিয়ঁৰ-বাখৰ আৰু উচুপনিয়ে কাণ ফালি দিব খুজিছিল। ইয়াক শুনি আমাৰ হৃদয় বিদৌৰ্ণ হৈ পৰিছিল। কিছুমান যাত্ৰীয়ে দস্তাৱেয় দেৱতাক কিছুমানে পংচৰপুৰৰ বিঠোৱা দেৱতাক, কোনো কোনোৱে অস্বা ভৱানীক আৰু কোনোবাই-বিঘ্ন-হৰ্ভা গণেশক মাতিবলৈ ধৰিলে। প্ৰথমতে ধীম লালৰ কেণ্ডেইন আৰু খালাচীয়ে আমাক আশ্বাস দি কলে—“হেৰি। আপোনালোকে ভয় কৰিছে কিয়? ইয়াৰ দায়িত্ব আমাৰ ওপৰতহে। আমি এনেকুৱা কিমান ধুমুহা দেখিছোঁ।” কিন্তু চাওঁতে চাওঁতে ইমান ভয়াবহ পৰিস্থিতি হৈ পৰিল যে কেণ্ডেইনৰ মুখো শেঁতা পৰি গল। তেওঁ কবলৈ ধৰিলে—“আপোনালোকে কান্দিছে কি হৰ? মানুহ এবাৰ মৰিবই লাগিব। লাগিলে সেই মৰণ বিচনাতে হওক, ঘোঁৰাৰ ওপৰতে হওক, চিকাৰতে হওক বা সাগৰতে হওক। আমি যে সকলো বকমৰ চেষ্টা কৰিছোঁ সেইটো আপোনালোকে নিজেই দেখিছে। কিন্তু মানুহৰ শক্তি কিমান? ভগৱানে যি বিচাবে সেয়ে হয়।” মই একেবাৰে তেওঁৰ মুখলৈ চাই আছিলাঁ। যাত্ৰাৰ আৰম্ভত যি মানুহৰ মুখ পকা থেকোৰাৰ নিচিনা ৰঙা আছিল, সিয়েই এতিয়া কেহেৰাজৰ নিচিনা ক’লা হৈ পৰিল।

তেতিয়া মই নিচেই লক আছিলাঁ। কিন্তু এনেকুৱা গভীৰ দুখৰ্ভত শিতৰেও প্ৰকৃত পৰিস্থিতি বুজিব পাৰে। পলে পলে মই হানচুত হৈ

পৰিছিলো। নিজৰ হৃয়োখন হাতেৰে খামোচ মাৰি ধৰি অতি কষ্টেৰে মই নিজৰ ঠাইত আছিলো। আমাৰ গোটেইবোৰ বস্তু একালে পৰি আছিল। কিন্তু সেইবোৰৰ পিনে চাব কোনে? মোৰ হাতত যিটো 'সামৰলী'ত দেবমূৰ্ত্তি, পূজাৰ ফুল আৰু নাৰিকল আছিল তাক মই নিজৰ কোলাত লৈ বহিবলৈ পাহৰা নাছিলো। সেই সময়ত মোৰ মনলৈ কেনেকুৱা কেনেকুৱা ভাব আহিছিল, সেইটো আছিল মোৰ মুগ্ধ ভক্তিৰ সময়। সেই সময়ত সদায় ষাতিপুৰা মই হৃৎকটাকৈ ভজন গাইছিলো। তেতিয়া মোৰ উপনয়ন হোৱা নাছিল। গতিকে সন্ধ্যা-পূজানো কেনেকৈ কৰিব? তথাপি যেতিয়া মোৰ পিতাদেউ পূজাত বহিছিল তেতিয়া তেখেতৰ ওচৰত বহি তেখেতক সহায় কৰি মই খুব আনন্দ পাইছিলো। মনে মনে ভাবিলো—যদি আজি আমাৰ ভাগ্যত ছুবিৰ লগীয়া আছে, তেতিয়াহলে দেৱতাৰ এই 'সাংবলী' বুকুত লৈয়ে ছুবিম্। পাছ মুহূৰ্ত্ততে মনলৈ ভাব আহিল যে যদি মই মোৰ আইৰ চকুৰ আগত নাইকিয়া হৈ যাওঁ তেতিয়াহলে আইৰ কি অৱস্থা হব? এই চিন্তা ইমান অসহ্য হৈ পৰিছিল যে মোৰ উশাহ বন্ধ হৈ গৈছিল। বুকুত কোনোবাই এটা গধুৰ শিল ভুলি ধোৱাৰ নিচিনা ব্যথা অনুভৱ কৰিছিলো। মই ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলো।—“হে প্ৰভু। যদি ডুবাবই খুজিছা তেতিয়া হলে মোক যেন মোৰ আইৰ বুকুৰ মাজতে ডুবোৱা।”

প্ৰত্যেক সন্ধানৰ চকুত তেওঁৰ পিতাক যেন ধৈৰ্য্যৰ মেকদণ্ডে। বালকে বিশ্বাস কৰে যে লাগিলে আকাশখনেই বহি পৰক, তথাপি তেওঁৰ পিতাকৰ ধৈৰ্য্য নেহেৰায়। সেই কাৰণে এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত যেতিয়া বালকে নিজৰ পিতাকক বিমোহিত পৰা দেখে তেতিয়া সিয়ো ব্যাকুল হৈ পৰে। মই পিতাদেউৰ চেহেৰা তথা তেখেতৰ কৰ্ম কৰ্মৰ স্তম্ভি বিমান ভৱ খাইছিলো, বতাহ-বুমুহা বা বৰষুণ দেখি সিয়ান ভৱ ধোৱা নাছিলো। চোঁৱ এই মাৰাত্মক ৰূপেও মোক বিচলিত কৰা নাছিল।

প্ৰত্যেক ষাটীয়ে কেপ্তেইনক সুধিছিল—“আমি কিমান দূৰ আছিলো আৰু কিমান বাট বাকী আছে? চাৰিওফালে কেৱল বতাহ-বৰষুণ, বুমুহা আৰু চোঁৱ ভাঙৰ লীলা—। ইমান বৰষুণ দিলে, কিন্তু তথাপি আকাশখন অলপো ফৰকাল নহল। মই কেপ্তেইনক কাকুতি-মিনতি কৰি কলো—

“লালধন অলপ দাঁতিলৈ লৈ বলক চোন। যদি ই ডুবি যায় তেতিয়াহলে ‘কিছুমান মানুহ পাবলৈ সঁতুৰি যাব পাৰিব।” তেওঁ কৰুণ হাঁহিবে উত্তৰ দিলে—“কি মূৰ্খ ‘অ’ এই লৰাটো। পাবৰ পৰা যিমান দূৰত থকা যায় সিমানেই মজল। যদি অলপ মান ওচৰলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে শিলত থুকা খাই চুবমাব হৈ যাব। সেই কাৰণে আজি আমি জানি-তুনি পাবৰপৰা দূৰত আছো। যদি জাহাজ পাবগৈ পাৰোঁ, তেতিয়াহলে গজা স্নান কৰিলোঁ বুলি ধৰি লবা। ইয়াৰ বাহিৰে আজি আক আন একো উপায় নাই।”

ইয়াৰ আগতে মই কেতিয়াও ডাঙৰ মানুহক এজনে আনজনৰ ডিঙিত ধৰি কঢ়া দেখা নাছিলোঁ। সেই দৃশ্য আজি এই নাবত দেখিলোঁ। ইয়াত স্ত্রী-পুৰুষ এজনে আনজনক সাৰটি উচুপি উচুপি কান্দিছিল। দুই তিনিটা কেচুৰা থকা এগৰাকী মাকে নিজৰ আটাই কেইটা সন্তানক একেলগে কোলাত তুলি লবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কেবলমাত্ৰ কেইজনমান যুৱকেহে প্ৰাণপণে সাগৰৰ লগত যুঁজি আছিল। ধুমুহাৰ প্ৰকোপ ইমান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে আৰু ক্ষীম লাল আৰু নাও ইমান বেচিকৈ জোকাৰ খাবলৈ ধৰিলে যে মানুহে ভয়ত কান্দিবলৈকো পাৰবি গল। যুত্থাৰ এক ক’লা ছাঁ চাৰি-ওফালে বিয়পি পৰিল। কেবল নাবত থকা সাহসী যুৱক আৰু ক’লাক’লা পোছাক পিন্ধা খালাচী কেইজনহে অলপ থিৰেৰে আছিল। আমাৰ কেপ্তেইনে আদেশ দি দি কেতিয়াবা ক্লান্ত হৈ পৰিছিল, কিন্তু খালাচীয়ে অবিৰাম একাগ্ৰ মনেৰে অক্লান্ত ভাবে নিজৰ নিজৰ কাম কৰি গৈছিল। কৰ্মৰোগ ইয়াতকৈ জানো ভিন্ন?

শেহত তদড়ী বন্দৰ পালোহি। আমি জাহাজ দেখাৰ আগতে জাহাজে আমাৰ লালধন দেখিলে। জাহাজে নিজৰ ওঁকি মাৰিলে—ভেঁ! ..। সকলোৰে কৰুণ নিনাদ শুনি যেন ঈশ্বৰেহে ‘মা তৈঃব’ আকাশবাণী কৰিলে। আমাৰ টীম লালে নিজৰ তীক্ষ্ণ স্বৰেৰে উত্তৰ দিলে। সকলোৰে হিয়াত আশাৰ অছূৰ গজিল। চাৰিওফালে জয়-জয়কাৰ হল।

এনেকুৱাত যেন শেষ প্ৰযত্ন কৰাৰ ইচ্ছা আৰু আমাৰ সকলোৰে ভাগ্যৰ ওচৰত পৰাজিত হোৱাৰ আগতে শেষ যুদ্ধ কৰিবৰ কাৰণে এটা প্ৰচণ্ড চৌ আমাৰ লালৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিল আৰু মোৰ পিতাদেউ ব’ত বহি

আছিল তেখেত তাতেই লুটি বাই পবিল। মই ভয়ত চিৰঁবি উঠিলো। এতিয়ালৈকে মই কন্দা নাহিলো। কিন্তু এতিয়া এটা চিৰঁবতে যেন মই তাৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰতিশোধ লব বুজিলো। অলপ পাছতে পিতাদেউ উঠি বহিল আৰু মোক বুকুত সুমাই লৈ কবলৈ ধৰিলে—‘দত্ত, ভয় নকৰিবা। মোৰ একো হোৱা নাই।’

আমি আহি জাহাজৰ ওচৰ পালোঁহি, কিন্তু একেবাৰে ওচৰলৈ যাবলৈ কোনে সাহ কৰিব? কাক্টম বিভাগৰ নাওখন তেওঁলোকে কেতিয়াবাই বেলেগ কৰি দিছিল, কাৰণ লাল বা ডাঙৰ নাৱৰ বেগ সি সহিব পৰা নাছিল। এই সময়ত নাওখন বেলেগ কৰি দিয়াটোৱেই প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিছিল। দুবৰ পৰাই ফীম লালে জাহাজৰ প্ৰদক্ষিণ কৰিছিল; কিন্তু কোনো বকমেই ওচৰলৈ যাবলৈ সুযোগ পোৱা নাছিল। ঢৌৰ ঠেকাত যদি লালখন জাহাজৰ সৈতে খুন্দা খাই গলহেঁতেন, তেতিয়াহলে একেপাৰেই শেষ মুহূৰ্ত্তত আমি সকলো চুবুৰাৰ হৈ গলোহেঁতেন। শেহত ওপৰৰপৰা বচি পেলোৱা হল আৰু আমাৰ খালাচীয়ে লালৰ চালত থিয় হৈ দীঘল দীঘল বাঁহেৰে জাহাজক ঠেলিবলৈ ধৰিলে। ঢোৱে খালাচীটোক জাহাজৰ ফালে পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু খালাচীয়ে নিজৰ দীঘল বাঁহৰ জোঁড়েৰে এই অৱস্থাৰ প্ৰতিৰোধ কৰি আছিল। তথাপি শেহত জাহাজৰ চিৰিব লগত ফীম লালৰ চালৰ খুন্দিয়া-খুন্দি লাগিল আৰু কব্, কব্, শব্দ কৰি ওপৰৰ এটা দীঘল অংশ ভাগি সাগৰত পৰিল।

মই ওচৰতে আছিলোঁ, সেই কাৰণে মোৰ গাতে জাহাজত উঠাৰ প্ৰথম পাল পৰিল। কিন্তু উঠিম ক’ত? ফুটবলৰ দৰে আমাক পেলাই দিয়া হৈছিল। যয়ং কেপ্তেইন আৰু আন এজন খালাচী লালৰ ওচৰত থিয় হল আৰু প্ৰত্যেক মানুহকে ধৰি ধৰি জাহাজৰ আটাইতকৈ তলৰ চিৰিত থিয় হৈ থকা খালাচীৰ হাতত এবি দিলে। চোঁ উঠাৰ লগে লগে কেপ্তেইন আৰু খালাচী লাজু হৈ আছিল আৰু নাইকিয়া হোৱাৰ লগে লগে যাত্ৰী-সকলক বিশেষ সতৰ্কতাৰ সৈতে জাহাজত উঠোৱাৰ দিহা কৰিছিল। ছয়োফালৰ খালাচীয়ে যদি মানুহৰ হাতত ধৰি থাকে, আৰু যদি সেই সময়ত চোঁ আহে তেতিয়াহলে মানুহৰেৰ খণ্ড-বিখণ্ড হৈ গলহেঁতেন। মই ওপৰৰ

চিৰিত উঠিলো আৰু আই আহিছে নে নাই অহা মুখ দুবাই চালো। যেতিয়া এজন একেবাৰে অচিনাকি মহলমান মাহুহে 'আইব হাতত ধৰা দেখিলো, মোৰ মন অস্থিৰ হৈ উঠিল। কিন্তু দেইটো প্ৰাণবন্ধাৰ সময় আছিল। তাত সুকোমল ভাবৰ কি প্ৰয়োজন? অলপ পাছতে পিতাদেউ আহিল। দেবতাৰ 'সামৰলী' মই নিজৰ কান্ধত লৈছিলোঁ। ওপৰত এডোখৰ ভাল ঠাই চাই পিতাদেৱে মোক বহুৱাই দিলে আৰু নিজে বস্তু আনিবলৈ গল। মোৰ পিতাদেউক মই যথেষ্ট প্ৰজ্ঞা কৰিছিলোঁ, কিন্তু তথাপি সেই সময়ত মোৰ পিতাদেউৰ ওপৰত সঁচাকৈয়ে খং উঠিছিল। বসাতললৈ যাওক আটাইবোৰ বস্তু। নিজৰ জীৱনক বিপদৰ মুখত পেলাবলৈ দুবাৰ কিয় যাব লাগে? কিন্তু তেখেত ভিনবাব গল। শেহৰ বাৰ আহি কবলৈ ধৰিলে—“গো-কৰ্ণ মহাবলেশ্বৰৰ প্ৰসাদৰ নাৰিকল পানীত পৰি গল।” মই আৰু আই দুয়ো একেলগে কৈ উঠিলোঁ: আয়ে কলে “কি কি?” আৰু মই কলো “মাত্ৰ সিমানেইহে?”

লালৰ সকলো যাত্ৰী নমাব পাছত নাৱৰ যাত্ৰীসকলৰ পাল পৰিল। তেওঁলোকো সকলোবোৰ নাৱিল। ইয়াৰ পাছত লাল আৰু নাও দুয়ো নিশাচৰ ভূতৰ দৰে চিঞৰি চিঞৰি তদড়ীৰ পাৰ পালেগৈ আৰু পাৰত তপস্যা কৰা সকলক অলপ অলপকৈ কঢ়িয়াই আনিলে। বতাহ ধুমুহা এতিয়া অলপ শান্ত হৈছে। কিন্তু অন্ধকাৰ ৰাতি আৰু নাচি থকা চৌবোৰৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা দেখি তেওঁলোকৰ যি অৱস্থা হৈছিল তাৰ বৰ্ণনা কোনে কৰিব পাৰে?

জাহাজ যাত্ৰীৰে ভৰি পৰিল। যেনেই কথা পাতিছিল কেৱল সাগৰত ডুব যোৱা নিজৰ বয়স্কৰ কথাহে কৈছিল। শেহত সকলো যাত্ৰী আহি পৰিল। ভগৱানৰ কৃপাত কাৰো জীৱন হানি নহল। এইবাৰ জাহাজ যাবলৈ ধৰিলে আৰু মাহুহে অতীতৰ এনেকুৱা বিপদজনক যাত্ৰাৰ স্মৃতি স্মৰণ কৰি আজিৰ দুঃখ লাঘৱ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। বহুত সময়লৈকে কাৰো টোপনি অহা নাছিল। মই কেতিয়া শুলো, ৰাতিপুৱা কেতিয়া কাৰবাৰ বন্দৰ পালোঁহি আৰু আমি কেতিয়া আহি যব পালোঁহি আজি মোৰ একো কথাই মনত নাই। কিন্তু সেইদিনাৰ ধুমুহাৰ সেই প্ৰলজ

আজিও মোৰ স্মৃতিগটত ইমান সজীৱ হৈ আছে, যেন ই কালিবহে বটনা।
সঁচাকৈয়ে 'দুঃখঃ সত্যং সুখং মিথ্যা দুঃখং জন্তোঃ পবং ধনম্।'।

অক্টোবৰ ১৯২৫ চন।

২৩। ভৰতৰ দৃষ্টিত

পাৰত থিয় হৈ সাগৰৰ শোভা পান কৰিলে আনন্দত অন্তৰ ভৰি যায়।
কোনো ওখ ঠাইৰপৰা যদি এই শোভা চাবলৈ সুযোগ পোৱা হয়, তেতিয়া-
হলে আক কি লাগিছে? জাহাজৰ ওপৰ ফালৰপৰা বা দেবগড়ৰ নিচিনা
দীৰ্ঘৰ মূৰৰ ফালৰ সাগৰৰ পাৰত হোৱা চৌৰ অবিৰাম ক্ৰীড়া দেখিলে এক
অপূৰ্ব আনন্দ জাগি উঠে। আমাৰ মনত যেতিয়া এনেকুৱা ভাবৰ জন্ম হয়
যে আমি সাগৰৰ বজা আৰু চৌৰ এই সৈন্তবোৰে আমাৰ পক্ষৰ পৰা আগ-
ফালৰ ভূমিক পৰাজিত কৰি আছে, তেতিয়া আমাৰ মনত এক প্ৰকাৰৰ
অহঙ্কাৰ জন্মে। মনোযোগেৰে চালে বুজিব পাৰি যে সাগৰৰ সেউজীয়া
সেউজীয়া বা ক'লা ক'লা পানীয়ে আনন্দত আহি বগা বালিৰ পাৰত
ছোৱেৰে আক্ৰমণ কৰে আৰু শেষ মূহুৰ্ত্তত—"চেৰি, এইটো এটা ধেমালিচে
'মাহি-শ' বুলি কৈ হাহি পেলায়। তেতিয়া তেওঁৰ এই মিথ্যা ভাষণ শুনি
আমিও খিল-খিলাই হাহি দিওঁ।

যি সকল মানুহ সাগৰৰ পাৰত থাকে তেওঁলোকৰ ভাগ্যত এনেকুৱা দৃশ্য
দেখাৰ কেতিয়াবা সুযোগ হৈ যায়। কিন্তু যত সাগৰ আৰু বালিয়ে অঞ্চ
জল ক্ৰীড়া কৰি আছে, সেই দিশৰ সমকোণৰ ওপৰত থিয় হৈ বালিৰ এই
জল-বিহাৰ আৰু চৌৰ এই বালি-বিহাৰ অপলক দৃষ্টিত চোৱাৰ সৌভাগ্য
যদি কেতিয়াবা পোৱা যায়, তেতিয়া হলে মানুহে 'অন্ত মে সফলা যাত্ৰা ;
শাস্ত্ৰাহং অপ্ৰসাদতঃ', কিয় নাগাব ?

১৮৯৫ চনত মই যিখন গোকৰ্ণলৈ গৈছিলো আৰু দহ বছৰৰ আগত যি

গোকৰ্ণৰ দৰ্শন মই শ্ৰীগন্ধাধৰ বাও দেশপাত্ৰৰ লগত কৰিছিলোঁ, সেই গোকৰ্ণৰ পবিত্ৰ পাবত সংগৰহেলা * ৰ সাগৰ দৰ্শন কৰাৰ সৌভাগ্য হোৱাত মই আনন্দ-বিভোৰ হৈ পৰিছিলোঁ। গোকৰ্ণৰ সাগৰ তট যথেষ্ট বিস্তৃত আৰু মনোৰম। সোঁফালে বা উত্তৰ পিনে কাৰবাৰৰ পৰ্বত আৰু দ্বীপবোৰ কুইলোৰ আকাশত অস্পষ্ট ভাৱে দেখা যায়; বা দক্ষিণফালে বামতীৰ্থৰ পাহাৰ তাৰ ওপৰত অৱস্থিত ভবতৰ সৰু মন্দিৰটো আৰু সমুখত অগাধ অনন্ত সাগৰ “অমৰ হৈ আহা” বুলি কৈ দিনে বাতিয়ে আমন্ত্ৰণ জনায়। হৃদয় উতলা কৰা এনেকুৱা দৃশ্য যদি এবাৰ দেখা যায়, তেতিয়া কোনো কেতিয়াবা ইয়াক পাহৰিব পাৰি? বামতীৰ্থ পৰ্বতৰ ওপৰলৈ গৈ তাৰ নিজৰাত স্নান কৰা সংকল্প যদি মই আগতে নকৰিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে সেই সাগৰৰ এই মনোৰম দৃশ্যত সঁতুৰি থাকিবলৈ ভাল পালোঁহেঁতেন। নাৰিকলৰ বাগিচা আৰু খহটা শিলবোৰ পাৰ হৈ আমি বামতীৰ্থ পালোঁহি। তাৰ জলধাৰৰ তলত বহি গা ধোৱাৰ সাত্ত্বিক আনন্দ উপভোগ কৰি বামেশ্বৰৰ দৰ্শন কৰিলোঁ।

শান্তিলা মহাৰাজ নামৰ এজন সাধুৰ অসংখ্য মানুহক উৎসাহ দি এই মন্দিৰটো বিনামূল্যে নিৰ্মাণ কৰাই লৈছিল। এই মন্দিৰ সাগৰৰ বুকুত গোমাই থকা আৰু বহুত দূৰলৈকে বিয়পি থকা এটা ওখ পৰ্বতৰ ওপৰত অৱস্থিত। বালিৰ পট আৰু চৌৰ পট, এটাই আনটোক আলিঙ্গন কৰি যত ধেমালি কৰি আছিল, সেই সৌন্দৰ্য্য! আমি মন্দিৰৰ ওপৰৰ পৰা চাইছিলোঁ। দুই এজোপা নাৰিকলগছে এই ঠাইত থিয় হৈ সাগৰ আৰু বালি মিলনৰ এই আনন্দ উপভোগ কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজৰ ডাল জোকাৰি আমাক কলে—“আহক, আহক। এই ডোখৰ ঠায়েই ভাল, ইয়াৰপৰা বালি আৰু সাগৰৰ মিলনৰ দৃশ্য পোনপটীয়াকৈ দেখা যাব।”

ইয়াৰপৰা মই দেখিলোঁ যে সাগৰে পানীৰ ঢৌক আশ্ৰয় দিছে; কিন্তু বালিৰ পটক এতিয়া কোনে আশ্ৰয় দিব? কাষত কোনো পাহাৰ নাছিল

* গৰুৰ গাখীৰ খীযোৱাৰ পাছত তথা গোহালী পৰিকাৰ কৰাৰ পাছত আটাইবোৰ গৰুকে পখাৰত চৰাবলৈ গোটোৱা হয়, সেই সময়ক (আৰু বাতিপুৰা ন বজা) ‘সংগৰহেলা’ বুলি কয়। এই শব্দ বেংগালীত।

সেই কাৰণে নাৰিকল আৰু গৰোব (এবিধ গছ) নিচিনা গছবোৰে নিজৰ মূৰতে ইয়াৰ দায়িত্ব লৈছিল। এই ঔখ গছবোৰ আৰু সাগৰৰ গভীৰ পানী—হুয়োৰো সেউজীয়া বগৰ ভিতৰত নিশ্চয় জিৱতা আছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ কামত কোনো পাৰ্থক্য দেখা নগৈছিল; গছে নিজৰ ভৰিৰ তলত থকা বালিক আশীৰ্বাদ দিয়ে, আৰু সাগৰৰ গভীৰ পানীয়ে চৌবোৰক আগুৱাই যাবলৈ উৎসাহ দিয়ে; এই দৃশ্য দেখি বাক কাৰ তৃষ্ণা শুচিব ?

কোনো দৃশ্য দেখি মানুহে ভুলি নাপায়, সেই কাৰণে মানুহে যি কোনো এঠাইত থিয় হৈ সেই ঠাইৰ দৃশ্য পান কৰি ভাল নাপায়। মই দেখিলোঁ যে বামতীৰ্থৰ নিজৰা আৰু বামেশ্বৰ মন্দিৰৰ তত্ত্বাবধান কৰিবৰ কাৰণেই যেন বামচক্ৰৰ প্ৰতিনিধি ভবত এই পৰ্বতৰ ওপৰত থিয় হৈ আছে। তেওঁক দৰ্শনতো কৰিবই লাগিব আৰু যদি সম্ভৱ হয়, তেতিয়াহলে উপযুক্ত ঔখ ঠাইলৈ গৈ তেওঁৰ দৃষ্টিৰে সাগৰক চাবও লাগিব। ওপৰলৈ উঠিব নোৱাৰিলে বিশাল দৃষ্টি কেনেকৈ পোৱা যাব ? ঋতুটীবোৰে মোক নিমজ্ঞ কৰিলে, সেই কাৰণে মই নাচি-বাগি, জপিয়াই আৰু বতাহৰ দৰে গৈ ভবতৰ মন্দিৰ পালোঁগৈ। মোৰ গাত যেন তেতিয়া পাৰিছে সজিছিল। তাত সৰু শুভ্ৰকায় ভবতে সুন্দৰ পীতাম্বৰ পিন্ধি সমুদ্ৰ দৰ্শন কৰি আছিল। মোৰ বোধেৰে ভবতৰ মূৰ্ত্তিৰ দাঁতি কাষৰত মন্দিৰ সাজিব নালাগিছিল ? তেওঁক বদত, বতাহত আৰু বৰষুণত তপস্যা কৰিবলৈ দিব লাগিছিল। সমুদ্ৰৰ ওপৰৰপৰা অহা শীতল বতাহৰ ভিতৰত তেওঁ সূৰ্য্যৰ উত্তাপ সহজে সহিব পাবিলেহেঁতেন। মানুহে এইটো কথা কেনেকৈ পাহৰি গল যে প্ৰকৃততে ভবত সূৰ্য্যবংশী ৰাজপুত্ৰ আছিল ? বায়ুপুত্ৰ হনুমান আৰু সূৰ্য্যবংশী ৰাঘৱৰ কথা স্মৰণ কৰি আমি তাত ভালেখিনি সময় থিয় হৈ বসোঁ। অজ্ঞাত ভক্তি ভাৱৰ সোঁত বৈ আছিল আৰু আগ ফালে আছিল সাগৰৰ পানীত জোঁৱাবৰ ভাটা।

সেইদিনাৰ সেই অনুপম আৰু পবিত্ৰ দৰ্শনৰ কাৰণে মই বামতীৰ্থ আৰু দিক্‌পাল মহাৰাজ ভবতৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ হৈ থাকিম।

২৪। বেলগঙ্গা সীতাৰ স্থানৰ স্থান

বেলগঙ্গাৰ সেউজীয়া কুণ্ড চাই উলটি আহিবৰ সময়ত বাটত বেলগঙ্গাৰ নিজৰা দেখিছিলোঁ। নিজৰাটো ইমান সৰু আছিল যে তাক বলা বুলিও ক'ব নোৱাৰি। তথাপি সি বেলগঙ্গাৰ নিচিনা প্ৰতিষ্ঠিত নাম পালে। নৈৰ নাম শুনাৰ পাছত তাৰ উদ্গম কত তাৰ সন্ধান নকৰাকৈ জানো থাকিব পাৰি? কিন্তু আমি যে গুহাৰ কাককাৰ্য্যত মতলীয়া হৈ ঘূৰি ফুৰিছিলোঁ; সেই কাৰণে আমাৰ বেলগঙ্গাৰ কথা পৰ্য্যাপ্ত মনত পৰা নাছিল। ‘অপৌৰুষেয়’ কাককাৰ্য্যৰ কৈলাসৰ গুহা চাই আমি জৈন তীৰ্থভবৰ ইন্দ্ৰসভাৰ ফালে আগ বাঢ়িছিলোঁ। এনেতে শ্ৰীঅচ্যুত দেশপাণ্ডেই কলে—“বেলগঙ্গাৰ উদ্গম এয়েই” নাম শুনিয়েই বেলগঙ্গাৰ কথা মনত পৰিল।

ইন্দ্ৰসভাৰপৰা উলটিবৰ সময়ত আমি ২১ নম্বৰৰ গুহালৈ গলোঁ। বহুতো গুহা ঘূৰা কাৰণে আমি যথেষ্ট ক্লান্ত হৈ পৰিছিলোঁ। আমাৰ গোটেই গাত বিষ উঠিছিল। ঠিক সেই সময়তে বহুৰ গুহাত অৱস্থিত ধাৰা পুৰীৰ এলিফেণ্টা গুহাৰ কথা মনত পেলাই দিয়া ইয়াৰ ২২ নম্বৰ গুহাটোৱে এক অপূৰ্ণ শোভা বিস্তাৰ কৰিছিল। ঘূৰি পকি আমাৰ ভৰি বেচি ভাগৰি পৰিছিলনে চাই চাই আমাৰ চকু বেচি ভাগৰি পৰিছিল সেইটো কোৱা টান আছিল। অলপ জা-জলপান খাই ভাগৰ পলোৱাৰ পাছত আমি আগ বাঢ়ি যাম বুলি ঠিক কৰিছিলোঁ। এনেতে সীতাৰ স্থানৰ কথা মনত পৰিল।

অযোধ্যাৰ পৰা জনকপুৰীলৈকে সীতা ধোজ কাটি গৈছিল আৰু তাৰ পৰাই বাৰণে তেওঁক তুলি লহালৈ নিছিল। খুব সম্ভৱ দুঃখাবেগত সীতাই দক্ষিণৰ এই প্ৰদেশখন দেখাই নাছিল। কিন্তু যেতিয়া বামে বাৰণক বধ কৰি তেওঁক পুষ্পক বধত তুলি লহাৰ পৰা অযোধ্যালৈ আকালী যাত্ৰা কৰিলে, তেতিয়া চাইগৈ তলৰ এই প্ৰাকৃতিক দৃশ্য দেখি সীতা দেৱীয়ে কিমান আনন্দ পাইছিল। বায়ান্ধৰত বান্দীকিয়ে যতে-ততে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতি সীতাৰ পৰুণাতিতা বৰ্ণনা কৰিছে। যদি সীতাই ভাবতৰ লালিত্য, সৌন্দৰ্য্য আৰু পবিত্ৰ ঠাইৰ বৰ্ণনা ৰয়ং লিখিলেহেঁতেন, তেতিয়া-

হলে ইয়াৰ পাহত সংক্ৰান্তৰ কোনো কৰিয়ে সৃষ্টি বৰ্ণনাৰ এশাবীও লিখিবলৈ সাহ নকৰিলেহেঁতেন।

সীতাদেবীয়ে পৰ্বতবোৰ দেখি আনন্দিত হৈছিল, নিজৰ আনন্দাশ্ৰবে নৈবোৰক গা ধুৱাইছিল, হাতী-পোৱালীবোৰক মৰম কৰিছিল, ক্ৰৌঞ্চ (চাকৈ-চকোৱা) যুগলক আশীৰ্বাদ দিছিল, সুগন্ধি ফুলৰ সৌৰভত উদ্ভাস্তা হৈছিল, আৰু শ্ৰেত্যক ঠাইত সকলো আনন্দকে বাময় কৰি লৈ নিজক পাহৰি গৈছিল। লক্ষ্যভো বামৰ বিবহত ব্যাকুল হোৱা সীতা তাৰ এখন নৈৰ লগত একাকৰ নোহোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিছিল। আজিও লক্ষ্যৰ “সীতাৰাকা” বৰ্ষা ঋতুত দুয়োপাৰৰ পৰা উখলি উঠে, আৰু যিমানবোৰ পথাৰ তলনিয়ায়, সেই সকলোবোৰকে সুবৰ্ণময় কৰি তোলে। সীতাৰ জন্মই মাটিৰ পৰা হৈছিল। ভাৰত ভূমিৰ ভক্তিকপত আজিও ই আমাক দৰ্শন দিয়ে।

গোদাবৰীৰ বিশাল প্ৰদেশত ঘূৰি ঘূৰি হয়তো আমি এতিয়া ভাগৰি পৰিছোঁ বুলি সীতাই ভাবিছিল। লক্ষ্মণক বনৰ ফল-মূল আনিবৰ কাৰণে পঠিয়াই দিব আৰু বামেতে ধনু-কাঁড় লৈ পহৰা দি থাকিবই, তেতিয়াহলে এই বেলগঙ্গাৰ আতিথ্য স্বীকাৰ কৰি অলপ জলবিচাৰনো কৰিব নলগ্ন ?

প্ৰথমতে আমাৰ কোনো উপযুক্ত ঠাইৰপৰা কেৱল বেলগঙ্গাৰ সুন্দৰ জলপ্ৰপাত দৰ্শন কৰাৰ ইচ্ছা আছিল। সেই কাৰণে ২২ নম্বৰ গুহাৰ বাওঁফালে আৰু আমাৰ সোঁফালে যি ফুটা দেখা গৈছিল, আমি তালৈ গলোঁ। অৱশ্যে আমাৰ মনে মনে এইটো আশা আছিল যে যদি তললৈ যাব পৰা যায়, তেতিয়াহলে তাৰ আনন্দ নোলোৱাকৈ নাথাকে। গুহাৰ ফুটাৰপৰা চালো—এটা কুমলীয়া প্ৰপাত বতাহৰ লগত ধেমালি কৰি তললৈ নামি আহিছে আৰু নিজৰ আঙুলি জোকাৰি আমাক নীৰৱে নিমজ্ঞ জনাইছে। মই ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ যে তললৈ নামিব পৰা যাবনে নাযায় ? ইমানখিনি সময় খৰচ কৰা উচিত হবনে নহয় ? মোৰ লগৰীয়া সকলৰ মোৰ এই স্বাধীনতা ভাল লাগিবনে নাই ? মোক এনেকুৱা সমস্যা পৰা দেখি উপত্যাকাত লৰি-চাপৰি ফুৰা অকণমান চবাইবোৰে মোক তিব্ৰভাৱ কৰি হাঁহি পেলালে “চোৱাচোন, কিমান নীৰৱ মানুহ। প্ৰপাতে

ইমান আগ্ৰহেৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছে আৰু এওঁ চিন্তাৰ সাগৰত ডুবি আছে। এই মানুহবোৰৰ মাজত কাব্যলিখা মানুহ বহুত আছে, কিন্তু কাব্য অনুভব কৰিব পৰা মানুহ নিচেই কম। সন্মুখৰ এই মানুহজনে নিজক প্ৰকৃতিৰ বালক বুলি কয়। সোঁৱা চোৱা, তেওঁ কেনেকৈ প্ৰপাতৰ ফালে একেবাৰে চাই আছে। 'ফটিকৰ নিচিনা তলৰ নিৰ্মল পানী দেখি এওঁৰ অন্তৰ আনন্দত নাচি উঠিছে, কিন্তু এওঁ একো ঠিক কৰিব পৰা নাই। সেই কাৰণেই এওঁ আগবাঢ়িব পৰা নাই। এওঁক কোনোবাই 'তই ইয়াত শিল হৈ থাক' বুলি শাপ দিয়া নাই নহয়। তথাপি এওঁ শিলৰ নিচিনাকৈ অচল হৈ আছে।'

চবাইবোৰৰ এই তিবন্ধাৰ শুনি মই লাজ পালোঁ, আৰু আকৌ প্ৰকৃতিহু হোৱাৰ আগতেই মই নামিবলৈ ধৰিলোঁ। মই ভাবি আছিলোঁ যে সোঁ-ফালৰ খাল পাৰ হৈ সেই পাৰেদি প্ৰপাতৰ ওচৰলৈ যাম নে বাওঁফালে প্ৰপাতৰ দাঁতিয়েদি ২৮ নম্বৰৰ সৰু গুহালৈ যাম আৰু তাৰপৰা প্ৰপাতৰ জলবিন্দুৰ আনন্দ উপভোগ কৰিম? যেতিয়া বাওঁফালৰ বাটত কাব্য আছিল, তেতিয়া সোঁফালৰ বাট দীঘল আৰু সুবন্ধিত আছিল। মই গা-ধুবৰ কাৰণে সাজু হৈয়েই নামিছিলোঁ, সেইবাবে ভিতৰৰ এগুই উঠা নাছিল।

২৮ নম্বৰৰ সৰু গুহাত ২।১ টা মূৰ্ত্তি আছে, কিন্তু সেই গুহাৰ ভিতৰত কোনো বিশেষ কাব্য নাই। কাব্য যে বাহিৰতহে ব্যাপ্ত হৈ আছিল। এই গুহাত বহি যদি কোনোবাই বাহিৰৰ ফালে চায়, তেতিয়াহলে পানীৰ পাতল আৱৰণৰপৰা তেওঁ নিজৰ সন্মুখৰ সৃষ্টিৰ জীৱনময় বিকাশ দেখিবলৈ পাব। প্ৰপাত বাগৰে, কিন্তু তাৰ সোঁত ইমান তুল নহয় যে দাঁতি কাষৰৰ একো দেখা পোৱা নাযাব। এই গুহা পানীৰ আৱৰণৰ অন্তৰালত ঢাক খাই থকা সত্ত্বেও নিতিতে, কাষৰ চকল বতাহে পানীৰ কণিকাবোৰক গুহাৰ ভিতৰলৈ লৈ নাযায়। গুহাৰ অলপ বাহিৰলৈ ওলাই আহিলে আগুনি এইটো অভিযোগ নকৰিব যে বতাহে আপনাক কিয় তিয়াই দিলে।

আমি এই গুহাৰ পৰা তললৈ নামিলোঁ। যি শিলৰ ওপৰত প্ৰপাতৰ পানী বাগৰি আছিল মই তাতে বহিলোঁ। এশকুট ওপৰৰ পৰা যি পানী

পৰিছিল, নি কেৱল মানুহৰ শৰীৰক স্পৰ্শিত কৰিয়েই কান্ধ নহয়। প্ৰথমতে সেই পানীয়ে মূৰত কোবাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তাৰ পাছত কাণত মাৰিবলৈ ধৰিলে, আকৌ পিঠিত ধপ্ ধপালে। এই দৰে যাত্ৰাৰ সকলো ভাগৰ নাইকিয়া হৈ গল। প্ৰায়েই আমি প্ৰথমতে মালিচ কৰাই পাছত গা ধোওঁ। ইয়াত মালিচ আৰু স্নানৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাছিল। সীতা আয়ে ইয়াত নিজৰ চুলি মেলি পানীত পৰিষ্কাৰ কৰিছিল চাৰ্গৈ।

কিন্তু ই কি? মই যাযাবৰ যাত্ৰী নে পৃথিৱীৰ বাদচাহ? মোৰ কাৰণে এই বহুখচিত আসন কৰণৰা আছিল? চাৰিওফালে পানীৰ কণিকা এইদৰে বিয়পি আছিল, যেন মুক্তাৰ মালাহে। মোৰ আসনৰ তলত সুন্দৰ বামধেমুৰ নিচিনা ছুটা শিলে মোক সজাটৰ উপাধি প্ৰদান কৰিছিল। অলকাপুৰীৰ কুবেৰভট্টক মোৰ বৈভৱ নো কোনগুণে কম আছিল? বামধেমুৰ দুয়ো দাঁতিত কণৰ আসনত বহি আছিলোঁ আৰু মুক্তা মালাৰ উত্তৰীয় গাত লৈ ইয়াত আনন্দ উপভোগ কৰিছিলোঁ। মূৰৰ ওপৰত সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ উজ্জল ছাতি আৰু চাৰিওফালে উৰি ফুৰা বিজ সকলে জগন্নাথৰ স্তোত্ৰ গাই আছিল।

শৰীৰ পৰিষ্কাৰ কৰিবৰ কাৰণে নহয়, বৰং ব্যায়াম আনন্দ উপভোগ কৰিবৰ কাৰণে মই শিলৰ ওপৰত উঠি প্ৰপাতৰ তলত নিজৰ গোটেই গাতো বঁহিলোঁ। স্নান-পানৰ আনন্দ ললোঁ আৰু বামৰন্ধা স্তোত্ৰ মনত পেলালোঁ। সীতা আয়ে যি ঠাই ভাল পাইছিল, তাত বাম-ৰন্ধা-স্তোত্ৰ মনত পৰাটো স্বাভাৱিক আছিল। মূৰৰপৰা ভৰিলৈকে গোটেই গা বঁহি পৰিষ্কাৰ কৰাৰ সময়ত 'শিবো মে বাবঃ পাতু, ভালং দশবধাস্কজঃ' আদি শ্লোক মনত পেলাবলৈ এই ঠাই কিমান উপযুক্ত আছিল। স্বৰ্গলৈ যোৱা মানুহো যদি শেহত মৰ্জা লোকলৈ উলটি আহে, তেতিয়াহলে যদি মই এই প্ৰপাতত গা-ধোৱাৰ পাছত আকৌ স্বাভাৱিক জীবনলৈ ঘূৰি যাব খোজোঁ, তাত আচৰিত কি?

এই কাৰণে শেহত এই সকলো আনন্দ বেছাৰে ত্যাগ কৰি আৰু মোৰ নিজৰ সংঘৰ্ষ কাৰণে গোৰৰ অনুভৱ কৰি উলটিলোঁ আৰু নতুন কাপোৰ সলাই জা-জলপান খাবৰ কাৰণে সাজু হলোঁ। জলপাননো কি—

ইয়ো কলা নিবীৰ্ণৰ কাৰণে হুণবীয়ালৈকে কৰা তপস্যা আৰু প্ৰপাতত
মানব শাস্তিৰ পাহত অমৃত ভোজন—তথা বেলগছাৰ কপা-প্ৰসাদ আছিল।
ওচাত হিব হৈ থিয় হৈ থকা হুৰবীৰ যদি চকু থাকিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে
তেওঁৰ নিশ্চয় আমাক দেখি হিংসা লাগিলহেঁতেন।

চেপ্তেম্বৰ ১৯৪০ চন।

২৫। কৃষক নদী ঘটপ্ৰভা

ঘটপ্ৰভা আৰু মলপ্ৰভা আমাৰ ফালৰ কৰ্ণাটকৰ দুখন প্ৰধান নদী।
এওঁলোকৰ স্বভাৱ কৃষকৰ নিচিনা। এওঁলোক যি ঠাইলৈকে যায়, তাতে
খেতি কৰে, মাটিত সাৰ দিয়ে, পানী দিয়ে আৰু পৰিভ্ৰমী মানুহক সমৃদ্ধি
যোগায়। ইয়াৰ উপৰিও গোকাকৰ ওচৰত এটা ডাঙৰ মথাউৰি সাজি
মানুহে এই নৈৰ শক্তিৰ দ্বিগুণ কৰিছে। যি ঠাইলৈ নৈৰ পানী নগৈছিল
এতিয়া এই মথাউৰিৰ কাৰণে তালৈ পানী যাৰ পাৰে। ঘটপ্ৰভাৰ নাম
লোৱাৰ লগে লগে গোকাকৰ ওচৰৰ দীঘল মথাউৰিটোৰ 'কথা' নিশ্চয়
মনলৈ আহিব। ডাঙৰ ডাঙৰ নৈবোৰে য'ৰে-তৰে পৰা বোকা কঢ়িয়াই লৈ
যায় আৰু সৰু সৰু নৈবোৰে অলপ অলপ ভাল সাৰবা বোকা কৃষক সকলক
নিজৰ পানীৰ লগত বিনামূল্যে দি নিজৰ সম্ভাৱনক পালন কৰে। সচাকৈয়ে
ঘটপ্ৰভা কৃষক সকলৰ নদী।

বেল গ্ৰামৰ ইমান ওচৰত থকা সত্ত্বেও গোকাকৰ ওচৰৰ ঘটপ্ৰভাৰ প্ৰপাত
এতিয়াও চাবলৈ বাকী আছে।

১৯২৬-২৭ চন।

২৬। কাশ্মীৰৰ দুধগজা

শ্রীনগৰতনো বাক পানীৰ কেনেকৈ আকাল হব? সতীসৰ নামৰ পৌৰাণিক সৰোবৰক ভেদ কৰি কাশ্মীৰ প্ৰদেশ তৈয়াৰ কৰা হৈছে। এই উপত্যকাৰ দীঘল-বহল জুখিবলৈকে যেন ঝিলাম নৈ সৰ্পাকাৰে বৈ গৈছে। ইয়াৰ বাতিৰে যিফালেই চকু দিয়া যায়, সেইফালেই পহুম ফুল, পানী-শিজুৰি (চিম্ভাৰা) তথা নানা তৰহৰ শাক-পাচলী জন্ম দিয়া সৰোবৰ বিকৃত হৈ আছে। যি বছৰ জলপ্ৰলয় নহয়, সেই বছৰক সৌভাগ্যৰ বছৰ বুলি ধৰি লওক। এনেকুৱা প্ৰদেশত গাড়ীৰ ঠেক বাঁৰেৰ নিচিনা তুচ্ছ প্ৰবাহকনো বাক কোনে শোধে?

তথাপি কাশ্মীৰতো এনেকুৱা এক প্ৰবাহে সন্ধান পাইছে। ইয়াত লাৰ্গিলে পানী সৰহ নহওক, তথাপি এই প্ৰবাহ অখণ্ড ৰূপত বৈ আছে। ই কমো হোৱা নাই আৰু বেচিও হোৱা নাই। ইয়াৰ পানী বগা, সম্ভৱ সেই কাৰণেই ইয়াৰ নাম দুধগজা বখা হৈছিল। আমি যি নাৰায়ণা-শ্ৰমত আছিলোঁ, তাৰ ওচৰেদিয়েই এই দুধগজা বৈ গৈছে। এডাল দীঘল কাঠ পেলাই তাৰ ওপৰত দলং সজা হৈছিল। গা ধুবৰ কাৰণে দুধগজা বৰ উপযুক্ত। তাত থিয়ৈ থিয়ৈ গা ধুব পাৰি, আৰু সাঁতুৰিব খুজিলে অলপ সাঁতুৰিবও পাৰি। বুৰাৰ বেমাৰ হৈছিল। সেই কাৰণে কাহি-বাতি ঘঁহা, কাপোৰ খোৱা আৰু শ্ৰম কামত দুধগজাৰ পৰা মই যথেষ্ট সহায় পাইছিলোঁ। সেই অপৰিচিত প্ৰদেশত যেতিয়া আমি ছয়ো বেমাৰত পৰিলো, তেতিয়া যদি আমি দুধগজাৰ সহায় নাপালোঁহেতেন, তেতিয়াহলে আমাৰ কি দশা হলহেতেন?

কৃতজ্ঞতাৰ কাৰণে দুধগজাৰ মাহাত্ম্যৰ বিষয়ে জানিবলৈ ইচ্ছা হল। বাজহুৱা পুখি-ভৰাললৈ গৈ মই ভালেমান কিতাপ বিচাৰি উলিয়ালোঁ। এইটো জানি মই আচৰিত হলোঁ যে ইমান সৰু দুধগজা বহুত দূৰৰ পৰা আহিছে আৰু দূৰ দূৰণিলৈকে বৈ গৈছে। কোন ঋষিয়ে দুধগজাক জন্ম দিছিল কোনে কোনে ইয়াৰ পৰত ভপস্যা কৰিছিল আদি সকলো ভাষা মই

বিচাৰি উলিয়াইলো। ইতিহাসৰ অনন্ত ঘটনাৰ দৰে এই তথ্য বিশ্বত্ৰিৰ প্ৰবাহত আকৌ উটি গল আৰু কেৱল প্ৰকৃত কৃতজ্ঞতাৰে বাকী থাকিল। ইমানেই মনত আছে যে প্ৰত্যেক দিনেই বাতিপুৰা মঠৰ সাধুসকল গা ধুবৰ কাৰণে এই নৈত গোট খায় আৰু বাতি যেতিয়া সকলো শোৱে, তেতিয়া মই দুধগন্ধাৰ পাবত বহি আকাশৰ ক্ৰৱ তৰাৰ ফালে চাই থাকোঁ। অৱশ্যে মই বেচি সময় চাব নোৱাৰোঁ। কাৰণ কান্ধীৰ ক্ৰৱ ইমান ওপৰত আছে যে তেওঁৰ কালে চাই থাকিলে ডিঙিৰ বিষ হৈ যায়। তাত সপ্তবিংশতীৰ অক্লান্তীৰ সৈতে বশিষ্ঠক একেবাৰে মূৰৰ ওপৰত বিৰাজমান দেখি কেনেকুৱা আচৰিত যেন লাগে।

কান্ধীৰ তলবাহিনী সতী কন্যা দুধগন্ধাক মোৰ নমস্কাৰ।

১২২৬-২৭ চন।

২৭। স্বধূ'গী বিতস্তা

“সংসাৰত যদি কৰবাত স্বৰ্গ আছে,

তেতিয়াহলে সঁচাকৈয়ে ইয়াতে, ইয়াতে, ইয়াতে আছে।”

বিলাম নৈৰ উল্গাম্ স্থান চোৱাৰ পাছত সম্ৰাট জাহাঙ্গীৰৰ মুখৰপৰা এনেকুৱা শব্দ ওলাইছিল। তেওঁৰ এই উক্তি তাৰ আঠ চুকীয়া পুখুৰীৰ ওপৰৰ শিলত খোদিত কৰা আছে। সঁচাকৈয়ে এই ঠাই ভূ-স্বৰ্গ পদৰ অধিকাৰী। বেদকালত এই নৈৰ নাম বিতস্তা আছিল।

যি ঠাইৰ বতাহে মানুহৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ আৰু শিৰা-উপশিৰাত স্পন্দন জগাব পাৰে, যত বন-লক্ষ্মীয়ে নিজৰ বোঁদনৰ সম্পূৰ্ণ উন্মাদকতা প্ৰকাশ কৰে, য'ৰ পৰ্ব্বতে নিজৰ সৌন্দৰ্য্যৰ পৰা মনত এই সন্দেহৰ জন্ম দিয়ে, ই পৰ্ব্বত নে বজ্জ মক্ৰৰ আৱৰণ; আৰু য'ৰ শান্তি চেতনাবে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে, তাৰপৰাই বিলামৰ উল্গাম্ হৈছে। জাহাঙ্গীৰে এই উল্গাম্ স্থানত এটা আঠচুকীয়া পুখুৰী সজাইছিল। আৰু ইয়াৰ ভিতৰৰ পানী? সি যেন নীল মণিৰ

অনুভবসহে। দেখিলেই মনলৈ এনেকুৱা ভাব আহে যেন ইয়াত কোনোবাই নীলা বস্ত্ৰ কাপোৰহে ধুইছে। ইমান বহু আৰু মিঠা পানী বাক আন ঠাইত ক'ত পোৱা যাব? এই পুখুৰীৰ এফালে যি সুন্দৰ সমান খাল বৈ গৈছে, সেয়ে হৈছে আমাৰ বিত্তান্ত-ঝিলাম। এই স্বৰ্গৰ আনন্দ উপলব্ধি কৰিবৰ কাৰণে যেন গৰ্ৱৰিলাকে মাছৰ-কণ ধাৰণ কৰি এই পুখুৰী আৰু খালত গা ধুবলৈ নামি আহিছে। এনেকুৱাই ইয়াৰ শোভা। এই প্ৰদেশত মাছ ধৰাৰ যদি কঠোৰ নিষেধ নাধাকিলহেঁতেন, তেতিয়া হলেনো বাক এই সৌন্দৰ্য্যৰ কি দশা হলেহেঁতেন? মই এটা ডাঙৰ পাত্ৰ খালত ডুবাই দিলো, লগে লগে তাতে পাঁচ সাত বকমৰ মাছ আহি সোমাই পৰিল। ইমানেই সবল ইহঁত। মই আকৌ সিহঁতক খালত এৰি দিলোঁ।

এই ঠাইক 'বেবী নাগ' বুলি কয়। ইয়াৰ আগত খনবল নামৰ এডোখৰ ঠাই আছে। এই ঠাইৰপৰা ঝিলাম নৈখন নাও চলাব পৰা বহল হৈ গৈছে। খনবলৰ ওচৰতে অনন্ত নাগ নামৰ এটা সুন্দৰ পুখুৰী, তাৰ পাছত ইয়াৰ সকলো ভূমি সমতল। কাশ্মীৰৰ সকলো উপত্যকা চাৰিওফালে এনে ধৰণৰে।

ঝিলামে পোনাই গৈ ভাল নাপায়। পাক লৈ পাক লৈ যুহু গতিৰে আগ বাঢ়ি যায়। ইয়াৰ পাৰত এক বিৰাট বৈভৱশালী সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছিল আৰু শেহত পতনো হল। কিন্তু আজিও বিত্তান্ত সেইদৰেই বৈ আছে।

খনবলৰ পাছত বীজবাবা নামৰ এডোখৰ ঠাই পোৱা যায়। তাত আমি চিনাৰ নামৰ এজোপা বিশেষ ধৰণৰ গছ দেখিলোঁ। ন জন মানুহে হাত মেলি তাক আলিঙ্গন কৰিছিল আৰু তাৰ ডালবোৰ জুখিছিল। ই ঠিক ৫৪ ফুট ঠাই আগুৰি আছিল।

বীজবাবাৰ মন্দিৰৰ সন্মুখে আমি ইয়াত এক আমোদজনক জনশ্ৰুতি শুনিলোঁ, এই জনশ্ৰুতি ইংৰাজ লিখকেও লিখি থৈ গৈছে।

যেতিয়া কিছুমান ধৰ্ম্মান্ব মহলমান এই মন্দিৰ ভাঙিবলৈ আহিল, তেতিয়া ইয়াৰ পূজাৰীসকলে তাত কোনো বিৰোধিতা নকৰিলে বা ধন দি মন্দিৰক বৰ্দ্ধা কৰাৰ চেষ্টাও নকৰিলে। তেওঁলোকে কলে—“আহক, আহক।

মন্দিৰ ভাঙি পেলাওক। আমাৰ শাস্ত্ৰত যি লিখা আছে, সি মিছা হ'ব নোৱাৰে।” বুভলিকন গাভীয়ে ভাবিলে—“এওঁলোকৰ মন্দিৰ যদি ভাঙি পেলাওঁ, তেতিয়াহলে এই কাফিৰৰ শাস্ত্ৰ সত্য প্ৰমাণিত হ'ব। তাতকৈ এই এটা মন্দিৰ এৰি দিয়াই শ্ৰেয়।” ক'ব নোৱাৰোঁ এই সাধু কিমান দুৰ সঁচা। কিন্তু ইয়াক আমাৰ ইয়াৰ ‘সাঁউদৰ সাধু’ যেন লাগে আৰু এইটো কথাও সঁচা যে বীজব্যাৰাৰ মন্দিৰ মহলমানৰ আক্ৰমণত বা তেওঁলোকৰ ৰাজ্যকালত ভগা নাছিল। ইয়াৰপৰা অলপ আঁতৰত অনন্তপুৰ নামৰ এখন প্ৰাচীন নগৰ মাটিৰ তলত পোত খাই এটা সৰু পাহাৰ হৈ গৈছে। মাটি খন্দাৰ সময়ত পুৰণি কালৰ সুন্দৰ শিল্পকলা, কেইবাটাও প্ৰাচীন কোঠা আৰু কয়লা হৈ যোৱা যি চাউল ইয়াত পোৱা হৈছে, তাক মই নিজৰ চকুৰে দেখি আহিছোঁ।

এই নৈখন ইফালে সিফালে ঘূৰি-পকি ইমান লাহে লাহে বৈছে যে ইয়াৰ পানীৰ প্ৰবাহ বুজিবই নোৱাৰি। নৈৰ প্ৰবাহৰ বিপৰীত দিশত যেতিয়া যাব লগা হয়, তেতিয়া ব'ঠা মৰাৰ সলনি নাৱৰ মুখ দীঘল ৰচিৰে বান্ধি দুই এজন মানুহে তাক দাঁতিয়েদি চোচোবাই নিয়ে। নাও সোঁতৰ মাজেদি যাব লাগে। এই কাৰণে নাৱত বহি থকা নাৱৰীয়াই নাওখন পাৰত নালাগিবৰ কাৰণে হাতত থকা ব'ঠা বোঁকাটকি ধৰে।

‘কান্ধাৰী শাল’ৰ চুকত আম বা কাজু আদিৰ নানা তৰহৰ যি ফুল বচা থাকে ই ইয়াৰ শিল্পকলাৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। বিলাম নৈৰ এই সঁপিল গতি দেখিয়েই ইয়াৰ শিল্পীবোৰে এই শিল্পকলা উলিয়ালে বুলি কোৱা হয়। আমি এবাৰ এই নৈত এটা ঘাটৰপৰা আন এটা ঘাটলৈ চৈধ্য মাইল যাত্ৰা কৰিলোঁ। এনেকুৱাতে পাহৰ ঘাটৰপৰা অলপ পলমকৈ অহা যাত্ৰীয়েও খোজ কাটি আহি আমাক লগ ধৰিলেহি। তেওঁলোকে মাত্ৰ আঠে মাইলহে খোজ কাটিব লগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ পৰাই বুজিব পাৰি যে এই নৈত কিমান পাক। এই পাকৰ কাৰণে ইয়াৰ সোঁতৰ গতি যথেষ্ট কম আৰু নৈৰ তলো বাম হৈ থাকে। যেতিয়া বান পানী আহে তেতিয়া কেৱল ‘সৰ্বতঃ সঙ্গ্ৰুতোদকে’ৰ নিচিনা অৱস্থা হৈ পৰে। ইয়াৰ প্ৰাচীন ইঞ্জিনিয়াৰ আৰু ৰজাসকলে বান পানীৰ সময়ত এই নৈক নিজৰ হাতৰ সৃষ্টিত ৰাখিবৰ কাৰণে এনেকুৱা বহুত পাক আৰু খাল খান্দিছে।

এই চিকিৎসা ইমান অব্যর্থ বে আজিও ইয়াৰ অনুকৰণ কৰিব লাগে। এখন ডাঙৰ নাৰৰ পৰা গাহৰিৰ দাঁতৰ নিচিনা এখন বিৰাট হালে নৈৰ তলৰ মাটি ফালি আগ বাঢ়ি যায় আৰু ভিতৰৰ পলসবোৰক বিহুলী পাঁপৰ দৰা বাহিবলৈ পেলাই দিয়ে। এই সকলোবোৰ কাম 'ববাহ মুল', (আজিৰ বাৰামুজা) ত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বাৰামুজা কান্দীৰ উপত্যকাৰ সিপাৰৰ শেষ সীমা। ইয়াৰ পৰা ঝিলাম নৈ বেগাই আগ বাঢ়ি গৈছে।

এই প্ৰদেশৰ মাজ ভাগত কান্দীৰৰ ৰাজধানী আছে। নৈৰ দুয়ো পাৰে শ্রীনগৰ চহৰ পতা হৈছে। নৈৰ ওপৰত অলপ আঁতৰে আঁতৰে সাতোটা সেতু সজোৱা হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰেও দুয়ো ফালে নৈৰ পৰা নগৰৰ ভিতৰলৈকে খাল খকাৰ কাৰণে ইয়াত শাস্ত্ৰ জলধাৰা প্ৰবাহিত হয়। নৈৰ প্ৰধান প্ৰবাহেই হৈছে ৰাজপথ। বাকী খালবোৰ হৈছে এই ৰাজপথৰ লগত আৰি 'মিহলি হোৱা ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ পথ। শুকান বাটত যিদৰে গাড়ী চলে, সেইদৰে ইয়াতো দীঘল আৰু ঠেক "শিকাৰা" (মাছ মৰা নাও) বোৰ কাঁড়ৰ দৰে বেগাই গৈ থাকে। নৈত লাগিলে যিমনেই বেচি নাও থাকক তথাপি তাৰ পৰা কোনো শব্দ নোলায়।

যেতিয়া হুপৰীয়া মহাৰাজৰ মন্দিৰৰ পূজা সম্পূৰ্ণ হয়, আৰু আগদিনাৰ পূজাৰ ফুল নিৰ্মালি নৈৰ বুকুত পেলাই দিয়া হয়, তেতিয়া এই ফুলবোৰ প্ৰায় আধা মাইলৈকে লাহে লাহে দীঘলীয়া হাবৰ নিচিনাকৈ এনেদৰে উঠি যায় যে ইয়াক চাই বৰ ভাল লাগে।

এই নৈৰ পাৰত হৈ থকা বিচিত্ৰ ধৰণৰ কামবোৰো তেনেকুৱা। কৰবাত সতৰঞ্চি বয়, কৰবাত আকৌ ধুনীয়া ধুনীয়া দলিচা। এঠাইত আখৰুট কাঠৰ ওপৰত সুল্লৰ সুল্লৰ কাককাঁধা, আন ঠাইত পাটৰ কাৰখানাত পাট পলুবোৰক সিজাই সুল্লৰ পাটৰ সূতা তৈয়াৰ কৰা—এই সকলোবোৰ কাম সঁচাকৈয়ে চাবলগীয়া। চীন, তিব্বত, সমৰকণ্ড আৰু বুখাৰাৰ সদাগৰসকল ইয়াত আহি বহুদিন তথু কৰি থাকে আৰু চতুৰ পাঞ্জাবী সকলে ইয়াত তেওঁলোকৰ লগত বেপাৰত মচঙল হৈ থাকে। যিকালেই চোৱা যায় সেইফালেই দীঘল দীৰ্ঘল কোটপিন্ধা মানুহবোৰ ঘূৰি ফুৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

এই ঝিলামেই আগত গৈ ভাৰতবৰ্ষৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ সৰোবৰ বুলবত পৰিছে আৰু তাত ঝিলীন হৈ ওপৰ ভাৱে দীৰ্ঘ যাত্ৰা কৰি আন সীমাইদি বাহিৰলৈ ওলাই আহি বাৰামুন্নাৰ ফালে বৈ গৈছে। তাত এই নৈৰ পৰা এটা কৃত্ৰিম খাল খান্দি যি বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰা হৈছে সি কাশ্মীৰ ৰাজ্যক পৰ্য্যাপ্ত পৰিমাণে শক্তি প্ৰদান কৰিছে। এই নৈয়ে অৰটাবাদৰ ওচৰত দিক সলাই ক্ষিপ্ৰ গতিৰে আগ বাঢ়ি গৈছে। ঝিলামৰ সম্পূৰ্ণ উপত্যকা সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণে বিখ্যাত।

লোক কথাত কোৱা হয় যে এই উপত্যকাৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি বাদচাহ আকৰ্ষণ ওপনাব পৰা তললৈ জপিয়াই পৰিছিল। লাগিলে ই কবিতা কল্পনাই হওক কিন্তু এই উপত্যকা দেখিলে এনেকুৱা ধৰণৰ উদ্গাদকতা হোৱা সম্ভৱ যেন লাগে।

এনেকুৱা লোককথাবোৰ নৈৰ মাহাত্ম্য বা উৎকৃষ্টতা বুদ্ধিৰ কাৰণে গঢ়ি লোৱা হৈছে। যেতিয়া ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰকৃত ইতিহাস লিখা হব, তেতিয়া তাত ডাঙৰ ডাঙৰ নৈবোৰৰ অনুসৰি দেশক বিভক্ত কৰা হব। এনেকুৱা ইতিহাসত ঝিলামৰ স্বৰ্গীয় সংস্কৃতিৰ অংশও কম মহত্বপূৰ্ণ নহয়। সঁচাকৈয়ে ঝিলামৰ স্ব ধূণী নামেহে শোভা পায়।

১৯২৬-২৭ চন।

১৮। সেৱাত্ৰতা ইবাবতী

সিদ্ধু নৈক যি পাঁচখন নৈয়ে কৰ দিয়ে তাৰ ভিতৰত বিতস্তা (ঝিলাম) আৰু শতদ্ৰুয়েই হৈছে মহত্বপূৰ্ণ। বাকী নৈবোৰে নিজৰ ভাগত পৰা কামবোৰ নম্ৰতাৰ সৈতে শেষ কৰে। যিদৰে কোনো শ্ৰেষ্ঠ গুৰুত্বক লগ পাবৰ কাৰণে কোনো প্ৰতিনিধিমণ্ডল তেওঁৰ ওচৰলৈ যায়, সেইদৰে এই নৈবোৰো লাহে লাহে লগ লাগি শেহত সিদ্ধুৰ লগত মিলিত হৈছে। ব্যাস চতুলজৰ লগত মিলি গৈছে। চিনাব্ ঝিলামৰ লগত মিলিত হৈছে আৰু ইবাবতী এই দুয়োৰো লগত মিলি গৈছে। মূলতানৰ ওচৰত তিনখন নৈৰ

পানী বহন কৰি অৱা বিলাম ভাৰতবৰ্ষৰ সিপাৰৰ পৰা অহা চতুলজৰ লগত মিলি গৈছে। আৰু শেষত এই সকলোৰে দ্বাৰা গঠিত পকনদ্ সিদ্ধুৰ লগত মিলি কৃতাৰ্হ হয়। সিদ্ধুৰ লগত বাৰ্তালাপ কৰা প্ৰতিনিধি মণ্ডলৰ ভিতৰত চতুলজক অধ্যক্ষ বুলি কব পাৰি কিয়নো এওঁ সিদ্ধুৰ দৰে পৰলোকৰ পৰা (হিমালয়ৰ সিপাৰৰ পৰা) আহিছে।

এই পাঁচখন নৈৰ ভিতৰত ইৰাবতী বা বাবীক মধ্যম স্থান দিব পাৰি। বেদত ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে পানী, আহ্লাদজনক পেয়। এনেয়েভো নৈত পানী আছেই, কিন্তু এই নৈৰ বিশেষ গুণ দেখিয়েই ঋষিসকলে ইয়াৰ নাম ইৰাবতী দিছিল। ব্ৰহ্মদেশৰ ঐৰাবতীক (ইৰাবান্সাগৰ) সাগৰৰ সমান বিস্তৃত দেখিয়েই এই নাম দিছিল নেকি? কিন্তু ইৰাবতী ইমান বিস্তৃত নহয়। স্বামী ৰামতীৰ্থৰ জীৱনত বাবীৰ প্ৰসঙ্গ বহুত ঠাইত আহিছে। ইৰাবতীক দেখি স্বামী ৰামতীৰ্থৰ অন্তৰ ভক্তি ভাৱত পৰিপূৰ্ণ হৈ পৰিছিল। এই নৈৰ পাৰতে তেওঁৰ বৈবাগ্য আৰু সন্ন্যাসৰ কুমলীয়া ভাৱ পৰিপক হৈ পৰিছিল, কিন্তু ইৰাবতীক যে শিখ গুৰু অৰ্জুনদেৱ আৰু শিখ মহাবাহু ৰণজিৎ সিংহৰ কাষে চকুলো টোকা দেখা গৈছিল।

যেতিয়া মই লাহোৰলৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া ইৰাবতীৰ পূৰ্ণ দৰ্শন কৰিব পাৰিছিলোঁ। সেই সময়ত তেওঁ কিমান শান্ত আছিল। তেওঁৰ বিশাল পটৰ ওপৰত গোটেই লাহোৰ নগৰ অৱস্থিত। মানুহৰ ধুম-ধাম, ধনী সকলৰ জাক-জমক, তথা বিলাসিতাৰ ভিতৰতো ইৰাবতীৰ শান্তি স্তব্ধ হোৱা নাছিল। ইয়াত ইৰাবতীৰ দৃশ্য দেখি এনেকুৱা লাগিছিল যেন গোটেই লাহোৰ নগৰখনক 'তেওঁ নিজৰ কোলাত লৈ ধেমালি কৰি আছে। নিজৰ পবিত্ৰ আৰু পোষক পানী যোগান দিয়াৰ বাহিৰেও ইৰাবতীয়ে বিশেষ ভাৱে নিজৰ সন্তানৰ সেৱা কৰিছে। হিমালয়ৰ অটব্য অৱণ্যত চীড়, দেবদাক, বাঁহ, চপেতা আদি আৰ্য্য গছবোৰৰ বিৰাট নগৰ আছে। কোনো কোনো ঠাইত হুপুৰীয়া পৰতো সূৰ্য্যৰ কিৰণ দেখা ৰব বিৰল হৈ পৰে আৰু যদি কেতিয়াবা প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড পুৰণি গছবোৰ উৰাল খাই বাগৰি পৰে, তেতিয়া বাকী গছবোৰে তাক ওপৰতে তুলি ৰাখে। দাঁতি কাষৰৰ গছবোৰে নিজৰ শক্তিশালী হাতেৰে তাক অন্তৰিক্ত ধৰি ৰাখে যেন বাণ

শৰ্মাত পৰি থকা ভীষ্মাচাৰ্য্যাহে। এইদৰে বহুত বহুত ওপৰত থাকি থাকি শেহত জাক, বদ ভৰা বৰষুণ সহি সহি এই ভীষ্মাচাৰ্য্যৰ বিশাল শৰীৰ ছিন্ন-ভিন্ন হৈ পৰে।

এনেকুৱা হাবিৰ পৰা গৃহ নিৰ্ম্মাণৰ কাঠ কাটি অনাটো বৰ সহজ কথা নহয়। সেই কাৰণে মানুহে ইবাৱতীৰ আশ্ৰয় ললে। ইবাৱতীৰ পাৰত ব'ত ডাঙৰ ডাঙৰ হাবি আছে খৰি কটীয়াসকল তালৈ যায় আৰু কাঠক ডাঙৰ ডাঙৰ কুণ্ডা কাটি ইবাৱতীৰ প্ৰবাহত এৰি দিয়ে। কেতিয়াবা এলেহুৱা কুলীয়া ছাত্ৰৰ দৰে ই বৈ বৈ লাহে লাহে আহি থাকে। কোনো কোনো সময়ত গধূলি পৰত লৰি-চাপৰি খবৰ ফালে অহা বাঁড়-গৰুৰ দৰে নাচি-বাগি, ভল-ওপৰ হৈ এডালে আনডাল কাঠক খুন্দিয়াই দৌৰি আছে। যেতিয়া সজীৱ জীৱ জন্তুবোৰক খেদিবলৈকে গৰখীয়া লাগে, তেতিয়া এই নিৰ্ম্মাণ কাঠবোৰনো নিজে নিজে কেনেকৈ আগ বাঢ়িব পাৰে? কোনোবা ফালে নৈৰ পাক দেখাৰ লগে লগে সকলো বৈ যায়। এডালক বোৱা দেখি আনডালো বৈ পৰে। সেই ডালৰ গাত গইনা দি তৃতীয়, চতুৰ্থও বৈ যায়। পক্ষমে ভাৱে—কিহৰ কাৰণেনো এওঁলোক ইয়াত বৈছে। হয়তো এওঁলোকে আজি ইয়াতে জিৰণি লব। পক্ষমক বোৱা দেখি পাহ ফালৰ পৰা অহা কাঠবোৰো বৈ পৰে। যত সকলো বৈ যায় 'সা কাঠা সা পৰা গতি:'।

বাতিপুৰা হোৱাৰ লগে লগে এই কাঠবোৰৰ গৰখীয়া আহে, আৰু আটাইবোৰকে আগলৈ খেদি নিয়ে। "হেৰ, ভাইহঁত। বল, বল।" বুলি কৈ এই ৰাজীৱ দলটোৱে আকৌ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। যেতিয়ালৈকে নৈৰ প্ৰবাহ উপযুক্ত হয়, তেতিয়ালৈকে এই যাত্ৰা ঠিক মতে চলি থাকে। কিন্তু ব'ত প্ৰবাহ বেচি দ, বাম বা শিলাময় হয় তাত বৰ অসুবিধা হৈ পৰে। জুই এডাল দীঘল কাঠে যদি এটা ডাঙৰ শিলৰ আশ্ৰয় পায়, তেতিয়ালৈ সি ভাতে বৈ যাব আৰু কব—"মই হলে ইয়াৰ পৰা আঁতৰা ভকত নহয়। মই নিজেও নাখাও আৰু আনকো যাবলৈ নিদিওঁ।" এতিয়া সিহঁতক বোৱা দেখি পাহৰ সকলোবোৰ কাঠো বৈ যায়, গৰখীয়াবোৰৰ তালৈ সঁতুৰি বোৱাৰ সাহ নহয়, কিয়নো এই কাঠবোৰতকৈ তেওঁলোকৰ নিজৰ

প্রাণ অধিক প্রিয়। দাঁতিত বিয় হৈ দীঘল দীঘল বাহেবে ঠেলি ঠেলি কেইডালমান কাঠ উলিয়াব পাৰি ; কিন্তু যিবোৰ কাঠ প্রবাহৰ মাজত আহি বৈ গল সিহঁতক উলিয়াব কেনেকৈ ? মানুহে এই সমস্যাবো সমাধান কৰিছে। হিমালয়ত মহৰ নিচিনা ডাঙৰ জন্তু আছে। তাৰ গোটেই ছালখন বখলিয়াই তাক চিলাই কৰি তাৰে বৈলা তৈয়াৰ কৰা হয়। এই ছালৰ ভিতৰফালে বতাহ ভৰাই তাকো চিলাই কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা—এই জন্তু অপ্সৰাৰ দৰে হয় আৰু মাংস নোহোৱাকৈ বতাহেৰে পৰিপূৰ্ণ হয় আৰু পানীত সাঁতুৰিবলৈ উপযুক্ত হৈ পৰে। তাৰ চাৰিওটা ভৰিৰ হাড় উলিয়াই তাতো বতাহ ভৰোৱা হয়। এই নিজৰ হাড় নোহোৱা জন্তুক পানীত নমাই দি তাৰ ওপৰত উঠি ভৰি জোকাৰি জোকাৰি গৰখীয়া-বোৰ নিৰ্দিষ্ট ঠাই পায়গৈ। এই নিজৰ জন্তুৰ ওপৰৰ পৰা পানীত সাঁতোৰা সহজ হৈ পৰে। জন্তুৰ ভৰিত ভালকৈ ধৰি ললে সাঁতোৰাৰ সময়ত কেতিয়াও সি আঁতৰ হৈ নামায়। খুব শক্তিশালী প্রবাহতো যদি কেতিয়াবা শিলৰ লগত খুন্দা খায়, তেতিয়াহলে এই ছালেহে দুঃখ পায়, তাৰ ওপৰত উঠা মনুহৰ কোনো ক্ষতি নহয়। ইমান চেক্টা কৰাৰ পাছত সেই কাঠবোৰ কেনেকৈ য'লৈ ত'লৈ উঠি যাব ? ইয়াৰ পাছত এডাল এডালকৈ ই আগবাঢ়ি আহে। পৰ্বতীয়া উপত্যকাৰ পৰা এবাৰ ওলাই অহাৰ পাছত এই কাঠবোৰ যাতে নিজৰ নিজৰ ইচ্ছানুসাৰে আন ঠাইলৈ যাব নোৱাৰে তাৰ কাৰণে গৰখীয়াই গোটেই কাঠবোৰ বচিৰে বান্ধি সিহঁতৰ ওপৰত উঠি সিহঁতক আগবঢ়াই লৈ যায়।

লাহোৰত ইবাৰতীৰ প্রবাহত এই ধৰণৰ বহুতো কাঠৰ লক্ষ্যি থাকে। সিহঁতৰ শৰুৱে সিহঁতক পানীৰ পৰা বাহিবলৈ উলিয়াই টুকুৰা টুকুৰা কৰি পেলায়, আৰু আকৌ মানুহৰ, ঘৰ বা অন্যান্য বস্তু-বাহনি তৈয়াৰ কৰিবৰ কাৰণে দখিচি ঝৰিৰ দৰে সিহঁতে নিজৰ শৰীৰ অৰ্পণ কৰিব লগীয়া হয়। নিজৰ পৰ্বতীয়া লহোদৰক এইদৰে মানুহৰ সেৱাত অৰ্পণ কৰাৰ সময়ত চাগৈ ইবাৰতীৰ কেনেকুৱা লাগে ? ইবাৰতীয়ে, হয়তো ইমানেই কয় :—
“ভাইহঁত ! পৰোপকাৰয় ইদং শৰীৰম্।”

১৯। স্তম্ভ দায়িনী চিনাব

কাশ্মীৰৰ পৰা উলটিবৰ সময়ত মোৰ ভৰি আগ বাঢ়িব খোজা নাছিল। যাবৰ সময়ত মোৰ মনত যি উৎসাহ আছিল উলটিবৰ সময়ত সি কেনেকৈ থাকিব পাৰে? এই কাৰণেই যাওঁতে যিটো বাটেদি গৈছিলোঁ আইতে তাৰ বিপৰীত বাটে পীৰ-পাঞ্জাল পৰ্বত পাব হৈ জন্মুৰ ফালেদি আহিছিলোঁ। শ্রীনগৰৰ পৰা জন্মুলৈ মটবৰ বাট নাছিল। যদি সাহ হয়, তেতিয়াহলে খোজ কাটি, নহলে কাশ্মীৰী টটু ঘোঁৰাৰ ওপৰত উঠি যাব লাগিব। বাটত যাওঁতে প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য আৰু জাহাঙ্গীৰৰ বিলাসিতা প্ৰতি পদে পদে অনুভৱ কৰিব পৰা যায়। যিফালেই চোৱা যায় সেইফালেই বন্ধোৱা পুখুৰী আৰু পৰ্বতৰ সজোৱা সুন্দৰ বাট। আজি চিমলাৰ যি মৰ্যাদা আছে জাহাঙ্গীৰৰ সময়ত শ্রীনগৰৰো সিমানে বা তাতোকৈও অধিক মৰ্যাদা আছিল।

পৰ্বতীয়া বাটেদি উলটিবৰ সময়ত ভগৱতী চক্ৰভাগাৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। যাহুহে আজি তাক চিনাব নামেহে জানে।

যদি মই পাহৰা নাছিলোঁ, তেতিয়াহলে আমি বামবনৰ দাঁতি-কাষৰ কোনোবা এঠাইতে আছিলোঁ। গোটেই দিন আৰু গোটেই ৰাতি বাৰ-লগীয়া হৈছিল। জোনাক ৰাতি আছিল। আমি ক্লান্ত হৈ মদপীৰ দৰে ঢলং পলংকৈ গৈ আছিলোঁ। ভৰিৰ তলুৱাৰ ছাল ছিগি গৈছিল। আঁঠু বোৰতো বিষ হৈছিল। ভাগৰি পৰাৰ কাৰণে কোনো ঠাইতে স্তব পৰা নাছিলোঁ।

এনেকুৱা অৱস্থাত যেতিয়া আমি আগবাঢ়ি গৈছিলো, তেতিয়া সোঁ ফালৰ গম্ভীৰ উপত্যকাৰ পৰা গুৰুগম্ভীৰ ধ্বনি শুনিবলৈ পালোঁ। আগ-ফালৰ টিলাৰ পৰা অহা বতাহবোৰ শীতল আৰু সুগন্ধি যেন লাগিছিল। তলৰ আঁতৰি গল আৰু আমি আকৌ প্ৰকৃতিত হৈ পৰিলোঁ। আমাৰ চকুৰে কলবৰৰ উল্গম স্থান বিচাৰিলৈ ধৰিলে। কিমান মনোহৰ দৃশ্য আছিল। ওপৰ ফালে গাৰীৰ নিচিনা জ্যোৎস্না পৰি আছিল, এলফালে

চন্দ্ৰভাগাই শিলৰ লগত খুঁজি খুঁজি বগা বগা কেনে জন্ম দিছিল। আৰু তাৰ আবাদ পাই ভূপ্ত হোৱা বতাহে আমাক তাৰ শীতলতা প্ৰদান কৰিছিল।

লগত অহা এজন মানুহক মই সুধিলোঁ—“এইখন কোনো নৈ নে নাই পৰ্ব্বতীয়া প্ৰবাহ?”— তেওঁ উত্তৰ দিলে—“হুয়োটাই। এইখন হৈছে আমাৰ চিনাব আই।” মই চিনাবক সেৱা জনালোঁ। তললৈ নামি যাব নোৱাৰি। গতিকৈ দূৰবপৰা দৰ্শন কৰিয়েই পৰিত্ৰ হালোঁ। মনে মনে সেৱা জনাই কৃতার্থ হালোঁ আৰু আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ।

এইখনেই বেদকালীন ভগৱতী চন্দ্ৰভাগা নেকি? হয়তো কিমান ঋষিয়ে ইয়াত ধ্যান কৰিছিল। আৰু কিমান মানুহে নিজৰ গৰুক ইয়াত পৰিপূৰ্ত্ত কৰিছিল। আজিও উত্তোগী মানুহে এই নদী-মাতৃক কম দোহন নকৰে।

বেতিয়া মই তালৈ গৈছিলোঁ, সেই সময়ত প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড, হুটপুট পাঞ্জাবীসকলে এই নৈৰ দাঁতিত খাল খন্দা দেখিছিলোঁ। আজি পঁচিশ লাখ একৰ মাটি সেই আইৰ গাখীৰৰ পৰা সাকৰা হৈছে আৰু পাঞ্জাবী বীৰসকলক ভৰণপোষণ কৰিছে। বেদৰ যুগৰ চিনাবৰ সাঙ্কিত্যই আৰ্ধ্য সকলৰ মেধা-শক্তি বৃদ্ধি কৰিছিল। বৰজিৎ সিংহৰ সময়ত এই জলধাবাই শিখসকলক শুকৰ বিজয় কামনা কৰিছিল।

আজিও চিনাবৰ পানী একেবাৰে নিঃসঙ্গ হোৱা নাই। আকৌ পঞ্চ-নদৰ সন্মান বাঢ়িব আৰু সপ্তসিদ্ধুৰ প্ৰদেশে ভাৰতবৰ্ষৰ সৌভাগ্যক বৃদ্ধি কৰিব।

১৯২৬-২৭ চন।

চিনাবৰ প্ৰবাহ আজি পঞ্জাবৰ ভাগ্য বন্ধা হোৱাৰ সলনি পঞ্জাবৰ বিভাগ ৰেখা হৈ পৰিছে। এইটো কিমান পৰিতাপৰ বিষয়।

৩০ । জন্মৰ ভবী অথবা ভাবী

কোনো নৈব সম্বন্ধে যদি কবলৈ একো নাথাকে তেতিয়াহলেনো ক্ষতি কি তথাপি তাত দ্ৰাৱ কথাত আনন্দ কমিব জানো ? নৈব মহত্ব হৈছে বস্তু-সিদ্ধি । তেওঁৰ নামৰ লগত যদি কোনো ইতিহাস জড়িত হৈ আছে তেন্তে ধন্য সেই ইতিহাস ।

ইতিহাসৰ সম্বন্ধ যুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ লগতহে বেচিকৈ থাকে । কিন্তু নৈব উদ্দেশ্য সন্ধি বা মিলাপ্ৰীতি—। কৃষক আৰু পথিক, পশু আৰু পক্ষী-বোৰক নিজৰ পানীৰ দ্বাৰা সন্তুষ্ট কৰি যেতিয়া নৈ বৈ যায় তেতিয়া তেওঁক 'আত্মবতি, আত্মক্ৰিয় আৰু আত্মপ্ৰেৰ চ সন্তুষ্ট'ৰ নিচিনা লাগে । আপুনি নৈক সোধক—“তোমাৰ ইতিহাস কি ?” তেওঁ উত্তৰ দিব—“মই পৰ্ব্বতৰ জীয়াৰী—। অসংখ্য মানৱ তথা জীৱ-জন্তুৰ মাতৃ । মই সাগৰৰ সেৱা কৰোঁ, আকাশৰ মেঘেই হৈছে মোৰ বৰ্গ ।” এইখিনি ইতিহাসেই মোৰ চকুত অধিক মহত্বপূৰ্ণ । যদি বেচিকৈ সোধে, তেতিয়াহলে ভাবীয়ে কব যে—“দাঁতি কাষৰৰ প্ৰদেশক খুউৱাৰ পাছত মোৰ যিখিনি পানী বাকী থাকে, সেইখিনি মই চিনাবক দিওঁ । চিনাবে নিজৰ পানী বিলামত বিসৰ্জন দিয়ে আৰু বিলাম আহি সিহঁতৰ লগত মিলি যায় । সিহঁতে আমাৰ সকলোৰে পানী সাগৰত অৰ্পণ কৰি নিজক আৰু আমাক সকলোকে কৃতজ্ঞ কৰে । সেয়ে হৈছে আমাৰ লাঘুজ্ঞা মুক্তি । বাকী তোমালোক বলীয়াবোৰৰ ইতিহাস তোমালোকেহে জানা । শত্ৰুতা আৰু বলিয়ালিৰ বুৰঞ্জী জানো কেতিয়াবা লিখা যায় ? সি যে পাহৰি যোৱা কথাত পাহৰি যোৱা । তুমি এই শত্ৰুতাক হ্ৰাস কৰি বাখিৰৰ কাৰণে ইতিহাস লিখিছা নেকি ? এনেকুৱা ইতিহাসক লাগিলে পুৰি পেলোৱা নহলে ধুই পেলোৱা । সেৱাৰ ইতিহাসেই হৈছে—প্ৰকৃত ইতিহাস । ডোগ্‌ৰা, গন্ধী আৰু গুৰুজীৱৰ নিচিনা প্ৰজাই হৈছে মোৰ সন্তান । তেওঁলোকৰ জীৱনেই মোৰ জীৱন ।”

কাশ্মীৰৰ যাত্ৰা সম্পূৰ্ণ কৰি আমি জন্মলৈ আহিলো আৰু তাত বহুনাথ দেৱৰ মন্দিৰত থাকিলো । দাঁতিয়েদি ভবী বৈ গৈছে । জন্মৰ কালৰ

তবীৰ পাৰ যথেষ্ট ওখ। অস্ফাৰ্ভ বহুত নৈ যেনেকুৱা তবীয়ে ঠিক তেনেকুৱাই। তেওঁৰ ভিতৰত অসাধাৰণ একো নাই। আমি এজন মহাবাহীয়া ইঞ্জিনিয়াৰৰ লগত দেখা কৰিবলৈ গলোঁ। তেওঁ কলে যে—“তবীৰ ওপৰত বিজুলীৰ বস্ত্ৰ লগোৱা আছে। এই বিজুলী শক্তিৰ দ্বাৰা বহুত কাম কৰিব পৰা যায়। কিন্তু তবীৰ তাত কি? তেওঁ অবিৰাম বৈ আছে।”

১৯২৬-২৭ চন।

৩১। সিদ্ধুৰ বিষাদ

হিমালয়ৰ সিপাৰত—পৃথিৱীৰ এই মান-দণ্ডৰ প্ৰায় মাজত কৈলাসনাথ দেৱৰ চকুৰ তলত চিৰহিমাচ্ছাদিত পুণ্যবান প্ৰদেশ যাব ক্ষুদ্ৰতম সীমাত আৰ্ধ্যাবৰ্ত্তৰ চাৰিখন লোক-মাতাৰ উৎগম স্থান আছে। ইপাৰ আৰু সিপাৰৰ বিচাৰ যদি নকৰে, তেতিয়াহলে আমি কব পাৰোঁ যে উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰায় সকলোবোৰ নৈয়েই ইয়াৰ পৰা ওলাইছে।

হিমালয় ভাৰতবৰ্ষে। আন কোনো দেশৰ নহয় যেন ইয়াকে প্ৰমাণ কৰিবৰ কাৰণে হিমালয়ৰ উত্তৰফালে বৈ যোৱা পানীৰ এটা এটা টোপালক গোট খুৱাই, হিমালয়ৰ দুয়ো পাৰৰ পৰা ঘূৰি আহি তাক ভাৰত মহাসাগৰলৈ লৈ যোৱাৰ কাম সিদ্ধু আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ এই দুয়ো নদে অৰ্থাৎ কপত কৰি আছে। এই দুয়ো নদক এনেকুৱা লাগে যেন ভাৰতবৰ্ষক নিজৰ হাতৰ মুঠিত লবৰ কাৰণে কৈলাসনাথ দেৱেহে নিজৰ ছুটা ককণাময় বাহ প্ৰসাৰিত কৰিছে। যেন হিমালয়ৰ বাধা সহ্য নোহোৱাৰ কাৰণে চতলজ আৰু ঘাগৰাই হিমালয়ৰ কোলাৰপৰা পোন বাট উলিয়াই ভাৰতবৰ্ষৰ দুখন ভাঙৰ প্ৰদেশক মানস সৰোবৰৰ পানী খুৱাই আছে। আনফালে গঙ্গা, যমুন, আৰু তেওঁলোকৰ অসংখ্য ভনীয়েকে নিজৰ বাপেকৰ সন্মান অক্ষুণ্ণ ৰাখি আগৰপৰাই সেই কাম কৰি আহিছে। পঞ্জাবৰ পাঁচখন নৈ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ পাঁচখন নৈ গোট খাই ভাৰতৰ সমৃদ্ধি দহ গুণে বৃদ্ধি কৰিছে। এই

দহোখন নৈ একেবাৰে ভাৰতীয়। কেবল সিদ্ধু আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰক অতি-ভাৰতীয় বুলি কব পাৰি।

ভাৰতবাসীয়ে গঙ্গা আইক পাই সিদ্ধুক যেন পাছৰি পেলাইছে। সিদ্ধুৰ পাবত আৰ্যাসকলৰ প্ৰসিদ্ধ ধৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ তীৰ্থ নাই। যিদৰে আমি বৈদিক দেৱতাসকলৰ দেৱতা ইন্দ্ৰক পাহৰি গলোঁ, সেইদৰেই সপ্তসিদ্ধুৰ ভিতৰত প্ৰধান নৈ সিদ্ধুকো যেন আমি পাহৰি পেলাইছোঁ। দক্ষিণ আৰু পূব ফালে মহা-সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰি প্ৰাচীন আৰ্যাসকলে যেন বায়ৰা দিকৰ প্ৰতি অলপ উদাসীন হৈ পৰিছিল আৰু এই কাৰণেই ভাৰতেও চিৰদিনৰ বাবে বিপদৰ সন্মুখীন হব লগা হৈছে। উত্তৰ ফালেতো হিমালয়ে বন্ধা কৰি-ছিলেই। পশ্চিমফালে ৰাজপুতনাৰ মৰুভূমি আৰু ৰাজপুত তথা ডোগ্ৰা জাতিৰ বীৰত্বই দেশক সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিছিল। ইয়াৰ বাহিৰে বেগমতী সিদ্ধুৰেও বন্ধা কৰি আছিল। ইয়াৰ পাছত কবতাব (খিৰণৰ)ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি হিন্দুকুশলৈকে প্ৰচণ্ড পৰ্বতমালা বন্ধী হৈ আছিল। পৰ্বতীয়া পৰোপনিষদী (আফগান) মানুহৰ স্বতন্ত্ৰপ্ৰিয়তাই বিদেশী সকলক এইফালে আগবঢ়াত বাধা দিছিল। কিন্তু য'ত দেশবাসীয়েই উদাসীন হৈ পৰিল, তাত পৰ্বতীয়া বেৰে আৰু নৈয়ে কিমান বন্ধা কৰিব—? পৰোপনিষদী মানুহবোৰৰ লগত যেন আহি মিলি গল আৰু ৰাজত্বক ৩৮বত ভাৰতৰ যি শাস্ত্ৰীয় সৈনিক সীমা আছিল ই লাহে লাহে সঙ্কুচিত হৈ অটকলৈ আঁচি তাত আবদ্ধ হৈ পৰিল। অটকেও বিদেশীক ভিতৰলৈ আহিবলৈ বাধা দিয়াৰ সলনি ভাৰতবাসীকো বাহিৰলৈ যাবলৈ বাধা দিলে। বাগী সেনীৰামিসয়ে ভাৰতলৈ আহোতে মাজত বাধা নাপালে। পাৰস্য সম্ৰাট দৰায়ুসো পাঞ্জাব আৰু সিদ্ধুৰপৰা সুৰক্ষা কৰণৰ লবলৈ বৈ নাথাকিল। য়ুয়ুটী আৰু ছুনবিলাক ভাৰতলৈ অহাৰ পথতো কোনেও হেঙাৰ নুপুতিলে। চিকণ্ডৰে পাঁচখন নৈ পাব হওঁতে মাজত বাধা নাপালে। মহম্মদ বা বাবৰকো এই অটকে বাধা দিব নোৱাৰিলে। আমি বুজা উচিত যে যি নৈয়ে কাবুল নৈৰ পাণী গ্ৰহণ কৰিছে তেওঁ পশ্চিম ফালৰ পৰা অহা মানুহক বাধা নিদিয়ে।

ভিতৰতৰ পশ্চিমফালে কৈলাসৰ নামনিত সিদ্ধুৰ উৎসৰ স্থান আছে।

তেওঁ ভাৰণৰা পোন বেখাইদি বায়বায় ফালে লবি গৈছে, কিয়নো শেহত তেওঁ নৈঋত্যাৰ ফালে যাব লাগিব। কাশ্মীৰত সোমাই লেহৰ সৈনিক শিবিৰৰ লগত দেখা কৰি কাঁৰাকোৰম্ পাহাৰৰ বন্ধাৰ কাৰণে তেওঁ পোনাই আগ বাঢ়ি গৈছে। স্কাডুৰ ওচৰত তেওঁৰ টোপনি ভাগিছে—মই ভাবতলৈ যাব লাগে। দূৰৰপৰা গিলগিটৰ জুৰ্গক চাই তেওঁ দক্ষিণফালে আগ বাঢ়িছে। চিত্ৰালৰ পিনেভে। তেওঁ স্বয়ং যাব নোখোজে, কিন্তু তাৰ পানী কেনেকুৱা জানিবৰ কাৰণে স্বাত নৈক নিজৰ ওচৰলৈ মাতি আনিছে। স্বাত নো বাক কিয় অকলে আহিব? তেওঁৰ কাবুল নৈৰ প্ৰতি নিচা আছে। বগা কোহৰ পানী অনা কাবুলৰ লগত মিহলি হৈ তেওঁ অটকৰ ওচৰত আহি সিদ্ধুৰ সৈতে মিলিছে। এতিয়া সিদ্ধু সম্পূৰ্ণ ভাৰতীয় হৈ পৰিছে। স্বাত আৰু কাবুলৰ পৰা শুনিব লগীয়া যথেষ্ট ইতিহাস আছে। খাইবৰ ঘাটৰপৰা কোন কোন মানুহ আহিছিল আৰু গৈছিল, বেৰ্ণাৰ্ণ্ডিছৰ ইয়ুনাৰী মানুহ কোন বাটেদি আহিছিল, আৰু কৰ্নেল ইয়ংহাচবেণ্ড ভাৰণৰা চিত্ৰালৰ ওপৰলৈ কেনেকৈ উঠি গৈছিল আদি সকলো ইতিহাস এই জুখন নৈয়ে কব পাৰিব। আমাৰ আমানুল্লাই গৰমত বলিয়া হৈ অলপতে যি আক্ৰমণ কৰিছিল সেই সম্বন্ধে যদি সোধা যায়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে তাকো কৈ দিব পাৰিব। কোহাটৰ কুৰুতাৰ সৈতেও সিদ্ধু অপৰিচিত নহয়। ওবাজীৰিস্তান আৰু বায়ুত ক্ষাত্ৰধৰ্মক লজ্জিত কৰা যি ঘটনা ঘটিছিল, কুৰমৰ মুখৰপৰা তাৰ গল্প শুনি সিদ্ধুৰ বুকু কঁপি উঠিছিল। যেতিয়া ক্ৰুম্ব বা কোৰম নৈ সিদ্ধুৰ লগত মিলে, তেতিয়া তেওঁৰ প্ৰবাহ নষ্ট হৈ যায়। পৰ্বতৰ অবিহনত তেওঁ সন্মানাবে থাকিব নোৱাৰে। সৰু ডাঙৰ দ্বীপ সাজি সিদ্ধুৱে ডেবা ইচমাইল খাইপৰা ডেবা গাজী খালৈকে আগ বাঢ়ি যায়।

এতিয়া সিদ্ধুৱে পাঁচখন নৈৰ পানীৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি ঠেক হৈ আগ বাঢ়ি গৈছে। জম্মুৰ ফালৰপৰা অহা চিনাবো কাশ্মীৰৰ ঝিলাম নৈৰ লগত মিলি গৈছে। লাহোৰৰ বিভূতিক অনুভৱ কৰি ভৃগু হোৱা ইৰাৱতী এই জুয়োবো লগত মিহলি হৈছে। ব্যাসৰ পানীৰপৰা পৰিপূৰ্ত্ত হোৱা সতলজ এই তিনিওৰে পানীৰ লগত মিলিছে। তাৰ পাছত উন্নত হৈ পঞ্চনদৰ প্ৰবাহে নিজৰ সম্পূৰ্ণ গতিৰ দ্বাৰা মিটনকোটৰ ওচৰত সিদ্ধুৰ ওপৰত জগিয়াই

পৰিছে। ইমান ডাঙৰ আক্ৰমণ সজ কৰি—আত্মসাৎ কৰি মাত্ৰ নিজৰ নাম বখা সিদ্ধুৰ শক্তিও নিশ্চয় তেনেকুৱা মহান হবই লাগিব।

সিদ্ধুৰে কেৱল নিজৰ নামকে প্ৰতিষ্ঠিত নকৰে বৰং তেওঁ ইয়াৰপৰা নিজৰ জীৱনক উদাৰ কৰি ওচৰ চুবুৰীয়া প্ৰদেশকো নিজৰ সেৱা অৰ্পণ কৰে। তেওঁ ‘ভাগ্য সন্তুতৰ্থানাম্’ৰ উদাহৰণৰূপে আৰ্ঘ্য বজাসকলৰ অনুকৰণ কৰে। ডাঙৰ ডাঙৰ সাতোটা উপত্যকাৰ পানীক তেওঁ নিশ্চয় গোটা খুৱায়, অৱশ্যে সকলো বোৰ পানী বেলেগ বেলেগ মুখেদি মহাসাগৰক অৰ্পণ কৰিবৰ কাৰণেই। যদি মাজত কোনোবা স্বাৰ্থপৰ মানুহে সেই পানীক নিজৰ ইচ্ছানুসাৰে কামত খটুৱাব খোজে তেতিয়াহলে সিদ্ধুৰে তাৰ কাৰণে আপত্তি নকৰে।

তথাপি সিদ্ধুৰ ভিতৰত গজা আইৰ নিচিনা উদাৰতা নাই। সেই কাৰণে অটক আৰু সুকুৰৰপৰা হায়দৰাবাদলৈকে তাৰ ওপৰত দলং সজা হৈছে। সুকুৰৰ দলং সামৰিক দৃষ্টিৰ ফালৰপৰা অত্যন্ত মহত্বপূৰ্ণ। সিদ্ধুত অৱস্থিত এটা ডাঙৰ দ্বীপক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই এই দলং সজা হৈছে। কিন্তু বোহৰীৰ ফালে য’ত পানী আছে, তাত যি কোনো সময়তে এই দলং খুলি গোটাই ধব পাৰি। যদি কেতিয়াবা এই দলঙেদি সৈনিকবিলাকক সিদ্ধু পাৰ হবলৈ বাধা দিব লগীয়া হয়, তেতিয়াহলে এক নিমিষতে এই গোটেই দলং লুপ্ত কৰিব পৰা যায় তাৰ পাছত শিকাৰপুৰ সুকুৰ আৰু বোহৰী দুয়ো বেলেগ হৈ পৰিব।

শিকাৰপুৰ সুকুৰক যে ইংৰাজেতে মহত্ব দিলে এইটো নহয়। প্ৰাচীন কালৰ পৰাই ইয়াৰ হিন্দু বেপাৰীয়ে বোলন ঘাটৰ পথেদি কান্দাহাৰলৈ গৈ মধ্য এছিয়াত বেহা-বেপাৰ কৰি আহিছে। হিৰাট বা সৰ্ব, বুখাৰা বা সমৰকণ্ড, যতেই চাওক শিকাৰপুৰৰ বেপাৰীক আপুনি নিশ্চয় দেখিব। শিকাৰপুৰৰ হস্তী, মক্কা আৰু পিষ্টাৰ্চবৰ্গ (লেলিন গ্ৰাড) ভো চলে। সুকুৰৰ কথা যেতিয়া মনত পৰে, তেতিয়া ডাঙৰ জাহাজৰ পানীত সাঁতুৰি থকা সাধুবেলা নামৰ দ্বীপৰ কথানো বাক কেনেকৈ মনত নপৰাকৈ থাকিব? সাধুসকলৰ কাব্যময় অভিকচিয়ে, সদায়েই সুলভতকৈও সুলভ ঠাই নিৰ্বাচন কৰে। সাধুবেলাৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি সন্মোহিত হিংসা কৰিব। কব নোৱাৰোঁ,

সিদ্ধুরে জিবণি লব খুজিছিল নে সিজাবা খাব খুজিছিল। তেওঁ ইয়াৰণবা মঞ্চৰ সৰোবৰৰ ফালে লবি যায়। কিন্তু সময়ত সাবধান হৈ বা খিবথৰ (কবতাব) যে কোৱা মতে উলটি আছে আৰু শেৱনৰ পৰা আগ্ৰেয় দিকৰ ফালে ঘূৰি হায়দৰাবাদলৈ যায়। এইখন প্ৰদেশ কেইবাখনো যুদ্ধৰ সাক্ষীৰূপ। কব নোৱাৰে। জয়দ্রথৰ সময়ত ইয়াৰ অৱস্থা কেনেকুৱা আছিল। কিন্তু দাহিব আৰু জটনৰ সময়ত বোধকৰে। এই প্ৰদেশ বৰ পিছপৰা আছিল। চন্দ্ৰগুপ্তৰ আগতে ইবাণী সাম্ৰাজ্যক সোন দি দি নিঃসজ্জ হৈ যোৱাৰ কাৰণেই হওক বা তাৰ ভ্ৰাক্ষণ বজা সকলৰ অনাচাৰৰ কাৰণেই হওক তাৰ প্ৰজা একেবাবে দৰিদ্ৰ আৰু দুৰ্বল হৈ পৰিছিল। ইবাণৰ বাদচাহ আছিল বা চিকন্দৰ আছিল, বাগদাদৰ মহম্মদ-বিন কাচিম আছিল বা চাৰ চালসুৰ্চ নেপিয়ৰেই আছিল, সিদ্ধুৰ পাৰৰ মানুহবোৰ সকলো সময়তে পৰাজিত হৈছে।

যেতিয়া চিকন্দৰে জাহাজত বহি সিদ্ধু পাৰ হৈছিল; তেতিয়া তেওঁ নিজক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে দুয়োপাৰে নিজৰ সৈন্যক আগবঢ়াই দিছিল। আজি ইংৰাজে সিদ্ধুক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে নহয়, বৰং পাজাৰৰ ঘেঁহু বিলাতলৈ পঠাবৰ কাৰণে সিদ্ধুৰ দুয়োপাৰে বেলগাড়ী দৌৰাইছে। সিদ্ধুৰ প্ৰবাহ অলপ ভীৰু হোৱা হলে গঙ্গাৰ দৰে তাত জাহাজ চলিব নোৱাৰিলে হৈতেন। এই কাৰণে কৰাচীৰ ওচৰত কেটী বন্দৰৰ কোনো মহত্ব নাই। সিদ্ধুৰ পুৰুষাৰ্থৰ কাৰণেই সিদ্ধু, প্ৰদেশ দূৰ দূৰান্তৰ পৰা বোকা আৰু বালি আনি আনি সিদ্ধুৰে তাত পেলাই আছে। পৰিণাম স্বৰূপে আৰব সাগৰ তাৰপৰা লাহে লাহে পিছুৱাই গৈ আছে। সিদ্ধুৰ প্ৰবাহে নিজৰ বিস্তাৰ আৰু বেগৰ কাৰণে সিদ্ধু নামক সুশোভিত কৰিছে। গৰম দিনত যেতিয়া তালৈ গলি যোৱা বৰফৰ পানী আহি পৰে, তেতিয়া তেওঁক ধোঁৱা বা হাতীৰ লগত কেনেকৈ তুলনা কৰিব? সেই অৱস্থাত তেওঁক জল-প্ৰলয়ৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি বুলিহে কব লাগিব। যিদৰে সাগৰৰ চৌ অপিয়াই থাকে, সেইদৰে সিদ্ধুৰ চৌৱেও অপিয়ায়। বৰিয়ালতকৈও বেছি সাঁতুৰিব জনা মানুহেও এই সময়ত পানীত নামিবলৈ সাহ নকৰে। প্ৰেমত বলিয়া সতী মোহিনীয়ে কাষত কলহ লৈ এনেকুৱা প্ৰবাহত জাপ দিবলৈকো পিচ পৰা নাছিল।

কিয়নো প্ৰেমৰ প্ৰবাহ, প্ৰেমৰ আবেগ আৰু প্ৰেমানুৰাগ মহা নিহুতকৈও ডাঙৰ।

চেপ্তেম্বৰ ১৯২১ চন।

৩২। মক্ষবৰ জীৱন বিভূতি

যিজন পানীক জীৱন বুলি কৈছিল, তেওঁ কবি আছিল নে সমাজ-শাস্ত্ৰী ? মোৰ মনেৰে তেওঁ দুয়োটাই আছিল। যেতিয়া পানীৰ অবিহনে বনস্পতি বা পশু পক্ষী কোনো জীয়াই থাকিব নোৱাৰে, তেতিয়া এই দুয়োবোৰ আশ্ৰিত মানুহ পানীৰ অবিহনে কেনেকৈ টিকি থাকিব ? ঈশ্বৰে পৃথিৱীৰ বুকুত তিনিভাগ পানী আৰু এভাগ মাটি দি এইটো প্ৰমাণ কৰিছে যে পানীয়েহে জীৱন।

অজ্ঞান হোৱা মানুহৰ চকুত পানীৰ এটা চঁচা টোপাল পৰিলেই তেওঁৰ জ্ঞান আহি যায়। এনে স্থলত অনন্ত বিন্দুৰে পৰিপূৰ্ণ সৰোবৰক দেখি যদি কোনোবাই জীৱন কৃতাৰ্থ হোৱাৰ নিচিনা আনন্দ উপভোগ কৰে, তাত আচৰিত কি ?

অনন্ত সাগৰৰ অনন্ত তৰঙ্গ দেখিলে মানুহৰ মনত উদ্গাদনা অহা স্বাভাৱিক। কিয়নো সৌম্য সৰোবৰৰ দৰ্শন বহু-দৰ্শনৰ দৰেই আনন্দ-দায়ক। যেতিয়া সাগৰে অজ্ঞাত ভাৱে আমাক জপিয়াই পৰিবৰ্ত্তে মাতে তেতিয়া আনফালে সৰোবৰে দৰ্পণৰ নিচিনা শীতল শাস্তিৰ যোগেদি মানুহক আত্ম পৰিচয় দিবৰ কাৰণে উৎসাহিত কৰে। সৰোবৰত আমি জীৱনৰ প্ৰসন্নতা দৰ্শন কৰো, কিন্তু সাগৰত জীৱনৰ বিৰাট পৰ সাক্ষাৎ পাওঁ। যি মানুহে সাগৰৰ ডাঙৰ নৃত্য দেখি 'দিশো ন জানে ন লভে চ শৰ্ম' বুলি কব, সেই মানুহে বিশাল সৰোবৰৰ পাৰ পাই আনন্দত গাই উঠিব 'ইদানীং অগ্নি সন্তৃতঃ সচেতাঃ প্ৰকৃতিং গতঃ' এইদৰে সাগৰ আৰু সৰোবৰ এই দুয়োটাই জীৱনৰ দুটা শ্ৰেষ্ঠ—বিভিন্ন বিভূতি।

মই জানিছিলো—কেতিয়াবাব পৰাই জানিছিলো যে জীৱন-বিভূতিৰ এনেকুৱা এক সুন্দৰ দৰ্শন সিদ্ধুত চিৰ-ব্যাপ্ত হৈ আছে। কিন্তু এতিয়ালৈকে মোৰ তাক দেখাৰ সৌভাগ্য খটা নাই। যেতিয়া মোৰ বলিক বন্ধু জন-সেৱক সংগ্ৰাহী শ্রীনাৰায়ণ মলকানীয়ে মোক এবাৰ সিদ্ধুত জুৰি আহিবৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ কৰিলে, তেতিয়া মই তেওঁৰ লগত এইটো চুক্তি কৰিলো যে এইবাৰ যদি আপুনি জীৱন আৰু মৰণ দুয়োবোৰ লগত গান্ধাং কৰাবলৈ মান্তি হয়, তেতিয়াহলে মই যাব পাৰোঁ। মই মোৰ বন্ধুক এনেকুৱা ধৰণৰ 'বহন্য পূৰ্ণ' কথাৰ পাকৰ মাজত বেছি সময় ৰাখিবলৈ ভাল পোৱা নাছিলোঁ। সেই কাৰণে মই তেওঁলৈ লিখিলো যে—'যত এটা এটাকৈ তিনিটা যুগ পোত খাই আছে, আৰু যত যত্নেৰে নিজৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ যাত্নৰ খুলিছে, মই আকৌ সেই "মাহন-জা-দজী"। চাব খুজিছে। সেইদৰে যত পহুমৰ শিপাৰপৰা জন্ম হোৱা অসংখ্য পহুম আৰু এই পহুমৰ মাজত নাৰ্চি থকা সক-ডাঙৰ মাহবোৰ, এই মাহবোৰক লৈ জীৱন নিৰ্বাহ কৰা বং-বেবং চৰাইবোৰ আছে। পহুমৰ শিপাৰপৰা আৰম্ভ কৰি চৰাই চিৰিকতি আদি কাকো পক্ষপাত নকৰাকৈ নিজৰ উদৰত স্থান দিয়া সৰ্বভক্ষী মানুহবোৰ যত অবাধ গতিৰে বৃদ্ধি হৈ আছে, সেই জীৱন-ৰাশি মঞ্চৰ সৰোবৰো মই চাব লাগে।" নাৰায়ণৰ অৱস্থা এনেকুৱা হল যে বোগীয়ে যিটো বিচাৰিছিল, ডাক্তৰেও সেইটোকে খাবলৈ কলে। প্ৰথমতে তেওঁ সিদ্ধুৰ সুফী দৰ্শন কৰালে। তাৰ পাছত লাৰকানাৰ বাটেদি 'মৃত্যুৰ টিলা'ৰ দৰ্শন কৰাই সেই বিভূতি ৰাশিৰ ফালে আমাক লৈ গল। সিদ্ধুৰ পশ্চিম পাবত য'ত পাঞ্জাবৰ ঘেঁহু কৰাটীলৈ পাঠিয়াবৰ কাৰণে বেলবোৰে দৌৰা-দৌৰি কৰি আছে, সেই ঠাইতে দাহু আৰু কোটৰীৰ মাজত 'বুবক' ষ্টেচন। স্থানীয় মানুহক নোলোথাকৈ কেনেকৈ এইটো জনা সম্ভৱ যে অবুবকৰ নামেই এদিন বুবক হৈ পৰিল। ষ্টেচনৰপৰা পশ্চিমফালে ধূলিৰে ভৰা চাৰিমাইল বাট পাৰ হৈ আমি বুবক পালোহি। তাৰ মানুহে বেণ্ড, চানাই আৰু কম বেছি পৰিমাণে দক্ষিণা গোটাই আমাক নিবলৈ আহিছিল। তেওঁলোকৰ লগত গোটেই খন গাওঁ ঘূৰি পকি চাই আমি শ্রীগোপালজীৰ

+ ইয়াৰ আচল নাম 'বুখন-জো-দজো'। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে বহু মানুহৰ বৈশাৰ (কবনস্থান)।

ঘৰত উঠিলোঁহি। তেওঁৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰি দহ-পোন্ধৰ মিনিটমান সপোন ৰাজ্যত বিচৰণ কৰি ফুৰিলোঁ আৰু তাৰ দলিচা তথা বাণিচৰ কামৰ কথা প্ৰশংসা কৰি আমি মঞ্চৰ দৰ্শন কৰিবলৈ ওলালোঁ। আকৌ দুমাইল খুলি ভবা বাট পাৰ হব লগীয়া হল। ইয়াৰ পাহতহে খেতিৰ মাজত ভেড়া বখীয়াৰ ঘৰৰ ওচৰত অক্ষুট শব্দ কৰি থকা এটা খাল দেখিলোঁ। য'ৰ পৰা এই খাল আৰম্ভ হৈছিল তাত বহুত নতুন পুৰণা নাও পৰি আছিল। তাৰ ভিতৰে এখন ডাঙৰ নাও ঠিক কৰি উঠি বহিলোঁ। এইদৰে আৰু দুমাইল বাট আগ বাঢ়ি গলোঁ আৰু দুয়োফালে নাদৰপৰা পানী উলিয়াই মাটি সিঁচি থকা পুণ্যাত্মা উটবোৰ দেখিবলৈ পালোঁ। (হিন্দীত এইদৰে পানী তোলাক 'বহট ঘুমানা' বুলি কয়)। তাত আমি মুকলি পথাৰত কিছুমান হাঁহিমুখীয়া উল্কাগী খেতিয়কক দেখিলোঁ। মাটি আৰু পানীৰ মাজত অহা-যোৱা কৰি থকা বনজৰা চৰায়ে দেখিলোঁ। আমাৰ দলৰ বিশজন মানুহেই আনন্দত আত্মহাৰা হৈ আছিল। কেইজনমানে 'চল চল বে নও জোৱান—ককনা তেৰা কাম নহী চলনা তেৰী শান' নামৰ গান গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াৰ ভিতৰত হাঁহিবলগীয়া কথা এয়েই আছিল যে আমি নৌকাবোহী সকলে যদিও ভৰিৰে কুচ-কাৰাজ কৰা নাছিলো, তথাপি দীঘল দীঘল বাহেৰে বোকাবোৰ খুচি খুচি আগবাঢ়ি গৈছিলোঁ। আমাৰ ভৰিয়ে কোনো বিদ্ৰোহ নকৰাকৈ অজগৰৰ উপাসনা কৰিছিল। কিন্তু যেতিয়া সকলো মানুহ ক্ষুণ্ণিত থাকে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ কথাও উচিত অনুচিতৰ প্ৰশ্ন নাথাকে।

যেতিয়া বেহানা বহনে 'বেনবা ফকীৰ'ৰ বাঁহীৰ সুবত গান গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, তেতিয়াহে আমি প্ৰকৃত আনন্দ উপভোগ কৰিলোঁ। ঠিক এনেকুৱা সময়তে আমাৰ খালে নিজৰ মুখ বহল কৰি নাওখন সৰোবৰৰ ফালে ঠেলি দিলে।

বিফালে চোৱা যায়, সেইফালেই কেৱল জীৱন আৰু জীৱন। পোন্ধৰৰ পৰা বিশ মাইল দীঘল আৰু দহমাইল বহল জীৱনৰ কাব্যময় বিস্তাৰ। পানীৰ বিস্তৃত জলবাশিৰ দীপ্তি আৰু মাজে মাজে সেউজীয়া বাঁহেৰে ভৰা বীপবোৰৰ শান্তি। ইমান কাব্য বাক প্ৰকৃতিৰ কেনেকৈ সম্বন্ধ হৈছে?

মই গোব্ৰহ্মলীক কলো—“ইয়াত মোৰ অন্তৰ পৰি যাব খুজিছে।” তেওঁ তেনেকুৱা বসিকতাবে সৈতে উত্তৰ দিলে :—“আপুনি যদি নবেহুৰত ইয়ালৈ আহে, তেতিয়াহলে ইয়াৰ লাখ লাখ পচুম ফুলৰ মাজত পোত খাই যাব। আপুনি যদি এই দৃশ্য চাব খোজে, তেতিয়াহলে আপুনি যি কোনো বছৰত বিজু শৰ্ম্মালৈ লিখি অচাৰ বাতৰিটো দি দিব। তেওঁ মোলৈ লিখিব আৰু মই আপোনাৰ কাৰণে সকলো যোগাব কৰি ৰাখিম। আমাৰ প্ৰদেশখন ইমান আতৰ হৈ গল যে, আপোনাৰ নিচিনা মানুহ কেতিয়াবাহে ইয়ালৈ আহে। যিমান দূৰ মোৰ মনত আছে ইয়াৰ আগতে ইয়ালৈ এজন মজাৰাষ্ট্ৰীয় অধ্যাপক আহিছিল আৰু তেৱেঁ আপোনাৰ দৰেই আনন্দত বিভোৰ হৈ পৰিছিল। অৱশ্যে প্ৰত্যেক বছৰ কিছুমান সামৰিক অফিচাৰ মাত্ৰ মাৰিবৰ কাৰণে আৰু চিকাৰ কৰিবৰ কাৰণে আহে। কিন্তু তাৰপৰা আমাৰ কি লাভ হব পাৰে ?”

দূৰত এখন গাওঁ দেখা গল। হয়তো গাঁৱৰ কোনো এটা পৰিয়াল এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ গৈছিল। তেওঁলোকৰ সুমথিৰা বন্ধৰ ‘ওবনা’ আৰু নীলা বন্ধৰ পাইজাৰাৰ প্ৰতিবিম্ব পানীত কিমান সুশোভিত হৈ পৰিছিল— যেন গ্ৰাম্য কাৰাইহে আনন্দত আহি জল-বিহাৰ কৰিছে। দূৰ-দূৰণিত ক’লা বন কুকুৰাবোৰে পানীত সাঁতুৰি উদৰ পূজা কৰি আছিল। আমাৰ কিছুমান মানুহে নাৱৰ পাবত বহি পানীত ভৰি জুবুৰিয়াই আছিল। তেওঁলোকে জনালে যে কোনো কোনো ঠাইত পানী একেৰাবে ঠাণ্ডা আৰু কোনো ঠাইত কুহুমীয়া, ইয়াৰ কাৰণনো কি সেইটোতো মানুহে মোকেই সুখিব নহয় ? এনেকুৱা ধেমেলীয়া দলৰ মাজত মই সদায় সৰ্ব্বজ্ঞ হৈ পৰোঁ। মই তৎক্ষণাত কাৰণ বিচাৰি উলিয়ালোঁ আৰু সকলোকে যুক্তি দেখুৱাই সন্তোষ দিলোঁ।

“সোঁ আগফালে যি টিলা দেখা গৈছে তাৰ নাম কি ?” মই ওচৰৰ মানুহবোৰক সুধিলোঁ। মোৰ প্ৰশ্নত তেওঁলোক আচৰিত হৈ গল। বদেনী টিলাবোৰৰো যে নাম থাকিব পাৰে, সেইটো যেন তেওঁলোকে ভাবিবই পৰা নাছিল। আৰু আনফালে প্ৰত্যেক কণৰ লগত যদি নামৰ সংযোগ নাথাকে, তেতিয়াহলে মোৰ দাৰ্শনিক আত্মা ভৃষ্ট নহয়। আমাৰ দলৰ

একীতিত বৃক্ৰব এটা সক কুমলীয়া আৰু লাজকুৰীয়া মতাৰৰ লৰা বহি আছিল। মই তেওঁক ‘ঈশ্বৰ দাস’ বুলি মাতিলোঁ। পঢ়াশালিত পঢ়া ভূগোল তেওঁৰ কামত লাগিল। তেওঁ তৎক্ষণাত কলে যে “আগফালৰ টিলাক খিৰখৰ বুলি কয়।” মই হাঁহি পেলালোঁ আৰু মোৰ মুখৰপৰা ভাৱৰ সোঁত বৈ গল। ‘ধন্য এই কবতাৰ’। সকতে আমি হালা আৰু সুলেমান পৰ্ৱতৰ নাম মুখস্থ কৰিছিলোঁ। পাছত গৈ হালা পৰ্ৱতেই কবতাৰ নাম ধাৰণ কৰিছে। ইয়াৰ কাৰণ এয়েই আছিল যে ইংৰাজসকলে খিৰখৰৰ বানান Kirthar বুলি কৰিছে। বিদেশী লিপিৰ কাৰণে আমাৰ ইয়াত কেইবাটাও নামৰ বিভ্ৰাট ঘটিছে। এইটোও তাৰ ভিতৰৰে এটা আছিল। খিৰখৰৰ টিলা এই পাৰৰ পৰা দহ বাৰ মাইল দূৰত। তাত সিদ্ধু শেৰ হৈ বেলুচিস্থান আৰম্ভ হৈছে।

এতিয়া সূৰ্যাদেৱ ভাগৰি খিৰখৰৰ ওচৰত আশ্ৰয় লোৱাৰ কথা ভাবিছিল। আমিও ভাবিলোঁ যে এতিয়া ঘৰলৈ ঘূৰি যাব লাগে আৰু সাত-বজাৰ আগতে নিজৰ ক্ষুধাক শাস্ত কৰিব লাগে। নাৰে দিশ সলালে আৰু আমি পূব ফালৰ সৌন্দৰ্য্য উপভোগ কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। আগফালে দূৰৈত যি নাও দেখা গৈছে, সেইখন এতিয়া পশ্চিমফালে কলৈ যাব। মই গোধূলজীক সুধিলোঁ। তেওঁ বুজাই দিলে যে “সিগাৰত খিৰখৰৰ কাষত এখন গাওঁ আছে। তাত মহা শিৱৰাত্ৰিত এখন বৰ ডাঙৰ মেলা হয়। সেইদিনা হিন্দুসকল মহাশিৱৰাত্ৰিৰ কাৰণে তাত গোট খায়। মহলমান সকলেও তেওঁলোকৰ কোনো পীৰক শ্ৰদ্ধা জনাবৰ কাৰণে তাত একত্ৰ হয়। সম্ভৱ তেওঁলোক সেই মেলালৈকে গৈছে।” যিদিনা আমি গৈছিলোঁ, সেইদিনা ফেব্ৰুৱাৰীৰ ২১ তাৰিখ আছিল। মহা শিৱৰাত্ৰি ২৪ তাৰিখে—। গতিকে আমাৰ কাৰ্য্যতালিকা আকৌ সলাবও নোৱাৰোঁ।” যদি আজি ২৪ তাৰিখ চলহেঁতেন, তেতিয়াহলে মই সোঁফালে ওলাই সেই গাৱলৈ গলোহেঁতেন। মই মহা শিৱৰাত্ৰিৰ ব্ৰত কৰোঁ। হেজাৰ হেজাৰ হিন্দু আৰু মহলমান এক হৈ এক ঈশ্বৰক ভক্তি জনাবৰ কাৰণে একে ঠাইতে গোট খোৱা চাই নিজৰ অন্তৰক পবিত্ৰ কৰাৰ সুযোগ কেতিয়াও নেহেৰালোঁহেতেন। যি আন্তৰিকতাক লৈ হিন্দু আৰু মহলমান শিৱৰাত্ৰিৰ দিনা তাত গোট খায়,

সেই সন্তানৰা যদি সমগ্র ভাৰতত বিয়পি পৰে, তেতিয়াহলে আমাৰ বহুতো সমস্যা সমাধানৰ বাট মুকলি হৈ যাব। সেইদিন ভাৰতবৰ্ষৰ কাৰণে সুদিন তথা শিৰদিন হৈ যাবুক” ইয়াকে কৈ মই মনে মনে থাকিলোঁ। এতিয়া কাৰো লগত কথা পাতিবলৈ মোৰ ইচ্ছা হোৱা নাছিল। মই দুৰ-দূৰণিলৈ চাবলৈ ধৰিলোঁ—পৃথিবীক বা আকাশক নহয়। বৰং কালৰ উদৰকহে—। যিদৰে কলম্বচে প্ৰহ্লাদ সৈতে আমেৰিকাৰ পথ বিচাৰিছিল, সেইদৰে আকৌ কেতিয়া শিববাতিৰ শিৰদিন আহিব মই প্ৰহ্লাদে সৈতে তাৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি বসোঁ।

“আগত যে সেই সেউজীয়া সেউজীয়া খেতি দেখা গৈছে, তাৰ পাছফালে চাদা ধপাত বা ভাঙৰ খেতি হয়।” বুৰকৰ এজন লগবীয়াই মোৰ ধান ভৰ্ত্তা কৰি কলে। আমি সৰোবৰৰ পৰা খালত প্ৰবেশ কৰিলোঁ। খালৰ পাৰত বাঁহৰ জেওৰাত ভৰি দি থিয় হৈ থকা বগলীবোৰে মাছৰ কাৰণে ধান কৰি আছিল। জুপুবীৰোৰৰ পৰা জুহালৰ ধোৱা ওলাবলৈ ধৰিলে। আমাৰ চকু বুৰকৰ ওখ ওখ ঘৰৰ স্থাপত্যকলাৰ ওপৰত পৰিল। এই ঘৰবোৰৰ কিছুমান ‘মল্ল’ বগলীৰ দৰে মূৰ তুলি বতাহ খোৱাৰ মুদ্ৰাত থিয় হৈ আছিল। আমি ধপাত আৰু ভাঙৰ খেতি পাৰ হৈ আহিছিলোঁ। ভাঙৰ বিষয়ে চৰকাৰী নীতিৰ ইতিহাসো শুনিলোঁ আৰু ঘৰলৈ ঘূৰি আহি যথাসময়ত খাবলৈ বহিলোঁ।

কিন্তু মোৰ মনে মঞ্চৰ ‘চংচ’ (মথাউৰি)ৰ ওপৰত মহাশিববাতিৰ আনন্দ লৈ আছিল।

মাৰ্চ ১৯৪১ চন।

৩৩। তবজৰ তাণ্ডৱ যোগ

[কৰীচীৰ ওচৰত কিয়ামাবীৰ পৰা অলপ দূৰত মনোৰা নামৰ এটা দ্বীপ আছে। তাত এটা সুন্দৰ মন্দিৰ আছে। দ্বীপৰ বেছি ভাগত পোৰ্টলাণ্ডৰ

সামুহ আৰু কিছুমান চিপাহী থাকে। মনোৰা বীপ কৰাচীৰ গহনা তথা সাগৰৰ খেলনা। তাৰ দক্ষিণ সীমাত এটা 'ভাওৰ' গুহা আছে যাৰ ওপৰত সাগৰৰ ঢৌ আহি খুন্দিয়াই থাকে। আগ ফালে অলপ দূৰলৈকে এখন ভাওৰ দুৱাৰ থিয় কৰাই থৈ চৌবোৰক বাধা দিয়া হৈছে। ইয়াত ভবদৰ অখণ্ড সত্যাগ্ৰহ দেখিবলৈ পোৱা যায়! মই এবাৰ এই দৃশ্য চাবলৈ গৈছিলো।

হিন্দী সাহিত্য সম্মিলনত যোগ দিবৰ কাৰণে এই বছৰ কৰাচীলৈ গৈছিলো। তেতিয়া আকৌ দ্বিতীয় বাৰ সেই দৃশ্য চাই আহিছিলো। ভবদৰ প্ৰভাৱ লাগিলে সেই নিজৰ শিলষ ওপৰত নগৰক, কিন্তু অস্তবৰ ভিতৰত তাৰ প্ৰভাৱ নগৰকৈ থাকিব জানো? অস্তব আৰু সাগৰ দুয়োৰো প্ৰভাৱ উৰ্দ্ধল।

কোনো প্ৰাকৃতিক দৃশ্য প্ৰথমবাৰ দেখাৰ পাছত অস্তবত যি প্ৰভাৱ পৰে সেই দৃশ্য দ্বিতীয় বাৰ দেখাৰ পাছত নপৰে। প্ৰথমবাৰ সকলোবোৰেই কেৱল নতুনেই নতুন। সেই সময়ত অজ্ঞাত বস্তুৰ পৰিচয় লব লগীয়া হয়। প্ৰতি পদক্ষেপত আচৰিত আৰু চমৎকাৰৰ অনুভৱ হয়। আকৌ দ্বিতীয় বাৰ সেই ঠাইলৈ গলে বাক কিহৰ কাৰণেনো আশা কৰা উচিত? সেই বাৰ আগৰ সমান আনন্দৰ আশা কৰিব নোৱাৰি। পৰিচিত বস্তুৰ কাৰণে আগ্ৰহ হ'ব পাৰে, কিন্তু অপৰিচিত বস্তু দেখিলেহে আশ্চৰ্য্য ভাৱ জাগি উঠে। এইবাৰ যদিও মোৰ আগ্ৰহ আছিল, কিন্তু উৎসুকতা নাছিল। তথাপি মই কৰাচীৰ ওচৰৰ মনোৰাৰ ঢৌ চাবলৈ গলো। মনৰ ভিতৰত এইটো আশা আছিল যে প্ৰাচীন কিছু নবীন বন্ধুবোৰৰ লগত এই বয়স ঠাইত শান্তিৰে হু-আৰাৰ কথা পাতিব পাৰিম। তাত ঢৌ তো আছেই, যাক দেখি নিশ্চয় আনন্দ হ'ব। ইয়াৰ বেছি এইবাৰ একো দেখিবলৈ নাপাম; ইয়াকে ভাবি মই তালৈ গলো।

আগৰ বাৰ যেতিয়া গৈছিলো, তেতিয়া মই জপিয়াই থকা চৌবোৰৰ খবল হাঁহি ধৰি ৰাখিবৰ কাৰণে নানা ৰকমৰ ছবি তুলিছিলো। কিন্তু তাৰ ভিতৰত এখনো ভালকৈ মুঠিল। সেই কাৰণে এই চৌবোৰৰ ওপৰত যদিও মোৰ খং উঠিছিল তথাপি এইখিনি বিশ্বাস আছিল যে কথা বতৰা পাতিবৰ কাৰণে তাত নিশ্চয় অনুকূল বায়ুমণ্ডল পোৱা যাব?

কিন্তু তালৈ গৈ মই কি দেখিলোঁ ? মোৰা বাৰ যি দৃশ্য দেখিছিলোঁ আৰু অন্তৰত মই যাৰ কাব্যময় চিত্ৰ সংগ্ৰহ কৰি থৈছিলোঁ সেই চিত্ৰক খুই পেলাব খোজা চৌবোৰৰ অৰণ্ড তাওৰ ।

এতিয়া যেন মোৰ সকলো কথা শেষ হৈ গল । এতিয়া কোনো শুকতৰ কথা চিন্তা কৰাতকৈ মোৰ মনে মনে থাকিবলৈহে মন গৈছিল । মই যেন তাত এটা উন্মাদকতাৰ সাধনহে বিচাৰি পালোঁ । যদি মই তাত অকলে থাকিলোঁহেতেন, তেতিয়াহলে এই তবল্লব তাওৱত জপিয়াই পৰি সিঁহতৰ লগত একাকাৰ হবলৈ জন্মা মোৰ ভিতৰুৱা আকৰ্ষণক বাধা দিব পাৰিলোঁ-হেতেন নে নোৰাবিলোঁহেতেন, সেইটো মই ঠিককৈ ক'ব নোৱাৰোঁ । যদি এজন মানুহে গান গাবলৈ ধৰে, তেতিয়াহলে আন জনবোৰ নিশ্চয় গান গাবলৈ আগ্ৰহ জন্মিব । যদি এটা শিয়ালে 'হোৱা' দিয়ে, তেতিয়াহলে আনবোৰ শিয়ালেও তাৰ অনুসৰণ কৰিবই । চেতাৰৰ প্ৰধান তাঁৰ বজাই তাঁৰ লগত একান্ত সম্বন্ধ স্থাপন কৰক ; তেতিয়াহলে আপোনাৰ অন্তৰ তাঁৰবোৰো নিজেনিজে ঝংকৃত হৈ উঠিব । মোৰ নিচিনা প্ৰকৃতি প্ৰেমী জীৱই যদি সৌন্দৰ্য্য দৰ্শন কৰি তাৰ দ্বাৰা নিজৰ ভিন্নত্ব পাহৰি যায়, তেতিয়াহলে বৌদ্ধিক দৃষ্টি ভঙ্গীত আচৰিত বুলি ভাবিলেও সি অসম্ভৱ যেন নহ'ব ।

যিদৰে হাতীৰ গওস্থলত তাৰ শোভা দেখা যায়, দুৰ্গৰ গম্বুজৰ ওপৰত তাৰ সম্পূৰ্ণ শোভা নিহিত হৈ থাকে, জাহাজৰ ডেকেই তাৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰে, সেই দৰেই মনোৰাৰ এই সীমাত দুৰ্গৰ দৰে যি প্ৰাচীৰ দিয় হৈ আছে, তাৰ কাৰণেই ইয়াৰ এই দ্বীপ বিশেষভাৱে সুশোভিত হৈ পৰিছে আৰু সাগৰৰ চৌৱে ইয়াতে বপ্ৰক্ৰীড়া কৰি নিজৰ খজুৱতি (কণ্ডু) ওচাইছে । এই খজুৱতি যদি সদায় চলি থাকে, তথাপি দেখা মানুহৰ আমনি নালাগে । সেই কাৰণেই এই দৃশ্য চিৰ সুন্দৰ । কিন্তু মানুহে ইয়াত এখন দীঘল দুৱাৰ সাজি সাগৰৰ চৌক যেন জোকাইছে আছে । ইমান বছৰেও সাগৰৰ চৌবোৰে এই অধিক্ৰেপ (অপমান) পাহৰিব পৰা নাই আৰু সম্ভৱ ভৱিষ্যতলৈকে নোৰাবিব । এই অপমানৰ কথা সিঁহতৰ যিমান বাবেই মনত পৰে, সিমান বাবেই নিজৰ বিৰাট সৈন্ত লৈ এই প্ৰাচীৰৰ ওপৰত জপিয়াই পৰে আৰু এই শিলবোৰৰ লগত যুঁজিবৰ কাৰণে এটাই সদায় আনটোক

উচটাই থাকে। কেনেকুৱা সিহঁতৰ এই উদ্গাদনা। কেনেকুৱা অবিচল লক্ষ্য। কেনেকুৱা ইহঁতৰ এই প্ৰাণঘাতক আক্ৰমণ। আভিতো সিহঁতৰ এই ঈৰ্ষা ভাৱ গৈ চৰম সীমা পাইছে গৈ। বীৰভদ্ৰই যেন গোটেই শিবগণক গোটাই লৈ চৌৰ কণ্ড পৰিণত হৈ প্ৰলয়ৰ সৃষ্টি কৰিছে। এটা এটা ঢোক জপিয়াই থকা পাহাৰ যেনহে লাগিছিল। এটা চৌৰ উত্তৰ কপ দেখি আনটো চৌৰেও তাৰ অনুকৰণ কৰা উচিত। কিন্তু ইয়াৰ সলনি দুয়োটা এক হৈ এক ভয়ঙ্কৰ কপ ধাৰণ কৰে আৰু দাঁতি-কাষৰৰ চৌ বোৰকো সিমান ওপৰলৈ উঠিবলৈ উত্তেজিত কৰি তোলে। এই ভাওৰ-নৃত্যৰ এক মুহূৰ্ত্তও বিৰাম নাই। ই অৰণ্ড কণ্ড চলি থাকে। এই ভাওৰ নৃত্যক যদি একেবাৰে চাই থকা যায়, তেতিয়াহলে তাৰ ভিতৰত এক অদ্ভুত লয় দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেন শিব ভাওৰ-স্তোত্ৰৰ প্ৰমাণিকা বৃন্তই নিজৰ শক্তিৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হৈছে। যেন প্ৰমাণিকাইহে পঞ্চচামৰ চন্দৰ-কপ ধাৰণ কৰিছে আৰু পুষ্পদন্তয়ো আত্মহাৰা হৈ সেই ভাওৰ-নৃত্যৰ লগত নিজৰ ভাল মিলাই দিছে। যিফালে চৌৰ আক্ৰমণ বৰ বেচি প্ৰবল আৰু ব'ত খুন্দা খাই চৌবোৰ খণ্ড-বিখণ্ড হৈ যায়, আকাশত তাৰ বামধেনুৰে এখন ডাঙৰ বিচনী তৈয়াৰ কৰে আৰু চিৰি বোৰেও তাত খহিসকলৰ দৰে অবিৰাম গা ধুই ধুই ধানমগ্ন হৈ থাকে। চৌবোৰৰ পানী চিৰিবোৰত পৰি হাঁহি হাঁহি গো-মূত্ৰিকা বন্ধ কৰি নামি আহিছিল। দিল্লী, আগ্ৰা, কাশ্মীৰ বা মহীশূৰৰ বৃন্দাবনত মানুহে বিলাসৰ কাৰণে যি সাধনৰ দিহা কৰিছে, আৰু যিদৰে শাওন, ভাদ্ৰ মাহৰ দৰে পানীৰ সোঁত বোৱাইছে তাৰ কণা ইয়াত মনত নগৰাকৈ নাথাকে।

কিন্তু কিছুমান চৌ সেই দীঘলীয়া দুৱাৰৰ লগত যুঁজি তাৰ মূৰত পানীৰ দীঘল দীঘল ধাৰা পেলোৱাত সন্ত হৈ থাকে। চৌবোৰে খুন্দিয়াই আৰু দুৱাৰৰ ওপৰলৈ উঠি আহে। শেহত দুৱাৰক অনাদৰ কৰি আগফালে জপিয়াই পৰে আৰু ফাকুৱাৰ ফিচকাৰীবোৰ দূৰপৰা আমাৰ ফালে আহে। এই দৃশ্য প্ৰত্যেক ফালৰ পৰাই উদ্গাদক। এই ধাৰাবোৰৰ পানীৰ কণিকাবোৰে আমাক এই মহোৎসৱৰ গৰাকী বুলি আমাৰ অভ্যৰ্থনাত গোটেই বায়ুমণ্ডলক শীতল কৰি পেলায়। যেতিয়া এই থাকুৱা নিয়ৰ চকুৰ

পলকত নাকব আগত আক আশ্চর্য্যাম্বিত হোবা ভাবব চিন বকণ ঠঠব ওপবত গোট খায়, তেতিয়া এনেকুবা লাগে যেন আমি নগৰ আক গাঁৱৰ মানুহ নহয়, বৰং বকণৰ সামুজিক ৰাজ্যৰ প্ৰজাহে।

মহালাগৰৰ ওপৰৰ পৰা নামি অহা বিস্তৃত বতাহে কয় যে—“তোমাৰ হৃদয়ত এই দৃশ্যৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰিব পৰা শক্তি কবপৰা হব ? আহা, মই তোমাক দূৰ দূৰণিৰপৰা বহন কৰি অনা অন্মাজান (প্ৰাণবায়ু)ৰ দীক্ষা দিম, পাথৈ দিম। যেতিয়া তোমাৰ অন্তৰ প্ৰাণবায়ুৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ পৰিব— তোমাৰ হাওঁফাওঁত প্ৰাণৰ স্ফাৰ হব; পৰিত্ৰ হব। তেতিয়াহে তুমি ইয়াৰ জলবায়ু সঙ্গ কৰিব পাৰিবা।” আক সচাকৈয়ে প্ৰাণবায়ুৰ শ্বাসপ্ৰশ্বাসৰ দ্বাৰা প্ৰত্যেকৰ মুখেতে উষাৰ ৰক্তিম আভা বিয়পি পৰিছিল। আমি আঠজনে আঠ দিশৰ ফালে চাই চায়ো তৃপ্ত হোৱা নাছিলোঁ।

... .. আমি অহাৰ আগৰ পৰাই এই ঠাইত এটা ডাঙৰ শিলৰ ওপৰত এজন সিন্ধী ভদ্ৰলোক নীৰবে বহি এই কাৰাৰ মাজত সোমাই চিন্তাৰ ৰাজ্যত সঁজুৰি আছিল। তেওঁ কোনো কথা কোৱা নাছিল; ইহা নাছিল আক একো গোৱাও নাছিল। কেৱল তদ্ব্যয় হৈ নিজৰ গা জোকাৰিছিল। আমি কথা পাতি আছিলোঁ, অন্তৰৰ উল্কাৰ ব্যক্ত কৰি আছিলোঁ। কিন্তু সেই ভদ্ৰলোকজনে এইফালে একেবাৰে মন কৰা নাছিল। তেওঁ মানুহৰ আনন্দৰ অনুভূতি লাভ কৰিব খোজা নাছিল, বৰং চৌৰোৰৰ উন্মাদকতাৰ ভিতৰত নিজক পাহৰি পেলাব খুজিছিল। এটা ভৰি আনটো ভৰিৰ ওপৰত থৈ আসন কৰি আকোঁ তাৰ ওপৰত কিলাকুটি থৈ অলপ মূৰ বোঁকা কৈ লাগৰৰ ধ্যান কৰি আছিল। তেওঁৰ মূৰত নিয়ৰৰ টোপালবোৰ মুকুতাৰ মালাৰ দৰে ভিৰবিৰাই আছিল। এনেকুবা লাগিছিল যেন বকণ দেৱতাই তেওঁৰ মূৰত নিজৰ ববদ হাতহে দিছে।

আমি ঠাই সলাই সলাই নানান দৃষ্টিৰে এই দৃশ্য চালোঁ। ইয়াক দেখি চৌৰোৰৰ মনত আমাৰ প্ৰতি সদ্-ভাৱ উপজিল। তেওঁলোকে কবলৈ ধৰিলে—“আহা, আহা, ইমান দূৰপৰা কি চাই আহা ? তোমালোক পৰ নোহোৱা। ওচৰলৈ আহা, ক্ষুণ্ণ কৰা। যিমান পাৰা চৌৰ পৰা

আনন্দ লোৱা, হাঁহা, আৰু কপিওৱা। এইকণ আৰু অবস্ৰকাল—ইয়াৰ মাজত কোনো ভেদ নাই। আহা, আহা!” চৌৰ ভক্ততা বেলেগধৰণৰ হয়। নিমজ্ঞণ কল্পিবৰ সময়ত তেওঁ হাতত নথৰে, বৰং ভৰিহে ধুৱাই দিয়ে। আমি ভক্তলোকৰ দৰে এই নিমজ্ঞণ স্বীকাৰ কৰি কলোঁ—“সঁচাকৈয়ে যাবলৈ ইচ্ছা হয়, কিন্তু এতিয়া নহয়। এতিয়া আমাৰ কাম সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই, যথেষ্ট বাকী আছে। আমাৰ মনৰ কেবাটাও সংকল্প এতিয়াও অসম্পূৰ্ণ হৈ আছে। যি ভাৰত মাতাৰ চৰণ তুমি একেবাৰে প্ৰক্ষালন কৰি আছা, তেওঁ এতিয়াও স্বাধীন হোৱা নাই। মানুহৰ ভিতৰত এতিয়াও বৈমৰম্ভ আঁতৰা নাই। যেতিয়ালৈকে আমি দৰিদ্ৰ আৰু দলিত জনতাৰ লগত সম্পূৰ্ণ একতা অনুভৱ কৰিব নোৱাৰোঁ, কেতিয়ালৈকে তোমাৰ সৈতে একতা অনুভৱ কৰাৰ অধিকাৰ আমি কেনেকৈ পাম? মুক্ত, অশ্বশু কৰ্মযোগী, অবিৰত কৰ্মী—সেই বাবে তোমাৰ কাৰণে এতিয়া আৰু কোনো কৰ্তব্য নাই। আমিহে সন্মুখত কৰ্তব্যৰ পাহাৰ দেখিও এলাহত সময় কটাইছোঁ। তোমাৰ শাৰীত থিয় হৈ নচাৰ অধিকাৰ আমাৰ নাই। তুমি আমাক প্ৰেৰণা দিয়া। আমাৰ হৃদয়ত তোমাৰ উৎসাহ, উদ্দীপনা ভৰাই দিয়া। তোমাৰ বেদান্ত আমাৰ মনত লি'চি দিয়া। তেতিয়াহলে আমাৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ—ভাৰতক স্বাধীন কৰিবলৈ পলম নালাগিব আৰু যদি এই এটা সংকল্প পূৰা হৈ যায়, তেতিয়াহলে আমি নিশ্চিত হৈ তোমাৰ ওচৰলৈ দৌৰি আহিম। তোমাৰ লগত অদ্বৈত ভাৱ পাতিব পাৰিম। ইয়াৰ কাৰণে যদি আমাৰ হাড়, ছাল আৰু মজ্জাহে প্ৰতিবাদ কৰিব খোজে তেতিয়াহলে যিদৰে মানুহে ফটা-কাপোৰ ফালি পেলায়, সেইদৰে আমি এই শৰীৰক চাব-খাব কৰি পেলাম, আৰু আকৌ সেই শৰীৰৰ পিণ্ড বোৰৰ নতুন নতুন কণ দেখি হাঁহিবলৈ ধৰিম।”

“সঁচা কথা। যেতিয়া তুমি সুবিধা পাবা, তেতিয়া আহিবা। তুমি আহা বা নাহা, আমাৰ এই তাত্ত্ব নৃত্য সদায়েই চলি থাকিব। জীৱনৰ আনন্দ পূৰ্ণ কৰি গোপীসকল ইয়াত মিলি গৈছে। সংসাৰৰ চক্ৰবেহুৰ পৰা মুক্ত হৈ অসংখ্য সাধু সন্ত, ককিৰ আৰু আজ উলিয়া ইয়াত আহি একাৰ হৈ পৰিছে। কিমান বৈজ্ঞানিক তথা সত্য উপাসক ইয়াত

মিলি শান্ত হৈ গৈছে। এই কাৰণে আমাৰ এই সত্বেই অথবা অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিও শান্তিৰ সাগৰ-সঙ্গীত শুনাৰ পাবে।

“তুমি এই সঙ্গীত শুনিছানে?”

জুন—১৯৩৭ চন।

৩৪ ॥ সিদ্ধুৰ পাছত গজা

ফ্ৰেবুৱাৰীৰ ১৫ বা ১৬ তাৰিখে পশ্চিমফালে বোহৰী সুকবৰ মাজত সিদ্ধুৰ বিশাল পটত জল-বিহাৰ কৰাৰ পাছত আৰু ২৮ ফ্ৰেবুৱাৰীত কোটৰীৰ ওচৰত সেই সিদ্ধুৰ শেষ দৰ্শন কৰাৰ পাছত, ১২।১৪ দিনৰ ভিতৰতে পূব ফালে পাটলিপুত্ৰৰ ওচৰত গজাৰ পবিত্ৰ প্ৰবাহ দেখিবলৈ পালোঁ। এইটো কিমান সৌভাগ্যৰ কথা। এইদৰে যদি এখনৰ পাছত আনখনকৈ আৰ্থাসকলৰ বৈদিক মাতা সিদ্ধু আৰু সেই ভাৰতীয়ৰে সনাতন মাতা গজাৰ দৰ্শন হৈ যায়, তেতিয়াহলে এনেকুৱা কোন নদীপুত্ৰ আছে যি সেই সৌভাগ্যৰ সম্বৰ্দ্ধনা নকৰিব? যিদৰে গজাই তেওঁৰ জলধাৰাৰ সম্যক ব্যৱহাৰ কৰা ভগীৰথক পালে, যদি সেইদৰেই সিদ্ধুৰেও পালে হেঁতেন, তেতিয়াহলে ৰাজস্থান আৰু সিদ্ধুৰ ইতিহাস আন ধৰণে লিখা হ’লহেঁতেন। সিদ্ধুৰে কাৰো নিৰ্দেশ নোপোৱাকৈ নিজে নিজে বিভিন্ন দিশে বৈ গৈছে। তেওঁ নিজৰ বাট সলাবলৈকো সঙ্কোচ নকৰে। এনেকুৱা অবস্থাত যদি ভগীৰথ আৰু জহ্নুৰ নিচিনা উপাসক ইজিনিয়াৰ পালেহেঁতেন, তেতিয়াহলে, সেই সিদ্ধুৰে নিজৰ দেশৰ কাৰণে সোঁৱৰ দিশৰ কি নকৰিলেহেঁতেন? আজিও বোহৰী আৰু সুকবৰ মাজত নিজৰ পানী একত্ৰিত কৰি খালৰ সপ্ত প্ৰবাহৰ যোগেদি এই বহুদূৰ বিহাৰিণী সিদ্ধুৰে নিজৰ স্তন সিদ্ধদেশক খুউবাত ব্যস্ত হৈ থকা নাই জানো?

সিদ্ধু নৈয়ে পাঞ্জাবৰ সাভোটা প্ৰবাহৰ পানী একত্ৰিত কৰি মিটনকোট আৰু কান্দীৰলৈকে মুক্ত বেণী হৈ থাকে। সেই সিদ্ধুৰেই সুকব-বোহৰীৰ

পাছত পোন প্ৰথমে মুক্তবেণী হৈ যায় আৰু কোটবীৰ পাছত কেটীৰলৈকে কৰ নোৱাৰি কিমান মুখৰ ছাৰা তেওঁ সাগৰৰ লগত মিলেগৈ ।†

গজা নৈখন গোৱালন্দলৈকে মুক্তবেণী হৈ আছে। গোৱালন্দত গজা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ লগ লগাত তেওঁলোকৰ প্ৰবাহত এনেকুৱা এটা অৰাজকতাৰ সৃষ্টি হয় যে মুক্তবেণী আৰু মুক্তবেণীৰ মাজত কোনো ভেদা-ভেদ নাথাকে। কলিকতাৰ পাছত সুন্দৰবনৰ বিচনী নিশ্চয় দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু গজাৰ যে বিস্তাৰ ইমানেই এইটো কথা কব নোৱাৰি।

গাজী সেৱা-সম্বন্ধৰ শেষ অধিবেশনৰ কাৰণে আমি মালীকান্দালৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া অসম প্ৰদেশৰ পৰা খিলঙৰ পথেদি সুৰমা উপত্যকা হৈ উলটি আহিছিলোঁ। যাওঁতে আৰু উলটি আহোঁতে ভগবতী গজাৰ বিবিধ ৰূপৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। কিন্তু সম্ৰাট অশোকৰ পাটলীপুত্ৰ (বৰ্ত্তমান পাটনা)ৰ ওচৰত গজাৰ শোভা অতুলনীয়। মই পাটনাৰ ওচৰত বিভিন্ন সময়ত কঢ়ি গৈছিলোঁ তিন-চাৰি বাৰ গজা নৈ পাৰ হৈছিলোঁ। তথাপি তাত গজাৰ দৰ্শনৰ নবীনতা ক্ষুণ্ণ হোৱা নাছিল। মোৰ মনেৰে নেপালৰ যাত্ৰা শেষ কৰি যেতিয়া মই মজফৰপুৰৰ পৰা কলিকতালৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়াই প্ৰথমে পাটনালৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া ফাগুন মাহ আছিল। যিফালেই গৈছিলোঁ সেইফালেই আমৰ ফুলৰ পৰা গোটেই বায়ুমণ্ডল সুবভিত হৈ পৰিছিল। নবাগত মই তেতিয়া পাটনাৰ সৰু ডাঙৰ বাটৰ ওপৰত মতলীয়াৰ দৰে নিজৰ অস্তঃকৰণত বসন্তোৎসৱ পাতি আছিলোঁ। তাত মোৰ মনৰ ভিতৰত প্ৰথমতে যি সঁচ বহিছিল সি আজিও স্পষ্ট হৈ আছে। তথাপি তাৰ পাছত আকৌ যেতিয়া মই পাটনালৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়াও মই তাত অলপ নহয় অলপ নবীনতা নিশ্চয় পাইছিলোঁ।

---

† 'বি প্ৰদেশত অসংখ্য প্ৰবাহ আহি এখন নৈৰ লগত মিলি যায়, ইংৰাজীত সেই প্ৰদেশক "Region of tributaries" বোলে আৰু ই'ত এখন নৈৰ পৰা অসংখ্য প্ৰবাহ ওলাই চাৰিওফালে বিস্তাৰ হৈ পৰে সেই প্ৰদেশক Region of distributaries বোলে। আমাৰ ইয়াত এই ভাৱক ব্যক্ত কৰিবৰ কাৰণে 'মুক্তবেণী' আৰু 'মুক্তবেণী' শব্দক কামত খটোৱা হৈছে।

বেতিয়া কোনো নৈ সাগৰৰ লগত মিলিবৰ কাৰণে দুখন বা তাতোকৈ সৰহ মুখত বিভক্ত হৈ যায়, তেতিয়া নিজৰ সেই ত্ৰিকোণ প্ৰদেশক সেই আকৃতিৰ গ্ৰীক আখৰত 'delta' বুলি কয়। আমি এনেকুৱা প্ৰদেশক 'নৈৰ বিচনী' বুলি কোৱা উচিত।

যি ঠাইত শ্ৰীৰাজেন্দ্ৰপ্ৰসাদ থাকে আৰু য'ত বিহাৰ-বিস্তাৰীষ্ট আছে, সেই সদাকন্ত আশ্ৰম একেবাৰে গজাৰ পাৰত। আশ্ৰমৰ আগৰ বাট পাৰ হৈ তিনিফুটীয়া মথাউৰিৰ ওপৰত উঠাৰ লগে লগে পশ্চিমৰ পৰা পূব ফালে বৈ অহা গজাৰ বিস্তীৰ্ণ জলবাশি চকুত পৰে। সেই পাৰৰ দাঁতি যদি চাবলৈ চেষ্টা কৰে, তেতিয়াহলে মাটিৰ এটা ক্ষীণ বেখাৰ বাহিৰে আৰু আন একো দেখা নাযায়। আচৰিত হৈ আপুনি লগত অহা কোনো মানুহক কব যে—“গজাৰ পট কিমান বহল।” তেতিয়া তেওঁ তৎক্ষণাত হাঁহি উত্তৰ দিব যে—“আগত যি দেখিবলৈ পোৱা গৈছে, সি কেৱল এটা দ্বীপহে। তাৰ আগতো গজাৰ প্ৰবাহ আছে। সেই পাৰৰ দাঁতি ইয়াৰপৰা দেখা নাযায়।”

আগফালে যি ক্ষীণ বেখা দেখা গৈছে, সেইটো এটা বহল দ্বীপ, সেইটো শুনাৰ পাছতো এইটো কথা বিশ্বাস নহয় যে পানীৰ ইমান ডাঙৰ বিস্তাৰৰ পাছত, বেখাৰ সিপাৰে আৰু বিস্তাৰ হ'ব পাৰে। এবাৰ মনত এটা সন্দেহ জন্মাৰ পাছত সি নিশ্চয় কৌতূহলৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি লয়। কৌতূহল পৰিপক হৈ উঠাৰ পাছত তাৰপৰাই সংকল্পৰ জন্ম হয়। আৰু এই সংকল্পৰ নিচিনা অধীৰ কৰিব পৰা আন আৰু কিবা বস্তু আছেনে?

যেতিয়ালৈকে সদাকন্ত আশ্ৰমত আছিলোঁ, তেতিয়া প্ৰত্যেকদিন গজাৰ পাৰত ফুৰা আমাৰ কাম আছিল। কাৰণ গজাৰ সংস্কৃতি পবিত্ৰ আৰু প্ৰাচীন নোহোৱা হলেও পাৰৰ ওপৰত থিয় হৈ থকা পুৰাণ-পুৰুষৰ নিচিনা গছৰ শাৰীয়ে আমাক আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাথাকিলহেঁতেন। যি সছাদ্ৰি বা হিমালয়ৰ উজ্জ্বল গছ দেখিছে তেওঁক সাধাৰণ গছে কেতিয়াও আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে কিন্তু গজাৰ তটত, পাটনাৰ ওচৰত যোজনলৈকে গৈ থাকক—চাৰিওফালে ওখ ওখ গছবোৰে নিজৰ পৰিপুষ্ট শাখাবোৰ চাৰিওফালে দূৰ-দূৰণিলৈকে বিস্তাৰিত কৰি থকা চকুত পৰিব।

কোনো এসময়ত পাটনা সম্ৰাট অশোকৰ সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আছিল। আজি সেই পাটনাই গছবোৰৰ এক বিশাল সাম্ৰাজ্যক পোষণ কৰি আছে।

এনেকুৱা ঠাইত থিয় হৈ বহুত দূৰলৈকো নহয় আৰু বৰ ওচৰলৈকো নহয়, এই ডাঙৰ ডাঙৰ গছবোৰৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ শোভা যদি মনোযোগেৰে চোৱা যায়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকৰ বভাব, তেওঁলোকৰ চিন্তা-বৃত্তি আৰু

তেওঁলোকৰ আভিযাত্যৰ ভাৱ নহাটক ধাৰিব নোৱাৰে। সকলোবোৰ গছেই তপস্বী নহয়। কিছুমানক মৌন-ধানীৰ নিচিনা দেখা যায়, কিছুমান ক্ৰীড়াশ্ৰিয়, কিছুমান বিয়োগী বিবহীৰ নিচিনা। কিছুমান আকৌ অত্যন্ত শ্ৰেয়ীৰ নিচিনা। কিন্তু কোনো অৱস্থাতেই তেওঁলোকে নিজৰ আৰ্থাত্ৰ বিসৰ্জন নিদিয়। কিছুমান গছৰ শাখা এনেদৰে ওপৰলৈ উঠি যায়, যেন তেওঁৰ ওপৰত ফাটিব খোজা আকাশক বন্ধা কৰাৰ ভাবহে পৰিছে।

চাৰিজন যুদ্ধ ভঙ্গলোকে শান্তিৰে কথাবতৰা পাতি আছে আৰু তেওঁলোকৰ কোলাত আধাফুটা মাতৰ শিশুবোৰে খেল-খেমালি কৰি আছে। এনেকুৱা দৃশ্য বাক আপুনি কেতিয়াবা দেখিছেনে? বুঢ়াবোৰে শিশুবোৰক ডাৰি-হুকি নিদিয়, বৰং অতি যত্নেৰে সিহঁতক মৰম কৰে। তথাপি তেওঁলোকৰ গহীন কথা-বতৰাত ব্যাঘাত নজন্মে। গজাৰ পাহত চিৰকালৰ পৰা মন্ত্ৰণা কৰি থকা এই গছবোৰৰ মাজত সৰু-ডাঙৰ চৰায়ে যেতিয়া মথুৰ কলৰ কৰে, তেতিয়া আকৌ সেই আগৰ দৃশ্য চকুৰ আগত ভাহি উঠে।

ফাল্গুনী পূৰ্ণিমাৰ ওচৰ চাপি আহোঁতে যদি সন্ধ্যা সময়ত ফুৰিবলৈ ওলায়, তেতিয়া 'জোনবায়ো' গছৰ সুকুঙাইদি দৰ্শন দিয়ে। আমি ইয়াত এক নতুন আনন্দৰ সন্ধান পালোঁ। যিদৰে বিভিন্ন আকাৰৰ আঙঠিত হীৰা লগালে নতুন নতুন শোভা হয়, সেই দৰেই চন্দ্ৰয়ো বেলেগ বেলেগ গছৰ আঁৰবপৰা নতুন নতুন ৰূপ ধাৰণ কৰে। এবাৰ শিঙৰ নিচিনা ছটা শাখাৰ মাজত তাক থিয় কৰাই আমি এবাৰ চাই ললোঁ।

গোল-কীপাৰ (Goal keeper) বা লক্ষ্যপালৰ নিচিনা এজোপা ডাঙৰ গছে চন্দ্ৰক বতাহ-বল (ফুটবল)ৰ দৰে দলিৰা দেখিলোঁ। এঠাইত দীঘাখাট বন্দৰৰ ওচৰত দুজোপা গছৰ মাজত এইদৰে গহীন হৈ বহি আছিল যে, "এই চন্দ্ৰ তোৰ নহয় মোৰহে" কৈ যেন গছে নিজৰ ভিতৰত যুদ্ধে কৰিছিল আৰু শেহত দুয়োবোৰে এই কাজিয়া পেচাল একৱাই দিবৰ কাৰণে চন্দ্ৰমাই যুধ বেঁকা কৰি কলে—"তোমালোক দুয়োবোৰ ভিতৰত মই কাৰোৰেই নহয়, বোৱা।" ইয়াকে কৈ তেওঁ বৈ নাথাকিল। একেবাৰে ওপৰলৈ উঠিবলৈ লাগিল। আমি চন্দ্ৰৰ এই নিবেশকতাক লগাগি অলপ আগ বাঢ়িছিলোঁ, এনেতে তেওঁ নিজৰ গ্ৰায়প্ৰিয়তা পাহৰি এজোপা ডাঙৰ

গছত গৈ লুকাই পৰিল আৰু শেহত গছৰ বাহুপাশত আবদ্ধ হৈ বেন হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

মনে মনে সংকল্প কৰিলোঁ : এনেকুৱা জোনোৱালী বাতি যদি অলপ সময় সমুখৰ সেই নিৰ্জন ৰূপত কটাই আহিব পাৰে, তেতিয়াহলে কিমান ভাল হয়। ফাকুৱা আৰু বোকাখেলৰ দিনটোতো বাদ দিবলগীয়া হৈছিল, কিয়নো মানুহবোৰ ফাকুৱা খেলি উন্নত হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁলোকে দুদিনলৈকে গল্পৰ পাৰৰ বোকা আৰু গছবোৰৰ বন্ধৰ অনুকৰণ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিছিল। যেতিয়া তেওঁলোক ইয়াৰণৰা নিবন্ত হ'ল, তেতিয়া আমি এখন নাৱৰ ব্যৱস্থা কৰি যাত্ৰা কৰিলোঁ।

চন্দ্ৰ ওলোৱাৰ আগতে যাত্ৰা কৰাতনো বাক কি আনন্দ আছে? কিন্তু চন্দ্ৰৰ হলে ততাতৈয়া নাছিল। তেওঁ ওলাইছিল যদিও পোহৰ দিয়া নাছিল। যিদৰে কোনেও গম নোপোৱাকৈ কোনো নতুন ধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠিত হয়, চন্দ্ৰ সেইদৰেই ওলাল। তেওঁৰ প্ৰকাশ ইমান ক্ৰীণ আছিল যে, স্বাভাৱে তেওঁলৈ মৰম উপজিছিল। যেতিয়া চন্দ্ৰ ইমান উদাস আছিল, তেতিয়া বিশ্বাসী চিত্ৰা অদৃশ্য হৈ থাকাতনো আচৰিত কি? শনি আৰু শুক মন্ত্ৰ পঢ়ি পঢ়ি পশ্চিমফালে অন্ত গ'ল। তাৰকাঙ্কিত জুপুৰীৰ অধিপতি অগন্তিয়ে দক্ষিণফালে আবোহণ কৰিলে। আমাৰ নাও যাবলৈ ধৰিলে। পানীৰ মাজত চন্দ্ৰৰ এটা দীঘল স্তম্ভ দেখা গ'ল। প্ৰথমতে স্থিৰ, তাৰ পাছত তৰল, আমি যিমানেই আঙৰাবলৈ ধৰিলোঁ সিমানেই পানীৰ ওপৰ ভাগ ক্ৰমে অধিক চঞ্চল হবলৈ ধৰিলে আৰু নান্না তৰহৰ কাৰ্যা-কলাপ দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। মই ভাবিলোঁ যে এই কাৰ্যা-কলাপবোৰ যেতিয়া পানীৰ স্থিতি আৰু গতিৰ লগে লগে সলনি হৈ থাকে, তেতিয়াহলেনো ইয়াৰ অধ্যয়ন কৰি প্ৰত্যেকৰ বেলেগ বেলেগ নাম দি এনেকুৱা পৰিকল্পনা কৰা নহয় কিয়—যাতে নৈৰ গতি বুজাবৰ কাৰণে সেই নামবোৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়? ওপৰৰ পৰা তলৰ ধনিক যদি সা, বে, গ, ম, প, ধ, নী, ব নিচিনা নাম দিব পাৰে, অতি উগ্ৰ তাপক (White heat) সূৰ্য্যকান্তি বুলি কব পাৰে, তেতিয়াহলে নৈৰ গতিক গো-মুক্তিকা-বেগ, বলয়-বেগ, আবৰ্ত্ত-বেগ, বিবৰ্ত্ত-বেগ আদি নাম কিয় দিব নোৱাৰিম?

এই কল্পনাৰ লগত মই ভাৱ-বিচাৰৰ আবৰ্জিত এনেদৰে ভুবি গৈছিলো যে কেতিয়া চিত্তা পালেহি, সেইফালে মোৰ জ্ঞাপ্ৰশ্নেই নাছিল। আমি নৈৰ মাজ পালোহি আৰু মই প্ৰাৰ্থনা কৰিলো। এনেকুৱা ঠাইত জানো ক'ববাত চকু মুদি প্ৰাৰ্থনা কৰিব পাৰি? যেতিয়া আমাৰ প্ৰাৰ্থনীয় জন আমাৰ আগত বিবিধ ৰূপত প্ৰত্যক্ষভাৱে বিৰাজমান, তেতিয়া আমি চকু মুদি কিয় গুহাত প্ৰবেশ কৰিম? যাক আমি বুলি চিনি পাওঁ, যেতিয়া সেই বস্তু বসপূৰ্ণ ভূমি, পবিত্ৰ পানী, সৌম্য-শক্তি আনন্দ-দায়ক পৰন আৰু পিচ্ছ-বাংসল্যত আমাৰ ফালে চাই থকা আকাশৰ বিস্তাৰ আদি বিবিধ ৰূপত ব্যক্ত হয়, আৰু যেতিয়া আমি 'বিষয়া বিনিবৰ্ত্তন্তে নিবাহাবন্তা দেহিনঃ, বসবৰ্জং বসোপ্যন্ত পৰং দৃষ্ট্ৱা নিবৰ্ত্ততে' শ্লোক গাওঁ, তেতিয়া সম্পূৰ্ণ জীৱনক নতুন ৰূপত কল্পনা কৰোঁ। গম্ভীৰ ভাৱ-চিন্তা যে দীঘল হয়, এনেকুৱা কোনো কথা নাই। বসৰ নিবৃত্তি কেতিয়া হয়, আৰু পৰিবৰ্ত্তনো কিদৰে হয়, ইয়াৰ গোটেই মীমাংসা ক্ষেত্ৰক ভিতৰতে মই কৰি পেলালোঁ আৰু চাওঁতে চাওঁতেই প্ৰাৰ্থনাত সবসত্ৱা আহি পৰিল। "বসুপতি বায়ৱ বাজাবাম" বামধুন আবৃত্ত হ'ল। চঞ্চল মনে জীৱন বসৰ গধুৰ মীমাংসা বাদ দি তৎক্ষণাত সুখি পেলালে — "জীৱামচম্ৰেই বাক কোন ঠাইত গুহকৰ সহায়ত গজা পাৰ হৈছিল? গুহকৰ নাও আমাৰ এই নাৱৰ সমান ইমান বহল আছিল নে নাই কোনো গছৰ গুৰি খুলি সজা সৰু নাৱৰ নিচিনা আছিল?"

কথাই কথাই আমি সেই দ্বীপ পালোহি আৰু সলিল বিহাৰ এৰি সিকতা (বালি) বিহাৰ আৰম্ভ কৰিলোঁ। চকচকীয়া বালি ভিৰবিবাহী থকা পানীতকৈ কম আনন্দদায়ক নাছিল। দ্বীপৰ পাবত অলপ ঢুবৰি বন গজি আছিল। এক মুহূৰ্ত্ত ভাবি আমি ঠিক কৰিলোঁ যে ইয়াত সাপ, বিহা, কাঁইট আদি একোৱেই থাকিব নোৱাৰে। ইয়াত কেৱল অক্ষুণ্ণ বালিহে সিঁচি থোৱা আছিল। যদি কিবা চিন-চাব আছিল, তেতিয়াহলে সি অস্থিৰ মনৰ পৰন তৰঙ্গ বাশিবহে। গজাৰ পাবত থকা বালিবোৰৰ লগত বতাহে কিদৰে খেল-ধেমালি কৰে, ইয়াত তাৰ প্ৰতিকৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। বালিৰ বিভিন্ন ধৰণৰ ৰূপ তৈয়াৰ হৈ গৈছিল যেন পঢ়াশালিৰ ছাত্ৰবোৰ ভাগৰি শুই পৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ কিতাপ-কলি চাবিওফালে সিঁচবিত

হৈ পৰিছিল। কোনো কোনো ঠাইত চকল বতাহৰ অস্পষ্ট লিপি আৰু কোনো ঠাইত চৌৰ স্বলিপি বালিত আঁকি খোৱা দেখা গৈছিল। ইয়াৰ ওপৰত মোৰ নিজৰ পদচিহ্ন অঙ্কিত কৰিবলৈ ইচ্ছা হোৱা নাছিল। কিন্তু পাণৰৰ নিচিনা বালিৰ ওপৰত যেতিয়া মোৰ ভৰি পৰিছিল, তেতিয়া সেই বালি ভগাব লগে লগে পাণৰ খোৱাৰ নিচিনা আনন্দ হৈছিল। ভৰিৰ এই আনন্দ গোটেই শৰীৰে অনুভৱ কৰিলে আৰু মোৰ এনেকুৱা লাগিল যেন দৰাচলতে উৰাল মাৰিব দৰে থিয় হৈ থিয় হৈ যোৱাত সম্পূৰ্ণ আনন্দ নাই। All rights reserved ব দাবী কৰা কোনো গাধ তাত উপস্থিত নাছিল। এই কাৰণে আমি নিঃসঙ্কোচেৰে বালিত বাগৰিব খুজিছিলোঁ। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ এই প্ৰস্তাবত আমাৰ লগৰীয়া সকল সন্মত নহ'ল। কাৰোবাৰ পদমৰ্যাদা ইয়াত বাধক হৈ পৰিল, কোনোবাই বাধ্যত পৰি এই ইচ্ছাক দমন কৰি ৰাখিলে। আমাৰ খালাচীয়ে আমাক তাতে এৰি দৈ কাৰোবাৰ লগত দেখা কৰিবৰ কাৰণে ছীপৰ আন সীমালৈ গুচি গল। মদৰ মহলৰ লগুৱাই মদপীৰোৰক যি দৃষ্টিত চায়, সেই দৃষ্টিত তেওঁলোকে সৌন্দৰ্য্য পিপাসু মানুহ আমাক হয়তো চাব পায়।

গয়া কংগ্ৰেছৰ পাছত যেতিয়া আমি চম্পাৰণৰ ফালে গৈছিলোঁ, তেতিয়া এই ঠাইৰ পৰাই আমি গজা পাৰ হৈছিলোঁ। সেই সময়ত আশ্ৰমৰ ভ্ৰমণ বিদ্যার্থীয়ে এটা মধুৰ ভজন গাইছিল : “মঙ্গল কৰহু দয়া কৰী দেবী।” এই ঠাইলৈ অহাৰ লগে লগে সেই সকলো কথা মনত পৰিল আৰু মই ভীমসেনৰ অনুকৰণ কৰি মুক্ত কণ্ঠে গাবলৈ ধৰিলোঁ। লগৰীয়াসকলে উদাৰতাৰ সৈতে তাক সহি ললে। ...মই আৰু চল পালোঁ, মধুৰাবাবুক কবলৈ ধৰিলোঁ যে “মই চাপৰাৰ পৰা মুক্তকৈ নাবত যাম। কিমান সময় লাগিব ?” মোৰ ভাগ্যত এনেকুৱা যাত্ৰা আছেনো নাই দেখিবো জানে। কিন্তু কল্পনাৰেতো মই তাক পূৰ্ণ কৰি লৈছোঁ।

আকাশত সূৰ্য্য অস্ত হাবলৈ সাজু হৈছিল। শিয়ালবোৰো নিজৰ নিজৰ চিকাৰত মত্ত হৈ আছিল। অগস্তিৰ কুটিৰ এতিয়া নিজৰ ঠাইলৈ আহিছে। আৰু কৃত্তিকাই তটস্থ হৈ হাঁহি আছিল। পুনৰ্বসুৰ নাৰে নিজৰ আগফালটো অলপ ওখ কৰি দক্ষিণফাললৈ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে আৰু আমি যে এই

দীপৰ নিৰালী নহওঁ, সেইটো কথা মনত পেলাই দিলে, আমি ইয়াৰ পৰা উলটি যাব লাগিব আৰু অপেৰবী-সৃষ্টিৰ ভাগ কৰি মানবী-সৃষ্টিত অৱতৰণ কৰিব লাগিব। আমি তৎক্ষণাত দীপৰ পাৰলৈ আহিলোঁ আৰু পুনৰ্ভূব দৰে নিজৰ নাও দক্ষিণফালে মেলি দিলোঁ।

“আকৌ ইয়ালৈ কেতিয়া আহিম?” মোৰ মনলৈ এনেকুৱা বিবাদ জন্মা নাছিল। গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি হীৰা বন্দৰলৈকে বহুতবাৰ গঙ্গা দৰ্শন কৰি মই পবিত্ৰ হালোঁ আৰু আইৰ অনুগ্ৰহত ভৱিষ্যতলৈকো বহুতবাৰ দৰ্শন কৰিম। এতিয়া এই পূৰ্ণানন্দ কম বেচি হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। সেই কাৰণে উলটি আহিবৰ সময়ত মুখৰ পৰা শান্তিৰ মন্ত্ৰ ওলাই গ’ল।

ওঁ পূৰ্ণমদঃ, পূৰ্ণমিদং, পূৰ্ণাং পূৰ্ণমুদচ্যাতে।

পূৰ্ণস্য পূৰ্ণমাদায় পূৰ্ণমেৱাবশিষ্ট্যতে।

এপ্ৰিল ১৯৪১ চন।

৩৫। নদীৰ ওপৰত খাল

শাওনৰ পূৰ্ণিমাৰ অৰ্থ হৈছে—উপনয়নৰ দিন। আৰু যদি আমি ব্ৰাহ্মণৰ পাহৰি পেলাওঁ, তেতিয়াহলে ইয়াক ‘বন্ধা বন্ধন’ৰ দিন বুলি কম। আমি সেই দিনা কড়কী পালোঁহি। চাওঁতে চাওঁতে বৌগ্ৰসাদে মোৰ লগত বজুৰ পাতি ললে, আৰু কলে—“হেৰি খুৰাদেউ, আজি মই আপোনাৰ হাতেৰেহে লগণ পিন্ধিম। ইয়াৰ ব্ৰাহ্মণে প্ৰায়েই বেদ-মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ নকৰে। আপুনি মহাবাক্তিয়। আপুনিয়েই মোক লগণ দিয়ক।” বৌগ্ৰসাদৰ মোমায়েক অতিশয় ভক্ত আছিল। তেওঁৰ মৈতে উপনয়নৰ সৰ্ব্বদে আলোচনা চলাবলৈ ধৰিলে। উত্তৰ ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণে বিচাবে যে কেৱল তেওঁলোকেই নহয়, বৰং দ্বিজাতিয়ে (তিনিও বৰ্ণই) নিয়মিতভাৱে লগণ পিন্ধক আৰু সদায় সন্ত্যা আহিক আদি নিত্যকৰ্ম কৰক। কিন্তু এই বিষয়ে ইয়াৰ মানুহৰ বৰ অনাস্থা আছে। ইয়াৰ ঠিক বিপৰীতে যেতিয়া দক্ষিণ ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণৰ

বাহিৰে আন বৰ্ণই লগণ লব খোজে, তেতিয়া মহাবাহুৰ ব্ৰাহ্মণে “কলৌ আন্তৰ্জ্যোঃ হিতিঃ”ৰ বচনৰ অনুসাৰে এনেকুৱা নিৰ্বৰ্ক জেদ কৰে যেন মাজত আক হুটা বৰ্ণৰ অস্তিত্বই নাই। (সৌভাগ্যবশতঃ আজি সেই পৰিস্থিতি নাই)। যাৰ লগণ পিছাৰ অধিকাৰ আছে, তেওঁ এই বিষয়ে উদাসীন হৈ থাকে, আৰু যি হাতে ভৰিয়ে ধৰি লগণ পিছাৰ অধিকাৰ পাব খোজে, তেওঁলোকৰ কাৰণে নিজকে দ্বিজত্ব প্ৰমাণ কৰা অসুবিধা হয়। এই আলোচনা শুনি বেণীপ্ৰসাদে ভাবিলে—“আজি আমি লগণ লব নোৱাৰিম।” তেওঁ যুক্তি দিলে—“কলিকালত কি হব নোৱাৰে? যদি নৈৰ ওপৰত নৈ উঠিব পাৰে, তেতিয়াহলে মহাবাহুৰ ব্ৰাহ্মণেও আমাক লগণ দিব পাৰে।”

তেওঁৰ এই যুক্তি মানি লোৱা হ’ল। কিন্তু ইয়াৰ বিষয়-বস্তু সলনি হ’ল, কলিযুগৰ ভগীৰথৰ বীৰত্বৰ উদাহৰণ স্বৰূপে গজাৰ খালৰ বিষয়ে আলোচনা হবলৈ ধৰিলে।

হুপৰীয়াৰ সময়ত আমি মানৱৰ এই ক্ষমতা চাবলৈ ওলালোঁ। গজাৰ এই খাল নগৰৰ কাষেদি বৈ গৈছে। লৰাবোৰে তাত বং মনেৰে খেল ধেমালি কৰি আছিল। খালৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে আমি সেই প্ৰখ্যাত দলংখন চাবলৈ গলোঁ। তাৰ দৃশ্য সঁচাকৈয়ে মনোৰম আছিল। দলঙৰ তলেদি দৰিদ্ৰ ব্ৰাহ্মণৰ দৰে চোলানা নৈ বৈ গৈছে আৰু ওপৰৰ ফালে গজাৰ খালে নিজৰ বহল পটক অলপো সঙ্কোচিত নকৰাকৈ দলঙৰ ওপৰেদি দৌৰি গৈছে। দলঙৰ ওপৰত ইমান বেচি পানী আছিল যেন এতিয়াই ছয়ো-ফালৰ প্ৰাচীৰ ভাগি যাৰ আৰু ছয়ো দাঁতিৰ পৰা হাতীৰ হাউদাৰ নিচিনা ডাঙৰ প্ৰপাত পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। দলঙৰ দাঁতিত থিয় হৈ খালৰ প্ৰবাহৰ ফালে চাই থাকিলে মনৰ ওপৰত তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। যিদৰে হুখী মানুহৰ অন্তৰত উদ্বেগৰ ঢৌ উঠি থাকে সেইদৰে খালৰ পানীবো সোঁত বয়। কিন্তু যিদৰে শহুৰেকৰ ঘৰলৈ অহা বোৱাবীয়েকে নিজৰ সকলো আশা আকাংক্ষা দমাই ৰাখে, সেই দৰে গজা নৈৰ এই পৰাধীন কন্যাই নিজৰ সকলো উদ্বেগক চেপি ৰাখিছিল। প্ৰথম দৰ্শনত তেওঁৰ বিস্তাৰ দেখি এনেকুৱা লাগে যেন এওঁ কোনোবা ধনমত্ত সদাগৰগীহে। কিন্তু ওচৰলৈ

গৈ চোৱাৰ পাহাড়, শ্ৰীমন্তীৰ (১) তলত তেওঁৰ মুখত পৰাধীনতাৰ চিন ফুটি উঠে। ওপৰৰ পৰা তললৈ চালে চোলানাৰ কীণ কিত্ত বাধীন প্ৰবাহ ছয়ো-ফালৰপৰা আকৰ্ষক হৈ পৰে।

তাত বেয়া লাগিব লগীয়া কথা ইমানেই আছিল যে—খালৰ ছয়োফালৰ বেলিঙৰ ফুটাবোৰে তাৰ অলপ পানী এই দৰে চোলানাত বগবাই দিছিল যেন তেওঁ তাৰ উপকাৰহে কৰিছে।

আমি দলঙৰ পৰা তললৈ নামি চোলানাৰ পাৰত বহিলোঁ। চোলানাই কাৰো কৃতজ্ঞতা অস্বীকাৰ কৰিব খোজা নাছিল, কিন্তু তেওঁ কাৰো কৃপা প্ৰাৰ্থীও নাছিল। তেওঁৰ ভিতৰত লেশমাত্ৰও হীনতা নাছিল আৰু তেওঁক অভিমানিনীৰ বেশেও শোভা নিদিছিল। তেওঁৰ সবল স্বাভাৱিকতা, যত্নৰ যোগেদি অনা অসীম উদাৰতাই চৰিত্ৰ বলতকৈ অধিক শোভা বৰ্ধন কৰিছিল।

ভগ্নবধ-বিদ্যা (ইৰিগেচন্ ইঞ্জিনিয়াৰ)ত পানীৰ প্ৰবাহক হয় প্ৰকাৰে আগ বঢ়াই নিব পাৰে বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত এটা প্ৰবাহৰ ওপৰেদি আন এটা প্ৰবাহক লৈ যোৱাৰ পৰিকল্পনা টান আৰু আচৰিত। আমি এনেকুৱা ধৰণৰ বেলৰ বা মটৰৰ কেইবাটাও বাট দেখিছোঁ। কিন্তু মই বিমান দূৰ জানো ভাৰতবৰ্ষত এনেকুৱা ধৰণৰ জলপ্ৰবাহৰ নমুনা এই এটাহে আছে। যদি সংস্কৃতিৰ প্ৰবাহৰ দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা ভবা হয়, তেতিয়া-হলে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত এনেকুৱা প্ৰবাহ ভবপূৰ হৈ আছে। ইয়াত প্ৰত্যেক জাতিৰ নিজৰ নিজৰ সংস্কৃতি আছে। কিন্তু কেইবাবাৰো এই বিভিন্ন সংস্কৃতি মুখামুখি হলেও পৰস্পৰ অস্পৃষ্ট হৈ আছে।

১৯২৬-২৭ চন।

৩৬। নেপালৰ বাঘমতী

যিদৰে কান্দীৰত দুধ-গজা আছে, সেইদৰে নেপালতো বাঘমতী বা বাঘ-মতী আছে। ইমান সৰু নৈৰ পিনে হয়তো কাৰো চকু নপৰে। কিন্তু

বাহুবলী এনেকুৰা এখন ইতিহাস এনিছ ঠাই বে—লাখ লাখ মানুহে সদায় তেওঁৰ নাম লৈ থাকে। নেপালৰ উপত্যকা অৰ্থাৎ ৩৬ বৰ্গমাইল ঠাই জুৰি থকা আৰু চাৰিওফালে পাহাৰেৰে সুবন্ধিত হৈ থকা বয়লীয়া ঘূৰলীয়া পথাৰ। দক্ষিণ ফালে ফৰপিং নাৰায়ণে ইয়াক বন্ধণাবেন্ধণ কৰিছে। উত্তৰফালে গৌৰীশঙ্কৰৰ হাঁৰ তলত চকু-নাৰায়ণে তাক বন্ধা কৰি আছে। পূব-ফালে বিশকু নাৰায়ণ—আৰু পশ্চিম ফালে ইচকু-নাৰায়ণ।

হিমালয়ৰ কোলাত এই ক্ষুদ্ৰ স্বাধীন হিন্দু-ৰাজ্যত এনেকুৰা তিনিখন ৰাজধানী আছে যেন তিনিটা কলীহে থৈ দিয়া হৈছে। অতি প্ৰাচীন ৰাজধানী ললিত-পটন, তাৰ পাহত ভাদ-গাঁও আৰু বৰ্তমানৰ কাঠমাণ্ডু বা কাঠমণ্ডৰ। নেপালৰ মন্দিৰৰ কাককাৰ্য্য ভাৰতবৰ্ষৰ আনঠাইৰ কাককাৰ্য্যৰ নিচিনা নহয়। যি ঠাইত মন্দিৰৰ চালৰণৰা বৰষুণৰ পানী বাগৰে তাত নেপালী মানুহে সৰু সৰু ঘণ্টা ওলোমাই ধয়, আৰু মাজত ওলোমোৰা ঘণ্টাৰ পিতলৰ গুটিৰ ওপৰত পিতলৰ পীপল পাত সাজি তাত লগায়। অলপ বতাহ মাৰিলেই সেই ঘণ্টাবোৰ নাচিবলৈ ধৰে। এই কলা তেওঁ-লোকৰ সহজাত। একেলগে বহুত ঘণ্টা টিলিং-টিলিং কৰি বাজিবলৈ ধৰে। এই মঞ্জুল-ধ্বনিয়ে মন্দিৰৰ শান্তিত ব্যাঘাত নজন্মায়। বৰং ইয়াক অধিক গম্ভীৰ আৰু মুখৰিত কৰিছে তোলে। ভাদ-গাঁৱৰ কেইটামান মূৰ্ত্তি শিল্প-কলাৰ অদ্ভুত উদাহৰণ। শিল্প-শাস্ত্ৰৰ সকলো নিয়ম বন্ধা কৰিও যে শিল্পীসকলে নিজৰ প্ৰতিভা কিমান স্বাধীন কৰি ৰাখিব পাৰে, যদি কোনোবাই ইয়াৰ নমুনা চাখ খোজে, তেতিয়াহলে এই মূৰ্ত্তিবোৰ চোৰা উচিত। ইয়াৰ শিল্পীয়ে কলাক অতিমানৱৰ ৰূপ দিছে।

দূৰে দূৰে খেতিৰ সুন্দৰ সুন্দৰ স্তূপবোৰ দেখি ইমান ভাল লাগে যেন তাত কোনোবাৰ সমাধিহে আছে।

আজি নেপাল ৰাজ্যৰ বিভূতি হৈছে কাঠমাণ্ডু। নেপাললৈ যোৱাৰ অনুমতি সহজে পোৱা নাযায়। সেই কাৰণে আৱৰণৰ অন্তৰালত কি আছে, অৱগুৰ্ণনৰ তলত কেনেকুৱা ধৰণৰ সৌন্দৰ্য্য লুকাই আছে, যিদৰে ইয়াক জনাৰ কোঁতুহল হয়, নেপালৰ সম্বন্ধেও এনেকুৰা কোঁতুহলৰ জন্ম হয়। তাত আঠ দিন থকাৰ অনুমতি পালোঁ। যি চাব লগা আছে চাই

লব লাগে। এবাৰ ঘূৰি গলে আকৌ 'উলটি আহিব নোৱাৰি। মনৰ এনেকুৱা অৱস্থা হলে চাৰিওফালে কেৱল কাব্যৰে দৰ্শন হয়।

পশুপতিনাথৰ মন্দিৰ কাঠমাণ্ডুৰ পৰা দূৰৈত নহয়। তাত এনেকুৱা দেখা যায় যেন মন্দিৰবোৰৰ মাজত এটা ডাঙৰ নদী (বলধ গৰু) হৈ বহি আছে। কাষেদি বাঘমতী নৈ বৈ গৈছে। ইয়াৰ পানী মাটিৰ ওপৰেদি বৈ যোৱাৰ কাৰণে সদায় ঘোলা যেন লাগে। তাত সাঁতুৰিবলৈ নিশ্চয় ইচ্ছা হয়; কিন্তু পানী সিমান বেচি হলেহে? এই প্ৰবাহ শুক্লেখনী আৰু পশুপতি নাথৰ মাজেদি বৈ গৈছে। এই কাৰণেই এওঁৰ ইমান মহিমা।

আমি পশুপতি নাথেদি পোনাই পশ্চিম ফালৰ শিঙু-ভগৱানৰ দৰ্শন কৰিবলৈ গলোঁ। বাটত বাঘমতীৰ ভনীয়েক বিষ্ণুমতীক লগ পালোঁ। এই নৈৰ ওপৰত য'তে ত'তে সাঁকো দিয়া আছে। সাঁকো নো আৰু কি? পানীৰ এহাত ওপৰত এডোখৰ এডোখৰ এবেগতীয়া কাঠ। যদি আগ-ফালৰ পৰা কোনোবা আহি পৰে, তেতিয়াহলে দুয়ো একেলগে সেই সাঁকো পাৰ হ'ব নোৱাৰে। যি কোনো এজন পানীত নামি পৰিব লাগিব। কোনো কোনো ঠাইত যেতিয়া পানী অলপ বেচি থাকে, তেতিয়া মানুহৰ আঁঠুলৈকে তিতি যায়। শিঙু-ভগৱানৰ নামনিত ধ্যানমগ্ন বুদ্ধৰ এটা ডাঙৰ মূৰ্ত্তিয়ে সূৰ্য্যৰ তাপত তপস্যা কৰি আছে। টিলাৰ ওপৰত এটা মন্দিৰ আছে। তাত তিনিটা মূৰ্ত্তি আছে। প্ৰথমটো বুদ্ধ-ভগৱানৰ, দ্বিতীয়টো ধৰ্ম্ম-ভগৱানৰ, তৃতীয়টো সঙ্ঘ-ভগৱানৰ। প্ৰত্যেকৰে আগত ঘিঁউৰ চাকি জলি থাকে। এটা চুকত কাঠেৰে সজা এটা চৌকাঠ পিতলেৰে বান্ধি তাৰ ওপৰত "ওঁ মামে পামে হম্" (ওঁ মণিপদ্মে-অহম্)ৰ পবিত্ৰ মন্ত্ৰ কেইবাবাৰো আখৰেৰে অঙ্কিত কৰা হৈছে।

পিতলৰ এই ঢাকনীখন ঘূৰালে ঘূৰি থাকে। কন্দ্ৰাক্ষ বা তুলসীৰ মালা ঘূৰুৱাতকৈ ইয়াক ঘূৰোৱা সহজ। প্ৰত্যেক বাৰতে তাৰ ওপৰত যি মন্ত্ৰ লিখা আছে সি দৰ্শকৰ চকুত পৰে। আৰু দৰ্শকে মনে মনে তাৰ জপ কৰিব লগীয়া হয়। এইদৰে দৰ্শকে আপোনা আপুনি সেই পুণ্য লাভ কৰে। 'নাজ কাৰ্য্য বিচাৰণা' তথাগতে তেওঁৰ নিজৰ বাণীৰ এই ৰূপ দেখিবলৈ নাপালে, ই তেওঁৰ দুৰ্ভাগ্য নহয় আৰু কি? এই মন্দিৰৰ ওচৰতে এটা

বেদীৰ ওপৰত পিডলেবে সজা ইন্দ্ৰৰ বজ্জ ধোৱা হৈছে। ভগিনী-নিবেদিতাই এই বজ্জ বৰ ভাল দেখিছিল আৰু তেওঁ প্ৰস্তাব কৰিছিল যে ভাবতবৰ্ষৰ ৰাষ্ট্ৰ-স্বৰ্গৰ ওপৰতো যেন এই নমুনাকে দিয়া হয়।

বাণমতীৰ পাবত ধান, ঘেঁহু, মাঠক আৰু মাটি মাহ যথেষ্ট পৰিমাণে উৎপন্ন হয়। তাত বহুৰ মাহ নহয়। কৰ নোৱাৰোঁ এওঁলোকে ইয়াক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছেনে নাই। বৰ্তমান ৰূপাহ খেতি কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। বাণমতীয়েই হৈছে নেপালী মানুহৰ গঙ্গা-মাতা। গোবৰ্দ্ধনাথ তেওঁলোকৰ পিতা।

১৯২৬-২৭ চন।

৩৭। বিহাৰৰ গণ্ডকী

সৰুকালত মই ইমানেই শুনিছিলোঁ যে গণ্ডকী নৈ নেপালৰপৰা আহিছে আৰু তাত শালগ্ৰাম পোৱা যায়। শালগ্ৰাম একৰকম শত্ৰুৰ নিচিনা প্ৰাণী। সি তুলসীপাত বৰ ভাল পায়। পানীত তুলসী পাত পেলাই দিয়াৰ পাচত ই লাহে লাহে ওপৰলৈ উঠি আহে আৰু পাত খাবলৈ ধৰে। মানুহে তাক ধৰি নি মাৰি পেলায় আৰু ক'লা শিলৰ নিচিনা এই শত্ৰুক পৰিষ্কাৰ কৰি পূজাৰ কাৰণে বেচে। কিন্তু আজিকালি ধুওঁ মানুহে এডোখৰ ক'লা বৰণৰ শিল লৈ তাত ফুটা কৰি কৃত্ৰিম শালগ্ৰাম সাজে। এনেকুৱা ধৰণৰ বহুতো গল্প মই শুনিবলৈ পাইছিলোঁ। এই কাৰণে এই নৈখন এবাৰ চাবলৈ মোৰ বহুত দিনৰ পৰা ইচ্ছা আছিল।

মোৰ মনত আছে যে স্বামী বিবেকানন্দক কোনো এঠাইত লিখি থৈ গৈছে যে—নৰ্মদাৰ শিল, মহাদেৱৰ বান লিঙ্গ আৰু বৌদ্ধ-ভূপৰ প্ৰতীকক আশ্ৰয় কৰি সজা বিষ্ণুৰ শালগ্ৰাম গণ্ডকীৰ পৰা অনা শিল। পেরিছত কোনো ডাঙৰ ডাঙৰ প্ৰদৰ্শনীৰ সময়ত তেওঁ নিজৰ বক্তৃতা আৰু প্ৰবন্ধৰ যোগেদি এইটো প্ৰচাৰ কৰিছিল যে বানলিঙ্গ আৰু শালগ্ৰামে বৌদ্ধ জগতৰ ফুটা সীমাৰ সূচনা দিয়ে।

য'ত গঙ্গা নৈৰ উল্গাম হৈছে তাৰ দুয়োফালৰ পৰা কৰভাৰ লৈ গণ্ডকী আগবাঢ়ি গৈছে। অধিকাংশ মাণ্ডলিক নৈয়েই উত্তৰফালৰ অৰ্থাৎ বাঁওফালৰ। চম্বল আৰু শোন নৈক যদি বাদ দিয়া হয়, তেতিয়াহলে কোনো ডাঙৰ নৈ দক্ষিণফালৰপৰা উত্তৰফালে অহা দেখা নাযায়। দক্ষিণ বাহিনী গঙ্গাৰ সহায়ক নৈবোৰৰ ভিতৰত গণ্ডকীয়ে গঙ্গাৰ কাৰণে বিহাৰৰ পানী আনে।

আমি সকলোবোৰ যেতিয়া মজফৰপুৰলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া এদিন গণ্ডকীত গা ধুবলৈ গলোঁ। বিহাৰৰ ভূমি হৈছে অনাসক্তিৰ প্ৰথম প্ৰবৰ্ত্তক সম্ৰাট জনকৰ কৰ্ম-ভূমি, অহিংসা ধৰ্মৰ মহান প্ৰচাৰক মহাবীৰৰ তপোভূমি; অষ্টাদ্ধিক মাৰ্গৰ সংশোধক বুদ্ধ ভগবানৰ বিহাৰ ভূমি। এই সকলো ধৰ্ম সম্ৰাটেই হয়তো এই নৈৰ পাৰত অহৰ্নিশে বিচৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ অসংখ্য সহায়ক আৰু অনুগামীয়ে হয়তো ইয়াতেই স্নান-পান কৰিছিল। শৈশৱত সীতাদেৱীয়ে ইয়াত কিমান জল-বিহাৰ কৰিছিল। সেই গণ্ডকীয়ে মোক যেন নিজৰ পবিত্ৰতা আৰু শীতলতাৰ যোগেদি কৃতাৰ্থ কৰে—এই সঙ্কল্প কৰিয়েই মই তাত গা ধুলোঁ। গণ্ডকীৰ সোঁতৰ কোনো তীব্ৰতা নাছিল। কোনো ধৰণৰ অস্থিৰতা নাছিল। তেওঁ অতি শান্তিৰে বৈ গৈচে—যেন কামদেৱ (মাৰ)ক জিকাৰ পাছত বুদ্ধ ভগবানৰ যোগেদি প্ৰসাৰিত অখণ্ড ধ্যানহে।

১৯২৬-২৭ চন।

৩৮। গয়াৰ ফল্গু

সংস্কৃতত ফল্গুৰ দুটা অৰ্থ—(১) ফল্গু মানে নিঃসাৰ, ক্ষুদ্ৰ, তুচ্ছ আৰু (২) ফল্গু মানে সুন্দৰ। গয়াৰ ওচৰৰ ফল্গু নৈৰ নাম দুয়োটা অৰ্থতে সাৰ্থক। পুৰাণত কোৱা হৈছে যে—তেওঁৰ গাত সীতাৰ শাও লাগিছে। সীতাৰ শাপৰ সৰ্ব্বদে যি জনশ্ৰুতি আছে হয়তো সি সঁচা হ'ব পাৰে। কিন্তু তেওঁৰ গাত যে বালিৰ অভিশাপ লাগিছে সেইটো আমি নিজৰ চকুৰে দেখি

আহিছে। যিফালেই চোরা যায়, কেবল বালি আক বালি। বেচেবা ক্রীণ প্রবাহে বাক ইয়াৰ আগতনো মূৰ দাঙে কেনেকৈ? যাজ্ঞীসকলে য'তে ত'তে খাল খান্দে। কাঠৰ ডাঙৰ কোৰ দীঘল বচিৰে বান্ধি হালৰ দৰে এই খালত চলায়, যাৰ দ্বাৰা তলৰ বোকাবোৰ ওলাই খালটো বেচি দ' হৈ পৰে আৰু তাৰপৰা অধিক পৰিমাণে পানী ওলাবলৈ ধৰে।

অসংখ্য শ্ৰদ্ধালু যাজ্ঞীয়ে ফল্গুৰ বালিত গা ধুই পিতৃ-সকলৰ কাৰণে ভাত বান্ধে আৰু পিণ্ড তৈয়াৰ কৰে। ইয়াত পিণ্ডৰ বস্ত্ৰবোৰ কিনিবলৈ দাম বান্ধি ধোৱা আছে আৰু এই দাম অনুসাৰে পইচা দিলেই পাণ্ডাই সকলো বস্ত্ৰৰ যোগাৰ কৰি দিয়ে। গোবৰ-খুটীত জুই লগাই তাৰ ওপৰত মাটিৰ চকত চাউল বহাই দিয়ে আৰু ঠিক সময়ত ইয়াত নিজে নিজেই ভাত সিজি থাকে।

ফল্গুৰ পাৰত থকা মন্দিৰ আৰু ধৰ্মশালা বোৰে নৈৰ শোভা দুগুণ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ ভিতৰত শ্ৰীগদাধৰ দেৱৰ মন্দিৰৰ শিখৰে অনায়াসে মানুহৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। গয়াৰ পৰা বুদ্ধ গয়ালৈ যাওঁতে ফল্গুৰ প্ৰকৃত শোভা দেখা যায়। বালিৰ দীঘল বহল পাট, দাঁতি কাষৰত ওখ ওখ তালগছ আৰু ইয়াৰ মাজেদি একাঁ-বোঁকা কৈ বৈ গৈছে ফল্গুৰ ক্রীণ প্ৰবাহ। কিন্তু তেওঁক ক্ষুদ্ৰ বা নিঃসাৰ বুলি কোনে কব? যি ঠাইলৈ বামচন্দ্ৰ আৰু সীতাদেৱী আহিছিল, ভগবান বুদ্ধই য'ত বিচৰণ কৰিছিল, আৰু কিমান শ্ৰদ্ধালু মানুহ ইয়ালৈ শ্ৰাদ্ধ কৰিবলৈ আহিছিল, এই মহাতীৰ্থক নিঃসাৰ বুলিভো কবই নোৱাৰি। শেহত ফল্গু মানে সুন্দৰ—এই অৰ্থই সত্য।

১৯২৬ ২৭ চন।

৩৯। গৰজি থকা শোনভদ্ৰ

‘অয়ং শোনঃ শুভ-জলোহগাধঃ পুলিন-মণ্ডিতঃ।

কতৰেণ পথা ব্ৰহ্মন্ সত্ত্ববিষ্ণুৰামহে বয়ম্?।

এবম্ উক্তম্ তু বামেণ বিশ্বামিত্ৰো ব্ৰহ্মবীদ্ ইদম্।

‘এষ পশ্বা ময়ো দ্বিষ্টো যেন যাস্তি মহৰ্ষয়ঃ।’

সেতুৰক্ষণৰপৰা হিমাচল প্ৰদেশলৈকে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্ব্বত্ৰে একেলগে ভাৰা ক্ষত্ৰিয় গুৰু-শিষ্টাই শোন নদী পাৰ হোৱাৰ সময়ত কি ভাবিছিল কোনে জানে ? প্ৰকৃতি কৰি বাস্তৱীকিয়ে বিশ্বামিত্ৰ আৰু ৰাম, এই দুয়োৰো প্ৰকৃতি-প্ৰেমৰ মুক্ত কণ্ঠে বৰ্ণনা কৰিছে। এই তিনিও হৈছে জন-কল্যাণকাৰী। ভয়তো তেওঁলোকৰ ভাৱৰ সোঁত শোনভঙ্গৰ দৰেই বৈ গৈছিল আৰু দাঁতি কাষৰৰ ভূমিক প্লাৱিত কৰিছিল। অমৰ কণ্টকৰ দাঁতি কাষৰৰ উন্নত ভূমি ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায় মাজ ভাগত থিয় হৈ আছে। তাৰপৰা তিনিও দিশলৈ ই নিজৰ কৰুণাৰ সোঁত বোৱাই দিছে। ভৌগোলিক ৰচনাৰ দৃষ্টি ভঙ্গীত ইয়াৰ ভিতৰত যথেষ্ট সামা আছে, কিন্তু আন দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বৈৰম্যা—। এনেকুৱা দুখন প্ৰদেশক অমৰকণ্টকে নিজৰ দ্বিধা কপেৰে তৃপ্ত কৰি আছে। নৰ্মদা গুজৰাটৰ ভাগত পৰিল, আৰু মহানদী উৎকলৰ ভাগত।

অমৰ কণ্টকৰ তৃতীয় সুঁতি হৈছে ফুলকায় শোনভঙ্গ। নৰ্মদা সুদীৰ্ঘ, মহানদী অষ্টৰক্তা, আৰু শোনভঙ্গ সুঘোষ। প্ৰায় পাঁচশ মাইলৰ ব্যৱধান সম্পূৰ্ণ কৰি তেওঁ পাটনাৰ ওচৰৰ গঙ্গাৰ লগত মিলিছে। শোনৰ কাৰণেই শোনপুৰ বিখ্যাত। প্ৰবাদ আছে যে ঝাঁৰিয়ালৰ লগত হাতীৰ যুদ্ধও গঙ্গা শোনৰ সঙ্গমতে লাগিছিল। যেন এই প্ৰসঙ্গক চিৰস্মৰণীয় কৰি ৰাখিবৰ কাৰণে এতিয়াও শোনপুৰত লাখ লাখ মামুহৰ মেলা হয়, আৰু তাত শ শ হাতী বেচা হয়।

প্ৰাচীন ঋষি সকলে সিদ্ধু আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগতে শোনভঙ্গৰ নদ নাম ৰাখি তেওঁৰ সমুচিত আদৰ কৰিছে। ৰাবানসীৰপৰা গয়ালৈ যাওঁতে এই মহাকাষ আৰু মহানাদ নদৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। আমাৰ বেল ডাঙৰ দলঙৰ ওপৰেদি গৈছিল আৰু তাৰপৰাই শোনভঙ্গৰ পুলিনমণ্ডিত মহাপট দেখা গৈছিল। যেতিয়া তেওঁ সকলো উপত্যকাত নিজৰ বিকাশ অৱকল্প হৈ যোৱাৰ কাৰণে অধীৰতাৰ সৈতে দৌৰি গৈ হঠাৎ বিশাল ক্ষেত্ৰ পাইছেগৈ, তেতিয়া কলৈ যাম, কলৈ নাযাম তেওঁৰ চেহেৰাত এই ভাৱ সুস্পষ্টকৈ ফুটি উঠিছে। 'নাগ্নে সুখম্ অন্তি ; যো বৈ ভূম্য তৎ সুখম্' এই সিদ্ধান্ত জানোতা মহৰ্ষিসকলে যেতিয়া শোনৰ পাৰত খাট বিচাৰি ফুৰিছিল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ মনলৈ

বাক কি কি ভাব আহিছিল ? ইয়াক বিশ্বাসিত বা তেওঁৰ যজ্ঞবন্ধক গ্ৰহণ
শ্রীৰামচন্দ্রইহে জানে ।

১৯২৬ ২৭ চন

৪০। তেবদালৰ মৰীচিকা

মোৰ বিয়াৰ অলপ দিনৰ পাছতে আমি শাহপুৰৰপৰা জমখণ্ডলৈ
গছিলোঁ। পিতাদেউ তালৈ আমাতকৈ আগতে গৈছিল। আমি বাতি কুড়টী
ফেচনত নামিলোঁ। আৰু সেই বাতিয়েই আকৌ গৰু-গাড়ীত যাত্ৰা কৰিলোঁ।
দুয়োটা গৰুৱেই বগা আৰু পৰিভ্ৰমী আছিল। দুয়োৰো গাৰ বৰণ শিঙৰ
আকাৰ, মুখৰ মুদ্ৰা আৰু খোজ কটাৰ ধৰণ আদি সকলো একে আছিল।
আমাৰ ইয়াত এনেকুৱা বলধ গৰুক ‘খিল্লাবী’ বুলি কয়। এই গৰুৱে
আমাক ২৪ ঘণ্টাত ৩৫ মাইল বাট লৈ গৈছিল।

জমখণ্ডলৈ যাওঁতে বাটত ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ তেবদাল পোৱা যায়।
যেতিয়া আমি তেবদালৰ ওচৰ পাইছিলোঁ, তেতিয়া মধ্যাহ্ন সময় আছিল।
সোঁ ফালে বহুত দূৰলৈকে ধাননি পথাৰ বিয়পি আছিল। অলপ দূৰত যেন
আকাশৰ তলত এখন ডাঙৰ নৈ বৈ গৈছিল। পানীৰ ওপৰত ঢোকা ব’দ
পৰাৰ কাৰণে সি তিৰবিৰাই উঠিছিল আৰু পানীবোৰ কিমান বেগাই
বৈ গৈছিল সেই সঙ্কল্পে অলপ অনুমান কৰিব পাৰিছিলোঁ। ইমান সুন্দৰ
নৈৰ পাৰত কিয় ইমান ক’ম গছ আছিল ইয়াৰ কাৰণটো মই বুজিব
নোৱাৰিলোঁ। “এই নৈৰ নাম কি ?” মই গাড়োৱানক সুধিলোঁ। মোৰ কথা
শুনি গাড়োৱানে হাঁহি কলে—নৈ ইয়ালৈ ক’বপৰা আহিব ? ই মৰীচিকাহে।”
পানীৰ এই দৃশ্য দেখি বেচেৰা ভ্ৰমাত্মৰ হৰিণাই ভ্ৰম-জালত পৰি ব’দত
লৰি-চাপৰি পানীৰ কাৰণে আত্মৰ হৈ শেহত মৰি যায়। সেই কাৰণে ইয়াক
য়গ-ভ্ৰম বা মৰীচিকা বুলি কোৱা হয়। মৰীচিকাৰ বিষয়ে মই
পঢ়িছোঁ। মৰীচিকাৰ ওপৰত থকা গছৰ প্ৰতিবিম্ব, মকছুমিত গৈ থকা উটৰ
প্ৰতিবিম্ব দেখা যায় আদি তথ্যবোৰ মই পঢ়িছোঁ। আৰু বহুতো কিতাপত

মই ইয়াৰ ছবিও দেখিছোঁ। কিন্তু মই ভাবিছিলোঁ যে মৰীচিকা কেৱল আক্ৰিকাতহে দেখা পোৱা যায়। হয়তো চাহাৰা মকছুমিৰ ২১ দিনৰ যাত্ৰাতহে এই মৰীচিকা দেখিবলৈ পোৱা হয়। ভাৰতবৰ্ষতো যে মৰীচিকা চাব পাৰি, যদি মই এইটো কল্পনা কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইমান সহজতে আৰু বেয়া ভাবে প্ৰভাৱিত নহলোঁহেঁতেন।

এতিয়া মই দেখিবলৈ পালোঁ যে আমাৰ গাড়ী যিমানেই আগ বাঢ়ি গৈছে সিমানেই পানীও আগলৈ গৈ আছে। মই এইটো দেখিলোঁ যে সেই পানীৰ দাঁতি কাষৰ সেউজীয়া নহয়। আৰু দাঁতি কাষৰ মাটিতকৈ পানীৰ সোঁত দ নহয়। মাটিৰ চামনিৰ ওপৰত পানী বৈ গৈছিল। ওপৰফালৰ বতাহতো ব'দে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। এনেকুৱা অৱস্থাত মৰীচিকা চোৱাৰ আনন্দ আৰু বাঢ়ি উঠিল। বেচেৰা বলধ চুটাও আধা মুদ খোৱা চকুৰে নিজৰ গতিৰ তালত সমানে গৈ আছিল। কোনো গৰুৱে যদি যাওঁতে যাওঁতে মূতি দিয়ে, তেতিয়াহলে মাটিত তাৰ চিন বৈ যায় আৰু অলপ সময়ৰ পাছতে শুকাই যায়। আমি আধা ঘণ্টাৰ মূৰে মূৰে কলহৰপৰা পানী লৈ খাইছিলোঁ তথাপি আমাৰ পিয়াহ শুচা নাছিল। এইদৰে আহি আহি শেষত তেবদাল পালোঁহি। ধৰ্ম্মশালাবোৰ শিলৰ আছিল। দেশীয় ৰাজ্যৰ গাঁও কাৰণে ধৰ্ম্মশালাবোৰ ভালকৈ সজা হৈছিল। কিন্তু চোকা ব'দৰ কাৰণে আমাৰ এই ধৰ্ম্মশালাও ভাল লগা নাছিল। নিৰ্দিষ্ট ঠাই পোৱাৰ পাছত মই পুখুৰীত গা ধুই আহিলোঁ। মোৰ লগত পূজাৰ মূৰ্ত্তি আছিল। বেতৰ পেটাৰীৰ পৰা সেইবোৰ উলিয়াই পূজাৰ কাৰণে সাজু হলোঁ। মোৰ লগত এজন শালগ্ৰামো আছিল। তেওঁ তুলসীপাত নহলে একো নাথায়। সেই কাৰণে মই তিতা তিয়নীৰে তুলসীপাত আনিবলৈ ওলাই গলোঁ। এবাৰ চোতালত বগা কৰবী ফুল আৰু তুলসীপাত দুয়োটাই পালোঁ ? ভোকত পেট পূৰি গৈছিল। ভৰি আৰু মূৰো গৰম হৈ পৰিছিল—এনেকুৱা ত্ৰিবিধ তাপত মই পূজা কৰিবলৈ বহিলোঁ। দেৱতা বৰ কম নাছিল। ঈশ্বৰ অৱণো এজনেই। কিন্তু সকলোৰে ফালৰ পৰা এজন দেৱতাক পূজা কৰা সম্ভৱপৰ নহয়। পূজা কৰিবৰ সময়ত মোৰ চকু ধুবলী কুঁৱলী লাগিছিল। অতি কষ্টৰ সৈতে মই পূজা শেষ কৰি আৰু খাই মেলি শুই পৰিলোঁ।

সপোনত মই হৰিণাৰ এটা বৰ ডাঙৰ দল ফুটবলৰ দৰে দৌৰি দৌৰি মৰীচিকাৰ পানী খাবলৈ অহা দেখিলোঁ।

এনেকুৱা এক মৰীচিকা দাঙী—যাত্ৰাৰ সময়ত নবসাবীৰ পৰা দাঙীৰ সাগৰৰ পাৰলৈ যাওঁতে দেখিবলৈ পাইছিলোঁ। ই যে মৰীচিকা আমি সেইটো বুজা সন্দেহ, চকুৰ ভুল হলে কমা নাছিল। বেদান্তৰ জ্ঞানক নো বাক চকুৰে কেনেকৈ গ্ৰহণ কৰিব ?

আজিকালি কলিকতাৰ ক'লা এঠা দিয়া বাটত দুপৰীয়া পৰত এনেকুৱা মৰীচিকা তিববাবলৈ ধৰে—যাক দেখিলে অলপ আগতে বৰষুণ হৈ গৈছে বুলি ভ্ৰম হয়। তাত বেগাই যোৱা মটৰৰ ছাঁও দেখা যায়। জ্ঞান হোৱাৰ পাছতো যে মানুহ কেনেকুৱা মোহাবেশত থাকে, সম্ভৱ সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাবৰ কাৰণেই ভগবানে এই মৰীচিকা সৃষ্টি কৰিছে।

১৯২৫ চন।

৪১। চৰ্ম্মষতী চম্বল

যি নৈৰ পানীৰে মই স্নান-পান কৰিছোঁ, ইয়াত সেই নৈবোৰৰ উপস্থান কৰাই মোৰ সংকল্প আছিল। তথাপি ইয়াৰ ভিতৰত এটা অপবাদ আছে। মধ্যদেশৰ চম্বল নৈৰ দৰ্শন কৰাৰ কথা মোৰ মনত নাই। কিন্তু এই নৈ পৌৰাণিক কালৰ চৰ্ম্মষতী নামৰ নৈৰ লগত জড়িত হৈ আছে। নৈৰ পাৰৰ পশু, পক্ষী বা বনস্পতিৰ নামানুসৰি নৈবোৰৰ নাম ৰখা হৈছে। ইয়াৰ বহুতো উদাহৰণ আছে। দুষ্ট বতী, সাবস্বতী, গোমতী, বেত্ৰবতী, কুশাবতী, শৰাবতী, বাঘমতী, হাথমতী, সাবৰমতী, ইবাৰতী আদিয়ে সেই যুগৰ প্ৰজা-সকলৰ নামৰ সূচনা কৰে। নৈৰ নামৰ পৰাই তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ প্ৰকাশ হয়। তেতিয়াহলে চৰ্ম্মষতী নামৰ অৰ্থ কি ? এই নাম শুনাৰ লগে লগে প্ৰত্যেক গো-সেৱকৰ গাৰ নোম থিয় নোহোৱাকৈ নাথাকে।

প্ৰাচীন ৰজা ৰুদ্ৰদেৱে অমৰ কীৰ্ত্তি লাভ কৰিছিল। মহাভাৰতৰ নিচিনা বিৰাট মহাকাব্যো ৰুদ্ৰদেৱৰ কীৰ্ত্তি গাই গাই অন্ত কৰিব পৰা নাই। সেই

বজাই এই 'নৈব পাবত বহত যজ্ঞ কৰিছিল আৰু সেই যজ্ঞবোৰত যি পশু-হত্যা কৰা হৈছিল, সিহঁতৰ তেজ্জেৰে এই নৈ সদায় বাঙলী হৈ আছিল। এই যজ্ঞবোৰৰ চামৰা শুকাবৰ কাৰণে এই নৈৰ পাৰত ধোৱা হৈছিল, সেই কাৰণেই এই নৈৰ নাম চৰ্ম্মস্বতী হ'ল। মহাভাৰতত এই প্ৰসঙ্গৰ বৰ্ণনা অতি উৎসাহেৰে সৈতে কৰা হৈছে। বস্ত্ৰিদেৱৰ যজ্ঞলৈ ইমান ব্ৰাহ্মণ আহিছিল যে কেতিয়াবা কেতিয়াবা বন্ধনীবোৰে ভূদেৱসকলক মিনতি কৰি কব লগীয়া হৈছিল যে—“ভগবন্। আজি মাংস কম কৰি বন্ধা হৈছে, আজি কেৱল পঁচিশ হেজাৰ যজ্ঞ হৈ মৰা হ'ল। সেই কাৰণে আজি সবহকৈ শাক-পাচলীকে খাব লাগিব।”

সেই সময়ৰ হিন্দুধৰ্ম্ম আৰু আজিৰ হিন্দুধৰ্ম্মৰ ভিতৰত কিমান প্ৰভেদ হৈ গ'ল। ইউনানী সকলৰ 'হৈকটায়'কো তুচ্ছ কৰিব পৰা ইমান ডাঙৰ যজ্ঞ কৰি আমি স্বৰ্গৰ দেৱতা তথা পৃথিৱীৰ দেৱতাবোৰক তুষ্ট কৰিম, সেই সময়ৰ ধাৰ্ম্মিক লোক সকলে এনেকুৱা আশা কৰিছিল। ইয়াৰ পাছৰ মানুহে প্ৰশ্ন কৰিলে :

বৃক্ষান্ হিত্বা পশূন্ হত্বা কৃত্বা কথিৰ-কৰ্দমম্

স্বৰ্গঃ চেৎ গম্যাতে মৰ্ত্ত্যেঃ নৰকঃ কেন গম্যাতে ?

“গছ কাটি, পশু-হত্যা কৰি, পশুৰ তেজ্জেৰে বোকা কৰি যদি স্বৰ্গলৈ যোৱা হয়, তেতিয়াহলেনো নৰকলৈ যাব কোন ?” এই চৰ্ম্মস্বতী নৈৰ পাৰত কিমান যুদ্ধ হৈছিল, কোনে জানে ? এইবোৰ যুদ্ধত মানুহে মানুহৰ তেজ বোৱাই দিছিল। তথাপি চম্বলৰ নাম ললেই যুদ্ধৰ কথা নহয়, বৰং বজা বস্ত্ৰিদেৱৰ সময়ৰ কথা মনত পৰে।

এই কাৰণে যদি আজি আমাৰ ইমান উদ্বেগ হব পাৰে, তেতিয়াহলেনো বাক সেই সময়ত সমস্ত প্ৰাণীৰ মাতা চৰ্ম্মস্বতীয়ে কিমান বেজাৰ পাইছিল ?

৪২। নদীৰ সৰোবৰ

... ... আমাৰ দেশত অসংখ্য সুন্দৰ সুন্দৰ ঠাই আছে। তথাপি মানুহে প্ৰকৃতিৰ বাস্তৱ ৰূপক যেন বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰে। যিসকল মানুহে চৌবিছ খণ্টা বাপুজীৰ লগত আশ্ৰমত থাকিবলৈ তথা কথা পাতিবলৈ সুযোগ পাইছে, যিদৰে তেওঁ বাপুজীৰ মহত্ব বুজিব নোৱাৰে আৰু বাপুজীৰ ভাৱ-বিচাৰৰ সম্বন্ধেও প্ৰশ্ন নকৰে আমাৰ দেশত প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বিষয়েও সেই কথাই খাটে।

আমি মাণিকপুৰৰ পৰা ঝালীলৈ গৈছিলোঁ। বাটত চঠাতে হৰপালপুৰ আৰু ৰোহাৰ মাজত এক বিশাল সুন্দৰ দৃশ্য দেখিলোঁ। ধৰিবই নোৱাৰিলোঁ ই নৈ নে নাই সৰোবৰ? দাঁতি কাষৰৰ গছবোৰ পাৰৰ ইমান ওচৰত আছিল যে এইখন যে নৈ নহয় তাক বুজিবৰ উপায় নাছিল। কিন্তু সৰোবৰৰ চাৰিও দিশ ক্ৰমান্বয়ে ওখ হব লাগে। ইয়াৰ সন্মুখত এটা ওখ পাহাৰে দাঁতি কাষৰৰ হাবিক আশীৰ্বাদ দি থিয় হৈ আছিল। পানীত চাই থকা মানুহক নিজৰ বিপৰীত দৰ্শন দিছিল। মূৰ খুৰাই দাড়ি ৰখা গছলমানৰ দৰে এই পাহাৰে নিজৰ নামনিত হাবি ৰাখি নিজৰ শিখৰক মুগুন কৰিছে।

দলঙৰ বাওঁফালে পানীৰ মাজত এটা সৰু চাপৰি আছে। দুই এফুট মান দীঘল, এহাত মান বহল, ইয়াৰ পানীৰ ওপৰত প্ৰায় ৬ ইঞ্চিমান ওলাই থকা—। সঁচাকৈয়ে এই অকণ মানি চাপৰিটোৰ অহঙ্কাৰ চাবলগীয়া আছিল। সি যেন ওচৰৰ পাহাৰক কৈ আছিল—“তই পাৰত থিয় হৈছে ধেমালি চাইছ, কিন্তু মোলৈ চা, মই কিমান সুন্দৰ জলবিহাৰ কৰি আছোঁ।”

তেতিয়াহলে ই নৈ নে সৰোবৰ? এই মাত্ৰ বেলাতাল ফেঁচন পালোঁহি। ইয়াত য’তে ত’তে পানী দেখি এনেকুৱা লাগিছিল যেন এই প্ৰদেশত বহুত পুখুৰী আছে। বেলৰ ডবাত বহা মানুহবোৰক অৱশ্যে এই বিষয়ে সুধিব পাৰিলোঁহেঁতেন। কিন্তু এইখন পেচেঞ্জাৰ বেল হোৱা সত্ত্বেও দীপান্বিতাৰ সময় কাৰণে তাত স্থানীয় যাত্ৰী নাছিল আৰু হয়তো থকা হলেও তেওঁলোকৰ পৰা বৰ বেচি তথ্য পাতি নাপালোঁহেঁতেন। যুগে যুগে জীৱন-যাত্ৰা বিষয় হৈ পৰিছে; সেই কাৰণে মানুহৰ জীৱনৰ সকলো কাব্য

জুকাই গৈছে। এই বাবেই যি প্ৰশ্ন সোধা হয়, তাৰ উত্তৰ বিবাদময় উপেক্ষাৰ সৈতে পোৱা যায়। মানুহৰ ভদ্ৰতা এতিয়াও অলপ বাকী আছে, কিন্তু কাব্য উৎসাহ আৰু কল্পনাৰ স্মৃতি শেষ হৈ গৈছে।

ইমান সুন্দৰ দৃশ্য দেখাৰ পাছত জানো বিবাদৰ কথা ভাবিব পাৰি? মই সদায় যাত্ৰাৰ সময়ত লগত দুই এখন মেপ ৰাখোঁ। আজিৰ যুগত এনেকুৱা বস্তুবোৰ অনায়াসে পোৱা যায়। মই 'ৰোড মেপ অব ইণ্ডিয়া' উলিয়ালোঁ। হৰপালপুৰ আৰু মোৰাণীপুৰৰ মাজত এখন দীঘল নৈ দক্ষিণৰ পৰা উত্তৰ ফালে লৰি গৈ বেতোৱাৰ লগত মিলিছেগৈ আৰু বেতোৱাৰ সহায়ত হিমংপুৰৰ ওচৰত যমুনাৰ চৰণত নিজৰ পানীক সমৰ্পণ কৰিছে।—“কিন্তু এই নৈৰ নাম কি?” মই মেপখনক সুধিলোঁ। সেই এলেছবাই কলে—“চোৱাঁ ক'ৰবাত লিখা থাকিব পায়।” আৰু সঁচাকৈয়ে সেই মুহূৰ্ত্ততে তাৰ নাম পালোঁ—ধসান। ইমান সুন্দৰ আৰু শাস্ত জলৰাশিৰ নামনো বাক কিয় ধসান হল? ই যেন তেওঁৰ কাৰণে অপমানহে হৈছে। মই হোৱা হলে এই নৈৰ নাম প্ৰসন্না ৰাখিলোঁহেঁতেন। মন্দ্যশ্ৰোতা বুলি কলোঁহেঁতেন, নহলে হিমালয়ৰ ওচৰত ক্ষমা খুজি এওঁক মন্দ্যকিনী বুলি মাতিলোঁহেঁতেন। কিন্তু যি লোক কবিয়ে এই নৈৰ নাম ধসান ৰাখিছিল, তেওঁ কোন ঋতুত ইয়াৰ দৰ্শন কৰিছিল সেইটো আমি কেনেকৈ কম? হয়তো সেই সময়ত বাৰিষাই মুষলধাবেৰে দাঁতি কাষৰৰ পাহাৰৰ ডাৱৰ বোৰক টানি তললৈ নমাই আনিছিল আৰু আনন্দত নাচি থকা মদোন্মত্ত হাতীৰ গতিত উত্তৰ ফালে দৌৰি গৈছিল। তেতিয়া সম্মুখৰ টিলা স্থিৰ হৈ থাকিবনে নাথাকে, হয়তো লোক-কবিৰ সেই বিষয়ে সন্দেহ হৈছিল। সম্ভৱ এনেকুৱা সময়তে তেওঁ কৈ উঠিছিল—“চোৱাচোন এই ধসান নৈৰ দুটামি, যেন মহাৰাজ পুলকেশীৰ সৈন্ত্যহে উত্তৰফালে বিজয়ৰ কাৰণে ওলাই গৈছে।”

কিন্তু এতিয়া এই নৈক কিমান শাস্ত যেন লাগে। গোকুলত ধেমালি কৰাৰ পাছত যশোদা আইৰ আগত যেন শ্ৰীকৃষ্ণইহে শাস্ত গোপৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে।

ৰাতিপুৱা জলপান খোৱাৰ সময়ত এনেকুৱা আতিথ্য পালেনো বাক তাক কোনে এৰিব? পেট ভৰাই খোৱাৰ পাছত মানুহৰ নিজৰ আত্মীয়

কুটুম্বৰ কথা মনত পৰে। এতিয়া সেই আত্মীয় সকলক এই ধৰ্মানব মঙ্গল দৰ্শন কেনেকৈ কবোৱা হয়? মোৰ হাতত কেমেৰা আছিল, কিন্তু ট্ৰেইনৰ পৰা ছবি তোলাৰ সুবিধা নাছিল। চৰিবনো শক্তি কিমান? যদি চৰিব যোগে সকলো আনন্দ লব পৰা সম্ভৱ হ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে কোনেও ফুৰাৰ কষ্ট নকৰিলেহেঁতেন। যদি মই কবি হলোহেঁতেন, এই দৃশ্য দেখি অন্তৰৰ আবেগৰ দ্বাৰা এখন নৈকে বোৱাই দিলোহেঁতেন। কিন্তু মোৰ ভাগ্যত সেইটো ঘটনা নাই। সেইকাৰণে “গাৰীৰ পিয়াহ বোলেৰে ওচোৱাৰ” উদ্দেশ্যে এই চিঠিখন লিখিছোঁ। ভাৰতক ভক্তি কৰা কোনো সমধৰ্মী ৰাজীৱ পৰা প্ৰায় পঞ্চাশ মাইল দূৰৰ এই ঠাইক নিশ্চয় দৰ্শন কৰিবলৈ আহিব।

বৰবাসাগৰ ষ্টেচন, ১৪-১১-৩১ চন।

১৬-১১-৩১ চন।

ধৰ্মানবপৰা আগ বাঢ়ি গৈ ওৰছাৰ ওচৰত বেতোৱা নৈ দেখিলোঁ। এই নৈয়ো বৰ সুন্দৰ। ইয়াৰ প্ৰবাহত কেইটামান শিল আৰু কেই-জোপামান গছ আছিল। সেই কাৰণেই তেওঁৰ লাৱণ্য গ্লান নঠৈ বৰং উজ্জলহে হৈছিল। দূৰ-দূৰণিলৈকে ওৰছাৰ মন্দিৰৰ প্ৰাসাদ দেখা গৈছিল। কোনো ঠাইতে পলস দেখা নাছিলোঁ। এই অনাবিলা নৈ চাই আমি ৰাজী পালোঁহি। তাত ত্ৰীমৈথিলীশৰণ দেৱৰ ভায়েক—ত্ৰীসিদ্ধাবাস শৰণদেৱ আৰু ত্ৰীচাকলীল শৰণদেৱে নিজৰ পৰিয়ালক লগত লৈ আমাৰ সৈতে দেখা কৰিবলৈ আহিছিল আৰু লগতে আমি খাবৰ কাৰণে জলপানো লৈ আতিছিল। মোৰ মনত অলপ সন্দেহ আছিল যে যিদৰে কাব্য পঢ়ি পঢ়ি কাব্যৰ সৃষ্টি কৰা আমাৰ কবিসকলে অন্তৰৰপৰা প্ৰকৃতিৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন নকৰে, সেইদৰে হয়তো এই কবি বন্ধু-দ্বয়েও ধৰ্মান আৰু বেতোৱাৰ সন্মুখে একো লিখা নাই। সেইকাৰণে মই তেওঁলোকক খোলা-খুলি ভাৱে কলোঁ যে—“আপোনালোকে যদি এই দুয়োখন নৈক অৱলম্বন কৰি একো লিখা নাই, তেতিয়াহলে আপোনালোকে সঁচাকৈয়ে অন্তৰ কৰিছে।” সিদ্ধাবাস-

শবণদেবে নিজৰ বিনয়েৰে মোক পৰাজিত কৰি কলে যে—“ককাইদেবে (মৈথিলীশবণ গুপ্ত) এই নৈৰ সন্মুখে কৈছে যে গঙ্গা আৰু যমুনাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ ভুলনাত বৃন্দলখণ্ডৰ এই নৈবোৰ গঙ্গা-যমুনাতকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ। সেই কাৰণে আপোনাৰ এই অভিযোগ হলে ককাইদেৱৰ গাত নালাগে। অৱশ্যে মই নিজে এই নৈৰ সন্মুখে একো লিখা নাই। কিন্তু মইনো এতিয়াই ক’ত বুঢ়া হৈছোঁ ? মোৰ এতিয়াও আৰু বহুত লিখিবলৈ বাকী আছে।”

ধসানৰ আচল নাম দৰ্শান আছিল বুলি তেওঁৰপৰা জানিব পাৰিলোঁ আৰু বেত্ৰৱতীৰ নাম যে বেত্ৰৱতী আছিল সেইটো মই জানিছিলোঁ। দৰ্শান = দশাধন = দশান = ধসান। এইখিনি কথা লক্ষ্য কৰাৰ পাছত ধসান নামৰ সন্মুখে মই যি অন্তত কল্পনা কৰিছিলোঁ, সি বালিৰ ঘৰৰ দৰে খহি পৰিল। হয়তো এই দেশত কোনো প্ৰমাণ নোহোৱাকৈ কেৱল মোৰ নিচিনাকৈ কল্পনাৰ সহায়ত সন্ধান কৰা কিছুমান মানুহ ওলাব। তেওঁ-লোকৰ ভুল ভাঙ্গিবৰ কাৰণে যি তথ্য-পাতিৰ প্ৰয়োজন, তাৰ অভাৱত এনেকুৱা কল্পনাবোৰেও ইতিহাসৰ পাতত বাস্তৱৰূপ ধাৰণ কৰে আৰু সুদূৰ ভৱিষ্যতত অন্ধ-বিশ্বাসী মানুহবোৰে এনেকুৱা কল্পনাৰ সীমাৰ ভিতৰতে আৱদ্ধ হৈ থাকে।

মই এবাৰ ‘বতী-মতী’ থকা নৈৰ নাম একেলগে গোটে ধুৱাইছিলোঁ। সেই কাৰণে মোৰ বেত্ৰৱতীৰ কথা মনত আছিল। ইয়াৰ পাৰত বেত গছ গজে, এওঁ বেত্ৰৱতী। দৃষদ্বতী (শিলেৰে ভৰা), সব্বতী, গো-মতী, হাথমতী, বাঘমতী, হৰাৱতী, সাবৰমতী, বেগমতী, মাছিপ্ততী (?), চৰ্ম্মষতী (চৰ্ম্মল), ভোগৱতী (?) শৰাবতী। এই কেইখন নৈৰ কথাকে আজি মনত পৰিছে। আৰু বিচাৰিলে আন দহ-পাঁচ খন নৈৰ নাম মনত পৰিব। মহাভাৰতত য’ত তীৰ্থস্থানৰ প্ৰসঙ্গ আহিছে, তাত একেলগে কেইবাটাও নামো কোৱা হৈছে। পৰশুৰাম, বিশ্বামিত্ৰ, বলৰাম, নাৰদ, দস্তাভ্ৰেয়, ব্যাস, বাস্মীকি, সূত, শৌনক আদি যাযাবৰ আৰু প্ৰাচীন ভূগোলবিদ সকলক যদি লোখা হয়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে আৰু বহুত নাম কৈ দিব, নহলে জন্ম দি দিব। আজিলৈকে কোনেও আমাৰ নৈবোৰৰ অন্তৰ্ভালত থকা বহুতৰ কল্পনা,

কাব্য আৰু ভক্তিৰ সম্বন্ধে একো অনুসন্ধান কৰা নাই। তেতিয়াহলেনো বাক আকৌ ভাবভীৰ জীৱন কেনেকৈ সমৃদ্ধিশালী হব ?

নভেম্বৰ, ১৯৩১ চন

৪৩৭ নিশীথ-যাত্ৰা

জব্বলপুৰৰ ওচৰত ভেড়া ঘাটৰ দাঁতিত নৰ্মদাৰ প্ৰবাহ বন্ধা কৰি থকা মাৰ্কল পাথৰৰ পাহাৰক যে কেতিয়াবা বাতি দেখিম সম্ভৱ সেইটো সপোনতো ভবা নাছিলোঁ। কিন্তু আমি 'সৰিন্দু সিদ্ধু-সুন্দলং তবজ্জভজ্জ বজ্জিতম্' বুলি কৈ সজ্জা বন্দনাৰ লগত যাৰ বৰ্ণনা কৰিছিলোঁ সেই শৰ্মদা-নৰ্মদাৰ দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে এইখন যে এখন সুন্দৰ কাব্যময় স্থান হ'ব পাৰে, মোৰ মনৰ কোনোবা কোণত এনেকুৱা অস্পষ্ট কল্পনাই ঠাই পাইছিল।

হিমালয়লৈ যাওঁতে মই বাটত জব্বলপুৰত বৈছিলোঁ। কিন্তু সেই সময়ত ভেড়া ঘাটৰ নৰ্মদাৰ কথা মনতেই পৰা নাছিল। গঙ্গোত্ৰীৰ পথত থকা ত্ৰীনগৰৰ কথা ভাবি থাকিলে নৰ্মদাৰ কথা কেনেকৈ মনত পৰিব ? নৰ্মদা-তটৰ গাভীৰ্য্যক এৰি মই গঙ্গোত্ৰী যাত্ৰাৰ কাৰণে ওলাই পৰিলোঁ।

ফৈজপুৰ কংগ্ৰেছৰ সময়ত আমি কেৱল অজন্তালৈ যোৱাৰ কথা ভাবিছিলোঁ। কিন্তু যেতিয়া 'বেল'ৰ কোম্পানীয়ে, 'কনচেচন্ টিকট' দিলে তেতিয়া আমাৰ ইফালে সিফালে ফুৰাৰ ইচ্ছা হ'ল। যদি বিনামূল্যে জব্বলপুৰ চাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে ঘূৰি নাহোঁ নো কিয় ? ইয়াকে ভাবি ওলাই পৰিলোঁ। আমি যে কোনো বিশেষ কামৰ কাৰণে জব্বলপুৰলৈ যোৱা নাছিলোঁ সেইটো সঁচা, কিন্তু কেৱলমাত্ৰ এদিনহে যে স্মৃতি কৰিম, সেইটোও ভবা নাছিলোঁ।

দেশৰ বিভিন্ন ধাৰ্মিক বা ঐতিহাসিক স্থান, কলা মন্দিৰ আৰু প্ৰাকৃতিক ৰমণীয় দৃশ্য চাই মোৰ কেতিয়াও হেপাহ পলোৱা নাই। যিদৰে আমি মন্দিৰলৈ গৈ দেৱতা দৰ্শন কৰোঁ, সেইদৰে মই জু-যাত্ৰাৰ এই বিবিধ বিভূতি

দর্শন কবিবলৈ আহিছোঁ, এতিয়ালৈকে মই এই অভিশাষতে যাত্রা কৰি আহোঁ। আমাৰ সকলোৰে ভাৰতৰ প্ৰত্যেক ঠাইৰে জ্ঞান থকা উচিত আৰু এই জ্ঞানৰ লগে লগে ভক্তি ভাবৰো বৃদ্ধি হোৱা উচিত। অসমত এই উৎসাহ লৈয়ে মই যাত্রা কৰোঁ আৰু যেতিয়া গৰ্ব তথা প্ৰেমেৰে অস্তব ভবি যোৱা দৃশ্যবোৰ দেখো তেতিয়া মাত্ৰ এটা বস্তুৰে মোক অধীৰ কৰি তোলে। মোৰ এইখন ইমান সুন্দৰ আৰু মনোৰম দেশ—পৰাধীন হৈ আছে। এই কাৰণে নিশ্চয় ময়ো দায়ী। পৰাধীনতাৰ লাঞ্ছনাৰ বোজা লৈ মই এই অল্পত বয়স দেশক কিদৰেনো বাক ভক্তি কৰিম? মই জানো কব পাৰোঁ যে এই দেশ মোৰেই? মই যে এই দেশৰ তাত কোনো সন্দেহ নাই, কিয়নো, এৱেঁই মোক জন্ম দিছে, এই দেশেই মোক অখণ্ড ৰূপে পালন পোষণ কৰিছে, এৱেঁই মোক থাকিবৰ কাৰণে আশ্ৰয় আৰু খাবৰ কাৰণে আহাৰ দিছে, নিজৰ সন্তানক মই কেৱল এওঁৰ আশ্ৰয়ে নিশ্চিন্ত হৈ এৰি দিব পাৰোঁ, এই উজ্জল ইতিহাসৰ কাৰণে মই বিশ্ব-সংসাৰত মুৰ তুলি থিয় হব পাৰোঁ, এই দেশেই মোক আৰ্য্য সকলৰ প্ৰাচীন ইতিহাসৰ লগত পৰিচয় কৰি দিছে। এই দৰেই মই নিজৰ যথাসৰ্ব্বস্ব এই দেশৰ পৰা পাইছোঁ। কিন্তু এইখন যে মোৰ দেশ, সেইটো কবলৈ মই এই দেশৰ কাৰণে নো কি কৰিছোঁ? যেতিয়াই মোৰ জন্ম হ’ল, তেতিয়াই মই দেশৰ হৈ গলোঁ, কিন্তু “এইখন মোৰ দেশ” বুলি কোৱাৰ আগতে ইয়াৰ কাৰণে মই গোটেই জীৱন পৰিশ্ৰম কৰি নিজক বলিদান কৰা উচিত। মনত এনেকুৱা ভাবৰ আবেগ উঠাৰ পাছত অলপ সময়ৰ কাৰণে মই অধীৰ হৈ উঠোঁ। অৱশ্যে এনেকুৱা অসম্ভৱ পৰাহে ধৰ্ম ভাবৰ জন্ম হয় আৰু দৃঢ়তা আছে। এই অধীৰতাৰ কাৰণেই স্বাধীনতাৰ সংকল্প দৃঢ় হয়, দেশৰ কাৰণে—দেশত অসহ্য কষ্ট ভুগি থকা চুখীয়া সকলৰ কাৰণে—যেতিয়া যৎকিঞ্চিৎ কষ্ট সহ্য কৰাৰ সুযোগ আছে, তেতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগে যেন মই নিজেই কৃতার্থ হৈ গৈছোঁ। যিমান দিন ঘূৰি, ফুৰোঁ, যিমান দিন মনত নতুন শক্তিৰ সঞ্চাৰ হোৱা যেন লাগে। আমাৰ দেশৰ যুৱক সকলক মই সদায় কৈ আহিছোঁ। যে “তোমালোকে বৈদেশত ফুৰি দেশৰ আৰু দেশবাসীৰ দৰ্শন কৰাৰ অলপ সুযোগো নকৰিবা।”

অন্তৰত যেতিয়া এনেকুৱা উৎকৃষ্ট ভাবৰ উদয় হয়, তেতিয়া মানুহে একান্তত থাকিহে ভাল পায়। নিজৰ কুমলীয়া ভাবক শব্দৰ যোগে লিখি মানুহৰ আগত যোৱা সিমানে টান কাম নহয়; কিন্তু এই ভাৱত ব্যাকুল হোৱাৰ পাছত আমাৰ মনত যি বিহ্বলতা আহে আৰু যেতিয়া আমি মতলীয়া হৈ পৰোঁ, সেই অৱস্থাত কোনোবাই দেখি পেলাওক—সেইটো সহিব নোৱাৰোঁ। এই কাৰণেই যেতিয়া মই ভক্তি যাত্ৰাৰ কাৰণে ওলাই পৰোঁ, তেতিয়া মোৰ অকলে যাবলৈ ইচ্ছা হয় আৰু যদি অকলশৰে প্ৰকৃতিৰ অনুনয় কৰিব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে আৰু বেচি ভাল, লাগিব বুলি ভাবোঁ। কিন্তু মই কাউৰী জাতিৰ। অকলে অকলে কিবা উপভোগ কৰিবলৈ গলে মোৰ একোৱেই হজম নহয়। এই কাৰণে মই অনিচ্ছাবে হলেও সকলো মানুহকে কৈ দিওঁ যে “মই এতিয়া আৰু বহি থাকিব নোৱাৰোঁ। মই যাবলৈ ওলাইছোঁ।” তেতিয়া এজন নহয়* এজন মোৰ লগত ওলায়। মানুহে ভাবে যে এওঁৰ লগত গলে আমাৰ চৰ্ম্ম চকুৰে এওঁৰ প্ৰেম-চকুৰ সহায় পাব আৰু আমি চাৰিটা চকুৰে নিজৰ দেশক প্ৰাণ ভৰি চাব পাৰিম। মোৰ এই অৱস্থাৰ কথা মই মোৰ এজন বন্ধুক লিখি জনাইছিলোঁ—“মই বিচাৰোঁ একান্ত, কিন্তু পাওঁ লোকান্ত।”

শেহত ইয়াৰ পৰিণাম এয়ে হয় যে মই সমষ্টিৰ লগত যাত্ৰা কৰিব লগীয়া হয় আৰু সেই কাৰণেই নিজৰ অন্তৰৰ আবেগক দমাই থব লাগে। এফালে মনক অন্তৰ্মুখী কৰি চিন্তা-মগ্ন হোৱা সত্ত্বেও আনফালে সংসাৰৰ মানুহৰ মন যোগাই চলিব লগীয়া হয়।

যাত্ৰাৰ সময়তে হওক বা কোনো মহত্বপূৰ্ণ কামৰ সময়ত হওক যদি বাধা-বিধিনি নাহে, তেতিয়াহলে মোৰ মনটো কিবা কিবা যেন লাগে। যেতিয়া মই স্বপ্ন জগততো বাধা-বিধিনিৰ পৰা বন্ধা নাপাওঁ, তেতিয়া হলেনো দিঠকত কেনেকৈ পাম? অতি উৎসাহেৰে আমি ভূসাবলৰ পৰা যাত্ৰা কৰিলোঁ আৰু ইটাবসীলৈ আহিয়েই প্ৰথম বাধা পালোঁ। আগতে বাতৰি দিয়া সত্ত্বেও ইটাবসীৰ ষ্টেচন মাৰ্চৰে আমাৰ কাৰণে বেলৰ কোনো দিহা কৰিব নোৱাৰিলে। যদি নতুন ডবা লগাই দিয়ে, তেতিয়াহলে তাক টানিবলৈ ইঞ্জিনৰ শক্তি নাছিল। কিয়নো ইটাবসীৰ আগতেই গাড়ীত যথেষ্ট ডবা

লগাই দিয়া হৈছিল আৰু এই ডবাবোৰ আগবপৰাই মানুহেৰে ঠাহ খাই আহিল।

এতিয়া ইয়াৰপৰাই উলটি যাব লাগিব নেকি? কিমান নিৰাশা। তাৰিলোঁ, মন আনফালে ঘূৰাই দিম আৰু এই চিন্তা আঁতৰাবৰ কাৰণে ইয়াৰপৰা হুশকাবাদলৈকে মটৰত গৈ নৰ্মদা যাতাক দৰ্শন কৰি ফৈজপুৰেদি উলটি যাম। কিন্তু ইমান নিৰাশাৰ পাছতো আমি সাহস হেৰুওৱা নাছিলোঁ। অবশেষত সেই গাড়ীতে কোনো বকমে উঠি পৰিলোঁ।

জবলপুৰলৈ গৈ দুই এজন স্থানীয় ভ্ৰমলোকৰ সহায়ত আমি ওচৰৰ ধৰ্মশালাত উঠিলোঁ আৰু এখন মটৰ যোগাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰিলোঁ। যিদৰে যুদ্ধৰ সৈনিকবোৰক স্থানান্তৰ কৰাৰ সময়ত এটা হলখুল আহি পৰে, সেইদৰে ডাঙৰ যাত্ৰীদলৰ যাত্ৰাৰ সময়তো সকলো ধৰণৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন হয়। কোনো আশ্ৰম, অনুষ্ঠান, মন্দিৰ বা সৰু ডাঙৰ প্ৰতিষ্ঠান চলাওঁতে যি গুণ বা শক্তিৰ প্ৰয়োজন হয়, কোনো ৰাজ্য বা সাম্ৰাজ্য চলাওঁতেও তেনেকুৱা শক্তিৰ আৱশ্যক। সুযোগ পালে কোনো এজন বুদ্ধিয়ক ষেতিয়ক উপযুক্ত শাসক বা ব্যৱস্থাপক হ'ব পাৰে। ডাঙৰ ডাঙৰ কল-কাৰখানাৰ গৰাকীয়েও সহজতে কোনো সাম্ৰাজ্য চলাব পাৰে। যাত্ৰাত মানুহৰ সকলো ধৰণৰে গুণৰ পৰীক্ষা হয় আৰু তাত উপযুক্ত স্ত্ৰী-পুৰুষে নিজে নিজে অংশগ্ৰহণ কৰে। এইটো ভাব ইয়াতনো কিয় জন্মিল, সেইটো কবৰ কাৰণে আমি বৈ নাথাকোঁ। আমি ঠিক সময়ত ভেড়াঘাট পাবগৈ লাগে আৰু বৰষুণে যেন "এতিয়াই আহিছোঁ" বুলি কৈ আমাক সতৰ্ক কৰি দিছে। এনেয়ে এইটো বৰষুণৰ সময় নহয়। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ চাৰিওফালৰ মানুহ ফৈজপুৰ কংগ্ৰেছৰ কাৰণে আহিছে, ইয়াকে দেখি বৰষুণেও ভাবিছে আঁহা, আমি বেলেগ বেলেগ ঠাই চাই ফৈজপুৰৰপৰা ঘূৰি যাওঁ। কিন্তু শীতকালত বৰষুণৰ শক্তি ক্ষীণ হৈ পৰে। সেই কাৰণে তেওঁ দৌৰি দৌৰি বাটতে ভাগৰি পৰিল আৰু ফৈজপুৰ পাবগৈ নোৱাৰিলে। তেওঁৰ হাতত যদি স্বাধীনতাৰ ৰস্তি থাকিলেহেঁতেন, সম্ভৱ তেতিয়াহলে মানুহে তেওঁক আঙুৱাই যাবলৈ সহায় কৰিলেহেঁতেন।

আমাব হৃদয়খন মটৰ ক্ৰান্ত গতিৰে যাবলৈ ধৰিলে আৰু আমি সজিয়া আহি ভেড়াঘাট পালোহি। মাৰ্ক্সল পাথৰ চাবৰ কাৰণে হয়তো ইয়াৰ আগতে এনেকুৱা সময়ত আৰু কোনোবা আহিছিল। কিন্তু প্ৰকৃতি প্ৰেমীয়ে সময়ৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিব জানো ?

ইয়াটলৈ আহি আমি বৰ দ্বিধাত পৰিলোঁ। ওচৰৰ এটা টিলাৰ ওপৰত মহাদেৱৰ মন্দিৰ বেচি ৮৪ যোগিনীয়ে তাত তপস্যা কৰি আছিল। তপস্যা কৰোঁতে কৰোঁতে তেওঁলোক অহল্যাৰ দৰে শিল চৈ যাব পায়। বামৰ চৰণ স্পৰ্শ হোৱাৰ সলনি মহলমানৰ লাঠি স্পৰ্শ হোৱাৰ কাৰণে ইয়াত থকা বহুতো যোগিনীৰ যথেষ্ট দুৰ্গতি হ'ল। এই টিলাৰ সিপাৰে ধোঁৱা-ধাৰ নামৰ এটা প্ৰসিদ্ধ প্ৰপাত আছে। তাক চাবলৈ যাম নে জুপাকাৰ মাৰ্ক্সল পাথৰ চাবৰ কাৰণে নৌকাবিহাৰ কৰিম ?

যাবৰ কাৰণে মাত্ৰ দুখন নাওহে আছিল। সেই কাৰণে আমি সৰ্কলোৰে একমত হলোঁ যে এইদৰে গৈ একো লাভ নাই। বাধ্য হৈ আমি দুটা দল কৰিলোঁ। এইখন ঠাই মাৰ্ক্সল পাথৰৰ কাৰণে অত্যন্ত বিখ্যাত—সেই কাৰণে ডাঙৰ দলটোৱে সেই ফালে যাবলৈ মন মেলিলে। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে যি অলপ পোহৰ অৱশিষ্ট আছিল তাৰেই এই ঠাই চাই লব লাগে। আমাৰ দ্বিতীয় দলে যোগিনী দৰ্শন কৰি ধোঁৱা-ধাৰলৈ যাবলৈ স্থিৰ কৰিলে আৰু আমি চিৰিত উঠিবলৈ ধৰিলোঁ। আমাৰ হাতত থকা একুৰা সৰু জোৰৰ সহায়ত আমি সকলো যোগিনী চালোঁ। মূৰ্ত্তিবোৰ সুন্দৰ আৰু কাককাৰ্য্যপূৰ্ণ আছিল। মন্দিৰৰ ভিতৰত বিৰাজমান মহাদেৱ তথা তেওঁৰ নন্দীও চাংলগীয়া। মনে মনে ভাবিলোঁ যে যেতিয়া কোনো যুদ্ধত আমি আহত হওঁ, তেতিয়া লগে লগে চিকিৎসা কৰাত আমি সুস্থ হৈ পৰোঁ। যদি গাঁৱত কাৰোবাৰ কিবা বেমাৰত মৃত্যু হয়, তেতিয়াই তাক পুৰি, নহলে মাটিত পুতি পেলাওঁ। যেতিয়া মাটিত গাখীৰ পৰে, তেতিয়া সেই চিনক অমঙ্গল বুলি ভাবি ততালিকে মচি পেলাওঁ। মানুহৰ এনেকুৱা স্বভাৱ হোৱা সন্দেহ এই খণ্ডিত মূৰ্ত্তিবোৰ যিদৰে আছিল, সেইদৰেই থাকিবলৈ দিয়া হল কিয় ? ধৰ্ম্মীয়া মহলমানৰ অত্যাচাৰৰ কথা মনত পেলাবৰ কাৰণে ? নহলে আমাৰ নিজৰ কাপুৰুষতা আৰু সমাজৰ দায়িত্ব-

হীনভাৰ কথা মনত পেলাবৰ কাৰণে ? আমাৰ দেশত যদি অগ্ৰতিম কলা-পূৰ্ণ মূৰ্ত্তি সজাৰ কলা নষ্ট হৈ গ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে এনে ধৰণৰ প্ৰাচীন ভগ্নাৱশেষৰ নমুনাবোৰ সুৰক্ষিত কৰি থোৱা উচিত হ'লহেঁতেন। কিন্তু মই আবুৰ দেলবাৰ মন্দিৰত মাৰ্ক্সল পাথৰৰ কাম কৰা শিল্পীসকলৰ পৰিয়ালক চিৰদিনৰ কাৰণে নিযুক্ত কৰি থোৱা দেখিছিলোঁ। যেতিয়া মন্দিৰৰ কোনো অংশ ভাগি যায়, তেতিয়া তৎক্ষণাত তাক আগৰ নিচিনা কৰি মেৰামত কৰি পেলোৱা হয়। সেইদৰেই মই লাহোৰৰ যাদুঘৰতো দেখিছিলোঁ যে কোনো নিপুণ শিল্পীয়ে খণ্ডিত মূৰ্ত্তিবোৰৰ হাত, ভৰি, নাক, ঠুঠ আদি চিমেণ্টৰ সহায়ত এনেদৰে ঠিক কৰি দিছে যে এই কথা কোনেও বুজিবই নোৱাৰে। কিন্তু আমাৰ মন্দিৰবোৰৰ উপযুক্ত আৰু পুৰুষাৰ্থী মানুহৰ হাততনো আছে ক'ত ? আমাৰ সমাজৰ পৰিস্থিতি অসহায় গৰু-ছাগলীৰ নিচিনা।

যোগিনীসকলৰ আশীৰ্বাদ লৈ আমি টিলাৰ তললৈ নামি আহিলোঁ। এতিয়া অলপ পোহৰ আছিল। সেই কাৰণে আমি হাঁহি-মাতি, দ্ৰুত গতিৰে ধোঁৱা-ধাৰ বিচাৰি ওলাই পৰিলোঁ। যিসকল লগৰীয়া আগে আগে দৌৰি গৈছিল তেওঁলোকৰ লেকাম টনা আৰু যিসকল পাছ পৰি আছিল তেওঁলোকক চাবুক মৰা কাম এই এখন জিভায়েই কৰিবলগীয়া হৈছিল। মোৰ এইটো অভিজ্ঞতা আছে যে যদি কোনো গৰু বা ছাগলীক মুকলি ভাবেৰে থকাত বাধা দিয়া হয়, তেতিয়া সি সমষ্টিক এৰি দূৰ-দূৰণিলৈ পলাই যোৱাত নিজৰ বীৰত্ব দেখুৱায়। সিহঁতৰ ওপৰত খং কৰি সিহঁতক ওভোতাই আনোতে হোৱা কষ্টৰ কাৰণে গৰখীয়াবোৰে নিজৰ দাম বচায় পৰম্পৰাৰ টনা-আজোৰাৰ কষ্টৰ আনন্দক কোনেও বাদ দিব নোখোজে। যিফালেই আমাৰ চকু পৰে সেইফালেই কেৱল বগা পাথৰ আৰু পাথৰ।

এইখনেই জব্বলপুৰ প্ৰদেশ। এঠাইত আমি 'সজ্জবাহত'ৰ খেতি পালোঁ। সজ্জবাহত্ এটা আচৰিত বস্তু। সি যে পাথৰ সেইটো ঠিকেই, কিন্তু একেবাৰেই মিহি। যেন পেন্সিলৰ আয়নাহে। সৰুতে এবাৰ মোৰ গ্ৰহণী হৈছিল। তেতিয়া মোক এই সজ্জবাহতৰ গুৰি বৰফিত মিহলাই খুৱাইছিল। তেতিয়াৰ পৰাই তাৰ ওপৰত মোৰ প্ৰজ্ঞা অটুট হৈ আছিল।

গ্রহণীত যেতিয়া পেটৰ নাড়ীত যা হৈ যায়, তেতিয়া এই ওবিয়ে সেই বা তুফুৰায় আৰু যা তুকোৱাৰ পাহত সি নিজে নিজেই পেটৰ বাহিৰলৈ ওলাই আহে। পাখৰৰ ওৰি হজৰ কেনেকৈ হব? পেটৰ ভিতৰত থাকিলে বেমাৰহে হব। কিন্তু সি নিজৰ কাম সম্পূৰ্ণ হৈ যোৱাৰ লগে লগে উগকাৰৰ সলনি আৰু বেচি সময় পেটৰ ভিতৰত থকাৰ আগ্ৰহ নকৰে।

আন্ধাৰে আৰম্ভি ধৰিছে। চাৰিওফালে ভয়ানক নিৰ্জনতা। এই নিৰ্জনতাক ফালি আমাৰ দল আগবাঢ়ি গৈ আছিল, যেন অনন্ত সমুদ্ৰত নাওহে গৈ আছে। বতাহ অলপ কঁক হৈ পৰিছিল। কেতিয়া বৰষুণ দিব, কব নোৱাৰি। ওপৰৰ আকাশলৈ চালোঁ। ক'লা ক'লা মেঘৰ মাজত কেৱল এঠাইত এটা তৰা তিৰতিৰাই আছিল। তিৰতিৰাইছিল কিয়? বেচেৰাই বৰ ছুঁখেৰে জুমি আছিল—যেন কোনো ডাঙৰ ঘৰৰ খিডিকীৰ পৰা অকলশৰীয়া বৃষ্টিহৈছে নিৰ্জন পথৰ ফালে চাই আছে। আমি আঙুৰাই গলোঁ। এতিয়া মাটিও সোমকি গৈছিল। খোজে পতি পানী আৰু বোকাৰ খালবোৰ দেখিছিলোঁ।

আন্ধাৰ খুব বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। সেই কাৰণে বাট উলিওৱা টান হৈ পৰিল। আমাৰ আগবাঢ়ি যোৱাৰ উৎসাহ একেবাৰে কমি গ'ল। আমি এনেকুৱা অন্ধকাৰ বাতি যে এনেকুৱা ভয়াবহ ঠাইলৈ আহিছিলোঁ, ইয়াকে যাত্ৰাৰ আনন্দ বুলি মানি লৈ উলটি যোৱাৰ কথা ভাবিলোঁ। মনত ভয়ো লাগিল—এনেকুৱা নিৰ্জন আৰু ভয়াবহ ঠাইত যদি ক'ৰবাত চোৰৰ লগত সাক্ষাৎ হৈ যায়।

অকলশৰে যাত্ৰা কৰিবৰ সময়ত কিছুমান মানুহৰ চোৰ-ডকাইতলৈ ভয় হয়। যেতিয়া দলটো ডাঙৰ হয়, তেতিয়া এই ভয় সকলোৰে ভিতৰত ভাগ হৈ যায় আৰু প্ৰত্যেকৰে ভাগত কম পৰি যায়। যেতিয়া এজনে আন জনৰ সহায়ত নিজৰ নিজৰ ভয় মনৰ ভিতৰতে দমাই থব পাৰে। কিছুমান মানুহ ইয়াৰ একেবাৰে বিপৰীত। অকলশৰে থাকিলে তেওঁ নিজৰ কাৰণে কোনো ভয় নকৰে। লাগিলে নিজৰ যিয়েই হৈ যাওক। যেতিয়া মাৰপিটৰ সময় আহে তেতিয়া প্ৰাণতৰি সংঘৰ্ষ কৰি গোৰবৰ সৈতে গোটেই শ্ৰবীৰ ক্ষত-বিক্ষত হলেও তেওঁ কষ্ট অনুভৱ নকৰে। কিন্তু যদি অহিংসক

মনোবৃত্তিৰ হয়, তেতিয়াহলে খং আৰু ভয় নকৰাকৈ পৰি পৰি মাব খোৱাত এক বকমৰ আনন্দ পায়। সত্যাগ্ৰহী মনোবৃত্তি লৈ মাব খোৱাত তাৰ প্ৰভাৱ মাৰোঁতাজনৰ ওপৰতহে পৰে, কাৰণ অহিংসুক মানুহক মাৰোঁতাজনৰ মনে সদায় নিজকে থিকাৰ দিয়ে।

কিন্তু যেতিয়া ডাঙৰ দলৰ লগত যোৱা হয়, তেতিয়া কোনে এনেকুৱা ব্যৱহাৰ কৰে, সেইটো ভাবসা কৰিব নোৱাৰি। যদি লগত শিশু আৰু নাৰী থাকে, তেতিয়াহলে অলপ বেলেগ ধৰণেৰে ভাবিব লাগে। নিজে নিজক বিপদত পেলোৱাত যি আনন্দ হয়, এনেকুৱা সময়ত তাক অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি। যদি সকলো সত্যাগ্ৰহী হয়, তেতিয়াহলে বেলেগ কথা। কিন্তু সানমিহলি দল লৈ বিপদৰ ঠাইলৈ কেতিয়াও যাব নাপায়। শ্ৰীকৃষ্ণৰ পৰিয়ালৰ লগত যোৱাৰ কাৰণে বীৰ অৰ্জুনৰ কি দশা হৈছিল, তাক আমি পুৰাণত পঢ়িছোঁৱেই।

এনেকুৱা আন্ধাৰত শিলবোৰৰ মাজেদি কোনফালে যাম, আৰু তাত কি দেখিবলৈ পাম, ইয়াৰ একো কল্পনাই কৰিব পৰা নাছিলোঁ। গতিকে মনে মনে ভাবিলোঁ ইয়াৰ পৰাই উলটি যোৱা মঙ্গল। এনেতে সোঁ-ফালে এট ভগা-ছিগা জুপুৰী দেখিবলৈ পালোঁ। এনেকুৱা নিৰ্জন ঠাইত চোৰে বা চুৰি কেনেকৈ কৰিব? কিন্তু চুৰ কৰি ভাগৰ লগাৰ পাছত শাস্তি আৰু নিশ্চিন্ততাৰ সৈতে বতিবৰ কাৰণে এনেকুৱা ঠাই বৰ সুন্দৰ। চোৰ বিচাৰি উলিওৱা মানুহে ইয়ালৈ অহাৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰিব। তেতিয়াহলে এই জুপুৰীত নিবন্ধনৰ ধ্যান কৰা কোনো ব্ৰহ্ম উপাসক থাকে নেকি? আমি জুপুৰীৰ ওচৰলৈ গলোঁ। ভিতৰত কোনো নাছিল। তেতিয়াহলে এইটো সাধুৰ কুটীৰ নহয়। ফকীৰে গোটেই দিন লাগিলে য'তেই ঘূৰি ফুৰিবক বাতি নিজৰ মচ্ছিন্নলৈ আহিবলৈ কেতিয়াও নাপাহৰে আৰু বাৰাজীয়ে বাতি ক'ৰবাত বাহিৰত কটোৱাতকৈ নিজৰ লগৰী 'ধুনি'ৰ লগত কটাবলৈহে ভাল পায়। তেতিয়াহলে এই জুপুৰী কোনো নদীয়ালৰ হ'ব। যাবেই হওক তাত আমাৰ কি? আজি বাতি আমি ইয়াত থাকিম জানো? অলপ আগ বাটি যোৱাৰ পাছত এইটো বুজিব পাবিলো যে ঠিক বাটেদি নগলে আন্ধাৰত আৰু আগ বাটি যোৱা মানে বিপদ মাতি-অনা। গতিকে মই

আদেশ দিলো—“বলা, এতিয়া উলটি যাওঁ।” এনেতে যেন আমাৰ সত্য পৰীক্ষা সম্পূৰ্ণ হৈ গ’ল, আমাৰ ঠিক যুৱৰ ওপৰত বিবাজিত চন্দ্ৰই “পশ্চাৎচৰ্চাৰি ভাৱত।” বুলি গৈ দাঁতি কাষৰ প্ৰদেশ প্ৰকাশ কৰি দিলে। সুৰ্ধাই সকলো বোৰকে প্ৰকাশ কৰি দিয়ে; এই কাৰণে ইয়াৰ প্ৰকাশত কোনো কাব্য নাই। আন্ধাৰ বাতি আকাশৰ তৰাবোৰৰ মাজত বিচৰণ কৰা দৃষ্টিকে চন্দ্ৰই পৃথিবীলৈ পঠিয়াই দিয়ে আৰু কয় : “অলপ নিজৰ চকুৰে চোৱা আৰু বাকীখিনি কল্পনাৰদ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ কৰা।”

চন্দ্ৰই অলপ সহায় কৰিলে আৰু দূৰ-দূৰণিৰ পৰা ধোঁৱা-ধাবৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গ’ল। মোৰ আদেশ এফালে ভাল পৰি গ’ল আৰু সকলোৰেই বেগাই নিজৰ ভৰি চলাবলৈ ধৰিলে। অলপ আগ বাঢ়ি যোৱাৰ পাছত ধোঁৱা-ধাব দেখা পোৱা গ’ল। যেন গাখীৰৰ সোঁতহে বৈ আছে।। সৰ্-সৰ্-ধব্-ধব্। কৰ্-কৰ্-ধব্-ধব্। ধব্-ধব্-ধব্-ধব্। উন্মত্ত পানী বৈ গৈ আছে। আৰু তাৰপৰা ওলোৱা কণিকবোৰ চাৰিওফালে চিটিকি পৰিছে। বৰষুণ ক’ত? তুষাৰৰ ফোৱাৰা বুলিয়েই ধৰি লওক। কিমান আতিথ্য-শীল। এই সূক্ষ্ম জীৱন-কণাই আমাৰ এই জীৱনৰ ক্ষণক সাৰ্থক কৰি দিলে। চন্দ্ৰই প্ৰসন্নভাবে সৈতে হাঁহি আছিল, পানীয়ে ধেমালি কৰি আছিল, তুষাৰ উৰি আছিল আৰু আমি আনন্দত আত্মহাৰা হৈ পৰিছিলোঁ। এইফালে চাওক, সোঁফালে চাওক, কিমান আনন্দ। চাওঁতে চাওঁতেই আদি প্ৰপাতো চকুত পৰিল। বিভিন্ন ঋতুত ধোঁৱা ধাব কেনেকুৱা হয়, আমাৰ লগত অহা সেৱাদলৰ প্ৰদৰ্শকে ইয়াৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। ইয়াত মানুহে কেনেকৈ সঁতুৰিবলৈ যায়, ক’বপৰা জঁপিয়ায়, গৰম দিনত ধোঁৱা-ধাবৰ উচ্চতা কিমান হয়, আদি বহুত জানিব লগীয়া কথা তেওঁ আমাক কলে আৰু নিজৰ অভিজ্ঞতা তথা বলিকতাৰ কাৰণে তেওঁ আমাৰ পৰা সন্মানো পালে। এতিয়া সকলো শান্ত হৈ গ’ল আৰু সকলোৱেই একমনে ধোঁৱা ধাবৰ সৈতে এংকুপ হৈ গ’ল। কিমান সুন্দৰ আৰু পবিত্ৰ দৰ্শন আছিল। অৰণি (কাঠ) মছনৰ পৰাই প্ৰথম উত্তাপৰ জন্ম হয়, তাৰ পাছত ধোঁৱা ওলায়, ধোঁৱাবোৰ বেছি হোৱাৰ পাছত তাৰপৰা ফিবিজতি উৰে; আৰু আকৌ জুইৰ শিখা ওলায়। এনেকুৱা ধৰণৰ প্ৰাকৃতিক মাজাত প্ৰথমতে কৌতূহল

জাগে, কৌতুহলৰ পৰা আশ্চৰ্য কল্প হয়, আৰু যেতিয়া অধিক পৰিমাণৰ আচৰিত ভাৱৰ সমাবেশ হয়, তেতিয়াই হঠাৎ ভক্তিৰ উৰ্মি বাহিৰলৈ ওলাই আহে। “আহাঁ, আমি ইয়াত শিলৰ ওপৰত বহি প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ।” প্ৰাৰ্থনাৰ কাৰণে এনেকুৱা পৱিত্ৰ স্থান আৰু এনেকুৱা শুভক্ষণ চিৰদিন পোৱা নাযায়। তৎক্ষণাত সকলোবোৰ বহি পৰিল আৰু ‘যং ব্ৰহ্মা বৰুণেন্দ্র ’ৰ ধ্বনি গৈ ধোৱী-ধাবৰ কাণত পৰিল।

যিদৰে ভিন্ন সময়ত ভিন্ন ভিন্ন বাগ গোৱা হয়, সেইদৰেই ভিন্ন ভিন্ন ঠাইত মোৰ ভিন্ন ভিন্ন স্তোত্ৰ ভাল লাগে। ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণফালৰ কল্যাণামাৰীলৈ মই তিনিবাৰ-গলৌ, তেতিয়া মোৰ গীতাৰ দহ আৰু এঘাৰ অধ্যায় ভাল লাগিছিল। বিভূতি বোগ আৰু বিশ্বদৰ্শন যোগ পাঠ কৰাৰ কাৰণে সেই ধৰণেই উপযুক্ত ঠাই আছিল। যেতিয়া লঙ্কাৰ মধ্যভাগত অনুবাধাপুৰৰ ওচৰত মহেন্দ্ৰ পৰ্বতৰ শিখৰ সঙ্কাৰ সময়ত গৈ পাইছিলোঁ, তেতিয়া পাটলিপুত্ৰৰ আকাশ পথেদি আহি এই শিখৰত নমা মহেন্দ্ৰক স্মৰণ কৰি মই ঈশাৱাস্যোপনিষদ গাইছিলোঁ। ভগৱানে জানে যে এই ঈশোপনিষদ তুমি অনীশ্বৰবাদী বুদ্ধ-শিষ্যৰ চাৰিগৈ কেনেকুৱা লাগিছিল। পুনৰ পৰা শিৱেনবীলৈ যাওঁতে মচজিদৰ ওখ বেৰৰ চিৰিত উঠি দূৰৰপৰা ত্ৰিশিৱাজী মহাৰাজৰ ৰাল্যকালৰ ক্ৰীড়াভূমি দৰ্শন কৰিবৰ সময়ত কিয় কব নোৱাৰোঁ। মাণ্ডুক্যোপনিষদ গাবলৈ ভাল লাগিছিল। এই উপনিষদ যে ত্ৰীসমৰ্থৰ প্ৰিয় আছিল, সেইটো কথা মানিবলৈ কোনো প্ৰমাণ নাই। তথাপি ‘নাত্তং প্ৰজ্ঞং ন বহিঃ প্ৰজ্ঞং নোন্তয়তঃ প্ৰজ্ঞং ন প্ৰজ্ঞানঘনম্ ন প্ৰজ্ঞং নাপ্ৰজ্ঞম্।’ এই মন্ত্ৰ গাবৰ সময়ত মই শিৱ কালীন মহাবাহুৰ লগত তথা আত্মাৰামৰ অভেদ ভক্তি কৰা সাধু সন্তৰ লগত একাকৰ হৈ গৈছিলোঁ। সেই সময়ত মনত এই ভাৱ হৈছিল—“মোক এই বেলেগ ব্যক্তিত্ব নালাগে। এই সমগ্ৰ দৃশ্যৰ সৈতে এককণ, সৰ্বকণ হৈ যাওক।” ধোৱী ধাবৰ আনন্দ আৰু ভুৰাৰ হাঁহি দেখি ইয়াত স্থিতপ্ৰজ্ঞৰ নোক গাই ভাল লাগিল।

দীঘলীয়া সময় উৎকৃষ্ট ভাৱ সেৱন কৰি থকা প্ৰয়োজন নাই। এটা এটা সুৰত এক অখিল ভাৱ সৃষ্টি সুমাব পাৰি। এক জলবিদ্যুৎ প্ৰচণ্ড সূৰ্য্যাত প্ৰতিবিম্বিত হব পাৰে। এটা দীক্ষা মন্ত্ৰত যুগ-যুগান্তৰৰ অজানতা

জাতবাব পাৰি। এক মুহূৰ্ত্ততে আমি এই বায়ু মণ্ডলক নিজৰ কবি ললোঁ।
 দৃষ্টি শক্তি কিমান আচৰিত! মুখেৰে ধোঁৱা ধাবৰ বৰ্ণনা অসম্ভৱ আছিল।
 আমি কলহৰ পৰা জন্ম হোৱা অগন্ত্য ঋষি নহয়, কিন্তু আমাৰ দুয়োটা
 কুমলীয়া পুতলীয়ে অঞ্চল ভাৱে বৈ থকা এই প্ৰপাতক আ-কণ্ঠ পান কৰিলে।
 যোৰ মনেৰে এনেকুৱা দৃক-পানক 'আকণ্ঠ' বোলাৰ সলনি 'আ-পলক'
 বোলা উচিত। আমি সকলোৰে এক মুহূৰ্ত্ততে নিজৰ নিজৰ চকুত এই
 কবি সুমাই উলটি আহিলোঁ। আমাৰ এই ভূতৰ দলে নানা ধৰণৰ কথা
 পাতি আক ইঁহি-ধেমালি কৰি মটৰৰ ষ্টেচন পালেহি।

ভেড়া ঘাটৰ মাৰ্বল পাথৰৰ শিলবোৰ চাই উলটি অহা দলে ইয়াত
 আহি আমাৰ লগ ধৰিলে। এজনে আনজনৰ অনুভৱৰ আদান প্ৰদান
 কৰি এই দলক আমি বিজ্ঞৰ দৰে পৰামৰ্শ দিলোঁ যে—“এই সময়ত
 ধোঁৱাধাৰলৈ গলে মিছা হব। আপোনালোকে মটৰত উঠি একেবাৰে
 জঁকলপুৰলৈ গুচি যাওক। আপোনালোক যি ফালৰপৰা আহিছে, সেইফালে
 অলপ নৌকা-বিহাৰ কৰি আমিও সোনকালে উলটি যাম।” কব নোৱাৰো
 আমাৰ এই পৰামৰ্শ তেওঁলোকৰ ভাল লাগিল নে নাই। কিন্তু তেওঁলোকৰ
 ইয়াক মনাৰ বাহিৰে আন একো উপায় নাছিল।

আমি আগ বাঢ়ি আহিলোঁ আৰু চলং-পলংকৈ প্ৰবাহৰ দাঁতি পালোঁহি।
 ইয়াৰ পাচত দুটা দলত বিভক্ত হৈ দুখন নাৱত উঠিলোঁ। আমাৰ নাও
 আগ বাঢ়ি গ'ল। সকলো ফালে শান্তিৰ সাম্ৰাজ্য বিয়পি আছিল আৰু
 যেন তাৰ নিবিড়তাক চুবৰ কাৰণে আমাৰ নাৱৰ ব'ঠাই মাজে মাজে
 তালবন্ধ ভাবে শব্দ কৰিছিল। চল্লই নিজৰ চিমিক্-চামাক্ পোহৰ আমাৰ
 মূৰত পেলাই যেন এইটো জনাই আছিল যে দাঁতি-কাষৰৰ শোভা দিনত
 কেনেকুৱা হব পাৰে ইয়াৰ কল্পনা কৰি লওক। কোনো কোনো ঠাইত
 একেবাৰে আন্ধাৰ আছিল। মাজে মাজে জোনৰ মাজত ক'লা ক'লা
 দাগ দেখা গৈছিল। আকাশ বৰ নিৰ্মল হৈ নাছিল। মাজে মাজে
 মেঘবোৰ মথমল কাপোৰৰ নিচিনা পাতল যেন লাগিছিল। সেইকাৰণে
 সেই ফালেও চকু পৰে। দুয়োফালৰ মাৰ্বল পাথৰবোৰ কিমান ওখ
 আছিল—। ওখ আৰু ভয়ঙ্কৰ। যেন বান্ধুসৰ দলহে বহি আছে। এই

শিলবোৰৰ মাজত নৰ্মদাৰ প্ৰবাহে ঘূৰি ঘূৰি নিজৰ চক্ৰবেহুৰ বচনা কৰি আছিল।

য'ত ওখ ওখ শিল বা পাহাৰ ওচৰা-উচৰি হৈ আছে, সেই ঠাইত অতীজত এজন সেনাপতিয়ে নিজৰ ঘোঁৰাৰ পেটত গোবোহা মাৰি এই শিখৰৰ পৰা আগ ফালৰ শিখৰলৈকে জ'প মৰাইছিল। ইয়াত এনেকুৱা ৰূপকথা শুনা যায়। অৱশ্যে বান্দৰেতো এইদৰে জ'পিয়াৰ পাৰেই। ইয়াতো নাৰবীয়াৰ মুখত এনেকুৱা ৰূপকথা শুনিবলৈ পাব।

এই শিলবোৰৰ ভিতৰত কেইবাটাও গুহাও আছে। আমাৰ ঋষি-মুনি সকল ইয়াত ধ্যান কৰিবৰ কাৰণে আছিল নিশ্চয়। মধ্য যুগত ৰাজ-পৰিবাৰৰ বিপদগ্ৰস্ত মানুহ তথা স্বাধীনতাৰ সাধনা কৰা দেশভক্ত সকলেও হয়তো আত্ম-বন্ধাৰ কাৰণে ইয়াত আত্ম গোপন কৰিছিল। চিকাৰ নিচিনা নাওবোৰে কিজানি এওঁলোকক গুপ্তৰূপে আহাৰ, আশাস আৰু বাতৰি যোগাই আছিল। এই গুহাই যদি কথা কব পাৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইতিহাসত যাৰ স্থান নাই, এওঁলোকে আমাক তেনেকুৱা কিমান কাহিনী কলেহেঁতেন।

গুহাৰ মাজেদি নাৰেবে যাওঁতে আমি আহি এনেকুৱা এখন ঠাই পালোঁহি যাক শান্তিৰ গৰ্ভ-গৃহ বুলি কব পাৰি। ইয়াত এই ভয়ত আমি কেবল ব'ঠা মৰাই নহয়, যাতে ক'তো এই শান্তিত ব্যাঘাত নহয় সেইকাৰণে নিজৰ উশাহ-নিশাহো বন্ধ কৰিছিলোঁ। তাত আমি প্ৰাৰ্থনা স্তোত্ৰ গাইছিলোঁ নে নাই, সেইটো মনত নাই। কিন্তু তাত মই মনে মনে পুৰুষ সূক্তৰ ষোলটা ঋচা গাইছিলোঁ। তাত এনেকুৱা লাগিছিল যে এই শান্তিৰ মাজত যেন নিজে নিজে সমাধি আহি যাব লাগে। কব নোৱাৰো নৌকা-বিহাৰত আমি কিমান সময় কটালোঁ। এনেকুৱাতে সো সো কৰি আনখন নাও আহি পৰিল। তাত যিটো দল আছিল, তেওঁলোকে এটা বসাল গান গাবলৈ ধৰিলে। দাঁতি কাষৰৰ গুহাবোৰে ইয়াৰ প্ৰতিধ্বনি কৰক বা নকৰক, কিন্তু সিহঁতে সঙ্কোচেৰে উত্তৰ দিলে। নাৰবীয়াই কলে—“এতিয়া আৰু ইয়াতকৈ আগলৈ যোৱা অসম্ভৱ। ইয়াৰ পৰাই ঘূৰা উচিত। “গতিকৈ গতিশীল মনক পাহৰলৈ টানি আনি আমি কলোঁ—‘ব'লা !’ পুনৰাগমনায় চ।’

এতিয়া যদি অকৌ কোতিয়াবা বাবলগীয়া হয়, তেতিয়াহলে বাবিবাব শেষত জোনাক বাতি বাচি লৈ যোৱা উচিত যাতে, দিনে বাতিয়ে সেই মূৰ্ত্তিমন্ত কাব্যত সঁতুৰি থাকিব পাৰে। সঁচাকৈয়ে এই বয়লীয়া হান দেখি আমাৰ মনে স্থিৰ কৰিলে যে যদি অকৌ কেতিয়াবা আহিব নোৱাৰি, তেতিয়াহলে ইয়াৰ পৰা উলটি নোযোৱাই উচিত।

অক্টোবৰ ১৯৩৭ চন।

৪৪। ধোঁৱা-ধাব

প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু এই তৃতীয়বাৰ মই ধোঁৱা-ধাবলৈ আহিলোঁ। ধোঁৱা-ধাব নামটো বৰ সুন্দৰ। এই নামৰ ভিতৰতে সেই ঠাইৰ সম্পূৰ্ণ দৃশ্য সোমাই আছে। কিন্তু এইবাৰ এই প্ৰপাতটো চাই চাই মনে মনে ভাবিলোঁ যে ইয়াক ধাব-ধোঁৱা নোবোলোঁ কিয়? ধাৰা বাগৰি থাকে, ফোৱাৰা উৰি ফুৰে, আৰু তৎক্ষণাত ই বৰফ হৈ বতাহত ডাৱৰ হৈ ঘূৰি ফুৰে। গতিকে ধাব-ধোঁৱা নামটোহে সার্থক যেন লাগে। কিন্তু এইটো নাম হ'ব নোৱাৰে।

জবলপুৰৰ পৰা ঘূৰণীয়া ঘূৰণীয়া শিল আৰু পৰিষ্কাৰ পুখুৰীবোৰ চাই চাই আমি আহি নৰ্দমাৰ পাৰ পালোঁহি। বাটৰ দৃশ্যই কয় যে এইখন এখন কাব্য-ভূমি। চাৰিওফালে সৰু-ডাঙৰ গছবোৰ ধেমালি কৰিবৰ কৰণে থিয় হৈ আছিল। দাঁতিত এটা ডাঙৰ টিলা থহি পৰি আছিল, কিন্তু তাৰ মূৰত থিয় হৈ থকা গছৰ আধা শিপা ভাগি যোৱা সত্ত্বেও তাক শোকমগ্ন বা চিন্তাতুৰ যেন লগা নাছিল। এনেকুৱা গছৰ পৰা জীবন-দীক্ষা লৈছে আগ বাচিব পাৰিম।

টিলা যদিও ভাগে, কিন্তু ভাগি যোৱা অংশ সহজতে মাটিৰ তলত পোত নাথায়। এই টিলাক দুই এটা মিনাৰ আৰু ডাঙৰ শিখৰৰ নিচিনা যেন লাগিছিল। ইয়াৰ মতে বিনাশৰ ওপৰত যদি নতুন সৃষ্টিৰ বচনা কৰিব পৰা নাথায়, তেতিয়াহলে আমি কল্প-কবি কিহৰ? টিলাৰ

ওপৰৰপৰা তলৰ পাথৰ আৰু পানীৰ দৃশ্যই একেলগে মনত দৃঢ়তা আৰু ভৱলতাৰ ভাব জগাই তুলিছিল। মলং পাৰ হৈ আমি আগ বাঢ়ি আহিলোঁ আৰু যোগিনীবোৰৰ টিলাৰ তলত আগতে দেখা দৃশ্য আকৌ চালোঁ। এই দৃশ্য ইমান দীন যে ইয়াৰ ওপৰত খং মুঠে। দৰিদ্ৰ কলাকাৰ সকল ইয়াত শিলৰ সৰু-ডাঙৰ বস্তুক লৈ বেচিব কাৰণে বহে। বগা, ক'লা, বঙা, হালধীয়া, আকাশী আদি বং-বেৰঙৰ মাৰ্বল পাথৰৰ শিৰালি, মাৰ্বল পাথৰৰ টেমা, শিৱালয়, হাতী আৰু আন সৰু ডাঙৰ খেলনাই যেন স্নয়স্বৰ সভাচে পাতিছে। যাব চকুত যি ভাল লাগে, তেওঁ তাক হাতত তুলি লয়। আজি এই খেলনাবোৰ এখন আসনৰ ওপৰত বহি আছে। কিন্তু কোনে জানে, কাইলৈ এইবোৰ কলৈ যাব? কিছু মানতো ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰলৈকো যাব আৰু তাত বহুত বহুতলৈকে ধোঁৱা-ধাৰৰ ধাৰা বাহিক সজীতক মনে মনে স্মৰণ কৰিব।

ইয়াৰ পৰা মই দুবাৰ খোজ কাঢ়ি ধোঁৱা-ধাৰলৈ গৈছিলোঁ। প্ৰথম পদযাত্ৰা বাতি আৰু দ্বিতীয় বাতিপুৰা গা-ধোৱাৰ সময়ত—। প্ৰত্যেক বাৰৰ কাবাই বেলেগ আছিল। এইবাৰ আমি তৃতীয় গ্ৰেহৰত আহিবলৈ ঠিক কৰিছিলোঁ। এইবাৰ বেচি অসুবিধা ভুগিব লগীয়া নহ'ল। বাজেন্সিং-দেবে আমাক তেওঁৰ নিজৰ মটৰেৰে ধোঁৱা-ধাৰলৈ লৈ অহাৰ দিহা কৰি দিছিল। সেই কাৰণে আমি আটাইবোৰ কোনে কষ্ট নোহোৱাকৈ একেলগে আহি ধোঁৱা ধাৰ পালোঁহি। মাৰ্বল পাথৰৰ খেতিৰ ওচৰত আমি তাৰ কাষৰ তিনখন দোকান পাৰহৈ পাথৰৰ মাজে মাজে আহি ধোঁৱা-ধাৰত উপস্থিত হলোঁহি। যিমান পাথৰে বিধি পথালি দিছিল, সিমান আমাৰ যাত্ৰাৰ আনন্দও বাঢ়ি গৈছিল।

প্ৰপাত অৰ্থাৎ জীৱনৰ অধঃপতন, কিন্তু ইয়াক এনেকুৱা নালাগে। প্ৰথমবাৰ গৈছিলোঁ ডিচেম্বৰ মাহৰ বাতিৰ অন্ধকাৰত। আকাশত মেঘে চন্দ্ৰৰ বিকছে বড়-বস্তু বচিছিল। গতিকে তাত জোনাক বাতি হোৱা সন্দেহও অমাৱস্যাৰ নিচিনা অন্ধকাৰ আছিল। অমাৱস্যাৰ বাতি আকাশৰ ভাবাবোৰে বাতিৰ বিভীষিকাক হাঁহি উবাই দিয়ে: কিন্তু ডাৱৰৰ আগত ইয়াৰো আশা নাথাকে। পৰিপাম ৰূপে সেই বাতি আমি

ধোঁরা-ধাবক প্রসন্ন কবির লগীয়া হ'ল। বাতিৰ প্রাৰ্থনা শেষ কৰি সেই আনন্দ উপভোগ কৰি উলটি আহিলোঁ। দ্বিতীয়বাৰ ত্ৰিপুরী কংগ্ৰেছৰ পাছত বাতিপুৰা প্ৰায় ন দহ মান বছাৰ চোকা ব'দত ধোঁরা-ধাবৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। তেতিয়া মাৰ্চ মাহ—। সেই কাৰণে পানী উত্তপ্ত হৈ আছিল। পৰ্বতৰ অলপ বেঁকা বেঁকি আৰু থহটা চিৰি পাৰ হৈ আমি তলৰপৰা ধোঁরা-ধাব বাগৰা চাইছিলোঁ। পানীৰ সেই গতি আৰু ফোৰাবাৰ সেই চঞ্চলতাই মানুহৰ মন মুগ্ধ কৰি পেলায়। যদি পানীৰ পিনে অনিৰ্বেষ দৃষ্টিৰে চাই থাকে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন নবোন্মেষ-শালিনী ধাৰাই প্ৰবাহত ধানমগ্ন হৈ আছে। এনেকুৱা সময়তে মই দেখিবলৈ পালোঁ যে তাৰ শেলুৱৈ লগা শিল ওপৰৰ পৰা লাগিলে দেখিবলৈ যেনেকুৱাই নহওক, কিন্তু ভিতৰত ই সুন্দৰ বঙেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে। পানীৰ আবেগত শিলৰ এটা টুকুৰা উৰি গৈছিল আৰু ভিতৰৰ গুলপীয়া বঙা বং পৰিস্কাৰ ভাৱে দেখা গৈছিল যেন তাৰ গাত যা হে লাগিছে।

ধোঁরা-ধাব চোৱাৰ সকলোতকৈ ভাল সময় হৈছে—দীপান্বিতা। বৰষুণ নোহোৱাৰ কাৰণে বাটত ক'তো বোকা নাছিল। যেতিয়া বাৰিষা আহিছিলোঁ, তেতিয়া গোটেই প্ৰদেশ পানীৰে উপচি থাকে কাৰণে প্ৰপাতৰ সৌন্দৰ্য্য ফুটি নুঠে। ব'ত অস্তৰ কঁপাই দিব পৰা প্ৰপাত আছে বাৰিষাত তাত পকনীয়াৰ দৃশ্য দেখিলে মানুহৰ মূৰ ঘূৰি যায়। এই পকনীয়াৰ ভয়ঙ্কৰ কণ চাবৰ কাৰণে যদি তালৈ যাব পাৰি, তেতিয়াহলে মই তালৈ নোযোৱাকৈ নাথাকোঁ। চাকনৈয়াই হৈছে—বিপ্লৱৰ প্ৰতীক। তাৰ আকৰ্ষণ অলপ আচৰিত ধৰণৰ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ই যুত্থাক নিমন্ত্ৰণ কৰোঁতা। দীপান্বিতাৰ সময়ত প্ৰপাতৰ জল বাশিৰ শোভা সকলোতকৈ অধিক সমৃদ্ধিশালী হৈ পৰে। ব'দৰ স্পৰ্শত যেতিয়া হিমকণাবোৰ ডাৱৰত ঘূৰি ফুৰে, সেই সময়ৰ দৃশ্য বৰ আক্লাদজনক হয়। আমি যেনেকুৱা আশা কৰিছিলোঁ, আজিৰ দৃশ্য তেনেকুৱাই আছিল। দূৰৰ পৰাই ভূবাৰৰ মেঘবোৰ দেখা গৈছিল। যিদৰে বান্ধনী ঘৰৰ ধোঁৱা দেখি আলহীয়ে আনন্দ পায়, সেইদৰেই এই ধোঁৱাৰ মেঘবোৰ দেখি মই কল্পনা কৰিব পাৰিছিলোঁ যে আজিৰ অতিথি সংকাৰ কেনেকুৱা হব। যেতিয়া আমি ধাব-ধোঁৱাৰ

নিচিনা প্ৰপাত চাবলৈ যাওঁহক, তেতিয়া তাক থকা সৰু দলংবোৰকো কলাপূৰ্ণ আভিধানীল যেন লাগে। আমি মাজ গৈ পৰিচিত পাবত বহিছিলোঁ ; এনেতে স্নেহাৰ্জ পহনে তুৰাবৰ এটা ফোৰাৰা আমাৰ ফাললৈ পঠিয়াই কলে—“বাগতম্”! “সুবাগতম্”! এক মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে আমাৰ সকলো পথ-ক্লান্তি আঁতৰি গ’ল। আমি সুস্থ হৈ পৰিলোঁ আৰু সবল দৃষ্টিৰে ধোঁৱাধাব চাবলৈ ধৰিলোঁ।

ধোঁৱা-ধাব, অৰ্থাৎ পাখৰৰ বিস্তাৰৰ মাজত থকা অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰ উপত্যকা। তাৰপৰা যেতিয়া পানীৰ ধাবাবোৰ তললৈ জঁপিয়ায়, তেতিয়া তাৰ মাজত আয়নাৰ নিচিনা যি সেউজীয়া বং দেখা যায়, তেতিয়া তাক বিহব নিচিনা ভয়বহ যেন লাগে। তাৰ বাওঁফালৰ অৰ্থাৎ আমাৰ সোঁ ফালৰ শিল হাতীৰ মূৰৰ দৰে আগলৈ ওলাই আহিল। যেতিয়া পানী ওপৰৰপৰা তললৈ বাগৰে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন অসংখ্য হীৰাৰ হাবে এটা এটা চিৰিৰ ওপৰ পৰা জঁপিয়াই জঁপিয়াই এডালে আনডালৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিছে। যিমানেই তললৈ জঁপিয়াই যিমানে হাঁহিবলৈ ধৰে আৰু পানী-বোৰ বোঁদালি বোঁদালি বগা বং তৈয়াৰ কৰি থাকে। মাজৰ প্ৰধান প্ৰপাত উপত্যকাত পৰাৰ লগে লগে ইমান জোৰেৰে ওপৰলৈ উঠে যে আতচ বাজীৰ জুয়ো ইমান ওপৰলৈ উঠিব নোৱাৰে। এটা ফোৰাৰা নতুন উৎসাহেৰে তাৰ পাছে পাছে আহে। তাক ঠেলা মাৰি ভাঙ্গি পেলায় আৰু আকৌ তাৰ জলবিন্দুবোৰে পৃথিৱীৰ আকৰ্ষণ পাহৰি ধোঁৱা কপত আকাশত বিহাব কৰে। এই তুৰাব অলপ ওপৰলৈ উঠিলেই বতাহৰ বেগে তাক উৰাই চাৰিওফালে বিয়পাই দিয়ে। ধোঁৱাৰ এই চৌবোৰ যেতিয়া বতাহত ডাঠ আৰু পাতল কপত উৰি থাকে, তেতিয়া তাক মিহি কাপোৰত কৰা অতি সুন্দৰ বেজিৰ কামৰ নিচিনা দেখা যায়। তলৰ পানীৰ চকলতাৰ বৰ্ণনা কৰা যে অসম্ভৱ। যেন পানী অসীমত মিলি এক হৈ গৈছে। যিমান তললৈ পৰিছে, যিমানেই ওপৰলৈ উৰিছে। ই সেউজীয়া বজৰ পৰা বগা ফেনৰ জন্ম দি ইচ্ছামতে বিহাব কৰিছে। এই অপূৰ্ব আনন্দৰ কথা মনত পেলাই বাবে বাবে তলৰ পানীবোৰ ওপৰলৈ উঠি আহিছিল। ধোঁৱা ঘাটৰ ওপৰৰ চাবোনৰ পানীৰ উপমা নীৰস নোহোৱা হলে তাৰ লগত ওফলি থকা পানীৰ তুলনা কৰিলো-

হেঁতেন। কিন্তু ধোৱাৰ চাবোনৰ পানী বৰ লেতেৰা। তাত গতি আৰু আনন্দ নাথাকে; নিশ্চিন্ততা আৰু তাণ্ডৰো নাই। হাঁহি কীণ ধোৱাৰ লগে লগে চেহেৰাৰ ভিতৰত আকৌ নিৰ্মল ভাব ধাৰণ কৰিব পৰা কলাও তেওঁলোকৰ ওচৰত থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ পানী দেখি ধোৱা-বাটৰ কথানো কিয় মনত পৰিল? ইয়াত কোনো প্ৰকাৰৰ যুক্তি নাছিল। যাহুহে যদি সমাধিৰ আনন্দ বিচাৰে, তেতিয়াহলে তেওঁ ইয়ালৈ অহা উচিত, ইয়াত তেওঁ নিৰাশ হব নালাগে।

এইবাৰ মই আকৌ এই পিনৰ (সোঁ ফালৰ) টিলাৰ ছটা চিৰি নামিলোঁ। এইবাৰ ইয়াত উপনিষদ ভাল লাগিল। ওপৰত সূৰ্য্যদেৱৰ উদ্ভাপ আছিল আৰু মই গাই আছিলোঁ : ‘পুষ্পেকৰ্ষে। যম সূৰ্য প্ৰাজাপত্য বৃহ বশ্মীন্ সমুচ্ৰ তেজো’ যেতিয়া পাঠ কৰা শেষ হ’ল আৰু মই গালোঁ ‘ওঁ ক্ৰতো স্মৰ কৃতং স্মৰ।’ হঠাতে মোৰ তিনি চাৰি বছৰৰ গোটেই জীৱন একেলগে এই জীৱন ধাৰাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ’ল। মোৰ এনেকুৱা লাগিল যেন মই নিজৰ জীৱনক এই আনন্দময় জীৱনৰ কষ্টিপাথৰত পৰীক্ষা কৰিছোঁ আৰু এই পৰীক্ষাত মই সম্পূৰ্ণ ভাবে সফল হব নোৱাৰা কাৰণে হুংৰিত হৈ পৰিছোঁ। মুহূৰ্তৰ পাছতে এই তিনি চাৰি বছৰৰ স্মৃতি তুয়াৰ হৈ আকাশলৈ উৰি গ’ল আৰু মই প্ৰপাতৰ লগত একৰূপ হৈ পৰিলোঁ। সঁচাকৈয়ে এই প্ৰপাত পূৰ্ণ আৰু আৰু ময়ো এই পূৰ্ণৰে এটা অংশ; গতিকে প্ৰকৃততে ময়ো পূৰ্ণ। আমি দুয়ো ভিন্ন নহয়, এক পৰম তত্ত্বৰে সৰু-ডাঙৰ বিভূতি। এই ভাব জাগি উঠাৰ লগে লগে মোৰ মন শান্ত হৈ পৰিল আৰু মই ওপৰলৈ আছিলোঁ।

সৰোজিনীয়ে এই সকলোবোৰ দৃশ্য অতৃপ্ত নয়নেৰে চাই আছিল। এই সকলোবোৰ আনন্দ কিদৰে অনুভৱ কৰিব, কিদৰে আশ্বসাৎ কৰিব আৰু কিদৰে ব্যক্ত কৰিব, তেওঁৰ চকুত তাৰ মধুৰ ব্যগ্ৰতা ফুটি উঠিছিল।

তৎক্ষণাত ইয়াৰ পৰা উলটি ৬৪ যোগিনী আৰু নৰ্মদা প্ৰবাহৰ বন্ধক বগা, হালধীয়া, নীলা পাহাৰ চাবলগীয়া আছিল। সেইকাৰণে যিদৰে বোৱাবীয়ে মাকৰ ঘৰৰ পৰা শহৰেকৰ ঘৰলৈ যাওঁতে দুয়োপক্ষৰ সুখ-হুংখৰ মিশ্ৰিত স্মৰ অনুভৱ কৰি যায়, সেইদৰে আমি ধোৱা-বাৰক অনুভৱ পৰা সেৱা জনাই উলটি আহিলোঁ।

ভাৰতবৰ্ষত এনেকুৱা ধৰণৰ বহুত প্ৰশান্ত অৰণ্যৰূপে বৈ আছে আৰু মানুহক ভৱাতা তথা উল্লভ অৱস্থাৰ পাঠ পঢ়াইছে। হেজাৰ হেজাৰ বছৰ হৈ গ'ল, —লাখ লাখ বছৰো যে হোৱা নাই, সেইটো বিশ্বাস নহয়, —এইদৰেই ধোঁৱা-ধাব নিবন্ধন গতিত বাগৰিব লগিছে। হয়তো শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ ইয়ালৈ আহিছিল। বিশ্বামিত্ৰ আৰু বশিষ্ঠয়ো হয়তো ইয়াতেই গা ধুইছিল। সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু সমুদ্ৰগুপ্তৰ সৈন্য সকলেও ইয়ালৈ আহি জল-বিহাৰ কৰিছিল। শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যাই ইয়াত বহি নিজৰ স্তোত্ৰৰ বচনা কৰিছিল। কলচূৰি তথা ভকাটক বংশৰ বীৰ সকলে এই পানীত গা ধুইছিল। ইয়াত বহিয়েই অলহনা দেবীয়ে চৌষষ্ঠি যোগিনীৰ স্মাৰক সজাব সংকল্প কৰিছিল। সুদূৰ ভবিষ্যতত ধোঁৱা-ধাবৰ পাবত কি কি হব কোনে জানে? সেইটো স্বয়ং ধোঁৱা-ধাবেও কব নোৱাৰে সি তো অবিৰত বাগৰি আছে, তুমাবৰ ৰূপত উৰি আছে।

নৱেম্বৰ ১৯৩৯ চন।

৪৫। শিৱনাথ আৰু ঈব

কলিকতালৈ অনীচা যোৱাৰ সময়ত মোৰ বহুত নৈৰ লগত সাক্ষাৎ হয়। এই প্ৰদেশৰ ইতিহাস মই নাজানো। এই কাৰণে মোৰ লাজ লাগে। ইয়াৰ মানুহবোৰ বৰ সৰল আৰু ভদ্ৰ যেন লাগে। তেওঁলোকে যদি মানৱ-সংহাৰ-কলা হস্তগত কৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইতিহাসত তেওঁলোকৰ নাম অমৰ হৈ থাকিল হেঁতেন। কিছুমান মানুহ মৰি অমৰ হয়। কিছুমান মানুহ মাৰি অমৰ হয়। মালিক কাফুৰ, কালাপাহাৰ আদি মানুহ মৰিও অমৰ হৈ আছে।

এই নৈবোৰৰ পাবত যদি যুদ্ধ হৈছিল, সেইটো মই নাজানো। সেই কাৰণে মোৰ কৃত্তি এই নৈবোৰৰ পানী বৰ পবিত্ৰ। চৰ্মমতী পত্ৰৰ ভেজৰে বাঙলী হৈ পৰিছিল। শোন আৰু গঙ্গাই সম্ৰাট সকলৰ মহত্বাকাজী ভেজ আশ্বাস্য কৰিছিল। এই নৈবোৰেও যদি এনেকুৱা কৰিছে, তাত

আচৰিত কি ? কিন্তু যেতিয়ালৈকে মই এই বিষয়ে অনভিজ্ঞ হৈ আছোঁ, তেতিয়ালৈকে মই তেওঁলোকক পৱিত্ৰ বুলি ভাবিমই ।

এই নৈবোৰৰ পাবত নিশ্চয় কোনো সাধুৰে তপস্যা কৰিছিল, আৰু কৃতজ্ঞতাৰ সৈতে ইয়াৰ স্তোত্ৰ গাইছিল । এই সন্মুখত মোৰ কোনো ধাৰণা নাই । তথাপি মই নিজক ভাবতবাসী বুলি কওঁ ।

* * * *

এইবাৰ মই ফ্ৰগলৈ গৈছিলোঁ, আৰু তেতিয়া শিৱনাথ নৈৰ লগত মোৰ অলপ চিনাকি হৈছিল । তেওঁ গোণ্ড, ভীল আদি পৰ্বতীয়া জাতিবোৰৰ মাতৃ । গোটেই ছত্ৰিছগঢ়ৰ তেঁৱেই ধাত্ৰী । তেওঁৰ কৰুণ কাহিনীয়ে * মানুহক শোকাভূৰ কৰে । পুণ্য সলিলা নৈৰ কাহিনী আনো এনেকুৱা হয় ? কিন্তু বেচাৰী নৈয়ে কি কৰিব ? বিজয়ী আৰ্থাই যদি তেওঁৰ কাহিনীক ৰূপ দিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে তাত আনন্দ উল্লাসৰ তত্ত্ব পোৱা গ'লহেঁতেন । এইখন যে পৰাজিত, দলিত আৰু বিপদগ্ৰস্ত জনজাতি সকলৰ দুঃখৰ কাহিনী বহন কৰি বৈ আছে । সেই কাৰণে তেওঁৰ কাহিনীও এনেকুৱা দুঃখেৰে ভৰা ।

কলিকতাৰ পথত বাবে বাবে মই শিৱনাথক লগ পাইছোঁ আৰু তেওঁ কৈছে : “বজাসকল আৰু সাধুসকলৰ ইতিহাস শুনি তুমি সন্তুষ্ট নহবা । বিজেতা আৰু সম্ৰাটৰ ইতিহাসৰপৰা তুমি মানৱ হৃদয়ক বুজিব নোৱাৰা । ব্ৰাহ্মণ আৰু শ্ৰমণ (বুদ্ধ সন্ন্যাসী), মোল্লা আৰু মিচনেৰী আদি কোনেও যাৰ দুঃখৰ কাহিনী নাজানে মই তোমাক তেনেকুৱা পৰ্বতীয়া মানুহৰ দুঃখ হৃদশা অধ্যয়ন কৰাৰ দীক্ষা দিম । তোমাৰ ভিতৰত এই দীক্ষা লব পৰা সাহস আছেনে ? ”

ভাৰতবৰ্ষৰ মুক জনতাক বাচাল কৰিবৰ উদ্দেশ্যেই মই হিন্দী ভাষা প্ৰচাৰ কৰি আছোঁ । এই কামৰ প্ৰসঙ্গত এতিয়া মই পুনৰাবৰা ঘূৰি আহি এইবাৰ বামগড়লৈ যাবলৈ ওলাইছোঁ । সেই কংগ্ৰেছলৈ সকলো প্ৰান্তৰে মানুহ আহিব । গান্ধীজীৰ আগ্ৰহৰ কাৰণেই এতিয়া কংগ্ৰেছ অধিবেশন গাঁৱত হবলৈ ধৰিছে । এই সকলোবোৰ ঠিকেই হৈছে, কিন্তু এই পৰ্বতীয়া

* দুদ্দৈৱী নিবন্থ চাওক ।

মানুহবোৰ জানো বামগড়লৈ আহিব ? সম্ভৱ বিহাৰৰ চাওঁতাল, আৰু হো
জাতিও আহিব পাৰে। কিন্তু কব নোৱাৰো, এই শিবনাথৰ পুত্ৰ আহে
নে নাহে।

* * * *

আজি বাতিপুৰাৰ পৰা মই বহুত নৈ দেখিলোঁ। দীঘল, বহল, শিলেৰে
আৰু বোকাৰে ভৰা নৈয়ো দেখিবলৈ পালোঁ। যাৰ পাৰত এজোপাও গছ
নাই, তেনেকুৱা নৈয়ো চালোঁ। যাৰ দাঁতিত গছবোৰ চুৰ্গৰ দৰে থিয় হৈ
আছে, তেনেকুৱা নৈয়ো দেখিলোঁ। বগা বগা বগলীবোৰে নৈৰ বোকাত
নিজৰ ঠেঙৰ চিন খেঁ গৈছে। কিন্তু এই চৰণ লিপিত মই কোনো ইতিহাস
বিচাৰি নাপালোঁ আৰু কোনো সাধুও মুণ্ডনিলোঁ।

নৈয়ে আশাৰ সৈতে লিখি যায় আৰু নিবাশাৰে নিজৰ কথা লিপি মচি
পেলায়। তাৰ পাছত নতুন লিগিয়ে পাঠকৰ বা লেখকৰ কাৰণে বাট চাই
থাকে।

আমি কাৰসুন্দা কেঁচনলৈ আহিছোঁ। এনেতে এটা লক কেঁচন ওচৰ
চাপিল। আমি এই বাটৰ তলেদি বৈ যোৱা এখন সুন্দৰ নৈ দেখিলোঁ।
সকলো নৈয়েই সুন্দৰ হয়, কিন্তু এইখন নৈত অসাধাৰণ সুন্দৰ ৰূপৰ সৃষ্টি
কৰিব পৰা কলা আছিল। পানীৰ সোতত পকনীয়াৰ জন্ম হব পায়, শেলুৱৈৰ
কাৰণে পানীৰো এটা বেলেগ ৰূপ হব পায়, ওপৰৰ পৰা এই সকলোবোৰ
দেখি মোৰ বৰীন্দ্রনাথৰ ছবি মনত পৰিল। এই ৰূপে নীৰৱে মোৰ অন্তৰ
জুৰি বহিল আৰু চিৰ দিনৰ কাৰণে তাত নিজৰ ছাপ বহুৱাই দি গ'ল।
এয়েই হৈছে প্ৰকৃত কলা।

কিন্তু এই নৈৰ নাম কি ? পৰিচয় আছে, অথচ নেপাঠ ; এইটো
কিয়ান আচৰিত কথা ? এনেকুৱাতে ঈব কেঁচন পালোঁহি। আমি আন
মানুহক সুধিলোঁ যে এই নৈৰ নাম কি ? তেওঁলোকে কলে—“ঈব”,
নৈৰ নামৰপৰাই কেঁচনৰ নাম হৈছে। “ভেতিয়াহলে ইয়াৰ ভিতৰত
যে কোনো সামঞ্জস্য আছে সেইটো কোনে কব ? কিন্তু মনত এটা
সন্দেহ উপস্থিত হ'ল। ইয়াত ভেডেন নামৰ এখন নৈ ঈবৰ লগত
মিলিছেহি। কেঁচনটো ভেডেনৰ পাৰতে। ঈব অলপ ডাঙৰ। সেই

কাৰণে ভেডেনৰ প্ৰতি অলপ অগ্ৰায় কৰি এই ঠেচনৰ নাম ঈব বখা হৈছে। ভেডেনো বৰ সাধাৰণ নৈ নহয়। এওঁ বখেট বহল। বহুত দূৰবৰণা আহিছে। কিন্তু তেওঁ কোনো বকমৰ অহঙ্কাৰ নকৰি নিজৰ পানী ঈবক সঁপি দিছে আৰু নিজৰ নামৰ আগ্ৰহ ত্যাগ কৰিছে। মই ঈবক সুধিলো—“চা, উদাৰতাত এই ভেডেন তোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ।” ঈবে অলপ মিচিকিয়াই হাঁহি কলে—“সেইবোৰ কথা তোমালোকৰ নিচিনা মানুহেহে বুজা। ভেডেনে নিজৰ নাম ত্যাগ কৰি তেওঁৰ পানী মোক সঁপি দিছে। এই উদাৰতাৰ প্ৰশংসা কৰাৰ সলনি তেওঁৰ পৰা সমৰ্পণৰ দীক্ষা লৈ মই তেওঁৰ নিচিনা হবহে খোজে।” চোৱা, তেওঁৰ পানী আৰু মোৰ পানী গোটাই লৈ মহা-নদীক চাবৰ কাৰণে মই সত্বলপুৰলৈ যাম। তাত ময়ো নিজৰ নাম ত্যাগ কৰিম। এইদৰে ক্ৰমান্বয়ে নিজৰ নিজৰ নাম ৰূপৰ মোহ ত্যাগ কৰিছে আমি সকলোৱে মহানদীৰ মহত্ব লাভ কৰিছোঁ আৰু সিয়ো সাগৰক সমৰ্পণ কৰিবৰ কাৰণে।”

যাওঁতে যাওঁতে ঈবে অনুৰূপ ছন্দৰ এটা শ্লোক গাই শুনাগৈ।

সৰ্বো মহত্বমিচ্ছন্তি কুলং তদবসীদতি।

সৰ্বো যত্র বিনেতাৰঃ বাস্তুং তন্ নাশম্ আপ্নয়াৎ ॥

* * * *

ঈবৰ এই বাণী লৈ মই বামগড় পালোঁহি।

মাৰ্চ—১২৪০ চন।

৪৬। ছুৰ্দ্দৈৱী শিৱনাথ

(যি শিৱনাথ আৰু ঈবৰ প্ৰসঙ্গ আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে সেই লোক কথাৰ সাৰাংশ বেমেতৰা ক্ৰগত লিখিত তলৰ চিঠিত পোৱা যাব।)

কালি আৰু আজি শিৱনাথ নৈ দৰ্শন কৰিলোঁ। এনেয়েভো কলিকতালৈ আহোঁতে যাওঁতে দুই এবাৰ শিৱনাথ পাৰ হৈছোঁ। ইয়াত ডাঙৰ, ওখ দলঙৰপৰা শিৱনাথক বৈ যোৱা দেখা যায়। কালি গধূলি যেতিয়া

বালোবৰপৰা উলটি আহিলোঁ, তেতিয়া শিৱনাথৰ পাৰত ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। বৰ্ষা ঋতু আহি পৰিল। তথাপি এতিয়াও নৈত পানী হোৱা নাই। পৰিণাম ৰূপে শিৱনাথক কোনো বিবহিলীৰ নিচিনা বিবহাতুৰ বেন দেখা গৈছিল।

যি নৈ শাওন, ভাদ্ৰ মাহত নিজৰ দুই কূল পাৰ কৰি বহুত দূৰলৈ ব্যাপ্ত হৈ যায়, সেই নৈক এইদৰে নিজৰ পটৰ ভিতৰত অজগৰৰ নিচিনাকৈ এটা চুকত পৰি থকা দেখিলেনো বাক কৰি মনত বিঘাদ নোপজাকৈ থাকিব ?

ফাগুন মাহতকৈ মই শিৱনাথৰ সন্মুখে সুধিছিলোঁ—“এই নৈখন ক’বপৰা আহিছে ? কিমান দীঘল ? পাছত গৈ গৈ ক’ত পৰিছে ?” কিন্তু কোনেও মোক সঠিক উত্তৰ দিব পৰা নাছিল। এই নৈৰ মাহাস্মাৰ বৰ্ণনা পুৰাণৰ কোনো ঠাইত আছে নেকি ? ইয়াৰ সন্মুখে কোনো লোক-গীতি প্ৰচলিত আছে নেকি ? কোনো কিম্বদন্তি শুনা যায়নেকি ? এটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰতো কোনেও হয় বুলি নকলে। নৈৰ সন্মুখে জানিনো কি হ’ব ? প্ৰত্যেক দিনে বাতিপুৰা আমি তেওঁৰ সেৱা লওঁহক, আমাৰ জীৱনৰ লগত ইয়াতকৈ অধিক আৰু কি সম্বন্ধ আছে ? শেষত মই ফাগু অঞ্চলৰ গেজেটিয়ৰ অনালোঁ। সি ওপৰৰ সাধাৰণ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰতো দিলেই, ইয়াৰ উপৰি শিৱনাথৰ সন্মুখে এক লোক-কথাও শুনাগৈছে। এই কথাৰ আৰম্ভণি মই ইয়াত নিজৰ ভাষাৰে জনাব খুজিছোঁ।

শিৱা নামৰ এজনী গোশু জাতিৰ ছোৱালী আছিল। হাবিত থকা গোশু জাতিৰ ছোৱালী হোৱা সত্ত্বেও তাই সংস্কাৰী আৰু বসিক আছিল। তাইক গোশু জাতিৰে এটা লবাই ভাল পালে। কিন্তু লবটোৰ ভিতৰত ছোৱালীৰ হৃদয় জন্ম কৰিব পাৰে, তেনেকুৱা কোনো গুণ নাছিল। সি ডাৰি-ছকি দি মানুহৰপৰা কাম আদায় কৰাৰ বাহিৰে আন একো নাজানিছিল। সি দিনে বাতিয়ে শিৱাৰ চিন্তাত ব্যাপ্ত আছিল আৰু তাইক পাৰলৈ কোনো পথ নেদেখি মনে মনে বৰ হুঃখিত হৈ পৰিছিল। শেষত সি নিজৰ জাতিৰ প্ৰথা অনুসৰি সুযোগ পাই শিৱাক হৰণ কৰিলে আৰু বান্ধুস-পদ্ধতিৰে তাইক বিয়া কৰালে।

বিবাহ-বিধি সম্পূর্ণ কৰা তাৰ কাৰণে বিমান সহজ আছিল, শিৱাক নিজৰ কবি লোৱা সিমান সহজ নাছিল।

শিৱাৰ নিচিনা সংস্কাৰী আৰু ভাবুক ছোৱালীয়েনো বাক তাৰ ফালে কিয় চাব আৰু এই নীৰস মূৰ্খ লৰাইনো তাইৰ কি মোল বুজিব? সি শিৱাৰ ওপৰত গিৰিয়েকৰ আদেশ চলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে আৰু তাই নিজক অবলা বুলি ভাবি ললে। শিৱাৰ কল্প হৃদয়ৰ আগত তাইক হৰণ কৰি অনা যুবক পৰাজিত হ'ল। সি খঙত অলি পকি উঠিল। নিজৰ শৰীৰক মূলাবান বুলি বুজা মাহুহেনো হৃদয় আৰু আত্মাৰ কথা কি বুজিব? শেষত সি শিৱাক মাৰি পেলালে আৰু তাইক টুকুৰা টুকুৰ কৰি কাটি এটা দ উপত্যাকাত পেলাই দিলে ॥

য'ত শিৱাৰ শব্দ পৰিল লগে লগে তাতে এখন নৈ বৈ গ'ল। সেয়ে হৈছে—আমাৰ এই শিবনাথ। যি আগত গৈ নিজৰ পানী মহানদীক সঁপি দিছে। আজি বাতিপুৰা আমি বেমেতৰালৈ যাবলৈ ওলালোঁ। বাটতে এটা দুৰ্ঘটনা ঘটিল। আমাৰ মটৰে এখন গৰু গাড়ী খুন্দিয়োলে, এটা গৰুৰ শিং ভাগিল। আমি বলোঁ, আৰু তেওঁলোকক সহায় কৰিবৰ কাৰণে দৌৰি গলোঁ। মই বলধ্ গৰুটোৰ ওলমি ধকা শিং কাটিবলৈ পৰামৰ্শ দিলোঁ। য'ৰপৰা তেজ বৈছিল তাত পেট্রোলের পতি বান্ধিলোঁ। ইয়াৰ গোটেই বায়ুমণ্ডল ককণ তথা বিষম হৈ পৰিল। এনেকুৱা অৱস্থাত আমি দ্বিতীয়বাৰ শিবনাথৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। এই ঠাইত নৈৰ পট বৰ সুন্দৰ। গাঁতি কাষৰৰ শিলবোৰ জামু বৰণীয়া। নৈৰ তলীও বৰ বিতোপন। ইয়াৰ প্ৰতিবিম্ব কাৰাময় যেন লাগিছিল। তথাপি শিৱাৰ ককণ কাহিনীয়ে মোক বাধিত কৰি ভুলিছিল। সেই কাৰণে এই দৰ্শনতো মোৰ অন্তৰত বিবাদৰ ছাঁ বৈ গ'ল।

সম্ভৱ শিবনাথৰ ভাগ্যই এনেকুৱা। শেষত মনৰ দুঃখ লাথৰ কৰিবৰ কাৰণে এই প্ৰবন্ধটো লিখিলোঁ। এতিয়া মনটো অলপ পাতল যেন লাগিছে।

মে' ১৯৪০ চন।

বৰষুণ দি থকা সত্ত্বেও আমি কাসাৰ সৰ্বোদয় কেন্দ্ৰ চাবলৈ গৈছিলোঁ।
তালৈ যাবৰ কাৰণে এইটো সময় ভাল নহয় যদিও আমি গলোঁ। বাৰিষাৰ
সময়ত সৰু সৰু নৈবোৰ আলিবাটৰ ওপৰেদি বৰলৈ ধৰে। পানী বাঢ়ি
গলে মটৰ বাছবোৰ ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা বৈ থাকিব লাগে। আমি ভাবিলোঁ
—আমাৰ সৰ্বোদয় সেৱকসকলে আমাৰ জন-জাতি ভাইসকলৰ মাজত
কেনেকৈ কাম কৰিছে এইটোৱেই চাবৰ সময়।

ভাৰতৰ পশ্চিম পাৰৰ এখন ঠাইৰ লগত মোৰ ঘনিষ্ঠ পৰিচয় আছে।
বম্বেৰ উত্তৰ ফালে প্ৰায় এশ মাইল দূৰত বোম্বী খোলবড নামৰ ঠাই
আছে। সেই ঠাইত মই কেইবামাহো আছিলোঁ আৰু তাৰ সাগৰৰ
চৌৰ লগত সদায় খেলিছিলোঁ। † সেই সময়ত জোৱাৰ ভাটাৰ কাৰণে
সাগৰৰ পানী প্ৰায় ডেৰ মাইল পিছুৱাই যায় আৰু গোটেই সাগৰৰ পাৰ
সেমেকা টেনিচ কৰ্টৰ নিচিনা হৈ পৰে। আমি পাঁচ দহজন মান
মানুহে এই সেমেকা ধূলিৰ পথাৰেদি সাগৰৰ চৌ খেদি খেদি আছিলোঁ।
যেতিয়া জোৱাৰ আহে, তেতিয়া পানীৰ চৌবোৰে আমাৰ পাছ লয় আৰু
আমি পাৰৰ পিনে লৰি আহোঁ। পানীৰ চৌৰে আমাক আক্ৰমণ কৰিলে
আমি নিজৰ প্ৰাণ লৈ পাৰলৈ পলাওঁ, এই খেমালি বৰ আমোদজনক
আছিল। চাওঁতে চাওঁতেই গোটেইখন মুকলি পথাৰে ডাঙৰ সৰোবৰৰ
ৰূপ ধাৰণ কৰে আৰু বতাহে পানীৰ লগত খেমালি কৰিবলৈ ধৰে।
এনেকুৱা থাকুৱা পানী আৰু বালিতো এঠাইত ‘তবৰড’ (সিঁচু জাতীয় গছ)
গছ গজি আছিল। তাৰ কোঁহপাত দেখি মই কৈছিলোঁ যে—“এই গছবোৰ
আগলৈ বৰ সুন্দৰ হব।” এই বিশাল সৰোবৰৰ পৰাবত উদাবৰণ *
প্ৰজাৰ বৰ ডাঙৰ সৃষ্টি আছে। তাত নানা ধৰণৰ শৰ্ম্ম, কেকোৰা, আৰু

† এই ঠাইৰ বৰ্ণনা মই মোৰ ‘মকলুসি বা সৰোবৰ’ নামৰ প্ৰবন্ধত বিস্তৃত ভাৱে কৰিছোঁ।

* বাতাবৰণ—পৃথিৱীৰ গোলাকৃতিক আবৰি থকা বতাহ বা বায়ুমণ্ডল।

উদাবৰণ—পৃথিৱীক আবৰি থকা পানীক আবৰণ। উৎ=পানী।

সক-ডাঙৰ প্ৰাণী থাকে। সাগৰৰ পাৰত সিহঁতৰ হাড়বোৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বেতিয়া বহি বোৰডীত থাকিবলৈ গৈছিলো, তেতিয়া তাত মাত্ৰ এটাহে ভাল হাইস্কুল আছিল। বৰ্তমান তাত আক এটা ভাল ডাঙৰ শিক্ষাকেন্দ্ৰ হৈছে। এতিয়া তাত বাল-শিক্ষা, প্ৰোট-শিক্ষা, বুনিসাদী-শিক্ষা, জন-জাতিৰ শিক্ষা, অধ্যাপনা কেন্দ্ৰ আদি অনেক অনুষ্ঠান স্থাপন কৰা হৈছে। এতিয়াতো বোৰডী বাৰ্জনৈতিক জাগৃতি, শিক্ষা-বিভবণ আৰু সমাজ-সেৱাৰ এক প্ৰধান কেন্দ্ৰ হৈ পৰিছে।

এবাৰ বোৰডীৰ দক্ষিণ ফালে চীয়া নীলৈ গৈছিলো। তাৰ শিল্পীবোৰ পাঁচ (ঠা) সজা কলাত গোটেই ডাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত অদ্বিতীয় বুলি কোৱা হয়। তাৰ আয়নাৰ চুড়িও বৰ বিখ্যাত।

এইবাৰ চীয়া নী আৰু বোৰডীৰ মাজৰ ডহানুয়েদি আছিলোঁ। এইখন ঠায়ে সাগৰৰ পাৰত। তাৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যও বোৰডীতকৈ কম সুন্দৰ নহয়।

বহুত বছৰৰ আগতে ইৰাণৰপৰা অহা কিছুমান ইৰানী পৰিয়ালৰ ইয়াত বাস। তেওঁলোকে নিজৰ ঘৰত ইৰানী ভাষা কয়। এতিয়া তেওঁলোক প্ৰাচীন কালৰ পৰা বসবাস কৰি থকা পাৰ্চী মানুহবিলাকৰ লগত অলপ সান্নিধ্যলি হৈ পৰিছে। এওঁলোকে মাৰাঠী আৰু গুজৰাটী সুন্দৰকৈ কৰ পাৰে। এই ইৰানীসকলৰ বাগিচা আৰু বাৰী বিশেষভাৱে চাব লগীয়া। এওঁলোকে খেতিৰ বৈজ্ঞানিক অনুভৱেৰে আৰু পৰিশ্ৰমৰ যোগে লাখ লাখ টকা ঘটিছে। আমাৰ দেশত থাকি এওঁলোকে এই দেশৰ আমদানি বঢ়াইছে আৰু ইয়াৰ কৃষকসকলক সকলোতকৈ ভাল ভৌতিক শিক্ষা দিছে। এওঁলোক আমাৰ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ।

*

*

*

ডহানুৰপৰা যোল মাইল বাট পাৰ হৈ আমি কাসালৈ গলোঁ। মোৰ এজন পুৰণা ছাত্ৰ শ্ৰীমুকলী শ্বৰ ঘাটে চৈধ্যো-পোন্ধৰ বছৰ মানৰ পৰা গ্ৰাম-সেৱাৰ কাম কৰি আহিছে। এই বছৰ তেওঁ আৰু তেওঁৰ সুযোগ্য পত্নীয়ে কাসাৰ কেন্দ্ৰ চলোৱাৰ ভাৱ লৈছে আৰু চাওঁতে চাওঁতেই ইয়াৰ সাংস্কৃতিক

বায়ুমণ্ডল সযুহু কৰি ভুলিছে। এই কাম আচাৰ্য্য শ্ৰীশঙ্কৰ বাও ভোসেৰ্ প্ৰেৰণাতে চলি আছে।

ডহাম্বৰ পৰা কালালৈ যাওঁতে বাটত এটা বৰ ওখ পৰ্বত শিখৰ দেখা যায়। শিখৰৰ আকাৰলৈ চাই এই পৰ্বতক ঋতু-শৃঙ্গ বুলি কোৱা উচিত। অনুসন্ধান কৰাৰ পাছত বুজিব পাৰিলে যে এই শিখৰৰ শিল বৰ টান নহয়। শিলত ধৰি যদি কোনোবা ওপৰলৈ উঠিব খোজে, তেতিয়াহলে সেই শিল টুকুৰা টুকুৰ হৈ ভাগি হাতত বৈ যায়। মোৰ ভয় হয়, হয়তো এহেজাৰ হেহেজাৰ বছৰৰ ভিতৰতে এই গোটেই শৃঙ্গ, বতাহ, পানী আৰু ব'দত খহি পৰিব আৰু পৰ্বতৰ উচ্চতা একেবাৰে কম হৈ যাব। এই পৰ্বতৰ শিখৰৰ ওপৰত মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰ আছে। কোৱা হয় যে মহালক্ষ্মীক দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে কোনো অন্তঃসত্ত্বা স্ত্ৰী ওপৰলৈ গৈ ভাগৰি পৰিছিল। মহালক্ষ্মীয়ে ঋগ্নত আহি পূজাৰীক কলে যে মোৰ ভক্তৰ এনেকুৱা কষ্ট মই সহ্য কৰিব নোৱাৰোঁ। মোক তললৈ লৈ বলা। এতিয়া সেই পৰ্বতৰ নামনিত মহালক্ষ্মীৰ দ্বিতীয় মন্দিৰ সজা হৈছে।

কাসাৰ গুচবেদি এখন সুন্দৰ নৈ বৈ গৈছে—যাৰ নাম সূৰ্য্য। এই নৈৰ সন্ধিক্ষেত্ৰ এক লোক কথা আছে।

যেতিয়া পাণ্ডৱসকল এই পথেদি তীৰ্থযাত্ৰা কৰিবলৈ গৈছিল, তেতিয়া ভীষ্ম ইচ্ছা হ'ল যে তেওঁ স্থানীয় দেৱী শ্ৰীমহালক্ষ্মীক বিয়া কৰায়। মহালক্ষ্মীক সোধাৰ পাছত তেওঁ কলে যে কেই যোজনমানৰ আতৰত যিখন সূৰ্য্য নৈ বৈ গৈছে, যদি তুমি তাৰ প্ৰবাহ ঘূৰাই মোৰ এই পৰ্বতৰ ভৰি ঘূৰাব পাৰা, তেতিয়াহলে তুমি মোক বিয়া কৰাব পাৰিবা। এইটো সৰ্ত্ত আছিল যে এই সকলো কাম এৰাতিৰ ভিতৰতে হব লাগিব। যদি বাতিপুৰা কুকুৰাই ডাক দিয়ে, আৰু তোমাৰ কাম পূৰা নহয়, তেতিয়া হলে মোৰ লগত তোমাৰ বিয়া হব নোৱাৰে। ভীষ্মে প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। তেওঁ ডাঙৰ ডাঙৰ শিলেৰে সৈতে নৈৰ প্ৰবাহ বন্ধ কৰি দিলে। মাত্ৰ অলপ কাম বাকী আছিল। তাৰ কাৰণে শিল নোপোৱাৰ কাৰণে তেওঁ নিজৰ পিঠিকে তাত লগাই দিলে। এতিয়া আৰু কবলৈ আছে কি? নৈৰ পানী বাঢ়িবলৈ ধৰিলে আৰু লাহে লাহে মহালক্ষ্মীৰ পৰ্বতৰ ফালে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে।

মহালক্ষ্মী সন্তুষ্ট হৈ পৰিল। এতিয়া তেওঁ ভুলত মনুষ্যক বিয়া কৰাব লাগিব ? দেৱতাৰ ভিতৰত বৰ কুটনীতি থাকে। যেতিয়া পৰাজয়ৰ সময় আহে, তেতিয়া তেওঁলোকে কিবা এটা নহয় কিবা এটা বাট উলিয়াই লয়।

ইফালে ভীমে মথাউৰিৰ শিলৰ মাজত পিঠি লগাই পানী কেতিয়াকৈ পাহাৰৰ তল পাৰগৈ তাকে চাই আছিল। এনেতে মহালক্ষ্মীয়ে কুকুৰাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে আৰু বাতি পুৰণ্ডাৰ আগতে 'লক্ষাপুৰ ক'ত' বুলি ডাক দিলে। বেচেৰা সবল ভীম নিৰাশ হৈ পৰিল, তেওঁ ঠিক সময়ৰ ভিতৰত নিজৰ প্ৰতিজ্ঞা পূৰা কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ থিয় হ'ল। ঠেক বাটেদিয়েই বাটি যোৱা পানী জোৰেৰে বৰলৈ ধৰিলে আৰু এই পানীৰ লগতে ভীমৰ আকাজকাও উটি গ'ল।

এইদৰেই ধূৰ্ত দেৱতা আৰু বলবান অসুৰৰ কাক্সিয়াৰ কাহিনী অসংখ্য লোক-কথা আৰু পুৰাণত পোৱা যায়।

, আমি ভালেমান সেউজীয়া সেউজীয়া খেতি পাৰ হৈ সূৰ্য্যৰ পাৰ পালোঁহি। বাৰিষাৰ সময় আছিল। পানীও খুব বাঢ়ি আছিল আৰু ভীম-বান্ধৰ মূৰৰ পৰা তললৈ জপিয়াই পৰিছিল। এই দৃশ্য বৰ মনোৰম আছিল। য'ত পানী জোৰেৰে বৈছিল তাত আমি আমাৰ কল্পনাৰ ভীমক বহি থকা দেখিছিলোঁ। আমি তেওঁক সেৱা জনালোঁ। তেওঁ বিবাদেৰে নিজৰ মূৰ জোকাৰিলে আৰু আকৌ ধ্যানমগ্ন হৈ পৰিল।

আমি কালালৈ উলটি আহিলোঁ। তাৰ কাম চালোঁ। জন-জীৱনক প্ৰকাশ কৰা প্ৰদৰ্শনী দেখিলোঁ। জা-জলপান খাই লৈ তাৰ মানুহবোৰৰ লগত কথাবাতী পাতি আকৌ বাহত উঠি মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰ চাবলৈ গলোঁ। বাটত জন-জাতিৰ জুপুৰী আৰু তেওঁলোকৰ খেতি চালোঁ। এই জাতি যে পিচ পৰি আছে তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু তেওঁলোকে জীৱনৰ আনন্দ হেৰুওৱা নাই। পাহাৰৰ নামনিত এক বয়সীয়া ঠাইত মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰ দূৰ-দূৰণিত দেৱীৰ শুক্ল বিয়পি আছে। বছৰি ইয়াত এখন বৰ ডাঙৰ মেলা হয়। চাওঁতে চাওঁতে এক লাখ মানুহ হৈ যায়। এনেকুৱা যাত্ৰী থাকিবৰ কাৰণে কেইজনমান মানুহে এতিয়া ইয়াত এটা ভাল ধৰ্মশালা লজাই দিছে। মই গৈ সেইটো চালোঁ। মাৰ্বল পাথৰৰ ওপৰত দাতা

সকলৰ নাম খোদাই কৰা আছে। নাম প্ৰতি মই বৰ আচৰিত হৈ গলোঁ। এই সকলোবোৰ নাম আফ্ৰিকাৰ দক্ষিণ ৰোডেচিয়াত বাস কৰা গুজৰাটী ধোৰাৰ। কোনোবাই এশ চিলিং দিছে, কোনোবাই এহেজাৰ চিলিং দিছে। ক'ত দক্ষিণ ৰোডেচিয়া, ক'ত গুজৰাট আৰু ক'ত আছে থানা জিলাৰ মাৰাষ্ট্ৰি বিশ্ৰাম-গৃহ।

চৰকাৰৰ সহায়ত এতিয়া এই জন-জাতি যুৱক-সকলে উৎসাহেৰে সৈতে নতুন নতুন কথা শিকিছে আৰু নিজৰ জাতিৰ উদ্ধাৰৰ কথা চিন্তা কৰিছে। মই তেওঁলোকক কলোঁ—“তোমালোক ইমান পিচ পৰি আছা যে এতিয়া তোমালোকে নিজৰ জাতিৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে যত্ন কৰিব লাগে। কিন্তু মইতো সেইটো দিন চাব খুজিছোঁ, যিদিনা তোমালোকে কেৱল নিজৰ জাতিৰ কাৰণে নহয় বৰং গোটেই ভাৰতবৰ্ষৰ উদ্ধাৰৰ কথা ভাবিবলৈ শিকিব। কেৱল নিজৰ জাতিৰে নহয়, গোটেই দেশৰ নেতা হব পাৰিব। যি কেৱল নিজৰ জাতিৰ কথাকে ভাবে তেওঁ কেতিয়াও আগ বাঢ়িব নোৱাৰে। যি গোটেই পৃথিৱীৰ কথা ভাবে, গোটেই পৃথিৱীৰ সেৱা কৰে, তেৱেঁইহে নিজৰ আৰু নিজৰ জাতিৰ প্ৰকৃত উন্নতি কৰিব পাৰে।”

মই নিজৰ মনত প্ৰশ্ন কৰিলোঁ—“যদি এওঁলোকৰ মাজত ভীষ্ম নিচিনা শক্তি হয় আৰু ইয়াৰ ওচৰৰ সৰ্বগ আৰু পৰিষ্কাৰ পৰিচ্ছন্ন হৈ থকা মানুহ-বোৰৰ মহালক্ষ্মীৰ নিচিনা টেঙ্গৰামি আছি পৰে, তেতিয়াহলে তাৰ পৰিণাম কি হব? তেতিয়াহলে কেৱল পানীৰ সূৰ্য্য নৈয়েই নবব।” কলিযুগৰ মাহাত্ম্য বুজি নহয়, কিন্তু সত্যযুগৰ স্থাপনৰ কাৰণেই আমি এই জন-জাতিক সম্পূৰ্ণভাৱে নিজৰ মাজত সুমাই লব লাগে। পুনৰ চাৰিটা বৰ্ণৰ স্থাপনৰ কথা আৰু জন-জাতিৰ ‘উদ্ধাৰৰ’ পৰোপকাৰী ভাষা এতিয়া আমি এৰা উচিত। এওঁলোকৰ মাজত আৰু আমাৰ মাজত কোনো ভেদাভেদ থকা উচিত নহয়।

চেপ্তেম্বৰ—১৯৫১ চন।

মই এবাৰ কলিকতাৰ পৰা বার্কালৈ গৈছিলোঁ। সেইদিনা গাড়ীত বাতি গাত একো কাপোৰকানি নোলোৱাকৈ শুলোঁ। সেই সময়ত যদিও কাপোৰ লোৱাৰ প্ৰয়োজন নাছিল, তথাপি লোৱা হলেও গৰম নালাগিলহেঁতেন। বাতিপুৰা চৈচা বতাহ মৰাত অলপ জাৰ যেন লাগিল আৰু গাত কাপোৰ নোলোৱাৰ কাৰণে অলপ অসুবিধা হ'ল। কিন্তু তেতিয়া আৰু তাত একো উপায় নাছিল। তাৰ সকলোবাৰ দৃশ্য মনোমোহা আছিল যদিও কঁৱলীৰ কাৰণে তেতিয়াও একেবাৰে স্পষ্ট হোৱা নাছিল।

এনেতে এখন নৈ পালোঁহি। দলঙৰ দুয়ো পাৰে তাৰ ধাৰাবোৰ অসংখ্য শাখাত বিভক্ত হৈ আছিল। প্ৰত্যেক নৈৰ ক্ষেত্ৰত এনেকুৱাই হয়। কিন্তু ইয়াত এইটো স্পষ্ট কৰি দেখা গৈছে যে এই নৈয়ে কিবা বিশেষ সৌন্দৰ্য্য উপলব্ধি কৰিছে। ক্ষীণ অন্ধকাৰত বাতিপুৰাৰ আকাশে এইটো টিক কৰিব পৰা নাছিল যে পানীক ৰূপৰ বৰণত পৰিণত কৰিব নে নাই প্ৰাচীন কালত জিলিকি থকা লোহাৰ আইনাৰ বৰণত—।

আমি দলঙৰ মাৰ্জলৈ আহিলোঁ। মই প্ৰবাহৰ সৌন্দৰ্য্য একেমনে চাবলৈ ধৰিলোঁ। এই সময়ত এনেকুৱা লাগিছিল যেন কোনোবাই পানীৰ ওপৰত বগা বঙহে ছটিয়াই দিছে। আৰু লাহে লাহে তাৰ অববী† ভৈয়াৰ হৈ গৈছে। এই ৰূপ দেখি মই বৰ সুখী হলোঁ। আজিকালি দিল্লীত জামিখা মিলিয়াৰ সৰু লৰা-ছোৱালীয়ে কাগজত অববীৰ ছবি অঁকা দেখিছে। মোৰ এই প্ৰাকৃতিক বৰণবোৰ দেখিলে বৰ ভাল লাগে। এই নৈৰ নাম কি? কোনে কব? মই ভাবিলোঁ যদি নাম নাপাওঁ, তেতিয়াহলে মই ইয়াক অববী নদী বুলিম।

যিখন নৈ পাৰ হৈ আহিলোঁ, তেওঁ ক'ব পৰা আহিছে, সেইটো জানিবলৈ মোৰ বৰ উৎকণ্ঠা হ'ল। কাৰণ ইয়াৰ পাছতে দুই এটা ঘোঁৰা ওলোৱা

† কিতাপৰ বেটুপাতৰ ওপৰত বা কিতাপৰ ভিতৰত নি বৰ্জীণ কাগজে লগোৱা হয়, আৰু ইংৰাজীত তাক marble paper বুলি কয়, তাৰ দ্বন্দী শব্দ হৈছে 'অববী'।

চিনি দেখা গ'ল আৰু ওচৰৰ গাঁৱত বিজুলী চাকিৰ পোহৰো দেখা গৈছিল। 'বেলৰে টাইম টেবুল' চাই মই নিজকে কলোঁ—“এতিয়া পাঁচ বাজিছে। আমি এতিয়া কি পাইছোঁহি?” অলপ সময় চোৱাৰ পাছত মই এওঁক চিনিব পাৰিলোঁ আৰু হঠাতে মই আনন্দত কৈ উঠিলোঁ—“বাহ। এইখন যে আমাৰ ঈব। বামগটলৈ যাওঁতে ই আমাক কিমান সুন্দৰ ছবি দেখুৱাইছিল।” মই তেওঁক কৃতজ্ঞতাৰ অঞ্জলিও বাচিছিলোঁ। ঈবক মই কেনেকৈ নিচিনিম? অববীৰ এই কলা কুশলতা জানো সকলো নৈত থাকিব পাৰে?

তেতিয়াহলে এই ঈব নৈয়ে ক'ৰ পাঠশালাৰ পৰা অববীৰ এই কলা শিকিছে? হয়তো পৃথিৱীয়ে সকলোতকৈ আগতে ইয়াৰ পৰাই অববী-কলা শিকিছিল।

মে' ১৯৪১ চন।

৪৯। তেজুল্লা আৰু মুখা

আজি মই এক অপ্রত্যাশিত আৰু অসাধাৰণ আনন্দ অনুভৱ কৰিলোঁ।

আমি বাৰ্জাৰ পৰা ফ্ৰগলৈ আহিছিলোঁ। ওচৰৰ দুখন গাঁৱত বান্ধীয়া গ্ৰাম-শিক্ষা (বেচিক এডুকেচন) আৰম্ভ কৰিবৰ কাৰণে—শিক্ষক তৈয়াৰ কৰা এটা প্রতিষ্ঠান উদ্ঘাটন কৰিবৰ বাবে বাতিপুৰা চাৰি বজাত ফ্ৰগ পালোঁহি। গা-পা ধুই জা-জলপান খালোঁ আৰু বালোড়লৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ।

বালোড় ফ্ৰগৰপৰা ৩৭ মাইল দক্ষিণত। পোন বাট আছিল। যেন বচিৰে জুৰিছে সজা হৈছে। এনেকুৱা পোন বাটত দৌবিলে মানুহৰ মনত আনন্দৰ লগে লগে আগ্ৰহো বাঢ়ি যায়। আমি বালোড়ৰ ওচৰ পোৱাৰ লগে লগেই কোনোবাই কলে যে ইয়াৰ ওচৰতে তেজুল্লা বান্ধ আৰু কেনেল আছে, স্থানীয় মানুহৰ চকুত সাধাৰণ বস্তুও বৰ মহত্বপূৰ্ণ হৈ পৰে। যেতিয়া তামহৰে কলে—“বক্তৃতাৰ পাছত আমি এই বান্ধ চাবলৈ যাম।

তেতিয়া মই নিকংসাহেবে সৈতে “বাম” বুলি সন্মতি জনালোঁ। তাত
 যে কিবা চাবলগীয়া বস্তু থাকিব পাৰে, সেইটো মই ভাবিবই পৰা নাছিলোঁ।
 কেবল স্থানীয় মানুহৰ উৎসাহতে মই তালৈ গৈছিলোঁ। এই ৩৭ মাইলৰ
 দীঘলীয়া যাত্ৰাপথ একেবাৰে সমান আছিল। গুজৰাটৰ দৰে ইয়াত ক’তো
 চাপ মৰা নাছিল। এনেকুৱা ধৰণৰ সমতলভূমি দেখাৰ পাছত যদি দুই
 এখন নৈ, নলা আৰু মথাউৰি দেখা যায়, তেতিয়াহলে মোৰ মনটো নিশ্চয়
 ভাল লাগিব। সেই ভাবিয়েই মই বাবলৈ মান্তি হলোঁ। যি পুনৰ ‘বন্ধ
 গাৰ্ডেন’ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ভাট নগৰলৈকে অসংখ্য মথাউৰি দেখিছে,
 তেওঁৰ কৌতূহল ইমান সৰুজ্ঞে জাগ্ৰত হ’ব নোৱাৰে।

যি বেজয়াডাৰ কৃষ্ণা নৈৰ ধুনীয়া মথাউৰি, গো-কাৰুৰ ওচৰৰ ঘটপ্ৰভাৰ
 বালা-পৰিচিত মথাউৰি, লোনাৱলাৰ চুই তিনিটা আকৰ্ষক মথাউৰি,
 মহীশূৰৰ বৃন্দাবনক পোষণ কৰা বাদচাহী কৃষ্ণ-সাগৰ, দিল্লীৰ ওচৰৰ যমুনাৰ
 ‘বমণীয়া’ ওফলা’ মথাউৰি, নাচিকৰপৰা মটৰৰ বাটেদি পঞ্চাশ মাইল গৈ
 দেখা পোৱা ‘প্ৰবৰা’ নৈৰ স্নানৰ মথাউৰি, আদি এনেকুৱা অসংখ্য জলাশয়
 দেখিছে, তেওঁ সিংহগড়ৰ নামনিৰ ‘খডকবাচলা’ৰ নিচিনা মথাউৰি দেখি
 লম্বুট হওক বা নহওক কিন্তু তেওঁৰ কৌতূহল যথেষ্ট পৰিপক হৈ পৰে।

ভাৰ নগৰৰ ওচৰৰ যোৰ পুখুৰীৰ বৰ্ণনা মই কৰিছোঁ। বেজয়াডাৰ
 কৃষ্ণা নৈক মই প্ৰজ্ঞাঞ্জলি জনাইছোঁ। ইয়াৰ বাহিৰে আৰু আন কাৰো
 বিষয়ে এতিয়ালৈকে লিখিব নোৱাৰাত মই দুঃখিত হৈছোঁ। তথাপি
 আজি যে মই কোনো সুন্দৰ জলবায়িক দৰ্শন কৰিম, সেইটো ভাবিব পৰা
 নাছিলোঁ। ভাষণ, অভিভাষণ আৰু আহাৰ শেষ কৰি আমি তেলুলা
 কেনেল চাবৰ কাৰণে গাড়ীত উঠিলোঁ আৰু মথাউৰিৰ ফালে বেগাই যাবলৈ
 ধৰিলোঁ। মথাউৰিৰ ওপৰেদি মটৰ নিবৰ অনুমতি লবৰ কাৰণে এজন
 মানুহ আগ বাঢ়ি গৈছিল। তেওঁৰ কাৰণে বাট চাবলৈ আমাৰ ধৈৰ্য্য
 নাছিল। অনুমতি পোৱা যাবই এই ভাবি আমি দ্ৰুত গতিৰে আগ
 বাঢ়িলোঁ আৰু মথাউৰিৰ ওচৰ পালোঁহি। মথাউৰিৰ ওপৰলৈ উঠি মই
 স্তম্ভিত হৈ গলোঁ। কিমান বহল আৰু দীঘল এই পানীৰ বিস্তাৰ আৰু
 পানীও কিমান নিৰ্মল ॥ যেন আকাশহে অতিশয় আনন্দত পৰি পৰি

তললৈ নামি আহিছে। আৰু পানীৰ বৰণ ? জাম্বুবলীয়া, নীলা, সুমধিবা, বগা আৰু গোলাপী!! সিও চিৰস্থায়ী নহয়। আকাশত মেঘবোৰ যিমানেই লৰিব লাগিছে পানীৰ বৰণো সিমানেই সলনি হৈ আছে। সৰু সৰু চৌবোৰৰ কাৰণে পানীৰ তৰলতা বৰ সুন্দৰ হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও বিভিন্ন বঙে তাৰ ভিতৰত এক চাকলাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰা জানো সম্ভৱ? যিফালেই চোৱা যায়, সেইফালেই কেবল কাৰাই-কাৰা। কিহৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ মহত্ব বাঢ়িছে, সেই কথা দুয়ো দাঁতিৰ পাবে ভালকৈ জানে। সেই কাৰণে তেওঁলোকে বৰ নম্ৰ হৈ এই জলবায়িক তোৰামোদ কৰিছে। এই মধ্যভূমিৰ বিশেষত্বৰ আৰু এটা কাৰণ আছে। তেন্দুলা আৰু সুখা দুয়ো বায়েক—ভনীয়েক। তেন্দুলা ত্ৰিশ চল্লিছ মাইল দূৰৰ পৰা আহিছে। তেওঁৰ তুলনাত সুখা একেবাবে শিশু। মাত্ৰ তিনি চাৰি মাইলৰ পৰা লৰি আহি এইখিনি পাইছেহি। এওঁলোক দুয়ো য'ত এজনী আনজনীৰ ওচৰলৈ আহে তাত এই প্ৰেমমূৰ্তিৰ মধ্যভূমিয়ে নিজৰ শপত দি কয় যে তুমি আৰু আগ নাবঢ়িবা।

প্ৰায় তিনি মাইল দীঘল বান্ধে এই দুয়োখন নৈক বাধা দিয়ে আৰু নিজৰ ইচ্ছানুযায়ী অলপ অলপ পানী এৰি দিয়ে, মাটিৰ ইমান ভাঙৰ বান্ধ ভাৰত-বৰ্ষতহে নালাগে হয়তো গোটেই পৃথিৱীৰ ক'তো নোলাব। বান্ধৰ তলত ১৫ মাইল মানলৈকে অভিমানী ভূমিয়ে এনেকুৱা উপকাৰী পানীক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছে। সেই কাৰণে ইয়াৰ পাছতে এই কেনেলে ৬০।৭০ মাইললৈকে দুয়ো দাঁতিৰ খেতিৰ সেৱা কৰিছে। বান্ধৰ কাৰণে ওপৰৰ বহুত মাটি পানীৰ তলত ডুব গৈছে যাক অনুমান কৰাই অসম্ভৱ। অনুসন্ধান কৰাত বুজা গ'ল যে ইয়াত প্ৰায় ৬২০ বৰ্গমাইল মাটিৰ ওপৰত পৰি থকা পানী গোট খাই আছে। পানীৰ বিস্তাৰ যোল বৰ্গমাইল। ১৯১০ চনত এই বান্ধৰ কাম আৰম্ভ হৈছিল। আৰু ইয়াত ৭৫ লাখতকৈয়ো বেছি টকা খৰচ হৈছে। বৰফুগত এই দুয়োখন নৈৰ পানী গোট খাই এক হৈ যায় আৰু এই জলমগ্ন দৃশ্য দেখি 'সৰ্বভ: সংপ্লুতৌদকে'ৰ কথা মনত পৰে। যেতিয়া বান্ধৰ দীপে নিজৰ মূৰটো অলপ দাঙিবলৈ চেষ্টা কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ এই চেষ্টা দেখি আমাৰ হাঁহি উঠে। আজি এই দীপৰ

গুপ্তবস্ত্ৰ কেইজোপায়ান ওখ গছ ‘বদ্ ভাবি তদ্ ভবতু’ বুলি ভাগ্যক ধিয়াই থিয় হৈ আছে। ইহঁত জানো আশাৰ দৰে নাৰত উঠি পলাব পাৰিব ? এনেকুৱা গছবোৰ যেতিয়ালৈকে জী থাকে, তেতিয়ালৈকে দৃঢ়ভাবে থিয় হৈ থাকে আৰু শেষত শিপা উৰলি যোৱাৰ পাছত পানীত বাগৰি পৰে।

গৰম দিনত দুয়োখন নৈৰ তলি বেলেগ বেলেগ হৈ যায়, ব’দ আৰু বিৰহৰ কাৰণে তেওঁলোক যাতে শুকাই ক্ষীণাই নাযায়, সেই কাৰণে মাজত এটা খাল খান্দি দুয়োখন নৈক পানীৰে ওপচাই পেলোৱাৰ দিহা কৰা হৈছে।

অভিজ্ঞ মানুহে জানে যে নৈবো হৃদয় আছে। তেওঁৰ ভিতৰতো বাৎসল্য, চৰিত্ৰবল, উন্মাদনা আৰু অনুতাপৰ ভাৱ আছে। এই হৃদয়ী বায়েক ভনীয়েকৰ ভিতৰত যেনে যিহকে কৰে তাৰ কাৰণে আনজনীয়ে অলপো ঈৰ্ষা নকৰে। তেওঁলোকৰ চেহেৰাত হিংসা বা শত্ৰুতাৰ ভাৱ দেখা নাযায়। এই নিয়মে তেওঁলোকৰ যথেষ্ট জ্ঞান আছে যে সংযমী বান্ধৱ কাৰণেহে তেওঁলোকৰ শক্তি এই দৰে বৃদ্ধি হৈছে। কেৱল বৈ যোৱাই নৈৰ ধৰ্ম নহয়। ব্যাপ্ত হৈ ধৰ্ম আৰু বৰদানৰ ৰূপ ধাৰণ কৰাও নৈৰ এক ধৰ্ম। সকলো নৈকে এই শিক্ষা দিবৰ কাৰণে যেন এওঁলোক ইয়াত বৈ আছে।

নৈৰ পাৰত যদি গছ থাকে, তেতিয়াহলে তাত এক প্ৰকাৰ শোভা দেখা যায় আৰু এই গছবোৰে যেতিয়া তেওঁলোকৰ তলি ঢাকিবৰ কাৰণে বৃথা চেষ্টা কৰে, তেতিয়া এই বিফলতাৰ মাজতো সফলতাৰ সৌন্দৰ্য্য কুটি উঠে।

আমি সিপাৰৰ গছবোৰ চাবলৈ গলোঁ। তেতিয়া দুপৰীয়া আছিল। নিম্জালু গছে নৈৰ লগত কথা পাতি পাতি টোপনিত লাল কাল হৈ পৰিছিল আৰু চাৰিওপিনে উষ্ণ, শীতল শান্তি বিৰাজ কৰিছিল। কেৱল নানা ধৰণৰ চৰায়ে মৃদু-মজুল কলৰ কৰি পৰম্পৰে এই কাব্যৰ আনন্দ পান কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিছিল।

মাৰাঠী ভাষাত ‘বাঘ-মুগা’ বা উখীল বোলা বঙা মকৰাবোৰে গছৰ বহল বহল পাৰত পৰা এবিধ আহ উলিয়াই এই সকলো কাব্য ভৰাই ধৰিব

কাৰণে মোনা সজাত ব্যস্ত দেখা গৈছিল। মোৰ চকুৰেও হৃদয়ৰ মোনা নাজি তাত সন্মুখৰ দৃশ্য ভৰাই ধৰব কাৰণে এই ঠাইৰ সৌন্দৰ্য্য চুহি আছিল। নৈৰ ইয়াত কোনো আপত্তি নাছিল।

মাৰ্চ ১৯৬০ চন।

৫০। ঋষিকুল্যাব সহিষ্ণুতা

আজি মহা শিৱ ৰাত্ৰি। প্ৰত্যেক দিনৰ সকলোবোৰ কাম এফালে থৈ সৰিতা, সৰিংপিতা আৰু সৰিংপতিৰ ধ্যান কৰিবৰ কাৰণে ৰচি পৰিলোঁ। এই সৰিতাবোৰ লোক মাতা—। তেওঁলোকক অনেক প্ৰকাৰে 'জীৱন-লীলা'ত স্মৰণ কৰি মই পৱিত্ৰ হৈছোঁ। আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষ সকলে কৈছে যে, নৈৰ পূজা ত্ৰিবিধৰূপে অৰ্থাৎ স্নান, পান আৰু দানৰ দ্বাৰা কৰিব লাগে। মই ভাবিলোঁ যে কেৱল স্নান, পান আৰু দান কিয়, যদি ভক্তি কৰিব লাগে, তেতিয়াহলে চতুৰ্বিধা ভক্তিনো নকৰোঁ কিয়? ইয়াকে ভাবি মই নৈৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ ঠিক কৰিলোঁ। 'লোক-মাতা' আৰু প্ৰস্তুত 'জীৱন-লীলা' এই দুয়োখন কিতাপতে এই বন্দনা শুনিবলৈ পোৱা যাব।

যদিও এতিয়া মোৰ প্ৰবাস-যাত্ৰা কম হৈ আহিছে, আৰু সৰিংপতি নাগৰৰ নিমন্ত্ৰণে স্নান হৈ আহিছে, কিন্তু মই মনে মনে সৰিংপিতা পৰ্বতৰ আকৌ এবাৰ প্ৰাৰ্থ কৰিবলৈ ঠিক কৰিছোঁ। এনেতে এখন সৰু নৈয়ে আহি মোক কাণে কাণে কলে: মোক একেবাৰে পাহৰি পেলালানেকি?" মই লাজ পালোঁ আৰু তৎক্ষণাত তেওঁক প্ৰদ্বাজলি অৰ্পণ কৰি তাৰ পাছতহে পাহাৰবফালে যাবলৈ ঠিক কৰিলোঁ। এইখন নৈ হৈছে কলিঙ্গ দেশত কেৱল এশ-পঁচিছ মাইল ভ্ৰমণ কৰা ঋষিকুল্যা।

মই আগতে ঋষিকুল্যা নৈৰ নামেই শুনা নাছিলোঁ। অশোকৰ শিলালিপি চাবৰ কাৰণে পাগল হৈ পৰিছিলোঁ। যেতিয়া মই জুনাগঢ়ৰ শিলালিপি দেখিছিলোঁ, তেতিয়া উৰিয়াবনো কিয় নাচাম? মনলৈ এনেকুৱা ভাব আছিল। কলিঙ্গ দেশৰ হাতীমুখৰ ধৌলীৰ শিলা-লিপিও মই

চাইছিলো। মোৰ ঐতিহাসিক দৃষ্টিয়ে সুধিবলৈ ধৰিলে যে অলপ দক্ষিণ ফালে গৈ তাত থকা জোঁগচৰ বিখ্যাত শিলালিপি নোচোৱা কিয় ? মনক সন্তুষ্ট কৰিবৰ কাৰণে গজামৰ ফালে গলো। সেই প্ৰবাস বৰ কাব্যময় আছিল। কিন্তু যদি তাৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ বহোঁ, তেতিয়াহলে সি ঋষিকুল্যা-তকৈ দীঘল হৈ পৰিব।

এই নৈ চিল্কা সৰোবৰৰ লগত মিলি যোৱাৰ সলনি গজামলৈ কেনেকৈ গ'ল আৰু সাগৰৰ লগতনো কিয় মিলি গ'ল, এইটো ভাবিলে আচৰিত লাগে। সম্ভৱ সাগৰ-পত্নীৰ সৌভাগ্য লাভ কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ গজামলৈকে দৌৰি যাব পায়। কিন্তু তেওঁৰ সাগৰত কোনো উৎসাহ দেখা নাযায়। বালিৰ লগত খেলি থকাই হৈছে তেওঁৰ কাম।

এনেয়ে ঋষিকুল্যা সৰু নৈ, সম্ভৱ নামৰ কাৰণেই তেওঁৰ সন্মান বাঢ়িছে। কাৰণ ইমান সৰু নৈক কৰভাৰ দিবলৈ প্ৰথমা আৰু ভাণ্ডৱা এই দুখন নৈ আছে আৰু দুই তিনিখন নৈ আহি তেওঁৰ লগত মিলিত হৈছে। কিন্তু 'দৰিদ্ৰ লক্ষ্যলৈ গলে সাগৰ যে শুকায়'। যেতিয়া গৰম দিন আহে তেতিয়া আটাইবোৰ নৈৰ অৱস্থা ঠনু ঠনু মদন গোপাল হৈ পৰে।

ঋষিকুল্যাৰ পাৰত অহা নামৰ এখন সৰু গাঁও আছে। সাধাৰণতে সৰু গাঁওবোৰ সুন্দৰ নহয়। কিন্তু ইয়াত তাৰ ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। যি ঠাইত নৈৰ সঙ্গম থাকে, তাত সৌন্দৰ্য্যক বেলেগে নিমজ্ঞণ কৰিব নালাগে। ইয়ালৈ ঋষিকুল্যাক লগ ধৰিবলৈ মহানদী আহিছে। দুয়ো গোট খাই কুঁহিয়াবৰ খেতক সমৃদ্ধ কৰি তোলে, ধান-চাউলৰ উৎপাদন বঢ়ায় আৰু মানুহবোৰক সুখাত্ম খাত্ত যোগায়। যিবিলাকে উত্তেজনাৰ ভিতৰত থাকি ভাল পায়, তেনেকুৱা মানুহৰ কাৰণে ইয়াত মদৰো বাৰহা আছে। এই 'দেৱ-ভূমি'ত মানুহে সুৰা পান কৰিলে উচিত বুলি কমনে নাই অনুভূত ? যি সুৰা পান কৰে তেওঁ হৈছে সুৰ অৰ্থাৎ দেৱ আৰু যি নকৰে তেওঁ অসুৰ, ইবানীসকলে সুৰ-অসুৰৰ ব্যাখ্যা এইদৰে কৰে।

ঋষিকুল্যা নাম কোনে বাধিলে ? ইয়াৰ ওচৰত থকা দুখন নৈৰ নামো এনেকুৱা কাব্যময় আৰু সুসংস্কৃত। তাৰ আদিবাসীয়ে 'বংশধাৰা' আৰু 'লাংগুলা'ৰ নিচিনা নাম দিছিল যেন নালাগে।

এই গোটেই খন প্রদেশ কলিঙ্গৰ গজপতি, অজ্ঞব বেজী আৰু দক্ষিণৰ চোল বজাসকলৰ সাম্ৰাজ্য লিপ্সাৰ যুদ্ধ ভূমি আছিল বাবে এইবোৰ নাম চোলৰ বাজেস্ত্ৰই বাখিছিল নে কলিঙ্গৰ গজপতি সকলে, সেইটো কোনে কব ?

জৌগচৰ ইতিহাস-প্ৰসিদ্ধ শিলালিপি চাই উলটিবৰ সময়ত আবেলি ঋষিকুল্যাব লগত দৰ্শন হ'ল। সংস্কৃত সাহিত্যত দধিকুলা, যুতকুলা, মধুকুলাৰ নিচিনা নামবোৰ পঢ়িলে মুখৰ পানী পৰে। ঋষিকুল্যাব নাম শুনি মই ভক্তি নম্ৰ হৈ গলোঁ আৰু আমি আবেলি তাৰ পাৰত বহি প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ।

সক নৈ পাৰ হোৱাৰ কাৰণে নাৰো সৰু আছিল। হয়তো সেইদিনা আমাৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণেই এই সৰু নাওখনো আধাখিনি পানীৰে ভৰি গ'ল। ভিতৰৰ পানীবোৰ সিঁচি পেলাবলৈ ওচৰত কোনো ঘটি, বাটি নাছিল। সেই কাৰণে আমি হাতত জোতা লৈ শুদা ভৰিৰে নাৰত উঠিলোঁ। নৈত যাতে ভৰি নিভিতে সেইটো ইচ্ছা কৰিছিলোঁ। কিন্তু নাৰত যি পানী আছিল সি আমাৰ পদ প্ৰক্ষালন কৰি দিলে। থিয় হৈ থাকিলে নাও লুটি খাই যায়। বহিলে চুৰিয়া ভিতি যায়। এই দ্বিবিধ সম্ভৱ পৰা বন্ধা পাবৰ কাৰণে আমি নাৰৰ দুয়ো কাষে ধৰি কুকুটাসনত বহি সেই অবস্থাতে বেদ কালীন আৰু পূৰ্ণাণ-কালীন ঋষিসকলক স্মৰণ কৰি কৰি তেওঁৰ এই কুলা পাৰ হলোঁ। তেতিয়াৰ পৰা মোৰ এই ঋষি কুলা নদীৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় ভক্তি আৰু দৃঢ়তৰ হৈ পৰিল। যেতিয়ালৈকে কুকুটাসনৰ 'হিব-সুখৰ' কথা মনত থাকিব, তেতিয়ালৈকে নিশীথ-যাত্ৰাৰ সেই প্ৰসঙ্গৰ কথাও মনত ৰব।

তাৰ এজন শিক্ষকৰ পৰা ঋষি কুলাৰ তথ্য-পাতি গোটাবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ। তেওঁ উড়িয়া ভাষাত লিখা এখন সুদীৰ্ঘ কাব্য নিজে যথেষ্ট পৰিশ্ৰমৰ সৈতে মোলৈ লিখি পঠালে। এতিয়ালৈকে মই সেই কাব্যৰ আয়াদ লব পৰা নাই। ঋষিকুলাৰ প্ৰতি ভক্তি তাৰ দৃঢ় কৰিবৰ কাৰণে আধুনিক কাব্যৰো প্ৰয়োজন নাই। মোৰ মনেৰে মহাশিৱৰাত্ৰিৰ দিনা কৰা ঋষিকুলাৰ এই ক্ষমাশীল স্তোত্ৰ তেওঁৰ ভাল লাগিব আৰু তেওঁ মোক পৰ্বতৰ উপস্থান কৰিবৰ কাৰণে চিৰদিনৰ বাবে আন্তৰিক আশীৰ্বাদ দিব।

মহা শিৱৰাত্ৰি।

৫১। সহস্র ধাৰা

সম্ভৱ আগৰ ধাৰ সুজিব পাৰি, কিন্তু আগৰ সংকল্পক পৰিবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি। পঁচিছ বছৰৰ আগতে যেতিয়া মই দেৰাদুনত আছিলোঁ, তেতিয়া সহস্রধাৰা চাবলৈ সংকল্প কৰিছিলোঁ। অত্যন্ত উৎকণ্ঠা আছিল, কিন্তু তথাপি তেতিয়া যাব নোৱাৰিলোঁ। অলপ দিনলৈকে ইয়াৰ কাৰণে মনত দুঃখ আছিল; শেষত সি নাটকিয়া হৈ গ'ল। সংসাৰৰ যে কোনো ঠাইত সহস্রধাৰা নামৰ কিবা ঠাই আছে, তাৰ স্মৃতিও লুপ্ত হৈ গ'ল। কিন্তু সংকল্পৰ কোনো কেতিয়াবা বিনাশ হ'ব পাৰে ?

আচাৰ্য্য ৰামদেৱ দেৱে এবাৰ তেখেতৰ কন্যা-গুৰুকুল চাই আহিবলৈ মোক বৰ আগ্ৰহেৰে মাতিছিল। মোৰো এটো-দুটি অলপ প্ৰতিষ্ঠানটো চোৱাৰ ইচ্ছা আছিল। যোৱা বছৰ যাব নোৱাৰিলোঁ। সেই কাৰণে মই এইদৰে যাম বুলি কথা দিয়াত যাবলগীয়া হ'ল। এতিয়া আৰু প্ৰকৃতিৰ কাৰণে উজ্জ্বল হোৱা উচিত নহয়। বৰ্তমান মই মানুহৰ লগত দেখা সাক্ষাৎ কৰিব আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰ চাব লাগে, ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰশ্ন সম্বন্ধে আলোচনা কৰিব লাগে, কৰ্মীসকলৰ লগত সমালোচনা আৰু অনুভৱৰ আদান প্ৰদান কৰিব লাগে—আদি মনত নানা ৰকমৰ ভাৱ উঠি আছিল। তেতিয়া সহস্রধাৰাৰ কথানো কেনেকৈ মনত পৰিব ? সেই সময়ত মই হিন্দী-হিন্দুস্থানীৰ আলোচনাত বাস্তৱ হৈ আছিলোঁ, এনেতে ৰণবীৰ নামৰ এজন যুৱক মোৰ লগত দেখা কৰিবলৈ আহিল। কোনোবাই তেওঁক মোৰ লগত চিনাকি কৰি দিলে। তাৰ পাছত তেওঁ নিজেই মোক কলে যে, “দেৰাদুনৰ ফৰেষ্ট কলেজটো সঁচাকৈয়ে চাবলগীয়া : তাত সামৰিক বিদ্যালয় আছে, আৰু প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ ফালৰ পৰাও গুৰুপানী আৰু সহস্রধাৰা বৰ মনোৰম ঠাই।” শেহৰ নামটো শুনাৰ লগে লগে পঁচিছ বছৰৰ বিশ্বাস্তৰ সমাধি ভাঙি মোৰ পুৰণা স্মৃতি আৰু পুৰণা সংকল্প ভূতৰ দৰে চকুৰ আগত আহি থিয় হ'ল। এতিয়া এই সংকল্পক ৰূপ নিদি আৰু উপায় নাই।

মটৰৰ দিহা কৰা হ'ল; উত্তৰফালে ছয় সাত মাইল বাট পাৰ হৈ আমি ৰাজপুৰ পালোঁহি। ইয়াৰ পৰাই মুচৰীলৈ যোৱাৰ বাট আছে।

আমি বাজপুৰৰ পৰা পূবফালে প্ৰায় আঠে মাইল হাবি খোজ কাটি গলোঁ। ঠিক ৬৫ মিনিট যোৱাৰ পাছতে সহস্রধাৰা পালোঁহি। সন্ধাৰ সময় আছিল। আমাৰ পাছফালে সূৰ্য্য অন্ত যাবলৈ সাজু হৈছিল, তেওঁৰ সুদীৰ্ঘ বশ্মিবাশিয়ে আমাৰ সমুখৰ পথ আৰু বেছি সুদীৰ্ঘ কৰি পেলাইছিল। পাঁচ দহ মিনিটৰ পাছতে আমি মানৱ সংস্কৃতি এৰি হাবিত সোমাই পৰিলোঁ। পানীৰ সোঁতৰ কাৰণে মাটিত দ খাল হৈ গৈছিল আৰু আমি সেই খালে দিয়েই যাব লগীয়া হৈছিল। আমি চাৰিজন মাহুহ আছিলোঁ। কথা বার্তা পাতি আৰু দাঁতি কাষৰ সৌন্দৰ্য্য পান কৰাৰ লগে লগে সময়ৰ লেখ ছোখ কৰি আছিলোঁ। যি অমৰ নাথ, তুঙ্গ-নাথ, বদৰী নাথৰ নিচিনা বিশাল ঠাই দেখিছে, তেওঁৰ আগত মুচৰীৰ পাহাৰনো কি বস্তু? তথাপি বহুত বহুৰ পাছত আকৌ হিমালয়ৰ নামনিৰৈ যাব লগীয়া হ'ল, এই কাৰণে এই দৃশ্যত আকৌ এক নতুনত্ব দেখিবলৈ পালোঁ।

মুচৰীৰ পাহাৰত প্ৰায়ে টিলাবোৰ খহি পৰে। ইংৰাজীত যাক 'লেণ্ড গ্লিপ' বা 'লেণ্ড স্লাইড্' বোলে। এই দৃশ্য এনেকুৱা দেখা গৈছিল যেন কোনো বীৰ যোদ্ধাৰ শৰীৰত ভয়ানক আঘাতহে লাগিছে। যদি ডাঙৰ ডাঙৰ পৰ্বত, সৰু ডাঙৰ গছেৰে ঢাক খাই আছে, আৰু মাজতে তাৰ এটা ডাঙৰ অংশ ভাগি যোৱাত সেই ঠাই মুকলি হৈ আছে, তেতিয়াহলে সেই দৃশ্য দেখিলে অন্তৰত এক অদ্ভুত ভাবৰ সৃষ্টি হয়। এনেকুৱা অসাধাৰণ প্ৰাকৃতিক দৃশ্য বৰ বিশাল হয়। আৰু এই চুৰ্খটনাৰ কোনো চিকিৎসা নহয়। গতিকে এনেকুৱা 'ঘা'ক ভয়ানক বুলি কব নোৱাৰি বৰং এই ঘায়ে পৰ্বতৰ বৈভৱহে ঘোষণা কৰে।

আমি তললৈ নামিলোঁ, আকৌ উঠিলোঁ, আকৌ নামিলোঁ। এইবাৰ আৰু বেছি ওপৰলৈ উঠিলোঁ। তালৈ গৈ আমাৰ মূৰ ঘূৰাবলৈ ধৰিলে। এইবাৰ লাহে লাহে পাহাৰ বগাই তললৈ নামিলোঁ। বাটত প্ৰত্যেক ঠাইতে আমি য'তেই নামিছিলোঁ, তাতেই শিলেৰে পৰিবেষ্টিত এখন এখন শুকান নৈ দেখিবলৈ পালোঁ। বৰ্ষা ঋতুত এই দৃশ্যদৰ্শী নৈয়ে ইমান কোলাহল কৰে যে গোটেই উপত্যকা সহস্র নিনাদত গৰজি উঠে কিন্তু আজি যে চাৰিওফালে অপূৰ্ব শান্তি —। সৰু সৰু চৰাইবোৰে যদি এটাই

আনটোক দূৰৰ পৰা ইন্দ্ৰিত নিদিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইয়াত থিয় হৈ থাকিবলৈকো সাহ নহ'লহেঁতেন। শেহত নামি আহিলো আৰু চাৰিওফালে ফলি সৰা শিলবোৰ দেখিবলৈ পালো। মিজৰ প্ৰাণ বন্ধাৰ কাৰণে যেতিয়া তাৰ হুই এটা টুকুৰা ধৰিব খোজে, তেতিয়া ই ভাগি গুৰি হৈ যায়। কোনোবাকমে আমি তললৈ নামি আহিলো। আমাৰ নামোতে প্ৰায় এঘণ্টা লাগিছিল। যাৰ মটবত আহিছিলো, সেই মানুহজনে কলে—“মই ইয়াতে বহিছো, আপুনি গৈ চাই আহক।” মই কলো—“এঘণ্টাৰ ভিতৰতে উলটি যাম বুলি আমি আপোনাক কথা দিছিলো, কিন্তু এতিয়া দেখিছো যে সহস্ৰধাৰা পাবলৈ এঘণ্টাতকৈ বেছি সময় লাগিব। সেই কাৰণে আপুনি ঘূৰি যাওক। আৰু আপুনি এতিয়া গলে ঠিক সময়তে দেৰাত্নন পাবগৈ। আমি বাহুত যাম।” বৰণীৰে কলে—“এতিয়াতো আমি দহ মিনিটেতে সেই ঠাই পামগৈ। সমুখৰ সোঁ টিলাত .. যি বগা জুপুৰী দেখা গৈছে, তাৰ ওচৰতে সহস্ৰধাৰা।” যেতিয়া ইমান দূৰ আহিলো, তেতিয়া আৰু পাঁচ মিনিট যাৰ পাৰিম, এই ভাবিয়েই আমি আগ বাঢ়ি গলো। পাছফালে ঘূৰি চাবৰ ইচ্ছা হৈছিল, আৰু নামনিৰ উপত্যকাৰ পৰ্বতে ছুটা তাত ওপৰলৈ দাঙি সূৰ্য্যদেৱক অভিবাদন কৰিছিল, যেন বল ধৰিবৰ কাৰণেহে সাজু হৈছে। যিদৰে শিশুৱে মাকৰ কোলা দেখিলে হাঁহিবলৈ ধৰে, এই দৃশ্য তেনেকুৱাই দেখা গৈছিল। এনেকুৱা সময়ত মাকে বেছি বঙ পায় নে কেচুৱাই বেছি আনন্দ পায়, এই জ্ঞানো আনন্দৰ ভিতৰত কাৰ আনন্দৰ লগত তাদাত্মা অনুভৱ কৰিম, মই সেইটো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰাৰ কাৰণেই মোৰ মনটো চঞ্চল হৈ পৰিছিল। এনেয়ে এনেকুৱা এটা দৃশ্য চাবৰ কাৰণে ইয়ালৈ আহিব পাৰি। কিন্তু আমি যে সহস্ৰধাৰা চোৱাৰ সংকল্প কৰিছিলো। গতিকে আমি সুদীৰ্ঘ সূৰ্য্য-কিবৰণৰ ফালৰপৰা মুখ ঘূৰাই আগবাঢ়ি গলো।

এনেতে হঠাৎ এটা বৰ ডাঙৰ প্ৰপাত চকুত পৰিল। ওপৰৰপৰা বহু পানীয়ে টান মাটিৰ প্ৰাকৃতিক বেৰৰপৰা বাগৰি শব্দ কৰি আহিল আৰু অল্পত উদ্গাদকতাৰ সৈতে তললৈ জপিয়াই আহিল। ওচৰত কোনোবা আছেনে নাই তাক চাবলৈ তাৰ সময় ক'ত? কি হৈছে

তাৰ কাৰণে তাৰ কোনো চিন্তা নাই। সিতো কেৱল ধব্-ধব্, ধব্-ধব্ শব্দ কৰি আছে। যেতিয়া শিলৰ ওপৰৰ পৰা পানী বাগবে, তেতিয়া সিমানে আচৰিত নালাগে। কিন্তু ইয়াত যে নিজৰ অস্তিত্ব দৃঢ় বখা মাটিৰ পৰা পানী বাগৰি আছিল। মই সেইফালে একেবাৰে চাই থাকিলোঁ। পানীৰ মনোৰম দৃশ্য দেখিলে এনেকুৱা নিচা হয় যে যদি সেই কথা মদগী মানুহে বুজিব পাৰে, তেতিয়াহলে তেওঁ মদৰ নিচা এৰি দিনে ৰাতিয়ে ইয়াতে বহি থাকিব। ক্ষত্বেকৰ কাৰণে আমি পাহৰিয়েই পেলাইছিলোঁ যে আমি ঘূৰি যাব লাগিব। ক্ষত্বেকৰ কাৰণে ; কিন্তু যেতিয়া আমি প্ৰকৃতিৰ লগত একে হৈ যাওঁ, তেতিয়া সটাকৈয়ে তাত অদ্বৈতানন্দৰ অনুভৱ হয়। নিজৰ অস্তিত্ব পাহৰি যোৱাৰ পাছত আনন্দৰ বাহিৰে আৰু একোৱেই বাকী থাকিব নোৱাৰে।

তেতিয়াহলে যাক আমি জড় সৃষ্টি বুলি কওঁ সি জড় নহয়, বৰং অদ্বৈতানন্দৰ সমাধিত একাকাল হৈ পৰি থকা বস্তু? ইয়াৰ উত্তৰ বাক কোনে দিব পাৰিব? আৰু কোনে শুনিব?

বৰবীৰে কলে—“এতিয়া আমি অলপ আগবাঢ়ি যাওঁহক।” এতিয়া আৰু পলম কৰিবৰ মোৰ ইচ্ছা নাছিল। কিন্তু অলপ চাবলৈ বাকী থাকি গলে যাতে মোৰ মনত এইটো দুঃখ থাকি নাযায় সেই কাৰণেই মই আগবাঢ়ি গলোঁ। তলেদি পানী বৈ গৈছিল। লাহে লাহে আমি ওপৰলৈ উঠিছিলোঁ, গছকৰ গোক্ৰ আহিবলৈ ধৰিলে। তললৈ নামি অলপ পানী ৰাই ললোঁ। মানুহে কয় যে সকলোবোৰ চৰ্মৰোগৰ কাৰণে এই পানী বৰ উপকাৰী। এই পানী আৰু ইয়াৰ আচৰিত গুণৰ সন্মুখে মই ভাবি আছিলোঁ। কিন্তু মোৰ অস্ত্ৰৰে যে এতিয়া দেখা প্ৰপাতৰ ধব্-ধব্ শব্দৰ লগত ভাল দি আছিল। এনেতে সোঁ ফালে ওপৰৰ এটা ওলমি থকা গুহাৰ চালৰপৰা পানীৰ টোপাল বাগৰি থকা দেখিলোঁ। তাৰ শব্দ জল-তৰঙ্গৰ নিচিনা মধুৰ আছিল।

এয়েই আচল সহস্রধাৰা। পানীৰ হেজাৰ হেজাৰ বিন্দু এই গুহাৰ ওপৰৰপৰা আৰু তলৰপৰা টপ্ টপ কৰি পৰিবলৈ ধৰে। কিন্তু তাৰ শব্দ নহয়। শান্তিৰ সৈতে এই টোপালবোৰ নিৰন্তৰ বাগৰি আছে।

আমি এফালবপৰা ওপৰলৈ উঠিলোঁ। তাত এটা দণ্ড আছিল। মাজত স্তম্ভৰ নিচিনা এটা শিলৰ টুকুৰা—আমি তাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি চালোঁ। সকলোগিনেই সহস্রধাৰাৰ বৰষুণ হৈ আছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন গোটেই পাছাবখন পৰি গৈছে। আমি যথেষ্ট তিতিলোঁ। এঘণ্টা বেগেৰে অহাৰ কাৰণে বৰ গৰম লাগিছিল। সেইকাৰণে তিতি বৰ আনন্দ পালোঁ। ইয়াৰ দৃশ্য কিমান শীতল আছিল। ইয়াত থকাৰ কাৰণে মানুহ জন্ম লোৱা অসামৰ্থক। ইয়াত বাৰিষাৰ সময়ত বেদ-মন্ত্ৰ মুখস্থ কৰি থকা ভেকুলীৰ অৱতাৰ লোৱাহে উচিত। অলপ সময়ৰ আগতে যি ক্ষুদ্ৰ শক্তিশালী প্ৰপাতৰ লগত একে হৈ গৈছিল, সেয়েই ইয়াত এক মুহূৰ্ত্ততে সহস্রধাৰাৰ বিমৰ্ষিত, বিমৰ্ষিত বালনৃত্যৰ লগত তন্ময় হৈ পৰিল। মই বৰবীৰক প্ৰাণভৰি আশীৰ্বাদ দি কলোঁ—“এইটো অংশ যদি চাবলৈ বাকী থাকি গ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে সটাবৈগৈ। মাৰ বৰ অনুতাপ হ'লহেঁতেন।” বৰষুণৰপৰা বন্ধ কৰা অসংখ্য গুহা মই দেখিছোঁ, কিন্তু গ্ৰীষ্মকালতো নিজৰ পেটত বৰষুণৰ পানী ভৰাহ খোৱা গুহা মই এই প্ৰথমবাৰ দেখিলোঁ। লক্ষ্যৰ মাজ ভাগৰ এঠাইত এটা ডাঙৰ চিত্ৰিত গুহা আছে। তাৰপৰা এটা কুমলীয়া নিজৰা বাগৰি আছে। কিন্তু এনেকুৱা ধৰণৰ অখণ্ড বৰষুণয়ে মই ইয়াতে প্ৰথম দেখিলোঁ। আমি সোনকালে ঘূৰি যাব লাগিছিল। এই বৰষুণৰ হলে ওতাইতৈয়া নাছিল। ভেওঁৰ জীৱন সাৰ্থক হৈ গৈছিল। শিলৰ ওপৰৰ শেলুবৈৰ বাবে মানুহৰ ভৰি পিচলি যায়, আৰু ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য, পবিত্ৰতা আৰু শাস্তিৰ কাৰণে ইয়াত ভৰি বৈ যায়। মনে মনে এনেকুৱা লাগিছিল যে ইয়াত যিমান বেছি সময় কাটে, সিমানহে মজল।

শেষত তাৰপৰা উলটিব লগীয়া হ'ল। এতিয়া হৃৎপ গতিৰে বেগাই যাব লাগিব। বাটত কিছুমান বনুৱা আৰু গুৱালক বেগাই যোৱা দেখিলোঁ। বেচেৰাই হুখীয়া মানুহ। এওঁলোকে বৰ কষ্টেৰে ইয়াত জীৱন-যাপন কৰে। তথাপি আমাৰ এই কাৰণে হিংসা লাগিছিল যে, এওঁলোক ইমান ভাগ্যবান যে সহস্রধাৰাৰ সুধাময় বায়ুমণ্ডলত থাকিবলৈ পাইছে।

নামিবব সময়ত নামি আহিলোঁ, কিন্তু এতিয়া আন্ধাৰত উঠিম কেনেকৈ এইটোৱেই সমস্যা আছিল। মনে মনে ভাবিলোঁ যদি ভুই এডাল লাখুটি পোৱা যায়, তেতিয়াহলে বৰ ভাল হয়। তাত এখন গাঁৱলীয়া দোকান আছিল। আমি দোকানীক সুধিলোঁ—“হেৰা, ভাল চাই এডাল লাখুটি দিবানে?” মই এখন কাণেৰে হুস্তনো, কিন্তু দোকানীৰ জ্বোখন কাণেই কলা আছিল। মোৰ কথা তেওঁ বুজা নাছিল। মই অধীৰ হৈ পৰিলোঁ। শেষত এজন লগৰীয়াই তেওঁক আকাৰে ইঙ্গিতে বুজাই দিলে। তেওঁ তৎক্ষণাত ভিতৰলৈ সোমাই গৈ নিজৰ বাঁহৰ লাখুটি আনি দিলে। পইচা দিলোঁ, কিন্তু তেওঁ নললে। লাখুটিডাল লৈ যেন মটৰে তেওঁক কৃতার্থ কৰিলোঁ, নিজৰ চকুত তেওঁ তেনেকুৱা ধন্য ভাৱ দেখুৱাই কলে—“যাওক, আপুনি লৈ যাওক।” ৰণবীৰে তেওঁৰ কাণৰ ওচৰত ডাঙৰকৈ চিঞৰি কলে—“এই অতিথি সকল মহাত্মা গান্ধীৰ আশ্ৰমৰপৰা আহিছে।” তেতিয়া তেওঁৰ ধন্যভাব আৰু মোৰ সন্মোচন সীমা নাছিল। মই লাখুটি লৈ পলাই আহিলোঁ।

এতিয়া আমাৰ কথা বন্ধ হৈ গ’ল। বেগাই গৈ আহিলোঁ আৰু মই মনে মনে প্ৰাৰ্থনা কৰি গৈছিলোঁ। আকাশত শুক আৰু শুক্ৰই চন্দ্ৰৰ কপালত ফোঁট দি আছিল।

মটৰৰ গৰাকী মানুহজনে পাহাৰৰ শিখৰত বহি আমাৰ কাৰণে বাট চাই আছিল। যেতিয়া আমাৰ লগত দেখা হ’ল, তেতিয়া তেওঁ কবলৈ ধৰিলে—‘আপোনালোকে লৰি লৰি গ’ল আৰু লৰি লৰি আহিল, আৰু মই ইমান সময় শাস্তিৰে এই উপত্যকাৰ বিস্তাৰ, আৰু বেলি মাৰ যোৱা আৰু সলনি হৈ থকা ৰংবোৰৰ আনন্দ লৈ আছিলোঁ। এতিয়া আপুনিয়েই কওক, অধিক আনন্দ বাক কোনে পালে?’

মই প্ৰতিধ্বনিৰ দৰে সুধিলোঁ : “সটাকৈয়ে কোনে পালে?”

ডিচেম্বৰ ১৯৩৬ চন।

গুচ্ছুপানী হৈছে প্রকৃতিৰ এটা সুন্দৰ ধেমালি। মই ১৯৩৭ চনত যেতিয়া দেবাহুনলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া এদিন আজৰি আছিল। কেইজনমান বন্ধুৰে কলে—“বলক, আমি গুচ্ছুপানী চাই আহোঁগৈ।” আন কেইজন মান লগৰীয়াই ‘সহস্রধাৰা’ চাবলৈ আগ্ৰহ কৰিলে। গুচ্ছুপানী নামটোতো ভালৈ লাগিছিল, কিন্তু বিস্তৃতিৰ আৱৰণৰ তলত ঢাক খাই থকা সংকল্পই সহস্রধাৰাৰ পক্ষেই নিজৰ মত দিলে। সেইকাৰণে তেতিয়া গুচ্ছুপানী চাবলৈ থাকি গ’ল।

১৯৩৯ চনত কন্যা-গুৰুকুলৰ উৎসৱৰ কাৰণে দেবাহুনলৈ যাবলগীয়া হ’ল। এই সময়ত গুচ্ছুপানীয়ে জানো মোক নমতাকৈ থাকিব পাৰে? দেবাহুনৰ পৰা খুব সুবিধাৰ সৈতে গুচ্ছুপানীলৈ যাবলৈ দুই তিনি ঘণ্টাই যথেষ্ট সময়। মটৰতহে নালাগে খোজ কাঢ়ি অহা-যোৱা কৰিলেও তিনি ঘণ্টা, চাবে তিনি ঘণ্টাতকৈ বেছি সময় নালাগে। প্ৰথমতে আমি প্ৰায় ডেৰ মাইল মটৰৰ কাৰণে ‘সজা পকা বাস্তাইদি লাহে লাহে ওখ ওখ গছৰ মাজেদি ওপৰলৈ উঠিলোঁ আৰু সম্মুখৰ পাহাৰৰ ওপৰত জিলিকি থকা মুচোৰীৰ গন্ধৰ্ব-নগৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। তাৰ সুন্দৰ সুন্দৰ ঘৰবোৰৰ বেকা বেকি শাৰী যেতিয়া সন্ধ্যাৰ কিৰণত জিলিকি থাকে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন চিক্চিকীয়া শিলৰ চাৰিচুকীয়া টুকুৰাবোৰ য’তে ত’তে সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে।

আমি এই বাট এৰি-দি বাওঁফালৰ খেতি পালোঁছি। এনেতে আগফালে শাল গছৰ পুলিবোৰ দেখিলোঁ। ইয়াৰ মাজেদি যাওঁতে এজনী পৰ্বতীয়া ছোৱালীয়ে শিলৰ লগত ধেমালি খেলি দক্ষিণফালে লৰি যোৱা দেখিবলৈ পালোঁ। এই সময়ত তাৰ তলি উদং হৈ আছিল। কেৱল বেকা-বেকি কিন্তু চকচকীয়া বগা শিলহে তাত সিঁচৰতি হৈ আছিল। সাধাৰণতে আমি পানী নোহোৱা নৈ ভাল নাপাওঁ। কিন্তু যেতিয়া দুয়োফালে ওখ ওখ টিলা থাকে আৰু গোটেই খন প্ৰদেশ নিৰ্জন বন্য হৈ পৰে, তেতিয়া তুকান নৈয়েও বমণীয় কপ ধাৰণ কৰে। লাগিলে পানীৰ প্ৰবাহ নাথাককহে, কিন্তু যেতিয়া সেউজীয়া সেউজীয়া হাবিৰ মাজেদি বগা

বগা শিলবোৰে পাহাৰৰ ভিতৰৰ পৰা নিজৰ বাট উলিয়াই আগ বাঢ়ে, তেতিয়া সহজতে মনলৈ এই ভাব আহে যেন এই শিলবোৰ ফুলৰ লৰা-ছোৱালীৰদৰে খেমাৰি কৰি দৌৰোতে দৌৰোতে হঠাৎ বৈ গৈছে।

গুৰুপানী=অৰ্থাৎ পাহাৰ ভেদ কৰি বাগৰা নিজৰা।

আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ, আকৌ ওপৰলৈ উঠিলোঁ, আকৌ তললৈ নামিলোঁ। সেই কাৰণে দূৰলৈ চোৱাতকৈ আকাশৰ ফালে চায়েই সজুট হ'বলগীয়া হ'ল। মাজে মাজে হালধীয়া আৰু বগা ফুলগছবোৰ দেখি ইয়াত কাৰোবাৰ ঘৰ আছে যেন লাগিছিল, কিন্তু এনেকুৱা দৃশ্য দেখিয়েই হয়ভো নগৰৰ মানুহে নিজৰ ঘৰত ফুলনি কৰিবলৈ শিকিছিল। যেতিয়া মানুহ প্ৰকৃতিৰ কোলাৰপৰা আঁতৰি আহে তেতিয়া তেওঁ কৃত্ৰিম বেব সাজি তাত থাকিবলৈ ধৰে। কিন্তু ইয়াততো প্ৰকৃতিৰ বিশাল অটালিকা আছে। চাৰিটা দিশেই হৈছে এই অটালিকাৰ চাৰিখন প্ৰাচীৰ আৰু আকাশৰ উচ্চতাই হৈছে তেওঁৰ গম্বুজ। সন্ধ্যা লগাব লগে লগে এই গম্বুজত চন্দ্ৰ তৰাৰ চন্দ্ৰতাপ তৰি দিয়া হয়। বতাহ লাগিলে যাতে এই চন্দ্ৰতাপখন লেতেৰা হৈ নাযায় এই কাৰণে যেথৰ আবৰণেৰে মাজে মাজে ইয়াক ঢাকি ধোৱা হয়।

ফুলবোৰ আনন্দত হাঁহি আছিল। কাক দেখি হাঁহিছিল কোনে জানে? তেওঁলোককতো আমি অহা বাতৰি দিয়া নাছিলোঁ আৰু দিয়া হলেও ব্যাধক দেখি তেওঁলোকে জানে আনন্দ পালেহেঁতেন।

মাজে মাজে সৰু জুপুৰী আছিল আৰু এই জুপুৰীবোৰক লাজ দিবলৈকে যেন চুন-তেল দিয়া ঘৰবোৰো চকুত পৰিছিল। মিউনিচিপেলটিয়ে দিয়া সুবিধাৰ কাৰণে তাৰ ঘৰবোৰ এই বনলক্ষ্মীৰ লগত মিহলি হৈ গাঁৱলীয়া জীৱনৰ গোঁৱৰ বচাইছিল। ইংৰাজৰ সামৰিক বিভাগৰ পৰা অৱসৰ লৈ গোৰ্খা সৈন্যই ইয়াত প্ৰকৃতিৰ কোলাত শান্তিপূৰ্ণভাৱে জীৱন যাপন কৰিছিল।

আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ। আগলৈ, কিন্তু একেৰাৰে আগলৈ নহয়। পৰ্বতীয়া ঠেক ঘূৰণীয়া বাটত যিফালেই সুবিধা পোৱা যায়, সেইফালেই আগবঢ়া উচিত। যদি বাওঁফালে যাব খোজা হয়, তেতিয়াহলে কেতিয়াবা কেতিয়াবা সৌফালৰ বাট ধৰি আৰু তাক সজুট কৰি কৰি আগ বাঢ়িব

লগীয়া হয়। চন্দনে কলে—“দাঁতি কাববৰ সুন্দৰ দৃশ্য আৰু পলে পলে সলনি হৈ থকা আকাশৰ দৃশ্যই নিজৰ ফালে আমাক টানি নিয়ে, কিন্তু যদি ক্ষত্বেকৰ কাৰণেও আমাৰ ভৰি অসাৱধান হৈ পৰে, তেতিয়াহলে এই পৰ্বতীয়া শিলৰ নিচিনাকৈ বাগৰিব লগীয়া হব।” তেওঁৰ কথা সঁচা আছিল। ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ ওপৰত ভৰি দি খোজ কঢ়াত আনন্দ আছে, কিন্তু শিলবোৰ সমান জানো? সেই কাৰণে কোনটো শিল ক’ত আছে, আৰু মানুহৰ ভাব সহিও সি স্থিৰ হৈ থাকে নে নাথাকে সেইটো কোনে কব? য’ত এই দৰে বাটৰ ‘চাঙে’ কৰি কৰি আগবাঢ়িব লগীয়া হয়, তাত প্ৰত্যেক খোজতে নিজৰ মন বান্ধি ৰাখিব লগীয়া হয়। যিদৰে হাতত পাঁজি লৈ সূতা কাটিবৰ সময়ত আমাৰ মন তাত আৱদ্ধ হৈ থাকে, সেইদৰেই এনেকুৱা পৰ্বতীয়া যাত্ৰাত পদে পদে আমাৰ মন যাত্ৰাৰ লগত ওতপ্ৰোত হৈ পৰে আৰু এই কাৰণে যাত্ৰাৰ আনন্দ আৰু নিৰ্ভীত হৈ পৰে।

এতিয়া তলত এখন দৌল নৈ দেখা গৈছে। সোঁ-ফালৰ গিৰিপথেদি আহি ই বাওঁফালৰ ঢুটা শাখাত বিভক্ত হৈ পৰিছে। সমুখৰ টিলাৰ পৰা ‘তাঁৰ ঘৰ’ৰ খুঁটাৰোহত থকা তাঁৰবোৰ দেখিলে এনেকুৱা লাগে যেন কোনোবা শিশু-বঁচে নিজৰ আঙুলিৰে আমান নৈৰ বিস্তাৰ বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

সেই নৈৰ পটেদি গৈ ঢুটা সৰু প্ৰবাহ কোনো বজাৰ নট হোৱা বৈভৱৰ দৰে লাতে লাতে গৈ আছিল। তাৰ গানাবোৰ আছিল শিশুৰ হাঁহিৰ দৰেই নিৰ্মল আৰু পবিত্ৰ—। হলদি পানী খাবলৈ ইচ্ছা হৈছিল। কিন্তু মাজতে ধৰ্মদেৱজীয়ে বসিকতা কৰিলে। তেওঁ ক’ল—‘চাওক, সোঁফালে নিজৰা দেখা গৈছে। এনেকুৱা এটা সময় আছিল, যেতিয়া মই নিৰ্ভী আছি ইয়াৰ পানী খাইছিলোঁ। বলক তলৈকে যাওঁ।’ আমি গলোঁ। তাত এটা পাচাবৰ ককালত শিলৰ তুপ দেখিবলৈ পালোঁ। তাৰ পৰাও অমৃতৰ নিচিনা নিজৰা ওলোৱা যেন লাগিছিল। কোনো পৰোপকাৰী মানুহে সেই শিলৰ তুপৰ ওচৰত এডাল কাঠৰ নলী লগাই থৈছিল। সেই কাৰণে আমি সহজতে পানী খাব পাৰিলোঁ। পানী খোৱাৰ আগতে পশ্চিমফালে অন্ত যোৱা সূৰ্য্যক সজ্জা অৰ্ঘ্য দিয়াৰ কথা পাহৰা নাছিলোঁ। এতিয়া যি দিকত

সূৰ্যৰ কিৰণ বিয়পি পৰিছিল, আমি লাহে লাহে সেই ফালে বাঢ়িলোঁ। সন্মুখত কি দেখা পোৱা যাব তাৰ নিশ্চিত কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। নৈৰ উৎসস্থান স্থান হ'ব? ওপৰৰ পৰা পানী পৰি থাকিব? সৰুখ খাবাৰ দৰে পানীত গন্ধক থাকিব নেকি? এনেকুৱা নানা কল্পনা মনত উকি মাৰিবলৈ ধৰিলে। এই নিজৰাৰ নামানুসাৰে ইয়াৰ বহুশুও আমাৰ কাৰণে অগম্য আছিল। গুচ্ছ শব্দটো শুৱাৰ পৰা হৈছে বুলি কোৱা হয়। সুদূৰত এটা গছৰ ধোন্দ দেখা গৈছিল। কিন্তু যেতিয়া ওচৰ চাপিলোঁ, তেতিয়া তাক আন ধৰণে দেখিলোঁ। তেতিয়া আমি বুজিব পাৰিলোঁ যে গুচ্ছপানীৰ অৰ্থ কি।

যিদৰে বেলৱে লাইন সাজিবৰ কাৰণে পাহাৰ ভাঙি সুৰঙ্গ বা টানেল খন্দ। হৈছে, সেইদৰেই এটা আগ্ৰহশীল নিজৰাই গোটেই টিলাক ভাঙি নিজৰ বাট উলিয়াই লৈছিল। নহয়, নহয়, এইটো যে ভুল উপমা দিছোঁ। যিদৰে কৰতে কাঠ বা 'গোববন্দৰী' শিলক কাটি কাটি তল পায়গৈ, সেইদৰেই এই নিজৰাই এটা টিলাক পোন কৰি কাটি পেলায়। ইয়াত আন কোনো উপায়েৰে এই কাম কৰা হোৱা নাই। যেতিয়া বজ্জকায় শিলক বিকি পানী ইফালৰপৰা সিফাললৈ বাগাৰি যায়, তেতিয়া মনত এটা আচৰিত ভাৱৰ জন্ম হয় আৰু মনে প্ৰশ্ন কৰে যে ইয়াত কোন মহান? অচল পৰ্বত আৰু তাৰ অশ্লিষ্ট শিলৰ বেৰবোৰ, নিজক বলি দিবৰ কাৰণে নগ্না-নিচিন্তাকৈ আগ বাঢ়ি অহা তৰল পানী—। সেই গুহাত সোমোৱাৰ চেষ্টা কৰোঁতে কৰোঁতে যদি বুকুখন অলপ কঁপি উঠে তেতিয়াহলে তাত আচৰিত হ'বলৈ কি আছে? এনেকুৱাটো আচৰিত আছিল সেই দৃশ্য। সেই সময়ত মৃত্যুৰ মুখত প্ৰবেশ কৰিবলৈ যোৱাৰ নিচিনা লাগ কৰিব লগীয়া হয়। ভিতৰলৈ সোমোৱাৰ লগে লগে মোৰ গীতাৰ এঘাৰ অধ্যায়ৰ শ্লোকলৈ মনত পৰিল। তথাপি পাহাৰ আৰু পানীৰ শক্তিৰ দ্বাৰা নিজৰ সামৰ্থ্যক প্ৰকাশ কৰা প্ৰকৃতি মাতাৰ স্বভাৱৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰি আমি ভিতৰত প্ৰবেশ কৰিলোঁ। সেই টিলাৰ প্ৰাকৃতিক বজ্জলেপত লগোৱা ক'লা, বগা আৰু বঙা-ঘূৰণীয়া শিলবোৰ এনেকুৱা দেখা গৈছিল যেন তাক চিমেন্টেৰেহে পকা কৰা হৈছে আৰু পানীৰ নম্ৰ প্ৰবাহ ভৰি তলৰ সৰু সৰু শিলগুটিৰ ওপৰেদি নিজৰ

বিজয় গাথা গাই লবি গুচি গৈছে। মূৰ ভুলি চালো, পানীৰ দ্বাৰা টিলা কাটি সজা বিহু, ত্ৰিছ ফুটৰ দুখন বেৰে লাথ লাথ বছৰৰ ইতিহাসৰ সাক্ষী দিছে। মোৰ বাহিৰে কোনো ভূতদ্বিদ্ যদি ইয়ালৈ আহিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁ প্ৰথমতে এইটো চালেহেঁতেন যে এই শিলবোৰ গ্ৰেণাইট নে চেণ্ড ষ্টন? দুৱাৰৰ উচ্চতা কিমান, পানীৰ প্ৰপাত কিমান, প্ৰত্যেক সহ বছৰৰ পাছত পানী কিমান দলৈ গৈছে, আদি এই সকলোবোৰ চাই চিতি তেওঁ এই প্ৰাকৃতিক সুবঙ্গৰ বয়স নিশ্চিত কৰি কলেহেঁতেন যে “এই পৰ্বতীয়া প্ৰবাহৰ খেল-ধেমালি পঞ্চাছ হেজাৰ বা দুই লাখ বছৰৰ পৰা চলি আহিছে।” ওচৰৰ বেৰত লাগি থকা বঙ বেৰঙৰ শিলবোৰ চাই তেওঁ ইয়াৰ বয়স সুধিলেহেঁতেন, আৰু তাক জোৰেৰে ধৰি থকা চিমেন্টক চাই ইয়াৰ কিমান বছৰ হৈছে সেইটো অনুমান কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। সেই অনুসাৰে টিলাৰ বয়সো নিশ্চিত কৰিলেহেঁতেন। যদি তেওঁ ইয়াত হোৱা ভূমিকম্পৰ কৰ্মা কাৰোবাৰপৰা গম পালেহেঁতেন, তেতিয়াহলে সেই অনুসৰি নিজৰ গণিত শাস্ত্ৰ পৰিবৰ্তন কৰি তেওঁ নতুন নিৰ্ণয়ো কৰি দিলেহেঁতেন। এই বজ্জলৈ চিমেন্টৰ মাজত ছাল বা মিহি জালৰ নিচিনা ডিঙাইন কেনেকৈ সজা হ’ল, আৰু তাৰপৰা কিয় পানীৰ সূক্ষ্ম বিন্দুবোৰ ওলায়, তাকো কৈ দিলেহেঁতেন। সৰ্টাকৈয়ে নক্ষত্ৰ বিছাৰ দৰে এই ভূতত্ব বিছাও অভূত বম্বা। ইয়াৰ বহুত্ব মনোবিজ্ঞানতকৈ কম জটিল নহয়। এই তিনিটা বিছাই মানৱৰ বল বুদ্ধিৰ পৰিচয় দিয়ে।

আমি সেই গুহাৰ বহুত দূৰলৈকে গলো। এঠাইত ওপৰতো উঠিবলগীয়া হ’ল। ওচৰতে পানীৰ সৰু প্ৰপাত বাগৰি আছিল। অলপ আগলৈ যোৱাৰ পাছত চুণ আৰু শিলেৰে বন্ধা দুখন বেৰ দেখি মই চেঁচী কৰিও নিজৰ হাঁহি ৰাখিব নোৱাৰিলো। মানুহে ভাবিব যে পৰ্বতৰ বুকু ফালি ইপাবৰপৰা সিপাবলৈ যোৱা পানীক আমি এই দুখন বেৰেৰে বাধা দিব পাৰিম। মোৰ ভাব বুজি সেই বিজয়ী প্ৰপাতে মোক কলে—“আৰু ময়ো সেই কাৰণে হাঁহিছো।” পাহাৰৰ বুকু ফালি পেলোৱা সত্বেও মনোৰম দেখা গৈছিল, কিন্তু মানুহে সজা ভগা ছিগা বেৰে তেওঁৰ মনোৰমৰ দৰে ভিৰঙাৰ আৰু হাঁহিব ভাবৰ জন্ম দিছিল। যিদৰে কোনো উদঙ মানুহে চৰ খোৱাৰ

পাহত ভেঙৰ মন মৰি যায়, সেইদৰেই এই বেব বেছি সময় চাই থাকিবৰ ইচ্ছা নহয়। দীঘলীয়া সময় আমি কাবোৰৰ অপমান বা ভিবন্ধাবৰ সাক্ষী হৈ থাকিম নেকি ?

ভিতৰলৈ আগুৱাই যোৱাৰ লগে লগে এই গুহাৰ শোভা বাঢ়ি যাবলৈহে ধৰিলে। সেই দুখন বেবৰ মাজত এটা ডাঙৰ শিল পৰোঁ পৰোঁ বুলিও বৈ আহিল। সি হয়তো ওপৰৰপৰা আগ মাৰিছিল আৰু দাঁতিত থকা মৰমী বেবে তাক কৈছিল—“হেৰা ভাইটি, বৈ যোৱা, পানীৰ ধেমালিত বাধা নিদিবা।” বেচেৰাই কি কৰিব। তাতে ওলমি ব'ল। তাৰ কপালত যেন এইদৰে লুটি খাই ওলমি পানীৰ এই ধেমালি চাবলগীয়া আছিল। তাৰ ওপৰত সহানুভূতি দেখুৱাই যেতিয়া আমি আগ বাঢ়িলোঁ, তেতিয়া আন এটা শিল সেইদৰেই ওলমি থকা অৱস্থাত আৰু তাৰ নিজৰ পিঠিত তাতোকৈও তিনিগুণ ডাঙৰ শিলৰ ৰোজা লৈ বৈ থকা দেখিবলৈ পালোঁ। আমি তাৰ তলেদি আগ বাঢ়িলোঁ। যদি দাঁতিৰ বেববোৰ অলপ সোমাই বহল হৈ গ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে আমাৰ হাড়বোৰ ভাগি চুবুৰাৰ হৈ পৰিলহেঁতেন আৰু দুই চাৰি মুহূৰ্তৰ কাৰণে পানীৰ বড়ো বড়া হৈ পৰিলহেঁতেন। তেতিয়া শ্ৰুতিয়ে কলেহেঁতেন যে মই একোৰেই নাজানো। হয়তো দুই চাৰিটা মানুহ ইয়ালৈ আহিছিল আৰু তেওঁলোকে নিজৰ নিৰৰ্থক শ্ৰমৰ মূল্য দিবলগীয়া হৈছিল। এইটোনো কি মনত ৰাখিবলগীয়া কথা ? আকৌ কেতিয়াবা যেতিয়া তেওঁলোকৰ নিচিনা মানুহ ইয়ালৈ আহিব, তেতিয়া তেওঁলোকে শিলৰ তলত কেইটামান মানুহৰ জঁকাৰ চিন পালেহেঁতেন আৰু তেওঁলোকে সঁচা মিছা কল্পনাক আধাৰ কৰি দুই এটা সাধুও সাজিলেহেঁতেন।

যাওঁতে যাওঁতে আমি ভাগৰি পৰা নাছিলোঁ ; কিন্তু টেচা পানীৰ জোঙা শিলৰ ওপৰত শুদা ভৰিৰে খোজ কাঢ়োঁতে যে ভৰিৰ বিষ উঠিছিল, সেইটো কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। সেই গুহাত প্ৰবেশৰ বিচিত্ৰতাৰ কথা ভাবি ভাবি আমি নিজে নিজেই সজুট হৈছিলোঁ। ভিতৰ ফালেৰে কিমান দূৰ আগ বাঢ়ি যাব পাৰি ? শেহত আগ বঢ়াব উৎসাহ কমি আহিল। কিন্তু মনে কবলৈ ধৰিলে, পৰাজিত হৈ কেনেকৈ উলটি যাম ? যেতিয়া

ইয়াটলৈ ঘাতিলোৱেই, তেতিয়া সিপাবলৈ যোৱা উচিত। যি গিটো পাৰ চাব নোখোজ — সেইটো মানবী মন নহয়।

আক অলপ আগ বাঢ়ি যোৱাৰ পাছত সেই ঠাই অলপ বহল হৈ গ'ল। পানীৰ ভীষণতাও কমি আছিল। এই কাৰণে আমি বুবিয়কৰ দৰে ভাবি ললোঁ। যে ইয়াৰ পাছৰ দৃশ্য নিশ্চয় নীৰস হ'ব। এতিয়া তালৈ নগলেও হ'ব। আমি উলটি আহিলোঁ। আকৌ সেই দৃশ্য, সেই শব্দ। সেই প্ৰাণ। সেই ভাববোৰ।।।

সেই গুৰাৰ বা বাহিৰলৈ ওলাওঁতে ঠিক ষোল মিনিট লাগিছিল।। মই নিজৰ অধ্যাস অনুসৰি এই যাত্ৰাৰ স্মাৰকৰূপ দুটা সুন্দৰ মিত্ৰ শিল ললোঁ আৰু আন্ধাৰত বেগাটে খোজ কাটি বাঢ়ি যাব পাৰিলোঁহি। মনত বেবল এটা পল্লী আছিল, শক্তিমান কোন? এই বজ্জকায় পুৰণা পৰ্বত নে নাই এই নম্ৰ অশ্বচ আগ্ৰহশীল জীৱ-জন্তু সংযোগী জলপাশি?

৫৩। নাগিনী নদী তীৰ্ত্তা

কেইবছৰমানৰ আগতে যেতিয়া দাৰ্জিলিং আৰু কালিমপুৰ পিনে গৈছিলোঁ, তেতিয়াই মই প্ৰথম তীৰ্ত্তা নৈ দৰ্শন কৰিছোঁ। প্ৰথম দৰ্শনতে তীৰ্ত্তাৰ প্ৰতি মোৰ অগাধ ভালপোৱা জন্মিল। যদি মই তীৰ্ত্তাৰ সন্মুখে কোনো পৌৰাণিক আখ্যান বা মাহাত্ম্য জানিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁৰ প্ৰতি মোৰ মনত ভক্তি ভাৱৰ জন্ম হ'লহেঁতেন। কিন্তু যেতিয়া এই নৈয়ে তিমালয় পৰ্বতৰ মাজেদি নিজৰ পথ পৰিষ্কাৰ কৰি, শিল খুন্দিয়াই প্ৰবাহৰ মাজত পৰি থকা সৰু ডাঙৰ শিল মছন কৰি আৰু নানা তৰহৰ গাজনি মাৰি দৌৰি আছে, তেতিয়া তেওঁৰ উৎসাহ, দৃঢ়তা আৰু তেওঁৰ অক্ষমতা দেখি তেওঁৰ প্ৰতি মোৰ ভক্তি নহয়, বৰং প্ৰেম আৰু ভালপোৱাহে ওপজে।

যেতিয়া মই প্ৰথম তীৰ্ত্তা দৰ্শন কৰিলোঁ, তেতিয়া মনে মনে সংকল্প কৰিলোঁ যে এই নৈ খনৰ অলপ নহয় অলপ পৰ্বতীয়া জীৱন নিশ্চয় চাব

নাগিব। কৃত গতিৰে বৈ থকা পৰ্বতীয়া নৈৰ ওপৰত বেত বা বচিৰে যি বিপদজনক দলং সজা হয়, তাৰ ওপৰত থিয় হৈ প্ৰবাহৰফালে চাই থাকিল এক বিচিত্ৰ অনুভূতি জাগে। এনেকুৱা লাগে যেন এই দলঙে নৈৰ প্ৰবাহৰ সৈতে কিবা বিজ্ঞাবলৈহে ওপৰফালে দৌৰি গৈছে। যিমান সময়লৈকে আমি মনোযোগেৰে চাই থাকোঁ, সিমানেই এই ভ্ৰান্তি বাচি যায়।

এদিন মই মনে মনে ভাবিলোঁ ইয়াক ভুল বুলি কিয় ভাবিম? ই এক-বকমৰ দীক্ষা। এই অনুভৱৰ বা প্ৰকৃতিয়ে আমাক কয় যে এই পানীবোৰ পৰ্বতৰপৰা আহি যিমান নিম্নতাবৈ পথাৰফালে দৌৰি গৈছে আৰু সাগৰক বিচাৰি আছে, তামালৈকেও সিমান নিম্নতাবৈ আৰু অদমা কৌতূহলৰে এই প্ৰবাহৰ পাৰে পাৰে সকলো বাধা-বিঘিনি নেঙচি ওপৰফালে ওচি যোৱা আৰু এই নৈৰ উৎস স্থান নিচাৰি লোৱা।

যেতিয়া কোনো পৰ্বতীয়া নৈ সৰোবৰৰ পৰা ওলাই আহে তেতিয়া তাক সব যু বা সৰোজা বুলি কোৱা হয়। যেতিয়া তেওঁ পৰ্বতৰ শিখৰৰ কোলাত এক হৈ থকা হিম-বাশিৰপৰা ওলায়, তেতিয়া তেওঁক হৈমবতী বুলি কোৱা উচিত। এনেয়েতো পৰ্বতৰ পৰা ওলোৱা সকলো নৈৰে সাধাৰণ নাম পাৰ্বতীহে। হিমালয়-পিতৃৰ এই সকলো জীয়াৰীৰ নাম যদি গোটোৱা হয়, তেতিয়াহে তাৰ সংখ্যা কেইবাশও হৈ যাব।

জীৱাৰ আচল নাম ত্ৰিশ্ৰোতা। উত্তৰ-পূব আফ্ৰিকাত নীল নৈৰ ছটা বেলেগ বেলেগ উৎস স্থান আছে আৰু দুয়োৰো প্ৰবাহ দূৰ দূৰণিৰ সৰোবৰৰ পৰা ওলাই আহিছে। পাতল নীল বৰণ আৰু ডাঠ নীল বৰণ দুয়োৰো সঙ্গমত মিচৰ দেশৰ মাতা একেবাবে নীলাস্বৰী হৈ পৰিছে। এইদৰেই জীৱাও তিনিটা শ্ৰোতৰ সঙ্গমৰপৰা হয়। এটা শ্ৰোতৰ নাম হৈছে 'লাচেন্ চু'। এই নৈ 'পাব-হন বী' শিখৰৰ ওপৰৰপৰা ওলাই অহা 'চো-লহামী' আৰু 'গোবডামা' এই দুখন সৰোবৰৰ পানী লৈ বাট উলিয়াই উলিয়াই প্ৰথমে পশ্চিমফালে বৈ গৈছে। তাৰ পাছত লাহে লাহে দক্ষিণফালে মূৰ ঘূৰাইছে। যি ঠাইত এই দুয়োৰো সঙ্গম হৈছে, সেই ঠাইত চুঙ্গ-পাঙ্গৰ বৌদ্ধ মন্দিৰ আছে। 'লাচেন চু' আৰু 'লাচেন চু' এই দুয়োখন নৈৰ সঙ্গমত যি নৈৰ জন্ম হৈছে সেই নৈৰ লগত পঞ্চ-জিমাৰ (কাঞ্চনজঙ্ঘা), সীমৰহো

আক সিনো লো চু এই তিনিটা গগনভেদী শিখবৰ পানীক আনোতা তালুদ চুব মিলন হয়। তাৰ পাছত এই তিনিটা স্রোতৰ পৰা তীন্তাব জন্ম হয় আৰু এওঁ আকৌ একেবাৰে দক্ষিণ ফালে বৰলৈ ধৰে। অলপ আগ বাচি যোৱাৰ পাছত তেওঁ সোঁ আৰু বাওঁফালে বহুত সৰু-ডাঙৰ নৈ পায়। ইয়াৰ ভিতৰত দিচ্ চু, বোবো চু, বোঙ্গনী চু, বঙ্গপো চু মহত্বপূৰ্ণ আৰু বঙ্গীত চু ডাঙৰ। যিবোৰ ঠাইত দুখন নৈৰ সঙ্গম হয়, সেইবোৰ ঠাইত এটা এটা বোদ্ধ মন্দিৰ পোৱা যায়, ইয়াৰ মামুহে যাক গোম্যা বুলি কয়।

যেতিয়া মই তীন্তাব আকৰ্ষণত সকলোতকৈ আগতে এই পৰ্বতত প্ৰবেশ কৰিছিলোঁ, তেতিয়া মই বঙ্গীত নৈৰ সঙ্গম আৰু বঙ্গপো নৈৰ সঙ্গম দেখিছিলোঁ। ইয়াত সঙ্গমৰ দুয়োটা স্রোতৰ বঙ্গ বেলেগ বেলেগ হয়। এইবাৰ এই দুয়োটা সঙ্গম মই হেপাহ পলুৱাই চালোঁ। চিকিমৰ ৰাজধানী গেজটকৰ পূবফালৰ নৈ বোবো চু আৰু বোঙ্গনী নৈৰ সঙ্গমো মই সিগটকত দেখিলোঁ। সঙ্গম অৰ্থাৎ—জীৱিত কাব্য।

যিদৰে মহাবিজয় লাভ কৰিবৰ কাৰণে বহুত বজাৰ সৈন্য এক হলে তেওঁলোকৰ সংকল্প-শক্তি বৃদ্ধি হয়, সেইদৰেই এই সকলো নৈৰ জলভাৰ পাই তীন্তা নৈয়ো জলবতী, বেগবতী আৰু সংকল্পশালিনী হৈ পৰে আৰু পৰ্বতৰ সৈতে যুঁজি যুঁজি মুকলি পথাৰত উপস্থিত হয়। এইবাৰ তেওঁ শিলিগুড়িলৈ নগৈ জলপাইগুড়িৰ পথেদি বাংলা দেশত প্ৰবেশ কৰে আৰু বংপুৰ দৰ্শন কৰি শেহত আহি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগত মিলে।

আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে নৈক ছুভাগত বিভক্ত কৰিছিল। যেতিয়া কোনো নৈয়ে অসংখ্য নৈৰ পানী লৈ পৰিপুষ্ট হয়, তেতিয়া তাক ‘মুক্তবেণী’ বুলি কয়। বহু গঙ্গা, শ্যাম যমুনা আৰু ‘মধ্যে গুপ্তা’ সবস্বতী মিলি প্ৰয়াগ ৰাজৰ ওচৰত ত্ৰিবেণী হৈছে। শেহত যেতিয়া সেই নৈ স্বয়ং অসংখ্য বিভাগত বিভক্ত হৈ যায়, আৰু অসংখ্য মুখেৰে সাগৰৰ লগত মিলেগৈ, তেতিয়া তাক ‘মুক্ত বেণী’ বুলি কয়। নৈৰ জীৱনক আমি আন ধৰণেৰেও দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰোঁ। পৰ্বতত আৱদ্ধ জীৱন আৰু মুকলি পথাৰৰ মুক্ত জীৱন। গঙ্গা নৈৰ পৰ্বতীয়া জীৱনৰ হৰিগাবৰ ওচৰত ওৰ পৰে। আকৌ য’ত মাটি টান তাত এওঁ এটা ধাৰা তৈয়াৰ কৰি লয়।

কিন্তু য'ত বড় প্রদেশের দবে শিল নাইকিয়া আক সমতল ভূমি হয়, তাত তেওঁ অলংখা ধাবা বোরাই দিয়ে। নৈব পার্বত্য জীবন যে কুমারী জীবনব নিচিনা বাঙালী হয়। কিন্তু পথাবলৈ যোবাব লগে লগে তেওঁ প্রকাশকলব মাড় হৈ পৰে আক নিজৰ স্তন পানব ঘাবা অক্ষয় খেতি পৰিপুষ্ট কৰে। দার্জিলিং আক কালিম্পঙৰ পৰ্বতবপবা ওলোবাব পাছত তীতাই কেয়ল দুই এটা বন্ধন সহ কবিব লগীয়া হৈছে। ইয়াৰ ভিতবত প্রথম হৈছে অলমবফালে যোবা বেলব দলংবোব আক দ্বিতীয় ভাবতবৰ্বই নতুনকৈ সজা অলম লিহব দলং আক আমাব ঘাবা নিৰ্মিত বাংলা দেশ হাতলৈ যোবা বংপুবব ওচবব দলং।

তীতা নৈব মুক্ত জীবন অলপ বিচিত্র ধবণব। সম্ভব তিস্তব বহুপতি প্রথা তেওঁব মনত আছে। এটা সময় আছিল, তেতিয়া তীতা' গঙ্গা নৈব লগত মিলি গৈছিল। এই এশ দুশ বছবৰ ভিতবত তেওঁ বহুত পৰাক্রম দেখুৱালে আক তাব মানুহব পবা 'পাগল' নামো পালে। আছিল তাব এটা প্রবাহ তীতা নামত, দ্বিতীয় প্রবাহ বুঢ়ী তীতা আক তৃতীয় প্রবাহ মবা তীতা নামেবে জনাজাত। তেওঁ নিজব জলবাশি কৰতোৱা নৈক দি চালে, যাখাতকো দিলে। মুকলি ঠাইত তেওঁ যুক্তবেণী আক যুক্তবেণী দুয়োটায়েই হয়। তীতাৰ চকল স্বভাবক চিনি পোবা আক তেওঁক অনুন্নয় কবা মানুহব কাৰণে বব সহজ নহয়। তেওঁ ইমান স্থানান্তৰিত হৈ আছে যে তেওঁব বহুতো প্রবাহক স্থায়ী নাম দিয়া আক সেইবোবক মনত বখা অসম্ভব। 'কালিকা পুবাণত' তীতাৰ প্রসঙ্গ আছে বুলি কোবা হয়। তাত এনেকুৰা কথা আছে, যে দেবী পার্বতীয়ে হেনো কোনো অসুবব লগত যুঁজিছিল। সেই মন্ত অসুবে কৈছিল যে মই সদাশিবক উপাসনা কৰিম, কিন্তু পার্বতীক নকৰোঁ। সেই অসুবব লগত পার্বতীৰ ঘোব যুদ্ধ হ'ল। যুঁজোতে যুঁজোতে অসুবব বব পিয়াহ লাগিল। তেওঁ সদাশিবক প্রার্থনা কৰিলে যে "হে প্রহু! মোব পিয়াহ ওচাই দিয়া।" কি আচৰিত! সদাশিবক প্রার্থনা কবাব লগে লগে পার্বতীৰ স্তনবপবা স্তন ধাবা বাগবিবলৈ ধবিলে। সেয়েই হৈছে আমাব তীতা। এই নৈয়ে অসুবেশ্বব ভূক্ষা দূব কৰিছে। সেই কাৰণে ইয়াৰ নাম ভূক্ষা হ'ল বুলি কোবা হয় আক ভূক্ষাবে প্রাকৃত কপ হৈছে

জীভা। আমি বুজিব নোৱাৰো যে কেনেকৈ নৈক কোনোবাই ভুজা বুলি কব পাৰে। ‘ভুজা’ৰ ‘ভুজা’ হব পাৰে। কিন্তু ‘ন’ কাবৰ লোণ হৈ যোৱাটো ভাল নালাগে।

বিয়েই হওক, জীৱন-ক্ৰম আৱদ্ধবপৰা শেষলৈকে আকৰ্ষক আৰু শব্দীয়। পৰ্বতৰ যি ঠাইত এই নৈ বয়, তাত বৰ গৰম। সেই কাৰণে তাত বৰ মেলেবিয়া হয়। বোধকৰোঁ সেই কাৰণেই জীৱনৰ নামত কোনো লোক-সীত পোৱা নাযায়।

কিন্তু এতিয়াতো আমি বিভ্ৰান্তৰ যুগত প্ৰবেশ কৰিছোঁ। মেলেবিয়া মহৰো চিকিৎসা হব পাৰে। য’ত জোৰেৰে নৈ বৈ যায় তাত তাৰ ওপৰত যন্ত্ৰ লগাই তাৰপৰা যথেষ্ট কাম লব পাৰি। সত্তৰ জীৱনৰ উদ্ভাস পাঁচ-সাত-হেজাৰ ফুট ওপৰৰ পৰা। যেতিয়া তেওঁ পৰ্বতীয়া উপত্যকা এৰে তেতিয়া তেওঁৰ উচ্চতা লাগৰৰ মাত্ৰ সাতশ ফুট হৈ হয়। চাওঁতে চাওঁতে যি নৈ ছফ্ফোৰ ফুট ওপৰলৈ উঠে, লাগিলে তেওঁৰ পৰা যি কোনো কাম লব পৰা যায়। এই নৈৰ পৰা কাঠ ফলা আৰু আটা গিহাৰ কাম লোৱা হৈছে। এতিয়া বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰা ডাঙৰ কামো লোৱা হব। তেতিয়াহলে গোটেই চিকিম বাজাৰ কপেই সলনি হৈ যাব।

আমাৰ ধৰ্মপ্ৰাণ পূৰ্বজসকলে সকলো কথা ধাৰ্মিক দৃষ্টি ভঙ্গিৰে চাইছিল। এঠাইত আমি দেখিলোঁ যে পাহাৰৰ সোঁতৰ মুখত এটা চক্ৰ থৈ তাৰ দ্বাৰা ‘ওম্ মণিপদে হং’ শ্লোক জপ কৰাইছিল আৰু এইদৰে কৰা জপৰপৰা যন্ত্ৰৰ গৰাকীসকলে তাৰ পুণ্য লাভ কৰিছিল।

এনেকুৱা পুণ্যৰ ডাঙৰ অংশ নৈয়েহে পোৱা উচিত।

ভাৰতৰ প্ৰায় উত্তৰ-পূব সীমাৰ ওচৰত লোহিত্য বা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত ব্ৰহ্মকুণ্ড বা পবনবাম কুণ্ড নামৰ এখন তীৰ্থস্থান আছে। তিব্বত, চীন আৰু ব্ৰহ্মদেশৰ সীমাৰ ওচৰত, উপজাতিবোৰৰ মাজত ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ এইখন এখন প্ৰাচীন শিবিৰ আছিল।

পশ্চিম সাগৰৰ পাৰত মহাম্ৰিষ ঈশ্বৰ ভাৰ্গৱ পবনবামে যিসকল ব্ৰাহ্মণক বহুৱাইছিল, সেই পবনবামেই গোটেই ভাৰতবৰ্ষ যাত্ৰা কৰি কৰি শেহত আহি উত্তৰ-পূব সীমান্তত অৱস্থিত ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ ওচৰতে শান্তি পাইছিল। এয়েই হৈছে এই ঠাইৰ মহাত্মা।

বেতিয়া মই অসমলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া মোৰ পবনবাম কুণ্ডলৈ গৈ তাত স্নান-পান আৰু দান আদি পুণ্য কাম কৰিবলৈ বৰ হেঁপাহ হৈছিল। কিন্তু বাৰ্জনৈতিক, ভৌগোলিক আৰু পৰিস্থিতিৰ জটিলতাৰ কাৰণে আজিলৈকে মোৰ সেই ঠাইলৈ যোৱা সম্ভৱ হোৱা নাছিল। যেতিয়া তালৈ যোৱাৰ চিন্তা-ভাৱ অসম্ভৱ তীৰ্থবদৰে পবনবাম কুণ্ডলৈ বিসৰ্জন কৰা হৈছে, তেতিয়া তালৈ যোৱাৰ আগ্ৰহ মোৰ হিণ্ডু হৈ পৰিল। এইবছৰ অসমৰ কেইজনমান কৰ্মী ১২ ফ্ৰেব্ৰুৱাৰীত 'সৰ্বোদয় মেলা'ৰ কাৰণে যেতিয়া তালৈ যাব বুলি তালৈ, তেতিয়া মই মনে মনে ঠিক কৰি পেলালোঁ যে এই সুযোগ হেৰুৱা উচিত নহয়। পলাশবাৰীৰ ওচৰত কেইবছৰমানৰপৰা আৰম্ভ হোৱা মৌসম আশ্ৰমৰ শ্ৰীভূবনচন্দ্ৰ দাসে মোক অসমলৈ মতাৰ লগে লগে মই আহিলোঁ।

বাৰে বাৰে পৃথিৱী ভ্ৰমণ কৰি ভূগোল-বিজ্ঞা বুজি কৰা আমাৰ যি সকল ভূগোলবিদৰ কথা পুৰাণত পঢ়িবলৈ পাওঁ, তাৰ ভিতৰত নাৰদ, ব্যাস, দত্তাত্ৰেয়, পবনবাম আৰু বলৰামৰ নাম সৰ্বজন বিদিত। ইয়াৰ ভিতৰত ব্যাস আৰু পবনবাম নিজৰ নিজৰ মহান কীৰ্তিৰ কাৰণে অমৰ হৈ আছে। মহৰ্ষি ব্যাসে যিদৰে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সংগঠন আৰু প্ৰচাৰৰ কাম কৰিলে, বোধকৰোঁ সেইদৰে আৰু আন কোনেও কৰিব পৰা নাই। সেট কাৰণেহে তেওঁৰ বেদ-ব্যাস (organiser)ৰ উপনাম পালে। তেওঁৰ আচল নাম কৃষ্ণ

ঐশ্বৰ্য্যৰূপে আছিল। পবিত্ৰবাম আছিল অগত্যা এবিধ নিচিনা সংস্কৃতি-বিস্তাৰক (Pioneer of culture)। প্ৰাচীন কালত যমুদ্ভাতিয়ে জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে অৰণ্যৰ লগত আৰু অৰণ্যত থকা জীৱ জন্তুৰ লগত দাকণ বুদ্ধ কবিৰ লগীয়া হৈছিল। কেইবাবাৰো অৰণ্যই আক্ৰমণ কৰি মানৱ সংস্কৃতিক আত্মসাৎ কৰিও পেলাইছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ আজিও কৰ্ণাডিয়াৰ আনকোৰবাট আৰু আনকোৰবোম্ভত পোৱা যায়।

ওখ ওখ ৰাজপ্ৰাসাদ আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ মন্দিৰৰ শিখৰলৈকে মাটিৰ দ'ল বান্ধি আছে, আৰু অৰণ্যৰ মহাযুদ্ধবোৰে তাৰ ওপৰত নিজৰ পতাকা আঁৰি দিছে। আমাৰ ইয়াতো অসংখ্য সৰু-ডাঙৰ মন্দিৰবোৰ জৰি গছৰ শিপাৰ জালত অৱদ্ধ হৈ বেকাবেকি হৈ পৰিছে। এনেকুৱা যুগত পবিত্ৰ (কুঠাৰ) লৈ মানৱ সংস্কৃতিক ৰক্ষা আৰু বিস্তাৰ কৰাৰ কাম কৰিছিল ভগৱান পবিত্ৰবামে। পুৰাণৰ সাধুত কোৱা হৈছে যে জন্ম হওঁতেই পবিত্ৰবামৰ হাতত পবিত্ৰ আছিল। যি লৰা ধনী মাক-বাপেকৰ ঘৰত জন্মে, ইংৰাজীত তাৰ সম্বন্ধে কয়—"He is born with a silver spoon in his mouth"—এই লৰাই মুখত ৰূপৰ চামোচ লৈ জন্ম লৈছে। পবিত্ৰবামৰ ক্ষেত্ৰতো এনেকুৱা কথাই আছিল।

পবিত্ৰবাম জাতিত ব্ৰাহ্মণ আছিল, কিন্তু তেওঁৰ সকলোবোৰ সংস্কাৰ আছিল ক্ষত্ৰিয়ৰ নিচিনা। অৰণ্যনাশ কৰিবৰ কাৰণে কুঠাৰ মাৰ্বোতে মাৰ্বোতে তেওঁ সম্ৰাট মহাস্বৰ্দ্ধনৰ এহেজাব হাতৰ ওপৰতো কুঠাৰ মাৰিছিল আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ আতঙ্কত ক্ৰুদ্ধ হৈ তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে ২১ বাৰ যুদ্ধ কৰিছিল। এই ক্ষত্ৰিয় ৰূপ ব্ৰাহ্মণে ২১ বাৰ ক্ষত্ৰ পদ্ধতিত ক্ষত্ৰিয়-বোৰৰ নাশ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁৰ এই অমৃততৰক .....তেওঁৰ অমুগামী ব্ৰাহ্মণ ৰূপ ক্ষত্ৰিয় গৌতম বুদ্ধই নিজৰ কাহিনীত উল্লেখ কৰি থৈ গৈছে।

এই পবিত্ৰবামৰ খঙাল বাপেকে নিজৰ আনবোৰ পুতেকক আদেশ দিলে যে—"তোমালোকৰ মাৰ কুলটা, এওঁক মাৰি পেলোৱা।" তেওঁলোক সকলোৰে আপত্তি কৰিলে। এইবাৰ জমদগ্নিৰ ক্ৰোধাঘি আৰু বাঢ়ি গ'ল। তেতিয়া তেওঁ পবিত্ৰবামৰ ফালে চাই কলে—"বোপাই, তই মোৰ কথা বাৰ।

এই বেণুকাৰ মাৰি পেলা।"—কুঠাৰ মৰাত অত্যন্ত আজাবাহী পুতেক চিন্তাত নশ্বিল। তৎক্ষণাত তেওঁ মাকৰ মূৰ ছিটি পেলালে। বাপেক গ্ৰন্থ হ'ল আৰু কলে—'তোক বিমান বৰ লাগে মাগ। তই মোৰ প্ৰিয় কাম কৰিছ।' পুতেকৰ এতিয়া সুযোগ মিলিল। বাপেকৰ সকলো তপস্যা তেওঁ চাৰিটা বৰত চেপি উলিয়াই ললে। "মোৰ আয়ে আকৌ জীৱন লাভ কৰক। মোৰ ভাই কেইটাক আপুনি শাপ দি জড়-পাষণ কৰি পেলালে, সিহঁত আকৌ জী উঠক; নিজৰ হত্যা আৰু শাস্তিৰ কথা সিহঁতে যেন পাহৰি পেলায়। মই মাতৃহত্যা পাপৰপৰা মুক্ত হৈ যাওঁ আৰু চিৰজীৱী হওঁ।" বাপেকে কলে—"মই তোক আন সকলোবোৰ বৰ দি দিম, কিন্তু মাতৃ-হত্যাৰ পাপ ধুব পৰা শক্তি মোৰ তপস্যাতে নাই।" বাপেকৰ কথা শুনি অমৃতপ্ৰ পবিত্ৰবায় তাৰপৰা গুচি গ'ল। পাহত গৈ পবিত্ৰধৰ (কুঠাৰ ধাৰী) ৰামক ধনুৰ্ধাৰী ৰামে পৰাস্ত কৰিলে। কিয়নো তেতিয়া যুদ্ধ কলাৰ যথেষ্ট উন্নতি হৈছিল। কুঠাৰতকৈ ধনুকাঁড়ৰ শক্তিহে বেচি আছিল, আৰু এই কাঁড় বহুত দুৰলৈকে গৈছিল। পবিত্ৰৰামে ভাৰত ভ্ৰমণত নিজ আয়ুস ক্ষয় কৰিলে। অসংখ্য তীৰ্থ আৰু সন্ত সকলৰ দৰ্শন কৰিলে। তেওঁৰ মনত শাস্তিৰ ভাৱ জাগি উঠিল। আৰু লোচিত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰ ব্ৰহ্মকুণ্ডত তেওঁৰ হাতৰপৰা কুঠাৰ এবাই পৰিল। ইয়াতেই তেওঁ অজ্ঞৰপৰা সন্ধ্যাস গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু এই কাৰণেই এই তীৰ্থৰ ইমান মাহাত্ম্য। পবিত্ৰবায়ৰ জীৱনীত পশ্চিম ফালৰপৰা আৰম্ভ কৰি উত্তৰ-পূব সীমান্তলৈকে ভাৰতৰ এটা যুগৰ, সম্পূৰ্ণ ইতিহাস আহি পৰে। পবিত্ৰবায় কুণ্ডলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে কেইবা জনো সাধু-সন্ন্যাসীয়ে ইয়াৰ পৰ্বতীয়া জাতিবোৰক ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ দীক্ষা দিছে। এই প্ৰদেশত এনেকুৱা জনশ্ৰুতি আছে যে কল্লীলী আমাৰ ইয়াৰহে ৰাজকুমাৰী আছিল, সেই কাৰণে ত্ৰীকক্ষ আমাৰহে কোঁৱাই।

বিদৰে ইয়ালৈ প্ৰাচীন কালৰ সাংস্কৃতিক অগ্ৰদূত আহিছিল, সেইদৰেই 'অৰেব'ৰ উপদেশ দিয়া বুদ্ধ ভগৱানৰ শিষ্যও আছিল চাইগৈ। বৌদ্ধ ভিক্ষুসকল হিমালয় পাৰ হৈ তিব্বতলৈকে গৈছিল। আৰু জলপথেদি চীনলৈকে গৈছিল। ইয়াৰ পাহত ত্ৰিশতকৈ বেছি দেৱৰ যুগত অসম প্ৰান্তত

অহিংসা ধৰ্মৰ নতুন ঢল আহিল। ঈশ্বৰদেৱে গোটেই অসম প্ৰদেশত সুদীৰ্ঘ কাল বৈষ্ণৱ ধৰ্মপ্ৰচাৰ, নাট্য-সঙ্গীত, চিত্ৰকলা আদিৰ যোগেদি সমাজ সংস্কাৰ আৰু সংস্কৃতি বিস্তাৰৰ কাম কৰিছিল। এইদৰেই মণিপুৰৰ কালোত ঐতিহ্যমণ্ডিত মহাপ্ৰভুৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ হৈছিল।

মহাত্মা গান্ধীৰ অহিংসা ধৰ্মৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ সত্যাগ্ৰহ আন্দোলনৰ ঢল অসমতো লোমাইছিল। ইয়াৰ সকলোতকৈ বেছি প্ৰভাৱ খাহীয়া, নগা, মিহিমি, আবৰ, ডফলা আদি পৰ্বতীয়া জাতিবোৰৰ ওপৰত পৰা উচিত। এই কাৰণে ষিলং, কহিমা, মণিপুৰ, শদিয়া আদি প্ৰধান কেন্দ্ৰবোৰৰ দাঁতি কাৰ্যবত যথেষ্ট আশ্ৰম স্থাপন কৰা প্ৰয়োজন। ইয়াৰ ভিতৰত শদিয়া এখন এনেকুৱা ঠাই য'ত ওচৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগত বহুত নৈ আৰু উপনৈ আহি মিলিছে। ন দিহিং, টেঙাপানী, লোহিত, ডিগাক, দেৱপানী, কুণ্ডল, দিবং, চেচেৰী, দিহং, লালী, আদি অসংখ্য নৈয়ে ব্ৰহ্মপুত্ৰক নিজৰ পানী দি শক্তিশালী কৰি তুলিছে। শদিয়াৰপৰা অসংখ্য বাট বিভিন্ন দিশেদি গৈ শত শত পৰ্বতীয়া জাতিৰ সেৱা কৰিছে। শদিয়াৰ ওচৰ পাজৰত যিবোৰ মিহিমি মাহুহ আছে, তেওঁলোক বৰ সবল সম্ভাৱৰ। সম্ভৱ সেই কাৰণেই তেওঁলোকৰ ভিতৰত সভ্য সমাজৰ কিছুমান ছুণ্ডণ আৰু বোগ বিয়পি পৰিছে। মূল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ নাম দিহং। তাৰ আগত যেতিয়া তেওঁ মানস সৰোবৰৰপৰা ওলাই হিমালয়ৰ পূবফালে বৈ আছে, তেতিয়া তেওঁক চম্পো বোলা হয়।

এই সকলো নৈৰ পাৰত আমাৰ যি সকল পৰ্বতীয়া ভাই আছে, তেওঁলোকক আপোন কৰি লোৱা আমাৰ পৰম কৰ্তব্য। চৰকাৰৰ যোগেদি এই কাম সম্পূৰ্ণভাৱে হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ কাৰণে পৰম্পৰাম, বুদ্ধদেৱৰ নিচিনা সংস্কৃতিবিদ মহাপুৰুষ সকলৰ প্ৰয়োজন। অৰ্থাৎ তেওঁৰ ভিতৰত নতুন দৃষ্টি, নতুন শক্তি আৰু নতুন আদৰ্শ থাকিব লাগিব।

এই সকলোবোৰ কাম কোনে কৰিব? এই কাম হৈছে ভাৰতৰ নৱ-যুগ আৰু যুৱতীসকলৰ। ক্ৰীষ্টান মিচনৰীয়ে নিজৰ দৃষ্টিৰে ভাল বেয়া বহুত বকৰৰ কাম কৰিলে। তেওঁলোকে যে সদায় নিঃস্বার্থভাৱে কাম কৰিছে সেইটোও আমি ক'ব নোৱাৰোঁ। এনেকুৱা অৱস্থাত দেশৰ নেতাসকলে উদাৰ দৃষ্টিত

এই সকলো ঠাই নিৰীক্ষণ কৰিব লাগিব আৰু নহ-যুৱক সকলক মানৱতাব নামত শুদ্ধ সংস্কৃতিৰ প্ৰেৰণা দিবৰ কাৰণে এই প্ৰদেশলৈ পঠাব লাগে।

বাৰ্দ্ধা ২১-৩-৪০ চন

৫৫। হুগবাকী মাত্ৰাজী ভনী

এই হুগবাকী ভনীৰ প্ৰতি মোৰ অসীম সহানুভূতি আছে। মাত্ৰাজ নগৰে যিদৰে এওঁলোকৰ মহত্ব বঢ়াইছে, সেইদৰে এওঁলোকক উপেক্ষাও কৰিছে।

এনেয়েতে মাত্ৰাজ নগৰৰ মহত্ব কৃত্ৰিম। তাৰ ওচৰত কোনো সুন্দৰ পৰ্বত, কোনো মহানদী বা দ্বীপ নাই। বেহা-বেশাৰৰ বা সাময়িক দৃষ্টিত মাত্ৰাজৰ কোনো প্ৰকৃত মহত্ব নাই। কিন্তু ইতিহাস-ক্ৰমৰ কাৰণে ইংৰাজে এই ঠাইক মনোনীত কৰিব লগীয়া হ'ল। এই নগৰৰ প্ৰতি যে ইয়াৰ স্থানীয় মানুহৰ ভালপোৱা কম আছিল, সেইটো কোনেও কব নোৱাৰে। যি সকল ভাৰতীয় বা আদিবাসী নদীমালে এই নগৰৰ নামকৰণ 'চন্নপট্টনম্' বা 'সুৰ্ণ নগৰী' কৰিছিল, তেওঁলোকে এই নগৰৰ সম্বন্ধে পূৰ্বৰপৰাই ভাবিছিল নেকি? সিয়েই নহওক, যেতিয়াৰ পৰাই ইংৰাজসকল ইয়াত বসবাস কৰিলে, তেতিয়াৰ পৰাই এই নগৰৰ ভাগ্য আৰু বৈভৱ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। লগতে এই নগৰৰ সেৱিকা এই হুগবাকী ভনীৰ ভাগ্যও পৰিৱৰ্তন হৈ গ'ল। এগৰাকীৰ নাম হৈছে 'কুবম্' আৰু আন গৰাকীৰ নাম 'অভয়া'। এই দুয়োখন নৈ পূৰ্বগামী হৈ বন্ধোপলাগৰ বা পূৰ্ব সাগৰৰ লগত গৈ মিলিছে।

মাত্ৰাজ আৰু তাৰ দাঁতি কাষৰৰ ভূমি একেবাৰে সমতল। ইয়াত সৰু-ডাঙৰ অসংখ্য পুখুৰী আৰু সৰোবৰ আছে। কিন্তু এতিয়া ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য হ্ৰাস হৈ গৈছে। যুক্তি-তৰ্কৰ দ্বাৰা বুজিব পাৰি যে যদি সমতল ভূমি হয় আৰু তাত শিলঙটি নাথাকে, তেতিয়াহলে নৈৰ নিজৰ পথ পোনাই নিয়াত একো অসুবিধা নহয়। কিন্তু নৈ বোৰৰ ভিতৰত এনেকুৱা নিয়ম নাথাকে। কিছু দূৰলৈকে নৈ এফালে আগবাঢ়ি যায়, তাৰ পাছত তাৰ পৰা ভাগৰি

আনফালে মুৰ কৰে আৰু দিশ সলায়। এই দৰেই লাগৰ নিচিনা গতিৰে গৈ থাকে।

এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত পৰ্বতীয়া নৈবোৰ নিকণায় হৈ পৰে। পৰ্বত আৰু টিলাৰ মাজত য'ত বাট পোৱা যায়, সেই বাটেৰে যাবলৈ তেওঁ বাধ্য হৈ পৰে। ভীতাই কয়—“মোৰ যতাব নাগিনীৰ নিচিনা নহয়। বক্ৰগতি মোৰ প্ৰকৃতি নহয়, কিন্তু এইটো মোৰেই ভাগ্য।” কাশ্মীৰেদি বৈ যোৱা বিতস্তা বা কিলমে কিন্তু এইদৰে কৈ হাত সাৰি যাব নোৱাৰে। প্ৰায় চক্ৰাকাৰৰ গতিৰে ঘূৰি যোৱা আৰু আগ বঢ়াব অলপো ইচ্ছা নৰখা, এইয়েই হৈছে কাশ্মীৰ-তল-বাহিনীৰ বিতস্তাৰ যতাব। বিহাৰত বৈ থকা অসংখ্য নৈৰ সম্বন্ধেও ইয়াকে কব পাৰি। কোনো এসময়ত বিহাৰ প্ৰান্তৰ বহুত ঠাইত মই আকাশী-জাহাজেৰে ভ্ৰমণ কৰিব লগীয়া হৈছিল। কব নোৱাৰোঁ মই বিহাৰৰ আকাশক এইদৰে কিমানবাৰ বিদীৰ্ণ কৰিছোঁ। মোৰ দীঘলীয়া যাত্ৰীতো আকাশী জাহাজৰ পৰা বন্ধ আৰু বিহাৰৰ নৈবোৰ দেখিছিলোঁ আৰু তেওঁলোকৰ বক্ৰগতিৰ দক্ষতা দেখি তেওঁলোকক সন্মান কৰিছিলোঁ। যদি ভাৰতবৰ্ষৰ এখন ডাঙৰ মানচিত্ৰ আঁকি তাত কেৱল নৈবোৰৰ পথৰেখা টনা যায়, তেতিয়াহলে সেই বক্ৰৰেখাৰ মহোৎসৱ অত্যন্ত চিত্তাকৰ্ষক হ'ব। নৈয়ে সোঁফালে আৰু বাওঁফালে মুঘুৰাকৈ সন্তোৰ নাপায়। এফালে ওখ পাৰক থহোৱা আৰু আনফালে চাপৰ পাৰক প্ৰত্যেক বচৰ বানপানীত ডুবাই অলপ সময়ৰ কাৰণে তাত জল-প্ৰলয়ৰ দৃশ্য দাঙি ধৰা—এয়েই হৈছে নৈবোৰৰ বাৰ্ষিক ক্ৰীড়া।

কিন্তু যেতিয়া নৈবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ নগৰৰ গাঁৱত আৱদ্ধ হৈ যায় অথবা দয়ালু হৈ নিজৰ ছয়োপাৰে মানুহক বাস কৰিবলৈ দিয়ে, তেতিয়া চিৰদিনৰ কাৰণে তেওঁৰ এই বহুদূৰ বিহাৰ কছ হৈ পৰে, আৰু তেতিয়াৰপৰাই তেওঁৰ জীৱন ধোঁৱা-বান্ধীৰ ধোঁৱাৰ নিচিনা হৈ পৰে। এনেকুৱা অবস্থাত যদি নৈ বোৰে নিজৰ বক্ৰ-গতি স্থিৰ কৰি ৰাখে, তেনেহলেনো বাক তেওঁলোকৰ শোভা কেনেকৈ অক্ষুণ্ণ হৈ থাকিব? লণ্ডনৰ টেমচ্ নৈ, পেৰিচৰ সীন নৈ আৰু লিয়নৰ টেগচ্ নৈ এই তিনিওৰে বহুদূৰ-দূৰ্গম দেখি কেইবাৰাবো মোৰ অন্তৰ কান্দি উঠিছিল। যেতিয়া মানিনী আৰু বহুদূৰ বিহাবিনী নীল নৈ

নিকপায় হৈ অলকাহেবা (কায়বো)' নগবব মাছেদি বৈ যায়, তেতিয়া মানুহৰ মনত কোভ আৰু বেজাৰৰ সৃষ্টি হয়। নৈক অপমান কৰা মানৱ জাতিকমো কেনেকৈ শাসন কৰা যায় তেনেকুৱা চিন্তায়ো মনত ঠাই পায়।

'অড়য়াৰ আৰু কুবম্' এই দুখন নৈৰ ভিতৰত কুবমে অধিক বান্ধোনৰ দুঃখ সজ্জ কৰিব লগীয়া হৈছে। কাৰণ, এওঁ নগবব মাছেদি বৈ গৈছে। নগবব দক্ষিণফালে হোৱা কাৰণে অড়য়াৰে অলপ অৱকাশ পাইছে। কিন্তু ইয়াতো কিন্তু আহি পৰিছে—য'ত নৈক মানুহে অপমান কৰা নাই তাত এই সবিতাক সৰিংপতিয়ে অপমান কৰিছে। বেচেৰীয়ে উৎসাহৰ সৈতে সাগবব লগত মিলিবলৈ গৈছে আৰু সাগৰে ওখ ওখ চৌৰ লগত বালি আনি আনি তেওঁৰ আগত এটা বৰ ডাঙৰ বান্ধ বা সেতু থিয় কৰাই দিছে।

সকলোতকৈ আগতে যেতিয়া মই দেবী বাসন্তীৰ ব্ৰহ্ম-বিদ্ভা-আশ্ৰম চাফলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া সাগব-সবিতা সজমৰ সৌন্দৰ্য চাবৰ কাৰণে নৈৰ মোহনা পাইছিলোঁগৈ। তাত কি দেখিলোঁ—খণ্ডিতা অড়য়াৰে নিজৰ পানী গোটাই লৈ প্ৰতীক্ষা কৰি আছে আৰু সাগৰে নিজেই থিয় কৰি থোৱা বান্ধৰ সিপাৰে চৌৰ বিকট হাঁহি হাঁহি আছে। মনে মনে সাগবৰ ওপৰত মোৰ খঞ্জেই উঠিছিল—ইয়াৰ ভিতৰত বাক অলপো দক্ষিণা নাইনে? যদি অলপমানো বাট দিলেহেঁতেন। কিন্তু সবিতা আৰু সৰিংপতিৰ মাজত থিয় হৈ থকা সেতুৰ ওপৰেদি আহোঁতে আহোঁতে মোৰ মনলৈ এই ভাব আহিল যে অড়য়াৰৰ অপমানত যেন ময়ো অপমানিত। সেতুৰ ওপৰেদি সিপাৰলৈ যোৱাৰ পাছত আকৌ উলটি আহিব লগা হ'ল। ইয়াৰ পাছত আজিলৈকে মই কেইবাবাৰো মাদ্ৰাজলৈ গৈছোঁ, ভগবতী অড়য়াৰৰ দৰ্শনো কৰিছোঁ, কিন্তু সেই সেতুৰ ওপৰেদি যাবলৈ আৰু মোৰ ইচ্ছা হোৱা নাই।

কুবমৰ পানীতকৈ অড়য়াৰৰ পানী বেছি পৰিষ্কাৰ যেন লাগে। তাত মুকলি বতাহ থকাৰ কাৰণে পানীবোৰো চিকমিকিয়া যেন দেখি। এই নৈৰ মাজত উত্তৰফালে এজন লক্ষ্মীপুত্ৰৰ শুভ্ৰ প্ৰাসাদ আছে। সি নৈৰ শোভা নষ্ট কৰা নাই, বৰং নৈৰ কাৰণে ই অধিক মনোৰম হৈছে পৰিছে।

মই যেতিয়াই অড়য়াৰলৈ গৈছোঁ, তেতিয়াই তাৰ পাৰত নাৰিকলৰ মিঠা পানী খাইছোঁ আৰু ইয়াকেই লোক-মাতাৰ প্ৰসাদ বুলি মানি লৈছোঁ।

অভয়াবৰ লগতে কুৰমৰ দৰ্শনো হৈ গৈছে। কিন্তু তেওঁৰ কাষে আকিলৈকে মোৰ অভয়ত কেবল দয়াহে উৎপন্ন হৈছে। অবশ্যে যদিও মাদ্ৰাজৰ চোট জৰ্জ কোৰ্টৰ কাষে তাৰ শোভা সাধাৰণ ধৰণৰ নহয়।

ইংৰাজসকলে অভয়াবৰ পৰা কুৰমলৈকে এটা লক খাল খান্দি উলিয়াইছে যাক তেওঁলোকে 'বাকিংহাম কেনেল' নাম দিছিল। এই কেনেলবৰণৰা কি লাভ হৈছে সেইটোতো মই নাজানো, কিন্তু মই যিমান বাবেই তাৰ নাম শুনিছোঁ, সিমানবাবেই সেইটো নামে মোৰ মনত আঘাত দিছে।

যদি এই নৈ দুখন মাদ্ৰাজ নগৰৰ মাজত নাধাকিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে হয়তো মই এওঁলোকক শ্ৰদ্ধাঞ্জলিও জনাব নোবাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু মাদ্ৰাজে নিজৰ হাতেৰে এওঁলোকৰ মাহাত্ম্য আৰু সৌন্দৰ্য্য বঢ়োৱাৰ কাম কৰা নাই। মাদ্ৰাজে এওঁলোকৰণৰা সেৱা লৈছে, অথচ এওঁলোকক সেৱা কৰা নাই। মোৰ মনত মাদ্ৰাজৰ স্মৃতিয়ে এই দুঃখ বৈ গৈছে।

২ জুন ১৯৫৭ চন।

৫৬। প্ৰথম সমুদ্ৰ দৰ্শন

শিতাদেউ সন্মতাৰ পৰা কাৰবাবলৈ বদলি হৈ গল আৰু আমিও চিৰদিনৰ কাষে সাতাবাৰণৰা বিদায় ললোঁ। আমাৰ ঘৰত নবশা নামৰ এটা বলধ গৰু আছিল। আমি তাক বেলঙক্ষীৰ মোমাইদেউৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলোঁ। মহাদুকো এবি দিব লগীয়া হ'ল। বেচেৰাই কান্দি কান্দি চকু উথলাই দিলে। আমাৰ মথুৰা নামৰ লিগিবীজনীক বিদায় দিবৰ সময়ত আয়ে তাইক নিজৰ পুৰণা কিন্তু সুন্দৰ সাৰী এখন দি দিলে। তাই আমাক লকলোকে বৰ আশীৰ্বাদ দিলে। ঘৰৰ লকলো বস্ত্ৰ-বাহানি ঠিক কৰি প্ৰথমতে আমি শাহপুৰলৈ আহিলোঁ আৰু তাত কিছুদিন থকাৰ পাছত হেট্টাৰ্ণ-ইণ্ডিয়া-পেনিনচুলৰ বেলত যুৰগাঁৱলৈ গলোঁ। বাটত গুজোঁ ঊচনত পানীৰ কোৱাৰা বাগৰি আছিল, যাক চাই আমি বৰ আনন্দ উপভোগ কৰিছিলোঁ।

বেল সন্নি কবি আমি ভবলিউ, আই, পী, বেলব ভবাত বহিলো। গোৰা আৰু ভাবভব নীমাত কেলল বক নামব এটা কৈচন আছে। তাত কাঁঠৰ বিভাগব মানুহে আমাব সকলোকে খানা-ভালাচ কবিলে। আমাব হাততনো তেনেকুৱা আপত্তিজনক কি বস্তু থাকিব পাৰে? বাটত লৰা-ছোৱালীয়ে খাবৰ কাৰণে আয়ে টেমাত ভবাই ভবাই সক ভাঙব লাড়ু আনিছিল। এইবোৰ দেখি কাঁঠৰ বিভাগব মানুহজনৰ মুখৰ—পানী পবিল। তেওঁ নিঃসঙ্কোচে আমাব পৰা লাড়ু খুজি ললে। আৰু কলে—“আপোনা-লোকৰ লাড়ু অলপ আমাকো খাবলৈ দিয়ক।” মই ভাবিলো—এতিয়া ইয়াতে আমাব লাড়ুবোৰ শেষ হৈ যাব। আইব অস্তৰ পমি গ’ল। তেওঁ কলে—“লোৱাইক এইটোনো কি বব ভাঙব বস্তু?” কিন্তু পিতাদেৱে কথাৰ মাজতে মাত লগালে—“লাগিলে আন কাৰোবাক দিয়া। কাৰণ এই চিপাহীক দিয়া মানে ভেটিহে দিয়া।”

চিপাহীয়ে কলে—“আমি কাৰোবাক কবলৈ যায় নেকি? যদি আপোনালোকৰ ওচৰত কিবা আপত্তিজনক বস্তু পালোঁহেঁতেন, তেতিয়া-হলেহে আপুনি লাড়ু দিয়াহলে ভেটি দিয়া হ’লহেঁতেন।”

পিতাদেউৰ কথা নুগুনি তেওঁলোক তিনিওকে আয়ে এটা এটা ভাঙব লাড়ু দিলে। সম্ভব সেই বেচেৰাইতে এনেকুৱা খিউ আৰু চেনিত ভঁজা লাড়ু ইয়াৰ আগতে কেতিয়াও খোৱা নাছিল। তেওঁলোকে লাড়ুৰ টুকুৰাবোৰ নিজৰ মুখত ভবাই লৈ নিজৰ গালকো লাড়ু কৰি ললে।

পিতাদেউৰ ফালে চাই আয়ে কলে—“মই জানো আমাব ঘৰৰ চাপৰাটীক খাবলৈ নিদিওঁ? এওঁলোকতো মোৰ লৰাব নিচিনাই। এওঁলোকক খাবলৈ দিয়াতনো কি লাজ আছে? কোনোবাই মোক কিবা খুজিছে আৰু মই দিবলৈ আপত্তি কৰিছোঁ, মোৰ জীৱনত আজিলৈকে কেতিয়াও তেনেকুৱা কথা হোৱা নাই। আজিনো আপোনাৰ ভেটিৰ কথা কেনেকৈ মনত পবিল?”

কেললবকৰপৰা আবৃত্ত কৰি তিনিও বাটলৈকে গৌন্দৰ্ঘ্য চাই চকু জ্বৰ পৰি গৈছিল। সেইটো কোৱা টান হব যে তাত চোৱাৰ আনন্দ অধিক আছিল নে নাই এজনে আনজনক বুজোৱাৰ। আমি ঝোঁ-ফালৰ বিড়িকীৰ-

পৰা বাওঁকালৰ খিড়িকীলৈকে আকৌ বাওঁকালৰ খিড়িকীৰ পৰা সোঁ-কালৰ খিড়িকীলৈকে নাচি বাগি ভৰাত বহি স্বাভাৱিকলক আমনি দিছিলো।

এইবাব হুখ-লাগৰ প্ৰপাত পালোঁহি। লিভো আমাতকৈও বেগেৰে অপিয়াই আছিল। ইয়াৰ আগতে আমি কোনো জলপ্ৰপাত দেখা নাছিলো। ইমান বোৰ গাখীৰ বৈ থকা দেখি আমাৰ বৰ মজা লাগিছিল। আমাৰ বেলগাভীখনো বৰ বদিক—। একেবাবে প্ৰপাতৰ সমুখৰ দলঙত আহি থিয় হ'ল। লগতে ঠাণ্ডা ঠাণ্ডা ফোৰাবাবোৰেও খিড়িকীয়েদি আমাৰ ভৰালৈ আহি আমাক আনন্দ দিলে। সেইদিনা আমি শোৱাৰ সময়লৈকে কেবল জলপ্ৰপাতৰ কথা পাতিয়েই কটালোঁ। আমি মুৰগাঁও পালোঁহি। আজিকালি মুৰগাঁৱক মাহুহে মাৰ্মাগোৱা বুলি কয়। আমি ষ্টেচনত নামি এটা হোটেলত উঠিলোঁ। তাত খোৱা-বোৱাৰ পাহত মই ইকালে-সিফালে পৰি থকা শামুক বোৰ লৈ খেলিবলৈ লাগিলোঁ। এনেতে কেস্ত দৌৰি মোৰ ওচৰলৈ আহিল। তাৰ বিৰণ চকুযোৰ আৰু কোঁপনি দেখি মোৰ এৱেজুৱা লাগিছিল যেন তাক বলধ গকুৱেহে খেদি আহিছে।

সি চিঞৰি কলে—“দস্তু, দস্তু, সোনকালে আহ। সোনকালে আহ। চা, সোফালে কিমান পানী। তোৰ শামুকবোৰ পেলাই দে। সোৱা লাগৰ, লাগৰ। আহ, মই তোকে দেখুৱাই দিছোঁ।”

সককালত এজনৰ উৎসাহক দেখিলে যে আনজনো উৎসাহিত হৈ পৰে, সেইটো স্বাভাৱিক কথা। মোৰ মনলৈকো কেস্তৰ নিচিনা উৎসাহ আহি গ'ল আৰু আমি দুয়ো দৌৰিবলৈ ধৰিলোঁ। গোল্ডুৱে যেতিয়া দূৰৰপৰা আমাক দৌৱা দেখিলে, তেতিয়া সিয়ো দৌৰিবলৈ ধৰিলে আৰু আমি তিনিওটা বলিয়াবদৰে দৌৰি আহিলোঁ।

আমি কি দেখিলোঁ। আগত ইমানবোৰ পানী নাচি আছিল যাক আজিলৈকে আমি কেতিয়াও দেখা নাই। মই আচৰিত হৈ চকু মোহাবি কলোঁ—‘ও আই. . . .। কিমান পানী।’ আৰু মই নিজৰ দুয়োটা হাত ইমান জোকাৰিলোঁ যে বুকুত বিষ হৈ গ'ল। কেস্ত আৰু গোল্ডুৱে নিজৰ নিজৰ হাত জোকাৰিবলৈ ধৰিলে। পিতাদেৱে যদি আমাক সেই অৱস্থাত দেখিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁ কেমেৰা আনি আমাৰ ছবি

তুলি পেলায়েহেঁতেন। “কিমান পানী! ইয়াৰমোৰ পানী ক’বগৰা আহিছে! চোৰাঁচোন, ব’দত কেনেকৈ তিৰবিবাই উঠিছে।” আমি এটাই আনটোক কৰলৈ ধৰিলো। বহুত সময়লৈকে আমি লাগৰ চাই আহিলো, তথাপি আমাৰ অন্তৰ তৃপ্ত হোৱা নাছিল। এতিয়া এই পানীক কি কৰা যায়? যিমান দূৰলৈকে চকু পৰে কেৱল পানী আৰু পানী! ইয়াৰ উপৰিত আছিল প্ৰতিধ্বনি।

লাগৰ লগত আমিও নাচিবলৈ লাগিলো আৰু ডাঙৰকৈ চিৰ’বিবলৈ ধৰিলো। “সমুদ্-দ্ৰ। সমুদ্-দ্ৰ॥ সমুদ্-দ্ৰ॥” প্ৰত্যেকবাৰ আমি ‘সমুদ্’ শব্দৰ ‘মুদ্’ টো খুব জোৰ দি কৈছিলো। এই প্ৰথমবাৰ আমি সমুদ্ৰৰ বিশালতা, চৌৰ ধেমালি, আৰু দিগন্তৰ বেধাৰ দৃশ্য দেখিলো। এই কাৰণে আমাৰ যি অত্যধিক আনন্দ হৈছিল তাক প্ৰকাশ কৰিবলৈ ওচৰত কোনো সাধন নাছিল। যিদৰে লাগৰব চৌ ওফলি উঠে, আৰু লগে লগে ভাগি পৰে, আমিও সেইদৰেই লাগৰব প্ৰতিধ্বনিৰ লগে লগে নাচিবলৈ ধৰিলো; কিন্তু আমিভো চৌ নাচিলো, সেইকাৰণে শেহত ক্লান্ত হৈ ইফালে সিফালে চাবলৈ ধৰিলো। এনেতে এফালে বৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কিছুমান ইটা দেখিলো। তাৰ ভিতৰত কিছুমান বেঁকা আছিল আৰু কিছুমান পোন। সেই সময়ত মোৰ দোকানত ধোৱা চাবোনৰ সাঁচ আৰু জুইশলাৰ বাহৰ উপমাৰ কথা মনত পৰিল। বাস্তৱিকতে এইটো মূৰগাওঁৰ ইটা ভটা আছিল যাক ডাঙৰ ডাঙৰ ইটাৰে সজা হৈছিল। সদাশিৱৰ বাঁড়-গৰুৰ দৰে লাগৰব চৌ আহি আহি সেই ভটাক খুন্দিয়াই আছিল।

আমি ঘৰলৈ উলটি আহিলো আৰু লাগৰ দেখিবলৈ কেনেকুৱা তাৰ সম্বন্ধে ঘৰৰ আন মানুহ বিলাকক বুজাবলৈ ধৰিলো। এই লাগৰব বিশাল চৌৰ মাজত বেচেৰা স্তীৰ লাগৰব সূক্ত শব্দ কোনে শুনে?

সূৰ্য্য লাগৰত ডুব গ’ল। চাৰিওফালে আন্ধাৰে আবৰি ধৰিলে। আমি বাই বৈ ভটাৰ লগতে লাগি থকা জাহাজত উঠিলো। জাহাজত লোহাৰ যি বেলিং থাকে, মই আৰু গোলুৱে তাৰ ওচৰৰ বেকত বহি এইটো চাবলৈ ধৰিলো যে, উটৰ নিচিনা ডিঙি থকা গধুৰ বোজা তোলা বজ্জ (ফ্ৰেণ) ডাঙৰ ডাঙৰ বজ্জবোৰ বচিবে বান্ধি কেনেকৈ ওপৰলৈ উঠাইছে, আৰু

একালে ধৈঁ দিছে। আমাৰ আগৰ ফ্ৰেণ্ড ন'ব হৈ পৰি থকা বস্তাবোৰক উলিয়াই আমাৰ জাহাজৰ পেটত ভৰাইছে। যন্ত্ৰৰ বব্-বব্-শব্দৰ লগত নাৰবীয়াবোৰে ডাঙৰকৈ চিয়ঁবিবলৈ ধৰিলে, “আবেস্!—আবেস্!—আপ্যা! আপ্যা!” যেতিয়া তেওঁলোকে ‘আবেস’ বুলি কয় তেতিয়া ফ্ৰেণ্ডৰ শিকলি টান হৈ যায় আৰু যেতিয়া ‘আপ্যা’ বুলি কয়, তেতিয়া টিলা হৈ যায়। ইয়াক আববী শব্দ বুলি কোৱা হয়। আমি এই দৃষ্ট চোৱাত ভয় হৈ আছিলোঁ। এনেতে আমাৰ পাহুফালে হঠাৎ যেন কাণৰ ওচৰত ভেঁ! ভেঁ! ভেঁ!... ডাঙৰ ডাঙৰ শব্দ হবলৈ ধৰিলে। আমি দুয়ো তৎক্ষণাত ভয়ত বেঞ্চৰপৰা জপিয়াই পৰিলোঁ আৰু বলিয়াৰ দৰে ইফালে সিফালে চাবলৈ ধৰিলোঁ। আমাৰ কাণৰ পৰ্দা যেন ফাটি গৈছিল। ইমান ওচৰত ইমান ডাঙৰ শব্দ বাক কেনেকৈ সহ্য কৰা যায়? ক’ত দূৰৰপৰা শুনা বেলৰ উ...উ · উকি আৰু ক’ত এই মহাবদৰে ভেঁ!.. উ...ব শব্দ। শেহত এই শব্দ বন্ধ হৈ গ’ল। কাঠৰ দলং পাহলৈ টানি লৈ যোৱা হ’ল আৰু উঠা-নমা কৰা কাঠচটাকো জাহাজত তুলি লোৱা হ’ল। ইয়াৰ পাহত আমাৰ জাহাজ পাবৰপৰা আঁতৰি গ’ল। চাওঁতে চাওঁতে ব্যৱধান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। কোনোৱে বতাহত কমাল উৰাই, কোনোৱে কেৱল হাত জোকাৰি এজনে আনজনৰপৰা বিদায় ললে। এনেকুৱা মুহূৰ্ত্ত কিছুমান মানুহৰ কিবা নহয় কিবা পাহৰা কথা নিশ্চয় মনত পৰি যায়। তেওঁলোকে চিয়ঁবি চিয়ঁবি এজনে আনজনক এইবোৰ বুজাবলৈ চেষ্টা কৰে। আন মানুহেও এই যাত্ৰীবোৰক সাহুনা দিবলৈ যত্ন কৰে। লাগিলে এজনে আনজনৰ কথা বুজকেই বা সুবুজক।

মাটিৰ লগত আমাৰ সঘন বিচ্ছেদ হৈ গ’ল আৰু আমি লাগবৰ বুকুত জাহাজৰ যোগেদি আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ। এইবোৰ বং চাই চাই আমি নিজৰ নিজৰ ঠাইত বহি পৰিলোঁহি। জাহাজৰ সকলো ঠাইতেই বিজুলী বাতি আছিল, বেলত বেলেগ ধৰণৰ চাকি আছিল। তাত কেবাচিন তেলৰ চাকিবোৰ আয়নাৰ পাত্ৰত ওলমি আছিল। ইয়াৰ বেবত লক লক বিজুলীৰ বাতি অলি আছিল।

সমুদ্ৰ-যাত্ৰাৰ আঁৰাৰ নেয়েই প্ৰথম অনুভৱ।

১৮৯৩ চনত মই প্ৰথমবাৰ বাৰবাবলৈ গৈছিলোঁ। যেতিয়া প্ৰথমবাৰ বাৰাগোৱা বন্দব পৰা জিলিকি থকা সাগৰ দেখিলোঁ, তেতিয়া মই অৰাক হৈ গৈছিলোঁ। আমি বাতি ন বজাত কীয়াবত উঠিলোঁ আৰু আমাৰ কীয়াব বাবলৈ আবদ্ধ কৰিলে। লগতে মোৰ মনেও নিজৰ অভ্যস্ত চিন্তা পাহৰি কল্পনা জগতত সাঁতুৰিবলৈ ধৰিলে। বাতিপুৰাল আৰু আমি কাববাব পালোঁহি। কীয়াবপৰা নাৰত উঠা বৰ সহজ নাছিল। প্ৰত্যেকখন নাৰতে এবিধ দলং (out riggers) বন্ধা আছিল। মই মনে মনে প্ৰশ্ন কৰিলোঁ যে জাৰি তুনি এনেকুৱা ধৰণৰ অসুবিধানো কিয় চপাই লৈছে? পাহত মই এই ‘আউটৰিগাৰ্চ’ প্ৰয়োজনীয়তা বুজিব পাৰিলোঁ।

যাত্ৰাৰ ভাগৰ পলোৱাৰ লগে লগে আমি আকৌ সাগৰৰ পাৰলৈ গলোঁ। পাৰপৰা সাগৰত তিনিটা পৰ্বত থকা দেখা গৈছিল। তাৰ ভিতৰত প্ৰথমটো দেৱগঢ়ৰ আছিল, দ্বিতীয় মথলিঙ্গ গঢ়ৰ আৰু তৃতীয় কুৰ্মগঢ়ৰ। দেৱগঢ়ৰ ওপৰত দীপ-স্তম্ভ আছিল। সেইটোৱেই আছিল তাৰ বিশেষত্ব। এই দীপ মিনাৰৰ ওচৰত এডাল পাতল ধ্বজদণ্ড অতি কঠোৰে দেখা গৈছিল। সাগৰৰ পাৰত খেলি খেলি ভাগৰি যোৱাৰ পাহত লৰ্বপ্ৰথম কোনে দীপ-মিনাৰৰ অলি থকা চাকি দেখিব আমাৰ ভিতৰত তাৰে প্ৰতিযোগিতা চলিল। মাজে মাজে মনলৈ এই ভাব আহিছিল যে পানীৰ এই বিশাল পটৰ ওপৰেদি যেতিয়া আমি কাববাবলৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়া বাতি জাহাজৰ পৰানো কিয় দেৱগঢ় দেখা নাছিলোঁ?

হয়তো কোনো জাহাজে আহিবৰ সময়ত দেৱগঢ়ৰ ধ্বজদণ্ডৰ ওপৰত বঙা পতাকা উৰাইছিল। তাকে দেখি কাববাব বন্দবৰ ওচৰৰ ধ্বজদণ্ডৰ ওপৰতো পতাকা লগোৱা হৈছিল। ইয়াৰ মানুহে দূৰবীণ লৈ দেৱগঢ়ৰ পিনে চাই আছিল আৰু তাৰ পতাকা দেখাৰ পাহত ইয়াতো পতাকা লগাইছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা মই দূৰত দেৱগঢ়ৰ ওপৰত লগাই থোৱা পতাকা দেখিবলৈ পাই গোল্ফু আচৰিত কৰি দিছিলোঁ।

এবাব মই পিতাদেউকে সুধিলোঁ—“দেবগড়ৰ ওপৰত কোনে চাকি অলাইছে? আক পতাকা নো কোনে উৰাইছে?” তেওঁ উত্তৰ দিলে—
“এই কাৰণে তাত এটা মানুহ বখা হৈছে। লজ্জা লাগিলে সি চাকি অলাব আৰু দূৰত ‘মটৰ বোট’ দেখিলে সি পতাকা লগায়।—দেবগড়ৰ চাকি দেখিলে নাৰিক লকলে কাবাবৰ বন্দৰ পালোঁহি বুলি বুজিব পাৰে। তেওঁলোকে জানে যে চাকিব তলত ডাঙৰ ডাঙৰ শিল আছে। সেইকাৰণে তেওঁলোক চাকিব ফালে নাযায়।”

“দীপ-মিনাবৰ বখীয়াবোৰেনো বাক কি খাই জীয়াই থাকে? সিহঁতৰ খোৱা বস্তুনো বাক কৰণৰ আছে?”—মই প্ৰশ্ন কৰিলোঁ।

“সিহঁতে নিজৰ সকলো খোৱা-বস্তু কাবাবৰ-পৰা নাৰেবে লৈ আছে। দেবগড়ত হয়তো এনেকুৱা নাহি বা খাল আছে য’ত বৰষুণৰ পানী জমা কৰি ধৰ পাৰি।”

“আমি তালৈ যাব নোৱাৰোনে? বলক, আমি এবাৰ তাৰপৰা ঘূৰি আহোঁ। তাত সদায় থাকিবলৈ চাৰ্গে কিমান ভাল লাগিব? লজ্জা লগাব লগে লগে চাকি অলোৱা আৰু ‘মটৰ বোট’ দেখাৰ লগে লগে পতাকা লগোৱা—। কেৱল ইমানহে কাম। বাকী সকলোখিনি সময় আমাৰ নিজৰ। আমি যিদৰে ইচ্ছা সেইদৰে কটাব পাৰিম। কোনেও আমাক লগ পাবলৈ নাহে আৰু আমিও কাকো লগ পাবলৈ নাযাওঁ। বলক, এবাৰ তাৰপৰা ঘূৰি আহোঁ।”

পিতাদেৱে আমাৰ ঘৰৰ গৰাকী ৰামজী শেঠ্ ভেলীক এই বিষয়ে সুধিলে।—তেওঁ নিজৰ জাহাজৰ কেপ্তেইনৰ লগত কথা বতৰা পাতি পাহৰিবা দেবগড়লৈ যোৱা স্থিৰ কৰিলে। আমি সকলো গাড়ীত উঠি বন্দবলৈ গলোঁ। ডাঙৰ নাৱত বহি খুব ভাল লাগিল। পালখন পেলাই দিলোঁ, আৰু আমি নাচি বাগি আগ বাঢ়িলোঁ। জাহাজখন খুব কঁপি আছিল আৰু লোনকালে আগবাঢ়ি যোৱাৰ নামেই লোৱা নাছিল। বহুত সময় লগা কাৰণে পিতাদেৱে ৰামজী শেঠক ইয়াৰ কাৰণ সুধিলে। ৰামজী শেঠে কেপ্তেইনক সুধিলে। কেপ্তেইনে কলে—যে “বতাহ অনুকূল নহয়। বতাহৰ দিশৰ ফালে লক্ষ্য ৰাখি পাল তৰা হৈছে। জাহাজ আগবাঢ়ি গৈ

আছে ; কিন্তু তথাপি দেৱগঢ় পাঠতে পাঠতে গধূলি হৈ যাব।” মোৰ কালৰ পৰা কোনো আপত্তি নাছিল। গোটেই দিনটো কোকাবণিৰ আনন্দ অনুভৱ কৰিম আৰু সন্ধ্যা লাগিলেই ওচৰবপৰা দীপ-বিনাবৰ চাকি দেখিম। কিন্তু ইমান ভাল কথাও পিতাদেউৰ মনঃপুত নহল। তেওঁ কলে—“এইটো বৰ ভাল কথা নহয়।” কেপ্তেইনে কলে—“বতাহ প্ৰতিকূল। ইয়াৰ আগত আমি একো কৰিব নোৱাৰিম।” অলপ দূৰ যোৱাৰ পাছতে এইদৰে বতাহ বলিবলৈ ধৰিলে যে আৰু আগুৱাই যোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰিল।

ৰামজী শেঠে পিতাদেউক সুধিলে—“এতিয়া কি কৰোঁ।”—পিতাদেৱে কলে—“আৰু আন কোনো উপায় নাই। উলটি যাওঁহক।” পিতাদেউৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি উলটি যোৱা হ’ল। পালবোৰো সলনি কৰি লোৱা হৈছিল। কিদৰে এই সকলোবোৰ সাল-সলনি কৰা হৈছিল, মই তাক চোৱাত ব্যস্ত হৈ আছিলোঁ। এনেতে আমাৰ জাহাজ আগৰ বাটলৈ ঘূৰি আহিল। ইমান দূৰ যাওঁতে এঘণ্টা লাগিছিল ; কিন্তু ঘূৰি আহোঁতে পাঁচ মিনিটো নালাগিল। ঘৰলৈ উলটিবৰ সময়ত কেৱল ঘোঁৰা-বাগীব ঘোঁৰায়ে খৰখৰ নকৰে—।

আমি যিদৰে গলোঁ, সেইদৰেই শুদা হাতেৰে উলটি আহিলোঁ। বিবৰ্ণ মুখেৰে ঘৰমুৱা হলোঁ। যেন আমি পৰাজিত হৈ হে পৰিছোঁ। সহপাঠীবোৰক মই এইটোও নকলোঁ। যে আমি দেৱগঢ়লৈ যাবলৈ ওলাই গৈছিলোঁ।

ইয়াৰ পাছত মই প্ৰায় পাঁচ বছৰ কাৰাবাৰত আছিলোঁ। কিন্তু আকোঁ কেতিয়াও মই দেৱগঢ়লৈ যাবলৈ চেষ্টা কৰা নাছিলোঁ। সূৰ্যাস্তৰ সময়ত দেৱগঢ়ৰ দীপ-শিখা দেখি মই নিজৰ মনক এই প্ৰশ্ন কৰিছিলোঁ যে সেই পৰীষ দেশত কি আছে? চল্লিছ বছৰৰ পাছত আজিৰপৰা দহ বছৰৰ আগত আকোঁ এবাৰ মই কাৰবাৰলৈ গৈছিলোঁ। কিন্তু কেতিয়াও দেৱগঢ়লৈ যাব নোৱাৰিলোঁ।

এইবাৰ এইটো স্থিৰ কৰি কাৰবাৰলৈ গৈছিলোঁ যে দেৱগঢ় নোচোৱাকৈ ঘূৰি নাহেঁ। তাত মই বহুসকলক কৈ দিছিলোঁ। যে দেৱগঢ়ৰ কাৰণে যেন এটা দিন নিশ্চয় ৰাখে।

দেৱগঢ় চাবলগীয়া বিশেষ একো বস্তু নাছিল। কিন্তু মোৰ হাপন চনৰ বালাকালৰ সেই সন্ধ্যা দেৱগঢ়ৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছিল। তাক মুক্ত কৰি লোৱা প্ৰয়োজন।

কাৰবাৰৰ পাৰৰপৰা প্ৰায় তিনিমাইল দূৰৰ সাগৰলৈকে এটা দ্বীপ ব্যাপ্ত হৈ আছে। কাৰবাৰ বন্দৰৰ ইয়েই সকলোতকৈ ডাঙৰ শোভা। সাগৰৰ সমতলৰ পৰা পৰ্বতৰ উচ্চতা ২১০ ফুট আৰু তাৰ ওপৰৰ দীপ-মিনাৰ ৭২ ফুট ওখ। কাষ্টম বিভাগৰ মানুহে মদ নিবাবৰণৰ কাৰণে সাগৰত পহৰা দিব লগীয়া হয়। সেইকাৰণে তেওঁলোকৰ ওচৰত এখন ‘মটৰ বোট’ থাকে। তাৰেই আমাক নিয়াৰ দিহা কৰিলে। আমাৰ এই যাত্ৰাৰ কাৰ্য্যক্ৰমে আমাৰ আন কৰ্ত্তব্যত যাতে বিধি-পঞ্চালি নিদিয়, সেই কাৰণে আমি বাতিপুৰা সোনকালে উঠি বন্দৰ পালোঁহি। আমি ইমান নীৰস নহয় যে বাতিপুৰাৰ প্ৰাৰ্থনা আৰু জলপান খোৱাৰ কাম ঘৰত কৰিম। খালাছীবোৰ অলপ পলমকৈ আহিছিল; সেই কাৰণে ঘোঁৰাৰ দৰে দৌৰি অহা আমাৰ মটৰ বোটৰ গতিৰ লগত চলি থকা আমাৰ প্ৰাৰ্থনা শুনিবৰ কাৰণে কাৰবাৰ পাহাৰৰ পাহুফালে সবিতা নাৰায়ণো আহি উদয় হৈছিল। সূৰ্য্যদেৱতাক জন্ম দি কৃতার্থ হোৱা প্ৰাচী দিশ অভিশয় উৎফুল্ল হৈ পৰিছিল আৰু সাগৰেও নিজৰ ঢৌৰ দ্বাৰা তেওঁক অভিনন্দন জনাইছিল। মই মাটিৰ ফালে চালোঁ। গৌ-ফালে কাৰবাৰ বন্দৰে সৰু-ডাঙৰ নাওবোৰক জগাই ধেমালি খেলিছিল। তাৰ ওচৰৰ উপত্যকাৰ নাৰিকলৰ গছবোৰ বতাহৰ প্ৰতীক্ষাত ধিয় হৈ আছিল। পতাকাৰ ওপৰত থকা শনিবাৰৰ বাকদে এনেয়ে আমাক ভয় পুৱাই আছিল—। ঝাউ (সবোকে) গছবোৰো কাৰবাৰৰ বিস্তাৰক জুখি কালী নৈ লৈকে বিয়পি আছিল। তিনি চাৰিখন জাহাজ এই কালী নৈৰ মুখত সোমাই পৰিছিল। আৰু সদাশিৱগঢ়ৰ পাহাৰে সমগ্ৰ প্ৰদেশক বন্ধা কৰি আছিল।

আমাৰ প্ৰাৰ্থনা শেষ হোৱাৰ পাছত আমাৰ মটৰ বোটে সাগৰৰ বুকুত যি বাট বাখি গৈছিল আৰু তাৰপৰা যি নানা ধৰণৰ ছবিৰ সৃষ্টি হৈ লগে লগে অদৃশ্য হৈ গৈছিল, সেইফালে মোৰ চকু পৰিল। “তোমাক দেৱগঢ়ৰ সৌন্দৰ্য্য দেখুৱাবই লাগিব।” ইয়াকে কৈ পদ্মনাথ কামাৰে মোক দক্ষিণ

কালৰ পৰ্বতৰ দায়নিত বিয়পি থকা চন্দ্ৰভাগা নৈৰ পাৰ দেখুৱাবলৈ লৈ গ'ল। হয়তো কোনো এসময়ত তাত ইউৰোপীয়ান মহিলাই গা ধুইছিল। সেই কাৰণে তাৰ নাম Ladies Beach (ঘূৰতী-ভট) হ'ল।

গোৰা সংস্কৃতিৰে ওতঃপ্ৰোত কৰি বোৰকৰো আমাৰ লগতে জুৰিবলৈ আহিছিল। আমাৰ আনন্দ বঢ়াবৰ কাৰণে কামাখ্যাৰে তেওঁৰ লগত চিত্ৰকাৰ শ্ৰীৰামানন্দকো আনিছিল। বামানন্দৰ নম্ৰতা সঁচাকৈয়ে প্ৰশংসনীয় আছিল। কিন্তু সাগৰৰ মাজলৈ অহাৰ লগে লগে মেঘ, পৰ্বত, সূৰ্য্য, চবাই-চিৰিকতি, জাহাজৰ পাল আৰু সাগৰৰ উৰ্মিমালা, এই সকলোবোৰৰ প্ৰভাৱৰ অন্তৰালত তেওঁৰ কলাকাৰ আত্মাই আমাক পাহৰি পেলাইছিল আৰু তেওঁ বহুত দিনৰ বুদ্ধিৰ দৰে অনিমেৰ দৃষ্টিৰে দীতি-কাষৰ কাৰা ভক্ষণ কৰিছিল। আমি আনক আঙুলিৰে ইঙ্গিত কৰি তেওঁৰ অৱস্থা দেখুৱালোঁ। কিন্তু তাত তেওঁৰ ধ্যান নাভাঙিল। কেৱল কুমলীয়া কুন্দাৰ চকল চকুজুৰি সকলো ফালে ঘূৰি আহিল।

আমাৰ এই কবিয়ে শাস্ত্ৰত কোৱা ভক্তিৰ লক্ষণমতে আমাৰ প্ৰাৰ্থনাৰ পূৰ্ণতাৰ প্ৰতীক্ষা কৰি আছিল। প্ৰাৰ্থনা পূৰা হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ সাগৰৰ চৌৰ বিষয়ে এটা ভাটিয়ালী গান গালে। গানৰ ধ্বন লাগিলে ভাটিয়ালীয়েই হওক, কিন্তু তেওঁৰ অন্তৰৰ ভাৱ নাৱৰীয়াৰ নিচিনা নাছিল। সেই গানৰ যোগেদি সৰল নাৱৰীয়াই নহয় বৰং আনন্দত মত্তলীয়া কবিয়ে নিজৰ ভাবনাৰ সোঁত বোৱাই দিছিল। এইটো সঁচা যে সেইদিনা আমাৰ দলৰ কোনো সুহ (sober) হৈ নাছিল। হিন্দু স্কুলৰ আচাৰ্য্য শ্ৰীকুলকৰ্ণীয়েও এই আনন্দত ভাগ লৈছিল। সৰোজো নিজৰ ঠাই এৰি বয়লাবৰ আগত থিয় হৈ হে ভাল পাইছিল। নিজৰ বভাৱৰ প্ৰতিকূল গৈ সি যে আগফালে বহিব পাৰিছিল এইটো দেখি মই সন্তোষ পাইছিলোঁ। মই তাক মঞ্চৰ সৰোবৰত কাৰাৰ উপভোক্তা নাৰায়ণ মালকানীৰ কথা মনত পেলাই দিছিলোঁ আৰু এই সঙ্কেতৰ কাৰণে আমি দুয়ো বাস্তৱিকতাৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিছিলোঁ।

সাগৰৰ পানীৰ ওপৰেদি বহুত বকমে অহা যোৱা কৰিব পাৰি আৰু প্ৰভোক বাবৰ অহা যোৱাত বিভিন্ন ধ্বনৰ আনন্দ আছে। চৌৰ চৰ খাই

যাই বাহবলেবে গাঁতুবি গাঁতুবি সাগবৰ ভিতৰলৈ হোৱাত একবকৰ আনন্দ আছে। যি বুকুৰ তলত জপিয়াই থকা চৌৰ ওপৰত আবোহী হোৱাৰ আনন্দ উপভোগ কৰিছে, তেওঁ কেতিয়াও তাক পাহৰিব নোৱাৰিব। নৈৰ পানীৰদৰে সাগবৰ পানীয়ে যদি কেতিয়াবা কাৰোবাক গ্ৰাস কৰিব ধোকে, তেতিয়াহলে সি নিকপায় হৈ হে, নহলে তেওঁৰ লক্ষ্য সদায় গাঁতোৰা মানুহক বচোৱা।

ঠেক আৰু দীঘল নাৱত বহি এডাল ব'ঠাৰে প্ৰত্যেক চৌৰ লগত উঠা-নমা কৰাত এটা বেলেগ আনন্দ আছে। যদি নাওখন দুফালৰ চৌৰ মাজত বৈঁকা হৈ যায়, তেতিয়াহলে বিপদত পৰিব লাগিব। এইখিনি লতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিব পাবিলে সাগবৰ আনন্দৰ সৈতে এককপ হোৱাত ইয়াতকৈ আৰু বেচি ভাল সাধন পোৱা টান। ডাঙৰ নাৱৰ দুপাঁতিত বহি ব'ঠা মৰা আনন্দ তৃতীয় ধৰণৰ। আমি এই আনন্দ মৌনভাৱে লব নোৱাৰোঁ। ভালৰ নিচা ইমান মাদক হয় যে হঠাৎ গানৰ সুৰ ওলাই পৰে। এই আনন্দৰ লগত মটৰ বোটত বহাৰ তুলনা নহয়। কাৰণ, তাক চলাওঁতে মানুহৰ বাহবলে একেবাৰে কাম নকৰে। ইয়াত কেৱল চালকৰহে ব্যায়াম হয়। মটৰ বোটত প্ৰত্যেক মানুহৰ সমান পৰিশ্ৰম নহয়। কিন্তু মটৰ বোটৰ দ্বাৰা পানী কাটি যোৱা আনন্দ আমাৰ গোটেই শৰীৰে অনুভৱ কৰে। যেতিয়া মটৰ বোটখন বেগাই পোনাই গৈ থাকে, তেতিয়া আমাৰ শিৰা-উপশিৰাত তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। মটৰ চলোৱাৰ আনন্দতকৈ মটৰ বোট চলোৱাৰ আনন্দ অধিক গুণে বেচি।

এই আনন্দ উপভোগ কৰি কৰি আৰু সাগবৰ পানী কিমান গভীৰ হ'ব পাৰে এই কথা ভাবি ভাবি আমি দেৱগঢ় অভিযুখে যাত্ৰা কৰিলোঁ। মোৰ মনলৈ এটা ভাব আহিল যে যিৰোৰ পানী সকলোতকৈ তলত আছে, সেইৰোৰ পানীয়ে ওপৰৰ পানীৰ হেঁচাত বাক কষ্ট নাপায়নে? ওপৰৰ পানীতকৈ তলৰ পানী অধিক ডাঠ হোৱাই স্বাভাৱিক। মাহৰোৰে সেই ডাঠ পানীক ভেদ কৰি তললৈ যাব নোৱাৰে চাৰ্টে। যদি আমি সৰোৰৰত পৰোঁ, তেতিয়াহলে কাঠৰ টুকুৰাদৰে তাৰ ওপৰতে গাঁতুবি থাকিব লাগিব। আনধৰণৰ মাহৰোৰো তলৰ ডাঠ পানীত এনেকুৱা অৱস্থাই হয় চাৰ্টে।

সিমানেই দেৱগঢ়ৰ পাৰ চকুত পৰিল, সিমানেই দাঁতি কাষৰৰ সৰু সৰু বাট আৰু শিলবোৰ স্পষ্টভাৱে দেখা গ'ল। আকাশ আৰু নাগৰ ব'ত লগ লাগে সেই ক্ষিতিজ-বেথাও আজি অতি স্পষ্ট হৈ আছিল। কোনোবাই যেন বেজীৰে দেখুৱাই আছে যে ইয়াত পৃথিৱী শেষ হৈছে আৰু বৰ্গ আবৃত হৈছে।

দুখন জাহাজে নিজৰ পালত বতাহ ভৰাই বাত্ৰাৰ কাৰণে সাফু হৈছিল। সেই পালৰ পেটত বতাহৰ লগতে উদ্ভিত সূৰ্য্যৰ কিৰণো সোমাই পৰিছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন এই হেঁচাত এতিয়া পালখন ফাটি পৰিব। পাল ইমান জিলিকি আছিল যে সি পাটৰ আছিল নে নাই হাতী দাঁতৰ, সেইটো ধৰা টান। যেতিয়া পালত বতাহ সোমাই, তেতিয়া তাৰ বঙ কলপাতৰ নিচিনা হৈ পৰে।

এতিয়া আমি একেবাবে দেৱগঢ়ৰ ওচৰ পালোঁহি। গোটেই পৰ্বতীয়া টিলাবোৰ সৰু ডাঙৰ গছেৰে ঢাক খাই আছিল। ওপৰৰ দীপ-মিনাবে নিজৰ সন্মান অক্ষুণ্ণ ৰাখি আকাশৰ ফালে আঙুলি নিৰ্দেশ কৰি আছিল। এতিয়া আমাৰ মটৰ বোটখন অলপ আঁতৰত বৈ গ'ল। এই বাট পাৰ হবৰ কাৰণে মটৰ বোটে নিজৰ পাছফালে এখন সৰু নাও বান্ধি আনিছিল। আমি সেই সৰু নাওত উঠিলোঁ আৰু দীপৰ পাৰ পালোঁহি। নদীৰ লগে লগে বঙা বঙা পকা বগবীয়ে আমাক অভ্যর্থনা কৰিলে। আমি ওপৰলৈ উঠি উঠি ডাঙৰ ডাঙৰ গছৰ শাখা তথা বৰগছৰ শিপা চাই চাই দীপ-মিনাৰৰ তল পালোঁগৈ। দীপ-মিনাৰৰ দীপকাৰ এজন সৰল মহলমান আছিল। তেওঁ আমাক বৰ আদৰ সাদৰ কৰিলে। এই দীপত দীপ-মিনাৰৰ কিছুমান মানুহ থাকে। সেই কাৰণে তাত কিছুমান ছাগলী আৰু কুকুৰা চৰায়ে আছিল (আৰু সময়ে সময়ে মানুহে সেইবোৰ কাটি খাইছিল)। সাগৰৰ পাৰে পাৰে উৰি উৰি আহি ইয়াৰ গছৰ ওপৰত জিৰণি লোৱা প্ৰাকৃতিক কাৰ্য্যৰ উৎস স্বৰূপ চৰাইবোৰক ধৰি, মূনি সকলৰ দৰেই পৰিজ বুলি মনা উচিত।

মটৰ বোটত বহি বাতিপুৰা আমি আত্মাৰ উপাসনা কৰিছিলোঁ। ইয়াত এচটা শিলৰ ওপৰত বহি আটাইবোৰে পেট পূজা কৰিলোঁ। দাঁতি কাষৰেই

নৌদৰ্শ্য অগলক দৃষ্টিৰে চোৱাব পাহত দীপ মিনাৰৰ ভিতৰেদি উঠি ওপৰলৈ গলোঁ। চাকিৰ বশিক এইদৰে আয়নাৰ ভিতৰত সুসজ্জিত কৰি ৰখা হৈছিল যে পানীৰ প্ৰবাহত তাৰ হাঁ পৰাৰ লগে লগে তাকো প্ৰবাহিত হোৱা যেন লাগিছিল। পেৰাবোলা আৰু হাইপৰবোলা অঙ্কৰ তাত কামত লগোৱা হৈছিল। যি শব্দছেদৰ* বহস্য জানে তেওঁহে ইয়াৰ বহস্য বুজিব পাৰিব। ইয়াৰ পাহত আমি সেই দীপৰ আৱৰণ ওচাই থৈ বহুত দূৰলৈকে সাগৰৰ শোভা চাবলৈ ধৰিলোঁ আৰু ইমানতো সন্তুষ্ট নহৈ চাকিৰ দাঁতি-কাষৰৰ গেলেৰীলৈ গৈ স্বাধীনভাৱে দশোদিশ চাবলৈ লাগিলোঁ। যি দৃশ্য চাবলৈ মই ছাপন বহুৰ আগৰপৰা অভিলাষ কৰি আছিলিলোঁ, সেই দৃশ্য আজি দেখিবলৈ পালোঁ। মোৰ চকুৰ ইমান দিনৰ বুজুকা আজি শান্ত হ'ল। এতিয়া এনেকুৱা লাগিছিল যেন গোটেই ঘাটেই এখন ডাঙৰ জাহাজ। দীপ-মিনাৰ তাৰ মাস্তুল (mast) আৰু আমি তাৰ খালাহী। এইটো ঠিকেই যে জাহাজৰ মাস্তুলৰ দৰে এই দীপ-মিনাৰ জোকাৰি নাথাকে, কিন্তু এতিয়া মটৰ বোটত অহা আমাৰ 'মতলীয়া' মন্ত্ৰীকই এই জটীৰ ফালে লক্ষ্য কৰা নাছিল। ইমান ওপৰৰ পৰা চাৰিওফালে চোৱাত এক অবৰ্ণনীয় আনন্দ পোৱা যায়। কুড়ুৰ-মিনাৰৰ ওপৰৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ বহুত যুগৰ ৰাজধানীৰ শ্মশান দেখিলে মনত যি বিষাদ ওপজে, সি ইয়াত নাছিল। ইয়াৰপৰা দেখা সাগৰত প্ৰাচীন কালৰপৰা আজিলৈকে হয়তো অসংখ্য জাহাজ ডুব গৈছে; কিন্তু তাৰ শোকে ইয়াৰ বায়ুমণ্ডলক কেতিয়াও বিষন্ন কৰিব পৰা নাই। সাগৰত ভূত আৰু ভবিষ্যতৰ কোনো স্থানেই নাই। তাত বৰ্তমান কাল আৰু চিৰন্তন অনন্তকাল, এই দুয়োৰেহে সাম্ৰাজ্য আছে। যেতিয়া ধুমুহা আহে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন এয়েহে সাগৰৰ সত্য আৰু স্থায়ীকণ। আৰু যেতিয়া আজিৰ দৰে সৰ্বত্ৰ শান্তিয়ে বিৰাজ কৰে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন ধুমুহা এক মায়াহে। সঁচাকৈয়ে সাগৰৰ মুখে ভগৱান বুদ্ধৰ শান্তিৰ ৰাণীৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে।

এনেকুৱা বিশাল সমুদ্ৰক আশীৰ্বাদ দিয়াৰ শক্তি কেৱল পিতামহ আকাশৰহে হব পাৰে। আকাশ শান্ত চিত্তৰে চাৰিওফালে ৰাণ্ড হৈ

আছে, আৰু সাগৰৰ বেন বন্ধা-কৰাছে হৈ পৰিছে। এই কবচত একো ছবি নাছিল, কিন্তু চৰাইবোৰে কবচৰ এই সবলতা সহিব নোৱাৰিছিল। সেই কাৰণে তেওঁলোকে তাৰ ওপৰত নানা ভৰহৰ বেথা আঁকাৰ অস্থায়ী প্ৰযত্ন কৰিছিল। যিদৰে শিত্তৰে কোনো গহীন মানুহক ইহুদাৰ কাৰণে তেওঁৰ আগত বান্ধবৰ দৰে চেঁচা কৰি থাকে, সেই দৰেই সাগৰৰ নীল বঙে আকাশৰ নীলিমাক ইহুদালৈ চেঁচা কৰি আছিল।

ভগৱানৰ এনেকুৱা বিৰাট দৰ্শন হোৱাৰ লগে লগে ভগৱদ্ দীতাৰ এবাৰ অধ্যায় মনত পৰিব লাগিছিল, কিন্তু ইমান প্ৰাচীন কাললৈ যোৱাৰ আগতে আমাৰ উদ্ভেজিত মনে নিজৰ সুবিধাৰ কাৰণে ওচৰৰ এক প্ৰসঙ্গ পছন্দ কৰিলে। বিছ বছৰৰ আগতে মই লঙ্কাৰ দক্ষিণ সীমাত দেবেস্বৰ্তকৈও আগত সাতাবালৈ গৈছিলোঁ। আৰু তাৰ দীপ-মিনাৰৰ ওপৰত উঠি ভূপবীয়াৰ ব'দত এনেকুৱাই বৰং ইয়াতকৈয়ো বহুত ওপে বিশাল দৃশ্য দেখিছিলোঁ। তাত মানুহে চকুৰ ব্যায়াম কৰি ইচ্ছামতে যি কোনো দৃশ্য বহলাই চাব পাৰে। সেই ঘূৰণীয়াবেথা (বৰ্ডুল)-ৰ দক্ষিণাৰ্দ্ধ ভাৰত মহাসাগৰক দিয়া হৈছিল আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধ বনসাগৰক। ইয়াত দেৱগঢ়ৰ ওপৰবপৰা পূবফালে সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ পাদপীঠৰ দৰে সুশোভিত পৰ্বত দেখা গৈছিল। তাৰ তলেদি প্ৰবাহিত হৈ থকা কাৰাবাৰৰ সাগৰ সৌম্যতাৰ সৈতে জিলিকি আছিল। সেই ঠাইৰ নাওবোৰৰ কপ একেবাৰে পাতল আছিল আৰু পশ্চিম ফালৰ অৰ্ধশত মহাসাগৰে আৱৰ দেশৰ কথা মনত পেলাই দিছিল। এই দৃশ্যই মনত এক আকুলতা আনি দিছিল। 'নমোহন্ত তে সৰ্বত এবসৰ্ব'—মুখবপৰা কেৱল ইমান শব্দহে ওলাল।

ইতিমধ্যে আমাৰ লাজকুৰীয়া চিত্ৰকৰে এটা চুকত বহি দাঁতিৰ এটা ডাঙৰ শিলৰ আৰু দাঁতি-কাৰবৰ সাগৰৰ এখন ছবি আঁকিছিল। বৰলৈ অহাৰ লগে লগে তেওঁ মোক সেইখন উপহাৰ দিলে। আজি মোৰ হাপন বচৰৰ ভোক শাস্ত হ'ল। এই প্ৰসঙ্গৰ স্মাৰক ৰূপে মই তেওঁৰ এই উপহাৰ প্ৰসন্নভাবে গ্ৰহণ কৰিলোঁ।

দীপ-মিনাৰৰ কাষাই শেষত পূৰ্ণতা লাভ কৰিলে।

মে' ১৯৪৭ চন।

৫৮। মকভূমি বা সৰোবৰ

মি কোনো ঘটনাই বাস্তৱিক ৰূপ ধাৰণ কৰিলে তাৰ বৈশিষ্ট্য নষ্ট হৈ
যায় আনো ?

হৃৎকটাব আগতে কোনোফালে পানী দেখা নগৈছিল। উত্তৰবৰণৰা
আবদ্ধ কৰি দক্ষিণলৈকে সাগৰৰ পোন পাৰ বিয়পি আছিল। পশ্চিমফালে
ব'ত আকাশে চাপৰ হৈ ধৰিত্ৰীক চুইছে, তাতো পানীৰ নাম-গোল্লা নাই,
এটা চৌৰো দেখা নাযায়। প্ৰথমবাৰ দেখা মানুহৰ এইখন কোনো মকভূমি
যেনহে লাগিব। কেৱল যেন বৰষুণৰ কাৰণেহে ভিত্তি গৈছে। নহলে
এনেকুৱা লাগিব যেন এইবোৰ পলসহে—যাৰ ওপৰত ঘাঁহ নাই। মলৈকে
চকু পৰে তালৈকে কেৱল পোন সমতল ভূমি দেখিলে কিমান আনন্দ লাগে।
কোনো ইঞ্জিনিয়াৰক যদি এনেকুৱা সমতলভূমি তৈয়াৰ কৰিবলৈ ভাব দিয়া
যায়, তেতিয়াহলে তেওঁ অশেষ পৰিশ্ৰম কৰিব লগীয়া হ'ব। কিন্তু ই হৈছে
প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি। যেতিয়া এনেকুৱা সমতল + প্ৰদেশৰ বিশালতা, বিস্তীৰ্ণ হৈ
পৰে, তেতিয়া ওখ ওখ পৰ্বতবোৰত সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে। আমি এই
বিশালতা পান কৰাত মগ্ন হৈ আছিলোঁ, এনেতে দূৰত আকাশত জাহাজৰ
নিচিনা কিবা চকুত পৰিল। আকাশত জাহাজ ? ই কি কথা ? ইতিমধ্যে
দক্ষিণবৰণা উত্তৰলৈকে বিয়পি থকা এডাল বাদামী বেখা লাহে লাহে স্পষ্ট
হৈ আহিল। মাজে মাজে তাৰ ওপৰত বগা চৌ দেখিবলৈ পোৱা গ'ল।
পানীৰ ঢল আছিল, নিয়মানুসাৰে এটা শাৰী পাতি চৌবোৰ আগ বাঢ়িবলৈ
ধৰিলে। আহিল, আহিল, পানীবোৰ আগলৈ আহিল। ই আধা পাৰলৈকে
বিয়পি পৰিল। সূৰ্য্য আকাশলৈ উঠি গৈছিল, ব'দ চোকা হৈ পৰিছিল আৰু
চৌৰ উল্লাসকতাও বাঢ়িবলৈ ধৰিছিল। এই চৌবোৰে দৈৰ্ঘ্যে সঁপি দিয়া কিবা
অসাধাৰণ কাম কৰিবলৈ আহিছে নেকি ? ইয়াক যম-দূতৰ নিচিনা নহয়,
বৰং দেৱদূতৰ নিচিনাহে লাগিছে। যিদৰে হাবিত কুকুৰনেচীয়া বাঘৰ দল
জপিয়াই জপিয়াই ঘূৰি ফুৰে, সেইদৰেই চৌবোৰো আগ বাঢ়িবলৈ লাগিল।

+ সমতল—Stretched evenly. উদাহৰণস্বৰূপে পলানুখৰ ওচৰত স্তম্ভবন প্ৰদেশক
সমতল বুলি কয়।

য'ত নিক্ত আৰু নীৰৱ মকছুমি আছিল, এতিয়া তাত উথলি থকা, গৰজি থকা, তবজৰ সাগৰ বৈ গল। জোৰাৰো সম্পূৰ্ণ উৎসাহেৰে আহি পৰিল। চৌবোৰ আহে আৰু পাবত খুন্দিয়াই গুচি যায়। যদি অলপ মন দি সেইকালে এৰণ্টী আধাবণ্টামান চাই থকা যায়, তেতিয়াহলে মনত এই ভাব হয় যে এই চৌবোৰ জড় নহয়, বৰং ইয়ো সচেতনহে। ইহঁতৰো বভাব-ধৰ্ম আছে। চাৰিওফালে কেৱল পানীয়েই পানী—। বাওঁফালৰ তালগছ পানীত লবি আছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন এতিয়াই ডুবি যাব।

যিদৰে বহুত দিনৰ পাহত ভাগিনীয়েকক দেখিলে মাহীয়েকৰ মনত অপাৰ আনন্দ হয়, সেইদৰে চৌবোৰক দেখি মকছুমিৰ চৌৰ আবেগো উথলি উঠিছে। ই হাতীৰ দৰে দৌৰি আছে আৰু পাবত বগ্ন-ক্ৰীড়াৰ অনুভৱ কৰি আছে। কিমান অভুত দৃশ্য! যদি মাটি আগবীয়া হ'ল হেঁতেন, আৰু পানীও যদি নৈৰ দৰে বৈ থাকিলেহেঁতেন তেতিয়াহলে এইটো একো আচৰিত যেন নালাগিলেহেঁতেন। তলদি বৈ যোৱাটো পানীৰ বভাব-ধৰ্ম, কিন্তু সমভল ভূমিত য'ত পানী নাই তাত বৰষুণ বা বানপানীৰ অবিহনে যদি পানী দৌৰি আহে, আৰু মাটিৰ ওপৰত বিয়পি পৰে, এইটো কিমান আচৰিত কথা। যি ঠাইত অলপ আগতে আমি লবি চাপৰি ঘূৰি ফুৰিছিলোঁ, তাত এতিয়া ভৰিও ধৰ নোৱাৰিম। এনেকুৱা বিৰাট জলবাণি বাক ক'বপৰা আছিল? ইমান কম সময়ত ইমান বিপৰ্য্যয়। য'ত আমি বতাহত হাত জোকাৰি ফুৰি ফুৰিছিলোঁ, এতিয়া তাত জপিয়াই থকা চৌৰ মাজত সীতোৰাৰ আনন্দ উপভোগ কৰি আছে। সৌৰাৰ ওপৰত বহি যেন ফুৰিবলৈহে ওলাইছে। এই জোৰাবৰ সময়ত যদি কোনোবাই ইয়ালৈ আহি চাইহি, তেতিয়া তেওঁৰ এনেকুৱা লাগিব যেন থাকৰা পানীৰ এই উথলি থকা সৰোবৰ হেজাৰ হেজাৰ বছৰবপৰা ইয়াত এইদৰে ব্যাপ্ত হৈ আছে। কিন্তু যদি কোনোবাই অলপ সময় থিয় হৈ থাকে, তেন্তে তেওঁ বুজিব পাৰিব যে মহামুগ্ধৰ নিচিনা ইমান ডাঙৰ আক্ৰমণৰো শেষ আছে। যিদৰে চৌৰে নিজৰ লীলা দেখুৱাইছিল, সেইদৰে তাক আকৌ নিজৰ কাৰ চপায়ে লৈছিল। ঈশ্বৰৰ কাৰ শেষ হ'ল। ঈশ্বৰে

যেন নিজৰ প্ৰাণ শক্তি আকৌ টানি ললে। এতিয়া এটা এটা চৌ পাৰ-ফালে দৌৰি আহিছে। লগে লগে এইটোও পৰিষ্কাৰভাৱে দেখা গৈছে যে পানীবোৰ পাহ হুইকি গৈ আছে। পানী আঁতৰিবলৈ ধৰিলে। সাগৰৰ সিপাৰে এটা ডাঙৰ খাল আছে নেকি? যাক ভৰাই দিবৰ কাৰণে এই পানীবোৰ দৌৰি গৈছে? আগফালৰ চৌবোৰ উলটি অহা দেখি পাহত অহা চৌবোৰো মাজতে ফাটি গৈছে আৰু দৌৰি থাকোঁতেও ইহঁতে হাঁহি আছে। সাগৰৰ পানীৰ অনুমাননো বাক কোনে কৰিব পাৰে? তাক কেনেকৈ জুখিব পাৰি? ইমানবোৰ পানীনো কিয় আহিছে আৰু কিয় গৈছে ইয়াক সোধোতা কোনো নাই নেকি? নহলে কোনোবা সোধোতা আছে, সেই কাৰণে ই ইমান নিয়মিতৰূপে অহা যোৱা কৰিছে। যিমানেই ভাবিবলৈ ধৰোঁ, সিমানেই মোৰ মনত এই ঘটনাৰ বিচিত্ৰ প্ৰভাৱ পৰিবলৈ ধৰে। জোৱাৰ আৰু ভাটা কি বস্তু? সমুদ্ৰৰ স্বাস্থ্যসূচী? তাক কিহত লগাধ পাৰি? যদি জোৱাৰ আৰু ভাটা নাথাকিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে সাগৰৰ কি অৱস্থা হ'লহেঁতেন? সমুদ্ৰজীৱী প্ৰাণীবোৰৰ জীৱনত কি কি পৰিৱৰ্তন ঘটিলেহেঁতেন? চন্দ্ৰ সূৰ্য্যৰ আকৰ্ষণ আৰু পৃথিৱীৰ ভূমি ভাগৰ পৰা সাগৰৰ বিভাজনলৈকে এই সকলোবোৰ আলোচনা হয়তো সঁচা, কিন্তু এই বোৰৰ অন্তৰালত কি উদ্দেশ্য আছে তাক জানিবৰ কাৰণে মন বৰ ব্যাকুল হৈ পৰে। এতিয়ালৈকে এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পোৱা নাই।

যিমান বাবেই আমি জোৱাৰ আৰু ভাটা দেখোঁ, সিমানবাবেই ইয়াক আমাৰ সমান আচৰিত যেনেই লাগে। মনত এনেকুৱা এক অনুভৱ হয় যেন ঈশ্বৰৰ সৃষ্টিৰ চাৰিওফালেই সেই জ্ঞানময় প্ৰভু চিহ্নস্বৰূপে বিৰাজমান হৈ আছে।

‘সৰ্বং সমাপ্তোষি ততোহসি সৰ্বঃ’—কৈ মোৰ অন্তৰে তেওঁক প্ৰণাম কৰে। যদি সৃষ্টি মহান হয়, তেতিয়াহলেনো বাক সৃষ্টিকৰ্তা কেনেকুৱা হ'ব? তেওঁক কোনে চিনি পাৰ? তেওঁ নিজেই বাক এই কথা ভাবিবনে যে মানুহে তেওঁক চিনি পাওক?

৫৯। চান্দীপুৰ

বোৰাবাৰ চান্দীপুৰত মই যি দৃশ্য দেখিছিলোঁ এইবাৰ তাক নেদেখোঁ বুলি মোৰ ভয় হৈছিল। বেছি আশা কৰা উচিত নহয়, এইবুলি মনক প্ৰবোধ দি আমি চান্দীপুৰলৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ। কিন্তু চান্দীপুৰ যে চান্দীপুৰেই। তাৰ সামান্য শোভাও অসামান্য যেন লাগে। কলিকতা কটকৰ বাটত বালাসোৰ বা বালেশ্বৰ নামৰ এখন সৰু নগৰ আছে। তাৰপৰা আঠ মাইল পূবে সাগৰৰ পাৰত চান্দীপুৰ অৱস্থিত। এই ঠাইত সামৰিক বিভাগৰ চৰকাৰী কৰ্মচাৰীসকল আছে। কিন্তু এই কাৰণে ইয়াৰ গুৰুত্ব বঢ়া নাই। ইয়াৰপৰা তিনি মাইল দূৰত য'ত বুঢ়ী বলম্ নৈ গৈ সাগৰৰ লগত মিলিছে তাত সুন্দৰ বন্দৰ সাজিব পাৰি। ই বায়ু পৰিবৰ্তনৰ কাৰণেও অত্যন্ত উপযুক্ত ঠাই। কিন্তু এতিয়ালৈকে ইয়াত তেনেকুৱা একো বাৰঙা হোৱা নাই। ইয়াৰ চিৰন্তন প্ৰাকৃতিক শোভাৰ কাৰণেই চান্দীপুৰৰ মহত্ব—। সেইকাৰণে মই তাৰ নাম পূব-দিশৰ বোৰডীকা থৈছোঁ।

বন্ধেৰ উত্তৰফালে খোলবড় ষ্টেচনৰ পৰা ডেৰ মাইল দূৰত বোৰডী নামৰ যি ঠাই আছে, ভাটাৰ সময়ত যেতিয়া তাৰ সাগৰৰ পানী পাছলৈ হুঁহকি যায়, তেতিয়া ডেৰমাইল পট মুকলি হৈ পৰে। আক তাৰ পানী গৈ প্ৰায় আকাশৰ ওচৰ চাপে। সমগ্ৰ সমুদ্ৰ তট যেন দেৱতা বা দানৱসকলৰ ভিত্তি থকা টেনিচ কৰ্টহে। এনেকুৱাই পোন আৰু সমতল যেন লাগে। যেতিয়া জোৰাবৰ সময়ত পানী বাঢ়িবলৈ ধৰে, তেতিয়া চাওঁতে চাওঁতে গোটেই পাৰ পানীৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ সৰোবৰৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। ক্ষুদ্ৰকতে সিজ মকছুমি আৰু ক্ষুদ্ৰকতে বাম সৰোবৰ। প্ৰকৃতিৰ এনেকুৱা লীলা দেখি মই বিস্মিত হৈ পৰিছিলোঁ। যেতিয়া তাৰ বৰ্ণনা কৰিছিলোঁ, তেতিয়া মই সপোনতো ভাবিব পৰা নাছিলোঁ যে প্ৰকৃতিয়ে পূব-ফালে ঠিক এনেকুৱা ধৰণৰ আৰু এখন ঠাই সৃষ্টি কৰি থৈছে।

বাকুভাষা প্ৰচাৰৰ উপলক্ষে কলিকতাৰ পৰা উৎকললৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়া বালাসোৰৰ কাৰ শেষ কৰি বিশেষকৈ চান্দীপুৰ চাৰৰ কাৰণে এইখিনি পাইছিলোঁ। ঠায়ে ঠায়ে পানীৰ খালত গজি থকা লীলা-পছম

দেখি মোৰ আনন্দৰ লীমা নাইকিয়া হৈছিল। পছমকুল প্ৰসন্নতাৰ প্ৰতীক। সুন্দৰতা, কোমলতা, সৰলতা আৰু পবিত্ৰতা, যেতিয়া সকলো গোট খালে, তেতিয়া এওঁলোকে পছমৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। পছম যেতিয়া বন্ধ হয় তেতিয়া তেওঁ তপস্বিনী মহাশ্বেতাৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে। সেই পছমেই যেতিয়া বক্তিম হৈ পৰে, তেতিয়া তেওঁ গন্ধৰ্ব নগৰীৰ ৰাজকন্যা কান্থবীৰ শোভা স্মৰণ কৰায়। কিন্তু নীলা পছমে সাক্ষাৎ বৃন্দাবনবিহাৰী শ্ৰীকৃষ্ণৰ ভূমিকাৰ অভিনয় কৰে। আমাৰ দেশত বেছি পৰিমাণে নীলা পছম দেখা নাযায়। সেই কাৰণে এই বাটত নীলা পছমবোৰ দেখি মোৰ যে কিমান আনন্দ লাগিছিল তাক ইয়াত ৰাজ কৰিব নোৱাৰোঁ।

বালাসোৰৰ পৰা চান্দীপুৰৰ পথ প্ৰায় পোনেই। সাগৰৰ পাৰত থকা ডাক বজলাৰ পৰাও কেতিয়াবা কেতিয়াবা সাগৰৰ দৰ্শন নহয়; কিন্তু যেতিয়া দৰ্শন হয়, তেতিয়া ই নিজৰ বিশালভাবে মানুহৰ মন মুহি পেলায়। আমি যেতিয়া আগৰ বাৰ আহিছিলোঁ তেতিয়া লাহে লাহে জোৰাৰ বেছি হৈ গৈছিল আৰু পাতল পাতল চৌবোৰো আকাশৰ সৈতে সমান ৰেখা আঁকি লাহে লাহে আগবাঢ়ি গৈছিল। আকাশৰণৰ পাৰলৈকে অহাৰ সময়ত চৌবোৰ ইমান পোন আৰু সমান হৈ আহিছিল যেন কোনোবাই এডাল দীঘল ৰচি ছুই তিনি মাইল টানিহে আনিছিল। মোৰ লগত যদি কোনো বিজ্ঞাৰ্থী থাকিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে মই তেওঁক এই দৰে বুজাই দিলোঁ- হেঁতেন যে নোট বুকত যি ৰেখা টনা হয় তাক এইদৰে সুন্দৰ আৰু সমানকৈ টনা উচিত। যেতিয়া চাৰিওফালৰ ভূমি সমতল হয়, তেতিয়া ইংৰাজ লেখকে তাক টেনিচ্ কৰ্টৰ উপমা দিয়ে। কিন্তু ক'ত টেনিচ্ কৰ্ট আৰু ক'ত বহুত মাইললৈকে বিয়পি থকা দীঘল, বহল আৰু বালিৰে পৰিপূৰ্ণ ভূমি—।

এই সকলোবোৰ দৃশ্য প্ৰাণভৰি চালোঁ। মন ভৃগু হোৱাৰ পাছতো চালোঁ। আগৰফালৰ পৰা চালোঁ, দাঁতিৰপৰা চালোঁ। আমি যে কিমান পূণ্যাত্মা ইয়াত সেই ভাবো মনলৈ নহাকৈ নাধাকিল। আকৌ ভাবিলোঁ এতিয়া কি কৰা উচিত? ইয়াৰ বিষয়ে লিখিব লগীয়াতো আছেই। যেতিয়া বজাই বজু পায়, তেতিয়া তাক ৰাজত'বাললৈ পঠিয়াই দিয়ে। নাৰীয়ে হাতত ফুল পালে তেওঁ তাক নিজৰ বেনীত গুৰি নললে সুখ নাপায়।

প্ৰকৃতিৰ উপাসক লেখকে, যেতিয়া কোনো দৃশ্য পান কৰে, যেতিয়ালৈকে তেওঁ ডাক লেখবলৈ বা কবিতাবলৈ নকৰে, যেতিয়ালৈকে শান্তি নাপায়। কিন্তু এইটোতো খবৰলৈ যোৱাৰ পাছতহে কবিতা পৰা হ'ব। যেতিয়ালৈকে এতিয়া ইয়াত কি কৰা উচিত? প্ৰকৃতিৰ বিস্তাৰ বহলেই হওক বা ওখই হওক, তাৰ আবাদ কেৱল চকুৰে লব নোৱাৰি, ভৱিকো তাৰ ভাগ দিয়া উচিত।

আমি ডাক বজলাৰ ওপৰৰপৰা পিছলি পিছলি আৰু হাঁহি-মেলি বালিৰ ওপৰেদি দৌৰি তললৈ নামিলোঁ। এনেতে আমি পৃথিৱীৰ উদৰত লুপ্ত হৈ থকা ডাঙৰ ডাঙৰ মাণিক বোৰ ইফালে সিফালে দৌৰি ফুৰা দেখিলোঁ। কিমান সুন্দৰ বঙা চিকচিকিয়া বজা আছিল। মধ্যমলৰ নিচিনা পাতল আৰু খুব বঙা, সেই লাৱণ্য আমি এই দৌৰি ফুৰা বজুবোৰৰ ভিতৰত দেখিবলৈ পালোঁ। কেঁকোৰাবোৰ যিমান আকৰ্ষণীয় আছিল সিমান ভয়াবহো। যদি আহি কৰবাত চেপি ধৰে, যেতিয়ালৈকে আমাৰ ভৰিৰ পৰাও সিহঁতৰ নিচিনা বঙা তেজ বৰলৈ ধৰিব। সেই কাৰণে ভয় লাগিছিল। কিন্তু সিহঁত যিমান ভয়াবহ আছিল সিমান ভয়াভূবো। মামুহ দেখিলে তৎক্ষণাত নিজৰ গাতৰ ভিতৰত সোমাই পৰে। আমি সিহঁতৰ পাছত দৌৰিলোঁ আৰু সিহঁতৰ লৰা চাপৰা চাই আনন্দ পালোঁ।

দৌৰোঁতে দৌৰোঁতে আমি বহুতো সৰু ডাঙৰ শামুক দেখিলোঁ। ইহঁতৰ ওপৰৰ আকৃতি দেখি মোৰ এনেকুৱা বিশ্বাস হৈছিল যেন ইহঁতৰ আকাৰ চায়েই ইয়াৰ মন্দিৰৰ কলচী তৈয়াৰ কৰা হৈছে। চোফাৰীৰ আকাৰতকৈ এই আকাৰ কলাৰ দৃষ্টিত বেছি সুন্দৰ আছিল। মদালসাই এনেকুৱা কেইবাটাও শামুক বাচি ললে। ইয়াৰ জুয়োফালে ছটা ফুটা থকা কাৰণে অতি সহজে মালা গুঠিব পাৰি।

সাগৰৰ তট, তাৰ চৌ, বঙা কেঁকোৰা আৰু এই শামুকবোৰ—এই বিষয়ে কথা পাতি পাতি আমি উলটি আহিলোঁ। কেইটামান নীলা পছমো আমি লগত লোঁ আৰু লগতে ভাৰত দৰ্শনৰ মূল্য আগতকৈ এগুণ বাঢ়ি গল; এই সন্তোষতে খবৰলৈ উলটিলোঁ।

যেতিয়া এই বাব আকৌ বালাসোবলৈ আহিলো, তেতিয়াই এই সকলো কৃষ্ণ প্রতক্ষ্যভাৱে মনত পৰিল। আৰু প্ৰজ্ঞালি জনাব কাৰণে আমি আকৌ চান্দীপুৰলৈ যোৱাৰ কাৰ্য্যসূচী তৈয়াৰ কৰিলো।

আকাশ মেঘে আবৰি আছিল। তথাপি আমি এইটো আশা কৰিছিলো যে চান্দীপুৰ পোৱাৰ পাছত পানীৰ পৰা ওলোৱা সূৰ্য্য দেৱতাক দৰ্শন কৰিম। গতিকে চাবে তিনিবজাত উঠি নিত্য-কৰ্ম পূৰা কৰিলো। চাৰিবজাত ডাঃ জুবনচন্দ্ৰ দেৱৰ মটৰ অনালো আৰু মটৰেৰে আঠ মাইল বাট পাৰ হৈ চান্দীপুৰ পালোহি। বাটত কোনো খাল বায় নাছিল বা শ্ৰীকৃষ্ণৰ চকুৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰা নীল কমলো। মোৰ প্ৰায় এই বিশ্বাস হৈ গৈছিল যে আমি সেই চৌৰো দেখিবলৈ নাপাম। অষ্টমীৰ চন্দ্ৰ আকাশত নিম্প্ৰভভাৱে জিলিকি আছিল। সেই কাৰণে মই ভাবিছিলো যে ইয়াত কেৱল শান্ত সৰোবৰহে দেখিবলৈ পাম। আমি আমাৰ পৰিচিত ডাক বজলাৰ চোতাললৈ আহিলো আৰু দেখিলো যে পানী কেতিয়াবাই উলটি গল। দূৰত যোলা পানীবোৰ ঠিক জুপৰ নিচিনা লাগিছিল। কেৱল চাৰিওফালে অশাৰ বালিবাশি—। যদি আমি আৰু আগতে আহি পালোহিহেঁতেন, তেতিয়াহলে সূৰ্য্যই পানীত ভৰি থোৱা দেখিলোহেঁতেন। আকাশত মেঘ আছিল, কিন্তু সূৰ্য্যৰ ওচৰৰ আকাশখন আছিল স্বচ্ছ আৰু সুন্দৰ। লগতে খণ্ড খণ্ড শ্ৰামল মেঘবোৰে সূৰ্য্যৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰিছিল। আকাশৰ এই শোভা দেখি মই সূৰ্য্যক সেৱা কৰিবলৈকো পাহৰি গৈছিলো। মই কেৱল অঞ্জলি কৰি অৰ্ঘ্য অৰ্পণ কৰিলো আৰু দূৰত সাগৰৰ পৰা ওলোৱা সূৰ্য্য নাৰায়ণক উপস্থান কৰিলো। মনুৰ প্লোক মনত পৰিল :

আপো নৰৌ ইতি প্ৰোক্তা আপো বৈ নব-সুনৰঃ।

তা যদস্য অয়নং জাতম্ ইতি নাৰায়ণঃ স্মৃতঃ।

এনেতে অমৃতলালে গান গালে :—

‘প্ৰথম প্ৰভাত উদ্ভিত তব গগনে।’

তলৰ বালি পাৰলৈ আমাৰ বেছি সময় নালাগিল। লাজকুবীয়া কেকোবাবোৰে সিহঁতৰ গাঁতত সোমাই আমাক সাদৰ সন্ভাষণ জনালে।

লাগবৰ পৰা উলটি অহা পানীবোৰে আমাক ঘূৰিব পৰা ইঙ্গিত কৰি সুমিলে — “তোমালোকো ইয়ালৈকে আহিবা নেকি।” পানীৰ নিয়ন্ত্ৰণক বাক কেনেইকে প্ৰত্যাহ্বান কৰা যায় ?

আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ। মাজে মাজে দুই চাৰি আঙুল মান ন পানী দেখি ভৰি ধপ্ ধপাই যাবলৈ ধৰিলোঁ। কেতিয়াবা সূৰ্য্যক চাবলৈ ইচ্ছা হয়, কেতিয়াবা আকৌ পাছফালে মূৰ ঘূৰাই পাত্ৰৰ ফালে চাবৰ মন যায়। কিছুমান ঝাউ গছ, দুই এটা জুপুৰী, দাতব্য বিভাগৰ পতাকা অৰীৰ ওখ স্তম্ভ, তাত ইয়াতকৈ আক বোচি আকৰ্ষণীয় বস্তু একো নাছিল বৰং ভৰিব ওচৰৰ পানীত প্ৰতিবিম্বিত মেঘৰ শোভা আছিল অধিক আনন্দ দায়ক। পাৰ্শ্বলৈ অঁতৰি যোৱা পানীৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি আমিও তাৰ লগে লগে আক কিমান দূৰলৈ গলোহেঁতেন। কিন্তু আমি এইটো কথা পাহৰা নাছিলোঁ যে আমাৰ হাতত আন কামো আছে। আক বান্ধি লোৱা সময়ৰ বাহিৰে ইয়াত বেছি সময় কটাবও নোৱাৰোঁ। পাবৰ পৰা কিমান দূৰ আহিছোঁ আমি প্ৰতিটো খোজ লেখি লেখি উলটি আহিলোঁ। প্ৰায় এহেজাৰ খোজ কটাৰ পাছতে আমি আগৰ ঠাই পালোহি। ওপৰলৈ উঠি চাই দেখিলোঁ যে চকল পানীবোৰ লাহে লাহে আমাৰ পাছে পাছে আহি আছে আক পানীবোৰ অহা দেখি কিছুমান জালোৱাই বালিৰ পটত নিজৰ জালৰ সূতা বান্ধি তাত নিজৰ জালবোৰ শুকাই আছে।

আমি খোৱা-বোৱাতকৈ প্ৰাৰ্থনাকহে বেছি গুৰু দিওঁ। এই কাৰণে আমাৰ বৰ্ণনা এই ধৰণে শেষ হয়। ‘প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ, আক তাৰ পাছত জলপান খালোঁ।’ এজন বন্ধুৰে কলে যে আজিকালি যেতিয়া ইয়াত টোপ বাকদ কুটাই তেতিয়া ভূইকঁপৰ দৰে গোটেই খন গাঁও কঁপি উঠে।

যা হওক, যিদৰে বিপ্লৱৰ পাছত শান্তি আহে সেইদৰেই এই সকলোবোৰ আকাশত বিলীন হৈ গৈছিল আক শেহত চাৰিওফালে নীৰৱতা বিয়পি পৰিছিল।

ওঁ শান্তি: শান্তি: শান্তি:।

প্ৰত্যেকটো চৌৱেই পাৰলৈ আহে আৰু আকৌ উলটি যায়। ই এক প্ৰকাৰৰ জোৱাৰ-ভাটাই, কিন্তু ই ক্ষণজীবী। ডাঙৰ ডাঙৰ জোৱাৰ-ভাটা বাৰ বৰ্ষাৰ মূৰে মূৰে আহে। সিয়ো এক বৰম ডাঙৰ চৌৱেই। যাৰ চৌ বাৰ বৰ্ষাৰ জোৱাৰ ভাটা, সেই জোৱাৰ ভাটা কেনেকুৱা ধৰণৰ? অক্ষয় তৃতীয়াৰ জোৱাৰ যদি বচবৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ জোৱাৰ হয়, তেতিয়াহলে সকলোতকৈ সৰু জোৱাৰনো কি?

আমি যি উশাহ-নিশাহ লওঁ, সিয়ো এক প্ৰকাৰৰ জোৱাৰ-ভাটাই। অন্তৰত স্পন্দন হয়, আৰু তাৰ লগে লগে গোটেই শৰীৰত তেজ চলাচল কৰে, সিয়ো এক ধৰণৰ জোৱাৰ-ভাটোৱেই। লৰা-কাল, যৌৱন-কাল আৰু বুঢ়া কালো ডাঙৰ জোৱাৰ-ভাটা। এইদৰেই জোৱাৰ-ভাটাৰ ক্ৰম বিশাল-পৰা বিশালতৰ হৈ গোটেই বিশ্ব ব্যাপ্ত হৈ পৰে। যিফালেই চোৱা যায়, সেইফালেই কেৱল জোৱাৰ-ভাটাই জোৱাৰ-ভাটা। বাস্তৱগোচৰো জোৱাৰ ভাটা হয়। সংস্কৃতিবোৰৰ জোৱাৰ-ভাটা হয়। ধৰ্মবো জোৱাৰ-ভাটা হয়। প্ৰত্যেক ভাটাৰ পাছত জোৱাৰক প্ৰেৰণা দিয়ে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিচিনা অৱতাৰী পুৰুষে। লাগবৰ জোৱাৰ-ভাটাক প্ৰেৰণা দিওঁতা চন্দ্ৰক দেখিয়েই বাক ৰাম আৰু কৃষ্ণক চন্দ্ৰৰ লগত উপমা দিয়া হ'ল নেকি? কবিয়ে কয় যে এওঁলোক দুয়োৰো ৰূপ-লাৱণ্য আত্মদানক আছিল আৰু এই কাৰণেই এওঁলোকক চন্দ্ৰৰ উপমা দিয়া হৈছে,। ক্লবিয়ে যি কয় সি ঠিক হোৱাই উচিত। কিন্তু এইদৰে কিয় কোৱা-নহয়, যে এই দুয়ো ধৰ্মৰ ভাটাক বাধা দিয়া আৰু নতুন জোৱাৰক গতি দিয়া ধৰ্মচন্দ্ৰ আছিল, সেই-কাৰণেই চন্দ্ৰৰ সৈতে তেওঁলোকৰ উপমা দিয়া হৈছে? লাগিলে এই অৰ্থটো এতিয়ালৈকে কোৱা নহওক, কিন্তু তথাপি নিজৰপৰা আমি ইয়াকেহে মানিম যে ধৰ্ম লাগবৰ চন্দ্ৰৰ কাৰণেই তেওঁলোকৰ নামৰ পাছত ৰামচন্দ্ৰ আৰু কৃষ্ণচন্দ্ৰ থোৱা হৈছে।

যি পানীৰ ঠাইত মাটি আৰু মাটিৰ ঠাইত পানী আনিব পাৰে, তাক 'অৰ্ঘটত-বটনা-পটীয়া' দিবৰ মাত্ৰা বুলি কয়। ইয়াত আমি সদায়

এমেকুৱা ধৰণৰ মায়াৰ দৰ্শন কৰি আহিছোঁ, তথাপি বাক আমি কিয় ভক্তি-মুগ্ধ নহ'ও? কিমান অঘটন ঘটনা প্ৰত্যেক দিনাই ঘটি থাকে, এই কাৰণেই ইয়াৰ মূল্য নাইকিয়া হৈ যাব নেকি? মোৰ জীৱনত তিনিটা বস্তুৰে মোৰ মনত বৰ দঠৈ সাঁচ বহুৱাইছে। হিমালয়ৰ উজ্জ্বল শৃঙ্গ কৃষ্ণ-পঙ্কজ বাতিৰ বত্থ-খচিত গম্ভীৰ আকাশ, আৰু বিশ্বাস্যৰ অৰণ্ড স্তোভ্ৰ গোৱা মহাসাগৰ। তিনিহেজাৰ বছৰৰ আগতে হওক বা দুহেজাৰ বছৰৰ আগতে (ইয়াত হেজাৰৰ লেখেই নহয়) ভগৱান বুদ্ধৰ ভিক্ষুৱে দেশ-বিদেশত তথাগতৰ বাণী বিলাই দি এই সাগৰৰ পাৰলৈকে আহিছিল চাগৈ। যি সময়ত সোপাৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কানহেৰীলৈকে, তাৰপৰা বাৰাপুৰীলৈকে আৰু থানা জিলা বা পুনা জিলাৰ সীমাত অৱস্থিত নানাঘাট, লেন্সাদ্ৰি, জুন্নৰ আদি ঠাইলৈকে কাৰ্ণা আৰু ভাজাৰ প্ৰাচীন পাহাৰলৈকে আৰু এইফালে নাচিকৰ পাণ্ডৱ-গুহাবোৰলৈকে শাস্তি সাগৰৰ নিচিনা বৌদ্ধ-ভিক্ষু সকলে বিহাৰ কৰিছিল, সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজ আজিতকৈ ভিন্ন আছিল। সেই সময়ৰ প্ৰশ্ন আজিতকৈ বেলেগ আছিল। তেতিয়াৰ কাৰ্য্য-পদ্ধতি আজিতকৈ ভিন্ন আছিল। কিন্তু সেই সময়তো এই সাগৰ আজিৰ দৰেই আছিল। সেই দিনতো ই আজিৰ দৰেই গৰজিছিল চাগৈ। 'দৃশ্য মাত্ৰই নশ্বৰ' কেৱল এক কৰ্মহে সত্য, যাৰ সংযোগ হয়, তাৰ বিয়োগো হয়, যি সংযোগ বিয়োগৰ ওপৰলৈ উঠি যায়, তেঁৱেই হে শ্বশত নিৰ্বাণ লাভ কৰে।' আজিৰ দৰে সেই সময়তো মহাসাগৰে এই বাণী বিলাইছিল। আজি সেই যুগ নাই। মহাসাগৰৰ নামো সলনি হৈ গল; কিন্তু তেওঁৰ বাণী সলনি হোৱা নাই। যি জোৱাৰ আটাইতকৈ ওপৰলৈ উঠি গল, তেঁৱেই শ্বশত শাস্তি লাভ কৰিলে। তেঁৱেই বুদ্ধ। তেঁৱেই সু-গত। তেওঁ চিৰদিনৰ কাৰণে গুচি গল। জোৱাৰ আকৌ আহিব। ভাটা আকৌ আহিব। কিন্তু তেওঁ আৰু উলটি নাহে। তথাগত সঁচাকৈয়ে সু-গত।

বোম্বী ৭মে, ১৯২৭ চন।

৬১। অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ

সমুদ্ৰ বা সাগৰৰ নিচিনা পৰিচিত শব্দ এৰি মই কেৱল অৰ্ণৱ শব্দ আমন্ত্ৰণৰ লগত অনুপ্রাণৰ লোভত পচন্দ কৰা নাই। অৰ্ণৱ শব্দৰ পাছত ওখ ওখ চৌৰ ঘণ্ড তাণ্ডৰ সংযুক্ত হৈ আছে। ধুমুহা, অসুখ, অশান্তি, প্ৰবাহ আৰু প্ৰত্যেক ধৰণৰ বাঞ্ছনৰ প্ৰতি বিদ্বেষ আদি সকলো ভাৱ অৰ্ণৱ শব্দত আহি পৰে। অৰ্ণৱ শব্দৰ ধাতুগত অৰ্থ আৰু তাৰ উচ্চাৰণ দুয়োটাই এই ভাৱক সহায় কৰে। সেই কাৰণেই কেইবাবাৰো বেদত অৰ্ণৱ শব্দৰ ব্যৱহাৰ সাগৰৰ বিশেষণৰূপে কৰা হৈছে। বিশেষকৈ বেদত বিখ্যাত অঘমৰ্ষণ সূত্ৰত যি অৰ্ণৱ সাগৰৰ উল্লেখ আছে সি তাৰ ভব্যতাৰ সূচনা কৰে। মোৰ যেন আজিৰ জামাৰ এই পৃথিৱীৰ সম্মুখত এনেকুৱা অৰ্ণৱৰ বাণী ডাঙি ধৰিবলৈ শক্তি হওক, এই কাৰণে মই বৈদিক দেৱতা সাগৰ-সন্মাত বৰুণক বন্দনা কৰিছোঁ।

য'ত বাট নাই তাত বাট সাজি দিয়া দেৱতা হৈছে বৰুণ। যেতিয়া ধুমুহাৰ তাণ্ডৱত মকড়মিত বালিৰ ঢৌ উঠে, তেতিয়া তাতো যাত্ৰী সকলক দিগ্‌দৰ্শন কৰাওঁতা হৈছে বৰুণ, আৰু অনন্ত আকাশত ত্ৰিখণ্ড যাত্ৰী পক্ষী-বোৰক আকাশী পথ দেখুৱাওঁতাও হৈছে বৰুণেই। বেদকালীন ভূজ্যৰ যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আজিলৈকে যিবিলাকে সাগৰৰ কাম কৰে সেই সকলকো বৰুণ দেৱতাকে পথ দেখুৱায়। সেইদৰে নতুন নতুন জ্ঞাত ক্ষেত্ৰত প্ৰবেশ কৰি নতুন নতুন বাট সজোৱা যমৰাজ বা অগস্তিক সাহস আৰু প্ৰেৰণা দিয়া দীক্ষাগুৰুও বৰুণেই।

যিদৰে বৰুণ পথিকসকলৰ পথপ্ৰদৰ্শক সেইদৰে তেওঁ মানৱ জাতিৰ কাৰণে ন্যায়বিচাৰৰ দেৱতাও। তেওঁৰ 'ঋতম্' আৰু 'সত্যম্'ৰ সৈতে পূৰ্ণ সাক্ষাৎকাৰ হৈছে। সেই কাৰণেই তেওঁ প্ৰত্যেক আত্মিক সত্যৰ পথেদি যাবলৈ প্ৰেৰণা দিয়ে। ন্যায় অনুসৰি চলাত যি সৌন্দৰ্য্য আছে, সমাধান আছে আৰু যি অস্তিম সফলতা আছে তাক বৰুণৰপৰা শিকি লওক। আৰু যদি কোনো লোভী, অদূৰদৰ্শী মানুহে বৰুণৰ এই ন্যায়-নিষ্ঠাক অনাদৰ কৰে, তেতিয়াহে বৰুণে তেওঁক জলোদৰ বেমাৰৰ যোগে কষ্ট দিয়ে, যাতে মানুহে এইটো বুজিব পাৰে যে লোভৰ ফল কেতিয়াও ভাল নহয়।

যিদৰে পৰম-মঙ্গল কলাগকাৰী সদাশিৱই নিজৰ মহত্ব অক্ষুণ্ণ ৰাখিবৰ কাৰণে কল্পৰূপ ধাৰণ কৰে, সেইদৰেই বহুতকৰ সাগৰেও ভ্ৰমাত্মৰ মানুহক অটু-হাঁহি হাঁহা চৌৰ পৰা দূৰত ৰাখে। কোমল বনস্পতি আৰু লম্বাট মানুহ যাতে সাগৰৰ পাৰত আহি স্থায়ীভাৱে বসবাস নকৰে এই কাৰণে তেওঁ জোৰাৰভাটাৰ যোগেদি সকলো মানুহক বুজাই দিয়ে যে তোমালোক মোৰপৰা ইমানখিনি আঁতৰত থকা উচিত।

যেতিয়া সাগৰৰ পাৰত থিয় হৈ চৌবোৰ অহা-যোৱা কৰা দেখোঁ, পূৰ্ণিমা আৰু অমাবস্যাৰ জোৰাৰ অহা যোৱা কৰা দেখোঁ আৰু এই বিষয়ে বুদ্ধিও মূক হৈ যায়, তেতিয়া অন্তৰাঙ্গাই কৈ উঠে—“ইমানখিনি কথাও নুবুজানে? যিদৰে তুমি উপাহ ললে, তোমাৰ বুকু ওফন্দে, সেইদৰেই বিৰাট সাগৰৰ ইয়েই স্পন্দন, তাৰ ই আবেগ। পৃথিৱীত থকা মানুহে যি পাপ আৰু অত্যাচাৰ কৰে, তেওঁলোকক ক্ষমা কৰিব পৰা শক্তি লাভ কৰিবৰ কাৰণেই মহাসাগৰে ক্ষুদ্রৰ ইমান ব্যায়াম কৰিবলগীয়া হৈছে। যি চৌৱে দুৰ্বল মানুহক ভয় খুৱাই, সেই চৌৱেই পৰাক্ৰমী আৰু বসিক মানুহক নিজৰ ফেনৰ যোগেদি নিমন্ত্ৰণ জনাই কয়—“আহক। এই অচল মাটিত কিয় থিয় হৈ আছে? যদি এইদৰে থিয় হৈ থাকে, তেতিয়াহলে আপোনাৰ গাত মামৰ ধৰি যাব। এখন নাও আনি তাত বহি পৰক, তাৰ পাল পেলাই যি বতাহে যলৈকে লৈ যায় বলক। আমি সকলো সাগৰৰ সন্তান, কিন্তু আমাৰ শিক্ষাগুৰু হৈছে ‘বতাহ’। তেওঁ যিদৰেই নচুৱাব, আমি সেইদৰেই নাচিম। আপুনিও সেই ব্ৰতকে লৈ আমাৰ লগত বলক।” যাৰ অন্তৰত উৎসাহ আৰু উদ্গাদন আছে তেওঁ এই নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে।

সকতে জানো আপুনি সিদ্ধবাদৰ গল্প পঢ়া নাই? সিদ্ধবাদৰ ওচৰত বহুত ধন-সোণ আছিল; মাটি-বাৰী আদি সকলো আছিল। নিজৰ ভালপোৱাৰে তেওঁৰ অন্তৰ পূৰ্ণ কৰি দিওঁতা আত্মীয় স্বজনো কম নাছিল। তথাপি যেতিয়া তেওঁ সাগৰৰ গৰ্জন শুনে, তেতিয়া তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰত থাকিব নোৱাৰে। চৌৰ দোলনা এৰি পালেঙৰ ওপৰত শুই থকা মানুহবোৰ কাপুৰুষ। সিদ্ধবাদৰ অন্তৰে কলে—‘বলা’। আৰু তেওঁ সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ

কাৰণে ঘৰৰ পৰা ওলাই পৰিল। তেওঁ যথেষ্ট কষ্ট কৰিলে আৰু তেওঁৰ মধুৰ অনুভৱতকৈ তিত্ত অনুভৱহে বেচি হ'ল। গতিকে সুৰক্ষিত ভাবে উলটি অহাৰ পাছত তেওঁ আৰু সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ নাম পৰ্য্যন্ত নলওঁ বুলি শপথ খালে।

কিন্তু ই যে মানুহৰ সংকল্প। এই সংকল্পত তেওঁ সন্মাত বৰুণ দেৱতাৰ আশীৰ্বাদ পোৱা নাছিল। কিছুদিনৰ পাছৰ কথা। তেওঁৰ মনত পাৰিবাৰিক জীৱন বিষতুল্য হৈ পৰিল। যেতিয়া তেওঁ বাতি শোৱে, তেতিয়া তেওঁৰ চকুলৈ টোপনি নাহে। চোঁৱে যেন অবিৰাম তেওঁৰ লগত কথা পাতে। শেষ বাতি যেতিয়া তেওঁৰ অলপ তন্দ্রাৰ ভাৱ হয়, তেতিয়া সপোনত তেওঁ চৌবোৰক জপিওৱা আৰু তেওঁক আঙুলি জোকাৰি মতা দেখে। বেচেৰাই আৰু কিমান দিন নিজৰ জেদ অটুট ৰাখিব? যদি তেওঁ অগ্ৰমনস্থ হৈ অলপ ফুৰিবলৈ ধৰে, তেতিয়া তেওঁৰ ভৰি বাগিচাৰ বাট এৰি লাগবৰ বচ্ছ আৰু চিকমিকিয়া বালিৰ ফালেহে যাবলৈ ধৰে। শেহত তেওঁ ভাল-ভাল জাহাজ কিনিবলৈ, সাহসী মানুহক খালাছী ৰাখিবলৈ, নিজৰ লগত নানা বৰুৱা বস্তু-বাহানি ললে আৰু 'জয় দৰিয়াপীৰ' বুলি কৈ আটাইবোৰ জাহাজ লাগবত এৰি দিলে।

এইটো হৈছে কাল্পনিক সিন্দবাদৰ সাধু। কিন্তু আমাৰ ইয়াৰ সিংহপুত্ৰ বিজয় ঐতিহাসিক পুৰুষ আছিল। বাপেকে তেওঁক কলৈকো যাবলৈ দিয়া নাছিল। তেওঁ বাপেকক বহুত কাকূতি মিনতি কৰিলে। কিন্তু বাপেক সন্মত নহল। শেহত তেওঁ নিকপায় হৈ উপদ্ৰৱ আৰম্ভ কৰিলে। এজা সন্তুষ্ট হৈ পৰিল আৰু বজাৰ আগত গৈ কলে—“মহাৰাজ। যদি আপোনাৰ লৰাক নিৰ্বাসন দিয়ে দিয়ক; নহলে আমিযেই আপোনাৰ ৰাজ্য এৰি আন ঠাইলৈ গুচি যাম।” বজাই ডাঙৰ ডাঙৰ জাহাজ আনিলে। তাত তেওঁৰ নিজৰ পুতেকক আৰু তেওঁৰ উৎপতীয়া বন্ধুবোৰক তুলি দি কলে—“এতিয়া যলৈ যাব খোজা মোৱাইক। কিন্তু আকৌ ইয়াত আৰু নিজৰ মুখ নেদেখুৱাবাইক।” তেওঁলোক গুচি গল। তেওঁলোকে সোঁৱাট্টৰ বন্দৰ এৰিলে। ভুঙকছ পাৰ হ'ল, সোপাৰা, দাতো এৰি একেবাবে মজলাপুৰী পালেগৈ। তাতো তেওঁলোক থাকিব নোৱাৰিলে। শেহত সাহসৰ সৈতে আগবাঢ়ি গৈ তাম্ৰদ্বীপত বাস কৰিলে। তাৰ বজা হ'ল। বিজয়ৰ

বাপেকে তেওঁক উলটি যাবলৈ মানা কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ লগত আৰু কোনো যাব নোৱাৰিব, তেনেকুৱা আদেশ দিয়া নাছিল। এতেকে বহুত সমুদ্ৰবীৰে বিজয়ৰ পথেদি গৈ নতুন নতুন ৰাজ্য জয় কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোক জাতা আৰু বালিহীপলৈকে গল। তাৰ সমুদ্ৰি, তাৰ বায়ু-মণ্ডল আৰু তাৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য দেখাৰ পাছত বাকু তাৰপৰা উলটি আঁতৰিব কাৰ ইচ্ছা হ'ব? তাৰ পাছত ঘোঁৰাৰ পুতেকে সমগ্ৰ পশ্চিম দাঁতি পাৰ হৈ লক্ষ্যৰ জীয়াবীক বিয়া কৰোৱাটো একৰকম নিয়ম হৈ পৰিল।

ইফালে বঙ্গ প্ৰদেশৰ নদীয়ালবিলাকে নৈৰ মুখেদি সাগৰত প্ৰবেশ কৰিবলৈ ধৰিলে। যি বন্দৰৰ পৰা ওলাই তাম্ৰহীপলৈ যাব পাৰি, তেওঁলোকে সেই বন্দৰৰ নামকে তাম্ৰলিঙ্গি ৰাখিলে। এইদৰে তাম্ৰ হীপ লক্ষ্যত অজ-বঙ্গৰ বঙ্গালী, উৰিষ্যাৰ কলিঙ্গ আৰু পশ্চিম ফালৰ গুজৰাটী সকল একত্ৰ হ'ল। মাদ্ৰাজৰ ফালৰ দ্ৰাবিড় সকল কেতিয়াবাই আঁতৰিছিল। এনেদৰেই পূব পশ্চিম আৰু দক্ষিণ ভাৰতে নিজৰ নিজৰ অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণত লক্ষ্যত একত্ৰ হ'ল।

ভগবান বুদ্ধই নিৰ্বাণৰ পথ বিচাৰি উলিয়ালে আৰু নিজৰ শিষ্যক আদেশ দিলে যে “দশোদিশত এই অষ্টাঙ্গিক ধৰ্মতত্ত্ব প্ৰচাৰ কৰা।” তেওঁ নিজেও চমিছ বহুৰ উত্তৰ ভাৰতত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলালে। আনসেতু হিমালয়লৈকে নিজৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিবৰ কাৰণে ওলোৱা সম্ৰাট অশোকে এই দিগ্বিজয়ৰ সপোন ত্যাগ কৰি ধৰ্ম-বিজয় কৰিবলৈ মন মেলিলে। ধৰ্ম-বিজয়ৰ অৰ্থ আজিৰ দৰে ধৰ্মৰ নামত দেশ-দেশান্তৰৰ প্ৰজাক লুট-পাত কৰি, পৰাধীন কৰা, ভ্ৰষ্ট কৰা নহয়, বৰং মানুহক কল্যাণৰ পথ দেখুৱাই নিজৰ জীৱন কৰ্তাৰ্হ কৰাৰ অষ্টাঙ্গিক পথ দেখুৱা। যি ভগবান বুদ্ধই ৰয়ং গড়ৰ দৰে নিৰ্ভীক হৈ অবগাড ঘূৰি ফুৰিছিল, তেওঁৰ সাঙসী শিষ্যসকলে অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ শুনি দেশ-বিদেশলৈ যাবলৈ ধৰিলে। কিছুমান পূবফালে গল আৰু কিছুমান পশ্চিমফালে। আজিও পূব আৰু পশ্চিম সাগৰৰ পাৰৰ পৰ্বত ৰান্ধিলে এই ভিক্ষুসকলৰ বিহাৰ পোৱা যায়। সোপাৰা কানচেৰী, ঘাৰাপুৰী আদি ঠাইবোৰ বৌদ্ধ-মিছনেৰীসকলৰ বিদেশ যাত্ৰাৰ চিন। উৰিষ্যাৰ খণ্ড-গিৰি আৰু উদয়গিৰি গুহায়ে এই সত্যৰ প্ৰমাণ দিয়ে।

এই বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বী প্ৰচাৰকসকলৰ পৰা প্ৰেৰণা পাই প্ৰাচীন কালৰ খৃষ্টানসকলো সাগৰৰ পথেদি ওলাই আহিল আৰু তেওঁলোকে বহুত দেশত শুক ব্ৰহ্মচাৰী যীশুখৃষ্টৰ বাণী বিলালে।

যিবিলাকে নিজৰ কাৰণে সমুদ্ৰ-যাত্ৰা কৰে তেওঁকো সাগৰে সহায় কৰে। কিন্তু বৰ্ণে কয়—“স্বাৰ্থপৰ মানুহক মই ভাল নাপাওঁ; যি সকল কেবল পবিত্ৰ-ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে ওলায়, তেওঁলোকেহে মোৰ আশীৰ্বাদ পায়। লাগিলে সেই মন্দিৰ মহেন্দ্ৰবে হওক, সজ্জমিত্ৰাবে হওক বা বিবেকানন্দৰে হওক। চেণ্ট ফ্ৰান্সিস ভেৰিয়ৰে হওক বা তেওঁৰ শুক ইয়েচিয়স্ লোয়লাৰে হওক।”

এতিয়া সাগৰৰ সহায় লৈ নিজৰ স্বাৰ্থ সিদ্ধিকৰা মানুহবোৰৰ অৱস্থা চাওক। কিছুমান মানুহে বেলুচিস্থানৰ দক্ষিণফালে থাকি পশ্চিম সাগৰ পাৰহৈ যাত্ৰা কৰিছিল। সেই কাৰণে ভাৰতৰ বেপাৰ বাণিজ্য প্ৰায় ভাগ তেওঁলোকৰ হাততে আছিল। তেওঁলোকে জানি-শুনি ইয়াক নিজৰ হাতত ৰাখিব খুজিছিল। এতেকে এজন বৰণ পুত্ৰই ভাবিলে যে আমি আন নৌ-পথ বিচাৰি উলিয়াব লাগে। বৰ্ণে তেওঁক কলে যে যদি অমুক মাহত তোমাৰ জাহাজ আৰৱ-সাগৰৰ বন্দৰৰ পৰা এৰিব পাৰা, তেতিয়াহলে তুমি গৈ একেবাৰে কালীকট পাবাগৈ। দুই এমাহমান তুমি ভাৰতবৰ্ষত বেপাৰ কৰি উলটি আহিবৰ কাৰণে সাজু হৈ থাকিবা, ইতিমধ্যে মই আকৌ মোৰ বতাহেৰে তুমি যি বান্ধেদি আহিছিলো, তোমাক সেই বাটেদিয়েই তোমাৰ দেশলৈ লৈ আহিম। এই সাধু খৃষ্টাব্দ পূৰ্ব ৫০ বছৰৰ আগৰ। প্ৰাচীন কালত পশ্চিমফালে দূৰ-দূৰণি লৈকে ‘বাইকি’ নামৰ এবিধ জলদগু আছিল। তেওঁলোক বৰ্ণৰ প্ৰিয় আছিল। গ্ৰীনলেণ্ড, আইচলেণ্ড, ব্ৰুটাইন আৰু স্কেন্ডিনেভিয়াৰ মাজৰ শীতল আৰু উষ্ণ জল সাগৰত তেওঁলোকে যাত্ৰা কৰিছিল। আজিৰ ইংৰাজসকল তেওঁলোকেৰ বংশধৰ। সাগৰৰ পাৰত অৱস্থিত নৰবে, ব্ৰুটাইন, ফ্ৰান্স, স্পেন আৰু পৰ্তুগাল আদি দেশবোৰে পাল পালকৈ সাগৰ যাত্ৰা কৰিলে। এই সকলোবোৰ মানুহ ভাৰতবৰ্ষলৈ আহিব খুজিছিল। কিন্তু মাজত পূবফালে মহলমানৰ ৰাজ্য আছিল। ইয়াক পাৰ হৈ বা তেওঁলোকক ভুৱা দি

ভাৰতবৰ্ষৰ পথ উলিয়াব লগীয়া হৈছিল। সকলোৱেই বৰুণ দেৱতাৰ উপাসনা আৰম্ভ কৰিলে আৰু সাগৰৰ পথেদি আহিবলৈ ধৰিলে। কিছুমান গল উত্তৰ ধ্ৰুৱৰ ফালে আৰু কিছুমান আমেৰিকাৰ ফালে। কিছুমান মানুহে বিপৰীত পথেদি আফ্ৰিকা প্ৰদক্ষিণ কৰিলে, আৰু শেষত আতি সকলোবোৰ ভাৰতবৰ্ষলৈহি। সমুদ্ৰ লক্ষীৰ শিতা। ইয়াত যি যাত্ৰা কৰে তেওঁ নিশ্চয় লক্ষীৰ কৃপাপাত্ৰ হয়। এই সকলোবোৰ মানুহে নতুন নতুন দেশ জয় কৰিলে। ধন সম্পত্তি গোট খুৱালে, কিন্তু তেওঁলোকে বৰুণ দেৱতাক যথাযোগ্য সন্মান দেখুৱাবলৈ পাহৰি গল। বৰুণ-দেৱতা হৈছে গ্ৰায়ৰ দেৱতা। তেওঁৰ হাতত ধৈৰ্য, পুণা সকলোৱেই আছে। যেতিয়া তেওঁ দেখিলে যে মই এওঁলোকক সাগৰৰ ৰাজ্য দিছোঁ, কিন্তু এওঁলোকে ৰজাৰ গ্ৰায়-ধৰ্ম পালন কৰা নাই। তেতিয়া বৰুণ ৰজাই তেওঁৰ আশীৰ্বাদ ঘূৰাই ললে আৰু এই সকলোবোৰ মানুহক উদৰী বেমাৰৰ যোগেদি শাস্তি দিলে। এতিয়া এই দেশবোৰে ভাৰতবৰ্ষ আৰু আফ্ৰিকাৰ পৰা যিবোৰ সম্পত্তি আনিছিল, তাৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ মাজত কাজিয়া পৈচাল লাগিল, আৰু তেওঁলোকে নিজৰ প্ৰাণৰ লগত সেই সকলোবোৰ সম্পত্তি সাগৰৰ গৰ্ভত পেলাই দিলে। সমুদ্ৰ যানেই হওক বা আকাশী যানেই হওক শেষত গৈ ই সাগৰৰ পানীৰ তলি পাবগৈয়ে লাগিব। এতিয়া বৰুণ ৰাজৰ খং উঠিল, তেওঁৰ এইটো বিশ্বাস হৈ গল যে সাগৰৰ সেৱা লওঁতাৰ ভিতৰত যদি সাত্ত্বিকতা নাথাকে, তেতিয়াহলে তেওঁ পৃথিৱীত অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিব। এতিয়ালৈকে তেওঁ বৈজ্ঞানিক, জ্যোতিষী, বিদ্যুতী আৰু সমাজসেৱী সকলক সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ অনুপ্ৰেৰণা দি আহিছে। এতিয়া তেওঁ ভাৰতবৰ্ষক নতুন ধৰণৰ প্ৰেৰণা দিব খুজিছে। ভাৰতবৰ্ষৰ আগত এটা নতুন 'মিছন' লব খুজিছে। ইয়াক মানিবৰ কাৰণে বাক আমি সাজু হৈ আছোঁ হ'কনে ?

আমি পশ্চিম সাগৰৰ পাৰত থাকোঁ। দিনে ৰাতিয়ে পশ্চিম সাগৰৰ *

* আমাৰ এই প্ৰতিবেদীক আমি 'আবৰ সাগৰ' বুলিহে চিনো, এইটো এটা আচৰিত কথা যে, বিদ্যাতৰণৰা অহা বেহাঙ্গসকলে লাগিলে ইয়াক 'আবৰ সাগৰ' বুলি কওক, কিন্তু আমাৰ কাৰণে ই যথেষ্ট সাগৰ বা পশ্চিম সাগৰহে। আমি এই নামহে চলোৱা উচিত।

নিমন্ত্ৰণ জনো। ইমান দিন আমি কলা হৈ আছিলাম। এই বাণী আমাৰ কাণত নিশ্চয় পৰিছিল। কিন্তু সি কাণত সোমোৱা নাছিল। আজি আক এনেকুৱা অৱস্থা নাই। ইউৰোপৰ মহাপ্ৰজাই আমাৰ ওপৰত শাসন কৰি আমাক বাধু কৰি ৰাখিছিল। এতিয়া এই বাধুৰ প্ৰভাৱ নাইকিয়া হৈ গৈছে। আমাৰ চকু মেল খাইছে; এতিয়া আমি সংসাৰৰ দৃশ্যাবলী নবীন দৃষ্টিৰে চানলৈ শিকিছোঁ। আজি আমি এইটো বুজিব পাৰিছোঁ যে মহাসাগৰে পৃথিৱীক ধ্বংস নকৰে, বৰং নিৰ্মাণহে কৰে। আফ্ৰিকাৰ সমস্ত পূবপাৰ আৰু কলিকতাৰপৰা চিঙ্গাপুৰ আন্তনী (অষ্ট্ৰেলিয়া) লৈকে পূবফালৰ পশ্চিম পাবে আমাক নিমন্ত্ৰণ কৰি কৈছে যে “দিশ্বে তোমাক যি জ্ঞান, চৰিত্ৰবল আৰু বৈভৱ দিছে, ইয়াৰ মানুহবোৰকো তাৰ ভাগ দিয়া।” এফালে আফ্ৰিকা, আনফালে জাভা, বালি, অষ্ট্ৰেলিয়া, টাচ্-মানিয়া আৰু প্ৰশান্ত মহাসাগৰৰ অসংখ্য দ্বীপ আছে। এই সকলোৱেই লগগৰৰ বাণীৰ যোগে আমাক ৰিঙিয়াই আছে। এই সকলোবোৰ ঠাইলৈ বহুত মিছনেৰী সাগৰৰপৰা প্ৰেৰণা পাই গৈছিল। তেওঁলোকে সকলো ঠাইলৈকে নিজৰ লগত মদ লৈ গৈছিল। আৰু তেওঁলোকেই তেওঁলোকৰ বংশ-পৰিয়ালৰ মাজত থকা হিংসা-দ্বেষৰ ভেদ ভাব লৈ গৈছিল। তেওঁলোকে বীত ঋণকে পাহৰি কেৱল তেওঁৰ বাইবেলহে লগত নিছিল আৰু এই বাইবেলৰ লগতে তেওঁলোকে বিভিন্ন ঠাইত নিজৰ নিজৰ দেশৰ ৰীতি-নীতিও প্ৰচাৰ কৰিছিল। সাগৰে তেওঁলোকক নিশ্চয় লৈ গৈছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ ওপৰত বৰুণ দেৱতা অসন্তুষ্ট হৈ পৰিছিল। প্ৰাচীন কালত আমাৰ ভাৰতীয়সকল চীনলৈ গৈছিল, যৱন সকলৰ দেশ গ্ৰীকলৈ, জাভা আৰু বালিৰ ফালেও গৈছিল। আমি ‘সৰ্ৱে সন্তু নিৰাময়াঃ’ ৰ এই বিৰাট সংকৃতি বিতৰণ কৰিছিলোঁ। কিন্তু সেই ঠাইবোৰত সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰাৰ দ্ৰুৱন্ধি আমাৰ হোৱা নাছিল। আনৰ তুলনাত আমাৰ অন্তৰ যথেষ্ট পৱিত্ৰ। এতেকে একেণে আমাক আদেশ দিছে—অৰ্গবে আমাক আমন্ত্ৰণ কৰি আছে, আৰু কৈ আছে “যে আন মানুহে বিজয়-পতাকা লৈ গৈছে, তুমি অহিংসা ধৰ্মৰ ত্ৰিৰংগ অভয় পতাকা লৈ যোৱা আৰু যি ঠাইলৈকে যোৱা তাতেই সেৱা ধৰ্মৰ সৌৰভ বিলাই যোৱা। শোষণৰ কাৰণে নহয়, বৰং

পিছপৰি থকা মানুহৰ শিক্ষা আৰু পোষণৰ কাৰণে যোৱা। আফ্ৰিকাত থকা তোমাৰ কৃষ্ণ-বৰ্ণৰ ভায়েবহঁতে তোমালোকক মাতি আছে। পূব-ফালৰ কেতেকী বৰণীয়া ভায়েবহঁতে তোমাৰ পথ চাই আছে। এই সকলো মানুহৰ সেৱা কৰিবৰ কাৰণে যোৱা আৰু সকলো মানুহকে কোৱা যে অহিংসাই প্ৰথম ধৰ্ম। এই ধৰ্মত উচ্চ-নীচৰ ভেদ-ভাৱ আৰু অহঙ্কাৰৰ নিচিনা হীন প্ৰৱৃতিৰ স্থান নাই। ভোগ আৰু ঐশ্বৰ্য, দুয়োটাই হৈছে জীৱনৰ মামৰ (জীৱনক দূষিত কৰা বস্তু)। সংযম আৰু সেৱা, ভ্যাগ আৰু বলিদান, ইয়াতেই জীৱনৰ সাৰ্থকতা। যি সকলে এই ধৰ্ম বুজিছে, তেওঁলোক আগ বাঢ়ি আহক। পূব সাগৰ আৰু পশ্চিম সাগৰৰ মাজত হেজাৰ হেজাৰ মাইল পাৰ বান্ধি দক্ষিণফালে সোমাই অহা ভাৰত মহাসাগৰক ভাৰতত যি স্থান দিয়া হৈছে সি কেতিয়াও সমুদ্ৰক বিমুখ কৰিবৰ কাৰণে নহয়। ইতো সমগ্ৰ বিশ্বক বিশ্বধৰ্ম অহিংসাৰ পৰিচয় কৰাবৰ কাৰণেহে।”

ইউৰোপৰ মহামুগ্ধৰ শেহত পৃথিৱীৰ ৰূপ যিদৰে সলনি হয় হব, কিন্তু অসংখ্য ভাৰতীয় প্ৰবাসী বীৰে অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ শুনি বৰুণৰপৰা দীক্ষা লৈ লাহে লাহে যে দেশ বিদেশত বিয়পি পৰিব তাত কোনো সন্দেহ নাই। সাগৰৰ বুকুত আমাৰ অসংখ্য জাহাজ ভাহি থকা আমি দেখিছোঁ। আকাশত ইয়াৰ অভয় পতাকা উৰি থকাও দেখিছোঁ, আৰু এই কাৰণে মোৰ অন্তৰ আনন্দত নাচি উঠিছে। যদিও মই এতিয়া নিজে অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰোঁ, তথাপি যদি এই মঙ্গল বাগী মোৰ দেশৰ যুবক সকলৰ অন্তৰত সুমুৱাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে মই মোৰ জীৱন ধন্য হ’ল বুলি ভাবিম। বৰুণ ৰাজক মোৰ সেৱা জনাইছে। জয় বৰুণ ৰাজৰ জয়!!!

অক্টোবৰ ১৯৪০ চন।

প্রথমবার ধনুছোটীলৈ অহা আজি প্ৰায় বিশ বছৰ হৈ গল। মোৰ যিমান দূৰ মনত আছে, শ্ৰীৰাজ্যজীয়ে মোৰ লগত শ্ৰীবৰদাচাৰী দেবক পঠিয়াইছিল। বৰদাচাৰী বামায়াণৰ ভক্ত আছিল। আহোঁতে গোটেই বাটত আমাৰ ভিত্তবত কেবল বামায়াণৰ বসিক আলোচনা চলিল। আমি ধনুছোটী পালোঁহি আৰু বৰদাচাৰীজীৰ সনাতনী আত্মা শ্ৰদ্ধ কৰিবৰ কাৰণে অধীৰ হৈ পৰিল। এজন উপযুক্ত ব্ৰাহ্মণ বিচাৰি লৈ তেওঁ এই শ্ৰদ্ধ কৰিবলৈ বহিল আৰু আমি সমুখত গৰজি থকা বত্থাকৰ আৰু মহোদধি (সাগৰ)ৰ ভৱা শোভা চাবৰ কাৰণে তাৰপৰা আঁতৰি গলোঁ।

বহুত ঠাইত হুখন নৈৰ সঙ্গম বা প্ৰয়াগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। সঙ্গমৰ কাব্য, যেতিয়া আৰ্যাসকলৰ অন্তৰ বা মল্লিকৃত সোমাল, তেতিয়া তৎক্ষণাত্তেওঁলোকে যাগ-যজ্ঞ কৰিবলৈ মন মেলিলে। যাগ-যজ্ঞৰ কাৰণে এনেকুৱা উৎকৃষ্ট বা প্ৰশস্ত ঠাইক তেওঁলোকে প্ৰ-যাগ বুলি কলে।

যেতিয়া হুখন নৈ গোট খাই, তেতিয়া ইংৰাজী Y-ৰ নিচিনা আকাৰ হয়। মহাবাহুৰ কল্লাডৰ ওচৰৰ হুখন নৈ মুখা মুখিহৈ লগ লাগিছে, আৰু শেষত একে পথেদি বৈ গৈছে। ইয়াৰ ইংৰাজী T-ৰ নিচিনা পাঁচ-চুকীয়া আকৃতি হয়। এই হুখন নৈ মুখামুখি হৈ এগৰাকীয়ে আন গৰাকীৰ ডিঙিত সাবটি ধৰে, এই কাৰণে ইয়াক প্ৰীতি-সঙ্গম বুলি কয়।

যি ঠাইত গঙ্গাৰ লগত যমুনা মিলিছে, তাতো প্ৰায় T-ৰ নিচিনা আকাৰ হয়। কেবল তাত গঙ্গা পোনাই যায় আৰু যমুনাই কোনো আগ্ৰহ নোহোৱাকৈ আৰু অলপ ঘূৰি গঙ্গাৰ সৈতে মিলিছে।

প্ৰথমতে যমুনাই 'আত্মনি অপ্ৰত্যয়' দেখুৱাই দিয়ে। কিন্তু গঙ্গাৰ লগত মিলিত হোৱাৰ লগে লগে হুয়ো বাই-ভনীৰ ভিত্তবত উল্লাসৰ উদ্গাদনা আহি পৰে। যদি এজনী আনজনীৰ লগত হঠাৎ ওতঃপ্ৰোত হৈ যায়, তেতিয়াহলে এই মিলনৰ আনন্দ নিঃশেষ হৈ যাব। সেই কাৰণেই হুয়ো মাজে সময়ে হুয়োকো লগ ধৰি থাকে।

ধাৰ্মিক কবি সকলে এনেয়ে এই ঠাইক প্ৰয়াগ ৰাজ্যৰ নিচিনা সন্মান দিয়া নাই। যেতিয়া কোনো নৈ সাগৰৰ লগত মিলে, তেতিয়া এই সাগৰ সৰিতাৰ সঙ্গমৰ উদ্গাদনা শিৱ-পাৰ্বতীৰ মিলনৰ নিচিনা অদ্ভুত ৰমা হৈ পৰে। ভক্তিভাৱৰ দ্বাৰা বা মৰমৰ ভাষাত ইয়াক ব্যক্ত কৰা অসম্ভৱ। মানুহে সাগৰ আৰু সৰিতাৰ সঙ্গমৰ বৰ্ণনা নিজৰ সীমাবদ্ধ শক্তিৰ কথা পাছৰি কৰিব লাগে।

কিন্তু ধনুস্কোটিত বিষ্ণু আৰু মহাদেৱৰ মিলনৰ দৰে দুখন সমুদ্ৰৰ সাগৰ-সঙ্গম আছে। বত্নাকৰ মানাৰ (Manar)ৰ ফালৰ পৰা আহিছে। মহোদধি পাল্ক (Palk)ৰ সামুদ্ৰ-ধনীৰ প্ৰতিনিধি এই দুয়োকো বাক তৎক্ষণাত কিদৰে মিলিবলৈ দিয়া যায়। পৃথিৱীয়ে যেন ৰামৰ ধেনুভিৰীয়া বেণুক মাজত আনি হুমাইললৈকে দুয়োকো বাধা দিছে। এফালে যদি বত্নাকৰ উধলি উঠিছে, আনফালে মহোদধিয়ে গৰজি আছে আৰু বতাহৰ নিৰ্দেশ অনুসাবে তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ প্ৰবাহত উত্তেজনা আনিছে।

এই দুয়োৰো আলোচনা কেনেকুৱা অপূৰ্ব। মহোদধিয়ে যদি সেউজীয়া ৰং ধাৰণ কৰে, তেতিয়াহলে বত্নাকৰ একেবাৰে নীলা হৈ যায় আৰু যেতিয়া বত্নাকৰক সেউজীয়া বঙে আহৰি ধৰে, তেতিয়া মহোদধিয়ে আকাশকো দীক্ষা দিব পাৰে, এনেকুৱা ডাঠ নীলা ৰং ধাৰণ কৰে। যেতিয়া তেওঁলোকে মিলিবলৈ ইচ্ছা থকা সত্ত্বেও মিলিব নোৱাৰে, তেতিয়া দুয়ো খজত জলি পকি উঠে আৰু মুহূৰ্ত্তে মুহূৰ্ত্তে নতুন ধৰণৰ খঙ দেখুৱাই থাকে। যদি আৰু এবাৰ তেওঁলোকে মিলনৰ সুযোগ পায়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে নিজৰ চেহেৰাত এনেকুৱা শান্তি আৰু সবলতাৰ ভাব ফুটাই তোলে যেন—তেওঁলোকৰ ভিতৰত মিলনৰ কোনো উৎকণ্ঠাই নাছিল। কেৱল মিলিব লাগে—সেই কাৰণেহে মিলিছে। তেওঁলোকে যেন আকুলতাক বহুত আগতে পৰিত্যাগ কৰিছে।

য'ত দুয়োৰো প্ৰত্যক্ষ মিলন হয়, তাত সৰোবৰৰ শান্তিয়ে বিৰাজ কৰে। ইয়াত আচৰিত কি? অৱৈতত আনন্দৰ চৰম সীমা আছে। তাত উদ্গাদকতাৰ ঠাই ক'ত?

ধনুষ্কোটিৰ পাবত থিয় হৈ এবাৰ এটা ঘূৰলীয়া পাক দি চাই লব লাগে। য'ৰ পৰা খোজ কাটি আহে, যদি সিমান যিনি মাটি এবি দিয়া হয়, তেতিয়াহলে কেবল চাৰিওফালে মহাসাগৰৰ বিশাল জলবাশিৰ লগত উঠি থকা বলয় দেখা পোৱা যাব।

বেছুন বা কৰাচীলৈ যাওঁতে চাৰিওফালে সাগৰৰ মাজত সমুদ্ৰ বলয় আৰু ক্ষিতিজ-বলয় গোট খাই এক হৈ যায়। তাৰ উদ্গাদনাও বৰ কম নহয়। মনে এইটো কল্পনা কৰিব লগীয়া হয় যে পানীৰ এই বিস্তাৰৰ ওপৰত আকাশৰো সিমানেই উচ্চ আৰু অনন্ত আবৰণ আছে, ডাঙৰ আৰু গধুৰ টেমাতে এখন সৰু জাহাজত বহি থকা 'ভূচ্' আমাক মুক্তাৰ দৰে গোটাই ধোৱা হৈছে। এই পৰিস্থিতিৰ সন্মুখত আমি যিমান বেছি ভাবিবলৈ ধৰোঁ সিমানেই আমাৰ নিজৰ ক্ষুদ্ৰতা অনুভৱ কৰিব পাৰোঁ।

ধনুষ্কোটিৰ কথা ইয়াতকৈ বেলেগ। পৃথিৱীৰ সৈতে আমি অনুবন্ধ হৈ আছোঁ। আমাৰ ভৰিৰ তলত কঠোৰ ভূমি আছে, আৰু এই ভূমি লাহে লাহে বিয়পি এক বিশাল দেশত পৰিণত হৈছে। এই ভাবে কেবল আমাক আশ্বাসেই নিদিয়, বৰং এচও আত্মবিশ্বাসৰ অধিকাৰী কৰি তোলে। মই যিমান বাৰ ধনুষ্কোটিৰ পাবলৈ গৈছোঁ, সিমানবাৰেই মোৰ বিশেষ ৰূপে আত্ম-গৌৰৱৰ জ্ঞান হৈছে। সেই কাৰণে মই তাত মোৰ 'ভূমিকা'ৰ ওপৰত দৃঢ় হৈ থাকি সাগৰৰ উপাসনা কৰিব পাৰিছোঁ।

যেতিয়াই মই মণ্ডপম্ পাব হৈ দলঙৰ ওপৰেদি পামবনলৈ গৈছোঁ, তেতিয়াই মোৰ এই প্ৰদেশৰ বস্তুবংশত লিখা কালিদাসৰ বৰ্ণনাৰ কথা মনত পৰিছে। মোৰ ভিতৰত লাগিলে কালিদাসৰ নিচিনা বৰ্ণনা শক্তি নাথাকক কিন্তু এই সন্মুখত মোৰ মনত অলপো সন্দেহ নাই যে ময়ো কালিদাসৰ সমধৰ্মী। মই 'কবিশ্বশঃ প্ৰাৰ্থী' নহওঁ যে কালিদাসৰ লগত মোৰ নাম কবলৈ সঙ্কোচ কৰিম? মোক হৰ্ষা ব্যাখ্যাকাৰ বোৰক মই আন এজন ব্যাখ্যাকাৰ কবিৰ বাণী শুনাই দিম: 'পৰ্বতে পৰমাণৌ চ পদাৰ্থস্বং প্ৰতিষ্ঠিতম্'।

কিন্তু যেতিয়া মই ধনুষ্কোটিৰ ফালে যাওঁ, তেতিয়া মই কালিদাসক পাহৰি যাওঁ আৰু লক্ষ্যত কেনেকৈ লোমোৱা যায়, এই দোমোজাত পৰি

হনুমানৰ দৃষ্টিত দক্ষিণফালে চাবলৈ ধৰে। যিবোৰ বানৰ-মৃগমুখাই সেতু বন্ধাৰ কল্পনা কৰিছিল আৰু তাক কাৰ্য্যত পৰিণত কৰিছিল, মই তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত তলাই মানাবৰ ফালে চাওঁ। আৰু যেতিয়া এনেকুৱা ধৰণৰ কল্পনা কৰি ভাগবি পৰে, তেতিয়া সকলো ধামৰ যাত্ৰা সম্পূৰ্ণ কৰি বামেশ্বৰলৈ অহা বৃদ্ধ যাত্ৰীসকলৰ কল্পনাৰ লগত মোৰ কল্পনা মিলাই কল্পনা কৰে— “এটা পূৰ্ণ জীৱন প্ৰায় সম্পূৰ্ণ কৰি মই ভাৰতবৰ্ষৰ যিমানবোৰ বিশাল প্ৰদেশ আছিল, ভ্ৰমণ কৰিলোঁ। এতিয়া উলটি গৈ কি কৰিব লাগিব ? যেনে তেনে ইহলোকৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিলোঁ। সফলেই হলোঁ বা বিফলেই হলোঁ আকৌ আৰু এই জীৱন যাপন কৰিব নালাগে। এতিয়া এই গোটেই জীৱনটো অতীত হৈ থাকক। এতিয়া আৰু ইয়াক ঘূৰি চাবৰ মোৰ আগ্ৰহ নাই। এতিয়া সাম্পৰায়ৰ-পৰজীৱনৰ বিষয়ে পৰমার্থ দৃষ্টিত চিন্তা কৰাটোকে মই প্ৰেয় বুলি ভাবে। “যেতিয়া মনলৈ এনেকুৱা ধৰণৰ ভাবৰ পৰম্পৰা আহে, তেতিয়া মন এফালে ব্যাকুল হৈ উঠে আৰু আনফালে পৰম শান্তি অনুভৱ কৰে।

এইবাৰ যেতিয়া মই ধনুষ্কোটীলৈ আহিলোঁ, তেতিয়া পৰম্পৰা অনুসাবে মহোদধিত গা ধুলোঁ। মহাসাগৰত স্নান মাগিলোঁ। কিন্তু মনলৈ কেৱল এটা ভাবেই আক্ৰিষ্ট হৈছিল যে ইয়ালৈ আৰু আকৌ আহিব নোৱাৰিম। চিলনলৈ কেতিয়াবা যাব লাগিব। কিন্তু ধনুষ্কোটীৰ এইবাৰ যি দৰ্শন কৰিলোঁ, এয়েই অন্তিম দৰ্শন। মনলৈ যে কিয় এই ভাব আহিছিল, কোৱা টান। কিন্তু ইয়াত সন্দেহ নাই যে এইবাৰেই প্ৰথম মনত তৃপ্তিৰ ভাব জাগি উঠিল।

২

বামেশ্বৰ-ধনুষ্কোটীৰ পাছত কল্যাকুমাৰী। এখন ঠাই যদি ৰম্য হয়— তেতিয়াহলে আনখন ৰমণীয়। ইয়াত দুখন নৈ নহয়, বৰং তিনখন সাগৰৰ সঙ্গম আছে। সঙ্গমৰ এই বায়ু মণ্ডল অভেদ-ভক্তিব আনন্দৰ সমান। ‘ইয়াত ভাৰত মহাসাগৰ সম্পূৰ্ণ হৈছে।’ ‘বম্বেৰ বা পশ্চিম সাগৰ আবদ্ধ হৈছে’ আৰু ‘ইয়াৰ পৰাই বঙ্গৰ পূৰ্ব-সমুদ্ৰই পাতনি মেলিছে।’

ইয়াত ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ পাৰ আছে আৰু তিনিখন সাগৰ তিনিওফালৰ-পৰা লগ লাগিছে। গতিকে ইয়াক আমি সঙ্গম বুলি কব পাৰোঁ ; কিন্তু

ইয়াত লাগবৰ কাৰণে সঙ্গমৰ উপযোগী একো নাই। সঙ্গমৰ কল্পনা আমাৰহে। যদি লাগবক সোধা হয়, তেতিয়াহলে তেওঁ কব যে য'ত ভেদ ভাবৰ অস্তিত্বই নাই তাত বিলীন হৈ যোৱাৰ প্ৰশ্ননো কেনেকৈ উঠিব? 'সন্-গম'ৰ কল্পনাই একেবাৰে ভুল। যদি কিবা কবই লাগে, তেতিয়াহলে 'সঙ্গ-ভবন' বুলি কোৱা উচিত। য'ত পৰিপূৰ্ণ একতা আছে তাত যি কোনো অংশক যি নামকে ইচ্ছা হয়, দিব পাৰে। য'ত নাম আৰু ৰূপৰ দ্বৈত মূল্যাহীন হৈ পৰে, অস্তিত্বহীন হৈ পৰে, তাত কেবল অদ্বৈতৰ অস্তিত্ব হৈ যায়।

মই কন্যা কুমাৰীত যি ভাৱাত অনুভৱ কৰিলোঁ, তেনেকুৱা ভাৱাত হিমালয় আৰু গান্ধীজীৰ জীৱনৰ বাহিৰে আন ক'তো অনুভৱ কৰা নাই।

মই প্ৰথমতে গান্ধীজীৰ মুখতেই কন্যাকুমাৰীৰ মহত্বৰ কথা শুনিছিলোঁ। তেখেতে হয়তো আন কিবা দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কৰিছিল, কিন্তু কন্যাকুমাৰীৰ পূৰ্ণ আশ্ৰমলৈ উলটি অহাৰ পাছত তোখাত মোৰ আগত বৰ উৎসাহেৰে এই ঠাইৰ বৰ্ণনা কৰিছিল।

১৯২৭ চনত যেতিয়া মই তেখেতৰ লগত দক্ষিণ ভাৰতলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া নাগৰ কোৱিল পোৱাৰ লগে লগে তেখেতে ঘৰৰ গৃহস্থক বিশেষভাবে বুজাই কলে যে 'কাকা কন্যাকুমাৰীলৈ যাৰ লাগে, মটৰৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়ক।' সেইদিনা তেখেতে কাকাৰ কন্যাকুমাৰীলৈ যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'লনে নাই এই বিষয়ে দুই তিনিবাৰ সোধ-পোছ কৰিছিল।

প্ৰজ্জ্বা বা'ক যাবলৈ মান্তি কৰাত মোৰ একো অসুবিধা নহ'ল। আন দুজন ভায়ে আমাৰ লগত ঞ্জলাল। যি দৃশ্যৰ প্ৰশংসা মই পূজনীয় বাপুজীৰ মুখৰ পৰা শুনিছিলোঁ, সেই দৃশ্য চাবলৈ মোৰ উৎকণ্ঠা বাঢ়ি গৈছিল। সেইখিনি পোৱাৰ পাছত যিমান বাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ। সিমান বাৰেই সেই নিচাৰ অনুভৱ কৰিছোঁ।

আৰু এইটো আচৰিত কথা যে এই নিচাৰ লগতে মোৰ মনত ব্ৰহ্মচৰ্য্যৰ বিষয়েও দৃঢ় বিশ্বাস জন্মিল। এইখন দেৱী কন্যাকুমাৰীৰ ঠাই। সেই কাৰণেই যে মোৰ মনত এনেকুৱা ভাৱ হৈছিল এনে নহয়। স্বামী বিবেকানন্দয়ে এই ঠাইত তেনেকুৱা নিচাৰ অনুভৱ কৰিছিল, এইটো জনাব

পাছতো মোৰ মনত ব্ৰজচৰ্চাৰ ভাৱ উঠা নাছিল। মোৰ এই চিন্তাৰ লগত গান্ধীজীৰ তেনেকুৱা কোনো সঙ্কল নাছিল। কিন্তু এইবোৰ ভাৱে নিজে নিজে মনত ঠাই পাইছিল।

এইবাৰ (৫-১-৪৭ চনত) আমি তৃতীয়বাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ। আহিয়েই সকলোতকৈ আগতে সাগৰৰ ঢৌ, আকাশৰ ডাৱৰ, পূব আৰু পশ্চিম অন্তৰীক্ষ আৰু পাছফালৰ পাছাৰ আদি সকলোকে মই অতি আগ্ৰহেৰে চালোঁ। আজি পুহ মাহৰ শুক্ল পক্ষৰ ত্ৰয়োদশী। আজি চন্দ্ৰ বোহিণী বা মৃগ নক্ষত্ৰত থাকিব লাগে। যেতিয়া আমি মটৰেৰে নিৰ্দিষ্ট ঠাইবোৰ পাৰ হৈ কন্না-কুমাৰীৰ ফালে গৈছিলোঁ, তেতিয়া চন্দ্ৰ আকাশত উঠি ওখ হৈ বহি এইটো প্ৰতীক্ষা কৰি আছিল যে, কেতিয়াওঁকৈ সূৰ্যাস্ত হব আৰু কেতিয়া মই আকাশক সম্পূৰ্ণভাৱে অধিকাৰ কৰিব পাৰিম। তেওঁ সন্ধ্যাক নিজৰ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিবৰ কাৰণে বেছি সুযোগ দিয়া নাছিল। তথাপি যিখিনি সুযোগ দিছিল, তাৰ দ্বাৰা সন্ধ্যাই অসংখ্য বঙৰ সুন্দৰ দৃশ্য দেখুৱাই আছিল।

আমাৰ সূৰ্যাস্ত চাবলৈ বৰ অভিলাষ আছিল। কিন্তু পশ্চিমফালৰ মেঘে অলপ অভিযোগেৰে সৈতে কলে—“তোমালোকৰ অন্তিম দৃশ্য চাবলৈ উৎকৰ্ষা হয়নেকি? প্ৰকৃততে সূৰ্য্য অন্ত নহায়েই। তোমালোকৰ চকুতহে প্ৰকাশ অন্ত যায়। সূৰ্য্যক চোৱাৰ লগি উদয় বা অন্ত যোৱাৰ সময়ত যি এইৰূপ ধাৰণ কৰে, ইয়াৰ বঙকেনো কিয় চাই নোলোৱা?”

উদয়ে সৱিতা বক্তো বক্তশ্চান্তমনে তথা

সম্পত্তৌ চ বিপত্তৌ চ মহতাম্ এক-ৰূপতা।’

সকতে মই শ্লোকটো মুখস্থ কৰিছিলোঁ। যেতিয়া সূৰ্য্য অন্তৰীক্ষৰ তললৈ গল, তেতিয়া মেঘৰ আঁৰৰ পৰা পোহৰেও ডুমুকি মাৰিলে। গবাক্ষ বেছি নাছিল। কিন্তু যি আছিল সি বৰ ডাঙৰ আছিল। সেই কাৰণে কিৰণবোৰ দেখিবলৈ এনেকুৱা লাগিছিল যেন বঙা বৰণৰ চাদৰহে টানি দিয়া হৈছে। আৰু আকাশ নিজৰ বিভূতিৰ দ্বাৰা বৰ গৌৰৱান্বিত হৈ আছিল।

মই যিমান আশা কৰিছিলোঁ এই শোভা তাতকৈ বহুত বেছি সময়লৈকে দেখিবলৈ পালোঁ। এই কাৰণে তাক চাই থাকিব খোজা অভিলাষী মনে

বব সন্তোষ পালে। তাৰ পাছত মই এনেকুৱা শিলত গৈ চৌৰ ভাগুৰ চাৰলৈ বহিলোঁ। চাওঁতে চাওঁতেই পশ্চিমফালে লক্ষ্য বিলীন হৈ গল আৰু চন্দ্ৰৰ বাজা আৰম্ভ হ'ল। মেঘবোৰে এতিয়াও আকাশক আবৰাৰ বিষয়ে একো মনস্থিৰ কৰা নাই। এনেতে দক্ষিণ ফালৰ মেঘৰ পৰা এটা ডাঙৰ তৰা তিববিবাবলৈ ধৰিলে। এওঁনো আন কোন হব পাৰে? স্বয়ং অগস্ত্য মহাবাহু দক্ষিণ পূব দিশত আকট হৈছে। সৌভাগ্যক্ৰমে যমুনা আৰু যামমংগ্ৰয়েও কেবাহিকৈ আকাশক চাই আছে। দক্ষিণ দিশে তপস্যা কৰাৰ ফল পালে। আমি তৃপ্ত নয়নেৰে উত্তৰফালে চালোঁ। সেইফালে আকাশত দেৱযানী (কেসিয়োপিয়া) 'গা'ৰ ওপৰলৈকে উঠি আছিল। তাৰ তলত প্ৰায় আকাশৰ ওচৰত এজোপা তাল গছৰ নিচিনা ওখ গছৰ ওপৰত সেই পাতৰে আসন সাজি ধ্ৰুব কুমাৰে আমাক তেওঁৰ সুন্দৰ কণৰ দৰ্শন দিছিল। দেৱযানী আৰু ধ্ৰুবক চাই চাই আমি পশ্চিমফালে মুৰ ঘূৰালোঁ, হাঁটু বোৰে বুজালে যে সূৰ্য্য কেতিয়াবাই অন্ত গৈছে। গতিকে আমি পূবফালে চালোঁ। ভাৱত পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা মোৰ অন্তৰে কলে—ব্ৰহ্মমণ্ডলৰ বিস্তাৰ ইয়াৰ ভিতৰতে হব লাগে।

আমি আকৌ দক্ষিণফালে মুখ কৰিলোঁ। অগস্ত্য ইমান ওপৰলৈ অহা নাছিল যে আমি তেওঁৰ জুপুৰীৰ কল্পনা কৰিব পাৰোঁ। কিন্তু ব্যাধকতো চাবই লাগিব। লাগিলে যিমানেই তেজস্বী হওক, তথাপি তেওঁ মেঘৰ ঘন আবৰণ কেনেকৈ বিচ্ছিন্ন পাৰিব? আমি আমাৰ নিজৰ দৃষ্টিৰে মেঘৰ আবৰণ ভেদ কৰাৰ প্ৰযত্ন কৰিলোঁ। মেঘৰ যিটো অংশ অলপ বগা যেন দেখা গৈছিল নিশ্চয় তাৰ পাছ ফালেই ব্যাধ থাকিব লাগিব। মেঘৰ সিপাৰে ব্যাধৰ প্ৰকাশ আৰু এই পাৰত আমাৰ দৃষ্টি ছয়োৰো আক্ৰমণত মেঘবোৰ পাতল হৈ গল আৰু যিদৰে পাতল আবৰণৰ পাছফালে নাটকৰ পাত্ৰ দেখা যায়, ব্যাধকো সেইদৰেই দেখা গল। চাওঁতে চাওঁতেই ব্যাধৰ পূৰ্ণৰূপ আমাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ'ল আৰু ইয়াৰ পাছত তেলেঙ আখৰৰ শিবোনামাৰ দৰে ব্যাধ, অগস্তি, যমুনা আৰু যামমংগ্ৰব শোভা দেখিবলৈ পালোঁ।

এতিয়াই যুগ দেখিম, বোহিণী জিলিকিব, প্ৰস্থনে ভুমুকি মাৰিব, এই আশাতেই আমি আকাশৰফালে চাই আছিলোঁ। এনেতে বজ্জনী পতিয়ে

বিষয় চাৰিওফালে মণ্ডল আঁকি দিলে আৰু এই লোণৰ ভূতলৰ লগে লগে আকাশৰ মেঘো আগ বাঢ়ি গল। যদি আকাশত কোনে পোহৰ বিয়নি আহে তাতনো কি ? বাতিৰ মেঘে আমাক বেছি আকৰ্ষিত কৰিব নোৱাৰে। গতিকে আমি অত্যন্ত ক'ল। সাগৰৰ গভীৰ পানীত নাচি থকা বগা ফেন বোৰ জিলিকি থকা শাবীৰক বেথাবোৰ চায়েই নয়ন তৃপ্ত কৰিলো। প্ৰাণতৰি সাগৰৰ পানী আৰু আকাশৰ মেঘবোৰৰ ওপৰত বিচিত্ৰ বঙ নাচি থকা চোৱাৰ পাছত এই গভীৰতা ইমান তৃপ্তিদায়ক যেন লাগিল যে এই তৃপ্তিৰ লগত হিত-প্ৰজ্ঞৰ আদৰ্শ গাবলৈ আৰু সন্ধ্যাৰ উপাসনা কৰিবলৈ অতুলনীয় আনন্দ পালো। এই সাগৰ পূৰ্ণ। ইয়াৰ ওপৰত ব্যাপ্ত হৈ থকা আকাশো পূৰ্ণ। জীৱনৰ বিয়লি বেলা এই দুয়োবোৰ দৰ্শনত আমাৰ অন্তৰত যি শান্তি প্ৰধান আনন্দৰ জন্ম হৈছে ইয়ো পূৰ্ণ। এই ত্ৰিবিধ পূৰ্ণতাৰ ভিতৰৰ পৰা লাগিলে কিবা অলপ উলিয়াই লওক, নহলে তাৰ লগত কিবা ভৰাই দিয়ক তথাপি এই পূৰ্ণতা অলপো হ্ৰাস নহয়। বাহিৰবশৰা উপলব্ধ পূৰ্ণতা কম হ'ব পাৰে, কিয়নো সি প্ৰকৃত পূৰ্ণতা নহয়। সীমাৰ যোগেদি উপলব্ধ পূৰ্ণতা স্থায়ী হয়, কাৰণ এই অধিকাৰৰ পৰাই আমি জন্ম লভিছিলো, 'সেইখিনি পাবলৈ পলম হৈ গৈছে' ইহে দোষৰ কথা। যি পূৰ্ণতাৰ উপলব্ধি কৰিলো, সি আত্মসাৎ হৈ গল। এতিয়া তাত উঠা বা তাৰপৰা নমাৰ প্ৰশ্ন মুঠ।

যি বিৰাট, অনন্ত, বৃহত্তম, তেওঁৰ লগত এককণ হোৱাৰ পাছত স্বাভাৱিক ভাবে যিটো জীৱন কটাৰ পাৰি সিহে প্ৰকৃত ব্ৰহ্মচৰ্ধ্য। বাসনাক দমাই বধাৰ পাছত আকৌ কেতিয়াবা সি মূৰ তুলিব পাৰে। বাসনাক মাৰি পেলোৱাৰ পাছত সি ভূতৰ দৰে বিব্ৰত কৰিব পাৰে। যদি বাসনাক তৃপ্ত কৰাৰ উপায় কৰা হয়, তেতিয়াহলে সি পৰিধানৰ দৰে চিৰদিনৰ কাৰণে গাত লাগি ধৰিব আৰু যদি বাসনাক অভ্যৰ্থনা কৰা হয়, তেতিয়াহলে ই সদায় মস্তিষ্কত চিৰদিনৰ কাৰণে ঠাই পাব। গতিকে বাসনাৰ সন্মুখীন হৈ তই কোন বুলি তাক গোথা উচিত। তই বন্ধুৰ বেশত শত্ৰুতা কৰিবলৈ আহিছনে নাই জীৱনক সমৃদ্ধি কৰা সাধনাৰ ৰূপত আহিছ ? বেতিয়ালৈকে বাসনা স্পষ্ট আৰু মুকলি নহয়, তেতিয়ালৈকেহে সি আকৰ্ষণীয় যেন লাগে। অস্পষ্টতাৰ মোহ হয়; একাদী দৰ্শনৰ মোহ হয়। বাসনাত বন্ধিত

হোৱাৰ অজানতাই প্ৰধান সহায়। বাসনাৰ অন্ধ বিবোধে তাৰ শিপাক শক্তিশালী কৰে। আমি মাত্ৰ দুটা চকুৰে চাই বাসনাক চিনিব নোৱাৰোঁ। মহাদেৱৰ দৰে ইয়াক তিনিটা চকুৰে চোৱা উচিত। তেতিয়া হলে আপোনা আপুনি তাৰ শক্ততা শেষ হৈ যাব।

কেৱল তপস্যাৰদ্বাৰাই বাসনাৰ সন্মুখীন হ'ব নোৱাৰি, প্ৰকৃততে এই-টোহে সঁচা যে প্ৰজ্ঞা হ'ব হোৱাৰ পাছত বাসনাৰ লগত যুঁজিব নালাগে।

যেতিয়ালৈকে আমাৰ জীৱনত অপূৰ্ণতাৰ অনুভূতি হৈ থাকে, তেতিয়ালৈকে আমি এইটো ক'ব নোৱাৰোঁ যে আমাৰ ব্ৰহ্মচৰ্য্যাই সিদ্ধি-লাভ কৰিছে, অপূৰ্ণতা বয়ং বাধক নহয়। শিশুৰ ভিতৰত অপূৰ্ণতাৰ অভাৱ নহয়। তথাপি সিহঁতে নিৰ্মলভাবে জীৱন-ৰূপন কৰিব পাৰে আৰু লাহে লাহে তাৰ অপূৰ্ণতা কম হৈ আহে। অপূৰ্ণতাৰ বোধ হোৱাৰ লগে লগে যাত্ৰাহ হীন হৈ পৰে। সাগৰৰ দৰে পৰিপূৰ্ণ হোৱাৰ পাছত চোঁৱে লাগিলে যিমানেই নাচি বাগি থাকক, পানীৰ সমষ্টি লাগিলে যিমানেই দৌৰি থাকক, কিন্তু তথাপি সাগৰৰ বৈ বোৱাৰ আৱশ্যকতা নাই। তেওঁ 'আত্মনি তৃপ্তঃ' সেই কাৰণে তেওঁৰ নিজৰ মানমৰ্য্যাদা এবাৰ প্ৰয়োজন নহয়। তেওঁ কেতিয়াও নিজৰ মৰ্য্যাদাৰ কথা নাভাৱে, কেৱল অনায়াসে আৰু অভাবিত ৰূপে মৰ্য্যাদাৰ পালন কৰে। এয়েই প্ৰকৃত ব্ৰহ্মচৰ্য্য।

প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰিলোঁ আৰু যোৱা চাৰিদিনৰ স্মৃতি লিখিবলৈ বহিলোঁ। অলপ লিখাৰ পাছতহে মোৰ টোপনি আহিব।

পাহুদিনা ব্ৰাহ্ম মুহূৰ্ত্তত মই ভূতৰ দৰে গৈ সমুদ্ৰ তটত বহিলোঁহেঁতেন, কিন্তু বৰষুণে মোক বাধা দিলে। প্ৰাৰ্থনাৰ সময়ত সমুদ্ৰ তটেদি যাওঁতে যাওঁতে আকৌ আকাশৰ ফালে চালোঁ। দক্ষিণ দিশ ইমান সুন্দৰ, পৰিষ্কাৰ আৰু নিৰ্মল আছিল যে, পূবফালে পুঞ্জীভূত হৈ থকা মেঘবোৰ দেখি মোৰ বৰ খং উঠিল। যদি আকাশে দক্ষিণ ফালৰ অনুকৰণ কৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে নো তেওঁৰ কি ক্ষতি হ'লহেঁতেন ?

দক্ষিণ দিশত ত্ৰিশত্ৰু ধিয় হৈ আছিল। 'জয় বিজয়ে' তাত ছববিৰ কাম কৰিছিল। 'কৈবীনা' অৰ্থাৎ মিছা ক্ৰচ এফালে পৰি আছিল। এই ছয়োটাৰে মাজত কিছুমান এনেকুৱা সুন্দৰ নক্ষত্ৰ জিলিকি আছিল যাক

দেখাৰ সোভাগ্য বান্ধা বা বহুবাৰীসকলৰ জীৱনত কেতিয়াও হোৱা নাছিল। উত্তৰ ফালে সপ্তৰি নক্ষত্ৰ সম্পূৰ্ণ নত্ৰ হৈ আছিল। ধ্ৰুৱ তৰাই বাতিবদৰে মাটিক চুবলৈ আহিছিল। ৰাঙী আৰু চিত্ৰা মূৰৰ ওপৰত তিববিবাই আছিল। হস্তা অলপ বেকা হৈ গৈছিল। পশ্চিমফালে চন্দ্ৰ অস্ত গৈছিল। কিন্তু চন্দ্ৰিকাই এতিয়াও নিজৰ অস্তিত্ব হেঁকওৱা নাছিল। পুনৰ বসু (নক্ষত্ৰ) ব নাৱত কেৱল প্ৰাৰম্ভেহে মেঘৰ আৱৰণক ভেদ কৰি ভূমুকি মাৰিছিল। কেৱল অকল শৰীয়া তৰাই নিজৰ বস্তাৰ অশুলাৰে প্ৰাৰম্ভ আৰু মঘাৰ লগত কাজিয়া কৰি দূৰত গৈ অকলশৰে থিয় হৈ আছিল। মঘাৰ কাচিয়ে ফাল্গুনীৰ চাৰিওটা চুকক লামৰি লৈছিল। পূবফালে বিশাখাৰ তলত গুৰু আৰু শুক্ৰ বিস্তৰমান আছিল আৰু এওঁলোক দুয়ো যথেষ্ট ওপৰলৈ উঠি গৈছিল, সেই কাৰণে পাতল অশুৰাধা, বেকা জোঠা আৰু জোলা মূলাই তেওঁলোকক আশ্ৰয় দান কৰিছিল। যেতিয়া গুৰু আৰু শুক্ৰ পাৰিজাতৰ ওচৰলৈ আহে তেতিয়া এওঁলোক তিনিও বৰ সুন্দৰ হৈ পৰে আৰু মঙ্গলে তেওঁলোকৰ ওচৰত নথকা সন্মুখ তেওঁলোক হুঃখিত হয়।

মই ভাৰতবৰ্ষৰ এক জ্যোতিৰ্ময়ী ব্যাখ্যা কৰিম বুলি ভাবিছোঁ। আমি যদি কল্যাণীয়াৰীৰ দক্ষিণফালে যাওঁ, তেতিয়াহলে ধ্ৰুৱক দেখা নাপাওঁ, আৰু যদি কাশ্মীৰৰ উত্তৰফালে যাওঁ, তেতিয়াহলে দক্ষিণ দিশত অগস্তিক নেদেখোঁ। সেইকাৰণে মই এইটো কথা লিখিছোঁ। যে যি প্ৰদেশত ধ্ৰুৱ আৰু অগস্তি দুয়োকো দেখা পোৱা যায়, সেইখনেই আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষ। প্ৰাৰ্হনাৰ পাছত সকলো প্ৰাণীয়ে যি উদব-ভৰণ নামৰ যন্ত্ৰ কৰ্ম কৰে, আমিও তাক সম্পূৰ্ণ কৰিলোঁ আৰু গা ধুবৰ কাৰণে তৈয়াৰ কৰি ধোৱা কুণ্ডত নামিলোঁ। নতুন ধৰণেৰে সজা এই কুণ্ডলৈ নিবন্তৰ সাগৰৰ পানী আহি থাকে। কুণ্ডৰ আধা ভাগ চাৰিফুট দ আৰু বাকী আঠফুট দ। কাপোৰ সলাব কাৰণে এটা কোঠাও সজা হৈছে। এনেকুৱা ধৰণৰ সু-ব্যৱস্থাই যে ধাৰ্মিক পুণ্যক ক্ষুণ্ণ কৰে, এইটো মনা উচিত নহয়। আমি গা ধুই কল্যাণীয়াৰী দৰ্শন কৰিবলৈ গলোঁ। এইটো মন্দিৰ • ত্ৰিৰাজুৰৰ হিন্দুৰাজ্যত অৱস্থিত। সেই কাৰণে হবিজন সকলৰ কাৰণে ইয়াক বহুদিনৰ আগৰে পৰা মুকলি কৰি দিয়া হৈছে। মন্দিৰৰ দুৱাৰত চৰকাৰী ঘোষণা লগাই

যোদ্ধা আছে যে যি জন্ম আৰু ধৰ্মত হিন্দু তেওঁলোক এই মন্দিৰত
প্ৰবেশ কৰিব পাৰিব।

মন্দিৰৰ স্থাপত্য কলা বহু আৰু প্ৰশস্ত। গোটেই মন্দিৰটো নিলেৰে
পদ্মা কাৰণে ইয়াক ত'ৰাল ঘৰৰ নিচিনা লাগে। ইয়াত দেৱীৰ মূৰ্তি
পূব ফালে। কিন্তু সেইফালে বাহিৰৰ দুৱাৰ বহু থকাৰ কাৰণে দেৱীয়ে
লাগব নেদেখে আৰু লাগবেও দেৱীৰ দৰ্শন কৰিব নোৱাৰে। সম্ভৱ
যেচেবা বড় সাগৰে কেতিয়াও এই দাবী কৰা নাছিল যে তেওঁ জন্ম
আৰু ধৰ্মত হিন্দু। আৰু লাগব হোৱাৰ কাৰণে তেওঁ নিজৰ মৰ্যাদা
লঙ্ঘন কৰি মন্দিৰত প্ৰবেশো কৰিব নোৱাৰে।

কন্যাকুমাৰীৰ কাহিনী বৰ কৰুণ, ইয়াৰ পাৰত সিঁচৰতি হৈ থকা
অন্ধতৰ নিচিনা ডাঠ বালি, মাণিকৰ গুৰিৰ নিচিনা বজা বালি আৰু
চিয়াহীৰ নিচিনা ক'লা বালি—এই সকলোবোৰ প্ৰাকৃতিক বস্তুৰে সেই
কৰুণ কাহিনী আৰু অধিক কৰুণ কৰি তোলাত সহায় কৰে।
সংসাৰৰ সকলো মহাকাব্যই যদি দুঃখান্ত হয়, তেতিয়াহলে ভাৰত
মহালাগৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী কন্যাকুমাৰীৰ কথাও দুঃখান্ত হব। কৰুণ
বসৰ ভিতৰত যি গান্ধীৰ্য্য আছে, তাৰপৰা জীৱনৰ বাস্তৱিকতাৰ জ্ঞান
হব পাৰে।

দুঃখং সত্যং সুখং মায়া দুঃখং জন্তোঃ পৰং ধনম্।

দুঃখং সত্যং সুখং মায়া দুঃখং জীৱন—হৃদগম্॥

জীৱনৰ মতে সুখেইহে জীৱনৰ অনুভূতি, জীৱনৰ যথা সৰ্বস্ব। এই
ভ্ৰান্তি দূৰ কৰাৰ দায়িত্ব দুঃখক দিয়া হৈছে। যি মানুহ দুঃখৰ দ্বাৰা
পৰাস্ত নহৈ জীৱনৰ সাধনাৰ ক্ষেত্ৰত দুঃখক বৰণ কৰিব পাৰে, তেওঁটোহে
সুখ-দুঃখৰ উৰ্দ্ধত উঠি জীৱন সমৃদ্ধিৰ আনন্দ উপভোগ কৰিব পাৰে।
সুখ-দুঃখাতীত হোৱাৰ কাৰণে এই আনন্দ লাগবৰ নিচিনা গম্ভীৰ আৰু
আকাশৰ নিচিনা অনন্ত হয়।

এই আনন্দৰ কপালত কাৰো লগত বিবাহ-বন্ধ হ'বলৈ লিখা নাই।

৬৩। কবাচীলৈ বোৱাব সময়ত

(এখন চিঠিৰ পৰা)

বৰেত ভালমান পৰ সাৰে থকা কাৰণে মই সোনকালে উঠিলোঁ।
ৰাতিপুৱা চাৰি বজাত উঠিলোঁ। জাহাজখন জোকাৰি জোকাৰি আগবাঢ়ি
গৈছিল। ইয়াত কতো মাটি দেখা পোৱা নাযায়। ওপৰত আকাশ,
আৰু তলত পানী। পানীৰ ওপৰত মানুহৰ কিমান বিশ্বাস। মাটিৰপৰা
দৃষ্টি গোচৰ হোৱা সত্ত্বেও মানুহে দিনে ৰাতিয়ে সাগৰত যাত্ৰা কৰিব
পাবে। সংকুতত পানীক জীৱন বুলি কয়। “শিৱাহৰ সময়ত যি পেটত
পৰে, সিয়েই জীৱন আৰু ধুমুহাৰ সময়ত আমি যাব গৰ্ভত বিলীন হৈ
যাওঁ সিয়েই মৰণ।” এনেকুৱা পানীৰ কাৰণে আমাৰ পূৰ্বজ সকলে হুটা
ভিন্ন ভিন্ন শব্দৰ কল্পনা কৰা নাছিল।

প্ৰাৰ্থনাৰ কাৰণে লগৰীয়া সকলক জগাঠ নে নজগাঠ অলপ সময়
ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। শেহত মনে মনে এইটোকে হিচ কৰিলোঁ যে জাহাজৰ
হেল্কোলনিত শুই থকা এই শিল্পবোৰক জগোৱাভটক সকলোৰে হৈ মই
অকলেই মূহূৰত প্ৰাৰ্থনা কৰা ভাল হব। কিন্তু ইয়াক সামূহিক প্ৰাৰ্থনা
বুলি কেনেকৈ কয়? মনে মনে ভাবিলোঁ যে নহলে ওচৰৰ কেনভাচৰ
গধূৰ পৰ্দা আঁতৰাই এবাৰ চাই লওঁ প্ৰাৰ্থনাত যোগ দিবলৈ কোনো
ভৰাই সাৰ পাইছে নে নাই? অনুবাদাই কলে যে—“আমি এই ৰাজ
সাৰ পাইছোঁ। কৃষ্ণচন্দ্ৰ অহাৰ সময় হৈছে।”

এনেতে নিজৰ হুটা শিং দাঙি চম্ভই কলে—“মোৰ কাৰণে ভাবিব
নালাগে। মই আহি পালোঁহি।” তেওঁ বাওঁহাতত পাৰিজাত ধাৰণ
কৰিছিল, আৰু ইয়াৰ কাৰণে তেওঁক বৰ সুন্দৰ যেন লাগিছিল। চাওঁতে
চাওঁতেই অভিজিতে আকাশৰ ওপৰৰ পৰা মূৰ তুলিলে আৰু ইয়াৰ পাচত
ৰাভী, অভিজিৎ আৰু পাৰিজাতৰ এক ডাঙৰ ত্ৰিকোণ পিৰামিড পূব-আকাশত
খিয় হৈ গল। এই সকলোকে লগত লৈ মই মোৰ প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰিলোঁ।

এনেতে চন্দ্ৰ অলপ ওপৰলৈ উঠিল আৰু আমাৰ জাহাজৰপৰা আৰম্ভ
কৰি চন্দ্ৰৰ পদ-দুগললৈকে পানীৰ ওপৰত এক সোণালী বঙে চিকমিকাবলৈ

ধৰিলে। মই ভাবিলোঁ চন্দ্ৰলোকলৈ যাবলৈ এই পথ কিমান পোন আৰু সহজ। কেৱল জাহাজৰ পৰা নামি বোবাতহে যি পলম। কিন্তু পাশ্চাত্য মানুহে কয় যে চন্দ্ৰলোকত বলিয়া মানুহহে থাকে। গতিকে মই আকৌ ভাবিলোঁ যে ইমান পৰিশ্ৰম কৰি গৈ যদি তাত নিজৰ সমান-ধৰ্মী আৰু নজাতিকে লগ পাওঁ, তেতিয়া হলেনো এই কষ্ট কৰাত লাভ কি ?

মই আকাশৰ মেঘ বৰ ভাল পাওঁ। সকলোৱেই হওক বা ডাঙৰ, বগা বা ক'লা, গোটা বা ভজা-চিলাসকলো ধৰণৰ মেঘে মোক কেৱল আনন্দ দিয়ে। কিন্তু বাতিৰ মেঘ মই একেবাবেই ভাল নাপাওঁ। তাৰ আকাৰ আৰু বঙ যিমানেই আকৰ্ষণীয় হওক, তবাবোৰৰ মাজত ই ভূতবদৰে—বা হতাকাৰীৰ দৰে—লুকা ভুমুকা কৰাতো মোৰ ভাল নালাগে।

উষাকালৰ আগতে আকাশখনক কিমান সাত্বিক আৰু বৰণীয় ৰেন লাগে। কোনাকবাতি সাগৰৰ চৌ কিহৰ ? পানীৰ ধলকনি অথবা মিচিকিয়া হাঁহিৰ কাৰণে সাগৰ পিতাৰ চেহেৰাৰ ওপৰত পৰা বান্ধকা ৰেখা একেবাবে গগিৰ পৰা গৈছিল। কিন্তু এই হুটু মেঘে মাজত আহি সকলোবোৰ চেদেলি-ভেদেলি কৰি পেলালে।

আমি বেগেৰে আগবাঢ়ি গৈছিলোঁ। পূৰ্বফালে বা আমাৰ সোঁফালে মাটি দেখা গৈছেনে নাই ই কেৱল ভ্ৰমহে—মই এই সমস্যাটো পৰিছিলোঁ। এনেতে হঠাৎ চাকি দেখা গল। আমি বিশ্বাস কৰিলোঁ যে আমি ত্ৰীকল্লৰ দ্বাৰকাৰ ওচৰ পালোঁহি। অলপ পাছতে শাবীৰক বিজুলীবাতি দেখিবলৈ পালোঁ। তাৰ ভিতৰত এটা দীপন্তন্তৰ প্ৰকাশ কোনো বৃদ্ধৰ স্মৃতিৰ দৰে মাজে মাজে স্পষ্ট হৈ উঠিছিল। ইয়াৰ পাছত এটা কাৰখানাৰ চিমনীৰ ধোঁৱা শান্ত নৈ আকাশৰ সৈতে সমান হৈ ববলৈ ধৰিছিল।

আকাশৰ তবাবোৰ দেখিলোঁ আৰু তোৰ কথা মনত পৰিল। কৰ নোৱাৰোঁ, বাতিপুৰাৰ উষাৰ লগত তোৰ কিমান বন্ধুত্ব ? ইয়াৰ আগতে মই বোৰভীত ইয়াক পূব-দিশৰ অনসূয়া নাম দিছিলোঁ। 'জীৱননো আনন্দ' (জীৱনৰ আনন্দ) ও 'অনসূয়া প্ৰাচী'ৰ টোকা নিশ্চয় চাই লবি।

(কলিকতাৰপৰা বেঙ্গললৈ যাওঁতে)

এতিয়া আবেলি চাৰি বাজিব পাৰ। আমাৰ জাহাজে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। ব'দে সোঁৱা কপ ধাৰণ কৰিছিল। যুহু যুহু বতাহ বলি আহিল। পানীৰ ওপৰত নাচি থকা সূৰ্য্যৰ বন্ধি দ্বান হৈ আহিল। বজা বঙ। 'বোয়ঁা'ৰ দাঁতিয়েদি আমাৰ জাহাজ আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। দুয়ো পাৰে জাহাজ আৰু সৰু সৰু নাওবোৰ দেখা গৈছিল। আমি চেষ্টা উইলিয়াৰ জুৰ্গ পাৰ হৈ আগবাঢ়ি গলোঁ। কিছুমান বন্দৰত সৰু সৰু জাহাজ সজা হৈছে। দুয়োপাৰৰ মাটি আৰু পানীৰ স্তৰ আছিল প্ৰায় সমান। এতেকে দুয়োপাৰে দূৰ দূৰণিৰ প্ৰদেশ দেখা গৈছিল। কিন্তু মনে তৃপ্তি পোৱা তেনেকুৱা কোনো দৃশ্য দেখা নাছিলোঁ। য'ত এনে ধৰণৰ ডাঙৰ নৈয়ে সাগৰৰ লগত মিলিবলৈ যায়, তাৰ পাৰ বৰ অপৰিচ্ছাৰ হয়। কোৱাৰ-ভাটাৰ কাৰণে তিতি থকা বোকাৰ লৰি-ঢাপৰি ফুৰা কেকোৱাৰ বাহিৰে এইবোৰ ঠাইত আৰু আন একোৰেই দেখা নাযায়।

বিমানলৈ আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ, সিমানলৈ নৈ খন বহল হৈ গল। যেতিয়া দূৰ-দূৰণিৰ পাৰত বগা বগা বালিবোৰ দেখিলোঁ, তেতিয়াহে মনলৈ অলপ শান্তি আহিল। সুন্দৰবন প্ৰদেশ পাৰ হৈ বাতি হোৱাৰ আগতে ডায়মণ্ড হাৰ্বাৰৰ ওচৰ পালোঁহি। আমাৰ জাহাজ এতিয়া চৌৰ লগত হেন্ডোলিবলৈ ধৰিলে। অলপ পৰ জাহাজৰ ডেকৰ ওপৰত থিয় হৈ ভাৰতবৰ্ষৰ পাৰ লুপ্ত হৈ যোৱা দেখিলোঁ। কিন্তু শেহত মূৰ ঘূৰাবলৈ ধৰিলে। গতিকে আমি ভাত খাই শুই পৰিলোঁ। শোৱাৰ আগত প্ৰাৰ্থনাৰ শেষত গিৰধাৰীয়ে বৰীন্দ্রনাথৰ 'আগুনৰ পৰল মণি প্ৰাণে' এই সুন্দৰ গানটো গালে। ইয়াক শুনিবলৈ কেইবাজনো মানুহ গোট খালে আৰু সেই গানৰ প্ৰভাৱত আমাৰ বিচনা ভাললৈকে পাবি লোৱাত কাৰো হিংসা নালাগিল।

বাতিপুৰা সকলোতকৈ আগতে মই সাৰ পালোঁ। তেতিয়া অকণোহে হোৱা নাছিল। আকাশত যিদৰে কেৱল অকলে চন্দ্ৰ গৈ থাকে, সেইদৰে

জাহাজেও অকলে অকলে পানী কাট গৈ আছিল। সেই সময়ৰ শান্তি কিমান অনুপম আছিল? জাহাজৰ পেটত বস্তুকণী হৃদয়ে যদি নিভব স্পন্দন নুশুনালেহেঁতেন, তেতিয়াহলে বাহিৰৰ শান্তি ইমান সুন্দৰ যেন নালাগিলেহেঁতেন। চাৰিওফালৰ সাগৰ আয়না আৰু লোহাৰ দৰে বিয়গি আছিল। মই জাহাজৰ চালত গৈ ধিয় হলোঁ। যিমানেই জাহাজ হেন্দো-লিবলৈ ধৰিলে সিমানেই পানী ওপৰলৈ উঠি আছিল। চাৰিওফালে কেবল চৌবেই চৌ আছিল। যেতিয়া এটা চৌৰে আনটো চৌক থুন্দিয়াই, তেতিয়া তাৰপৰা ফেন ওলায়। আন্ধাৰতো এই ফেন জিলিকি থাকে। আৰু এই অলি ধকা একী-বৈকী বোখাবোৰবপৰা বিচিত্ৰ ধৰণৰ আকাৰ তৈয়াৰ হয়। যেতিয়া জাহাজ হেন্দোলে, তেতিয়া আমাৰ ওপৰতো তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। যদি আমি তাৰ ভিতৰত চৌৰ অথবা আৰু চিৰন্তন নৃত্যৰ লীলা চাব খোজোঁ, তেতিয়া হলে চৌৰাৰ উৎকণ্ঠা আৰু বাঢ়ি যায়।

আগত গৈ চৌ বন্ধ হৈ গল। ঠায়ে ঠায়ে সাগৰৰ বুকু ওপৰলৈ ওফন্দে আৰু আকৌ তললৈ নামে। সাধাৰণতে চৌবোৰ ওপৰলৈ উঠাত আৰু ভাঙ্গি যোৱাত এক ধৰণৰ আনন্দ অনুভৱ কৰা যায়। কিন্তু তাত ইমান গাভীৰ্ঘ্য নাই। যিদৰে শব্দৰ দ্বাৰা স্পষ্ট কৰিলে ধ্বনি কাৰাৰ বহুত্ব কম হৈ যায়, চৌ ভাঙ্গিলে তেনেকুৱাই হয়। কিন্তু যেতিয়া চৌ ভিতৰে ভিতৰে জপিয়াবলৈ ধৰে, আৰু বিলীন হৈ যায়, তেতিয়া তাৰ প্ৰতিধ্বনি বিবিধ, অনন্ত, অস্পষ্ট আৰু অব্যক্ত হৈ থাকে। সমুদ্ৰ আৰু আকাশৰ মিলনে আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাধাকে। আকাশৰ ওচৰত চৌৰ প্ৰশ্নই মুঠে। সাগৰৰ ক'লা বৰণৰ তুলনাত আন্ধাৰ আকাশকো বগা যেন লাগে। যিদৰে বেদ কালৰ ঋষিসকলে জীৱন বহুত্বক বুজিব পাৰিছিল, সেইদৰে ৰাতিৰ আকাশকো বহুত্বপূৰ্ণ যেন লাগিছিল। যদিও ঋষিসকলৰ আৰ্য্য-দৃষ্টিৰ আগতো পাৰ্থিৱ জীৱনৰ ভবিষ্যত কাল সাগৰৰ বাৰি-বাৰিৰ দৰেই অজ্ঞাত আৰু অব্যক্ত হৈ আছিল, তথাপি তেওঁলোকৰ অনন্ত কালৰ আধ্যাত্মিক তত্ত্ব অনন্ত আকাশত অলি ধকা তৰাৰ সমান স্পষ্ট যেন দেখা গৈছিল।

এইদৰে চিন্তা আৰু কল্পনাৰ দ্বন্দ্ব চলি আহিল, এনেতে :—

“আঁধাৰে গায়ে গায়ে পৰশ তব

সাৰা বাত ফুটক তাৰা নব নব।”

লাহে লাহে এই শোভা কমি আহিবলৈ ধৰিলে ; আৰু অকণোদৰে পূব দিশ দেখুৱাই দিলে। মই এই কাৰা চাবৰ কাৰণে জীৱতৰাম (কপালনী)-ক জগালোঁ। কিন্তু তেওঁ উঠাৰ আগতে গিৰধাৰীয়ে সাৰ পাই কলে—“মোক কওক, কি দেখিছে, মোক কওক।” মইনো বাক তেওঁক কি কয় ? তাত কোনো চবাই বা জাহাজ আছিল জানো যে আঙুলি দেখুৱাই বুজায় ? মই তেওঁক কলোঁ—“সোঁৱা চোৱাঁ, সোঁ যি বঙা আকাশ দেখিছা তালৈ চোৱাঁ। অলপ পাছতে সূৰ্য্য উদয় হব।”

এতিয়া সাগৰে নিজৰ বঙ সলালে। পূবফালৰপৰা যেন বঙা জামু-বৰণীয়া প্ৰপাত বৈ আহিছে। আচৰিত এইটোৱেই যে পশ্চিম ফালেও এই বঙৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হৈছে। এৰা পশ্চিমফালে সাগৰতকৈ বেচিকৈ আকাশেহে বৰণ সলাইছে। পূবফালৰ প্ৰসন্নতা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। বঙা বঙৰ জেউতি চৰি গল। কুহুমৰপৰা সেন্দূৰ আৰু সেন্দূৰৰপৰা সুবৰ্ণ হ’ল। আমি বন্ধেৰফালে থকা মামুহে পশ্চিম পাৰৰ সাগৰৰ সূৰ্য্যাস্তৰ শোভা কেইবাবাৰো চাব পাৰোঁ, কিন্তু সাগৰ মথোতে ওলোৱা সন্দ্বীৰ দৰে বৰ্তমান উদয় হোৱা উৰাৰ শোভা দেখাত অমুপম আনন্দ আছে। যিমানেই আকাশে হাঁহিবলৈ ধৰিলে, সাগৰৰ মুখতো লাজ আৰু আনন্দৰ বেধা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। যেন হৃদয় সমবয়সী যুৱকৰ ভিতৰতহে বিনোদৰ আদান-প্ৰদান চলি আছে। এফালে প্ৰভাতৰ এই বিকাশ চাবলৈ অন্তৰ অৰীৰ হৈ পৰিছিল আৰু আন ফালে জাহাজৰ হেল্কোলনিত মূৰ ঘূৰি গৈছিল। মনে মনে ভাবিলো যদি অলপ সময়ৰ কাৰণে চৌবোৰ শান্ত হৈ যায়, আৰু জাহাজখনো স্থিৰ হৈ যায়, তেতিয়া হলে কিমান ভাল হ’লহেঁতেন। কিন্তু সাগৰৰ চৌ আৰু মানবৰ মনোবধ জানো কেতিয়াবা অৱকল্প হৈ থাকে ? মই বিবক্ত হৈ আৰামী চকিত বাগৰিব খুজিছিলো ; এনেতে বাল-সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্বই পানীত গা ধুই বাঢ়িবলৈ ওলাল। আৰু তেওঁ পানীত যি গোহৰ বিলাই দিলে সি এনেকুৱা লাগিল যেন সূৰ্য্যই

চোঁচা পানীত গা ধুই কঁপি কঁপি বাহিবলৈ ওলাইছে। যেতিয়া সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্ব সম্পূৰ্ণভাবে বাহিবলৈ ওলাল, তেতিয়া মই সৰিতা-নাৰায়ণৰ ধ্যান মন্ত্ৰ গালোঁ। :

‘ধোয়: সদা সৰিত্-মণ্ডল-মধ্যবৰ্তী’ আদি।

জীৱতৰামে এনেকুৱা ধৰণৰ গম্ভীৰ পৰিস্থিতি অলপো সহিব নোৱাৰে। তেওঁ হঠাৎ কৈ পেলালে—“ঠেচে-ঠেচে। কেনেকুৱা বান্ধবৰ ভাষা গাইছে।” মই কলোঁ—“আপুনি ভুল কৰিছে। এইটো আপোনাৰ ভাষা নহয়, এইটো সংস্কৃতহে।” বিনোদৰ ভক্তিৰ উচ্ছ্বাস নষ্ট হৈ গল। কোনো বকমে প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰিলোঁ। জাহাজত সদায় ফিফালে পাব হ'ব লাগে, সেই ভয়ৰ দিবাৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। শৌচ কৰিবৰ কাৰণে জাহাজৰ ডেকৰ ওপৰেদি তললৈ যাব লাগে। তলফালে সদায় অপৰিষ্কাৰ হৈ থাকে। কিন্তু বাতিপুৰাটো ইয়াক নবকৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। বতাহ হুগুন্ধ হয়। ঠায়ে ঠায়ে মানুহে বমি কৰে। ইঞ্জিনৰ ভাপৰপৰা ওলোৱা এক বকমৰ হুগুন্ধ, খালাচীবোৰৰ বান্ধনীঘৰৰ পৰা ওলোৱা, পিঁয়াজ আৰু মাছৰ গোন্ধ, এই সকলোবোৰ পাব হৈ শৌচাগাৰত প্ৰবেশ কৰাতকৈ মোৰ মনেৰে লাগবত অপিয়াই পৰাই কম কষ্ট দায়ক। যদি আমি সজ্জ কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে তিনি দিন পাইখানালৈ যোৱাকে বাদ দি দিলোঁহেঁতেন। যদিও আমি তলৰপৰা গৈ আহিলোঁ, কিন্তু আমাৰ তিনিওৰে চেহেৰা এনেকুৱা হৈ গল যে, এজনৰ আনজনৰফালে চাবৰ ইচ্ছা নাইকিয়া হ'ল। সিদৰে কোনো এটা দলে কাজিয়া কৰিবলৈ গৈ ভালকৈ মাৰ খাই আহিও নিজৰ অৰ্পমানৰ আলোচনা নকৰে, সেইদৰে আমিও এই শৌচালয়ৰ আলোচনা নকৰিলোঁ। মই গিবধাৰীক কলোঁ—“আহাঁ, খাবলৈ বহোঁ।” তেওঁ কলে—“মোৰ ভোক নাই।” জীৱতৰামে খাবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। মই কলোঁ—“ভাঙবোৱা। যেতিয়া ব'দ বাঢ়িব, তেতিয়া আপোনাৰ মূৰ ঘূৰাবলৈ ধৰিব। তেতিয়া আৰু খোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰিব।” গিবধাৰীয়ে সুধিলে—“বায়াম নকৰাকৈ জানো হজম হ'ব?” মই উত্তৰ দিলোঁ—“আমাৰ সকলোৰে হৈ এই জাহাজে বায়াম কৰি আছে। গতিকে তুমি ইয়াৰ কাৰণে চিন্তা নকৰিবা।” গিবধাৰীয়ে মোৰ কথা হুবুজিলে।

তেওঁ মোৰ মুখলৈ চাই থাকিল। আমি তিনিও পেট ভৰাই খাই ললোঁ। আমাৰ তিনিওৰে ভিতৰত জীৱনভৰামৰ খোৱাত অলপ চিকা চন্দ্ৰা আছিল। তেওঁ কেৱল ফলৰ বসৰ বাহিৰে আৰু আন একো নাখালে। মই নিজে ভালপোৱা বস্তু খালোঁ আৰু এটা নেমুৰ বস চুপি খালোঁ। বেচেৰা গিৰধাৰীয়ে কেৱল পেট ভৰাই সুন্দৰ সুন্দৰ কল খালে। কিন্তু হুই এঘণ্টাৰ ভিতৰতে তেওঁ এইদৰে অনুতাপ কৰিবলৈ ধৰিলে যে শেহত তেওঁ গোটেই ব্যত্ৰাৰ ভিতৰত কেতিয়াও এবাৰো কলৰ নামেই নললে।

ছপৰীয়া হল। মোৰ দুৰ্বলতাৰ কথা মই জানিছিলোঁ। সেই কাৰণে নিজৰ বিচনাখন পাৰি শুই পৰিলোঁ। হাতত এটা নেমু ললোঁ আৰু চকু মুদি পৰি থাকিলোঁ। মাজাজৰ ফালৰ পৰা কোনো জাহাজ কলিকতালৈ যাব পায়। তাক দূৰৈত দেখিয়েই মানুহবোৰে কবলৈ ধৰিলে—“সৌধন জাহাজ চোৱা। জাহাজ।” এনেতে ছমোখন জাহাজে ‘ভো...ও...’ বুলি এখনে আনখনক অভিবাধন জনালে। কিন্তু মই চকু মুদি কল্পনাৰ দ্বাৰাই এই সকলোবোৰ দৃশ্য চাই লৈছিলোঁ। গিৰধাৰী থাকিব নোৱাৰিলে, তেওঁ তৎক্ষণাত্‌ থিয় হ’ল, যেতিয়াই তেওঁ থিয় হ’ল কলবোৰে তেওঁৰ পেটত থাকিবলৈ আপত্তি কৰিলে। তেওঁ ভয় খাই গল। মই তই তয়েই তেওঁক পানী দিলোঁ। আদাৰ চকল দিলোঁ। অলপ শান্ত হোৱাৰ পাছত তেওঁ মোৰ বিচনাত আহি বাগৰ দিলে। কিন্তু এবাৰ পেটে খলখলালে জানো তুবন্তে শান্ত হব ?

আমি ডেকত বাগৰি আছিলোঁ। তাত এফালে ওপৰৰ কেবিনত দুজন দেশী ধুঙান বহি আছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত এজনে বমি কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ যিমানেই বেছিকৈ বমি কৰে ; তেওঁৰ বন্ধুৱে সিমানেই হাঁহিবলৈ ধৰে। গিৰধাৰীয়েও মাজে মাজে হাঁহিছিল আৰু আকৌ লগে লগে অনুতাপো কৰিছিল।

এইদৰে আবেলি হ’ল। আবেলি মই অলপ বন্ধা পালোঁ। আমি আকৌ অলপ খাই ললোঁ। কিন্তু ই কাৰো অনুকূল নহ’ল। মই বহি বহিয়েই গধূলিৰ শোভা চালোঁ। মানুহে কবলৈ ধৰিলে যে “এতিয়া আমি কলা পানীলৈ আহিছোঁ।” আৰু গাঁচাকৈয়ে পানীৰ বঙ ভৰাবহ আৰু

ক'লা আহিল। মানুহে কলে—“এতিয়া আন্ধাৰান দেখা যাব।” কোনোবাই কলে—“নহয়, আমাৰ জাহাজ তাতোকৈ বেছি দূৰত আছে। সেই দীপটো দেখা পোৱা নাযাব।”

চাৰিওফালে সন্ধ্যাই নিজৰ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিছিল। বাতিপুৰাৰ বঙ আৰু সন্ধ্যাৰ বঙ সমান নহয়। উদয় আৰু অন্তনো কেনেকৈ একে হব পাৰে? যেতিয়া উদয় বৰ্দ্ধমান বালাকালৰ নিচিনা হয়, তেতিয়া অন্ত বিজয়ী বীৰৰ নিধনৰ নিচিনা শোকপূৰ্ণ হয়। উষাৰ মুখত মধুৰ মিচিকিয়া হাঁহি বিবিড়ি উঠে, সন্ধ্যাৰ মুখত ক্ষন্তেকৰ কাৰণে উল্লাস আৰু বিলাস নাচি থাকে। সাগৰৰ বঙ আকৌ সলনি হবলৈ লাগিল। সূৰ্য্য অন্ত গল আৰু চাওঁতে চাওঁতেই নক্ষত্ৰকণী পাৰিজাত গোটেই আকাশত বিয়পি পৰিল। জাহাজৰ বিজুলী বাতিয়েও তাৰ শোভা বঢ়াইছিল। মই সকলো পৰাই এই চাকি বৰ ভাল পাইছিলোঁ ই ইমান সৌম্য হয় যে ইয়াৰ দ্বাৰা ওচৰৰ সকলোবোৰ বস্তু দেখা পোৱা যায়। তথাপি ই চকুত চকা-মকা লগাই দিয়ে। এই চাকিৰ ভিতৰত আন্ধাৰক ধ্বংস কৰি নিজৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰাৰ মহৎ আকাঙ্ক্ষা নাই। আন্ধাৰৰ লগত মধুৰ লব্ধ স্থাপন কৰি লৈ “তুমি আমি দুয়ো এক” এই জীৱন-নীতিহে বাচি লয়। নগৰৰ বিজুলী বাতিৰ পোহৰে নতুন অধ্যাপকৰ দৰে নিজৰ সকলো পোহৰ উজাৰ কৰি দিব খোজে আৰু জাহাজৰ চাকিয়ে যোগী সকলৰ দৰেই ‘আত্মস্তেৰ সজ্জক’ হয়।

বিচনাত বাগৰি বাগৰি আমি এই চাকিৰ কথা পাতি আহিলোঁ। এনেতে আমাৰ জাহাজে “ভো ও • বুলি উঁকি মাৰিলে। মই তৎক্ষণাত বুজি পালোঁ যে ই আন মহ দেখিছে। দূৰৰ পৰা আকৌ জাহাজে উঁকি মাৰিলে। মই উঠি বহিলোঁ। বাতি সাগৰৰ জাহাজ চাই মই বৰ ভাল পাওঁ। যেতিয়া এশাবী বিজুলী বাতি আৰু ওখ মান্দলৰ ওপৰত আলোৱা জুটা ডাঙৰ বঙা চাকি আন্ধাৰত জ্বলৰ দৰে লৰি যায়, তেতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগে আমি যেন অপেক্ষাবীৰ দেশতহে প্ৰবেশ কৰিছোঁ। জাহাজে যিমানেই নিজৰ বাট সলাবলৈ ধৰে, আগ কালৰ দৃশ্য যিমানেই নতুন নতুন হৈ পৰে আৰু যেতিয়া জাহাজ দূৰলৈ ওচি যায়, তেতিয়া সেই সকলোবোৰ

অবশ্য হৈ পৰে। তেতিয়া এই বৃদ্ধ টোপনিৰ কাৰণে সুকা-সুকি খেলব নিচিনা হৈ পৰে। আকাশৰ তৰাৰ ফালে চাই চাই মই ভই পৰিলোঁ।

তৃতীয় দিনা বাতিপুৰা বৰষুণ হবলৈ ধৰিলে। জাহাজৰ এজন ধুঁকান কৰ্মচাৰীয়ে আমাক সকলোকে তললৈ নামিওৱলৈ কলে। দ্বাতীসকলে তৎক্ষণাত ইয়াৰ কাৰণ বুজিব নোৱাৰিলে। তেওঁ কলে যে “আগেয় দিশৰ পৰা এটা ডাঙৰ ধুমুহা এইফালে আহিছে যেন লাগিছে।” ইয়াক চাইক্লোন (ঘূৰ্ণীবতাহ) বুলি কয়। যদি এই ঘূৰ্ণীবতাহত জাহাজ পৰে, তেতিয়াহলে ডাক মাৰাত্মক বিপদ বুলি ধৰা হয়। বহুত জাহাজ এই ঘূৰ্ণীবতাহত ডুবি গৈছে। সেই কৰ্মীজনে কলে যে “যদি আপোনালোক এই ডেকৰ ওপৰত বহি থাকে, তেতিয়াহলে ধুমুহাত উৰি যাবও পাৰে।” মানুহবোৰে প্ৰাণৰ ভয়ত এজন এজনকৈ তললৈ নামিওৱলৈ ধৰিলে। আমি কিন্তু তললৈ যাবলৈ আপত্তি কৰিলোঁ। তেওঁ আমাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলে। আমি কলোঁ যে—“যদি ধুমুহা আহে, তেতিয়াহলে আমি ডাঙৰ ডাঙৰ বচিবোৰ ধৰি পৰি থাকিম।”

“কিন্তু ধুমুহাত আপোনালোক তিতি যাব।”

“তিতি গলে আকৌ শুকাই যাম।”

আমাৰ জেদ দেখি তেওঁ গুচি গল। বৰষুণ আছিল। বেচ্-ভালকৈয়ে আছিল। ধুমুহাৰ মণ্ডল তিনি চাৰি মাইল দূৰলৈকে বিয়পি থাকে। সৌভাগ্য বশতঃ ই আমাৰ জাহাজৰ ফালে নাছিল। ধুমকেতুৰ দৰে তাৰ চাৰিওফালে নেজ থাকে। সেই নেজে আমাৰ জাহাজকো আক্ৰমণ কৰিলে। আমি বেচ্-ভালকৈয়ে তিতিলোঁ। গতিকে তললৈ নগৈ ওপৰৰ কেবিনত গৈ বহিলোঁ।

শেহত বেঙ্গুন পালোঁহি। বন্দৰত নয়া মানুহ আৰু তেওঁলোকক নিবলৈ অহা আত্মীয় কুটুম্বৰ খুব ভিৰ আছিল। ডাঃ প্ৰাণজীবন মেহতাই নিজেই আমাক নিবলৈ বন্দৰলৈ আহিছিল। আমি বেঙ্গুনত ঠায়ে ঠায়ে বংগৰ বাস্তা দেখিলোঁ। সেইকাৰণে যেতিয়া গাড়ীবোৰ কোঁৰি যায়, তেতিয়া কেৱল ঘোঁৰাৰ খুঁৱৰ শব্দহে শুনিবলৈ পোৱা যায়।

সেইদিনা আমাৰ এনেকুৱা লাগিছিল যেন আমাৰ ভবিৰ ভলৰ মাটিবোৰ
ৰূপি আছে। এদিন জিৰণি লোৱাৰ পাছতহে তিনিদিনৰ সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ
ভাগৰ নাইকিয়া হ'ল।

মাৰ্চ ১৯২৭ চন

৬৫। সৰোবিহাৰ

আমি বেঙ্গলুৰ ওচৰৰ বিখ্যাত সৰোবৰ চাব খুজিছিলোঁ। এই সৰোবৰৰ
আকাৰ ইউৰোপ খণ্ডৰ আকাৰৰ দৰেই বেকা-বেঁকি। তাত কেইটামান
দ্বীপ আৰু অন্তৰীপ আছে। বেঙ্গলুৰ কঙ্কণৰ অক্ষাংশৰ ওপৰত আৰু ইয়াৰ
বনলক্ষীও কঙ্কণৰ নিচিনাই সুন্দৰ যেন লাগিছিল। চাৰিওফালে ডাঙৰ
গছ-গছনি। প্ৰকৃতিয়ে যেন নিজৰ সকলো বৈভৱ দেখুৱাবৰ কাৰণেই
ইয়াত এইবোৰ বস্তুৰ সৃষ্টি কৰিছে। য'ত বনলক্ষী আৰু জল-দেৱতাৰ
মিলন হয়, তালৈ লক্ষীক নমতাকৈয়ো আছে। আমি তৃতীয় প্ৰহৰত সেই
সৰোবৰৰ পাৰ পালোঁগৈ। বহুত সময় তাৰ পাৰে পাৰে ফুৰিলোঁ।
প্ৰত্যেক ফালৰপৰাই সৰোবৰৰ সৌন্দৰ্য্যই বিভিন্ন ৰূপ ধাৰণ কৰে।
কিছুমান ৰূপ-গৰ্ভিত গছে সকলো সময়তে সৰোবৰৰ দৰ্শনত নিজক দৰ্শন
কৰিছিল।

ঘূৰোতে ঘূৰোতে আমাৰ ধৈৰ্য্য নাইকিয়া হৈ গল। ঈশ্বৰে নৌকা-
বিহাৰৰ কাৰণেহে সৰোবৰ সৃষ্টি কৰিছে। হবসীজান নামৰ মানুহজনক
মাতি আমি তেওঁৰ নাৱত বহিলোঁ আৰু উদ্বেগবিহীন ভাৱে চাৰিওফালে
ঘূৰিবলৈ ধৰিলোঁ। মাজত এটা দ্বীপ আছিল। তাৰ লগত চিনাকি
নোহোৱাকৈনো বাক কেনেকৈ উলটি আহে? দ্বীপৰ ওপৰত এটা সুন্দৰ
জিৰণি থৰো আছিল। তাৰ দূৰে চিৰিৰ দাঁতিত চিমেন্টেৰে সজা দুটা
ডাঙৰ অজগৰ দীঘল হৈ পৰি আছিল। নাৱেৰে যাওঁতে যাওঁতে এটা পাক
নাৱতে 'ৰেগেদন পেগোডা'ৰ উচ্চ শিখৰ দেখিবলৈ পালোঁ। আগ্ৰাৰ
হুৰ্গৰ পৰা তাকমহল চাই বিমান আনন্দ লাগে হয়তো আমি ইয়াতো

সিমান আনন্দই পালো। কোনো বস্তুৰ ওচৰলৈ গলে সম্পূৰ্ণভাৱে তাৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ হয় কিন্তু কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্য হুবহু পৰাই উপভোগ কৰিব পাৰি।

এই বহুশ্ৰু জনাৰ কাৰণেই চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য আৰু অগণিত তৰাবোৰ আমাৰ পৰা ইমান আঁতৰত আছে নেকি ?

সন্ধ্যা লগাৰ লগে লগে আমি ঘৰলৈ ঘূৰিলো। সৰোবৰে শকুন্তলাৰ দৰে আমাক আকৌ ঘূৰি আহিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। সেইকাৰণে পাছদিনা আমাৰ এটা ডাঙৰ দলে তাত গা ধোৱাৰ দিহা কৰিবলৈ ওলাল। তাইল যোৱাৰ পাছত আমাৰ দলৰ মানুহে কলে যে ইয়াত শ্বেতাঙ্গ সকলৰ "বোটিং ক্লাব" থকাৰ কাৰণে সৰোবৰত গা-ধোৱা নিষেধ। বাতিপুৰাৰ লগে লগে যিদৰে ভেটুকুল আপ খাই যায়, সেইদৰে মোৰ উৎসাহো নাইকিয়া হৈ গল। ইমান চেষ্টাৰ পাছত বসপূৰ্ণ সৰোবৰত সাঁতোৰাৰ আনন্দৰপৰা বঞ্চিত হৈনো বাক কাৰ ভাল লাগিব পাৰে ? কিন্তু মোৰ লগৰীয়াসকল সত্যাপ্ৰহী আছিল জানো ? তেওঁলোকে সাধাৰণভাৱে আইনৰ বিৰোধ কৰাতকৈ মনে মনে আইন ভঙ্গ কৰিবলৈ বেচি ভাল পাইছিল। তেওঁলোকে আগৰ-পৰা এনেকুৱা এডোখৰ নিৰ্জন ঠাই বাচি থৈছিল য'লৈ কেৱল শ্বেতাঙ্গ সকলৰ নাৱেই নহয়, দৃষ্টিও যাব নোৱাৰে। মই ইয়াত আহি দেখিলোঁহি যে আন ঠাইৰ সৌন্দৰ্য্যতকৈ এই ঠাইৰ সৌন্দৰ্য্য কোনো গুণে কম নহয়। এইদৰে নিৰ্জনত চুব কৰি গা ধুয়ো এক অনুপম আনন্দ পালো। গিৰধাৰীয়ে সাঁতুৰিব নাজানিছিল। ইয়াত তেৰেঁ। সতুৰিবলৈ শিকিলে। পানীত সাঁতোৰাৰ প্ৰথম অনুভৱত মানুহে যি আনন্দ পায়, তাৰ উপমা দিবলৈ হলে চৰাই পোৱালীৰ লগতহে দিব পাৰি যি প্ৰথম কণী ভাঙি বাহিৰলৈ ওলায়। ভাৰা সলনি কৰিলে এই প্ৰাৰ্থনাত শক্তি আছে। ব'দ চোকা হৈ পৰিল, তথাপি গিৰধাৰীয়ে পানীৰপৰা ওলাই অহাৰ নাম নললে। আৰু আধা ঘণ্টা পানীত থাকিবৰ অনুমতি দিবৰ কাৰণে তেওঁ মোক ইংৰাজীত মিনতি কৰিবলৈ ধৰিলে। যদি মই তেওঁৰ এই মিনতি উপেক্ষা কৰিলোঁ হেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁ বজালী ভাৰাত মোক মিনতি জনালেহেঁতেন। মই তেওঁক কেনেকৈ অসন্তুষ্ট কৰিম ? আমি ইচ্ছামতে জলবিহাৰ কৰিলোঁ।

যযাতিয়েই বেতিয়া জীবনৰ আনন্দ পৰিত্যাগ কৰিবলগীয়া হৈছিল, তেতিয়া আমাৰ এই সাতোঁচৰ আনন্দ অস্ত হোৱাত আচৰিত কি ? স্নান হৈ কিছু শান্ত মনেৰে আমি ঘৰলৈ উলটিলোঁ। বাটত আনাৰসৰ ইমান ডাঙৰ বাগিছা আছিল যে এনেদুৱা বাগিছা মই জীবনত কেতিয়াও দেখা নাছিলোঁ।

গতিকে পেটত ভোক থকা সত্বেও আক ইয়াত আনাৰস পোৱাৰ কোনো আশা নথকা সত্বেও আমি বহুত সময় ইয়াক চাই বসোঁ।

মাৰ্চ ১৯২৭ চন।

৬৬। সুবৰ্ণদেশৰ মাতা ঐৰাৱতী

ঐৰাৱতী বুলিম নে ঐৰাৱতী ? মোৰ মনেৰে ইবা নামৰ ঘাঁহৰ পৰাই এই-ইনৰ নাম ঐৰাৱতী হ'ল। বোধকৰো ইয়াৰ পাৰত থকা পুষ্টিকৰ ঘাঁহ খোৱাৰ কাৰণেই মদমস্ত হাতীক ঐৰাৱত বুলি কোৱা হয়, নহলে ইল্লৰ ঐৰাৱতৰ নিচিনা মহাকাষ আৰু গজগতিত যোৱা এই নৈক দেখি কোনো বৌদ্ধ ভিক্ষুৱে ভাবিলে—“বাক, ইয়াকেই আমি ঐৰাৱতী বুলি কহ।” কিন্তু ঐতিহাসিক কল্পনাৰ সোঁতত বৈ যোৱা অকামিলা মানুহৰহে এইবোৰ কাম।

যদি এই ঐৰাৱতী নৈখন ভাৰতবৰ্ষত হ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে সংস্কৃত কবিসকলে এওঁক লৈ ঐৰাৱতীৰ সমানেই দীখল-ডাঙৰ কাব্য প্ৰবাহ বোৱাই দিলে হেঁতেন। ব্ৰহ্মদেশৰ কবিসকলে নিজৰ এই মাতৃৰ সত্বে যদি কিবা কাব্য লিখিছে, আমি সেইটো নাজানোঁ। ব্ৰহ্মী ভাষা আমাৰ মাতৃ-ভাষা, শাস্ত্ৰ ভাষা বা ৰাজ-ভাষা নহয়। আমাৰ প্ৰতিবেশীৰ ভাষা শিকাৰ প্ৰবৃত্তিনো আমাৰ ক'ত ? যদি আমি বহুত বছৰ আন দেশত থাকোঁ তেতিয়াহলে তাৰ ভাষা কব পাৰোঁ, কিন্তু সেই ভাষাৰ সাহিত্যৰ আবাদ লোৱাৰ পৰিশ্ৰম কৰিব নোৱাৰোঁ। যদি কোনো ইংৰাজে ব্ৰহ্মী ভাষা শিকি ব্ৰহ্মী কবিতাৰ ইংৰাজী অনুবাদ আমাক কৰি দিয়ে, হয়তো তেতিয়াহে আমি তাক পঢ়িম।

বি কোনো দেশেই ঐবাবতীৰ নিচিনা নৈক লৈ গৌৰৱ কবিৰ পাৰে বা তেওঁৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা জনাব পাৰে। ব্ৰহ্মদেশত বেঙ্গলৰ উত্তৰফালে মণ্ডালালৈকে আমি ট্ৰেইনত কুৰিহিলোঁ। তাৰপৰা ওচৰৰ অমৰাপুৰালৈ গৈ প্ৰথম ঐবাবতীৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। আগতে যদি আমি অমৰাপুৰাৰ ওচৰত বিৰাট বুদ্ধ মূৰ্ত্তি আছে বুলি জানিলোঁ। হেঁতেন, তেন্তে পোনতে ভগবান বুদ্ধক আৰাধনা কৰিহে ঐবাবতীৰ বিহাৰ আৰম্ভ কৰিলোঁ। হেঁতেন।

ইয়াতো নৈৰ পট খুব বহল। নৈৰ প্ৰবাহ খুব ধীৰ-গভীৰ গতিত বৈছিল। এনেকুৱা নৈৰ বুকুত নাও বা 'মটৰ বোট'ত বহি যাত্ৰা কৰাটোও জীৱনত এটা বৰ ডাঙৰ সোঁভাগ্য।

আমি অমৰাপুৰাৰপৰা মণ্ডালালৈ ঘূৰি গৈ 'মটৰ বোট'ত বহিলোঁ। সাগৰৰ যাত্ৰা বেলেগ ধৰণৰ আৰু নৈৰ যাত্ৰাত বেলেগ। নৈত চৌ নাধাকে। সকলো সময়তে আমি পাৰ দেখিবলৈ পাওঁ। সেইকাৰণে ইয়াত আমাৰ জীৱন যুঁজাৰ ঘূৰ্ণাবতাহত লোমাই পৰিহে যেন নালাগে। পদযাত্ৰাৰ দৰে নৈ যাত্ৰাও শান্ত আৰু আনন্দ দায়ক। আজিও ভেতিয়া মই এই ঐবাবতী যাত্ৰাৰ কথা মনত পেলাওঁ, ভেতিয়া যোৰ মনত জ্যোপদীৰ নিচিনা অভিমানিনী নৰ্মদাৰ চানোদ-কৰ্ণালীৰ ফালৰ যাত্ৰা, কালী তল-বাহিনী ভাৰতমাতা গঙ্গাৰ যাত্ৰা, কান্ধীৰ নন্দন বনত পাৰ্বতীৰ বিতস্তা যাত্ৰা, বনলক্ষ্মীৰ মাকৰ ঘৰৰ নিচিনা গোমন্তক প্ৰদেশৰ আৰু কেবেলাৰ জল-যাত্ৰা, এই সকলোবোৰ আহি একেলগে ভূমুকি মাৰে। বিতস্তা আৰু ঐবাবতীৰ এই সুদীৰ্ঘ ভ্ৰমণে মানুহৰ মনত তৃপ্তি দিয়ে। ঐবাবতী নৈ সিদ্ধ, গঙ্গা, ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু নৰ্মদাৰ সমকক্ষ। ঐবাবতীৰ বিস্তাৰ আৰু প্ৰবাহ দেখিলে এনেকুৱা লাগে যেন এওঁ কোনো মহান সাম্ৰাজ্যক শাসন কৰোঁতা কোনো মহান সম্ৰাজ্যীহে। আৰাকান আৰু পেণ্ডয়োমাই ঐবাবতীক বক্ষা কৰিহে ; আৰু তেওঁৰ সন্মান বক্ষা কৰিবৰ কাৰণে তেওঁলোকে দুবত সসন্মানেৰে খিয় হৈ আছে।

আমাৰ জাহাজ আগ বাঢ়িল। যিদৰে গধূলি হলেই গৰু পোৱালীবোৰ মাকৰ ওচৰলৈ চপলিয়াই আহে, সেইদৰে দীতি কাষৰ বিত্তীৰ্ণ প্ৰদেশৰ প্ৰজাবীৰী কৃষক সকল দলে দলে ইয়ালৈ আহে। আমাৰ জাহাজ যেন

এখন চলন্ত বজাৰহে, যি কোনো সৰু বন্দৰ দেখিলেই মানুহক নিয়ন্ত্ৰণ জনাবৰ কাৰণে 'উকি' দিয়ে। লগে লগে মানুহবোৰ দৌৰি দৌৰি আহে আৰু নানা ধৰণৰ খোৱা-বোৱা বস্তু, কাপোৰ-কানি, বেতৰ বাচন, আন শিল্পজাত বস্তু আৰু আন আন বস্তু লৈ জাহাজত বহি পৰে। জাহাজতো কিছুমান বেপাৰীয়ে নিজৰ নিজৰ মাল-বস্তু লৈ সাজু হৈ থাকে। চবাইৰ কলবৰবদৰে বেচা-কিনাৰ হাই-উকমি আবস্ত হৈ যায়। আমি যদি এওঁলোকৰ ভাষা বুজিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে এই হাই-উকমিত আমনি পালোঁহেঁতেন। কিন্তু এতিয়াতো মানুহে কাজিয়া-পেচাল কৰা আৰু কন্দা-কটা কৰা এই সকলোবোৰ আমাৰ কাৰণে একেই আছিল, যেন এখন ডাঙৰ নাটকহে অভিনয় কৰা হৈছে। এওঁলোকৰ বেচা-কিনা শেষ হোৱাৰ লগে লগে জাহাজ এৰি দিয়ে। জাহাজৰ এজন দুই ইংৰাজ কৰ্মচাৰীৰ লগত আমাৰ অলপ কাজিয়া লগা কাৰণে যাত্ৰাৰ প্ৰাৰম্ভতে সকলো আনন্দ ক্লিখিল হৈ গল। কিন্তু যুহু যুহু বতাহে এই সকলোবোৰ উবাই নিলে আৰু আৰু আমি প্ৰকৃতিবদৰে প্ৰসন্ন হৈ পৰিলোঁ।

আকৌ এটা বন্দৰ পালোঁহি। ইয়াত বিশেষ ধৰণৰ বেণাৰ চলে যেন লাগিল। সৰু-ডাঙৰ অসংখ্য নাও নৈৰ পাৰৰ বোকাতে লেটি-গেটি হৈ আছিল। যিদৰে মাখিবোৰ গৰু-মহৰ পিঠিত ভেঁন্ ভেনাই থাকে, সেইদৰে গাঁৱৰ লৰা-ছোৱালী এই নাৱৰ ভিতৰত জপিয়াই, খেলি আছিল। ব্ৰাহ্মী মানুহবোৰে 'গোদন গুহুৱা' অৰ্থাৎ নিজৰ শৰীৰত নানা তৰহৰ চাপ মাৰি বৰ ভাল পায়। তেওঁলোকৰ ফুলৰ নিচিনা ছালত বঙা আৰু সেউজীয়া বৰণৰ 'গোদনা'বৰ সুন্দৰ লাগে। মহাৰাষ্ট্ৰৰ গাঁৱত মানুহবোৰৰ এনেকুৱা এটা বিশ্বাস আছে যে এই জন্মত শৰীৰত অলঙ্কাৰৰ চৰি আঁকিলেহে অহা জন্মত সোণৰ অলঙ্কাৰ পায় আৰু কপালত ফোঁট বা চন্দ্ৰৰ নিচিনা ছাপ লগালে নাবীসকলে অৰুণ সৌভাগ্য লাভ কৰে। সম্ভৱ ইয়াৰ মানুহবোৰ এনেকুৱা ধৰণৰ কিবা বিশ্বাস আছে, কাৰণ ইয়াৰ গাঁৱৰ বহুত মানুহেই কঁকালবৰণা আঁঠুলৈকে সৰ্দ্ধাল শৰীৰত নানা বৰমৰ ছবি আঁকি লয়, যি দেখাত একেবাৰে লুপ্তিৰ নিচিনা হয়। সেই কাৰণে যেতিয়া তেওঁলোক নগ্ন হৈ নৈত গাধোৱে তেতিয়া কাপোৰ নোহোৱা নহেও তেওঁলোকক

নহে বেন মালাপে। কোনো ঠাইত বেতিয়া জাহাজ বেছি সময় থাকে, তেতিয়া আমি পাৰত নাসি ওচৰৰ গাঁওখোৰ ঘূৰি আহোঁ। ব্ৰহ্মীসকলৰ বৰ-দুৰাবক আমি ভালকৈ চিনিব পাৰিছিলোঁ। যদিও আমি তেওঁলোকৰ ভাষা বুজোঁ, তথাপি এই সবল গ্ৰামবাসীৰ জীৱন আমাৰ কাৰণে পৰিচিত্তৰ দৰে হৈ পৰিছিল। আমি যদি ৰাজনীতিজ্ঞ আৰু বাৱসায়ী সকলৰ ঈৰ্ষা, ঘেৰ আঁতৰ কৰি দিওঁ, ধাৰ্মিক তথা অধাৰ্মিক সকলৰ কল্পনা সৃষ্টিক এচুকত আঁতৰাই থওঁ তেতিয়াহলে পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইৰে মানৱ জাতি একেই। মোৰ মনেৰে গোটেই পৃথিৱীৰ সকলো গাঁৱৰে ৰূপ আৰু প্ৰকৃতি সমানেই।

প্ৰবাহৰ লগত ভাল দিবৰ কাৰণেই বেন মাজে মাজে শুণ আৰু মন্দিৰ পাইছিলোঁহক ওখ ওখ টিলা আৰু শিখৰ মানুহৰ কাৰণে চিৰদিনেই প্ৰিয়। তাতে আকৌ নীল নদীৰ নিচিনাকৈ ঐবাবতীয়ে যেতিয়া চাৰিওকালে কৃপাৰ উৎপাত আৰম্ভ কৰে, তেতিয়া মানুহৰ কাৰণে এই ওখ ওখ ঠাইবোৰ আশ্ৰয় স্থান হৈ পৰে। মানুহে যদি মন্দিৰ সাজি তেওঁৰ প্ৰতি নিজৰ কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ নকৰে, তেতিয়াহলেনো ৰাক কি ধৰণে কৰিব? প্ৰকৃতিয়ে আমাক শিকাইছে যে সেউজীয়া পাতত হালধীয়া পকা পকা ফলে নিজৰ কেনেকৈ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰে। ইয়াৰ মানুহে এই শিক্ষাৰ দ্বাৰা গাছৰ তলত মন্দিৰ সাজি সোণৰ ত্ৰিশূলৰ দ্বাৰা ইয়াকে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছে যে আকাশ অসীম। প্ৰকৃতিৰ শোভা মানুহে বচাব নোৱাৰে, যাৰ এনেকুৱা বিশ্বাস আছে তেওঁ এবাৰ ইয়ালৈ আহি নিশ্চয় এই শিখৰবোৰ চাই যোৱা উচিত।

তেতিয়া আছিল হুপৰীয়া সময়। এজনী ইংৰাজী জনা ব্ৰহ্মী কলেজীয়া ছাত্ৰীয়ে আমাৰ লগত কথা-বাৰ্তা গাতি আছিল। এনেতে এক শান্ত স্বৰ শুনা গল। হিন্দুৱীন নৈয়ে নিজৰ কৰ্ত্তব্যৰ লৈ ঐবাবতীৰ লগত মিলিবলৈ আহিছিল। কিমান আকৰ্ষণীয় আছিল দুয়োবোৰ এই প্ৰেম-সঙ্গম। সেই দৃশ্য এনেকুৱা অল্পম আছিল বেন ৰামদাস আৰু তুকাৰামৰহে মিলন চৈছে অথবা ভৱভূতিয়ে ভবা খেলুৱৈ কালিদাসক তেওঁৰ উদ্ভৱ ৰাম-চৰিত মহাকাব্য শুনাইছে।

মই কল্পনাৰ দ্বাৰাতো হিন্দুধৰ্মৰ অজ্ঞাত প্ৰদেশৰ শানবাজ্য পৰ্য্যন্ত ভ্ৰমণ কৰি আহিলোঁ। তাত মই হাতত থেমু-কাঁড় বা কুঠাব লৈ নিৰ্ভয় আৰু নিশ্চিন্ত মনেৰে ফুৰি ফুৰা কেইজনমান বনবাসীক লগ পালোঁ। অলপ লম্বোহ আগিলেই প্ৰাণ লব পৰা আৰু অলপ বিবাস জন্মিলেই নিজৰ প্ৰাণ দিব পৰা এই প্ৰকৃতিৰ বালকসকলৰ দৰ্শন সভ্যতাৰ বোকাক ধুব পৰা মজল-মানৰ নিচিনা আছিল। জাহাজত থকা পক্ষী লাগিলে যিমানেই উৰক, শেহত যেনেকৈ সি আকৌ জাহাজলৈকে ফুৰি আহে, মোৰ কল্পনাতো সেইদৰে অবশ্যত ভ্ৰমণ কৰি আকৌ জাহাজলৈ উলটি আহিল। কাৰণ এতিয়া আমি আহি পকোঁকু বন্দৰ পালোঁহি।

আমি আকৌ পকোঁকুৰ ওচৰৰ বোকা থকা নৈত গ্ৰা-ধুই, ব্ৰহ্মী আতিথ্য স্বীকাৰ কৰি জাহাজত উঠিলোঁ; আৰু কেৰাচিন তেলৰ কুঁৱা চাবৰ কাৰণে বেনন জাঁৱলৈ গলোঁ। এইখন আমেৰিকান বহুৱাৰ বাজত বুলি কব পাৰি। দাঁতি কাষৰত প্ৰায় গছ-গছনি নথকাৰ নিচিনাই। এফালে কেৰাচিন তেলৰ কুঁৱাৰ আধুনিক ক্ষেত্ৰ, আৰু আনফালে টিলাৰ ওপৰত থকা সৰু প্ৰাচীন বৌদ্ধ মন্দিৰৰ তীৰ্থ ক্ষেত্ৰ, এই দুয়োটাকে একেলগে দেখিলে মনত নানা বকমৰ ভাব জাগে। মন্দিৰৰ কাককাৰ্য্যৰ ভিতৰত হাতীৰ মুখৰ নিচিনা এটা চৰাই খোদাই কৰি থোৱা হৈছে। এনেয়ো ইয়াত আন ধৰণৰ বহুত বস্তু দেখিবলৈ পালোঁ। ওচৰৰ মঠত কিছুমান বৌদ্ধ সন্ন্যাসীয়ে সুৰ লগাই ‘সঙ্ঘা-বন্দনা’ বা এনেকুৱা আন কিবা ধাৰ্মিক কাম কৰি আছিল। ঐৰাৱতীয়ে যেন কোনো পক্ষপাত নকৰাকৈ কেৰাচিন তেলৰ কুঁৱাৰ নলীবোৰৰ হুই-উকমিক নিজৰ বুকুত সামৰি লৈছিল আৰু ‘অনিচ্ছাবতসঙ্ঘায়া উপাদব্বায়-ধম্মিনো’ৰ প্ৰাস্ত বা চিৰন্তন বাণীও বহন কৰি আছিল। আমেৰিকাৰ শক্তি অসাধাৰণ হব পাৰে, কিন্তু তথাপি সেই ভূখণ্ডক জানো এতিয়াও কেঁচুৱা বুলি কোৱা নহয়? জীৱনৰ বহুতক তেওঁ ইমান সহজতে কেনেকৈ আয়ত্ব কৰিব? তেওঁলোকে কেৱল নৈৰ পাৰত তিনি হেজাৰ ফুট দ নাদ খান্দি কেৰাচিন তেল উলিওৱা কথাহে ভাবিব পাৰে। সংসাৰত উৎপন্ন হোৱা সকলো পদাৰ্থই জন্ম লয় আৰু শেহত বিনাশ হয়। সকলোৰেই নশ্বৰ, বাৰ্থ আৰু অসাৰ। সাৰ কেৱল ইয়াৰপৰা মুক্ত

হৈ নিৰ্ৰূপ লাভ কৰাত—এইটো কথা কোনজন আমেৰিকানে মানি ল'ব পাৰিব ? কিন্তু ঐবাবতী নৈয়ে নতুন উৎসাহ পোৱা কাৰণে জাহৰ কথা কেতিয়াও অস্বীকাৰ নকৰিব, আৰু জ্ঞান উপলব্ধি কৰি উৎসাহকো হেৰুৱাই নেপেলাব। তেওঁৰতো কাম হৈছে মহাসাগৰৰ লগত বিলীন হৈ যোৱা আৰু এই বিলীনতাৰ আনন্দক চিৰদিন জাগ্ৰত আৰু প্ৰবাহিত কৰি ৰখা।

বেননজাঁৰবপৰা আমি প্ৰোমলৈকে গলোঁ আৰু তাত ঐবাবতীৰপৰা বিদায় মাগিলোঁ। ইয়াৰ আগত গৈ এই মহানদীয়ে অসংখ্য সুখেৰে লাগবৰ লগত মিলি গৈছে। সঁচাকৈয়ে ঐবাবতী সুবৰ্ণ দেশৰ মাতৃ !

মাৰ্চ ১৯২৭ চন।

৬৭। সমুদ্ৰৰ সহবাসত (আফ্ৰিকালৈ যাওঁতে)

বহুৰূপৰা মাৰ্মাগোৱালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰ পশ্চিম পাৰ দেখা গৈছিল। যেতিয়ালৈকে মাক চকুৰ পৰা আঁতৰ নহয়, যিদৰে তেতিয়ালৈকে সন্তানে বিশ্বাস কৰে যে মই মোৰ মাব ওচৰতে আছোঁ, সেইদৰেই যেতিয়ালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰ পাৰ দেখি আছিলোঁ, তেতিয়ালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰে এৰিলোঁ আমাৰ তেনেকুৱা লগা নাছিল। মাৰ্মাগোৱা এবাৰ পাছত আমাৰ ‘কম্পালা’ নামৰ জাহাজে লাগবত প্ৰবেশ কৰিলে। চাওঁতে চাওঁতেই ভাৰতবৰ্ষৰ পাৰ আমাৰ চকুৰ আঁতৰ হৈ গল আৰু চাৰিওফালে কেৱল পানীয়েই পানী দেখিবলৈ পালোঁ। বাতি হোৱাৰ লগে লগে আকাশৰ জন-সংখ্যা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। বতৰ ভাল কাৰণে লাগব শান্ত হৈ আছিল। চৌবোৰেও মিচিকিয়াই হাঁহি বহি আছিল। লাগবৰ বঙ কেতিয়াবা আকাশী, কেতিয়াবা নীলা চিহ্নাহী আৰু কেতিয়াবা কলা চিহ্নাহীৰ নিচিনা হৈ পৰে। যেতিয়া জাহাজে দুয়োফালৰ পানী কাটি আগ বাঢ়ি যায়, তেতিয়া তাৰ দুয়োফালে যি বগা ফেন উঠে সি বহু ধৰণৰ ফুল বাঢ়ি যায়। নীলা বঙৰ লগত তাৰ শোভা এক বকমৰ আৰু ক’লা বঙৰ সৈতে আন

বকৰ। প্ৰথমতে লাগবৰ চোকা চৌৰ অবিহনত পোতাৰা নৰা ভালৰ নিচিনা হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা এই দোতাৰা ছাল নাইকিয়া হৈ যায় আৰু পানীবোৰক চিকচিকাই থকা কাঁহী বাতিৰ নিচিনা নুৰব যেন লাগে। জাহাজ লাহে লাহে কঁপি কঁপি আহি আছে। যেতিয়া জাহাজ দেখাত সৰু হয়, তেতিয়া বেছি কঁপে। তাতৰ জাহাজে সোনকালে নিজৰ গভীৰ গতি এৰি নিদিয়। আগকালৰ পৰা যেতিয়া চৌ আহে তেতিয়া জাহাজ কঁপাব বাহিৰেও অন্তৰ্ভাহীৰ দৰে আগ-পাহ কৰি থাকে, ইংৰাজীত যাক ‘পিচিঙ্গ’ বোলে। যদি এই ‘পিচিঙ্গ’ বেছি সময়লৈকে থাকে, তেতিয়া হলে মানুহৰ ভাল নালাগে; আৰু ই অনুকূলো নহয়। কিন্তু ইয়াক কেনেকৈ ভেটা দিয়া যায়? দোলনাত জোকাৰি জোকাৰি যেতিয়া মানুহৰ অমনি লাগে, তেতিয়া তেওঁ তাৰপৰা নামি আহে। কিন্তু জাহাজত এবাৰ বহিলে তাৰ অত্যাচাৰ সহাব বাহিৰে আন কি উপায় থাকে? কেতিয়াবা কেতিয়াবা মনত লগ্নেহ হয় যে দুয়ো গতিৰ সংমিশ্ৰণত থাকিলে বাক মূৰ দুখুৱাইনে? মনত এইটো ভৱে সোমাই যে এতিয়া মূৰ দুবাৰ কথা ভাবিছোঁ যেতিয়া হয়তো নিশ্চয় বমি হৈ যাব। খাবৰ সময়ত তৃপ্তিৰে খাওঁ, যদিও মনে মনে এইটো ভৱে থাকে এই আহাৰ পেটত বৰ নে? এই লগ্নেহক দূৰ কৰা বৰ সহজ কথা নহয়। যা হওক, আমি এই আঠ দিন বৰ আনন্দত কটালোঁ। মানুহে আমাক ভয় খুৱাই দিছিল যে শেহৰ চাৰিদিন বৰ কষ্ট পাম। কিন্তু আমি তেনেকুৱা একো কষ্ট পোৱা নাছিলোঁ, অৱশ্যে যিদিনা ভূমধ্য বেধা পাৰ হৈছিলোঁ সেইদিনা অলপ পৰ বতাহ বৰ বেগেৰে বলিছিল। কিন্তু তাৰ কাৰণে আমাৰ বিশেষ কষ্ট হোৱা নাছিল।

চাৰিওফালে যেতিয়া কেৱল পানীয়েই পানী হয়, তেতিয়া অলপ সময় ভাল লাগে। শেহত গোটেই বায়ুমণ্ডল গভীৰ হৈ পৰে। যেতিয়া এই গভীৰতা কমি যায়, তেতিয়া চকুও ভাগৰি পৰে। আমাৰ সম্পূৰ্ণ দৃষ্টি যেন এই এখন জাহাজতে আৱদ্ধ হৈ পৰিছে। বিশাল লাগবৰ ভুলনাত ইয়াক কিমান ক্ষুদ্ৰ আৰু ডুহ যেন লাগে। লাগবৰ দয়াত—জীৱিত—। এই জাহাজক বাদ দিলে চাৰিও ফালে কেৱল পানীয়েই পানী। এই পানীবোৰৰ বাক চৰম সীমা কি? যেতিয়া আমি মাটিত থাকোঁ, তেতিয়া লাগিলে আহি

বিমান বিশাল খণ্ডই নেদেখোঁ, তথাপি বনলৈ এইটো প্ৰায় নাহে যে ইমানবোৰ মাটিনো কিয় আছে? বিশাল আৰু অলীৰ আকাশক দেখিও এনেকুৱা নালাগে যে ইমান বিৰাট আকাশকনো কিয় নিৰ্মাণ কৰা হৈছে। কিন্তু সাগৰৰ পানী দেখিলে মনত নিশ্চয় এই প্ৰশ্নই ঠাই পায়। মাটি দেখি দেখি অভ্যস্ত চকুৰে পানীৰ অখণ্ড বিস্তাৰ চাই ব্যাকুল হৈ যায় আৰু শেহত ভাগৰি পৰি আকাশত বিষমি থকা ডাৱৰবোৰক চাই জিৰণি লয়। কিন্তু এই মেঘবোৰ যে প্ৰায় আকাৰহীন আৰু অৰ্ধহীন—। আকাশ যেতিয়া মেঘাচ্ছন্ন হৈ পৰে, তেতিয়া তাৰ উদাসীনতা অসহ্য হৈ উঠে। ঈশ্বৰৰ অনুগ্ৰহত শেহত এই ব্যাকুলতাৰ শেষ হয় আৰু আমাৰ দৃষ্টি অন্তৰ্ভূমী হৈ পৰে, আমাৰ মনো সাগৰত সীতুৰিবলৈ ধৰে। বাতি আৰু ধূব বাতিপুৰাই তৰাবোৰ চাবলৈ বৰ ভাল লাগে। কিন্তু “সম্পূৰ্ণ আকাশখন যে চাবলৈ নিদিওঁ” এই বুলি কৈ মেঘে আকাশৰ কিছুমান অংশক ঢাকি ৰাখে। তেওঁৰ দ্বাৰাত আকাশৰ যিমান ভাগ দেখা যায়, আমি তাতেই সন্তুষ্ট হোৱা উচিত।

বৃহস্পতিবাৰৰ বাতিপুৰা। জাহাজ পোনে পোনে গৈ আছিল। তাৰ প্ৰধান স্তম্ভৰ ঠিক পাহফালে শৰ্মিষ্ঠা আছিল। স্তম্ভৰ আঁৰত ভাঙ্গপদাৰ আকাৰ চাৰি চুকীয়া হৈ পৰিছিল। দেবযানী আহি তলপিনে ফ্ৰবৰ কাষত ব'লহি। প্ৰায় পাঁচ বাজিল। ত্ৰিকাণ্ড, প্ৰষণৰ মূৰৰ ওপৰত বস্তুকৰ ঠাইত ওলমি আছিল। হংস, অভিজিৎ আৰু পাৰিজাত এওঁলোক তিনিওৰে উপস্থিতিত এখন সুন্দৰ চন্দ্ৰতাপ তৈয়াৰ হৈছিল। বাওঁফালে বৃহস্পতি, চন্দ্ৰ, আৰু শুক্ৰ একেশাৰীতে আছিল। চন্দ্ৰৰ জ্যোতি ইমান স্নান আছিল যে তাক বোলৰ উপমাও দিব নোৱাৰি। সোঁফালে যেতিয়া ৰাভী নক্ষত্ৰ অন্ত হৈ গৈছিল, তেতিয়া আমাৰ সন্মুখত বাওঁফালে বৃশ্চিকো—অনুৰাধা, জৈষ্ঠ আৰু মূলৰ সৈতে ওলমি আছিল। বেচেৰা ফ্ৰব মংস প্ৰায় আকাশত মিলি গৈছিল।

ইয়াৰ পাহদিনা চন্দ্ৰই ফ্ৰবৰ পক্ষ ললে। সপ্তমিক দৰ্শন কৰি আমি শুবলৈ ওলাইছিলোঁ, এনেতে আকাশত পুনৰ্বসুৰ নাও আমাৰ লগত দক্ষিণ ফালে অহা দেখি বৰ ভাল লাগিল। চিত্ৰাৰ এতিয়াও পুনৰ্বসুৰ নাৱত বহাৰ অভিলাষ অতৃপ্ত হৈ আছে। বোধকৰোঁ যথা নক্ষত্ৰৰ হিংসাই এওঁক

বাধা দিছিল। শনিবাৰে চন্দ্ৰ আৰু শুক্ল মিলন বৰ বিৰোধন বেন লাগিছিল। শেহত এওঁলোক দুয়োৱেও অলপ নীলা বঙ মানি ললে। ভাঙ্গপদাৰ বহল খাল ইয়াত ওখ বেন লাগিল।

কালিৰ পৰা ক্ৰম অদৃশ্য হৈ পৰিছে। বাতিপুৰা বেতিয়া উৰাই মিচিকিয়া হাঁহিৰে অভিনন্দন জনায়, তেতিয়া গোটেই আকাশত উজ্জল কপালী পাৰি জিলিকি উঠে। ইয়াৰ পাছত সাগৰে প্ৰসন্নতাৰ সৈতে হাঁহিৰলৈ ধৰে আৰু উষাক ওলাই আহিবৰ কাৰণে সুযোগ দিয়ে।

শনিবাৰে আগফালে অহা এখন জাহাজ দেখিবলৈ পালোঁ। তেওঁ নিজৰ চাৰিৰ পোহৰেৰে আমাৰ জাহাজক অভিবাদন কৰিলে। ‘আমাৰ জাহাজে তাৰ উত্তৰ দিলে’ দুয়োখন জাহাজ যদি একেবাৰে ওচৰ চাপি আহে তেতিয়াহলে দুয়ো উকি মাৰে; কিন্তু য’ত শব্দ শুনা নাযায় তাত পোহৰৰ দ্বাৰাই কথা পাতিব লগীয়া হয়। একেবাৰে চাৰিদিন নিঃসঙ্গতাৰ পাছত আমাৰ জাহাজৰ নিচিনা আন এখন জাহাজ দেখি অত্যন্ত আনন্দ পালোঁ। আমাৰ জাহাজৰ যাত্ৰীসকলে আফ্ৰিকাৰ সপোন দেখিছিল—আৰু লম্বুৰ জাহাজৰ যাত্ৰীসকলে ভাৰতবৰ্ষৰ সপোন। প্ৰত্যেক জন জাহাজৰ যাত্ৰী বোৰৰ মানসিক কল্পনাৰ কথা যদি ভবা হয়, তেতিয়াহলে কিমান আনন্দ হব।

জাহাজত তিনি শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী থাকে। সম্মানিত আৰু সম্ভ্ৰান্ত সকল হৈছে—প্ৰথম শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী। তেওঁলোকে যে বৰ বেচি সুবিধা পায় এনে নহয়, কিন্তু তেওঁলোকৰ ৰাজ্যত আন কোনো প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰাটোৱেই তেওঁলোকৰ কাৰণে গৰ্ৰু আৰু গৌৰৱৰ বিষয়। ওপৰৰ বহুতখিনি অংশ তেওঁলোকৰ সুখ সুবিধা আৰু খেলধেমালিৰ কাৰণে সুৰক্ষিতকৈ ৰখা হয়। দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰীয়ে বেচু ভাল সুবিধা পায়। কিন্তু তৃতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰীকতো মানুহৰ লগত গণনাই কৰিব নোৱাৰি; তেওঁলোকক ভেড়া চাগলীৰ দৰে ক’ৰবাত ভৰাই দিয়া হয়। একেবাৰে আঠদিন পত্ৰৰ দৰে জীৱন-যাপন কৰাটো মানুহৰ কাৰণে বৰ সহজ কথা নহয়।

আজিকালি দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় শ্ৰেণীৰ মাজত এটা ‘ইণ্টাৰ ক্লাচ’ ৰোলা হৈছে। ইয়াক পত্ৰ আৰু মানুহৰ মাজৰ ‘বান্ধব-শ্ৰেণী’ বুলি কব পাৰি।

ইয়াত যথেষ্ট ভিৰ থকা সত্ত্বেও এইখিনি সুবিধা আছে যে ৰাজীৱোৰ মানুহৰ-
দৰে শুব পাৰে।

আমি জাহাজত আছোঁ, এইটো গম পোৱাৰ লগে লগে আমাৰ লগত
কথা-বতৰা পাতিবলৈ বহুত মানুহ আহিল। তাতে যেতিয়া আমি বাতিপুৰা
গধূলি প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ বাতৰি জাহাজৰ খালাছীৰ কাণত পৰিলগৈ, তেতিয়া
তেওঁলোকে আমাক তলৰ ডেকত আবেলিৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিবৰ কাৰণে
মাতিলে। প্ৰায় সকলো খালাচীয়েই সুবত জিলাৰ আহিল। তেওঁলোক
ভজন-প্ৰিয়। তেওঁলোকেও বহুত ভজন জানিছিল আৰু তাল-লহৰ দ্বাৰা
গাবও পাৰিছিল। যেতিয়া তেওঁলোকৰ ভজন মণ্ডলী বহে, তেতিয়া
তেওঁলোকে গোটেই দিনৰ পৰিশ্ৰম আৰু জীৱনৰ সকলো চিন্তাৰ কথা
পাহৰি পেলায়। এওঁলোকেই যে নীলা বঙৰ সাজ পিন্ধি গোটেই দিনটো
যন্ত্ৰবদৰে কাম কৰি থকা মানুহ সেইটো কথা জনা সত্ত্বেও বিশ্বাস কৰিবলৈ
টান লাগে। তেওঁলোকক মই বহুত ধৰণৰ উপদেশ দিলোঁ। মই তেওঁ-
লোকক এইটো বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ যে তেওঁলোকৰ জীৱনো এক
ধৰণৰ সাধনাই। মই এইটোও কলোঁ যে মাটিৰ ওপৰতহে বেৰ থিয় কৰিব
পাৰি, সাগৰৰ ওপৰত নহয়। এতেকে খালাছীৰ সমাজত জাত-ধৰ্মৰ
প্ৰাচীৰ থকা উচিত নহয়। তেওঁলোক উদাৰ হ'ব লাগে।

আমি যেতিয়া এইদৰে ভজনত মত্ত হৈ আছিলোঁ, সেই সময়তে এবাতি
জাহাজৰ ওপৰত কিছুমান গোৱাৰ মানুহে খ্ৰী-পুৰুষৰ এটা নাচৰ আয়োজন
কৰিলে। এই কাৰণে তেওঁলোকে যি ধৰণৰ গোটাইছিল তাত আমাকো
সুমাই ললে। এই অধিকাৰতে আমিও দৰ্শকৰ সুযোগ পালোঁ।

গোৱাৰ খুটান সকলৰ ভিতৰত য়ুৰেশিয়ান প্ৰায় নোহোৱাৰ নিচিনাই।
ধৰ্মত খুটান অথচ তেজত শুদ্ধ ভাৰতীয় মানুহে পশ্চিমৰ সংস্কাৰক কিদৰে
আপোন কৰি লৈছে তাৰ প্ৰভাৱ চাবলগীয়া। কেইজোৰামান খ্ৰী-পুৰুষে
নৃত্য কলাৰ আনন্দ লৈছিল, কিছুমানে খুব গম্ভীৰ আৰু নিৰ্গিণ্ঠ হৈ যন্ত্ৰৰ দৰে
নাচি আছিল, যেন কোনো সামাজিক নিয়মহে পালন কৰিছে। এওঁলোকৰ
কিছুমানে যুগল-নৃত্যৰ নিয়ম মানি এজনে আনজনৰ লগত নাচি নাচি
আল্লাহাৰা হৈ পৰিছিল। ছই এজনৰ বয়স বেছি আছিল আৰু দেখাত

ভেঁটলোকৰ লগৰীয়াতকৈ ইমান অলম্যান ও ওখ আছিল যে, ভেঁটলোকৰ এই অলম্যানতা দেখি মই মনে মনে কেবল ইয়াকে ভাবিছিলো যে এওঁলোকে কেনেকৈ ইমান ডাঙৰ বিড়ম্বনা সজ কৰিছে। এই ঠেক ঠাইত ইমান বোৰ বাহুব নৃত্য কোনোমতে শেষ হ'ল। শেষলৈকে লাৰে থকাৰ ইচ্ছা নোহোৱাৰ কাৰণে আমি এয়াৰ বজাৰ আগতে গুই পাবিলোঁ।

আমাৰ জাহাজ পশ্চিমফালে বা পৃথিৱীৰ দৈনন্দিন গতিৰ বিপৰীত দিশত গৈ আছিল। সেইকাৰণে আমি প্ৰায় প্ৰত্যেক দিনে আমাৰ ঘড়ীৰ কাঁটাডাল পকাই সময় ঠিক কৰিব লগীয়া হৈছিল। জাহাজৰপৰা আমাক জাননী দিছিল যে “মাজৰাতি আধাঘণ্টা কম কৰিবা” বা “এক ঘণ্টা কম কৰিবা”। সূৰ্ত্তিৰ নিয়ম মানি আমি এই কাম কৰি গৈছিলোঁ। আফ্ৰিকা পোৱালৈকে আমি সকলো মিলাই প্ৰায় আঢ়ৈ ঘণ্টা সময় হেৰুৱাই পেলালোঁ। বেলজিয়ান্ কলো পোৱাৰ পাছত আৰু এঘণ্টা সময় হেৰুৱাব লগীয়া হল। ভূগোলৰ তথ্য-পাতি নজনা পাঠক সকলক এইটো কৈ দিয়া উচিত যে বেথাংশত প্ৰত্যেক পোন্ধৰ ডিগ্ৰীত এঘণ্টা বাঢ়ে নহলে কমে। আৰু যেতিয়া জাহাজ প্ৰশান্ত মহাসাগৰত এচিয়া আৰু আমেৰিকাৰ মাজত ১৮০ বেথাংশত থাকে তেতিয়া আহোঁতে বা যাওঁতে সম্পূৰ্ণ এদিন বঢ়াব বা কমাব লগীয়া হয়। ইংৰাজীত এই বেথাংশক ‘ডেট্ লাইন’ বুলি কয়। আমাৰ ইয়াত যেনেকৈ কেতিয়াবা কেতিয়াবা বেছি মাহ হৈ যায়, সেইদৰে ‘ডেট লাইন’ৰ ওপৰেদি উলটি আহোঁতে এটা দিন কম আৰু যাওঁতে এটা দিন বেছি হৈ যায়।

আজি এই আঠদিন আমি কোনো এখন বাতৰি কাকত দেখা নাই, ডাক, বা কাৰো লগত দেখা সাক্ষাৎ, কোনো নগৰ বা গাঁও—আনহে নালাগে, শপত খাবলৈকো কোনো পাহাৰ বা এটা দ্বীপো চকুত পৰা নাই। এনেকুৱা অৱস্থাত যেতিয়া ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা, দিনৰ পাছত দিন মনে মনে গৈ থাকিব লাগে, তেতিয়া বাৰ আৰু ভাবিবলৈ লেখ নাথাকে। যেতিয়া মই আমাৰ জাহাজৰ উচ্চতা হিচাব কৰি এইটো কথা পৰীক্ষা কৰিলোঁ যে আমাৰ চাৰিওফালে আকাশলৈকে কিমান সাগৰ বিষণি

আছে, তেতিয়া জাহাজৰ বিঘৰাবণৰা বৃদ্ধিৰ পাবিলে। যে আঘাৰ চকুৰে একেলগে হুঁশ পকাহ বৰ্গ হাইলৰ দৃষ্ট চাব পাৰে।

কিমান মহাশক্তি আছিল। সিহো হেৰোলে, নাচে, বাগৰে, কিন্তু তথাপি গভীৰ শান্তি যেন আকাশৰ আশীৰ্বাদৰ তলত নাচি আছে। Swelling and rolling peace—abiding and abounding কব নোৱাৰে। এই শান্তি সেৱন কৰাৰ লগে লগে যোৰ ভিতৰত কেনেকৈ মানৱ প্ৰেম উৰলি উঠিল আৰু সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰ কাৰণে 'বন্তি', 'বন্তি', 'বন্তি' যন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ কৰিলে। মানৱ জাতিৰ ইতিহাস আজিও প্ৰায় সুন্দৰতম হৈ উঠা নাই। এই সাগৰে হয়তো কিমান অন্তৰ আৰু অন্তাচাৰ দেখিছিল। ইয়াৰ বতাহত কিমান পৰাধীনতাৰ দীৰ্ঘশ্বাস মিহলি হৈ গৈছিল। কিমান প্ৰাৰ্থনা সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু তৰাৰ ওচৰ পাই ব্যৰ্থ হৈ গৈছিল। ইমান খিনি হৈ যোৱা সত্ত্বেও যদি মানুহৰ ভেজৰে সাগৰ বাঙলী হোৱা নাই, পীড়িত সকলৰ হৃদয়নিহত ইয়াৰ বতাহ কলুৰিত হোৱা নাই আৰু মানুহৰ নিৰাশাৰ কাৰণে আকাশৰ প্ৰকাশ ম্লান হোৱা নাই, তেতিয়াহলে মানৱ-জাতিৰ অলপ ইতিহাস পঢ়ি মোৰ মানৱ প্ৰেম কি কাৰণে সঙ্কচিত বা তন্ত্ৰ হব? যদি মই মোৰ নিজৰ অসংখ্য দোষ ত্ৰুটিবোৰ পাহৰি নিজক ভাল পাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে মোৰেই অনন্ত প্ৰতিবিম্ব স্বৰূপ মানৱ জাতিৰ প্ৰতি মোৰ প্ৰেম কিয় কম হব?

এইবোৰ চিন্তা ভাৱনাক লগত লৈ আফ্ৰিকাৰ ভূমিত মানৱ-জাতিৰ মাজত চলি থকা বৈষম্য অৰ্থাৎ ত্ৰিখণ্ড সহকাৰক চাবৰ কাৰণে মই মোহাচা পালোঁহি। এই আঠ দিনত মই খুব লিখা-পঢ়া কৰিম বুলি যি আশা কৰিছিলোঁ সি সম্ভৱ নহল। কিন্তু যোৰ এই আঠদিন জীৱন-দৰ্শন, চিন্তন আৰু মননেৰে ভৰপূৰ হৈ আছিল।

নবেম্বৰ ১৯৫০ চন।

ভূমধ্য বেথা (equator) পৃথিবীর কটি বেথলা। যেতিয়া লক্ষ্য দক্ষিণফালে গৈছিলো, তেতিয়া এইটো কথা ভাবি মোৰ মনটো অশান্ত হৈ পৰিছিল যে ইমান দূৰ আহিও ভূমধ্য বেথালৈ যাব নোৱাৰিলো। মই লক্ষ্য দক্ষিণফালে গাল, দেবেস্ত্র আৰু মাতাবলৈকে গৈছিলো; তথাপি দক্ষিণফালে হয় ডিগ্ৰীতকৈ বেছি যাব নোৱাৰিলো। যেতিয়া কত্থা কুমাৰীলৈকে গলো, তেতিয়া অতি কঠেৰে আঠ ডিগ্ৰীলৈকে গলো। লভীশ চিঙ্গাপুৰত থাকোতেই এবাৰ তালৈ যাবৰ মোৰ ইচ্ছা হৈছিল—তেওঁক চাবলৈ নহয়, ভূমধ্য বেথা পাব হ'বলৈহে। কিন্তু পাছত যেতিয়া যোগত দেখিলো যে চিঙ্গাপুৰ ভূমধ্য বেথাৰ এই ফালেই, তেতিয়া মোৰ সেই উৎসাহ লুইকিয়া হৈ গল।

কিন্তু ভূমধ্য বেথাতনো বাক তেনেকুৱা কি আছে? মাটিৰ ওপৰত বা পানীৰ ওপৰত বগা, ক'লা, আৰু হালধীয়া বেথা টনা হোৱা নাই! তথাপি ভূমধ্যবেথাৰ প্ৰদেশ যি কাৰাময় তাত কোনো সন্দেহ নাই। যেতিয়া মই সেই প্ৰদেশৰ কথা ভাবোঁ, তেতিয়া মোৰ শাস্তা দুৰ্গা আৰু অৰ্জুনাবী নটেশ্বৰৰ কথা মনত পৰে। শাস্তাদুৰ্গা যিদৰে এফালে শুভদেৱী শাস্তা, সেইদৰে আন ফালে ভয়দেৱী দুৰ্গাও। মহাদেৱৰ কপো এনেকুৱাই। তেওঁৰ দক্ষিণ মুখ সৌম্য শিৱ আৰু বাওঁ মুখ উগ্ৰ, ক্ৰুৰ। অৰ্জুনাবী নটেশ্বৰৰ এপিনে নাবীকপ আৰু আনপিনে পুৰুষ কপ। আমাৰ সমন্বয়বাদী পূৰ্বপুৰুষ সকলে এই দৃষ্টিৰেই হৰি-হৰেশ্বৰৰ কল্পনা কৰিছিল। শিৱ আৰু বিষ্ণু দুয়োৰো মিলনৰ পৰাই হৰি-হৰেশ্বৰ হৈছে।

এই দৰে ভূমধ্য-বেথাতো পৰস্পৰ বিৰোধী ঋতুৰ মিলন হৈছে। উত্তৰ গোলাৰ্দ্ধত যেতিয়া গৰম হয়, তেতিয়া দক্ষিণ গোলাৰ্দ্ধত জ্বৰ হয়। যেতিয়া এটাত বসন্তকাল তেতিয়া আনটোত শৰৎ। ভূমধ্য বেথা এনেকুৱা এখন প্ৰদেশ য'ত জ্বৰ আৰু গৰমৰ ভিতৰত মৌসুমী থাকে আৰু পৰিপক ঋতু শব্দে শিশু বসন্তক ধেমালি কৰাই থাকে।

.....এনেকুৱা ঠাইত যদি অখণ্ড শান্তি থাকেও তেতিয়াহলে তাৰ জীৱন নীৰস হৈ যায়। কৌড়াৰতা প্ৰকৃতিয়েনো' বাক এইটো কেনেকৈ সহ্য কৰিব? যদি গজা-যমুনাৰ ওত্ৰ শ্ৰামল পানীৰ সঙ্গমে সদায় খেলি থাকে, আৰু উত্তৰ দক্ষিণৰ পাৰস্পৰিক মিলনে নৃত্য নকৰে, ই কেনেকৈ সম্ভৱ? আৰু আমি ভূমধ্য বেথালৈ আহিছোঁ। ইয়াত বতাহে অখণ্ড ৰূপত নাচি আছে। প্ৰকৃতি দেৱীয়ে ইয়াত যিদৰে এহাতেৰে গৰমৰ পিঠিত থপবিয়াইছে, সেইদৰে আন হাতেৰে জাবৰ পিঠিডো হাত ফুৰাইছে।

ভূমধ্য-বেথা অৰ্থাৎ তুলা-চনীত জোখা পক্ষপাত বহিত ন্যায়। কেৱল উত্তৰ ধ্ৰুৱহে দেখা যাব; দক্ষিণ ধ্ৰুৱ নহয়—ইয়াত এনেকুৱা কথা হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ আকাশত যুগ নক্ষত্ৰৰ পেটত সোমোৱা বাণ বৈঁকা হ'ব নোৱাৰে। একেবাবে পূবফালে ওলাই থৰন্তিক (Zenith)-ক চুই পশ্চিম-ফালে মাৰ যায়। এইখন এখন ধন্য প্ৰদেশ য'ত থৰন্তি বিম্বৰ বৃত্তত বিৰাজমান হ'ব পাৰে। যিদৰে পৃথিৱীৰ ওপৰত ভূমধ্য-বেথা হয়, সেইদৰেই আকাশৰ ওপৰতে বিম্বৰ বৃত্ত (celestial equator) হয়। এইখিনি লিখোঁতেই তাত আমাক আন্তৰিক অভিনন্দন জনাবৰ কাৰণে আমাৰ গম্ভীৰত সোঁ ফালে এক বামধেমু ওলাই আহিল। এতিয়া তৃপ্তি পালোঁ। কিন্তু যদি ই সমস্ত মানৱ—তৃপ্তিৰ দৰে অল্পজীৱি নহয়, তেতিয়া হলে মোৰ পেট ফুটি যাব। অস্তিত্ব: পেট মুকুটিলেও চকু ফুটি যাব। এইটো কেনেকৈ মোৰ কাৰণে সম্ভৱ হ'ব? এতিয়া দক্ষিণ গোলার্দ্ধত কি দেখিম, কি শিকিম আৰু কেনেকুৱা অনুভৱ লাভ কৰিম মোৰ মনত সেই উৎসুকতাই ঠাই পাইছিল। মই প্ৰথমবাৰ ভূমধ্য-বেথা পাব হ'ব পাৰিলোঁ। এই স্মৃতি মোৰ কাৰণে চিৰস্মৰণীয় হৈ থাকিব।

মে'১৯৫০ চন।

৬৯ । নীলোত্তী

আফ্রিকালৈ যাওঁতে মোৰ বনত এক উদ্ভেদ আছিল উত্তৰ-পূব আফ্রিকাৰ মাতাব নিচিনা উত্তৰ বাহিনী নীল-নদীৰ উল্গম-স্থান নীলোত্তী দৰ্শন। গলোত্তী আৰু যমুনোত্তী দৰ্শন কৰাৰ পাছত এতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগিছে যেন নীলোত্তীক নেচালেই নহ'ব, সেই দিনটো এতিয়া ওচৰ চাপি আহিল। জুলাইৰ এক তাৰিখে বাতিপুৰা আমি 'কম্পালা' এৰি জিন্জালৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ। নিজৰ কিবা প্ৰয়োজনীয় কাম থকা কাৰণে ঐঅগ্লাচাহেব আজি নৈবোৰীলৈ উলটি গল। আৰু আমি মটৰেৰে গন্তব্য স্থানলৈ আহিলোঁ।

কম্পালাৰপৰা জিন্জালৈকে বাট সুন্দৰ আছিল। ভালেমান লোক আৰু বহল পাহাৰত উঠা নমা কৰি আমাৰ মটৰখন নীলোত্তীৰ পথেদি বায়ল মূঠল আঙুৰাই গৈছিল আৰু লগে লগে আমাৰ উৎকৰ্ষাও বাঢ়ি গৈছিল। আমাৰ কাৰণে এইটো কিমান মৌভাগ্যৰ কথা আছিল যে জিন্জা পোৱাৰ আগতেই আমাৰ সংকল্প পূৰ্ণ হ'ল আৰু আমি নীলোত্তী দৰ্শন কৰিলোঁ। সোঁ ফালে ভিষ্টোবিয়া বা অমৰ সৰোবৰ বহুত দূৰলৈকে বিয়পি আছিল। নীল নদীয়ে তাত সহজ গতিত জপিয়াই ওলাই আহিছিল। আমি নৈৰ সেতু পালোঁহি। মটৰৰপৰা নামি সোঁ ফালে ঘূৰি 'বিপন ফলচ' নামৰ এটা লোক প্ৰসিদ্ধ প্ৰপাতৰ ভিতৰত আমি নীল নদীক দেখিবলৈ পালোঁ।

প্ৰপাত তুৰাৰেৰে ভৰি ঢাক খাই গল। মূৰত মুকুট তিববিবাই আছিল। তাৰ পাছফালে এছোপা গেউজীয়া গছে সেই মুকুটক অধিক সুশোভিত কৰি ৰাখিছিল। দেবীৰ দুয়োখন হাতত ধানৰ থোক আছিল আৰু তেওঁৰ মুখত প্ৰসন্ন বাৎসল্য ভাৱ ফুটি উঠিছিল। মই এনেকুৱা মূৰ্ত্তিৰ কল্পনা কৰি ললোঁ। এই মূৰ্ত্তি নীল বঙৰ নাছিল, বৰং শ্ৰীমৰণৰহে আছিল। আৰু যদিও ই শ্ৰীম বৰণৰ আছিল, তথাপি ইয়াক বগা বুলিয়েই ক'ব পাৰি, গোটেই শৰীৰৰ পৰা পানীৰ ধাৰা বাগৰি আছিল। এই কাৰণে দেবীৰ মুখৰ হাঁহি অধিক সুন্দৰ আৰু উদাৰ যেন লাগিল।

প্রাণ ভবি সৌকালে চোরাব পাহত আমি বাওঁকালে চালে।।
সৌকালৰ পানীৰোৰ আমাৰ গিনেই' দৌৰি আহিছিল। বাওঁকালৰ
পানীৰোৰ আমাৰপৰা দূৰলৈ দৌৰি গৈছিল। দুয়োবোৰে এতাব একেবাবে
ভিন্ন আছিল। সৌকালে বিপন প্রপাত আৰু বাওঁকালে অলপ আঁতৰত
ওবেন প্রপাত আছে বুলি জানিছিলে'। আমাৰ দেশত ইয়াক কোনেও
প্রপাত বুলিয়েই নকৰ, পানীৰ সামান্য ধাবাক জানো প্রপাত বুলিব
পাৰি? যেতিয়া পানী ধব্, ধব্, কৰি বাগৰি থাকে, তেতিয়া ওপৰলৈ
অগিয়ায়ো থাকে। ইফালে সিফালে কেন আৰু তুৰাবৰ মেঘ নাচি থাকে;
তেনেকুৱা প্রপাতকহে প্রপাত বুলি কব পাৰি।

যাত্ৰাৰ শেষত যেতিয়া মাহুহে ততালিকে মন্দিৰলৈ গৈ দেৱতাৰ দৰ্শন
কৰে, যাত্ৰী সকলৰ পৰিভাষাত তাক "ধূলভে'ট" বুলি কয়। মাহুহে যেতিয়া
পদযাত্ৰা কৰে, আৰু গোটেই শৰীৰ ধূলিময় হয়, উৎকণ্ঠা আৰু ভক্তিত
আত্মহাৰা হৈ সেই অৱস্থাতে ইটো দেৱতাৰ চৰণত দীঘল দি পৰি যায়;
তেতিয়া তাক "ধূলভে'ট" বোলা হয়। কিন্তু আমি মটৰেৰে আহিছিলোঁ।
বাতিপুৰা অলপ কিনকিনিয়া বৰষুণ দিছিল, সেই কাৰণে বাস্তাত ধূলি
নাছিল। এতেকে এই প্রথম দৰ্শনক 'ভীনী-ভে'ট্' বুলি কব পাৰি। যদি
'ভাৰ-ভীনী' বুলি কওঁ তেতিয়াহলে সি আৰু বেছি বাস্তৱিক
বৰ্ণনা হব। মুৰ্ত্তি আৰ্দ্ৰ, মাটি কোমল, চকু সিক্ত আৰু অজস্ৰ মিশ্ৰিত
ভাৱেৰে ওতঃপ্রোত অস্ত্ৰবোৰ আৰ্দ্ৰ—। 'অন্ত্ৰ মে সফলং জন্ত্ৰ, অন্ত্ৰ মে
সফলাঃ ক্ৰিয়াঃ' যি প্রথম এই শ্লোক কঁাকি গাইছিল, তেওঁ নিশ্চয় মোৰ
নিচিনা অসংখ্য যাত্ৰীৰ প্ৰতিনিধি হব।

নীলমাতাৰ এই প্রথম দৰ্শন হৃদয়ত ধাৰণ কৰি আমি জিনজালৈ গলে'।
আমি আহি কোনো এসময়ত ওজৰাট বিস্তাৰীভাৱে বিস্তাৰী হৈ থকা বৰ্ত্তমানৰ
এড'ভোকেট শ্ৰীচন্দুভাই পেটেলৰ ঘৰত উঠিলোঁহি। পুৰণা বিস্তাৰীসকলৰ
ঘৰত আতিথ্য গ্ৰহণ কৰা বিমান আনন্দ দায়ক হয়, সিমান কষ্টকৰ আৰু
কঠিনো। ঘৰৰ সকলোতকৈ ভাল ভাল বস্তু আমাক দি তেওঁলোকে নিজে
কষ্ট সহ কৰাত হয়তো আনন্দ পাইছিল, কিন্তু আমি তাৰ কাৰণে বৰ
সন্মোচনো কৰিছিলোঁ। এতিয়া আমি নিয়মৰ সৈতে নীলোদ্ভী দৰ্শন

কবিত্বলৈ ওলালোঁ। ব'ত অমলবৰ পানী শিলৰ দাঁতিয়েদি ভললৈ
বাগবিহীন আৰু ব'ৰণা নীল নদীৰ জন্তু হৈছিল আমি সেই ঠাই চালোঁ।
বেগাবেগিতকৈ পানীৰ কাষলৈ গৈ প্ৰথমত ভৰি কেইটা ধুই লীতল কৰি
ললোঁ। আচমন কৰি হিয়া শাঁত কৰিলোঁ। আৰু অলপ সময়ৰ কাৰণে
সেই ঠাইৰ ধ্যান কৰিলোঁ। সেই ঠাইত মোৰ অভ্যাস অনুসৰি মুখৰপৰা
ইশোপনিষদ, মাণ্ডুক্য উপনিষদ বা অথৰ্বৰণ সূক্ত ওলাব লাগিছিল। কিন্তু
হঠাৎ এইটো শ্লোক ওলাল :

ধোয়: সদা সবিত্তমগুলমধাবতী

নাৰায়ণ: সবসিদ্ধাসনলগ্নিৰিষ্ট:।

কেদুৰবান্ মকবকুণ্ডলবান্ কিবীটী

হাবী হিবদ্যয়বপুৰ্ ধৃতশচক্ৰ:।

নীল নদীৰ পাৰত মই বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ঠাইত গৈ তিনিবাৰ
নীলদ্বীপৰ স্তুতি কৰিছিলোঁ, আৰু প্ৰত্যেকবাৰ মোৰ মুখৰ পৰা কেৱল ওপৰৰ
এই শ্লোকেই ওলাইছিল। এতিয়া মই মিচৰ দেশৰ সংস্কৃতিৰ পুৰাণত
এইটো কথা বিচাৰি চাব লাগিব যে, ভগৱান সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ লগত নীল নদীৰ
কোনো বিশেষ সম্বন্ধ আছে নে নাই ?

যদি মই সংস্কৃত কবি হলোঁহেতেন, তেতিয়াহলে এই নৈৰ পানীত থকা
মাহৰোৰ, পানীৰ ওপৰত উৰি ফুৰা চৰাইবোৰ আৰু তাৰ পাৰত লুটুৰি পুটুৰি
হৈ থকা জলঘোটক (হিপোপোটেমচ)ৰ শলাগ ললোঁহেঁতেন। নীল নদীৰ
পাৰত যি ওহাটাৰ ওৱৰ্কস আছে তাক চোৱা মেলা কৰাৰ কাৰণে নিযুক্ত
কৰা এজন গুৰুবাটী মানুহক মই লগ পালোঁ। তেওঁৰ এই সৌভাগ্য দেখি
মই হিংসা কৰি কলোঁ—“আপুনি কিমান ভাগ্যবান, দিনে বাতিয়ে নীলোত্তীৰ
দৰ্শন কৰিব পাৰিছে। আৰু ইয়াত থাকিবৰ কাৰণে আপোনাক বেভনো
দিয়া হৈছে।” মোৰ এই প্ৰশংসাত তেওঁ কেনেকুৱা পালে সেইটো জানিবৰ
কাৰণে মই অপেক্ষা নকৰিলোঁ।

মোৰ মতে নৈ দুই প্ৰকাৰৰ হয়। পৰ্বতৰ পৰা ওলোৱা আৰু সৰোবৰৰ
পৰা ওলোৱা। প্ৰথম প্ৰকাৰক মই শৈলজা বা পাৰ্বতী বুলি কওঁ আৰু
দ্বিতীয় প্ৰকাৰক বোলো সৰোজা। (আশাকৰো গোটেই পৃথিৱীৰ পছমে

যেন মোক কমা কৰে।) শৈলজা নৈৰ উৎসগ্ন অত্যন্ত সৰু, কীণ আৰু শ্ৰাৱ
তুল্য যেন লাগে। এতেকে তেওঁলোকৰ প্ৰতি মানুহৰ প্ৰজ্ঞা জগাবৰ কাৰণে
ডাঙৰ ডাঙৰ মহাত্মাৰ কথা লিখিব লাগে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা
নীলোত্তীৰ ওচৰৰ গজাৰ প্ৰবাহ ইমান ঠেক হৈ যায় যে সাধাৰণ মানুহেও
তাৰ সন্মুখপাৰে দুটা ভৰি ধৈ ধিয় হব পাৰে। সৰোজা নৈৰ কথা সুকীয়া।
স্বচ্ছ বিশাল বাৰি বাশিব পৰা ইচ্ছানুসাৰে পানী টানি আনি তেওঁ ববলৈ
ধৰে আৰু জন্মৰপৰাই তেওঁলোকৰ চলন-কুৰণত এটা আশ্ব গৌৰৱৰ ভাৱ
দেখা যায়।

নীলোত্তী যাত্ৰা কৰাৰ মোৰ আৰু এক অদম্য আকৰ্ষণ আছিল। মহাত্মা
গান্ধীৰ পাৰ্থিব শৰীৰ দিল্লীৰ ৰাজঘাটত অগ্নিসাৎ কৰাৰ পাছত তেওঁৰ অস্থি
আৰু চিতা-ভস্ম গোটেই ভাৰতবৰ্ষ তথা সমগ্ৰ বিশ্ব বহুতো পূণ্য-স্থানত
বিসৰ্জন কৰা গৈছিল। তাৰ ভিতৰত নীলোত্তীও এখন। আমি জিজ্ঞা
নগৰৰ সাৰ্বজনিক অতিথি আছিলোঁ। সেই কাৰণে ইয়াৰ মানুহে আমাৰ
উপস্থিতিৰ পৰা লাভান্বিত হবলৈ ইচ্ছা কৰিলে আৰু য'ত চিতা-ভস্ম বিসৰ্জন
কৰা গৈছিল, তাৰ ওচৰতে এক কীৰ্ত্তিস্তম্ভ স্থাপন কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে।
এইটো সিদ্ধান্ত স্থিৰ হোৱাৰ পাছত মোৰ হাতেৰে তাত আধাৰ-শিলা
স্থাপন কৰাৰ দিহা কৰিলে।

২ জুলাই

১৯৫০ চনৰ আহাৰৰ কৃষ্ণা তৃতীয়াৰ দিনা ৰাতিপুৱা শ শ মানুহৰ
উপস্থিতিত মই এই বিধি পালন কৰিলোঁ। এই উৎসৱৰ কাৰণে গান্ধীজীৰ
এখন ডাঙৰ ছবি আগন্ত বখা হৈছিল। মোৰ ওপৰত এই ছবিৰ দৃষ্টি
পৰাৰ লগে লগে মই অধীৰ হৈ উঠিলোঁ। বৈদিক বিধি সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ
পাছত মই গান্ধীজীৰ জীৱনৰ সহজে সামান্য প্ৰবচন কৰিলোঁ আৰু কলোঁ যে
আফ্ৰিকাৰে তেওঁৰ তপোভূমি আছিল। ফটো আদি তোলা আধুনিক
নিয়মৰ পৰা বেৰাহী পোৱাৰ পাছত মই নীল-মাতাৰ সুগম জল প্ৰবাহৰ
ফালে নিৰ্নিমেষে চাই থাকিলোঁ আৰু একাগ্ৰ হৈ উপাসনা কৰিলোঁ।
সেই সময়ত মনে মনে ভাবিলোঁ যে ইউৰোপ, আফ্ৰিকা আৰু এচিয়া এই
তিনিওখন মহাখণ্ডৰে নহয়, বৰং আমেৰিকাৰ পৰাও মহান আৰু সাধাৰণ

আবালবৃদ্ধ, বনিতা ইয়ালৈ আহিব আৰু ইয়াত সৰ্বোদয়ৰ ঋষি মহাত্মা গান্ধীৰ জীৱন, জীৱন-দৰ্শন আৰু চৰম-ভাগৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব, মানুহৰ ভিতৰত যি ভেদ ভাব আছে, তাক পাহৰি বিশ্ব-মানৱতা স্থাপন কৰাৰ মহান ব্ৰত ল'ব। সুদূৰ ভবিষ্যতৰ এই সকলো প্ৰবাসীক মই ইয়াৰ পৰাই যোৰ প্ৰণাম জনাইছোঁ।

(২)

নীল নদীৰ দুটা শাখা আছে। শ্বেত আৰু নীল। জিন্জাব ওচৰত যাৰ উদ্গম হৈছে সি শ্বেত শাখা। নীল শাখাও সৰোজায়েই। ঈথিয়োপিয়া (যাক আমি আবিচিমানা বা আবিচিনিয়া বুলি কওঁ) দেশত তানা নামৰ এখন সৰোবৰ আছে। এই সৰোবৰৰ পৰাই নীল সুঁতি ওলাইছে। লাথ লাথ বছৰৰপৰা এই সুঁতি বৈ আছে আৰু নিজৰ পাৰত থকা পল্ল-পক্ষী আৰু মানুহক জল-দান কৰি আহিছে। কিন্তু ইউৰোপিয়ান সকলে এই সম্বন্ধে একো নাজানে, ইউৰোপিয়ানে যি বস্তুক নাজানে মানুহে তাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব জানো? এফালৰ পৰা চাবলৈ গলে তেওঁলোকৰ কথা সঁচা। মানুহে যদি নৈৰ পাৰত থাকিও আচলতে এই নৈ খন ক'বপৰা ওলাইছে আৰু কলৈ গৈছে তাৰ অনুসন্ধান নকৰে, তেতিয়াহলে এই সকলোবোৰ নৈৰ সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ জ্ঞান আছে বুলি কব নোৱাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে ভিক্তৰ মানুহে মানস সৰোবৰৰপৰা ওলোৱা চাম্পো (বিশাল প্ৰবাহ) নৈক জানে। এওঁলোকে বৰ বেছি ইমানকেহে জানে যে এই নৈ খন পূবফালে বৈ গৈ অৰণ্যত নাইকিয়া হৈ গৈছে। ইফালে আমাৰ মানুহে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উদ্গম বিচাৰি বিচাৰি সেই অৰণ্যৰ মূৰ পাইছেগৈ। আলাৰ মানুহে ইয়াৰ পাছত আৰু কোনো বাতৰি নাজানে। যেতিয়া কেইজনমান ইংৰাজে বিপৰীত পৰিস্থিতি হোৱা সত্ত্বেও এই হাবি পাৰ হ'ল, হল, তেতিয়া কেওঁলোকে এইটো ঠিক কৰিলে যে ভিক্তৰ চাম্পো নৈ এইফালে আহিছে আৰু কেইবাখনো সৰু ডাঙৰ নৈৰ পানী লৈ বিশাল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ৰূপত পৰিণত হৈছে।

নীল নদীৰ উদ্গম অনুসন্ধান কৰা সকলৰ ভিতৰত শেহত যি: স্পীক সফল হ'ল। তেওঁ এইটো প্ৰমাণ কৰিলে যে জিন্জাবৰ ওচৰৰ সৰোবৰৰ

পৰা যিখন নৈ ওলাইছে, সেইখনেই হৈছে মিচৰমাতা নীল নদী। এই স্পীক চাহাবে ভাৰত চৰকাৰৰ চাকৰী কৰিছিল। তেওঁ জানিব পাৰিলে যে প্ৰাচীন হিন্দুসকলৰ মিচৰৰ বা আফ্ৰিক ইজিপ্তৰ সন্মুখে যথেষ্ট জ্ঞান আছিল। তেওঁ পৰীক্ষা কৰি এইটো বুজিব পাৰিলে যে সংস্কৃত পুৰাণত কোৱা নীল নদীৰ উৎসগম মিঠা পানীৰ অমৰ সৰোবৰৰপৰা হৈছে। এই প্ৰদেশত চন্দ্ৰগিৰি আৰু দক্ষিণত মেক পৰ্বত অৱস্থিত। তেওঁ পুৰাণৰপৰা কিছুমান সংস্কৃত শ্লোকৰ অনুবাদ কৰাই ললে আৰু তাৰ সহায়ত নীলৰ উৎসগম অনুসন্ধান কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। প্ৰথমতে তেওঁ ৰাজীবাবলৈ গল আৰু তাত সকলো সাজু কৰি লৈ কেনিয়া প্ৰদেশ পাব হৈ যুগাণ্ডালৈ গল। তাত তেওঁ অমৰ বসৰ 'অচ্ছাদ' সৰোবৰ দেখিলে। (অচ্ছ-সুঅচ্ছ = স্বচ্ছ। উদ-উদক = পানী। মিঠা পানীৰ সৰোবৰক অচ্ছাদ বুলি কব পাৰি।) আৰু তাৰ পৰা ওলোৱা নীল নদীকো পালে। লগতে তেওঁ এইটো প্ৰমাণ কৰিলে যে চূদান আৰু ইজিপ্তেদি বৈ যোৱা নৈয়ো এইখনেই। এই অনুসন্ধান কৰা এতিয়া এশ বছৰো পূৰ হোৱা নাই। আফ্ৰিকা খণ্ড সঁচাকৈয়ে তাত থকা বিভিন্ন আফ্ৰিকান জাতিৰ দেশ। এই প্ৰদেশৰ সন্মুখে যে ইউৰোপিয়ান সকলৰ তেনেকুৱা বিশেষ কোনো অভিজ্ঞতা নাই, তাৰ কাৰণে তাৰ মানুহৰ গাত কোনো দোষ নাই। ইউৰোপৰ বিশেষকৈ আৰব দেশৰ মানুহবোৰে আফ্ৰিকাৰ পাৰলৈ গৈ তাৰ মানুহবোৰক ধৰি আনিছিল, আৰু তেওঁলোকক তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ দেশলৈ লৈ গৈ দাস কৰি বেচি দিছিল। ধৰি অনা মানুহবোৰৰ ভিতৰত নাৰী আৰু শিশু ও আছিল; কিন্তু তেওঁলোকো যে মানুহ সেইটো কোনেও ভবা নাছিল।

কিছুমান মিছনেৰী মানুহে ভাবিলে যে এনেকুৱা বস্তু মানুহৰ আত্মাৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে তেওঁলোকক খুঁটান কৰা উচিত। যিবোৰ গহন প্ৰদেশলৈ লোভী বেপাৰীও যাবলৈ সাহ নকৰে, এই উৎসাহী ধৰ্মপ্ৰচাৰক সকল গৈ সেই ঠাইত সোমাল আৰু তাৰ ভাষা শিকি লৈ তাৰ মানুহক বীণ খুঁটৰ "স্তম্ববাণী" শুনাগৈ।

পাছত ইউৰোপৰ ৰজাসকলে আফ্ৰিকা খণ্ডক নিজৰ ভিতৰত ভগাই ললে। ইয়াত এই নিয়ম কৰা হ'ল যে যি দেশৰ মিছনেৰীয়ে যিমান প্ৰদেশ

বিচাৰি উলিয়াই (১) সেই সকলোবোৰ প্ৰদেশক সেই দেশৰ বজাৰ সম্পত্তি বুলি ধৰা হয়।

এৰাৰ এনেকুৱা হ'ল যে স্টেনলী নামৰ কোনো এজন মিছনেৰীয়ে কঙ্গো নৈৰ পাৰত থকা প্ৰদেশ বিচাৰিবৰ কাৰণে ইংলেণ্ডৰ বজাৰ ওচৰত সহায় বিচাৰিলে। ইংলেণ্ডৰ বজাৰ বা পাৰ্লামেণ্টে তেওঁক সহায় কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। এতেকে তেওঁ বেলজিয়ামৰ বজাৰ ওচৰলৈ গল। বজাৰ লিওপোল্ড লোভী আৰু উৎসাহী আছিল। তেওঁ মিছনেৰীজনক সকলো প্ৰকাৰৰ সাহায্য কৰিলে। ফলস্বৰূপে যেতিয়া আফ্ৰিকা খণ্ডক ভাগ কৰা হ'ল, তেতিয়া কঙ্গো নৈৰ পাৰৰ প্ৰদেশ বেলজিয়ামৰ ভাগত পৰিল। বেলজিয়ামৰ কঙ্গোৰ এই প্ৰদেশ প্ৰায় ভাৰতবৰ্ষৰ সমানেই ডাঙৰ। তাৰপৰা বৰৰ নিবৰ কাৰণে ইউৰোপীয়ান সকলে তাৰ নিবাসীসকলৰ ওপৰত যি অত্যাচাৰ কৰিছিল, তাৰ বৰ্ণনা পঢ়িলে গাৰ নোম শিয়ৰি উঠে। ভাবুক মৰ্হিহে যদি এই বৰ্ণনা পঢ়ে, তেতিয়া হলে তেওঁৰ তেজ চোঁচা হৈ যাব। অৱশ্যে ইউৰোপীয়ান সকলে যে লাহে লাহে ইয়াৰ মানুহবোৰক সভ্য কৰিছে সেইটো ঠিকেই। এতিয়া তেওঁলোকে কাপোৰ পিন্ধে, চুলি পৰিষ্কাৰ কৰে, আৰু মদ খায়। এইদৰেই তেওঁলোকৰ মাজত বহুতো খৃষ্টান হৈ গৈছে।

আমাৰ মানুহে যুগাণ্ডালৈ গৈ কপাহ খেতি কৰিছিল আৰু ৰাজ্যৰ বিষয়ানোৰৰ সহায়ত তাত ডাঙৰ ডাঙৰ ৰাজ্য পাতি কোটি কোটি টকা খটিছিল। আমিও তাৰ মানুহক সভ্য কৰিলোঁ। দৰ্জীৰ কাম ৰাজমিস্ত্ৰীৰ কাম, ৰাজনীৰ কাম আদি কামবোৰ আমি তেওঁলোকক শিকাই তেওঁলোকৰ সহায় ললোঁ। সেই কাৰণে লাহে লাহে এইবোৰত তেওঁলোক নিপুণ হৈ পৰিল। ভাৰতবৰ্ষৰ কাপোৰ কানি আৰু বিলাতবৰণৰ অহা মদ আদি নানাবকমৰ বস্তু বেচিবৰ কাৰণে দোকান খুলিলোঁহঁক আৰু তেওঁলোকক জীৱনৰ আনন্দ উপভোগ কৰিবলৈ শিকালোঁহঁক।

নীল নদী বগা আৰু মিঠা বৰণীয়া মানুহৰ এই পুৰুষাৰ্থৰ সাংগ্ৰী স্বৰূপে নীৰবে বৈ আছে আৰু ছয়ো পাবে তেওঁৰ পৰোপকাৰ দূৰদূৰণিলৈকে বিয়পাই দিছে। আমাৰ দেশত গজাৰ যি মহত্ব আছে, উত্তৰ পূব আফ্ৰিকাত থকা নীল নদীৰ তাতকৈয়ো বেছি মহত্ব।

পৃথিবীৰ সকলোডকৈ মহত্বপূৰ্ণ পাঁচ ছয় প্ৰকাৰৰ প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ ভিতৰত ইজিপ্তৰ মিশ্ৰ বা মিছৰ সংস্কৃতিৰ স্থান শ্ৰেষ্ঠ। তাৰ প্ৰভাৱ কেৱল ইউৰোপৰ ইতিহাসৰ ওপৰতে পৰা নাই, বৰং তাৰ ধৰ্মৰ ওপৰতো পৰিছে। যিদৰে আমাৰ ইয়াত চাৰি বৰ্ণৰ সংস্কৃতি বিকশিত হৈছে প্ৰাচীন মিশ্ৰ দেশতো এনেদৰে সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছে। য়ুনানী দাৰ্শনিক অফলাতুনৰ 'সমাজ ৰচনা'ত তাৰ প্ৰতিবিম্ব দেখা যায়। সেই যুগৰ কাৰণে চাৰিবৰ্ণৰ সংস্কৃতি যিমানেই অনুকূল আৰু উদাৰ বুলি মনা হওক, তথাপি বিপ্লৱী ইউৰোপে ইয়াক আত্মসাৎ কৰিব নোৱাৰিলে। ইউৰোপত যি খৃষ্টান ধৰ্ম বিস্তাৰিত পৰিছিল, ইজিপ্ততো তাৰ পালন পোষণ কম হোৱা নাছিল। কিন্তু তাত বিকশিত হোৱা বৈবাগ্য, তপস্যা, তথা সংযমৰ যথেষ্ট পৰীক্ষা কৰাৰ পাছত ইউৰোপে ইয়াক বাদ দি দিলে। তথাপি যদি ইউৰোপৰ সংস্কৃতিৰ শিলা বিচাৰিব লগীয়া হয়, তেতিয়াহলে ইজিপ্তৰ ইতিহাসত প্ৰবেশ কৰিবই লাগিব, আৰু এই ইতিহাস নিৰ্মানত নীলনদীক কৃতজ্ঞতা জনাবই লাগিব।

এই কথাই আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাথাকে যে যিদৰে নৈৰ পানী কেৱল আগফালে বৈ যায়, পাছলৈ উলটি নাহে, সেইদৰে ইজিপ্তৰ সংস্কৃতিও নীল নদীৰ উদগম স্থান যুগাণ্ডা প্ৰদেশলৈ ঘাব নোৱাৰিলে। যদি ইজিপ্তৰ মানুহ আহি অমৰ সৰোবৰৰ দাঁতি কাষৰত বাস কৰিলে-হেঁতেন, তেতিয়াহলে কেৱল আফ্ৰিকাৰে নহয় বৰং পৃথিবীৰ ইতিহাস আন ধৰণে লিখা হলেহেঁতেন।

আমাৰ দেশত আমি যিমানবোৰ নৈৰ উদগম দেখিছোঁ, সেই সকলো-বোৰ অৱণ্যত বা দুৰ্গম প্ৰদেশত। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত এই উদগমস্থান সৰুও হয়। নীল নদীৰ উদগম যে বিশাল সেইটো নহয়। কিন্তু উদগমৰ কাৰ্য্য এইখিনিতে ক্ৰটি টৈছে যে তাত এখন নগৰ বহুৱা হৈছে। আমাৰ দেশত কৃষ্ণা আৰু তেওঁৰ চাৰি গৰাকী সখীয়েক সহায়িত্ৰি যি প্ৰদেশৰ পৰা ওলাইছে, সেই প্ৰদেশ দুৰ্গম আৰু পবিত্ৰ আছিল। সন্তসকলে তাত শিৱজী মহাবলেশ্বৰ স্থাপন কৰিছিল, কিন্তু ইংৰাজ সকলে নীল নদীৰ উদগমত গ্ৰীষ্ম নগৰ পাতি সেই ভগ্নোভূমিক বিহাৰ ভূমি বা বিলাস-ভূমি কৰি পেলাইছে; জিনজাত মোৰ এইটো কথা মনত নপৰাকৈ নাথাকিল।

এতিয়াতো তাত ওয়েন ফলচৰ দাঁতিত এটা ডাঙৰ বান্ধ সাজি বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰা হব। ই পৃথিৱীৰ ভিতৰতে এক আচৰিত বান্ধ হব। তাৰ শক্তি কেৱল যুগাণ্ডাতে সীমাবদ্ধ হৈ নাথাকে। চূদান আৰু ইজিপ্টলৈকে ব্যাপ্ত হব। ইয়াৰ দ্বাৰা শস্য বৃদ্ধি হব। ছাঁতিল দূৰ হব। মানুহৰ সেৱাৰ কাৰণে অসংখ্য অশ্বহামা (হৰ্চ পাৱাৰ) ব নিচিনা শক্তিৰ উৎপন্ন হব। এতেকে এনেকুৱা শুভ প্ৰযুক্তিক আশীৰ্বাদ দিয়া উচিত। তথাপি মোৰ ক্ষদয়ে যেন ইয়াক মানিব নোৱাৰে। ই কয় যে ইয়াৰ বিনিময়ত মানৱ জাতিয়ে এনেকুৱা এটা বস্তু হেৰুৱাব যাৰ ক্ষতিপূৰণ সকলোতকৈ বিশাল বৈভৱৰ দ্বাৰাও নহব।

নীল নদী মাতা আছিল, দেৱী আছিল, এতিয়া তেওঁ বৰ্তমান কালৰ লোক ধাৰী জন-সেৱিকা হব খুজিছে।

নবেম্বৰ ১৯৫০ চন।

৭০। বৰ্ষা-গান

কালিদাসৰ এটা শ্লোক মোৰ বৰ প্ৰিয়। যেতিয়া উৰ্বশী অন্তৰ্ধান হৈ গল, তেতিয়া বিবহাকুল ৰজা পুৰুষবাই বৰ্ষা ঋতুৰ আবন্তগিত আকাশৰ ফালে চালে। তেওঁৰ মানত এক ভ্ৰান্তি উপজিল যে এটা বান্ধসে উৰ্বশীক অপহৰণ কৰি নিছে। কবিয়ে এই ভ্ৰমৰ বৰ্ণনা কৰা নাই, কিন্তু এই ভ্ৰম যে ভ্ৰমেই, সেইটো কথা বুজাব পাছত সেই ভ্ৰমৰ মূলত প্ৰকৃত ঘটনা কি আছিল, তাক বৰ্ণনা কৰিছে। পুৰুষবাই কৈছে যে—“আকাশত যি ভীমকায় ক’লা বৰণৰ বস্তু দেখা গৈছে, সি কোনো উন্নত বান্ধ নহয়, বৰং বৰ্ষা ঋতুৰ পানীত পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা এচপৰা মেঘহে। সমুখত যি থেনু দেখিবলৈ পাইছোঁ ই সেই বান্ধসৰ থেনু নহয়, প্ৰকৃতিৰ বাম-থেনুহে। তাত যি কাঁড় আছে সি কাঁড়ৰ বৰ্ষা নহয়, বৰং পানীৰ ধাৰাহে। সোঁ মাজত যি উজ্জল পদাৰ্থ জিলিকি আছে, তেওঁ মোৰ প্ৰিয়া উৰ্বশী নহয়, কষ্টি পাথৰৰ ওপৰত সোণৰ ৰেখাৰ নিচিনা বিহ্বাং লতাহে।”

কল্পনাকল্পী আকাশত উৰি ফুৰাটো কবিসকলৰ স্বভাৱেই। কিন্তু যেতিয়া চৰাইবোৰে আকাশত স্বচ্ছ ৰিহাৰ কৰি নিজৰ বাহত আহি নিশ্চিত হৈ

বৰে, তেতিয়া সিহঁতৰ সেই অনুভূতিৰ বাধুৰ্ঘা আন ধৰণৰ হয়। গোটেই পৃথিবীৰ বিভিন্ন প্ৰদেশত ভ্ৰমণ কৰি বৰ্ষাৰ পাহত মানুহে মনত যি তৃপ্তি পায়, হৃদয় লাভ কৰে, আৰু নিশ্চিন্ততাৰ অনুভৱ কৰে তাক এজন চিৰপ্ৰবাসীয়েহে অনুভৱ কৰিব পাৰিব। মই এই কাৰণে ভাল পাইছোঁ। যে কাল্পনিক জগতত উৰাব পাহত জলধাৰাৰ নিচিনা তললৈ নমাৰ সন্তোষ ব্যক্ত কৰিবলৈ কালিদাসে বৰ্ষা ঋতুকে বাচিলে।

যেতিয়া আগৰ দিনত আজি কালিৰ নিচিনা যাত্ৰাৰ সুবিধা নাছিল, আৰু প্ৰকৃতিক পৰাস্ত কৰি বিজয়ৰ আনন্দও মানুহে উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল, সেই সময়ত মানুহে শীতৰ শেহত যাত্ৰাৰ কাৰণে ঘৰৰ পৰা ওলাই গৈছিল আৰু দেশ-দেশান্তৰৰ সংস্কৃতিবোৰ নিবীক্ষণ কৰি ও সকলো ধৰণৰ পুৰুষাৰ্থ সিদ্ধি কৰি বৰ্ষা ঋতুৰ আগতে ঘৰলৈ ঘূৰি আহিছিল। সেই যুগত সংস্কৃতি সমন্বয়ৰ ‘মিচনে’ (জীৱন-কাৰ্য্য) বিভিন্ন পথেদি বিভিন্ন ভূ-ভাগক মিলাই দিছিল। ‘জীৱন-প্ৰবাহক পৰাস্ত কৰা সাঁকোৰ সংখ্যা বৰ কম আছিল—যদি আছিলো তাক সেতু বুলিয়েই কব পাৰি। সেইবোৰ সেতুৰ কাম আছিল জীৱন প্ৰবাহক অৱদ্ধ কৰা আৰু মানুহৰ পথ সুগম কৰা। কিন্তু যেতিয়া জীৱনৰ এই বাঞ্ছন অসহনীয় যেন লাগিছিল, তেতিয়া সেতুবোৰ ভাঙি পানীৰ প্ৰবাহৰ পথ মুকলি কৰি দিয়াই প্ৰবাহৰ কাম হৈ পৰিছিল। এইটো আছিল প্ৰাচীন প্ৰণালী। এই কাৰণেই নৈ-নলাবোৰৰ পানীয়ে পথ আৰু সেতুবোৰ ভাঙাৰ আগতেই যাত্ৰীসকল নিজৰ নিজৰ ঘৰলৈ ঘূৰি আহিছিল, সেইবাবেই বৰ্ষা ঋতুক সকলোতকৈ ‘মহিমাময়ী ঋতু’ বুলি কোৱা হয়। আচলতে বৰ্ষাৰ পৰাই ‘বৰ্ষা’ নামৰ জন্ম হৈছে। আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষ সকলে যেতিয়া নিজৰ অনুভূতিৰ বা বাধাৰ কথা উল্লেখ কৰে, তেতিয়া আন নহলেও “আমি পঞ্চাছটা ‘বৰ্ষা ঋতু’ দেখিছোঁ।” বুলি কয়।

* * *

সকলে পৰাই বৰ্ষা ঋতুৰ প্ৰতি মোৰ অসাধাৰণ আকৰ্ষণ আছিল। গৰম দিনত চোঁচা চোঁচা শিল পৰা চাই সকলোৰেই ভাল পায়। কিন্তু যেতিয়া মেঘেৰে পৰিপূৰ্ণ আকাশত বতাহ বলিবলৈ ধৰে, বিজুলী বাৰিবলৈ ধৰে তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন এতিয়াই আকাশখন ফাটি ফুললৈ সৰি পৰিব।

• তেনেকুৱা ভয়ঙ্কৰ ৰূপ মোৰ লৰালি কালৰণৰা বৰ প্ৰিয় আছিল।
 বাল্যকালৰ বৰ্ষাৰ এই আনন্দ মোৰ অন্তৰত পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা সত্ত্বেও বালীৰ
 দ্বাৰা মই তাক ব্যক্ত কৰিব নোৱাৰোঁ। 'আৰু যদি ব্যক্ত কৰোঁ, তথাপি
 কোনেও মোৰ কথাত কাণ নিদিব—এইটো ভাবিয়েই মোৰ বেয়া লাগিছিল।

যেতিয়া দাঁতি-কাষৰ টিলাৰ পৰা হনুমানৰ নিচিনা আকাশত দৌৰি
 ফুৰা মেখে গোটেই আকাশ আবৰি থকা দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তাক দেখি
 মোৰ বুকু আনন্দত নাচি উঠিছিল। চাঁওতে চাঁওতেই বিশাল আকাশ
 সজ্জিত হৈ পৰিল, দিশবোৰো দৌৰি দৌৰি ওচৰত আহি থিয় হ'ল, আৰু
 দাঁতি কাষৰ সৃষ্টিয়ে এটা চৰাইৰ বাহৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। 'এই দৃশ্য
 দেখি মোৰ তেনেকুৱা আনন্দ হৈছিল যিদৰে চৰায়ে বাহত সোমোৱাৰ
 পাছতো আনন্দ পায়। কিন্তু যেতিয়া আমি কাৰবাবলৈ গৈছিলোঁ আৰু
 প্ৰথমবাৰ সাগৰৰ পাৰত বৰ্ষাৰ অনুভৱ কৰিছিলোঁ, সেই আনন্দৰ তুলনা
 এই সৃষ্টিৰ লগত কৰিব নোৱাৰি।

বৰষুণৰ বানে কেনেকৈ মাটিক ৰিন্ধে সেইটো মই সৰুতে দেখিছিলোঁ।
 কিন্তু যেতিয়া সেই বাৰিষাই সাগৰক এচাৰিবে কোবোৱা দেখিলোঁ, আৰু
 সাগৰত সাঁচ বহা দেখিলোঁ, তেতিয়া ইমান ডাঙৰ সাগৰৰ প্ৰতিও মোৰ
 অন্তৰত দয়া আৰু সহানুভূতি উপচি পৰিল। মেঘ আৰু বৰ্ষাৰ দ্বাৰাই
 যেতিয়া প্ৰতিঘন্থী হৈ আকাশৰ অন্তিম নক্ট কৰিব খুজিছিল, তেতিয়া মই
 তাৰ ভিতৰত একো দেখা নাছিলোঁ। কাৰণ সৰুৰে পৰাই মই এই দৃশ্য
 চাই আহিছোঁ। কিন্তু যেতিয়া বাৰিষাৰ দ্বাৰাই আৰু তাৰ সহায়ক মেখে
 সাগৰক বিদীৰ্ণ কৰিছিল, তেতিয়া মই ব্যাকুল হৈ পৰিছিলোঁ। কান্দিব
 নোৱাৰোঁ, কিন্তু যি মৰ্মবেদনা অনুভৱ কৰোঁ তাক ব্যক্ত কৰিবৰ কাৰণে মোৰ
 উচুপি উচুপি কান্দিবৰ ইচ্ছা হৈছিল। লাগিলে বৰ্ষাই পৰ্বতক আক্ৰমণ
 কৰক, খেতিৰ পথাৰবোৰক, পুখুৰী আৰু বাটবোৰক নলা কৰি দিয়ক,
 কিন্তু সাগৰক এইদৰে শান্তি দিয়াটো মই মৰ্যাদাৰ প্ৰতিকূল বুলি
 ভাবিছিলোঁ। এই অৱজ্ঞাৰ দৃশ্য দেখাও মোৰ অনুচিত যেন লাগিছিল।

মোৰ এই মৰ্ম বেদনা মই ভূগোল-বিজ্ঞান পঢ়ি দূৰ কৰিলোঁ। মই বুজিলোঁ যে সূৰ্য্যনাৰায়ণে সমুদ্ৰৰ পৰা কব-ভাৰ লয় আৰু এই কাৰণে উত্তপ্ত বায়ুত পানীৰ কণিকাবোৰ লুকাই থাকে। এই কণিকাবোৰ ভাপৰ কপত ওপৰলৈ গৈ ঠাণ্ডা হৈ যায়। তাৰপৰাই মেঘৰ জন্ম হয়, আৰু শেষত এই মেঘৰ পৰাই কৃতজ্ঞতাৰ ধাৰা বাগবিবলৈ ধৰে। আকৌ সাগৰে ইয়াক প্ৰাপ্ত কৰে।

গীতাত কোৱা হৈছে যে এই জীৱন-চক্ৰ পৰিবৰ্তন শীল। সেইকাৰণে জীৱ সৃষ্টিও স্থিৰ। এই জীৱন-চক্ৰকে গীতাই 'যজ্ঞ' বুলি কৈছে। এই যজ্ঞ-চক্ৰ যদি নচ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে স্বয়ং ভগৱানৰ কাৰণেও সৃষ্টিৰ এই ভাৰ অসহ্য হৈ পৰিলহেঁতেন। যজ্ঞ-চক্ৰৰ অৰ্থ হৈছে—পৰম্পৰাবলম্বনৰ দ্বাৰা সম্পাদিত স্বাশ্ৰয়। পৰ্বতৰ পৰা নৈবোৰ বৈ অহা, তাৰপৰা সাগৰ উপচি পৰা, আকৌ সাগৰৰ পৰা বায়ু আৰ্দ্ৰ হোৱা, শুকান বতাহ জুলীয়া হোৱাৰ পাছতে তাৰ নিজৰ সমৃদ্ধিক মেঘৰ কপত প্ৰবাহিত কৰা আৰু আকৌ নিজৰ জীৱনত অৱতাৰ কৃত্যৰ কাম আৰম্ভ কৰা—এই ভবা বচনাৰ জ্ঞান হোৱাৰ পাছত যি সন্তোষ পালোঁ সি এই বিশাল পৃথিৱীত কৈ বিন্দু মাত্ৰও কম নহয়।

তেতিয়াৰ পৰাই প্ৰত্যেক বৰ্ষা ঋতু মোৰ কাৰণে জীৱন ধৰ্মৰ নতুন দীক্ষা হৈ পৰিছে।

*

*

*

যিদৰে বৰ্ষা ঋতুৰে সৃষ্টিৰ কপ সলনি কৰি দিয়ে, সেইদৰে মোৰ অন্তৰতো এক নতুন সাজ পিন্ধাই দিয়ে। বৰ্ষাৰ পাছত মই নতুন মানুহ হৈ পৰোঁ। আন মানুহৰ অন্তৰত বসন্ত ঋতুৰে যি প্ৰভাৱ পেলাই, সেইদৰে বৰ্ষাই মোক প্ৰভাৱিত কৰি যায়। (এই বিষয়ে লিখোঁতে লিখোঁতে মোৰ মনত পৰিল যে, যেতিয়া মই সবৰ মতীৰ জেলত আছিলোঁ, তেতিয়া বৰ্ষাৰ শেষত কুলিয়ে গোৱা শব্দ মই গুজৰাটীত ('বৰ্ষাস্তে বসন্ত' শীৰ্ষকৰ এটা প্ৰবন্ধ লিখিছিলোঁ।)

*

*

*

ঐশ্বৰ্য-ঋতু ভূ-মাতাৰ তপশ্চা। মাটি ফাটি যোৱালৈকে পৃথিৱীয়ে গৰমৰ তপশ্চা কৰে আৰু আকাশক জীৱন-দানৰ প্ৰাৰ্থনা জনায়। বৈদিক ঋষি

সকলে আকাশক ‘পিতা’ আৰু পৃথিবীক ‘মাতা’ বুলি কয়। পৃথিবীৰ তপস্যা দেখি আকাশ পিতাৰ অন্তৰ পমি যায়। তেওঁ পৃথিবীক কৃতার্থ কৰি তোলে। পৃথিবী কুমলীয়া বাহেৰে বোমাকিত হৈ উঠে। আৰু চাৰিও ফালে লক্ষ লক্ষ জীৱ-জন্তুৱে আনন্দত ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰে। আগৰ পৰাই সৃষ্টিৰ এই আবিৰ্ভাৱৰ লগত মোৰ অন্তৰ একাকৰ হৈ পৰিছে। উঁহঁৰ পাখি গজি উঠে আৰু পাচদিনা ৰাতিপুৱা হোৱাৰ আগতে আটাইবোৰ মৰি যায়। মাটিৰ ওপৰত পৰি থকা সিহঁতৰ পাখিবোৰ দেখি মোৰ কুকৰ্ণেত্ৰৰ কথা মনত পৰে। মথল কাপোৰৰ পোকে মাটিৰ পৰা জন্ম লয় আৰু নিজৰ বঙা বঙৰ বিতাপন শোভা দেখুৱাই নাইকিয়া হৈ যায়, তেতিয়া সিহঁতৰ এই জীৱনৰ প্ৰতি মোৰ শ্ৰদ্ধা হয়। যি-পখিলাই নিজৰ সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰা ফুলকো লাজ দিব পাৰে, সেই পখিলাৰ পৰা মই কলাৰ দীক্ষা লওঁ। যেতিয়া লতাৰোৰ মাটিত বগাই গছৰ ওপৰত উঠিবলৈ ধৰে, তেতিয়া মোৰ মনো সিহঁতৰ নিচিনা কোমল আৰু উদাৰ হৈ পৰে।

যিদৰে বৰ্ষা ঋতুত বাহিৰৰ জগতত জীৱনৰ ঐশ্বৰ্য্য ফুটি উঠে, সেইদৰে মোৰ অন্তৰো সন্মুখ হৈ উঠে আৰু বৰ্ষা ঋতুৰ শেষত আকাশ পৰিষ্কাৰ হোৱালৈকে মই অন্তৰত অসীম আনন্দ অনুভৱ কৰোঁ। এই কাৰণেই মই বৰ্ষা ঋতুক সকলোতকৈ প্ৰেৰণা ঋতু বুলি ভাৱোঁ। এই চাৰিমাহ লাগিলে আকাশৰ সকলোবোৰ দেৱতা শুই থাকক, কিন্তু মোৰ হৃদয় জাগ্ৰত হৈ—জীৱন্ত হৈ থাকে; আৰু মই এই চাৰিমাহ অৰ্থাৎ বৰ্ষা ঋতুৰ লগত তপস্বী হৈ থাকোঁ।

‘মধুৰেণ সমাপয়েৎ’ৰ নিয়ম অনুসৰি মহাকবি কালিদাসে ‘ঋতু সংহাৰ’ কাব্য গ্ৰন্থ ঋতুৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বসন্ত ঋতুত শেষ কৰিছে। যদি মই ‘ঋতুভ্যঃ’ৰ দীক্ষা লওঁ আৰু মই মোৰ জীৱন-নিষ্ঠা ব্যক্ত কৰিবলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে মই বৰ্ষা-ঋতুৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আকৌ আন ধৰণেৰে বৰ্ষা-ঋতুতেই শেষ কৰিম।

জুলাই ১৯৫২ চন।

অনুবন্ধ

(সামাজিক জীৱনৰ কাৰণে অভ্যন্তৰীণ উৎসাহী শিল্পকলা শিকি আবশ্যক অনুসৰি তাক বাৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰাই হৈছে—জীৱনক সমৃদ্ধ কৰাৰ বাস্তৱিক পদ্ধতি ।)

জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে আটাইবোৰ লাগতিয়াল জ্ঞান আহৰণ কৰিলে বৰ সম্ভাৱ্য পোৱা যায়। আৰু উপযুক্ত সময়ত আহৰণ কৰা জ্ঞান অতি সোনকালে মনত বৈ যায়, জীৱনৰ লগত মিহলি হৈ যায়।

এই সকলোবোৰ দেখি তুমি শিক্ষাবিদ সকলে অধ্যয়ন অধ্যাপনাৰ কাৰণে নতুন পদ্ধতি উলিয়াইছে। য'ত শিক্ষাৰ মাধ্যম এনেকুৱা বিষয় হ'ব লাগে—যাৰ যোগেদি জীৱিকা উপাৰ্জনৰ বিভিন্ন শিল্প আয়ত্ব কৰি স্বাৱলম্বী হ'ব পৰা যায়। এই পদ্ধতিকে অনুবন্ধ বা 'কো-বিলেণ্ডন' বুলি কয়।

সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ প্ৰাচীন টোকাৰ সকলে এই পদ্ধতিৰ সহায়ত যি কোনো গ্ৰন্থক বুজিব পাৰে আৰু বুজাবও পাৰে। লগতে বিভিন্ন বিষয়ৰ জানো দিব পাৰে। মূল লেখক যদি নানা বিভ্ৰাত বিশাৰদ হয় আৰু তেওঁৰ গ্ৰন্থত যদি সেইবোৰ বিভ্ৰাট উল্লেখ কৰা হয়, তেতিয়াহলে টোকাৰে সেইবোৰ বিভ্ৰাট লাগতিয়াল জ্ঞান নিজৰ টোকাতে ভৰাই দিয়ে।

আজিকালি পাঠ্য-পুস্তকৰ লগত 'নোটচ্' বা টোকা দিয়া হয়। যদি কিতাপখন ইংৰাজী হয়, তেতিয়াহলে তাৰ টোকাও ইংৰাজী। এইদৰে আনৰ ভাষাৰদ্বাৰা পঢ়াৰ কৃত্ৰিম পদ্ধতি থকাৰ কাৰণে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে 'নোটচ্' মুখস্থ কৰে আৰু এই মুখস্থ কৰা 'নোটচ' লিখি পৰীক্ষাত 'পাহ' কৰে। এই পৰিস্থিতিৰ কাৰণে 'নোটচ্' দিয়াৰ পদ্ধতিত যথেষ্ট দুৰ্গাম হৈছে। সুযোগ্য শিক্ষাবিদ সকলে সাধাৰণ কিতাপৰ 'নোটচ্' দিয়া নিজৰ গৌৰৱৰ প্ৰতিকূল বুলি ভাবে আৰু কেতিয়াবা কেতিয়াবা এনেকুৱা 'নোটচ্' বোৰ শিক্ষাৰ পাত্ৰও হয়।

কিন্তু যদি অনুবন্ধৰ দৃষ্টিত টোকা লিখা হয় আৰু উপযুক্ত ঠাইত লাগতিয়াল জ্ঞান দিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়, তেতিয়াহলে এই পদ্ধতি প্ৰত্যেক ক্ষেত্ৰত লাভজনক হ'ব।

মোৰ কেইজনমান অধ্যাপক বন্ধুৰে মোৰ কেইজনমান কিতাপ তেওঁলোকৰ টোকাৰদ্বাৰা বিভূষিত কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত ময়ো তেওঁলোকক সহযোগ কৰিছোঁ। য'ত বিদ্যার্থী আৰু অধ্যাপকসকলৰ কাৰণে ডাঙৰ পুস্তকালয়ৰ সুবিধা নাই, তাত এই টোকাৰদ্বাৰা কিতাপ পঢ়া সহজ হ'ব। কিতাপত নিজৰ ভাষাত টোকা দিলে অনুবন্ধৰ কাম বেচু সহজ হৈ পৰে। সেইকাৰণে শিক্ষাকলাৰ প্ৰবীন অধ্যাপকসকলৰদ্বাৰা লিখিত টোকাক মই 'অনুবন্ধ'ৰ নিচিনা বুলি ধৰিছোঁ। মই আশা কৰোঁ যে যদি কোনো অধ্যাপকে এই কিতাপ পঢ়োৱাৰ সুযোগ পায়, তেতিয়াহলে তেওঁ যেন এই টোকাবোৰক অনুবন্ধৰদৰে ব্যৱহাৰ কৰে। অধ্যাপকৰ সহায় নোলোৱাকৈ যি সকল পাঠকে টোকাৰ সৈতে এই কিতাপ পঢ়িব, তেওঁলোকে এই টোকাৰ যোগেদি অনুবন্ধৰ কথা বুজিব পাৰিব।

(কা: কা:)

মুখপৃষ্ঠৰ শ্লোক

বিশ্বস্য মাতৰঃ—‘এইদৰে যিমানবোৰ নৈৰ নাম মোৰ মনত পৰিছে সেই সকলোবোৰৰ নাম মই শুনাৱোঁ। এই সকলোবোৰেই বিশ্ব-মাতা, সকলোৰেই শক্তিশালী আৰু মহান ফলদাজী।’

ধৃতবাস্তৱ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত যেতিয়া সজ্ঞয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বৰ্ণনা কৰিছিল, তেতিয়া ভাৰতৰ নৈবোৰৰ নাম শুনাৱাৰ পাছত উপসংহাৰত তেওঁ সেই বাণী কৈছিল। মহাভাৰতৰ ভীষ্ম-পৰ্বৰ নবম অধ্যায়ৰ ৩৭, ৩৮ তম শ্লোকৰ আগত দুটা দুটা শাৰী লৈ এই শ্লোক ৰচা হৈছে।

যথাম্ৰতি—ইয়াৰ ভাৱাৰ্থ এয়েই যে ভাৰতত অলেখ নৈ আছে; কিন্তু যিমানবোৰৰ কথা মোৰ মনত পৰিল, যিমানবোৰৰ নামহে মই

তুনালো। ৩৭ তম শ্লোকৰ শেষৰ ছই শাবীত এইটো স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে :

তথা নদ্বন্দ্বপ্ৰকাশাঃ শতশোহথ সহস্ৰশঃ ।

এইদৰে যিবোৰ অজ্ঞাত হৈ আছে, এনেকুৱা শত সহস্ৰ নৈ আছে ।

[ইয়াত সজয়ৰ (আৰু লেখকৰো?) নিজৰ দেশৰ প্ৰতি ভক্তিতাব দেখা গৈছে। 'সুজলা সুফলা' মাতৃৰ বিপুলতাক যেন কোনেও তুচ্ছ বুলি নাভাৱে। ইয়াত জানো এনেকুৱা অতিস্নেহবপৰা জন্ম হোৱা পাপ-শঙ্কাৰ স্থান হব ?]

জীৱনলীলা

ডলোঃ সাৱৰ্ণ্যমঃ—ড আৰু ল সমান বৰ্ণ। 'ডলোৰভেদঃ' বুলিও কয়।

লিম্পতীৰঃ আন্ধাৰে যেন সৰ্বশৰীৰক লিপি ক'লা কৰি পেলাইছে আৰু যেন আকাশবপৰা কাজলৰ বৰষুণ পৰিছে।

দেশৰ অভিপ্ৰায় : অপভ্ৰংশ ভাষাৰ তলৰ পদ্যৰ লগত তুলনা কৰক।

সৰিহিং ন সৰেহিং ন সৰবৰেহিং নহি উজ্জাগৰণেং হিং।

দেস বৰন্না হোস্তি বচ নিবসন্তেহিং সুজণেহিং ॥

[হে মুৰ্খ, চা, দেশ নৈবে বৰ্মণীয় নহয়, সৰোবৰেবে নহয়, পুখুৰীবেও নহয়, উদ্যান বনেবেও নহয় বৰং তাত বাস কৰা সাধুগুৰুৰ দ্বাৰাইহে বৰ্মণীয় হয়।]

সৰিতা সংস্কৃতি

ক্ষেমেস্ত : এযাৰ শতিকাৰ এজন কাশ্মীৰী পণ্ডিত কবি। এওঁ চল্লিছ খনতকৈয়ো বেছি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত 'ভাৰত মঞ্জৰী', 'ব্ৰহ্ম কথ্য মঞ্জৰী', 'নৃপাবলী', 'সুৱত্তিলক', 'ঔচিত্য-বিচাৰ-চৰ্চ্চা', 'কবি-কণ্ঠাভৰণ' আদি গ্ৰন্থই প্ৰধান।

মীনল দেবী : কৰ্ণাটকৰ চম্ভাৱতী নগৰৰ ৰাজকুমাৰী, কৰ্ণদেৱ সোলংকীৰ ভাৰ্যা, সিদ্ধৰাজ জয়সিংহৰ মাতা। খোলকাৰ বিখ্যাত 'মলাৰ' পুখুৰী আৰু বিৰমগামৰ 'মুনসৰ' পুখুৰী এৰেঁই সজাইছিল।

সোমনাথ দৰ্শনৰ কাৰণে গলে প্ৰত্যেক ৰাত্ৰীয়ে যি কৰ দিবলগীয়া হৈছিল, এওঁ সেই কৰ লোৱা বন্ধ কৰাই দিছিল। এওঁ বৰ প্ৰজাবৎসল ৰাণী আছিল।

উৰ্বশী : 'উৰ্' দেশৰ উৰ্বশী।

নদী মুখে নৈব সমুদ্ৰমাৰিশেত্

কূল মৰ্যাদা : কূল=পাৰ। পাৰৰ সম্মান। 'কূল মৰ্যাদা' শব্দৰ পৰা এই শব্দ ৰচা হৈছে।

নামকৰণ ত্যাগ কৰি যায় : ভালত দিয়া মুণ্ডকোপনিষদৰ বচন মনত পেলাওক :

যথা নন্তঃ স্তম্ভমানাঃ সমুদ্ৰে

অন্তঃ গচ্ছন্তি নামকৰণে বিহায়।

(যিদৰে বৈ যোৱা নৈবোৰ নিজৰ নাম ত্যাগ কৰি সাগৰত বিলীন হৈ যায়।)

উপস্থান

উপস্থান : বন্দনা, পূজা, উপাসনা। যেনে-সূৰ্য বা সন্ধ্যাৰ উপস্থান।

আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলৰ নদী ভক্তি : লেখক যে সবায়তী পুত্ৰ সাৰস্বত—ইয়াত সেইটো কথা মনত নগৰাকৈ নাথাকে।

ভক্তিৰ এই উল্কাৰ শ্ৰৱণ কৰি : ভক্তি শ্ৰৱণ কৰি বা শ্ৰৱণ ভক্তি কৰি। উল্কাৰ=বচন। (প্ৰেম আৰু সন্মানৰে স্তনাও ভক্তিৰ এক পুণ্যপ্ৰদ অঙ্গ।)

সংস্কৃতি পৰিপূৰ্ণ : নৈবোৰৰ পাৰতে সংসাৰৰ বহুত সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে, নীলনদীৰ পাৰত ইজিপ্ত (মিচৰ)ৰ সংস্কৃতি বিকশিত হৈছে। ৰাষ্ট্ৰিয়া (ইৰাক)ৰ সংস্কৃতি যুক্তিটলি আৰু টেগ্ৰিচৰ পাৰত : চীনৰ সংস্কৃতি মাংচেকাং তথা হোআংহোৰ পাৰত, মধ্য এচিয়াৰ সংস্কৃতি অমু আৰু সব নদীৰ পাৰত, ভাৰতৰ সংস্কৃতি

পাঁকসিদ্ধ, গঙ্গা-যমুনা, ভাণ্ডী-নৰ্দদা আৰু কৃষ্ণা-গোদাবৰীৰ পাৰত বিকশিত হৈছে।

ভগৱান সূৰ্য নাৰায়ণৰ প্ৰেমৰ কথা : ভাণ্ডী তপতীক সূৰ্য কল্পা বুলি কোৱা হয়। তেওঁ লম্বৰণ বজাব পত্নী আৰু কুকৰ মাক আছিল। গুজৰাটী কবি প্ৰেমানন্দৰ নামত বিখ্যাত 'তপত্যাখান'ত এওঁৰ কথা আছে।

ইতিহাসৰ উষাকাল : সাধাৰণতে উষা কাল শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু ইয়াত জানি শুনিয়েই 'উষাকাল' শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। স্থানীয় ইতিহাসত কোৱা হৈছে যে বাণাসুৰ আৰু উষা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ পাৰত অৱস্থিত তেজপুৰৰ ওচৰত আছিল। ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধ ৬২-৬৩ অধ্যায়ত উষা-অনিকঙ্কৰ কথা আছে। বলিৰ পুত্ৰ বাণাসুৰৰ কন্যা উষাৰ এবাৰ সপোনত কোনো এজন সুন্দৰ যুৱকৰ লগত মিলন হ'ল। সপোন ভগাব পাছত তেওঁ যুৱকৰ বিবহত ব্যাকুল হৈ পৰিল। তেওঁৰ সখী চিত্ৰলেখাই এই প্ৰলাপ শুনিলে। সখীয়েকে সাধাৰ পাছত উষাই তেওঁক সপোনৰ কথা কলে আৰু লগতে ইয়াকো কলে যে এইজন যুৱকক নাপালে তেওঁ জীয়াই নাথাকে। চিত্ৰলেখাই এখন এখনকৈ বহুত ছবি আঁকি তেওঁক দেখুৱালে। শেহত শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাতি অনিকঙ্কৰ ছবিখন দেখি উষাই কলে—“মই সপোনত দেখা কুমাৰ এই জনেই।” ইয়াৰ পাছত যোগ-বলত চিত্ৰলেখা দ্বাৰকাঁলৈ গল। তাৰপৰা শুই থকা অনিকঙ্কৰ পালেজৰে সৈতে তুলি আনিলে। উষা-অনিকঙ্কৰ গন্ধৰ্ব-বিবাহ হ'ল আৰু একেলগে চাৰিমাহ কটালে। যেতিয়া উষাৰ বাপেকে উষাৰ মন্দিৰত কোনো পুৰুষ আছে বুলি গম পালে, তেতিয়া তেওঁ খঙত অনিকঙ্কক আক্ৰমণ কৰিলে। দুয়োৰো মাজত যুদ্ধ হ'ল। এই যুদ্ধত বাণাসুৰে অনিকঙ্কক নাগপাশেৰে বান্ধি বন্দী কৰিলে।

ইফালে দ্বাৰকাত অনিকঙ্কৰ বিচাৰ-খোচাৰ আৰম্ভ হ'ল। নাৰদে আহি বাতৰি দিলে যে অনিকঙ্কক বাণাসুৰে শোণিতপুৰ (বৰ্তমান তেজপুৰ) ত বন্দী কৰি থৈছে। এই কথা শুনি শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৰ খং

উঠিল। তেওঁ শোণিতপূৰ আক্ৰমণ কৰিলে। শেহত বাণবজাক হকৰাই
উঠা-অনিকল্পক লগত লৈ বৰ ধুমধামে দ্বাৰকালৈ উলটি গল।

সম্ভৱ সমুখানৰ সিদ্ধান্ত : একেলগে গোটেখাই উন্নতি কৰাৰ সিদ্ধান্ত
Joint stock-ৰ সিদ্ধান্ত। স্মৃতিত এই শব্দ পোৱা যায়।

সাগৰৰ সৈতে মিলিবলৈ যাওঁতে... অৱকল্প হৈ পৰা : দক্ষিণ গুজৰাটৰ
বলগাড়ৰ ওচৰৰ বাঁকী নৈয়ে নিজৰ নামৰ দৰেই বেঁকা-বেঁকা হৈ সাগৰৰ
ওচৰলৈ পোনাই আহে আৰু এইদৰে বেঁকা হৈ পৰে যে দুই তিনি
মাইল উত্তৰ দিশৰফালে বৈ গৈ ওৰত্ৰাৰ লগত মিহলি হৈ সাগৰত
মিলি যায়।

কপ দিব লাগিব : যিদৰে বাসনা পীড়িত ভুত-প্ৰেতবোৰক মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা
গতি দিয়া হয়, সেইদৰে—।

১। সখী মাৰ্কণ্ডী

মাৰ্কণ্ডী : বেলগাঁৱৰপৰা ন মাইল আঁতৰত লেখকৰ গাঁও বেলন্তক্ষীৰ
ওচৰত বৈ থকা এখন সৰু নৈ।

বৈজনাথ : (সং : বৈজনাথ) বেলগাঁৱৰ এটা পাহাৰ। বৈজ্ঞ সকলৰ
মতে এই পাহাৰত মূল্যবান বনস্পতি অৰ্থাৎ গছ গছনি আছে।

আমাৰ অঞ্চলৰ : কৰ্ণাটকৰ বেলগাঁও অঞ্চলৰ।

মাৰ্কণ্ডেয় : মৃকণ্ড মূনিৰ পুত্ৰ, মাৰ্কণ্ড।

সাধু স্তম্ভৰ : মধ্যকালৰ এজন কবিৰদ্বাৰা ৰচিত মাৰ্কণ্ডেয় উপাখ্যানত
এই শাৰীবোৰ পোৱা গৈছে। মাৰাঠী তিব্বতাসকলে ইয়াক মুখস্থ
কৰি থয়।

মৃত্যুঞ্জয় : মহাদেৱৰ নাম। ই অলুক্ সমাস। ইয়াত বিভক্তি লোপ
হোৱা নাই।

তুলনা কৰক : ধনঞ্জয়, সম্ৰিতিঞ্জয়, গণঞ্জয় (dictator)।

তেওঁৰ আয়ুধাৰা : এনেয়ে কথাত কোৱা হয় যে তেওঁ সাত বা
চোধ্য কল্পৰ আয়ুস পাইছিল। তাৰোপৰি যেতিয়া কাকো দীৰ্ঘজীৱী

বোৱাৰি আশীৰ্বাদ দিয়া হয়, তেতিয়া 'সাক্ষীতামুৰ্ত্তব' বুলি কোৱা হয়। কিন্তু এই প্ৰবন্ধত ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে নদীকণী আয়ুধাৰা। ই লেখকৰ কল্পনা।

ব্ৰাহ্ম দ্বিতীয়া : কাতিব শুক্ল দ্বিতীয়া। এই তিথিত যমুনাই তেওঁৰ ভায়েক যমক নিজৰ খবলৈ মাতি নি তেওঁৰ পূজা কৰিছিল আৰু তেওঁক ভোজন কৰাইছিল। সেইকাৰণে এই দিনটোক 'যম-দ্বিতীয়া' বুলিও কয়। এই দিনত ভনীয়েক ককায়েকক পূজা কৰে আৰু ভাত খোৱাৰ সময়ত ভলত দিয়া মজ্জা কাঁকি কৈ তেওঁক আচমন কৰোৱায়।

ব্ৰাহ্মস্তুৰাশ্বজাতাহং ভুংক্ষ্যন্তমিদং শুভম্।

ঐতিহ্যে যমবাজস্য যমুনাস্থা বিশেষতঃ।

(হে ককাইদেউ, মই আপোনাৰ ভনীয়েক। আপুনি এই সুবাহু ভোজন গ্ৰহণ কৰক। যাতে যমবাজ আৰু বিশেষকৈ তেওঁৰ ভনীয়েক যমুনা প্ৰসন্ন হয়) যদি ভনীয়েক নহৈ ৰায়েক হয়, তেতিয়াহলে "ব্ৰাহ্মস্তুৰাশ্ব জাতাহম" বুলি কয়।

যুগ নক্ষত্ৰ :—ব্ৰাহ্ম দ্বিতীয়া জাবকালত হয়। সেইদিনা গোটেই ৰাতি আকাশত যুগ নক্ষত্ৰ থাকে। "যুগনেত্ৰা ৰাজয়ঃ।"

লাবণ্য : (সংলবণ + য) মধুৰ, উজল, যৌৱনৰ দীপ্তি। তাৰ লক্ষণ :—

মুক্তাফলেষু ছায়ায়াস্তবলঙ্ঘমিৰাস্তব।

প্ৰতিভাতি যদঙ্গেষু তল্লাৱন্তমিহোচ্যতে।

৩। কৃষ্ণাব সংস্কাৰ

শাতাবা : কৃষ্ণাব পাৰ্বত অৱস্থিত নগৰ। লেখকৰ জন্মস্থান। ই শাহ আদি মহাৰাষ্ট্ৰৰ ৰজাসকলৰ ৰাজধানী আছিল।

ঈশাহ মহাবাজ : শিৱাজীৰ নাতি, সম্ভোজীৰ পুতেক। আগতে তেওঁৰ নাম শিৱাজী আছিল। কিন্তু পাচত ঔৰঙ্গজেবে তেওঁৰ নাম শাহ দৈছিল। সৰুতে তেওঁ দিল্লীৰ দৰবাৰত বন্দী হৈ থাকিবলগীয়া হৈছিল। সেই সময়ত তেওঁ ভোগ-বিলাসত মজি থকা কাৰণে নিজৰ ৰাজ্যৰ তাৰ প্ৰধান পেশৱা (বন্দী)-ৰ হাতত সঁপি দি তেওঁ গাৰ্ভাবাত আছিল।

আমি : লেখক আৰু তেওঁৰ ভায়েক ।

বাসুদেব : ম'ৰা পানীৰ টুলী পিছি ভজন গাই ভিকা মাগি কুৰা ভিকাৰী
সম্পদাৰ্থৰ মানুহ ।

ধেম্বা : সাতাবাৰ এখন সৰু নৈ ।

'নৰসোৰাচী বাঙী' : কৃষ্ণাৰ পাৰত কুলন্দাডুৰ ওচৰত । ই দত্তাত্ৰেয়ৰ
জীৰ্ণস্থান ।

'বি ছুই এবাৰ' ইচ্ছা কৰিব : পিঞ্চসকলৰ গুৰু নানকৰ সন্মুখে এক
জনশ্রুতি প্রচলিত আছে যে তেওঁ এবাৰ স্বৰ্গলৈ গৈছিল, কিন্তু তাতে তেওঁ
মনমাৰি আছিল । তেওঁৰ এনে অৱস্থা দেখি ভগৱানে ইয়াৰ কাৰণ
সুধিলে । তেতিয়া তেওঁ উত্তৰ দিলে যে—'স্বৰ্গত সকলোৰেই আছে,
কিন্তু গোমধান বা সবিস্ত শাক নাই । এইবোৰ বস্তু খাবৰ কাৰণে
এতিয়া মোৰ আকৌ পৃথিৱীলৈ উলটি যাবৰ হে মন গৈছে । মানুহে
নিজৰ কল্পনাৰদ্বাৰা এনেকুৱা সাধুৰ ৰূপ দিব পাৰে ।

সাজনী : কৃষ্ণাৰ পাৰত অৱস্থিত এখন নগৰ । স্বাধীনতাৰ আগৰ
এখন ৰাজ্য ।

একশ্রুতি : এইটো বৈদিক শব্দ । ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে 'য'ত বিবিধতা
নাথাকে ।' বেদত তিনি ৰকমৰ উচ্চাৰণ আছে । উদাত্ত, অনুদাত্ত
আৰু ৰবিত । ইয়াৰ ভিতৰত যি কোনো, এটাক লৈ একেৰকমে উচ্চাৰণ
কৰাক একশ্রুতি উচ্চাৰণ বোলে । ইংৰাজীত ইয়াক 'মোনোটোনচ্'
বোলে ।

শ্ৰীসমৰ্থ : স্বামী ৰামদাস শ্ৰীশিৱাজী মহাৰাজৰ গুৰু । এওঁ ব্ৰহ্মচাৰী
আছিল । এওঁ বহুত মঠ স্থাপন কৰি তাৰ দ্বাৰা ধৰ্ম-প্ৰচাৰ কৰিছিল ।
এওঁ 'দাসবোধ', 'মনোবোধ' আদি বিখ্যাত গ্ৰন্থবোৰৰ ৰচয়িতা ।

বোৰপড়ে : সম্ভাজী, শিৱাজীৰ এজন সেনাপতি । ৰাজ্যৰামৰ সময়ত
ধনাজী আৰু সম্ভাজী বোৰপড়ে এই দুয়োজন সেনাপতিৰ মাজত বৰ
বেছি বিৰোধিতা আছিল । বোৰপড়ে সুৰাবৰা (১৭০৪-১৭৭৭)-য়ে
শাহুৰ প্ৰধান সেনাপতিৰ ভিতৰত এজন । এওঁ নিজৰ পৰাক্ৰমৰ বলত
কৰ্ণাটক জয় কৰি গুণ্ডীত ৰাজধানী স্থাপন কৰিছিল । সেইকাৰণে এওঁক

‘ভট্টীকৰ বোৰণড়ে’ বুলিও কয়। ত্ৰিচিনাপল্লীত চান্দচাহাবৰ লগত পেশবাব যি যুদ্ধ হৈছিল, তাত এওঁ পেশবাক বিজেতাৰ আনন্দ বহুৱালে। সেইকাৰণে সাহেবে এওঁক কৰ্ণাটকৰ ‘সৰদেশমুখী’ আৰু ত্ৰিচিনাপল্লীত দুৰ্গৰ ‘প্ৰধান সেনাপতি’ পাতিিলে। শেহত হায়দৰে এওঁক বন্দী কৰি কপৰ হাতকড়ী লগাই কপাল চুৰ্গত ধলে। তাতে তেওঁৰ মৃত্যু হ’ল।

পটবৰ্ধন : পৰশুৰাম ভাঙ (১৭৩২-১৭৩২) মাধবৰাও পেশবাব সময়ৰ ডাঙৰ সেনাপতি। বৰ পৰাক্ৰমী আৰু বোদ্ধা আছিল। হায়দৰৰ লগত যি যুদ্ধ হৈছিল তাত এটাৰ পাছত এটাকৈ এওঁৰ তিনিটা ঘোঁৰা মৰি গ’ল; কিন্তু তথাপি তেওঁ হতাশ ন’হল। ১৭৮১ চনত এওঁ ইংৰাজ সেনাপতি গোডাৰ্ডক পৰাজিত কৰিলে। ১৭৯৬ চনত নানাকৰণবীহৰ লগত এওঁৰ অলপ মনান্তৰ হ’ল। সেইকাৰণে কৰণবীহে এওঁক বন্দী কৰি পেলালে। ১৭৯৮ চনত এওঁক মুক্তি দিলে। কিন্তু আকৌ তৎক্ষণাত এওঁ পটনকুড়ীৰ যুদ্ধত যোগ দিলে, আৰু তাতেই যুঁজি যুঁজি মৃত্যু বৰণ কৰিলে।

নানাকৰণবীহ : (১৭৪২-১৮০০) মাৰাঠা শাসনৰ শেষ সময়ৰ এজন বিচক্ৰণ ৰাজনীতিজ্ঞ।

ৰামশাস্ত্ৰী প্ৰভুনে : (১৭২০-১৭৮২) পেশবাব যুগৰ এজন বিখ্যাত শ্ৰায় শাস্ত্ৰী। বিহ বহু বয়সলৈকে এওঁ নিৰক্ষৰ আছিল। বিজন সাহেব দৰত এওঁ চাকৰি কৰিছিল, তেওঁ এওঁক মৰ্মভেদী কথা কলে। এই কাৰণেই এওঁ পঢ়িবলৈ কানীলৈ গুচি গ’ল আৰু শেহত বৰ ডাঙৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰী হৈ পৰিল। ১৭৫১ চনত এওঁ পেশবাব দৰবাৰৰ আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰিলে আৰু ১৭৫২ চনত মুখ্য ন্যায়ধীশ হ’ল। এওঁ অত্যন্ত নিঃস্পৃহ আছিল। ডাঙৰ মাধবৰাও এওঁৰ পৰামৰ্শমতে চলিছিল। নানাকৰণবীহৰ হত্যাকাৰী বাঘোৰাক এওঁ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবৰ কাৰণে বাধ্য কৰাইছিল।

দেহ : ইন্দ্ৰায়নী নৈৰ পাৰত অৱস্থিত এখন গাঁও। এই গাঁওখন পূণ্যৰ ওচৰত। মহাৰাষ্ট্ৰৰ লগত তুকাৰামৰ গাঁও হোৱা কাৰণে ইয়াক বৰ পবিত্ৰ বুলি ধৰা হয়।

আলম্বী : ইম্ৰাফনী নৈব পাৰব এখন গাঁও। পুণ্যৰ পৰা বৰ বেছি আঁতৰত নহয়। ইয়াত খ্ৰীষ্টানৈখৰে জীৱিত অৱস্থাত সমাধিপ্রাপ্ত হৈছিল। দেহ-আলম্বীৰ—নৈ ইম্ৰাফনী ভীমা নৈৰ লগত মিলিছে। এই ভীমা নৈ পটৰপুৰৰ ওচৰত গৈ বৈকা হৈছে। সেইকাৰণে তাত ইয়াক চন্দ্ৰভাগা বুলিও কয়। ইয়াৰ পাছত ই ডাঙৰ হৈ কৃষ্ণাৰ লগত মিলে।

ভূজভদ্ৰা : ভূজা আৰু ভদ্ৰা, এই দুয়োখন নৈ গোটি খাই ভূজভদ্ৰা হয়। 'মুজা-মুঠাৰ সদম' চাওক। ভূজভদ্ৰাৰ পাৰত হম্পীৰ ওচৰত কৰ্ণাটক সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী বিজয় নগৰ বহুৱা হৈছিল।

ভেলঙ্গনা : ত্ৰিলিঙ্গৰ প্ৰদেশ। যাৰ পেটত কৃষ্ণাৰ একটোপাল পানীও পৰিছে, তেওঁ কেতিয়াও মহাৰাক্ষসীয়তা পাহৰিব নোৱাৰিব। কৃষ্ণাত প্ৰাদেশিকতাৰ ঠাই নাই। এই দুয়োৰাৰ কথাৰ ভিতৰত কিবা বিৰোধ আছে নেকি? লেখকৰ মতে মহাৰাক্ষসৰ সঙ্গুগৰোৰৰ প্ৰতি তেওঁৰ নিজৰ মনত ভক্তিভাৱ থকা স্বাভাৱিক। কিন্তু এই তিনিখন প্ৰদেশৰ প্ৰতি আত্মীয়তা জাগ্ৰত হোৱাৰ পাছত মনলৈ সংকীৰ্ত্তা আহিব নোৱাৰে।

জীৱনৰ লীলা : জীৱন মানে 'পানী' আৰু জীৱন মানে 'জীৱন'। ইয়াত তাক দুয়োটা অৰ্থতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

অনন্তবুৱা মৰচেকৰ : কাকাচাহেবৰ প্ৰিয় বন্ধু, যাৰ পবিত্ৰ স্মৃতিত কাকাচাহেবে তেওঁৰ "হিমালয়ৰ যাত্ৰা"* নামৰ কিতাপখন অৰ্পণ কৰিছে।

শ্ৰীসমৰ্প ৰামদাস ৰামী তথা তেওঁৰ শিগ্ৰুসকলে যিবোৰ মঠ স্থাপন কৰিলে, 'মৰচে মঠ' তাৰ ভিতৰৰে এটা। এই মঠৰ গৃহস্থাপ্ৰমী মঠ পতিসকলৰ বংশত অনন্ত বুৱাৰ জন্ম হৈছিল। এওঁৰ পিতাক পুৰাণৰ কথাবাচক তথা কীৰ্ত্তনকাৰ আছিল। প্ৰথমতে অনন্ত বুৱা মাৰাঠী ট্ৰেইনিং কলেজৰ শিক্ষক আছিল। তাৰ পাছত তেওঁ কাকা চাহেবতকৈ আগতে বৰোদাৰ 'গজ নাথ বিজ্ঞানমন্ড'ত সোমাল। এই বিজ্ঞানমন্ডৰ কাৰণে চান্দা তোলা কামত এওঁ বৰোদা ৰাজ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। তেওঁ নিজৰ মাহেকীয়া খৰচ দহ টকাতকৈ বেছি নহয় বৰং কম কৰিছিল। এই প্ৰতিষ্ঠানৰ নিয়ম অমূল্য

* "হিমালয় যাত্ৰা" খন নৱ জীৱন প্ৰকাশন দ্বাৰাৰে হিন্দীত প্ৰকাশ কৰিছে। দাম ২.০০

তেওঁ নাইকীয়া খবচৰ বাহিৰে কেপ খবচৰ কাৰণে পাঁচ টকা লবলগীয়া হৈছিল। তেওঁ এই পাঁচ টকা বিস্তাৰীকলৰ কাৰণে খবচ কৰিছিল আৰু নহলে কেতিয়াবা বেতিয়া হিচাপ ভুল হৈ যায়, তেতিয়া তাত কি হিছিল। শুভবাৰ্টৰ প্ৰসিদ্ধ বচনান্বক কাৰ্য্যকৰ্তা শ্ৰী বৰিশঙ্কৰ মহাবাজৰ লগত এওঁৰ তুলনা কৰিব পাৰি। এওঁৰ এই পৱিত্ৰ জীৱন দেখি কিছুমান মানুহে এওঁৰ পৰা 'কষ্ট' (তুলনীৰ মালা) খুজিছিল। কিন্তু তেওঁ কেতিয়াও কাকো 'কষ্ট' দিয়া নাছিল। তেওঁ এই বিষয়ে কেৱল ইয়াকে কৈছিল যে "মোৰ সেইটো যোগ্যতা নাই।"

ককাইদেউ : এওঁ লেখকতকৈ আগবৰণা বাস্তৱ শিক্ষাৰ কাম কৰি আছিল আৰু লেখকৰ দৃষ্টিত এওঁ অধিক ভাগী।

গঙ্গোত্ৰী : হিমালয়ৰ এখন তীৰ্থস্থান। ইয়াৰ পৰাই গঙ্গা নৈ ওলাইছে। আচলতে 'গো মুখ'ৰ পৰা উদগম হৈছে। 'গোমুখ' গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা প্ৰায় ২৫ মাইল আঁতৰত।

অমৰনাথ : এই তীৰ্থস্থান কাশ্মীৰত। ইয়াৰ এটা গুহাত বৰফৰ শিৰলিঙ্গ পোৱা হৈছে।

অমৰ হৈ গ'ল : বৰ্গগামী হ'ল।

বাঈ : কৃষ্ণাৰ পাবত অৱস্থিত পৱিত্ৰ তীৰ্থস্থান। ইয়াত সংস্কৃত বিজ্ঞান পৰম্পৰাক উপযুক্ত ভাবে সুৰক্ষিত কৰি ৰখা হৈছে।

বাঈৰ...গঙ্গাৰ : বাঈৰ মানুহে ভক্তিভাৱে কৃষ্ণাক গঙ্গা বুলি কয়।

শিবদ্যান : বৰ্ষাঋতুত বাঈৰ কিছুমান মন্দিৰৰ কলচীও পানীত ডুবি যায়।

স্বৰাজ্য ঋষি : স্বৰাজৰ কাৰণে তপস্যা কৰোঁতা, স্বৰাজৰ 'মন্ত্ৰ' দিওঁতা "স্বৰাজ মোৰ জন্মগত অধিকাৰ"—লোকমাত্ৰৰ এই বানী বিখ্যাত।

পট বৰ্ধন : পট—কাপোৰ, বৰ্ধন—বঢ়োৱা। দ্ৰৌপদীৰ বস্ত্ৰ হৰণৰ কথা মনত পেলাওক।

সিমান থিনি ইতৰো : বিছ লাখ ইতৰৰ প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল।

বেজবাড়া : অন্ধপ্ৰদেশৰ এখন প্ৰধান নগৰ। ইয়ে কৃষ্ণাৰ পাবত।

শ্ৰী বৰ্ণান চাহাব : (১৮৫৫—১৯৩৩) চিৰনবীন, দেশতত্ত্ব আছিল এই

অবদান তৈয়বজী। কংগ্রেস মহাসভায় স্বকীয় অধিবেশনৰ্ লভাৰ্থি
জীবনকালিন তৈয়বজীৰ ভতিজাক। পাহত তেওঁৰে কোঁৱায়েক। পূৰ্ণ
জীৱনত এওঁ বৰোদা ৰাজ্যৰ ভাঙৰ আদালতৰ ক্ৰিয়াবীৰ আছিল।

জীৱনৰ অন্তিম সময়ত এওঁৰ ওপৰত গান্ধীজীৰ প্ৰভাৱ পৰিল। সেই
সময়ত গুজৰাটৰ সাৰ্বজনিক জীৱনত এওঁ মহত্বপূৰ্ণ অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল।
পাণ্ডাৰৰ হত্যাৰ কাণ্ডৰ অনুসন্ধানত, অসহযোগ আন্দোলনত, তিলক-মৰাঠ
পুৰ্জি গোটেৱাত, চৰকাৰী ভৱন তথা বিদেশী কাপোৰৰ দোকানত পহৰা
দিয়াত, খাদী বেচাত, হিন্দু-মহলমানৰ একতাৰ কাৰণে বহু কৰাত,
বানপানীৰ বিপদ নিবাৰণ কৰাত, বাৰডোলাৰ আন্দোলন তথা নিমখ
সত্যাগ্ৰহৰ সময়ত, ধৰাসনাৰ খনিত হোৱা সত্যাগ্ৰহত নেতৃত্ব কৰা আদি
বিভিন্ন ধৰণৰ কামত এওঁৰ দেশ সেৱাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

জীৱনতাক বেকৰ : সেই সময়ৰ বৰে ৰাষ্ট্ৰীয় মহাবিদ্যালয়ৰ আচাৰ্য্য।
এওঁ বেৰিষ্টাৰ আছিল। শেচত বাৰাণসী হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইতিহাসৰ
প্ৰধান অধ্যাপকৰূপে তথা নাগপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰাজনীতি বিভাগৰ প্ৰধান
অধ্যাপকৰূপে কাম কৰিছিল।

গিদৰানীজী : প্ৰথমতে গুজৰাট বিজ্ঞানীৰ কুলনায়ক (ভাইচ্
চেঞ্চেলাৰ) আৰু গুজৰাট মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰথম আচাৰ্য্য। এওঁৰ সম্পূৰ্ণ
নাম হৈছে : অসুদমল টেকচন্দ গিদৰানী। গুজৰাটলৈ অহাৰ আগতে এওঁ
দিল্লীৰ বামৰণ কলেজৰ অধ্যাপক আছিল।

কৃষ্ণাখিকা : কৃষ্ণা-মাতা।

ৰামশাস্ত্ৰী : ৰামশাস্ত্ৰী প্ৰভুনে ৰাউৰ ওচৰৰ কৃষ্ণাৰ পাবত আছিল
এইকাৰণে—।

নানাকৰণবীৰ : ৰাউৰ ওচৰত মেনৰলীত বাস কৰিছিল।

ৰাষ্ট্ৰীয় হিন্দী : প্ৰাক্তীৰ হিন্দীহে বিত্ত হিন্দী। বহুত ভাৱাৰ প্ৰভাৱৰ
ধাৰা হোৱা হিন্দীৰ নামেই ৰাষ্ট্ৰীয় হিন্দী ॥

৩। মুন্সী-মুঠাব সমস

অপবাদ নাথাকিলেও.....নাবাদে : Exception proves the rule.
'উৎসর্গা: নাপবাদা:'।

মিচিচিপী-মিচোৰী : ই ৫৪৩১ মাইল দীঘল। য'ত এই হুমোখন নৈ
মিলিছে তাৰ বিস্তাৰ ৫০০০ ফুট বহল।

দ্বন্দ্ব সমাস : দুয়োটা পদ সমান হয়, ইয়াত এইটো কথাত জোৰ দিয়া
হৈছে।

সীতা হৰণৰ পৰা .. ইতিহাস : প্ৰবাদ আছে যে যেতিয়া বাৰণে
সীতাক বধত তুলি লৈ গ'ল, তেতিয়া সীতাৰ সাৰীৰ আঁচল হাল্পীৰ ওচৰত
এটা ডাঙৰ শিলত লাগি ধৰিছিল, সেই শিলৰ ওপৰত এতিয়াও তাৰ বেথা
দেখা যায়। বিজয়নগৰৰ সাম্ৰাজ্যৰ বেহা-বেপাৰো তুলুভুজাৰ পাৰতে
চলিছিল। ১৩৪৬ চনত এই সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰা হৈছিল। এই সাম্ৰাজ্য
কম্বাৰপৰা কন্ঠাকুমাৰীলৈকে বিস্তৰ আছিল। প্ৰায় ২৫৫ বছৰ কাল
মুছলমান আক্ৰমণ প্ৰতিৰোধ কৰি ১৫৬৫ চনত এই সাম্ৰাজ্যৰ অবসান
হ'ল। ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ ইতিহাস 'এ ফৰগাটন এম্পায়াৰ' নামৰ ইংৰাজী
কিতাপ আৰু 'বিজয়নগৰ সাম্ৰাজ্যৰ ইতিহাস' নামৰ হিন্দী কিতাপত পোৱা
যায়।

খডক-বাসলা : পুনাবপৰা সিংহগড়লৈ যাওঁতে বাটত এই ঠাই পোৱা
হয়। ইয়াত পুনাব জলাগাব (ওৰাটাব ওৰকস্) আছে। স্বাধীন ভাৰতৰ
'ৰাষ্ট্ৰবন্ধা বিদ্যালয়'ৰ কাৰণেও এই ঠাইকে মনোনীত কৰা হৈছে।

মুণ্ডী টেকৰী : সন্মাসীৰ নিচিনা, যাৰ মূৰত এজোপাও গছ নাই।

চিন্তাশীল : যেতিয়া মানুহ চিন্তাত থাকে তেতিয়া বাবে বাবে তেওঁৰ
চকু মুদ খাই আৰু মেল খাই থাকে। তবাবোৰে এইদৰেই গোটেই বাতি
তিববিবাই থাকে। ইয়াৰ অৰ্থ পানীৰ জোকাৰণিত হোৱা জলমলনিৰ
প্ৰতিবিম্ব।

বাক : ই কাঠী শব্দ। মচজিহত নামাক পঢ়াৰ আগতে 'নামাকৰ সময়
হ'ল, নামাক পঢ়িবৰ কাৰণে আহক' এই বুলি জোৰেৰে চিৰ্ঘাকৈ 'বাক'

বোলে। আবদী ভাষাত ইয়াকে 'আজান' বুলি কয়। এই শব্দ শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ—'চিহ্ন'।

কাঠৰ সীকো : বোধকৰো আগতে এই সীকো কাঠৰ আছিল। ইয়াৰ ওচৰতে থৰি বেচা হৈছিল। আহমদাবাদৰ লোহান 'এলিচ ব্ৰিছ'কো কাঠৰ সীকো বুলি কয়।

ওজাবৈধব : ইয়াত এখন স্মাশান আছে। কাঠৰ দলঙৰ ওচৰতো আৰু এখন স্মাশান আছে।

কেণ্টেন মলেট : পেশৱা বংশক ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণে বড়মুখ বচা এজন ইংৰাজ।

ভাণ্ডাৰকৰ : ভাঃ চাৰ বামকুজ গোপাল ভাণ্ডাৰকৰ। সংস্কৃত বিজ্ঞা আৰু প্ৰাচ্য বিজ্ঞাৰ সংশোধক। প্ৰাৰ্থনা সমাজৰ এজন নেতা।

ওজবাটৰ এজন লক্ষ্মীপুত্ৰ : কৰ্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লগত যাৰ নাম জড়িত হৈ আছে, সেই চাৰ বিটঠলদাস দামোদৰ দাস ঠাকৰসী।

নম্ৰনাম ধেম : নম্ৰ নাম। ঘৰটোতো দেখাত এটা ডাঙৰ ৰাজমহলৰ নিচিনা; কিন্তু ইয়াৰ নাম হৈছে 'পৰ্ণকুটী'। এই ঘৰতে গান্ধীজীয়ে দুবাৰ অনশন কৰিছিল।

যাবৰদা জেইল : সৰু ডাঙৰ অসংখ্য দেশবাসী আৰু বিশেষকৈ গান্ধীজীৰ কাৰাবাসৰ কাৰণে আৰু তাত হোৱা হবিজ্ঞানৰ ভোট দানৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ কাৰণে এই বন্দীশাল কেবল আমাৰ দেশতে নহয়, গোটেই বিশ্বত প্ৰসিদ্ধ হৈ পৰিছে। গান্ধীজীয়ে ইয়াক 'যাবৰদা-মন্দিৰ' বুলি কৈছিল।

প্ৰাকৃতিক চিকিৎসালয় : ১৯৪৪ চনত জেলৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ পাছত গান্ধীজীয়ে প্ৰাকৃতিক চিকিৎসাৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। সেই প্ৰসঙ্গতে তেওঁ কিছুদিন এই প্ৰাকৃতিক চিকিৎসালয়ত আছিল। উকলীকাঞ্চনতো তেওঁ এক নতুন নিসৰ্গোপচাৰ (প্ৰাকৃতিক) কেন্দ্ৰ খুলিছিল, সি এতিয়াও চলি আছে।

সিংহগড়ৰ নিবাস : লেখকৰ এবাৰ বন্ধা হৈছিল, তেতিয়া তেওঁ বহুত দিন সিংহগড়ত আছিল। ইয়াত সেই বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে।

৪। সাগৰ-সৰিতা, সঙ্গম

সৰোকে বন : লেখকৰ 'স্বৰ্ণ যাত্ৰাত 'সৰোপাৰ্ক' নামৰ প্ৰকৰণ চাওক (এইখন কিতাপ নবজীৱন প্ৰকাশন মন্দিৰে ছিন্ধীত প্ৰকাশ কৰিছে। বেচ ৩'৫০ নঃ পঃ, ডাক খৰচ ১'১২ নঃ পঃ) ইয়াত কাকাচাহেবৰ ছবছৰ বয়সৰ পৰা ষষ্ঠ বছৰলৈকে জীৱন যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা আছে।

কিন্তু নিজৰ মৰ্যাদাক . . . আগবাঢ়ি আহে : চল্লষ প্ৰভাৱৰ কাৰণে যেতিয়া সাগৰত ভাটা উঠে, তেতিয়া পানীয়ে বাট মুকলি কৰি দিয়ে আৰু যেতিয়া জোৰাবৰ সময়ত উথলি উঠি নৈত সোমাই পৰে, তেতিয়া ই আগলৈ আহি যায়।

যমুনোজী : হিমালয়ৰ উত্তৰ খণ্ডৰ এখন তীৰ্থস্থান। ইয়াৰ পৰাই যমুনা নৈ ওলাইছে।

মহাবলেশ্বৰ : ই কৃষ্ণাৰ উৎসস্থান। এই ঠাই সাতাবাত আছে।

উৎসৰ সন্ধান : মোৰ বোধেৰে গঙ্গোত্ৰী, যমুনোজী, কেদাৰ, বদৰী, অম্বনাথ, খোজবনাথ, মানস সৰোবৰ, বাকসতাল, পৰশুৰাম কুণ্ড, অম্বৰ কণ্টক, মহাবলেশ্বৰ, জ্যোত্বক আদি সকলোবোৰ তীৰ্থস্থানেই নৈৰ উৎসস্থান বিচাৰোঁতে পোৱা হৈছে। আমাক উত্তাপ দিয়া সূৰ্য্য ক'ৰণৰা উদয় হৈছে আৰু ক'ত অন্ত গৈছে, এই কথা জানিবৰ কাৰণে যিদৰে উত্তৰ ধ্ৰুৱৰ ওচৰত থকা আৰ্য্য-সকল বাহিৰলৈ ওলাইছিল, আৰু চাৰিওটা মহাদীপত ব্যাপ্ত হৈ পৰিছিল, সেইদৰেই যদি ভাৰতবৰ্ষৰ সন্ধানসকলে নিজৰ নিজৰ গৰু ম'হ লৈ বা অকলশৰেই নৈৰ উৎসস্থানৰ অনুসন্ধান কৰি ঘূৰি ফুৰিছিল তাত আচৰিত কি? 'হিমালয় যাত্ৰা।'

—প্ৰকৰণ ২১, পৃঃ ১০২

অজন্তা গুহাৰ ওচৰতো এখন সৰু নৈৰ উৎসস্থান আছে।

জ্যোত্বক : নাটিকৰ ওচৰৰ এখন ঠাই। ই গোদাবৰীৰ উৎসস্থান।

শঙ্কৰৰাও গুলবাড়ীদেৱ : কাৰবাবৰ ফালৰ এজন সৰ্বোদয় কন্দ্ৰ।

কবি বোৰকৰ : গোৱাৰ কোকনী তথা মাৰাঠী ভাষাৰ এজন প্ৰসিদ্ধ কবি।

৫। গঙ্গা সাত্তা

দেবব্রত ভীষ্ম : শান্তনু আৰু গঙ্গাৰ অষ্টম পুত্ৰ। তেওঁৰ পিতাক শান্তনুৰে বীৰব বজাৰ কন্না সত্যবতীক যাতে বিয়া কৰাব পাৰে সেই কাৰণে তেওঁ আজীবন ব্ৰজচাৰী হৈ ধৈৰ্য্যৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে আৰু তাক পালনো কৰিলে। সেইকাৰণে তেওঁ ভীষ্মৰ নামত জনাজাত। সেইবাবে আদিত্য বেতিয়া কোনো ডাঙৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰা হয়, তেতিয়া সেই প্ৰতিজ্ঞাক আমি 'ভীষ্ম প্ৰতিজ্ঞা' বোলোঁ। ভীষ্ম=ভীষণ, ভয়ঙ্কৰ।

আৰ্য্যৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সাম্ৰাজ্য : হৰ্ষ, শৌৰ্য্য আদি।

কুক-পাঞ্চাল : দিল্লীৰ দাঁতি কাষৰ প্ৰদেশক কক আৰু গঙ্গা-যমুনাৰ মাজৰ প্ৰদেশক পাঞ্চাল বোলা হয়।

অঙ্গ-বঙ্গ আদি : গঙ্গাৰ সোঁ পাৰে যিখন বিখ্যাত ৰাজ্য আছিল, তাৰ নাম অঙ্গ আছিল। চম্পা ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল। এই নগৰ বৰ্ত্তমান ভাগলপুৰ বা তাৰ ওচৰত ক'ৰবাত আছিল। পূৰ্ব বঙ্গক বঙ্গ বুলি কয়। ইয়াত বঙ্গৰ সাগৰৰ পাৰকো ধৰা হৈছে। উত্তৰ বঙ্গৰ নাম গৌড় বা গুপ্ত।

বেতিয়া আমি গঙ্গাৰ দৰ্শন কৰোঁ . . . . এই সকলোবোৰ একেলগে চকুৰ আগত নাচি উঠে : গঙ্গাৰ পাৰত কেৱল খেতি-বাতি আৰু বেহা-বেপাৰৰে বিকাশ হোৱা নাছিল, বৰং কাব্য, ধৰ্ম্ম, বীৰত্ব আৰু ভক্তিৰ সংস্পৰ্শতে স্বৰলৈ গলে সম্পূৰ্ণ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছিল।

শ্ৰীমদ্ভগবদ্গীতাৰ নেহেৰুৱে তেওঁৰ 'ভিক্ৰভাৰি অব ইণ্ডিয়া' নামৰ কিতাপখনত ভাৰতৰ নৈবোৰৰ সৰ্ব্বক্ৰমে লিখোঁতে গঙ্গাৰ ক্ষেত্ৰত এইদৰে লিখিছে :

. . . . .“and the Ganga, above all the river of India, which has held India's heart captive and has drawn uncounted millions to her banks since the dawn of history. The story of the Ganga from her source to the sea, from old times to new, is the story of India's civilization and culture, of the rise and fall of empires, of great and proud cities, of the adventure of man and the quest of the mind which has so occupied India's thinkers, of the richness and fulfilment of life as well as its

denial and renunciation of ups and downs, and growth and decay of life and death". P. 43.

.....“আক বিশেষকৈ গজাভো ভাবতবে নৈ। ইতিহাসৰ উষাকালৰ পৰা এওঁ ভাবতব হৃদয়ত নিজৰ সত্তা স্থাপন কৰি আহিছে; আক অসংখ্য মানুহক আকৰ্ষিত কৰি আহিছে। গজাব উদ্যমৰপৰা আৰম্ভ কৰি সাগৰৰ লগত সন্মিলনকে—প্ৰাচীন কালৰ পৰা বৰ্তমান কাললৈকে এওঁৰ কাহিনী ভাবতব সংস্কৃতি আক সভ্যতাৰ কাহিনী—সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান আক পতনৰ কাহিনী, বিশাল আক গৌৰৱশালী নগৰবোৰৰ কাহিনী, মানৱৰ সাহস, তথা ভাবতব মনীষীসকলক তথ্যৰ অন্বেষণৰ কাৰণে ব্যগ্ৰ কৰাৰ কাহিনী, জীৱনৰ সফলতা আক সফলতা তথা নিবৃত্তি আক সন্ন্যাস, উত্থান আক পতন,—বৃদ্ধি আক বিনাশ, জীৱন আক মৰণৰ কাহিনী ইয়াত জড়িত আছে।”

উত্তৰ কান্দি : গজোজীৱণৰা ওলোৱাৰ পাছত ব'ত গজা সৰ্বপ্ৰথম উত্তৰ বাহিনী হৈছে সেই ঠাই। “হিমালয় যাত্ৰা” চাওক।

দেব প্ৰয়াগ : ভাগীৰথী আক অলকনন্দাৰ সন্মিলন। ‘হিমালয় যাত্ৰা’ চাওক।

লক্ষ্মণকোলা : এই ঠাই কুবীৰেশ্বৰ ওচৰত গজা নৈৰ পাবত। ইয়াত আগতে গছ-লতাৰে সজা সেতু আছিল। এতিয়া ওলমি থকা লোহাৰ সেতু সজা হৈছে। ইয়াত লক্ষ্মণৰ মন্দিৰ আছে। ‘হিমালয় যাত্ৰা’ চাওক।

ত্ৰিবেণী সন্ময় : গজা, যমুনা আক (গুণ্ড) সব্বতীৰ সন্ময়। প্ৰয়াগত এই তিনিওখন নৈৰ প্ৰবাহ এক হৈছে। সেইকাৰণে তাত এওঁক ‘যুক্তবেণী’ বুলি কয়। বঙ্গ প্ৰদেশত এটা প্ৰবাহৰপৰা বহুত প্ৰবাহ হৈছে, সেইকাৰণে তাত এওঁক ‘যুক্তবেণী’ বোলে।

বৰ্ষমান : বাঢ়ি থকা।

শৰ্মিষ্ঠা আক দেৱযানীৰ সাধু : দৈত্য গুৰু শুক্ৰাচাৰ্য্যৰ কন্যা দেৱযানীৰ সৈতে দৈত্যৰাজ ৰুৰণৰ্কাৰ কন্যা শৰ্মিষ্ঠাৰ বহুত্ব আছিল। এদিনাখন হুয়ো জল ক্ৰীড়া কৰিবলৈ গ'ল। প্ৰথমতে দেৱযানী গা বুই পাৰলৈ আহিল আক তেওঁ ভুল কৰি শৰ্মিষ্ঠাৰ কাণোৰ পিন্ধিলে। ইয়াৰ পাছত হুয়োবো ভিতৰত কাজিয়া লাগিল। শেহত শৰ্মিষ্ঠাই দেৱযানীক এটা নান্দত গটাই পেলাই

বিলে। বহা যযাতি যুগৰূপ কাৰণে আহিছিল। অমল পাছতে তেওঁ পানী বিচাৰি লৈই মাদ পালেহি। তেওঁ দেৱযানীক নান্দৰ পৰা তুলি আনিলে। ঘৰলৈ আহি দেৱযানীয়ে বাপেকক সকলোবোৰ কথা বিবৰি কলে। শুক্ৰাচাৰ্য্যৰ বৰ ধং উঠিল আৰু তেওঁ যুগৰূপৰ ৰাজ্য এৰি গুচি ঘাবলৈ হিৰ কৰিলে। শেহত যেতিয়া বজাই শৰ্মিষ্ঠাক দেৱযানীৰ দানী কৰি দিব খুজিলে, তেতিয়াহে শুক্ৰাচাৰ্য্য শাস্ত হ'ল। ইয়াৰ পাছত বজা যযাতিৰ সৈতে দেৱযানীৰ বিয়া হ'ল। তেওঁৰ দাসী শৰ্মিষ্ঠাক লগত লৈ দেৱযানী শহৰেকৰ ঘৰলৈ গ'ল। পাচত শৰ্মিষ্ঠাৰ ৰূপ-গুণত মুগ্ধ হৈ যযাতিয়ে তেওঁক গুপ্তৰূপে বিয়া কৰালে। শেহত তেওঁৰে সকলোতকৈ সৰু পুতেক ৰাজ্যৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ল। সেই কাৰণে দেৱযানীৰ গল্প শুনিলে গজা-যমুনাৰ সঙ্গমৰ কথা ভাবি মোৰ মনত কষ্ট হয়।

প্ৰয়াগ ৰাজ : [প্ৰ (ভালদৰে) + যজ্ (পূজা কৰা) + অ (অধিকৰণ) = য'ত উত্তমভাৱে পূজা হয়, তেনেকুৱা ঠাই] যাগ = যজ্ঞ। যজ্ঞৰ কাৰণে পৱিত্ৰতম স্থান, গজা, যমুনা আৰু সৰস্বতীৰ সঙ্গম স্থান, এলাহাবাদ।

সৰযু : কৈলাস পৰ্বতৰ ওপৰত থকা মানস সৰব পৰা জন্ম হোৱা নৈ। সব মানে সৰোবৰ। সৰোবৰপৰা ওলোৱাৰ কাৰণে এওঁৰ নাম সৰযু হ'ল। অৰ্থাৎ ইয়াৰ পাবত। এওঁক ঘাঘৰা বুলিও কয়।

পাটলীপুত্ৰ : শ্ৰীজিৰ বিহাৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী পাটনা নগৰ। ইয়াক কুসুমপুৰ বুলিও কৈছিল। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্য, অশোক আদি সম্ৰাট সকলৰ ই ৰাজধানী আছিল, গুৰু গোবিন্দ সিংহৰ জন্মস্থানৰ গুৰুধাৰো ইয়াতে।

মগধ সাম্ৰাজ্য : সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্তৰ সময়ত সিদ্ধপৰা কাৰেবীলৈকে এই সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ আছিল।

দাক্ষিণ্য : সংস্কৃত ভাষাত দাক্ষিণ্য শব্দৰ দুটা অৰ্থ হয়—দক্ষিণ দিশ আৰু বিনয়ী স্বভাৱ। লেখকে ইয়াত দুয়োটা অৰ্থকে বুজাইছে। 'দাক্ষিণ্য ধাৰণ কৰি' এই শব্দত তেওঁ এইটো কথা বৰ্ণনা কৰিছে যে ইয়াৰ পৰা এই ছয়োদশ নৈ দক্ষিণ-ফালে বৈ গৈছে আৰু এইটোও কৈছে যে তেওঁলোক বিনয়ী হৈ পৰিছে। দাক্ষিণ্যৰ লক্ষণ বিনয়ৰ অৰ্থত এইদৰে দিয়া হৈছে :

“দাক্ষিণ্যং চেষ্টয়া ৰাচা পৰচিত্তানুৰ্দ্ধৰ্ভনম্।”

—(কথা আৰু কামৰ যোগেহি লং জাহান। দেখুৱাই আনৰ চিত্ত স্থিত্তিৰ অনুবৰ্ত্তন কথা ।)

সগৰ-পুত্ৰ : সূৰ্য্যবংশী বজা বাহৰে শত্ৰুৰ ছাৰা পৰাজিত কৈ বাজপাট এৰি হিমালয়লৈ পলাই গ'ল। তাত তেওঁৰ মৃত্যু হ'ল। সেইসময়ত তেওঁৰ এগৰাকী বানী যাদৱী অন্তঃসত্তা আছিল। তেওঁৰ সতিনীয়েকে তেওঁৰ গৰ্ভ নষ্ট হবৰ কাৰণে যাদৱীক আহাৰৰ লগত বিৰ ধুৱাই দিলে। কিন্তু তেওঁৰ গৰ্ভ নষ্ট নহ'ল আৰু এটা ল'ৰা জন্ম হ'ল। 'গৰ' অৰ্থাৎ বিৰৰ লগত জন্ম হোৱা কাৰণে তেওঁৰ নাম 'সগৰ' হ'ল। ডাঙৰ হ'লত সগৰে শত্ৰুৰ হাতৰ পৰা বাপেকৰ বাজা উদ্ধাৰ কৰিলে। তেওঁৰ শৈল্যা নামৰ এগৰাকী বানী আছিল। তেওঁৰ অসমজ্ঞ নামৰ এটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী আছিল। তেওঁৰ আন এগৰাকী বানীৰ নাম বৈদভী আছিল। তেওঁ এডোখৰ মাংস-পিণ্ড জন্ম দিছিল—যাৰ পৰা বাঠি হেজাৰ পুত্ৰৰ জন্ম হ'ল। যেতিয়া সগৰে ১১টা যজ্ঞ শেষ কৰি শততম যজ্ঞ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু ঘোঁৰা এৰি দিলে, তেতিয়া ইস্ৰাই সেই ঘোঁৰা চুব কৰিলে আৰু পাতাললৈ নি কপিল মূনিৰ আশ্ৰমত বান্ধি ধলে। ইফালে সগৰৰ বাঠি হেজাৰ পুত্ৰই ঘোঁৰা বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকে গোটেই পৃথিৱীখন খান্দি পেলালে, জাৰপৰা পানী ওলাবলৈ ধৰিলে। সেইকাৰণে এই জলপূৰ্ণস্থানক সগৰৰ নাম অনুসৰি 'সাগৰ' বোলা হয়। বহুত চেউৰ পাচত তেওঁলোক গৈ পাতালত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু তাত কপিল মূনিৰ আশ্ৰমত ঘোঁৰা দেখিবলৈ পালে। তেওঁলোকে কপিল মুনিক চোৰ বুলি ভাবি মুনিক বৰ অপমান কৰিলে। মুনিয়ে তেওঁলোকক শাপ দি জন্ম কৰি পেলালে। ইয়াৰ পাচত অসমজ্ঞসৰ পুত্ৰ অংগুমানে মুনিক প্ৰসন্ন কৰি ঘোঁৰা লৈ আহিল। এইদৰেই যজ্ঞ সমাধা হৈ গ'ল। অংগুমানৰ বাৰহাৰত মূনি প্ৰসন্ন হ'ল। তেওঁ অংগুমানৰ বাঠি হেজাৰ পূৰ্ব-পুৰুষৰ উদ্ধাৰৰ উপায়ো কৈ দিলে। মুনিয়ে কলে যে যদি কোনোবাই বৰ্গত প্ৰবাহিত হৈ থকা গঙ্গাক পৃথিৱীলৈ নমাই আনি তেওঁলোকক তাৰ পানী স্পৰ্শ কৰাৰ পাবে, তেতিয়া হলে তেওঁলোক উদ্ধাৰ হ'ব। সেইকাৰণে অংগুমানে তেওঁৰ শেৰজীৱন তপস্যা কৰি কটালে। অংগুমানৰ পুত্ৰ দিলীপেও এই তপস্যাক অৰণ্ড কৰি বাখিলে আৰু শেষত

ভেৰ্তৰ পুতেক ভগীৰথে অতি কঠোৰ তপস্যাব যোগেৰি গঙ্গাক পৃথিৱীলৈ নমাই আনি ভেৰ্তৰ বাটি হেজাব পূৰ্ব-পূৰ্বৰ চিত্ত। ভগ্নৰ ওপৰেৰি গঙ্গাক প্ৰবাহিত কৰি ভেৰ্তলোকক উদ্ধাৰ কৰিলে। ইয়াত তাকে উল্লেখ কৰা হৈছে। ভগীৰথে গঙ্গাক নমাইছিল, এতেকে গঙ্গাক ভাগীৰথী বুলি কোৱা হয়।

(এইদৰে ভগীৰথক খাল খন্দাত দক্ষ বুলি মানি লেখকে 'Irrigation'ৰ কাৰণে এটা সুন্দৰ পাৰিভাষিক-শব্দ প্ৰচলিত কৰিছে—ভগীৰথ-বিজ্ঞা ।)

৬। যমুনা ৰানী

ভব্যতাৰ ভব্যতাক কম কৰি : অসীম সৌন্দৰ্য্য বিলাই দিয়া। 'অতি পৰিচয়াদবজ্জা'—এই নীতি বচনবসতে ভব্যতাৰ মহত্বক কম কৰা।

উৰ্জ্জ্বিতা : ভব্যতা।

গগন-চুৰী, গগন ভেদী : এই দুয়োটা শব্দৰ মাজৰ পাৰ্থক্যৰ পিনে মন কৰক।

অসিত-ঋষি : ব্যাসদেৱৰ এজন শিষ্য, 'হিমালয় যাত্ৰা'ৰ ৩৩ অধ্যায়ৰ শেষ ভাগত চাওক। অসিত=শ্ৰীকৃষ্ণ।

দেবাধিদেব : মহাদেৱ। বৰ্গৰ পৰা নামি অহা গঙ্গাক মহাদেৱে নিজৰ জঁটাত ধাৰণ কৰিছিল।

এজন কাব্য-প্ৰেমী ঋষি : লেখকে ভেৰ্তৰ নাম 'যামুন ঋষি' ধৈছে। 'হিমালয় যাত্ৰা'ৰ ৩১ অধ্যায় চাওক।

অন্তৰ্বেদী : আগৰ দিনত গঙ্গা আৰু যমুনাৰ মাজৰ প্ৰদেশক অন্তৰ্বেদী বুলিছিল। এই কাৰণেই আজিকালি দুখন নৈৰ মাজৰ কোনো প্ৰদেশক অন্তৰ্বেদী (দোবাৰ) বুলি কয়।

ত্ৰীনগৰ : এইখন কাশ্মীৰৰ ত্ৰীনগৰ নহয়। কেদাৰ নাথলৈ যাওঁতে মাজৰাটত এই ঠাই পোৱা যায়। ইয়াক লিঙ্গ-পীঠ বুলিও কয়। ইয়াত কৰা সাধনা বাৰ্ধ নহয় আৰু সোনকালে ফলদায়ক হয়। 'হিমালয় যাত্ৰা'ৰ

২০ অধ্যায় আৰু 'জীৱনৰ কাব্য' নামৰ লেখকৰ আনখন কিতাপত শব্দ-
চাৰ্যৰ দৰেই লিখা অধ্যায় চাওক।

ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত : কুকুৰেও ওচৰৰ দৃশ্যদৃশী আৰু সববৰ্তীৰ মাজৰ প্ৰদেশ।
আজিকালি ব্ৰহ্মাবৰ্ত্তক 'বিঠুৰ' বোলা হয়।

হত্যাকাৰী ভূমিভাগ : কাৰণ ইয়াত বহুতো ভীষণ যুদ্ধ হৈছিল।

সচিব বাণী : সচিব বন্ধু বা মন্ত্ৰী। ইয়াত ছয়োটা অৰ্থ লব পাৰি—
বহুত্বপূৰ্ণ পৰামৰ্শ আৰু সজিব প্ৰস্তাব। কোবৰ আৰু পাণ্ডবৰ মাজত সজি
কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই হস্তিনাপুৰত সজিব আলোচনা কৰিছিল।

বোমহৰ্ষক : গাব নোম শিয়ৰি উঠা।

সৰ্বাদমিমমশ্ৰৌষমভুতং বোমহৰ্ষণম্—শ্লোক ১৮-১৯

যমৰাজৰ ভনীয়েকৰ ভাতৃস্নেহ : যম আৰু যমুনা অথবা যমী আৰু
অগ্নিনীকুমাৰক সূৰ্য্য আৰু তেওঁৰ পত্নী সংজ্ঞাৰ সন্তান বুলি কোৱা হয়।
এযাব সংজ্ঞাৰ তেওঁৰ পিতাক বিশ্বকৰ্ম্মৰ ঘৰলৈ যাবৰ ইচ্ছা হ'ল; কিন্তু
সূৰ্য্যই অনুমতি নিদিলে। সেই কাৰণে তেওঁ মায়াব বলেৰে ছায়া নামৰ
এক নাৰী সৃষ্টি কৰিলে আৰু তেওঁক সূৰ্য্যৰ ওচৰত থৈ নিজে মাকৰ ঘৰলৈ
গ'ল। সংজ্ঞাৰ লগত ছায়াৰ চেহেৰাৰ ইমান সাদৃশ্য আছিল, যে সেয়া যে
সংজ্ঞা নহয়, সূৰ্য্যই সেইটো বুজিবই নোৱাৰিলে। ছায়াই যমক ডাঙৰ-দীঘল
কৰিলে। কিন্তু তাৰ পাছত তেওঁৰ মনলৈ মাহী-মাকৰ হিংসা-ভাব আছিল
আৰু তেওঁ যমক উপেক্ষা কৰিলে। এইকাৰণে যমৰ বৰ খং উঠিল আৰু
তেওঁ ছায়াক গোৰ মাৰিবলৈ আগবাঢ়ি গ'ল। তেতিয়া ছায়াই যমক শাপ
দিলে আৰু এই শাপত যমৰ ছয়োটা ভৰিতে বা হৈ গ'ল। তাত পোকে
লেউলেদাবলৈ ধৰিলে। যমে তেতিয়া সূৰ্য্যক সকলো কথা কলে। সূৰ্য্যই তেওঁক
এটা কুকুৰ দিলে। এই কুকুৰটোৱে বা-বোৰৰ পূজণানী চেলেকিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰবাদ আছে যে যমে দক্ষ-প্ৰজাপতিৰ তেৰজনী জীয়েকক বিয়া
কৰাইছিল। এওঁলোকৰ পৰাই তেওঁৰ প্ৰজাবৰণা সভা, মৈত্ৰীবৰণা প্ৰসাদ,
দয়াৰ পৰা অস্ত্ৰ, শাস্তিবৰণা শম, ভুক্তিৰ পৰা হৰ্ষ, পুষ্টিবৰণা গৰ্ব্ব, ক্ৰিয়াৰ
পৰা বোগ, উন্নতিবৰণা দৰ্প, বৃদ্ধিৰ পৰা অৰ্থ, মেধাবৰণা স্মৃতি, তিত্তিকাৰ পৰা
মজল, সজ্ঞাবৰণা বিনয় আৰু মুক্তিৰ পৰা নব আৰু নাৰায়ণ নামৰ পুত্ৰৰ জন্ম

হ'ল। তেওঁ জীৱৰ পাণ-পূণ্যৰ বিচাৰ কৰে। চিত্তক্লান্ত নাসৰ তেওঁৰ এখন
সজীয়ে পাণ-পূণ্যৰ 'খাজা' বাৰি তেওঁক সহায় কৰে। বস্তু তেওঁৰ অস্ত
আক স'হ তেওঁৰ বাহন।

এইদৰে বিজনে গোটেই সৃষ্টিক শাসন কৰে, বিগৰাকী তেওঁৰ জনীয়েক
হ'ব, তেওঁ। ইমান প্ৰতাপী হ'ব। সেইকাৰণে তেওঁৰ ভায়েক হবলৈ হলে
মানুহৰ ভিতৰত অসাধাৰণ যোগাতা থাকিব লাগিব। যি কোনো সাধাৰণ
মানুহে এই আসন লব নোৱাৰে।

পাৰিজাত ফুলৰ নিচিনা : সুন্দৰ আৰু সুকোমল।

তাজবিবি : মমতাজমহলটো বৰ ডাঙৰ নাম যেন লাগে। সেইকাৰণে
এই সহজ নামটো বখা হৈছে। আগ্ৰাৰ মানুহৰ মাজত এই প্ৰসাদটো
"তাজবিবিৰ ৰোজা" নামে প্ৰখ্যাত।

পুঞ্জীভূত অশ্রু : শুভ্ৰ সৃষ্টিৰ তাজমহল। লেখকে তাজমহলৰ বৰ্ণনাত
লিখিছে যে ই কবৰস্থান নহয়, বৰং এখন এনেকুৱা ঠাই য'ত প্ৰেমিক সজাটৰ
হৃৎযন্ত্ৰৰ গোট মাৰি বৰফৰ নিচিনা বগা হৈ গৈছে। কবিতাৰ ৰবীন্দ্ৰনাথ
ঠাকুৰে ইয়াক কালৰ গালেদি বৈপৰ্য্য অশ্রুবিন্দু বুলি কৈছে :

একথা জানিতে তুমি ভাৱত-ঈশ্বৰ শা-জাহান,
কালস্ৰোতে ভেসে যায় জীবন-যৌবন-ধনমান,

শুধু তব অন্তৰ বেদনা

চিৰন্তন হয়ে থাক, সজাটের ছিল এ সাধনা।

রাজ শক্তি বজ্জ সুকঠিন

সজ্জায়ুক্ত রাগসম তন্দ্ৰাতলে হয় লোক লীন,

কেবল একটি দীৰ্ঘশ্বাস

নিভা উচ্ছ্বসিত হয়ে সৰুৰূপ করুক আকাশ

এই তব মনে ছিল আশ,

হীরা-মুক্তা-মাণিক্যের খটা

যেন শূন্য দিগন্তের ইন্দ্ৰজাল ইন্দ্ৰধনুচ্ছটা

যায় যদি লুপ্ত হয়ে থাক,

শুধু থাক

এক বিন্দু নয়নের জল

কালের কপোল তলে শুভ্র সন্মুখল

এ তাজমহল ।

বিদবে পানী গোট খোঁবার পাছত বগা ববফ হয়, বা ঘিঁউ গোট মাৰি বগা হৈ যায়। সেইদবেই সজাটৰ চকুপানীবোৰ গোট মৰাৰ পাছত বগা মাৰ্কল পাখৰৰ কপ লৈছে—ইয়াত তেনেকুৱা লক্ষণকে দেখুৱা হৈছে ।

সিদ্ধু : মালবাবেদি বৈ বোৱা এখন সক নৈ । মেঘদূতৰ ২১ তম শ্লোকত ইয়াৰ উল্লেখ কৰা হৈছে ।

বেগীভূত এতমুসলিলা সাবতীতম্য সিদ্ধু :

পাণ্ডুজায়া তটকহতকড্রংশিত্তির্জীর্ণ পৰ্ণৈঃ ।

সৌভাগ্যং তে সুভগ বিবহাৰহুয়া ব্যঞ্জয়ন্তী

কাৰ্শ্যং যেন ত্যজতি বিধিনঃ সত্বৰৈবোপপাদ্যতঃ ॥

‘মহাকবি ভাৰভূতিৰ ‘মালতী মাধৱ’ৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ শেষ ভাগত মকবন্দই মাধৱক কৈছে—“আই, আমি পাবা আক সিদ্ধু নৈব সন্মত স্নান কৰি নগৰত প্ৰবেশ কৰোঁ ।

তদুত্তিষ্ঠ পাৰাসিদ্ধু সন্তোদমবগাহ নগৰীমৈৰ প্ৰবিশাবঃ ।

মহাকবি কালিদাসৰ “মালবিকাগ্নিমিত্ৰ” নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কৰ চতুৰ্দশ আৰু পঞ্চদশ শ্লোকৰ তলত এখন চিঠি আছে ; য’ত এই নৈব উল্লেখ কৰা হৈছে : “যো অর্গো বাজসূয় যজ্ঞদীক্ষিতেন ময়া বাজপুত্ৰশতপবিবৃতং বসুমিত্ৰং গোপ্তাবমানিষ্টা সত্বংসবোপাবৰ্ত্তনীয়ো নিবৰ্গলঙ্ঘ্যগো বিন্ধুঃ সঃ সিদ্ধোৰ্দ্ধক্ৰিপবোধসি চৰয়খানীকেন যবনানাং প্ৰাৰ্থিতঃ ।”

(বাজসূয় যজ্ঞৰ দীক্ষাৰ কাৰণে মই, এশ বাজপুত্ৰই বেচি থকা বসুমিত্ৰক বন্ধাৰ আদেশ দি এবছৰত ঘূৰাই অনাৰ কথা কৈ যিটো ঘোঁৰা এৰি দিছিলোঁ, সি সিদ্ধুৰ দক্ষিণফালে ঘূৰি ফুৰিছিল । তাত যবন বিলাকৰ অশ্বৰ দলে তাক বধাই থৈছিল ।)

অক্ষয় বট : প্ৰয়াগ, ভুবনেশ্বৰ, গয়া আদি তীৰ্থস্থানত বোৱা বট বৃক্ষ । এই বট গছক পূজা কৰিলে, ইয়াত পানী দিলে অক্ষয় পুণ্য প্ৰাপ্ত হয় । সেই কাৰণে ইয়াক অক্ষয়-বট বুলি কোৱা হয় । —হিমালয় বাজী—২ অধ্যায় চাওক ।

অশোকৰ শিলাস্তম্ভ : ইয়াত অশোকৰ ধৰ্ম-বাহী বোধিত আছে
—হিমালয় বাত্ৰা—২ অধ্যায় চাওক।

সব্বতী : বাণী। ইয়াত শুদ্ধশ্রোতা সব্বতাব বিষয়ে বুজোৱা হৈছে।

কাদম্ব : বাজাইব।

ধবল-শিলা : বাব শীল (চৰিত্ৰ) নিৰ্মল।

ইন্দীৰব শ্ৰামা : নীল কমলৰ নিচিনা শ্ৰাম বৰ্ণ। ইন্দীৰব—নীলা পট্টম
সংকৃত কবিসকলৰ এক প্ৰাচীন কল্পনা আছে যে ইন্দীৰব শ্ৰাম আৰ
গৌৰ বৰ্ণৰ সঙ্গত এক অনুপম সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে।

ইন্দীৰব শ্যামতমূৰ্ণপোঅসৌ হুং বোচমা-গৌৰ-শৰীৰ-যক্তিঃ।

অন্তোন্ত-শোভা-পৰিবৃদ্ধয়ে বাং যোগন্তড়িত্তৌদয়ীবিবাস্ত।

—বসুবংশ ৬-৬৫

সুধা-জলা : সুধা—অমৃত। অমৃতৰ নিচিনা পানী থকা। জনশ্ৰুতি
আছে যে অমৃতৰ বং বগা হয়। এই কাৰণে ইয়াত 'নিৰ্মল পানী থকা' এই
শব্দ এই অৰ্থতো লব পাৰি। সুধাৰ আন এটা অৰ্থ হৈছে চুন, চুনৰ বং
বগাই হয়। এই অৰ্থতো বগা পানী থকা বুলি কব পাৰি। তুলনা কৰক—
সুধা ধবল।

জাহ্নবী : গঙ্গা। সগৰপুত্ৰ সকলক উদ্ধাৰ কৰিবৰ কাৰণে ভগীৰথে
বৰ্গৰ গঙ্গাক নমাই আনি আহি আছিল, বাটত জহ্নু নামৰ এজন বাজৰিৰ
বজ্জৰ সামগ্ৰীবোৰ তাত উঠি গ'ল। এই কাৰণে ধৰি বব কট হৈ পৰিল
আৰু তেওঁ নিজৰ তপোবলেৰে গঙ্গাক পি খালে। ভগীৰথে তেওঁক অশেষ
কৃত্তি কৰাত তেওঁ প্ৰসন্ন হ'ল। ইয়াৰ পাছত তেওঁ নিজৰ কাণৰপৰা
(কিছুমান মানুহৰ মত অনুসাৰে কবঙনবৰপৰা) গঙ্গাক উলিয়াই দিলে।
ইয়াৰ পৰাই গঙ্গাই জাহ্নবী নাম পালে।

৭। মূল-ত্ৰিবেণী

ব্ৰহ্মকপাল : হিমালয়ৰ বদৰী নাৰায়ণৰ তীৰ্ধত এই নামৰ এটা শিল
আছে। শাস্ত্ৰত লিখা আছে যে কোনো মানুহে এই শিলত বহি প্ৰাণ

কৰিলে সকলো পূৰ্ব-পূৰ্বৰ একেলগে স্মৃতি যায় আৰু তেওঁ শিষ্ট কণৰ পৰা চিৰ-মৃত হয়। 'হিমালয় যাত্ৰা'—৪২ অধ্যায় চাওক।

৮। জীৱন-তীৰ্থ হৰিষাৰ

ত্ৰিশৰণা : তিনিটা পথেদি বৈ অহা, বৰ্গ-গামিনী মন্দাকিনী, মৰ্ত্ত-বাহিনী গঙ্গা আৰু পাতাল গামিনী ভোগবতী।

প্ৰশমকাৰী : শাস্তি দায়ক। প্ৰশমৰ অৰ্থ হৈছে নিৰ্কাপ আৰু কোনো কোনো সময়ত বৈবাগ্যও হয়।

মহোদ্যা : শিখ-গুৰুসকলৰ ভজনৰ শেষত গুৰু নানকৰ নাম লোৱা হয়। এই কাৰণে কোনটো ভজন কোনজন গুৰুৰে লিখিছে, সেইটো ধৰিব পৰা নেযায়। যেতিয়া 'গ্ৰন্থচাহাব'ৰ নিৰ্মাণ কৰা হ'ল, তেতিয়া গুৰুসকলৰ ক্ৰম অনুসৰি সকলো গুৰুৰ ভজন বেলেগ বেলেগ কৰা হ'ল। আৰু প্ৰত্যেকজন গুৰুৰ ভজনৰ 'মহোদ্যা'ও বেলেগ কৰা হ'ল। ইয়াৰপৰাই এতিয়া কোনটো ভজন কোন গুৰুৰ এইটো বুজিব পৰা যায়।

আসা-দি-বাৰ : আসাবৰী বাগ।

মুক্তি ফৌজ : সৈন্য। "চেলভেচন্ আৰ্মী" নামৰ সামৰিক পদ্ধতিত সংগঠিত শ্ৰুতী সকলৰ এটা অস্থান। ইয়াৰ সদস্যসকলে গেকৰা কাপোৰ পিন্ধে।

বাজিনীবতী উবা : ঋক্বেদত উবাৰ বিষয়ে লিখা সূক্তত উবাৰ বাজিনীবতী বুলি কোৱা হৈছে। তাত ইয়াৰ অৰ্থ "বলবতী" বা সন্মুখিশালী।

উবন্তচিত্ৰতমা ভবান্ধভাং বাজিনীবতী

বেন ভোকক ভনয়ক ধামহে।

[হে বলবতী আৰু সন্মুখিশালিনী উবা; আমাক সুন্দৰ (শক্তি বা সম্পত্তি) দিয়া, যাৰ দ্বাৰা আমি আমাৰ পুত্ৰ আৰু প্ৰপৌত্ৰ ধাৰণ কৰিব পাৰোঁ।] মণ্ডল—১, সূক্ত—২২-১৩।

'বাজ' মানে বল-বীৰ্য আৰু বেগ। ইয়াৰ পৰাই বাজিন্ হৈছে, বলবান, বীৰ্যবান, বেগবান। আকৌ যাৰ ভিতৰত এই সকলোবোৰ গুণ

আছে, তেনেকুৱা বুজিব কথিব ধোঁবা। ইয়াৰ জীলিক কণ হ'ল 'বাজিনী'—
ধোঁবা। এইদৰেই বেগবান ধোঁবাক চলাওঁতা বা জাব গিৰিহঁতক
বাজিনীবত্ৰু লি কয়। ইয়াৰ জীলিক কণ হ'ল—'বাজিনীবতী'। যেতিয়া
লিঙ্গ বা সৰৱতীৰ ক্ষেত্ৰত এই বিশেষণ প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অৰ্থ
বলবান্, বেগবান্ ধোঁবাবোৰৰ দ্বাৰা সমৃদ্ধ।

বল আৰু বীৰ্য্যই হৈছে সমষ্টিৰ উৎস। সমৃদ্ধিৰ অৰ্থও ইয়াৰ ভিতৰতে
আহি গৈছে। ধাত্ৱো এক প্ৰকাৰৰ সমৃদ্ধিয়েই। ইয়াত এই শব্দৰ ভিতৰত
এই অৰ্থও সোমাই আছে। কোনো কোনো সময়ত 'বাজিনী-বতী'ৰ অৰ্থ
'শস্যবতী' ও হয়—

বখা সিদ্ধ: সুবধা সুবাসা হিবগ্নয়ী সুকৃতা বাজিনীবতী।

উৰ্ণাবতী যুবতি: সীলমাবত্বাতাধি বন্তে সুভগা মধুবুধম্।

মণ্ডল—১০, সূ—৮২-৮

(উত্তম অশ্ববতী, সুবধবতী, সুন্দৰ বস্ত্ৰবতী, সুবৰ্ণময়ী, সুবটিত, শস্যবতী,
উনবতী, মৰাপাট ফুটা যুবতী আৰু সুভগা সিদ্ধৰে মৌ-বিচনি থকা গছ
ধাৰণ কৰে।

কঠোপনিষদত 'বাজশ্ৰবস' অব উল্লেখ কৰা হৈছে। তাত 'বাজ'ৰ অৰ্থ
হৈছে শস্য। অন্নদান আদিৰ কাৰণে যি শ্ৰবস্=যশ্ লাভ কৰিছে, তেঁৱেই
হৈছে 'বাজশ্ৰবস'।

'বাজীকৰ ঔষধ' বা শক্তিৰুদ্ধক দৰৱ। 'বাজীকৰণ' প্ৰয়োগ বা শক্তি
বঢ়োৱাৰ পদ্ধতি। এই শব্দও ইয়াৰ লগত জড়িত আছে।

৯। দক্ষিণ গঙ্গা-গোদাবৰী

উঠোনিয়াং : বাতিপুৰা শুই উঠি চন্দ্ৰমৌলী শিৱৰ নাম লবা। শ্ৰীবিষ্ণু
মাধৱৰ ওচৰৰ গঙ্গাত গা ধুবা, গৌদাবৰীত গা ধুবা। কৃষ্ণা, বেয়া, তুঙ্গভদ্ৰা,
নৰয়, কালিন্দী, নৰ্মদা, ভীমা ভাৰ্মা—এই সকলোবোৰ নৈৰ ভিতৰত
গোদাবৰীয়েই প্ৰধান। এই গঙ্গাত স্নান কৰা।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ অত্যন্ত সুখৰ দিন : সীতা আৰু লক্ষণৰ লগত কটোৱা
বনবাসৰ দিন।

জীৱনৰ দাক্ষ আশাত : সীতা হৰণৰ পৰা ।

বান্ধীকিৰ এই কৰুণাময়ী বেদনাৰ পৰা : কোঁকৰণৰ নিচিনা এটা
সাধাৰণ প্ৰসন্নৰ পৰা কৰুণাৰ ভাৱ আগ্ৰত হৈ যিদৰে বাসন্ত্যৰ নিচিনা
মহাকাব্য সৃষ্টি হ'ল, সেইদৰে ।

সহিষ্ণুতাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি বামচন্দ্ৰ আৰু বিবাদ-প্ৰতিমা সীতাদেবী : এই
বিশেষণবোৰৰ যোগাতাৰ কথা ভাবি চাওক । তুলনা কৰক—'দুঃখ-সম্বোধনা
বৈৰ বামে চৈতন্যনমাহিতম্ ।'
—উত্তৰ বামচৰিত ।

কথায় : কেহা ।

কল্পান্তিক : কল্প = ব্ৰহ্মাৰ এদিন = ১০০০ যুগ = মানুহৰ ৪৩২০ লাখ
বছৰ । এই সৃষ্টিৰ আয়ুস ইমান বছৰ হৈছে বুলি মনা হয় । সৃষ্টিৰ শেষলৈকে
বিটো বস্তু বৈ যায়, সিয়েই হৈছে কল্পান্তিক দুঃখ । (কল্প + অন্ত + ইক)

জনস্থান : দণ্ডকাৰণাৰ এটা অংশ ; য'ত গোদাবৰীৰ পাৰত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ
আছিল । তাত বাক্সৰ উপদ্ৰৱ কম আছিল । সেইকাৰণে তাত মানুহ
বাস কৰিব পাৰিছিল । মানুহ থাকিব পৰা উপযুক্ত ঠাই কাৰণে ইয়াক
'জনস্থান' বোলা হৈছিল ।

জটায়ু : অকণৰ পুতেক, সম্প্ৰাতিৰ ভাৱেক আৰু বজা দলবধৰ পৰম
বহু । বাৰণে যেতিয়া সীতাক হৰণ কৰি নিছিল, তেতিয়া সীতাই 'বাম'
'বাম' বুলি চিঞৰা শুনি জটায়ুৱে সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ অপ্ৰেৰ চেঁটা
কৰিছিল । কিন্তু তেওঁ সফল নহ'ল । শেহত তেওঁক মৰণাসন্ন অৱস্থাত
পেলাই থৈ বাৰণে সীতাক লৈ গুচি গ'ল । ইফালে বামে সীতাক
বিচাৰি বিচাৰি এইখিনি পালেহি । তেতিয়া জটায়ুৱে বাৰণে সীতাক লৈ
গল বুলি বামক কলে আৰু ইয়াৰ পিছতে তেওঁ প্ৰাণত্যাগ কৰিলে ।

সীতাৰ কাতৰ তনুযক্তি : তুলনা কৰক—

অগ্নিয়েৰ লতাগৃহে স্বমতবন্তশাৰ্গদত্তেকণ :

লা হংসৈ : কৃতকৌতুকা চিবমভুকোদাবৰীসীকতে ।

আশান্ত্যা পৰিতুৰ্ণনায়িতমিৰ স্থাং বীক্য বহুত্বা

কাতৰ্ধাদ্ অববিন্ধুভূমলনিভো মুখঃ প্ৰণামাতলিঃ ॥

—উত্তৰবামচৰিত, ৩-৩৭ ।

পাত্ৰাৰ সুধৰণৰা : মহাবীৰ্য্যৰ সন্ত কবি জ্ঞানেশ্বৰৰ বাপেক বিটলপত্ত
 আগৰণবাই বৰাণী আছিল। ডেকাকালত ভীৰ্ষ বান্ধা কৰোঁতে কৰোঁতে
 এবাৰ তেওঁ আলম্বী পালেহি। তাৰ একম ব্রাহ্মণে তেওঁৰ যোগ্যতা দেখি
 নিজৰ জীয়েকক তেওঁলৈ বিয়া দিলে। কিন্তু বিয়া কৰোৱা সত্ত্বেও বিটলপত্তৰ
 বৈধাগ্য বৃদ্ধি নগ'ল। "মই গজায়ান কবিসলৈ যাওঁ"—এই বুলি কৈ তেওঁ
 নিজৰ দৰ এবিলে আক "মোৰ লৰা-ভিৰোতা কোনো নাই" বুলি কৈ
 কাশীত বামানন্দ-স্বামীৰ পৰা সন্ন্যাস দীক্ষা ললে। অলপ দিনৰ পাচত
 বামানন্দ স্বামী বামেধৰলৈ যাওঁতে বাটত আলম্বী পালেহি। বিটলপত্তৰ
 বৈধীয়েকে গিৰিয়েকৰ সন্ন্যাসৰ কথা শুনি ব্ৰতোগাৰনাত নিজৰ জীৱন
 কটাইছিল। তেওঁলোকৰ গাঁৱলৈ যেতিয়া বামানন্দ স্বামী আহিছে বুলি
 শুনিলে, তেতিয়া তেওঁ স্বামীক লেৱা কবিলে। সন্ন্যাসীয়ে 'পুত্ৰৱতী ভৰ'
 বুলি আশীৰ্বাদ দিলত তেওঁ হাঁহি পেলালে। সন্ন্যাসীয়ে তেওঁক ইহাৰ কাৰণ
 সুধিলে। তেওঁ সকলো বৃত্তান্ত বিবৰি কলে। বামানন্দ স্বামী আলম্বীৰ
 পৰা আকৌ কাশীলৈ ঘূৰি গ'ল আৰু বিটলপত্তক ডাবি-ছকি দি গৃহস্থী জীৱন
 যাপন কৰিবৰ কাৰণে পঠাই দিলে। তেওঁৰ চাৰিজন সন্তান হ'ল—নিবৃত্তি
 নাথ, জ্ঞানদেৱ, সোপানদেৱ আৰু মুক্তাবাঈ।

কিন্তু শাস্ত্ৰত সন্ন্যাসীৰ আকৌ সংসাৰী হোৱাৰ অনুজ্ঞা নাই। সেই কাৰণে
 সমাজে এওঁলোকক এঘৰীয়া কবিলে। এওঁৰ লৰা কেইটাক লগুন দিবলৈ
 কোনো সন্মত নহ'ল। পেহত বিটলপত্ত পৈঠনলৈ গ'ল আৰু তাৰ ব্ৰাহ্মণ
 সকলৰ ভৰিত পৰি তেওঁ কবলৈ ধৰিলে—"মোৰ কাৰণে যি কোনো
 প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান দি হলেও মোক তুচ্ছ কৰক আৰু মোৰ সন্তানবোৰক
 উপনয়ন সংকাৰ দিবলৈ আদেশ দিয়ক।" ব্ৰাহ্মণসকলে শাস্ত্ৰত কোনো উপায়
 নাপালে। তেওঁলোকে কলে—"তুমি ইমান ডাঙৰ পাপ কৰিছা যে
 তোমাৰ কাৰণে দেহভ্যাগৰ বাহিৰে আৰু আন কোনো উপায় নাই।
 তোমাৰ ল'ৰাবোৰকতো উপনয়ন দিয়া কোনোমতেই সম্ভৱপৰ নহয়।"
 বিটলপত্ত আৰু তেওঁৰ সহধৰ্ম্মীণীয়ে প্ৰয়াগলৈ গৈ গঙ্গা জলত স্নান
 কৰিলে। ইয়াৰ পাছত এই চাৰিটা লৰাই আলম্বীৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ
 ওচৰত এইবুলি মিনতি কৰিলে—"আমি ব্ৰাহ্মণৰ সন্তান। আমি

‘উপনয়ন-সংক্ৰান্ত পোৰা উচিত।’ কিন্তু ব্রাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে যে—
“পৈঠনৰ ব্রাহ্মণৰ পৰা। শুদ্ধি-পত্ৰ আনিব পাৰিলেহে বজোপবীত দিব
পৰা হ’ব।”

তেওঁলোক পৈঠনলৈ গ’ল। তাৰ ব্রাহ্মণসকলৰ ওচৰত তেওঁলোকক
সমাজত ঠাই দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। কিন্তু ব্রাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে—
“কোনো শাস্ত্ৰত সন্ন্যাসীৰ সন্তানৰ বজোপবীত লবৰ অধিকাৰ নাই। ইয়াৰ
কাৰণে কোনো প্ৰাৰ্থনিতও নাই। সেইবাবে তোমালোকে সকলোৰে ঈশ্বৰ
তাৰ বাখি জিতেদ্বিয় হোৱা, বিয়া-বাক নকৰাৰ আৰু সদায় হৰিব ভজনত
মগ হৈ থাকিব।”

এই বিধান দিয়াৰ পাছত সভা ভঙ্গ হ’ল, এনেতে কোনোবাই এই
চাৰিজনক তেওঁলোকৰ নিজৰ নামৰ অৰ্থ সুধিলে। নিবৃত্তিনাথে কলে,
“মোৰ নাম নিবৃত্তি। মই কেতিয়াও প্ৰবৃত্তিৰ বশ নহ’ও।” জ্ঞানদেৱে
কলে, “মই জ্ঞানদেৱ। মই সকলোবোৰ আগম জানো।” লোপানদেৱে
কলে, “মই ভক্ত সকলক ভগৱানৰ ভজন শিকাই বৈকুণ্ঠলৈ নিওঁতা লোপান।”
মুক্তাৰায়ে কলে—“মই বিশ্বৰ লীলা দেখুৱাবৰ কাৰণে প্ৰকাশ পোৱা ঈশ্বৰ
লীলা কণী মুক্তি।” এই উত্তৰ শুনি সেই মানুহজনে কলে—“নামত কোনো
কথা নাই, বিদৰে ইচ্ছা বাখিব পাৰি। সোঁ যে ম’হ পোৱালিটো গৈ আছে
তেওঁৰ নামো জ্ঞানদেৱ।” জ্ঞানদেৱে তৎক্ষণাত উত্তৰ দিলে, “সেই ম’হ
পোৱালিটো আৰু মোৰ মাজত কোনো ভেদ নাই। তেওঁৰ ভিতৰতো মোৰ
আত্মাই আছে।”

তেতিয়া কোনোবাই ম’হ পোৱালিৰ পিঠিত ভিনিষাৰ চাবুক মাৰিলে,
লগে লগে জ্ঞানদেৱৰ পিঠিত চাবুকৰ চিন বহি গ’ল।

চাৰিজন ল’ৰাই ব্রাহ্মণক নমস্কাৰ কৰি নিজৰ গাঁৱলৈ ঘূৰি যাবলৈ
মন ৰেলিলে। বাটত তেওঁলোক গোদাবৰীৰ পাৰত বহিল। তাত কেই-
জনমান সুৰকো গোট খালে। তেওঁলোকে ধেমালিৰ হলেৰে জ্ঞানদেৱক
কলে—“যদি তুমি শুদ্ধি-পত্ৰ বিচাৰিছা, তেতিয়াহলে এই ম’হ পোৱালিৰ
মুখত বেদৰ পাঠ কৰোৱা।” জ্ঞানদেৱে তৎক্ষণাত ম’হ পোৱালিৰ ওচৰলৈ গ’ল
আৰু তেওঁৰ মুখত হাত থৈ সেই ব্রাহ্মণসকলক কলে, “আপোনালোকতো

তুৱেন। আপোবালোকৰ কথা কেতিয়াও স্মিকল হ'ব নোহোৱে। চাকৰ;
এতিয়া এই ম'হ পোৱালিয়ে বেদ-পাঠ কৰিব।"

সঁচাকৈয়ে সেই ম'হ পোৱালিয়ে বেদৰ ঋচা গাবলৈ ধৰিলে।

জানেশ্বৰে পিতৃৰ "ভাবাৰ্থ কীৰ্ত্তিকা" লিখিছে, ইয়াকে জানেশ্বৰী বুলি
কয়। ইয়াৰ বাহিৰে এওঁৰ "অমৃতানুভৱ" নামৰ এক বাণীন বচনা আছে।
এই গ্ৰন্থখন গ্ৰন্থ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অমূল্য বস্তু।

দশগ্ৰন্থী : ঋক্, যজুৰ, সাম আৰু অগৰ্ভ—এই চাৰিখন বেদ আৰু শিদ্ধা
(বৰোচ্চাৰণৰ বিষয়ে), ছন্দ, ব্যাকৰণ, নিকত (ব্যাংগপ্তি আৰু অৰ্থৰ
বিষয়ে), জ্যোতিষ আৰু কল্প (সূত্ৰ)—এই ছখন বেদাঙ্গ, এই দহখন গ্ৰন্থ
মুখস্থ কৰোঁতা।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ ওপৰত কৰা...অভ্যাচাৰ : শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মাকে শঙ্কৰাচাৰ্য্যক
সন্ন্যাস লবলৈ অনুমতি দিয়া নাছিল। এবাৰ গা-খুবৰ কাৰণে শঙ্কৰাচাৰ্য্যে
নৈষ্ঠা মািল। তাত এটা ঘৰিয়ালে তেওঁৰ ভৰিত কামুৰি ধৰিলে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই
মাকক চিঞৰি কলে—"এতিয়া মোক সন্ন্যাস লবলৈ আদেশ দিয়া।" যেতিয়া
মাকে শঙ্কৰাচাৰ্য্যক অনুমতি দিলে তেতিয়াহে শঙ্কৰাচাৰ্য্য ঘৰিয়ালৰ মুখৰ
পৰা বন্ধা পৰিল। তেওঁ অতিশয় মাতৃ-ভক্ত আছিল। কিন্তু সন্ন্যাস ধৰ্ম্মৰ
নিয়ম অনুসৰি তেওঁ মাকৰ লগত থাকিব নোৱাৰিছিল। আনহে নেলাগে
মাকক দৰ্শন পৰ্য্যন্ত কৰিব নোৱাৰিছিল। তথাপি তেওঁ যব এৰি যাবৰ
সময়ত মাকক কৈ গৈছিল, "বিগদৰ সময়ত তুমি মোক মাতিলে মই নিশ্চয়
তোমাৰ ওচৰলৈ আহিম।"

অলপ দিনৰ পাছত মাকৰ বেমাৰ হ'ল। তেওঁ পুতেকক চাবলৈ ইচ্ছা
কৰিলে। নিজৰ কথামতে শঙ্কৰাচাৰ্য্য আহিল আৰু মাকৰ মৃত্যু নোহোৱা-
লৈকে তেওঁ মাতৃ-সেৱা কৰিলে। মাকে শান্তিৰে দেহত্যাগ কৰিলে।

কিন্তু আচল বিপদ এতিয়াহে আৰম্ভ হ'ল। মৰা শ শ্মশানলৈ নিবলৈ
গাঁৱৰ ব্ৰাহ্মণসকল সন্মত নহল। আনহে নেলাগে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ
শ্মশানতো এই শ পুৰিবলৈ অনুমতি নিদিলে। কোনেও তেওঁক এচটা
খৰিও নিদিলে। ব্ৰাহ্মণসকলে ছিব কৰিলে যে যি সন্ন্যাস ধৰ্ম্ম লোৱাৰ
পিছত গৃহস্থানুযায়িত মাকক চাবলৈ আহিছে, তেওঁৰ এই কাৰ্য্য একেবাৰে

শাস্ত্রবিৰোধী। গতিকে তেওঁক বহিষ্কাৰ কৰাৰে উচিত। তাৰ পিছত শঙ্কৰাচাৰ্য্যই তেওঁৰ মাকৰ শটে চাৰি টুকুৰা কৰি বাৰীৰ পৰা কলপাত কাটি আনিলে আৰু তাৰ ওপৰত এই টুকুৰাবোৰ ধৈ নিজৰ ঘৰৰ চোতালত বোগাঘি অলাই নিজৰ তপস্যাৰ বলত মৃতকৰ সন্মতি কৰিলে।

বিধন ৰাজ্যত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ গাঁও আছিল, তাৰ বজা শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ শিষ্য আছিল। পূজনীয় ওকৰ ওপৰত কৰা এই অত্যাচাৰৰ কথা শুনি তেওঁ নিজৰ ৰাজ্যৰ নমুন্নী ব্ৰাহ্মণক এই শাস্তিৰ বিধান দিলে যে তেওঁলোকে যেন নিজৰ ঘৰৰ মানুহক শ্মশানলৈ নিনি নিজৰ ঘৰৰ চোতালত চাৰি টুকুৰা কৰি কাটি অলাই দিয়ে। বজাই কঠোৰভাৱে এই শাস্তিৰ বাহহাৰ কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে। ব্ৰাহ্মণে ভয় খালে। তেওঁলোকে ক'মা খুজিলে। ভেতিয়া বজাট শব চাৰিটুকুৰা কৰাৰ সলনি শবৰ ওপৰত চাৰিটা দাগ দিবলৈ আৰু তাৰ পিছত শ্মশানলৈ নিবলৈ আদেশ দিলে।

অষ্ট বক্ৰা : যাৰ আঠোটা অঙ্গ বেঁকা।

জীৱন-বিতৰণ : জীৱন=পানী, বিতৰণ=খলাই দিয়া।

মানান—এই ঠাই গোদাবৰীৰ মুখৰ ওচৰত। ১৭৫০ চনত ফৰাচী কোম্পানীয়ে ইয়াক অধিকাৰ কৰিছিল, আৰু ছবছৰৰ পিছত ফৰাচী চৰকাৰক সঁপি দিছিল। এতিয়া ই বাৰীন ভাৰতৰ লগত যুক্ত হৈ গৈছে।

চকল কমলৰ মাজত : প্ৰহমবোৰক গতিশীল কৰি দৃশ্যৰ শোভা বঢ়াবৰ কাৰণে।

ভৱভূতিৰ কথা কিয় মনত নপৰিব ? : ভৱভূতিয়ে তেওঁৰ 'উত্তৰ ৰাম-চৰিত'ত গোদাবৰীৰ বিবিধ সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে চাওক :

এতানি তানি গিৰি-নিৰা বিনী তটেম্

বৈথানসাপ্তিত-তকণি তপোৱনানি।

যেহাতিথৈয়পৰমা শমিনো ভজন্তে

নীৰাব-মুক্তি-পঢ়া গৃহিণো গৃহাণি।

উত্তৰ 'ৰামচৰিত', ১-৭৫।

মিষ্টঃ-শ্রীমাঃ কচ্ছিপবকো ভীষণা ভোগ-কক্ষাঃ

হানে হানে মুখ-কক্কো ঝাড়ুতৈনিব বাগাদ্ ।

এতে ভীষণ-গিবি-সবিনগৰ্ভ-কাত্যাব-মিশ্রাঃ

সম্ভ্রান্তে পৰিচিৎ-ভূয়ো দণ্ডকাবশা-ভাগাঃ ।

উঃ বাঃ, ২-১৪

ইহ সমদশকৃত্তাকাক্তবানীবমুক্ত—

এসভসুবভিশীতবচ্ছতোয়া বহন্তি ।

ফলভব পৰিণামশ্রামজন্ম নিকুল —

অলনমুখবভূবিশ্রোতসো নিব'বিন্ধ্যঃ ।

উঃ বাঃ, ২-২০ ।

এতে ত এব গিবয়ো বিকবগ্নম্বাস্—

ভাস্তেব মন্তহবিণানি বনস্থলানি ।

আমজুবজুললতানি চ ভাস্তমুনি

নীবজ্ঞানীপনিচুলানি সবিন্ধ্যটানি ।

উঃ বাঃ, ২-২৩ ।

মেঘমালের যচ্চায়মাবাদির বিভাবাতে ।

গিবিঃ প্রসবণঃ সোঅয়ং যত্র গোদারবী নদী ।

উঃ বাঃ, ২-২৪ ।

অশৈবাসাগ্নহতি শিথবে গৃধ্রবাক্স্য বাসস্

ভস্যাপস্তাদয়মপি বভাস্তেযু পর্ণোটজেষু ।

গোদারবীঃ পয়সি বিতত শ্রামলানোকহস্ত্রীব্

অন্তঃ কুজমুখবশকুনো যত্র বম্যো বনান্তঃ ।

উঃ বাঃ, ২-২৫ ।

ভজ্ঞং কুজকুটীৰ কোশিক যটাবুং কাবরংকীচক—

তদ্বাডম্বমুকমোকুলিকুলঃ ক্রৌঞ্চারতোঅয়ং গিবিঃ ।

এতস্মিন্ প্রচলাকিনাং প্রচলতামুদ্ভিজিতাঃ কুর্জিতৈব্

উদ্ভেজন্তি পুবাণবোহিণতকন্ডেষু কুটীনলাঃ ।

উঃ বাঃ, ২-২৯ ।

এতে তে কুৰবেয় গগনদনদাকোদাবৰীৰাৰয়ে
 মেঘানবিতমৌলিনীলনিৰবাঃ কোদীতুতো দাকিনাঃ ।
 অন্তোন্ত্ৰ প্রতিবাদসম্বলচলংকল্লোলকোলাহলৈব
 উত্তালান্ত ইমে গভীৰগয়সঃ পুণ্যাঃ সবিসময়মাঃ ।
 উঃ বাঃ ২-৩০

বত্ৰ স্ৰমা অপি যুগা অপি বন্ধবো মে
 যানি প্ৰিয়াসহচৰশ্চিবমধাৰাৎসম্ ।
 এতানি তানি বহুকন্দবনিৰ্বাণি
 গোদাবৰী পবিসবন্ত্ৰ গিবেন্তটানি ॥

উঃ বাঃ ৩-৮ ।

বৈদিক প্ৰভাত : বৈদিক কালত য'ত আৰ্হাদনকল আছিল, কুঁৱলীৰ
 কাৰণে তাৰ প্ৰভাত ধূলি ধূসৰিত হৈ আছিল । ইতিহাসতো বেদকালক
 উষঃকালৰ নিচিনা কুঁৱলীৰে আৰবি থকা দেখুওৱা হৈছে । বেদকালতে
 ধৰ্মজ্ঞানৰ উষঃকাল চৈছিল বাবেও ইয়াক বৈদিক প্ৰভাত বোলা হৈছে ।

কবিৰ প্ৰতিভাৰ দৰে : প্ৰতিভাৰ ব্যাখ্যা এইদৰে কৰা হৈছে : "প্ৰজা
 নৱনবোন্মেষশালিনী প্ৰতিভা মতা," যি প্ৰজা (বুদ্ধি)ৰ পৰা নতুন নতুন
 প্ৰেৰণা ওলায় তাকেই প্ৰতিভা বোলা হয় ।

চবিত্ৰ : [চব্ (খোজ কঢ়া) + ইত্ৰ (সাধন) = ভবি] গতি, আচৰণ,
 বেদত 'চবিত্ৰ' শব্দ ভবিৰ অৰ্থত আছে । (ভবিবোৰৰ চিন—চবিত্ৰ—চাই
 চাই যোৱা মানুহেহে ইয়াক ধৰিব পাৰে যে বগলী চবাই কোনফালে
 গৈছে ।) দ্বিতীয় অৰ্থ কাকিৰাজ ।

১০ বেদৰ ধাত্ৰী ভূগভত্ৰা

'বন্দ্যঃ সামাসিক্য চ' : সমাসত যয়েই বন্দ্য, গীতা ১০-৩৩ ।

১১ নেলুৰ পিনাকিনী

নেলুৰ : [নেন্ন = ধান + উক = গাঁও] ধানৰ গাঁও । এইখন গাঁও
 মাস্তাজৰ উত্তৰফালে আছে ।

১২ জোগব প্ৰলাভ

হোম্বাব : উত্তৰ কৰ্ণাটকৰ পশ্চিম নাগৰৰ পাবত অৱস্থিত এখন নগৰ।
কাৰকল : দক্ষিণ কৰ্ণাটক মঙ্গলুৰ আৰু উডণীৰ মাজত অৱস্থিত এখন
নগৰ। ইয়াত হায়দৰৰ দ্বাৰা স্থাপিত এটা হুমুমান মন্দিৰ আছে। ওচৰৰ
টিলাত বাহবলীৰ এটা সুন্দৰ মূৰ্ত্তি থিয় হৈ আছে।

মনসা : মনে পতা কথা বিধিয়ে বেলেগ কৰি দিয়া। আলচা কথা নহয়
লিছি, বাটত আছে কণা বিধি।

চিৰ সঞ্চিত : বৰীজ্ঞ নাথৰ এই কবিতা ফাঁকি মনত পেলাওক—

“বহুদিন বঞ্চিত অন্তরে সঞ্চিত কি আশা।”

শিমোগা নাগৰ : গাঁওৰ নাম।

গুজৰাটত বানপানী : ১৯২৭ চনত গুজৰাটত অতিপাত বৰষুণ হোৱাত
হেজাৰ হেজাৰ ঘৰ ভাগি পৰিল। মানুহ অন্নবস্ত্ৰ আৰু আশ্ৰয় হীন হৈ
পৰিল। সেই সময়ত চৰ্কাৰ বন্ধত ভাই পেটেলে তেওঁৰ বিচক্ষণ ব্যবস্থাব
যোগেদি আৰু ধনীসকলৰ সহায়ত মানুহবোৰক সুখ-সুবিধা দিবৰ কাৰণে
ভগীৰথ চেষ্টা কৰিছিল।

ঐগন্ধাৰ বাও দেশপাণ্ডে : কৰ্ণাটকৰ এজন নেতা।

স্থিতধী : স্থিত প্ৰজ্ঞই কিদৰে কথা কয়, কিদৰে বহে আৰু কেনেকৈ
খোজ কাঢ়ে ?

গীতা, ২-৫৪।

কুলশিখৰিণ : সম্পূৰ্ণ শ্লোকটো এনেকুৱা—বিবৰ বিবমায়াসাদম্মাদ্
দুবধাবসায়তো।

বিপদি মহতাং ধৈৰ্য-ধ্বংসং যদীক্ষিতুমীহসে।

অয়ি জড়মতে। কল্পাপায়ে বাপেত-নিজক্ৰমা

কুল-শিখৰিণঃ ক্লৃপা নৈতে ন বা জলবীশয়ঃ।

(যেতিয়া প্ৰলয় কাল আহে, তেতিয়া নিজৰ মৰ্যাদা কেতিয়াও ধৰ্ষ
নকৰা নাগৰ আৰু সদায় নিজৰ ঠাইত স্থিৰ হৈ থকা কুলপৰ্বতো হানচাত
হৈ যায়। কিন্তু মহাত্মাসকলৰ ভিতৰত এনেকুৱা দুৰ্বলতা নাই। বিপদ
সময়ত বেছি হয়, তেওঁলোক সিয়ানেই হুচ হৈ পৰে। এইদৰে বুজাই
কবিয়ে কৈছে :

“হে অত্মানন্দ ! তুমি যদি বিপদৰ সময়ত মহাত্মাসকলৰ ধৈৰ্য্য নাপ হোৱা চাব খুজিছা, তেতিয়াহলে এই প্ৰশ্ন অলীক। এনেকুৱা আশা এৰি গেলোৱা। এই মহাত্মাসকল তোমাৰ ক্ষুদ্ৰ কুলপৰ্বত নহয় আৰু প্ৰলয় কাল আহিলেই যি নিজৰ স্বৰ্ণ-কৰ্মৰ নিয়ম ভাঙি পেলায় তেনেকুৱা নীচ লাগবো নহয়।)

পৃথিৱীত লাগিলে যিমানেই উৎপাত চক, পৃথিৱীৰ দৰে, দৃঢ় হৈ থকা কুলপৰ্বত কেতিয়াও নিজৰ ঠাইৰ পৰা নাভৰে। সেইকাৰণে কাৰোবাৰ ধৈৰ্য্যৰ উপমা দিবলৈ হলে কুলপৰ্বতৰ উপমা দিয়া হয়। যেনে—এওঁৰ ধৈৰ্য্য দেখিছোঁ। কুলপৰ্বতৰ সমান।

এইদৰেই নৈত লাগিলে যিমানেই চল আহক, তথাপি সি সাগৰ বা মহাসাগৰ হ'ব নোৱাৰে। মহাসাগৰে কেতিয়াও নিজৰ মান মৰ্যাদা নেৰে।

এইকাৰণে কবিসকলৰ সৃষ্টিত মহাসাগৰো ধৈৰ্য্য আৰু মৰ্যাদাৰ আদৰ্শ উপমান।

এই শ্লোকত মহাত্মাসকলৰ দৃঢ়তা বৰ্ণনা কৰিবৰ সময়ত কবিয়ে কৈছে যে তেওঁলোকৰ ওচৰত কুলপৰ্বত ক্ষুদ্ৰ হৈ পৰে, আৰু মহাসাগৰৰ জলবাশিও তুচ্ছ হৈ যায়। কাৰণ হেজাৰ হেজাৰ আৰু লাখ লাখ বছৰ নিজৰ মৰ্যাদাক উলঙ্ঘন নকৰা এই বিভূতিবোৰে প্ৰলয়ৰ সময়ত নিজৰ স্বৰ্ণ-কৰ্ম এৰি দিয়ে, কিন্তু মহাত্মাসকলৰ কথা এনেকুৱা নহয়।

আদৰ্শ-উপমানক তুচ্ছ কৰি উপমেয় বস্তুক উপমানতকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ দেখুওৱা পদ্ধতিক সংস্কৃতত প্ৰতীপ অলঙ্কাৰ বোলে। ইয়াত অৱশ্যে অলপ অত্যাক্তি হয়।

খাণ্ডালা-ঘাট : পুনা আৰু বম্বেৰ মাজৰ ঘাট।

নমঃ পুৰুষোত্তম : হে সৰ্বশক্তিমান ! তোমাক আগফালৰ পৰা, পাছ-ফালৰ পৰা—সকলোফালৰ পৰাই সেৱা জনাইছোঁ। তোমাৰ বীৰ্য্য অনন্ত। তোমাৰ শক্তি অসীম। তুমিয়েই এই সকলোবোৰ ধাৰণ কৰিছা, এতেকে তুমি সৰ্বশক্তিমান।

গীতা, ১১—৪০।

সুহৃদশামিদম : তুমি মোৰ যি কপ দেখিছা ইয়াক দৰ্শন কৰা নৰ হৃদয়ত। দেৱতাসেই এই কপ দৰ্শনৰ আকাংক্ষা কৰে।

গীতা, ১১—৪২।

সেই সকলোবোৰ বস্তু আছিল : ভুলনা কৰক—‘অথো হু মায়া হু মতি-
ভ্রমো হু ?’ শব্দভল ৬—১০।

ব্যাণেশতী : ভয় এৰি শান্ত-চিত্তৰ হোৱা আৰু আকৌ এবাৰ বোৰ
এই পৰিচিত ৰূপ চাই লোৱা— গীতা, ১১—৪৩।

দেবদাস : দেবদাস গান্ধী।

মণি : চৰ্কাৰ পেটেলৰ কন্যা।

লক্ষ্মী : ৰাজাকীৰ কন্যা ; পাহত দেবদাস গান্ধীৰ স্ত্রী।

পদ্ম : নৈৰ বদা : বসন্ত কালত যেতিয়া সকলো গছলতাৰ কুঁহিপাত
ওলায়, যদি তেতিয়া কেবল কৰীল গছতে পাত নোলায়, ইয়াত বসন্তৰ কি
দোষ ? ফেঁচাই যদি দিনত নেদেখে, ইয়াত সূৰ্য্যৰ দোষ কি ?

কবি ভট্‌হৰিৰ এই শ্লোকৰ শেহৰ দুই চৰণ এনেকুৱা :

ধাৰা নৈৰ পতন্তি চাতকুমুখে মেঘসা কিং দৃষণম্।

যং পূৰ্ণং বিধিনা ললাট-লিখিতং তদ্ব্যজিৎ কঃ ক্রমঃ ?

(চাতকৰ মুখত যদি বৰষুণৰ পানী নপৰে, তেতিয়াহলে তাতনো বাক
মেঘৰ কি দোষ ? কপালত বিধিয়ে যি লিখি থৈছে, তাক খণ্ডন কৰাৰ কাৰ
সাধ্য ?)

উচ্ছিক্ত : (উৎ + শিক্ত) খাই এৰা নহয় ; বৰং কৃষক সকলে লগা কাটি
লৈ যোৱাৰ পাহত অবশিষ্ট শস্য।

ববীন্দ্রনাথ ঠাকুৰে অধৰ্ব্ববেদৰ এটা মন্তৱ ভাৱাৰ্থ লৈ কৈছে যে—
“সকলো কলা আৰু মানুহৰ সকলো উচ্চতম প্ৰৱৰ্ত্তিৰ মূল হৈছে ‘উচ্ছিক্ত’,
ভলত তেওঁৰ বচন দিয়া হৈছে :

ঋতং সত্যং তপোঃবাঞ্ছিতং ভ্রমো ধৰ্ম্মশ্চ কৰ্ম্ম চ।

ভূতং তদ্বিষাৎ উচ্ছিক্তে কীৰ্যং লক্ষ্মী-বলং বলে।

“Righteousness truth, great endeavours, empire, religion,
enterprize, heroism and prosperity, the past and the future
dwell in the surpassing strength of the surplus.”

The meaning of it is that man expresses himself through
his super-abundance which largely overleaps his absolute
need.

The renowned vedic commentator Sayanacharya says :

"The food offering which is left over after the completion of sacrificial rites is praised, because it is symbolical of Brahma, the original source of the universal."

According to this explanation, Brahma is boundless in his superfluity which inevitably finds expression in the eternal world process. Here we have the doctrine of the origin of the arts. Of all living creatures is the world man has his vital and mental energy vastly in excess of his need which urges him to work in various lines of creation for its own sake. Like Brahma himself, he takes joy in productions that are unnecessary to him, and therefore represent his extravagance and not his hand to mouth penury. The voice that is just enough can speak and cry to the extent needed for everyday use, but that which is abundant sings; and in it we find our joy. Art reveals man's wealth of life, which seeks its freedom in forms of perfection which are ends in themselves.

ইয়াৰ ভাৱাৰ্থ :

"ঋত, সত্য, তপ, বাহু, শ্ৰম, ধৰ্ম, কৰ্ম, তথা ভূত আৰু ভৱিষ্যত, বীৰ্য আৰু লক্ষ্মীয়ে উচ্ছ্ৰীকৰ বলত নিবাস কৰে।"

ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—এয়েই যে নিজৰ প্ৰয়োজন পূৰ্ণ হোৱাৰ পাহত, মানুহৰ হাতত যি অতিশয় শক্তি থাকে, তাৰ দ্বাৰাই তেওঁ নিজক প্ৰকাশ কৰে।

বেদৰ প্ৰসিদ্ধ ঠীকাৰ সায়েনাচাৰ্যাই কয় যে "বজ্জবিধিৰ পাহত অবশিষ্ট (উচ্ছ্ৰীক) অন্ন বলিক এই কাৰণেই পৱিত্ৰ বোলা হয়; কিয়নো, ই অখিল বিশ্বৰ মূল-কাৰণ-ৰূপ ব্ৰহ্মাৰ প্ৰতীক।"

এই ধাৰণা অনুসৰি ব্ৰহ্মাৰ উচ্ছ্ৰীক শক্তি অনীম আৰু তেওঁ চিৰন্তন বিশ্ব-প্ৰক্ৰিয়াৰ ৰূপত ব্যক্ত হয়। ইয়াত আমি কলাবোৰৰ পৰা অদ্ভুত সিদ্ধান্ত দেখিবলৈ পাইছোঁ। পৃথিৱীৰ সকলো জীৱৰ ভুলনাত মানুহৰ প্ৰাণ আৰু মনৰ শক্তি তেওঁলোকৰ আৱশ্যকতাকৈয়ো অধিক। এই শক্তিয়ে মানুহক বিনা কাৰণত নানাধৰণৰ অনাবশ্যক কামৰূপে আগ বঢ়াই দিয়ে। যয় ব্ৰহ্মাৰ দৰে, মানুহেও অনাবশ্যক বস্তুৰ সৃষ্টি কৰে, আৰু তাৰ দ্বাৰা

আনন্দ পায়। ই মানুহৰ কল্পনানীলতাৰ পৰিচায়ক। বি কৰ্ত্তব্য কেৱল
 প্ৰয়োজনৰ কাৰণে, সি দৈনন্দিন প্ৰয়োজন অনুসৰি কাম কৰে। কিন্তু বি
 কৰ্ত্তব্য প্ৰয়োজনত কৈ অধিক হয়, সি সজীৱ কণ লয়—আৰু ইয়াতেই
 আমাৰ আনন্দ। কলাই মানুহৰ জীৱনৰ সমৃদ্ধিক প্ৰকাশ কৰে। এই
 সমৃদ্ধিয়ে বিনা কাৰণত সৰ্বদা-সম্পূৰ্ণ ভাৱে সৃষ্টিৰ আনন্দ লবৰ কাৰণে
 বন্ধ কৰি থাকে।

‘পৰিগ্ৰহো ভয়াগ্ৰেব’ : পৰিগ্ৰহত ভয় থাকেই। এইটো লেখকৰ নিজৰ
 সূত্র।

‘নিস’ ধৰণৰ : (Gneiss) নৈৰ পাৰৰ শিল, য’ত অত্ৰ আদিৰ সমাবেশ
 হয়।

ভগিনী নিবেদিতাৰ বিখ্যাত তুলনা : এনেকুৱা ধৰণৰ :

Beauty of place translates itself to the Indian consciousness as God’s cry to the soul. Had Niagara been situated on the Ganges, it is odd to think how different would have been its valuation by humanity. Instead of fashionable picnics and railway pleasure-trips, the yearly or monthly incursion of worshipping crowds. Instead of hotels, temples. Instead of ostentatious excess, austerity. Instead of the desire to harness its mighty forces to the chariot of human utility, the unrestrainable longing to throw away the body and realize at once the ecstatic madness of supreme Union. Could contrast be greater ?

The Web of Indian life—241

ভৈৰৱৰূপ : “পৰ্বতৰ ওপৰত য’ত সকলোতকৈ ওখ শিখৰ আছে, আৰু
 তলত একেবাবে পোনপটীয়া বাট আছে, সেই ঠাইক ভৈৰৱৰূপী বুলি কয়।
 প্ৰাচীনকালত আৰু আজিও ভৈৰৱ সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে প্ৰায়েই এনেকুৱা
 ঠাইত ভৈৰৱকীৰ জপ কৰি কৰি ওপৰৰ পৰা তললৈ জপিয়াই পৰে।
 এইদৰে আত্মহত্যা কৰাত পাপ নহয়, বৰং পুণ্য বুলিহে ধৰা হয়। আজিৰ
 আইন অনুসৰি এই ৰীতি লাগিলে জেলেই হওক, তথাপি মনোবৈজ্ঞানিক
 সকলে অতি সহজেই তাৰ মৌলিক তত্ত্ব বুজিব পাৰিব। পৃথিৱীৰ পৰা
 সকলো পিনেই নিৰাশ হৈ কাপুকবদৰে কোনো মানুহে আত্মহত্যা কৰা আৰু

প্ৰকৃতিৰ বিশাল, উচ্চ, উল্লাস তথা বৰশীৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি আত্মহাৰা হৈ প্ৰকৃতিৰ লগত এককণ হোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰবল হৈ উঠা, কোনো বকমেই প্ৰকৃতিৰ বিচ্ছেদ সহিব নোৱাৰা, আৰু এনেদৰে কোনো মানুহে এই তুচ্ছ দেহৰ মোহ ত্যাগ কৰি একান্ত লাভ কৰিবৰ কাৰণে অসীমত অপ্সৰাই পৰা—এই ছয়োটা কথা একেবাবেই বিপৰীত—লাগিলে ছয়োবোৰে পৰিণাম একেই হওক। যদিও সকলো বস্তু একে নহয়, তথাপি আমি সকলো ধৰণৰ বিনাশকে মৃত্যু বুলিয়েই কওঁ। কেইবাবাৰো জীৱন-মৰণ কণী নাটকৰ বিকল্পক হয় আৰু কেইবাবাৰো সেই নাটকে ভৰত বাক্য হয়।

—হিমালয় যাত্ৰা, ১৬ অধ্যায়, ১১—১২ পৃষ্ঠা চাওক।

নাভিনন্দিত : মৃত্যু বা জীৱনক অভিধাৰ্য্য নকৰা।

—মহামুখতি

উপধন : ‘নিউ কৰেক্ট’ নামৰ প্ৰদেশ।

নীৰো : ৰোমৰ এজন বাদ্যচাহ (৫৪—৬৭ চন)। তেওঁ মাকৰ উচ্চনিত বাপেকক হত্যা কৰি ৰোমৰ ৰাজসিংহাসনৰ অধিকাৰী বিট্ৰেনিকসক আঁতৰাই নিজে ৰাজসিংহাসনত বহিল। পাঁচ বছৰ ভালদৰে ৰাজ্য চলোৱাৰ পাছত তেওঁ ডিক্টেটৰ হৈ পৰিল। তাৰ পাছত তেওঁ বিট্ৰেনিকসক, মাকক আৰু তেওঁৰ বৈয়াক্যক হত্যা কৰিলে। ৰোম অলোৱাৰ মিছা কলঙ্কৰ কাৰণে তেওঁ ‘বিত্তী’ সকলৰ ওপৰত নানা ধৰণৰ অত্যাচাৰ কৰিলে। তেওঁৰ ওক আৰু মন্ত্ৰী সেনেকাক, তেওঁৰ নিজৰ দ্বিতীয় পত্নীক হত্যা কৰিলে। ইয়াৰ পাছত ৰোমত বিজ্ঞোহ আৰম্ভ হ’ল। এই কাৰণে এওঁ পলাই গ’ল আৰু পাছত আত্মহত্যা কৰিলে। জনশ্ৰুতি আছে যে তেওঁ নিজে ৰোম অলাই দিলে আৰু এই প্ৰজলিত ৰোম দেখি তেওঁ নিজে বাঁহী বজাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ইতিহাসত ইয়াৰ কোনো সমৰ্থন পোৱা নোহায়। অবশ্যো তেওঁ যে অত্যাচাৰ নিষ্ঠুৰ আছিল, তাত কোনো সন্দেহ নাই।

আৰ্তিনাশ : ভুলনা কৰক :—

ন স্বহং কাময়ে ৰাজ্যং ন স্বৰ্গং নাপুনৰ্ভৱম্।

কাময়ে হৃৎ-তপ্তানং প্ৰাণিনাং আৰ্তি-নাশনম্॥

(মোৰ নিজৰ কাৰণে মই ৰাজ্য নিবিচাৰোঁ, আৰু মই স্বৰ্গলৈ যাবলৈকো

ইচ্ছা নকৰোঁ, মই মুক্তিও নিবিচাৰোঁ। দুঃখ-কষ্টত, অলি-পুৰি থকা
প্ৰাণীবোৰৰ যেন পীড়া দূৰ হয়, মই কেবল ইয়াকেহে বিচাৰোঁ।)

বীৰভদ্ৰ : দক্ষ প্ৰজাপতিৰ যজ্ঞ সংহাৰ কৰা শিবসকল।

যেতিয়া ইংৰাজক আমি চিনিব পাৰিছোঁ তেতিয়া : ইংৰাজে ভাবতৰ
তেজ শুহি খাইছিল। কিন্তু তেওঁলোকে যে কেনেকৈ শুহি খাইছিল,
সেইটো আমি ধৰিবই পৰা নাছিলোঁ। ইংৰাজৰ এই স্বৰূপ আমি এতিয়াহে
চিনিব পাৰিছোঁ।

কাকদৃষ্টি : কাউৰীৰ নিচিনা চকল দৃষ্টি। (‘কাকা’ৰ দৃষ্টিৰ অৰ্থতো
হ’ব।)

প্ৰায় : কন্দুক : আৰ্ঘ্যসকলৰ যদিও পতন হৈছে, কিন্তু তাৰ তুলনা
ফুটবলৰ লগত কৰিব পাৰি, যি পৰিও ওপৰলৈ উঠে।

ভৰ্তৃহৰিৰ সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা :

প্ৰায়:-কন্দুক-পাতেন পতত্যাৰ্থঃ পতন্নপি।

তথা ত্বনাৰ্থঃ পততি মৃৎপিণ্ড পতনং যথা।

নহি কল্যাণকৃৎ : আনৰ কল্যাণ কৰা মানুহ কেতিয়াও নিজে দুঃখত
নপৰে।

যেন মহাদেৱৰ সংহাৰকাৰী ভাণ্ডৰ নৃত্য হে : ইয়াত বাৰণৰ শিব-
ভাণ্ডৰ-স্তোত্ৰলৈ মনত পৰে। তলত দৃশ্যবী শ্লোক দিয়া হৈছে :

জটা-কটাহ-সম্ভ্ৰম—ভ্ৰমলিলিপ-নিৰ্ঝৰী—

বিলোল-বীচি বহুবি বিৰাজমান মুখনি।

ধগদ-ধগদ-ধগজ্জল-ললাট-পট্ট-পাৰকঃ

কিশোৰ-চন্দ্ৰ-শেখৰে বতিঃ প্ৰতিক্ষণং মম। ১।

[যাব মূৰ জটকপী কেবাহীত তীব্ৰ-গতিৰে ঘূৰি ফুৰা সুৰ-সৰিতা
(গঙ্গা) ৰ চকল-ভৰল-লতাবে সুশোভিত হৈ আছে, কপালত দণ্ দণ্ কৰি
জুই অলি আছে, মূৰত বালচন্দ্ৰ বিৰাজমান হৈ আছে, তেওঁৰ (শিবৰ)
প্ৰতি যেন যোৰ ভক্তি নিবন্তৰ স্থায়ী হৈ থাকে।]

জয়হৃদয়-বিভ্ৰম-ভ্ৰমদুজ্জলম-শ্লগদ

বিনিৰ্গমংক্ৰম-শ্লবৎকবাল-ভাল-হৰাঘাট।

ধিমিদ্‌ ধিমিদ্‌ ধিমিদ্‌ ধ্বনন্‌-স্বদন্‌-ভুন্‌-মঙ্গল
ধ্বনি-ক্ৰম-প্ৰবৰ্ত্তিত-প্ৰচণ্ড ভাণ্ডৰ: শিৰ: । ১০ ।

[অবিৰাম লবি থকা ভুজঙ্গৰ নিশ্বাসত বাব কপালৰ ভয়ঙ্কৰ অগ্নি ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি গৈছে আৰু ধিমিদ্‌-ধিমিদ্‌ৰ নিচিনা স্বদঙ্গৰ উচ্চ-মঙ্গল-ধ্বনিৰ দৰে যি প্ৰচণ্ড ভাণ্ডৰ-ধেলা খেলিছে, সেই শিৰৰ জয় হওক ।]

দেৱজ্ঞ : লকাৰ দক্ষিণৰ শেষ সীমা । Dundra Head.

নাৰায়ণৰ সৰোবৰ : সিদ্ধ আৰু কচ্ছৰ মাজত অৱস্থিত সৰোবৰ ।

পুনৰায়গমনায়চ : পূজাৰ শেষত ধাৰ্মিক প্ৰসঙ্গত দেৱতাক বিসৰ্জন কৰাৰ সময়ত এই বচন প্ৰয়োগ কৰা হয় । ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে, “আকৌ আহিব লাগিব ।” ভাৱটো হৈছে এয়েই যে—এই বিদায় চিৰবিদায় নহয় ; বৰং ভৱিষ্যত-মিলনৰ কাৰণেহে । কেইবছৰমানৰ পাছত লিখকৰ এই ইচ্ছা বা সংকল্প কেনেকৈ পূৰ্ণ হ’ল ইয়াৰ বৰ্ণনা পাচৰ অধ্যায়ত চাওক ।

১৩। জোগ-প্ৰপাতৰ পুনৰ্দৰ্শন

এতাবানন্ত্য মহিমা : ইমানধিনি কেবল

তেওঁৰহে মহিমা, পুৰুষতো ইয়াতকৈয়ো ডাঙৰ । এই বচন “ঋক্‌বেদৰ পুৰুষ সূক্তৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

অনুদৰী : ক্ষীণ পেটৰ—যেনে, মন্দোদৰী, কুশোদৰী ।

বিশ্বজিত যজ্ঞ : ‘সৰ্ববেদস্’ য’ত জীৱনৰ সমস্ত উপাৰ্জন দিব লাগে, সেই যজ্ঞ । তুলনা কৰক :

স্থানে ভৱানেক-নবাধিপ: সন্

অকিঞ্চনত্বং যথজং বনজি

পৰ্যায়-পীতস্য সুবৈব্‌ হিমাংশো :

কলা-ক্লয়: প্ৰাণ্যতৰো হি বৃদ্ধে: । বসুৰংশ ৫-১৬

[এই ঠাইত মাত্ৰ আপুনিহে বজা আছে, তথাপি আপুনি এই যজ্ঞত নিজৰ অক্ষমতা দেখুৱাইছে । দেৱতা-সকলে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে অমৃত ধোৱাৰ কাৰণে চন্দ্ৰ-কলা ক্লয় হোৱা এটা প্ৰশংসনীয় কথা ।]

অলকেশ্বৰ : [অলকা + ঈশ্বৰ] কুব্জৰ ।

প্ৰতিধ্বন্য : প্ৰায়েই আকাশত বামধ্বন্যৰ অলপ ওপৰত আৰু এটা পাতল ধ্বন্য দেখা যায়—তাক প্ৰতি-ধ্বন্য বুলি কোৱা হয়। তাৰ বং বামধ্বন্যৰ একেবাৰে বিপৰীত।

সুবধন্য : দেৱতাসকলৰ ধ্বন্য, বামধ্বন্য।

সুবধুনী : বৰ্গৰ নৈ। ইয়াত কেৱল নৈহে বুজাইছে। যি কোনো নৈক গঙ্গা বুলি ক'ব পাৰি, এই কাৰণে।

সময়কণী প্ৰতিক্ৰমণো পুণ্য... : মনত পেলাওক—

কীণে পুণ্যে মৰ্ত্য লোকং বিশান্তি।

—গীতা ১-২১

বোমা বোলা : (জন্ম ১৮৬৬, মৃত্যু ১৯৪৪) ফ্ৰান্সৰ বিশ্ববিখ্যাত মানৱতাবাদী সাহিত্যকাৰ আৰু কলাকাৰ। তেওঁৰ উপন্যাস 'জাং ক্ৰিস্তফি' ক তেওঁৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বচন বুলি কোৱা হয়। এই কাৰণে তেওঁ ১৯১৬ চনত 'নোবেল পুৰস্কাৰ' পাইছিল। তেওঁ গান্ধীজী, বামকম্ব পৰমহংস আৰু স্বামী বিবেকানন্দৰ জীৱনী লিখি পশ্চিমীয়া দেশবোৰক ভাৰতৰ বিচাৰ-ধাৰা জানিবলৈ সুবিধা দিছিল। যেতিয়া গান্ধীজী, ঘূৰণীয়া মেজ মেলত যোগ দিবৰ কাৰণে বিলাতলৈ গৈছিল, তেতিয়া উলটিবৰ সময়ত তেওঁৰ লগত বিশেষভাবে দেখা কৰিছিল। তেওঁ ভাৰতৰ সম্বন্ধে যি ভায়েৰী লিখি গৈ গৈছে, সি ফ্ৰান্স ভাষাত বৰ প্ৰসিদ্ধ। তাৰ ভিতৰত গান্ধীজী, ববীন্দ্ৰনাথ, শ্ৰীঅৰবিন্দ আদিৰ বিষয়ে যথেষ্ট কথা আছে। তেওঁ বুদ্ধৰ বিৰোধী আছিল। তেওঁৰ মতে কলা সৰ্বসাধাৰণৰ উপযোগী হোৱা উচিত।

মানৱকৃতি কলাকৃতি : সৃষ্টিত যি সৌন্দৰ্য্য থাকে, তাক কলা বুলি ক'ব নোৱাৰি। মানৱীয় কৃতিকহে কলা বোলে। অৱশ্যে প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্যই কলাৰ সৃষ্টিত প্ৰেৰণা যোগায়।

'অল্পম্য হেতো' : সামান্য বস্তুৰ কাৰণে ডাঙৰ বস্তুৰ নাশ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁতা। এই বচন কবি কালিদাসৰ 'বসুংগ'ত আছে। যেতিয়া দিলীপে গৰুৰ বন্ধাৰ কাৰণে নিজৰ শৰীৰ সিংহক অৰ্পণ কৰিবলৈ লাজ হৈছিল তেতিয়া তেওঁক বুজাবৰ কাৰণে সিংহই এই কথা কৈছিল :

একাতপত্ৰং জগতঃ প্ৰভুত্বং

নবং বয়ঃ কান্তমিদং বপুশ্চ ।

অ-ল্লস্য হেতোৰ বহু হাড়ুমিচ্ছন্

বিচাৰমূঢ়ঃ প্ৰতিভাসি মে স্বম্ ॥ বপুবংশ ২-৪৭

[সংসাৰৰ একহজ্জ সাত্ৰাজ্য, যৌৱন আৰু এই সুন্দৰ বপু (শৰীৰ) । তুমি বস্ত্ৰৰ কাৰণে তুমি ইমান ডাঙৰ জাগ কৰিবলৈ লাহু হৈছা । তোমাক সঁচাকৈয়ে মুৰ্খ যেন লাগিছে ।]

১৪ । জোগৰ শুকান প্ৰপাত

বাৰণৰ দৰে : যেতিয়া বাৰণৰ জন্ম হৈছিল, তেতিয়া তেওঁ মহাবৰ কবি (ভয়ঙ্কৰ শব্দ কবি) জন্ম লৈছিল । এই কাৰণেই তেওঁৰ দেউতাকে তেওঁৰ নাম 'বাৰণ' ৰাখিলে ।

তপস্বিনী : গৰমৰ তাপ সহিছিল কাৰণে ।

সম্ভাজীৰ চুটা চকু : ১৬৮৯ চনত ঔৰঙ্গজেবে সম্ভাজীক বন্দী কৰাৰ পাছত তেওঁক ইচ্লাম ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ কলে । কিন্তু সম্ভাজীয়ে ইচ্লাম ধৰ্ম্ম স্বীকাৰ নকৰি বাদ্‌চাহক অপমানহে কৰিলে । এই কাৰণে ঔৰঙ্গজেবে তেওঁৰ জিভা কটাই পেলালে, চকু কটাই পেলালে আৰু শেহত তেওঁক মাৰি পেলালে ।

নদী মুখে নৈৰ সমুদ্ৰমাৰিশেত্ : নৈৰ মোহনাইদি সাগৰত প্ৰবেশ কৰা । মহাকবি কালিদাসে 'বপুবংশ'ত বপুৰ বিজ্ঞানাগৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে লিখিছে :

লিপেৰ্ যথাৰিদ্ গ্ৰহণেন বাহ্ময়ং

নদী মুখে নৈৰ সমুদ্ৰম্ আৱিশং ॥ বপুবংশ ৩-২৮

[যিদৰে নৈৰ মুখেদি সাগৰত প্ৰবেশ কৰা হয়, সেইদৰেই তেওঁ লিপিক যথাক্ৰমে গ্ৰহণ কৰি সাহিত্যত প্ৰবেশ কৰিলে ।]

জুজবাট বিজ্ঞাপীঠৰ দ্বাৰা পৰিচালিত জুজবাট মহা-বিজ্ঞানগৰ হুমহীয়া আলোচনী 'সাবৰমতী'ৰ কাৰণে যেতিয়া ধ্যান-মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োজন হ'ল, তেতিয়া ত্ৰীকাকাচাহেবে 'নদী মুখে নৈৰ সমুদ্ৰমাৰিশেত্', এই বাণী দিছিল । সম্ভব তেতিয়াৰ পৰা তেওঁৰ মনত এইটো ধাৰণা দৃঢ় হৈ পৰিছিল যে এই বচনেই

কালিদাসৰ মূল বচন আছিল। মূল ৰূপত আছিল ‘অবিশত’=তেওঁ প্ৰবেশ কৰিলে। ইয়াৰ পৰাই কাকচাহেবে অবিশেত্=প্ৰবেশ কৰা উচিত কবি পেলালে।

কালপুৰুষ :

কণ্ঠতা গীতাৰ বিবাত-পুৰুষ।

‘তত্ত্বকা পৰিদেবনা’ : তাত বেজাৰ কিহৰ ? মনত পেলাওক :

অব্যক্তাদীনি ভূতানি ব্যক্ত-মধ্যানি-ভাবত।

অব্যক্ত-নিধনাগ্ৰেৱ তত্ত্ব কা পৰিদেবনা ॥ গীতা ২-২৮

‘উষ্ণপা’ : গৰমে গৰমে পি খোৱা পিডুসকল। অন্ন খাই নহয়, বৰং কেৱল উষ্ণতা খাই থকা দেৱতা আৰু পিডুসকল। এইটো শব্দ গীতাৰ পৰা আহিছে। ১১-১২।

১৫। গুৰ্জৰ-মাতা সাবৰমতী

বনস্পতি-উপাসক শ্ৰীশিৱশঙ্কৰ : প্ৰসিদ্ধ গুজৰাটী লিখক আৰু অনুবাদক ৮চন্দ্ৰশঙ্কৰ গুৰুৰ ভায়েক। এওঁ বনস্পতিৰ সঙ্ক্ষে যথেষ্ট অধ্যয়ন কৰিছিল। হৰিপুৰা কংগ্ৰেছৰ সময়ত এওঁৰ উৎসাহ আৰু পৰিশ্ৰমৰ কাৰণেই বনস্পতি প্ৰদৰ্শনীৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। এওঁ “গুজৰাতনী-লোক-মাতা” নামৰ গুজৰাটী কিতাপ লিখিছে।

ব্ৰাহ্মণসকলে জপ-তপ কৰিছে : শৌনক, বশিষ্ঠ, বামদেৱ, গৌতম, গালং গাজেয়, ভৰদ্বাজ, উদালক, জমদগ্নি, কশ্যপ, জড় ভৰত, ভৃগু, জাবালি আদি ৮৮ হেজাৰ ঋষিয়ে সাবৰমতীৰ পাৰত তপস্যা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়।

‘বৌঠা’ৰ মেলা : গুজৰাটৰ খোলকা গাঁৱৰ ওচৰৰ ‘বৌঠা’ নামৰ ঠাইত প্ৰত্যেক বছৰে কাতি-মাহৰ পূৰ্ণিমাত এই মেলা হয়। ইয়াত প্ৰায় এক-ডেৰ লাখ মানুহ গোট খায়।

সাবৰমতীৰ পুৰণা নাম : বিভিন্ন যুগত সাবৰমতীক বিভিন্ন নামত মতা হৈছে। সত্যযুগত কৃতবতী, ত্ৰেতাযুগত মনিকৰ্ণিকা আৰু দ্বাপৰযুগত বিধুবতী চন্দনা বা চন্দনাৰতী বোলা হৈছিল। কলিযুগত এওঁক নাজমতী বুলি কোৱা হয়।

কশ্চপ-গজা : প্ৰবাদ আছে যে কোনো এসময়ত যেতিয়া একেবাহে সাতবাৰ ভূভিক্ হ'ল, তেতিয়া ঋষিসকলে কশ্চপৰ ওচৰত গৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে আৰু তেওঁ শঙ্কৰক আৰাধনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সাত্ৰমতী গজাক লৈ শঙ্কৰ অবূৰ্দ্ধাৰণালৈ আহিল—য'ৰ পৰা ইয়াৰ ধাৰা অৰণাইদি গুজৰাটৰফালে বৰলৈ ধৰিলে। তেতিয়া সাগৰে প্ৰত্যক্ষ হৈ কশ্চপক প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, 'হে ভগৱন্! যিদেবেই হওক, এই নৈৰ পানী মোৰ লগত মিহলাই দিয়ক, কাৰণ অগন্ত্য ঋষিয়ে মোৰ গোটেইবোৰ পানী পি খাই তাক আকৌ লঘু শঙ্কাৰ ৰূপত মোক ওলোটাই দিছে, সেইকাৰণে ই অপৱিত্ৰ হৈ পৰিছে। এই নৈৰ স্পৰ্শত ই আকৌ পৱিত্ৰ হৈ যাব।

আন নৈবোৰৰ লগত গৈ সাবৰমতী সাগৰৰ লগত মিহলি হৈ গ'ল আৰু সাগৰো পৱিত্ৰ হৈ পৰিল।

দ্বিতীয় প্ৰবাদ এনেকুৱা ধৰণৰ যে পাৰ্ৱতীৰ ভয়ত গজা ইফালে সিফালে অনাই-বনাই ফুৰিছিল—'সা ভ্ৰমতি'। কশ্চপে তেওঁক নিজৰ জঁটাত লগাই অবূৰ্দ্ধাৰণালৈ লৈ আহিল। ইয়ালৈ অহাৰ পাছত তেওঁ নিজৰ জঁটা এছাৰিলে।

সেই কাৰণে সেই গজাৰপৰা সাতোটা প্ৰবাহ বৰলৈ ধৰিলে। সাবৰ-মতীক ইয়াৰ প্ৰধান প্ৰবাহ বুলি কোৱা হয় আৰু বাকী ছটা প্ৰবাহৰ পৰা বোঁঠাৰ ওচৰত সংযুক্ত হোৱা ছখন নৈৰ জন্ম হয়। কশ্চপ ঋষিয়ে তেওঁক অনাৰ কাৰণেই তেওঁৰ নাম কশ্চপ গজা হ'ল।

য'ত দধীচিয়ে তপস্যা কৰিছিল : যজ্ঞ-কুণ্ডৰ পৰা ব্ৰহ্মাসুৰৰ জন্ম হ'ল আৰু চাওঁতে চাওঁতে তেওঁ ইমান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে যে মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে তেওঁ সমগ্ৰ পৃথিৱী ঢাকি পেলালে। ভয়ত ভ্ৰান্ত হৈ দেৱতাসকলে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ সকলো দিবা অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিলে কিন্তু সকলো ব্যৰ্থ হৈ গল। এই কাৰণে ইন্দ্ৰৰ সৈতে সকলো দেৱতাই আদি-পুৰুষ অন্তৰ্ধামীৰ শৰণত আশ্ৰয় ললে। অন্তৰ্ধামীয়ে কলে—“ভোমালোক মহৰ্ষি দধীচিৰ ওচৰলৈ যোৱা আৰু বিদ্ভা, ব্ৰত আৰু তপস্যাৰ দ্বাৰা বলবান তেওঁৰ শৰীৰ ভিন্ধা কৰা। তেওঁ আপত্তি নকৰিব। আৰু পাছত সেই শৰীৰৰ হাড়ৰ পৰা বিশ্বকৰ্ম্মাই ভোমালোকক এবিধ সুন্দৰ অস্ত্ৰ সাজি দিব। তাৰ দ্বাৰাই এই ব্ৰহ্মাসুৰক নাশ কৰিব পৰা হ'ব।”

সাধনমতী আৰু চন্দ্ৰভাগাৰ সন্মম ওচৰত দধীচি ঋষিয়ে তপস্যা কৰিছিল। দেৱতাসকল তালৈ গৈ তেওঁৰ ওচৰত তেওঁৰ শৰীৰ ভিক্ষা কৰিলে। তেতিয়া তেওঁ উত্তৰ দিলে :

“হে দেৱগণ। যিজন মানুহে অনিত্য শৰীৰৰ দ্বাৰা প্ৰাণীবোৰক বন্ধা কৰি ধৰ্ম আৰু যশৰ কাৰণে ইচ্ছা নকৰে, তেনেকুৱা অজ্ঞানীক দেখি দ্বাৰৰ প্ৰাণীবোৰেও হুঃখ প্ৰকাশ কৰে। আনৰ হুঃখত হুঃখী হোৱা আৰু সুখত সুখী হোৱা এয়েই হৈছে শাস্তৰ ধৰ্ম। এই কাৰণে মই মোৰ ক্ষণভৰু আৰু কাউৰী কুকুৰবোৰৰ ভক্ষ্য ৰূপ এই শৰীৰ ত্যাগ কৰিছোঁ। আপনালোকে ইয়াক গ্ৰহণ কৰক।”

ইয়াকে কৈ ঋষিয়ে নিজেৰ আত্মাক পৰব্ৰজত বিলীন কৰি দেহত্যাগ কৰিলে।

ইয়াৰ পাছত দেৱতাসকলে কামধেনুক মাতিলে। তেওঁ ঋষিৰ শৰীৰ চেলেকিবলৈ ধৰিলে। চেলেকোঁতে চেলেকোঁতে শেহত কেৱল হাড়হে ব’ল। বিশ্বকৰ্ম্মাই এই হাড়ৰ পৰা বজ্জ সাজি ইন্দুক দিলে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ইন্দুই ব্ৰহ্মাসুৰক বধ কৰিলে।

য’ত দধীচি ঋষিয়ে দেহাৰ্পণ কৰিছিল, তাত কামধেনুৰ গাখীৰ পৰিছিল। সেইকাৰণে তাত হৃষেশ্বৰ মহাদেৱ স্থাপন কৰা হ’ল।

খাদী প্ৰযুক্তি : গান্ধীজীয়ে স্বদেশী তথা খাদীৰ প্ৰচাৰ আৰম্ভ কৰাৰ কাৰণে আশ্ৰমত খাদী উৎপাদনৰ কামো আৰম্ভ হৈছিল। আজিও তাত এই প্ৰযুক্তি চলি আছে।

খেতি আৰু গোশালা : খেতি আৰু গো-জাতিৰ বংশক উন্নত কৰিবৰ কাৰণে আশ্ৰমত কেইবাটাও পছা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এতিয়াও তাত গো-শালা তথা খেতিৰ কাম সুচাৰুৰূপে চলি আছে।

ৰাজীৱ-শালা : আশ্ৰম-শালা ইয়াত শ্ৰীকাকাচাহেব, নবহৰি পৰীথ, কিশোৰ লাল মঞ্জুৱালা, বিনোবা ভাবে আদিয়ে শিক্ষাৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। এই প্ৰয়োগৰ আধাৰতে পাছত ওজৰাট বিদ্যালী স্থাপন কৰা হ’ল।

‘মুনিয়াদী শিক্ষা’ নামেৰে পৰিচিত গান্ধীজীৰ শিক্ষা-পদ্ধতিৰ ভেটিও ইয়াকে কোৱা হয়।

ৰাষ্ট্ৰীয় উৎসৱ : 'নবজীৱন'ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত শ্ৰীকাকাচাহেবৰ 'জীৱনৰ কাব্য' নামৰ কিতাপ চাওক।

লোক-সঙ্গীত তথা শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীত : আশ্ৰমবাসী পণ্ডিত নাৰায়ণ মোবেশ্বৰ খৰে সঙ্গীত-শাস্ত্ৰী আছিল। তেওঁ গুজৰাটৰ কিছুমান লোক-সঙ্গীতৰ স্বৰলিপি তৈয়াৰ কৰি 'লোক-সঙ্গীত' নামৰ কিতাপ লিখিছিল। শাস্ত্ৰীয়-সঙ্গীতৰ প্ৰচাৰৰ কাৰণে তেওঁ 'ৰাষ্ট্ৰীয়-সঙ্গীত-মণ্ডল' স্থাপন কৰিছিল। আহমদাবাদ কংগ্ৰেছৰ সময়ত 'অখিল ভাৰত সঙ্গীত পৰিষদ'ৰ অধিবেশনো ইয়াতে হৈছিল। তাত গান্ধীজীৰ অনুপ্ৰেৰণা তথা পণ্ডিত খৰেৰ প্ৰযত্ন প্ৰধান অঙ্গ আছিল।

নবজীৱন তথা 'ইয়ং ইণ্ডিয়া' : ১৯১৯ চনত যেতিয়া গান্ধীজীয়ে বোলেট বিলৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন চলাইছিল, তেতিয়া তেওঁ নিজৰ চিন্তাধাৰা প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে বাতৰি কাকতৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিলে। শ্ৰীইন্দুলাল যাজ্ঞিক আৰু তেওঁৰ বন্ধুৰে গুজৰাটীত 'নবজীৱন অনে সত্য' নামৰ মাহেকীয়া আলোচনী উলিয়াইছিল আৰু তাৰ যোগেদিয়েই 'হোমকল'ৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। গান্ধীজীয়ে এইখন আলোচনী নিজৰ হাতত ললে আৰু ইয়াক সাপ্তাহিক কৰি 'নবজীৱন' নামত চলালে। এই বাতৰি কাকতখন গুজৰাটীত ওলাইছিল।

এতিয়া গোটেই দেশত প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে এখন ইংৰাজী কাকতৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিল। শ্ৰীশঙ্কৰলাল বেঙ্কৰ, যমুনাদাস, দ্বাৰকাদাস আদিয়ে 'ইয়ং-ইণ্ডিয়া' নামৰ এখন বাতৰি কাকত চলাইছিল। গান্ধীজীয়ে এই বাতৰি কাকত খনকো নিজৰ হাতলৈ আনিলে।

দুয়োখন সাপ্তাহিক কাকত ১৯৩৩ চনলৈকে চলিছিল। এইবাৰ হৰিজন আন্দোলন চলাবৰ কাৰণে গান্ধীজীয়ে জেলত পৰাই তিনিখন বাতৰি কাকত উলিয়ালে। এই কেইখনৰ নাম 'হৰিজন' (ইংৰাজী), 'হৰিজন বন্ধু' (গুজৰাটী) আৰু 'হৰিজন সেৱক' (হিন্দুস্থানী) আছিল। যদি ১৯৪২ চনৰ পৰা '৪৫ চনলৈকে বাদ দিয়া যায়, তেতিয়াহলে এই কাকত কেইখন গান্ধীজীৰ মৃত্যুলৈকে তেওঁৰ বক্তব্যৰ বাহন আছিল।

গান্ধীজীৰ মৃত্যুৰ পাছত এই সাপ্তাহিক বাতৰি কেইখন ৮কিশোৰলাল

মঞ্চবালাই চলাইছিল। তেওঁৰ যুত্ৰাৰ পাছত শ্রীমগন ভাই দেশায়ে ইয়াৰ সম্পাদনা কৰিছিল। ১৯৫৬ চনৰ মাৰ্চৰ পৰা এই কেইখন চিৰদিনৰ কাৰণে বন্ধ কৰি দিয়া হ'ল।

সত্যাগ্ৰহ : চম্পাৰণ, খেড়া, নাগপুৰ, বোৰসদ, বাৰডোলা আদি।

মিল মালিকৰ লগত মজদুৰৰ কাজিয়া : এই কাজিয়া ১৯১৮ চনত আহমদাবাদৰ মিল মালিক আৰু মজদুৰৰ মাজত হৈছিল। মজদুৰৰ পক্ষ দ্বায়ৰ পক্ষ আছিল। সেইকাৰণে গান্ধীজীয়ে তেওঁলোকৰ পক্ষ লৈছিল। ভালকৈ জানিবৰ কাৰণে নবজীৱনৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত শ্রীমহাদেৱ ভাই দেশাৰ্জীৰ 'এখন ধৰ্ম্ম যুদ্ধ' নামৰ হিন্দী কিতাপ চাওক।

দাতী যাত্ৰা : যেতিয়া লাহোৰ কংগ্ৰেছত 'সম্পূৰ্ণ স্বৰাজ'ৰ প্ৰস্তাৱ পাছ হৈ গ'ল, তেতিয়া গান্ধীজীয়ে তাক কামত খটুৱাবৰ কাৰণে নিমখৰ আইন ভুল কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে। ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ ইতিহাসত ই এক উজ্জ্বল উদাহৰণ। এই অভিযানৰ কাৰণে যেতিয়া গান্ধীজীয়ে তেওঁৰ ৭৯ জন লগবীয়াৰ লগত সত্যাগ্ৰহাশ্ৰম সাবৰমতীৰপৰা ওলাল, তেতিয়া তেওঁ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে, "যেতিয়ালৈকে স্বৰাজ নেপাওঁ তেতিয়ালৈকে মই আশ্ৰমলৈ উলটি নাহোঁ। এই অভিযানে গোটেই দেশত বিজুলীৰ গতিত নবজীৱন আৰু নবীন শক্তি সঞ্চাৰ কৰিলে।

গান্ধীজী বাকী আৰু সেৱা গ্ৰামলৈ যোৱাৰ এইটোও এটা কাৰণ আছিল।

জালিয়নাৱালাবাগ : গান্ধীজীয়ে যেতিয়া 'বৌলেট এক'ৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন চলালে, তেতিয়া তেওঁ ১৯১৯ চনৰ ৬ এপ্ৰিলৰ দিনা গোটেই দেশত হৰতাল আৰু উপবাস কৰিবলৈ আদেশ দিলে। গোটেই দেশে তেওঁৰ এই আদেশ অভূতপূৰ্বকৈ উৎসাহেৰে পালনো কৰিলে। কিন্তু তিনি দিনৰ পাছত ১৯১৯ চনৰ ১০ এপ্ৰিলৰ দিনা অমৃতসৰৰ ডিষ্ট্ৰিক্ট মেজিষ্ট্ৰেটে তাৰ কংগ্ৰেছী নেতা ডাঃ কিচলু আৰু সত্যপালক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি কোনো অজ্ঞাত ঠাইলৈ পঠিয়াই দিলে। ইয়াৰ পৰা নগৰত হলস্থূল লাগিল আৰু সামৰিক আইন জাৰী হ'ল। পাঞ্জাবৰ অগ্ৰাণ্ড ঠাইতো এনেকুৱা ঘটনা ঘটিছিল আৰু ইয়াৰপৰা ধন-জন দুয়োটাৰে অনিষ্ট হৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও

গান্ধীজীক প্ৰেস্তাব কৰা কাৰণে দেশৰ আন আন অংশতো এইদৰেই গোলমাল লাগিছিল। কিন্তু এইবোৰলৈ সোনকালেই শান্তি ঘূৰি আহিছিল। ১১ এপ্ৰিল হিন্দুসকলৰ নব-বৰ্ষ আছিল। সেইদিনা অমৃতসৰৰ জালিয়নাৰালাবাগত বাজহৰা সভাৰ ঘোষণা কৰা হৈছিল। এই ঠাই এনেকুৰা সংকীৰ্ণ আছিল যে চাৰিওফালে কেৱল ঘৰেই ঘৰ আছিল আৰু বাগিচাৰ ভিতৰলৈ যাবৰ কাৰণে কেৱল মাত্ৰ এটাহে বাট। আবেলি তাত বিহুহেজাৰ নব-নাৰী আৰু শিশু গোট খালে। এনেতে এশ দেশী আৰু পঞ্চাছজন বিদেশী সৈনিকক লৈ ছেনেবেল ডায়ৰ তালৈ আহিল আৰু দুই-তিনি মিনিটৰ পাছতে তেওঁ গুলী চলাবলৈ আদেশ দিলে। স্বয়ং ডায়ৰৰ আদেশানুসাৰে ১৬০০ গুলী মৰা হ'ল আৰু যেতিয়া গুলী শেষ হৈ গ'ল, তেতিয়াহে গুলী চলোৱা বন্ধ কৰা হ'ল। প্ৰায় ৪০০ মানুহ নিহত হ'ল আৰু দুহেজাৰ আহত হ'ল।

গুজৰাট বিদ্ভাণীঠ : ১৯২০ চনত যেতিয়া অসহযোগ আন্দোলন আৰম্ভ হ'ল, তেতিয়া গান্ধীজীয়ে আমাৰ দেশৰ বিদ্ভাৰ্থীসকলক চৰকাৰী স্কুল কলেজলৈ যাবলৈ বাধা দিলে। এই আদেশ পালন কৰি মিসকল বিদ্ভাৰ্থীয়ে চৰকাৰী শিক্ষানুষ্ঠান ত্যাগ কৰিলে, তেওঁলোকৰ ভিতৰৰ কিছুমান বিদ্ভাৰ্থী গঠনমূলক কামত লাগি গ'ল। কিন্তু বাকী বিদ্ভাৰ্থীসকলৰ কাৰণে শিক্ষাৰ সুকীয়া ব্যৱস্থা কৰাৰ প্ৰয়োজন আছিল। গোটেই দেশত এওঁলোকৰ কাৰণে ৰাষ্ট্ৰীয় অনুষ্ঠান স্থাপন কৰা হ'ল—যেনে, বিহাৰত বিহাৰ-বিদ্ভাণীঠ, কানীত কানী-বিদ্ভাণীঠ, পুনাতে তিলক-বিদ্ভাণীঠ আদি। গুজৰাটৰ গুজৰাট-বিদ্ভাণীঠো ইয়াৰ লগতে যোগ হ'ল। ইয়াক ১৯২০ চনত স্থাপন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ শিক্ষক আৰু বিদ্ভাৰ্থীসকলে গুজৰাটৰ সাৰ্বজনিক জীৱনত তথা সাহিত্যিক আৰু সাংস্কৃতিক কামবোৰত অত্যন্ত মহত্বপূৰ্ণ অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল। আজিও এই প্ৰতিষ্ঠানে শিক্ষা আৰু সাহিত্য-প্ৰকাশৰ কাম কৰি আছে।

১৬। উত্তরাধ্বরী নৰ্মদা

উত্তরাধ্বরী : ভাবতবৰ্ষৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুয়ো বিভাগক লগ লগাওঁতা।

অমৰ কটক পুখুৰী : বিলাসপুৰৰ ওচৰৰ মেথল, মেকল বা মাইকাল পৰ্বতৰ এটা অংশ অমৰ-কটক নামত প্ৰসিদ্ধ। তাৰ নামনিত যিটো পুখুৰী আছে তাকো অমৰকটক কে বোলা হয়। তাৰ পৰাই নৰ্মদা আৰু সোনৰ উল্লেখ আছে। এই কাৰণেই নৰ্মদাক মেকল-কন্যা বুলিও কয়। শ্ৰাদ্ধৰ কাৰণে অমৰকটকক উত্তম-স্থান বুলি মনা হয়।

বিদ্যা : প্ৰসিদ্ধ পৰ্বত-শ্ৰেণী। অগতি ঋষিয়ে এই পৰ্বত পাব হৈ দক্ষিণফালে তপস্যা কৰিছিল। ইয়াৰ ওপৰত বিন্দু বাসিনীৰ বিখ্যাত মন্দিৰ আছে, যাক শক্তিৰ পীঠ বুলি মনা হয়।

সাতপুড়া : নৰ্মদা আৰু তান্তীৰ মাজত সাতপুড়ৰ (folds) পৰ্বতমালা। তান্তী ইয়াৰ পৰাই ওলাইছে।

ভূগু কচ্ছ : বৰ্ত্তমানৰ ভড়োঞ্চ। কচ্ছ = নৈ বা সাগৰৰ পাৰ।

আদিম অধিবাসী : এই প্ৰদেশৰ আদি নিবাসী ভীল আদি মানুহ, যি আজিও দৰিদ্ৰতা আৰু অজ্ঞানতাও ভুবি আছে।

সৰিন্দু সিদ্ধু : ই নৰ্মদা স্তোত্ৰৰ কেইটামান শাৰী। এই স্তোত্ৰ শব্দবাচাৰ্থ্যই লিখিছিল বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ আৰম্ভ এনেকুৱা :

সৰিন্দু-সিন্দুৰ-স্থলং-ভবজ-ভজ বজ্জিতম্
দ্বিষংসু পাপজাতজাতকাৰিবাৰি-সংযুতম্।
কৃতান্তদূত-কাল-ভূত-ভীতিহাৰি-বৰ্মদে
হৃদীয় পাদ-পঙ্কজং নমামি দেবি নৰ্মদে।

গতং তদৈব : সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা :

গতং তদৈব মে ভয়ং হৃদন্তু বীক্ষিতং যদ।
যুকুণ্ড সূনুশৌনকাসুবাৰিসেৰি সৰ্বদা।
পুনৰ্ভবাক্ষিঅশ্লজং ভবাক্ষিহঃপৰ্বৰ্মদে
হৃদীয় পাদ-পঙ্কজং নমামি দেবি নৰ্মদে ॥ ৪ ॥

পঞ্চ-গোড় : সবষতীৰ পাৰৰ প্ৰদেশ, কনৌজ, উৎকল, মিথিলা আৰু গোড়—অৰ্থাৎ বঙ্গৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ভুবনেশ্বৰলৈকে বিদ্যাব উত্তৰফালে

অবহিত এই পাঁচখন প্ৰদেশত থকা ব্ৰাহ্মণ। সেই প্ৰদেশবোৰত থকা ব্ৰাহ্মণসকলক সাবৰত, কান্তকুজ, উৎকল, মৈথিল আৰু গৌড় বুলি কোৱা হয়।

পঞ্চদ্বিড় : বিজ্ঞাচলৰ দক্ষিণফালে থকা পাঁচ জাতিৰ ব্ৰাহ্মণ : মহাবাহু, তেলেঙ্গনা, কৰ্ণাট, গুৰ্জৰ আৰু দ্বাবিড়।

বিক্ৰম-সম্বৎ : মহাবাহু বিক্ৰমাদিত্যৰ নামত চলা সম্বৎ। ই খৃষ্টাব্দতকৈ ৫৬ বছৰ আগতে আৰম্ভ হৈছিল।

শালিবাহন শক : শালি—সিংহ ; সিংহ যাৰ বাহন ভেওঁ। এনেকুৱা জনশ্ৰুতি আছে যে এই নামৰ এজন প্ৰসিদ্ধ বৰাই সকলোত সিংহৰ আকৃতিৰ এটা যন্ত্ৰক বাহন কৰি চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। এইকাৰণে এওঁক শালিবাহন বোলা হ’ল। ভেওঁৰ নামে চলা বছৰ গণনাক ‘শক’ বুলি কয়। এই অনুসাবে চ’ত মাহত বছৰ আৰম্ভ হয়। ই বিক্ৰম-সম্বততকৈ ১৩৪-১৩৫ বছৰ আৰু খৃষ্টাব্দতকৈ ৭৮ বছৰৰ পাছৰ। এতিয়া ভাৰত চৰকাৰে এই শক ব্যৱহাৰ কৰিছে।

কবীৰবড় : ভড়োঞ্চৰ পূবফালে শুক্ল তীৰ্থৰ ওচৰত নৰ্মদাৰ প্ৰবাহৰ মাজত এটা দ্বীপ আছে। তাত এজোপা বিখ্যাত বৰগছ আছে। প্ৰবাদ আছে যে কবীৰে দাঁতোন কৰোতে যি টুকুৰা পেলাই দিছিল তাৰ পৰাই এই বটবৃক্ষৰ জন্ম হ’ল।

১৭। সন্ধ্যাবস

বসপূৰ্ণ পৃথিৱী আৰু নিঃশব্দ আকাশ : ইয়াত জানি গুনিয়েই ভ্ৰাম-শাজ্জৰ ব্যাখ্যাক বিকৃত কৰি দিয়া হৈছে। মূল ব্যাখ্যা হৈছে ‘গন্ধবতী পৃথ্বী’ আৰু ‘শব্দগুণম্ আকাশম্’।

বনেচৰ : সংস্কৃত হাবিত থকা আৰু ফুৰি ফুৰা বনবীয়া জন্তুক ‘বনেচৰ’ আৰু হাবিত থকা আৰু ফুৰি ফুৰা মানুহক ‘বনেচৰ’ বুলি কয়। ইয়াত এই ভেদ দেখুওৱা হৈছে।

সুব অসুবৰ গুৰু : বৃহস্পতি আৰু শুক্ৰাচাৰ্য্য—আকাশৰ গুৰু আৰু শুক্ৰ নামৰ গ্ৰহ।

১৮। বেণুকাৰ শাপ

অন্তঃস্রোতা : [অন্তঃ (ভিতৰ) + স্রোতা (এবাহনালী)] বাৰ এবাহ মাটিৰ গৰ্ভত আছে, তেনেকুৱা নৈ ।

বাণকদেৱীৰ অভিশাপ : এটা লোক কথাত কোৱা হয় যে গুজৰাটৰ বজা সিদ্ধৰাজ জয়সিংহই সোৱঠ আক্ৰমণ কৰিলে আৰু জুনাগঢ় ঘেৰি পেলালে । তাৰ বাণী বা খেজাৰৰ ভাগিনীয়েকে শত্ৰুৰ লগত যোগ দিলে । পৰিণামত জুনাগঢ়ৰ পতন হ'ল, খেজাৰ পৰাস্ত হ'ল আৰু বানাক মাৰি পেলোৱা হ'ল । সিদ্ধৰাজে তেওঁৰ বাণী বাণক দেৱীক নিজৰ কৰি ললে । তেওঁ বাণীক লৈ পাটনলৈ গৈ আছিল । বাটতে বচবানৰ ওচৰত বাণী সতী হৈ গ'ল । ইতিহাসত ইয়াৰ কোনো সমৰ্থন পোৱা নাযায় । সিদ্ধৰাজে খেজাৰক পৰাজিত কৰি বন্দী কৰি পেলাইছিল । এইখিনি কথা সঁচা বুলি কব পাৰি । এনেকুৱাত সম্ভৱ হ'ব পাৰে যে পাছত তেওঁ সিদ্ধৰাজৰ অধীনতা স্বীকাৰ কৰিছিল ; সেই কাৰণে সিদ্ধৰাজে তেওঁক এৰি দিছিল আৰু সোৱঠৰ ফালে আহোঁতে কিবা কাৰণত তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল আৰু তাত তেওঁৰ বাণী হয়তো সতী হৈ গৈছিল ।

ইয়াত বাণকৰ অৰ্থ বেণুকা নহয় । 'গম্ভাৰ ফল্গু' নামৰ অধ্যায়ত 'সীতাৰ শাপ' আৰু শিকতাৰ শাপ'ৰ লগত ইয়াক তুলনা কৰক ।

ঘোমা : ব্ৰহ্মদেশৰ ভাষাত পাহাৰক 'ঘোমা' বুলি কয় । যেনে—
আৰাকান ঘোমা, পেণ্ডুঘোমা ।

অলস-ললিত : [অলস (অলস্যৰে পৰিপূৰ্ণ) + ললিত (ক্লান্ত), যেতিয়া 'ললিত' বোলা হয়, তেতিয়া অৰ্থ 'সুন্দৰ' হয় ।] মৃদু-গতিত ক্লান্ত হৈ ফুৰা । এই শব্দ উত্তৰ বাম-চৰিত'ৰ ১ম অঙ্ক ২৪ শ্লোকত পোৱা যায় ।

অলস-ললিত-মুদ্ভানি অক্ষ-সজ্জাত-ধেদাং

অশিথিল-পৰিবৰ্ত্তেৱ দত্ত-সংবাহনানি ।

পৰিমুদিত-মুণালী-দুৰ্বলানি অজকানি

ত্বম উবসি মম কৃষ্ণা যত্র নিদ্রাম্ অবাণ্ডা ॥

অস্ত্যজসকলৰ শাপ লৈ : তেওঁক পানীৰ সুবিধা নিদি ।

খতিভা : কাব্য-শাস্ত্রত কোবা আঠগবাকী প্রধান নায়িকাব ভিতবত এগবাকী । ঈর্ষাকাময়িতা—ঈর্ষানু নাবী ।

ইয়াত খতিভাব আক এটা অৰ্থ হৈছে : যাব প্ৰবাহ খতিভ হৈছে ।

১৯। অশ্বা-অশ্বিকা

অশ্বা-অশ্বিকা : মহাভাবতত এই কথা আছে যে : কোনো এসময়ত ভীষ্মই কালীৰাজৰ কন্যাৰ লয়স্বৰব পৰা তেওঁৰ তিনি গবাকী কন্যা অশ্বা, অশ্বিকা আৰু অশ্বালিকাক অপহৰণ কৰি আনিলে । এই কাৰণে যি যুদ্ধ হ'ল, তাত তেওঁ শাস্ত্ৰৰাজক পৰাজিত কৰিলে । কিন্তু, যেতিয়া বজা বিচিত্ৰ-বীৰ্য্যৰ লগত এওঁলোকৰ বিয়া দিয়াৰ কথা ওলাল তেতিয়া এই ৰাজকুমাৰী সকলৰ ভিতৰত কেবল এগবাকীয়ে—ডাঙৰ ৰাজকুমাৰী অশ্বাই কলে—“মই মনে মনে শাস্ত্ৰৰাজক পতি বৰণ কৰিছোঁ ; সেই কাৰণে তেওঁক শাস্ত্ৰৰাজৰ তালৈ পঠিয়াই দিয়া হ'ল । কিন্তু শাস্ত্ৰই তেওঁক গ্ৰহণ নকৰিলে ; তেওঁ ভীষ্মৰ গুৰু পৰশুৰামৰ শৰণ ললে । কিন্তু গুৰুৱে আদেশ দিয়া লক্ষ্যেও ভীষ্মই অশ্বাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অমান্তি হ'ল । এইকাৰণে গুৰু-শিষ্যৰ মাজত তুমুল যুদ্ধ লাগিল । ইয়াত গুৰু পৰাজিত হ'ল আৰু অশ্বাই বনলৈ গৈ ভীষ্ম-বধ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে আৰু তপস্যা কৰি কৰি শেহত অগ্নিত প্ৰবেশ কৰি দেহত্যাগ কৰিলে । এৱেঁই পাছত গৈ ক্ৰপদ বজাৰ ঘৰত শিখণ্ডীৰ কপত জন্ম ললে আৰু ভীষ্মবধৰ কাৰণ হৈ পৰিল । ইয়াত লিখকে পৌৰাণিক উপাখ্যানক ইচ্ছামতে সাল-সলনি কৰিছে ।

বজা কৰ্ণৰ দুটোপা চকুৰ পানী : গুজৰাটৰ বাবেলা বংশৰ শেষ ৰাজপুত ৰজা কৰ্ণদেৱ অত্যন্ত ক্ৰোধী আৰু বিলাসী আছিল । তেওঁ নিজৰ মন্ত্ৰী মাধৱৰ ভায়েক কেশৱক বধ কৰাই তেওঁৰ স্ত্ৰীক নিজৰ অন্তঃপুৰত থৈছিল । অপমান আৰু অত্যাচাৰত ক্ৰুদ্ধ হৈ মাধৱ দিল্লীলৈ গ'ল আৰু তাত আলাউদ্দীনক গুজৰাটৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰিত কৰিলে । আলাউদ্দীনে তেওঁৰ দুজন সেনাপতিক গুজৰাট আক্ৰমণ কৰিবলৈ পঠিয়ালে তেওঁলোকে গুজৰাট জয় কৰিলে, ৰাজধানী পাটন লুট-পাত কৰিলে, আৰু ৰজা কৰ্ণৰ ৰাণী আৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক ধৰি দিল্লীলৈ লৈ আহিল ।

ইয়াৰ পাহত কৰ্ণই নৈ দেৱগড়ৰ বজাৰ আলিহ ললে। কোৱা হয় যে তেওঁ নিজৰ জীৱনৰ অন্তিম কাল অজ্ঞাত বাসত, আনুৰ অৰণ্যৰ এই নৈ বোকৰ ওচৰৰ প্ৰদেশত অনাই-বনাই শোকাকুল অৱস্থাত কটাইছিল। ইয়াত তাৰে সূচনা দিয়া হৈছে।

১৮৬৭ চনত এই কাহিনী অবলম্বন কৰি গুজৰাটী ভাষাৰ প্ৰথম উপন্যাস লিখা হৈছিল।

২০। লাৱণ্যফলা লুগী

লাৱণ্য ফলা : লৱণ—নিমখ; লৱণ প্ৰধান, এওঁ লৱণেৰে পৰিপূৰ্ণ কাৰণেই এওঁক এই নাম দিয়া হৈছে।

২১। উংচল্লীৰ প্ৰপাত

নাগমোড়ী : এইটো মাৰাঠী শব্দ। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে নাগৰ দৰে বেকা বেকিকৈ যোৱা; সৰ্প-সদৃশ।

কোয়তা : কাচি।

এনেকুৱা শুভ্ৰ পানীত : নৈৰ নামক ভাৱিয়েই এই নাম দিয়া হৈছে।

পদক্ৰম : ভুলনা কৰক :

ভয়ো ত্ৰিবিধক্ৰম, ক্ৰিয়ো পদক্ৰম

এক মহী পৰ; বীজকো অদ্বৰ, বৈজুকে গ্ৰভু

ত্ৰীজকো সিৰ পৰ।

জীৱনাৱতাৰ : পানীৰ ভললৈ যোৱা।

কটক : সংস্কৃতত 'কটক' অৰ্থ হৈছে 'কছন'। ইয়াৰ পৰাই আভ্যুত্থান, গহনাৰ অৰ্থত প্লেৰ তৈয়াৰ কৰা হৈছে।

লোণৰ ঢাকনীৰে : ভুলনা কৰক :

হিব-ময়েণ পাৰ্শ্বোপাধিপতিতঃ মুখম্। ঈশাৱাস্য, ১৫

এই অগত্যক ..... : মূল মন্ত্ৰ এনেকুৱা :

ঈশাৱাস্যম্ ইদং সৰ্বং যৎকিঞ্চ অগত্যাং অগং।

যুয়োধি অম্বং : এইটো ঈশাৱাস্য উপনিষদৰ শেষ মন্ত্ৰ।

২২। গোকৰ্ণ যাত্ৰা

কণিলাবন্তী : লাভ মাহৰ কৃষ্ণ-পক্ষ ষষ্ঠী, হস্তা নক্ষত্ৰ, বাতিপাত আৰু মঙ্গলবাৰ—এইকেইটা যোগৰ দিন। এইটো এটা চুৰ্ভীত দিন, যি প্ৰতি ৬০ বছৰ পাছত মাত্ৰ এবাৰ আহে।

কৃতাৰ্থ কৰি দিলে : গা ধুৱাই দিলে।

সাম্বলী : শালগ্ৰাম ধোৱা সৰু পেটাৰি।

২৩। ভৰতৰ দৃষ্টিত

অন্ত যে সফলা : আজি মোৰ যাত্ৰা সফল হ'ল। মই পানীৰ প্ৰসাদ পাই ধন্য হলোঁ। মূলত ই 'ঈশ্বৰ প্ৰসাদত : ' আছিল যাক ইয়াত সলাই দিয়া হৈছে।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰতিনিধি : ৰামৰ অবিহনত ভৰতে অযোধ্যাৰ ৰাজ্য চলাইছিল কাৰণে 'ভৰণাৎ ভৰতঃ'।

২৪। বেলগঙ্গা—সীতাৰ স্নানৰ স্থান

বেকল গ্ৰামৰ সেউজীয়া কুণ্ড : ইংৰাজীত বেকলক 'ইলোৰা' বুলি কয়। সেই কাৰণেই ই এইটো নামেৰেহে অধিক জনাজাত। এইখন গাঁও শিৱাজীৰ পূৰ্ব-পুৰুষৰ আছিল। ইয়াত এটা সুন্দৰ কুণ্ড আছে। এই কুণ্ডৰ বিষয়ে এনেকুৱা জনশ্ৰুতি প্ৰচলিত আছে যে ইলিচপুৰৰ য়েলু নামৰ ৰজাৰ এনেকুৱা কিবা এটা বেমাৰ হ'ল যে যাৰ কাৰণে তেওঁৰ শৰীৰত পোক লাগিল। অশেষ চেষ্টা কৰা হ'ল, কিন্তু সকলো বাৰ্থ হৈ গ'ল। বেমাৰ একেদৰেই থাকিল। শেষত তেওঁ এই কুণ্ডৰ বিষয়ে আকাশ-বাণী শুনিলে,—“তুমি সেই তীৰ্থত গৈ স্নান কৰ।” তোমাৰ শৰীৰ সুস্থ হৈ যাব।”

বজাই স্নান কৰিলে আৰু তেওঁৰ বেমাৰ নাইকিয়া হৈ গ'ল। সেই বজায়ে পাছত, বেকলৰ গুহা খন্দোৱাৰ কাম আৰম্ভ কৰিলে। জাবৰ দিনত সেউজীয়া শেলুৱৈ ধকাৰ কাৰণে কুণ্ডৰ পানীও সেউজীয়া যেন লাগে। কুণ্ডৰ চাৰিওফালে সুন্দৰ সুন্দৰ খটখটী আছে।

প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতি সীতাৰ পক্ষপাত : যেতিয়া ৰামে সীতাক

অযোধ্যাৰ কাৰেঙত ধৈ বনবাসলৈ যোৱাৰ কথা কৈছিল, তেতিয়া সীতাও বনলৈ যাবলৈ আৰু তাত কষ্ট সহিবৰ কাৰণে সাজু হৈছিল। তেওঁ কৈছিল—

ফলমূলাননা নিতাং ভবিষ্যামি ন সংশয়ঃ ।

ন তে হুঃখং কবিষ্যামি নিবসন্তী ত্বয়া সহ । ১৬ ॥

অগ্ৰতন্তে গমিষ্যামি ভোক্ষ্যে ভুক্তবতি ত্বয়ি ।

ইচ্ছামি পৰতঃ শৈলান্‌পল্ললানি সবাংসি চ ॥ ১৭ ॥

দ্রক্টুং সৰ্বত্র নিভীতা ত্বয়া নাথেন ধীমতা ।

হংসকাৰণ্ডবাকীৰ্ণাঃ পদ্মিনীঃ সাধুপুষ্পিতাঃ ॥ ১৮ ॥

ইচ্ছ্যং সুখিনী দ্রক্টুং ত্বয়া বীৰেণ সঙ্গতা

অভিষেকং কবিষ্যামি তাসু নিতামনুব্রতা ॥ ১৯ ॥

সহ ত্বয়া বিশালাক্ষ বংস্যে পৰমমন্দিনী

এবং বর্ষসহস্রাণি শতং বাপি ত্বয়া সহ ॥ ২০ ॥

অযোধ্যাকাণ্ড—২৭ : ১৬-২০ ।

‘মই সদায় বনত ফলমূল খাই থাকিম। আপোনাৰ লগত থাকি মই কেতিয়াও আপোনাক কষ্ট নিদিওঁ। মই আপোনাৰ আগে আগে যাম আৰু আপোনাৰ পোৱা হ'লাহ খাম। আপোনাৰ লগত নিৰ্ভয় মনেৰে চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি পৰ্ৱত, পুখুৰী আৰু সৰোবৰ আদি চাম। আপোনাৰ ওচৰত থাকি হাঁহ আৰু পহুমফুলৰ সৈতে ভৰি থকা সুন্দৰ সুন্দৰ সৰোবৰ চোৱাৰ আৰুই মৰাৰ আনন্দ উপভোগ কৰাৰ মোৰ বৰ ইচ্ছা আছে। সেই পুষ্প ভৰা সৰোবৰত মই সদায় গা ধুম আৰু আপোনাৰ লগত গৈ তাত সদায় খেমাৰি কৰিম। আপোনাৰ লগত থাকিলে এনেকুৱা এশ বছৰ নহয়, বৰং হেজাৰ হেজাৰ বছৰো মই এক মুহূৰ্ত্তৰ দৰে কটাব পাৰিম।

উত্তৰ বাম-চৰিতত চিত্ৰ-দৰ্শনৰ পাছত সীতাই নিজৰ মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিছে : “মোৰ মনত এনেকুৱা লাগে যেন মই এই প্ৰসন্ন আৰু গম্ভীৰ বনত বিহাৰ কৰিম আৰু যাৰ পানী পৰম পবিত্ৰযয়, আনন্দদায়ক আৰু শীতল সেই ভগৱতী ভাগীৰথীত গা ধুম।”

দ্বিতীয় অঙ্কত বামে জনস্থান আদি প্ৰদেশবোৰ দেখি কৈছে : “সঁচাকৈয়ে

বৈদেহীয়ে এই অৰণ্যবোৰ বৰ ভাল পাইছিল, কিন্তু এইবোৰ বৰ ভয়ঙ্কৰ।
ইয়াতকৈ অধিক ভয়াবহ বাক আৰু কি হ'ব পাৰে ?

তৃতীয় অঙ্কত গীতাই তুলি-তালি ডাঙৰ-দীঘল কৰা হাতী, ম'ৰা চৰাই,
কদম্ব আৰু হৰিণৰ বৰ্ণনা আহিছে। চাওক :

গীতাদেব্যা স্বকৰ-কলিতৈঃ সন্নকীপল্লবাঐশ্ৰব্
অগ্ৰে লোলঃ কৰি-কলভকো যঃ পূৰা বৰ্ধিতো অভূৎ ।
বদ্ধা সাৰ্ধং পয়সি বিহবলোঅসমন্তেন দৰ্পাদ্
উদ্ধামেন দ্বিৰদপতিনা সন্নিপতাভিযুক্তঃ ॥ ৬ ॥
অনুদিবসম্ অবৰ্ধয়ৎ শ্ৰিয়া তে
যমচিৰনিৰ্গত মুঞ্চলোলবৰ্হম ।
মণিমুকুট ইৰোচ্চিখঃ কদম্বে
নদতি স এষ বধুসখঃ শিখণ্ডী ॥ ১৮ ॥
ভ্ৰমিস্থ কৃতপুটাস্তৰ্মগুলাবৃত্তিচক্ৰঃ
প্ৰচলিত-চটুল-ক্ৰ তান্তুৰৈৰ্মণ্ডয়ন্ত্যা
কৰ-কিশলয়-তালৈৰ্মুঞ্চয়া নতা মানং
সুতমিৰ মনসা ত্বাং বৎসলেন স্মৰামি ॥ ১১ ॥
কতিপয়কসুমোদগমঃ কদম্বঃ
প্ৰিয়তময়া পৰিবৰ্ধিতো য আসীৎ ।
স্মৰতি গিৰিময়ূৰ এষ দেবীঃ
স্বজন ইবাত্ৰ যতঃ প্ৰমোদমেতি ॥ ২০ ॥
নীৰজ্জ-বাল-কদলী-বন-মধাবৰ্তি
কান্তাসখ্য শয়নীয়-শিলাতলং তে ।
অত্র স্থিতা তৃণমদাদ্ বহশো যদেভ্যঃ
গীতা ততো হৰিণকৈব ন বিমুচ্যাতে স্ম ॥ ২১ ॥
কৰকমল-বিতীৰ্ণৈব্ অশ্ব-নীবাৰ শল্লৈপস্
তরু-শকুনি-কুব্জান্ মৈথিলী যান্ অপুস্ত্যৎ ।
ভবতি মম বিকাবস্ তেষু দৃষ্টেযু কোঅপি ।
ঈব ইব হৃদয়স্য প্ৰস্তুবোদ্ ভেদযোগাঃ ॥ ২৫ ॥

সুৰ্ণময় কবি তোলে : শস্যৰ লব্ধি আৰু তাৰ হালধিয়া বৰণ, ইয়াত
এই ছয়োকে বুজোৱা হৈছে ।

জীবনময় : 'জীৱনৰ' অৰ্থ পানীও হয় ।

বাম-বক্ষা স্তোত্র : কৌশিক ঋষিৰ দ্বাৰা ৰচিত অভ্যাস্ত মনোহৰ আৰু
জনপ্ৰিয় স্তোত্র :

শিৰো মে বাধবঃ পাতু, ভালং দশবধাম্ভজঃ ॥ ৪ ॥

কৌসলোয়ো দৃশো পাতু, বিশ্বামিত্ৰপ্ৰিয়ঃ শ্ৰুতী ।

জ্ঞাণং পাতু মথত্ৰাতা, মুখং সৌমিত্ৰিবংশলঃ ॥ ৫ ॥

জিহ্বা বিষ্টানিধিঃ পাতু, কণ্ঠং ভবভৰন্কিতঃ ।

ক্ৰুদ্ধো দিব্যায়ুধঃ পাতু, ভূজো ভগ্নৈশকামুৰ্কঃ ॥ ৬ ॥

কৰো সীতাপতিঃ পাতু, হৃদয়ং জামদগ্ন্যজিৎ ।

মধ্যং পাতু খবধ্বংসী নাভিং জাম্ববদাশ্ৰয়ঃ ॥ ৭ ॥

সুগ্ৰীবেশঃ কটিং পাতু সন্ধিনী হনুমৎপ্ৰভুঃ ।

উৰু বধুভ্ৰমঃ পাতু, বক্ষঃকুল-বিনাশকং ॥ ৮ ॥

জাম্বুনী সেতুকং পাতু জজ্বে দশমুখাস্তকঃ ।

পাদৌ বিভীষণ শ্ৰীদঃ, পাতু বামো অখিলং বপুঃ ॥ ৯ ॥

২৫। কৃষক নদী ঘটপ্ৰভা

আমাৰ ফালৰ : দক্ষিণ মহাবাক্তিক স্পৰ্শ কৰা ।

২৬। কাশ্মীৰৰ দুধ-গঙ্গা

সৰোবৰ ভেদ কৰি : “আজি য’ত কাশ্মীৰৰ ৰমণীয় প্ৰদেশ আছে,
পুৰাণ কালত তাতেই সতীসৰ নামৰ এক সুদীৰ্ঘ সৰোবৰ আছিল যি হৰমুখ
পৰ্বত আৰু পীৰ পাঞ্জালৰ মাজত বিয়পি আছিল । স্বয়ং পাৰ্ব্বতীয়ে এই
সৰোবৰত বিহাৰ কৰিছিল । কিন্তু, পাছত তালৈ কেইবাটাও বান্ধস
আছিল । এই কাৰণে দেৱতাসকলে সতীসৰ ধ্বংস কৰাৰ কথা ভাবিলে ।
ভগবান কল্পে বৰাহৰ উপাসনা কৰিলে । বৰাহে সঙ্কট হৈ নিজৰ কাচিৰে
পাহাৰত গিৰিপথ সাজিলে আৰু সতীসৰৰ পানী ‘বৰাহমূলম্’ৰ উপত্যকাৰ

পৰা গৈ বিতস্তা নৈৰ কপত ববলৈ ধৰিলে। সেই বিতস্তাই আজিৰ বিলম্ব
আৰু 'ববাহমূলম্' হৈছে বাবামূল।"

লেখকৰ ওজৰাটী গ্ৰন্থ 'জীৱননো আনন্দ'ৰ পৰা।

সতী কন্যা : সতীৰ প্ৰদেশত জন্ম হৈছিল—সেইকাৰণে।

১৭। স্বধূনী বিতস্তা

'সংসাৰত যদি ... ইয়াতে': মূল কাৰচী পদ্ম এনেকুৱা :

অগৰ ফিৰদৌস্ বঁৰকত্ৰ জমীনন্ত,

হমীনন্তো, হমীনন্তো, হমীনন্ত।

ইয়াৰ পাবত এক বিৰাট বৈভৱশালী সংস্কৃতিৰ .....। : অনন্তপুৰব
ওচৰত এটা পৰ্বতৰ তলত এখন প্ৰাচীন নগৰৰ ধ্বংসাৱশেষ পোত খাই
আছে, যাক অলপতে খন্দা হৈছে।

চিনাৰ : এই মহাবুক কেৱল কান্দীৰত হে হয়।

বৃত্ত শিকন : (বৃত্ত = মূৰ্ত্তি + শিকন = ভঙ্গা) মূৰ্ত্তি ভাঙোতা।

গাজী : ধৰ্ম্মৰ কাৰণে যুদ্ধ কৰা মহলমান। এইটো আববী শব্দ।

সৰ্বত: সংপ্লুতোদকে : যেতিয়া চাৰিওফালে পানীৰ ঢল আছে,
তেতিয়া। গীতা, ২-৪৬।

গাহবিৰ দাঁতৰ নিচিনা : বোধহয় 'ববাহ মূলম্'ৰ পৰাই এই উপমা
আহিছে।

নিৰ্ম্মাণ্য : দেবতাক অৰ্পণ কৰাৰ পাছত যি ফুল পেলাই দিয়া হয়।

স্বধূনী : [স্বৰ = স্বৰ্গ + ধুনী = নদী] স্বৰ্গৰ নৈ।

১৮। সেৱাত্ৰতা ইবাৱতী

স্বামী ৰামতীৰ্থ : আধুনিক ভাৱত নিৰ্ম্মাণত স্বামী ৰামতীৰ্থৰ যথেষ্ট
অৱদান আছে। 'শ্ৰীকাকাচাহেবে মাৰাঠীত স্বামীজীৰ জীৱনী লিখিছে তথা
তেওঁৰ কিছুমান প্ৰবন্ধ অনুবাদ কৰি মাৰাঠীত এক সংগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিছে।
ই তেওঁৰ প্ৰথম সাহিত্যিক কৃতি। আজি ত্ৰিহ বছৰৰ আগতে কাকাচাহেবে
লেখক-জীৱনৰ অধ্যায় ইয়াৰ দ্বাৰাই আবৃত্ত কৰিছিল।

অৰ্জুনদেৱ : (১৫৬৩-১৬০৬) শিখসকলৰ পঞ্চম-গুৰু। আদি গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা। ইয়াত তেওঁ আগৰ গুৰু সকলৰ আৰু সন্ত সকলৰ বানী সংগৃহীত কৰিছে। প্ৰবাদ আছে যে তেওঁৰ শত্ৰুসকলে বাদচাহ আকবৰৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে এই বুলি অভিযোগ কৰিছিল যে এই কিতাপত অৰ্জুনদেৱে হিন্দুধৰ্ম্ম তথা ইচলামৰ নিন্দা কৰিছে। কিন্তু আকবৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থ চাই তেওঁক বন্দী নকৰি তেওঁক সন্মান কৰিলে। জাহাঙ্গীৰৰ কালত তেওঁৰ শত্ৰুৰূপে আকৌ তেওঁৰ বিষয়ে অভিযোগ কৰিলে। জাহাঙ্গীৰে তেওঁৰ পুত্ৰ খুসৰোক বন্দী কৰিব খুজিছিল।^{*} খুসৰোৱে পলাই গৈ অৰ্জুনদেৱৰ ওচৰত আশ্ৰয় বিচাৰিলে। অৰ্জুনদেৱে তেওঁক আশ্ৰয় দিলে। বাদচাহে ইয়াক ৰাজদ্ৰোহ বুলি অৰ্জুনদেৱৰ ওপৰত দুই লাখ টকাৰ জৰিয়না কৰিলে। কিন্তু, তেওঁ নিজেও জৰিয়না নিদিলে আৰু আনকো দিবলৈ নিদিলে। সেই কাৰণে বাদচাহে জেলত তেওঁৰ ওপৰত বৰ অত্যাচাৰ কৰোৱালে আৰু "শেহত তেওঁক হত্যা কৰাই পেলালে। ইয়াৰ পাছত তেওঁ এইটো বৃজিব পাবিলে যে সশস্ত্ৰ হৈ নাথাকিলে ধৰ্ম্ম-ৰক্ষা কৰাটো অসম্ভৱ। এই কাৰণে তেওঁ নিজৰ পুতেকক সশস্ত্ৰ আৰু সসৈন্য হৈ গুৰু-গাদীত বহিবলৈ আদেশ পঠিয়ালে, তেতিয়াৰে পৰা শিখৰ বুৰঞ্জীয়ে এক নতুন ৰূপ ললে।

বৰ্ণজিংসিংহ : (১৭৮০-১৮৩১) শিখসকলৰ ৰজা। আহম্মদশাহ অন্ধালীৰ পাছত আকৌ পাঞ্জাব প্ৰদেশ শিখৰ হাতলৈ আহিল, কিন্তু তাৰ কেইবাটাও সৰু সৰু ভাগ হৈ গ'ল আৰু তেওঁলোকে নিজৰ ভিতৰতে যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰিলে। মাত্ৰ তেৰ বছৰ বয়সত বৰ্ণজিং সিংহ ৰাজ-সিংহাসনত বহিছিল আৰু ১১ বছৰ বয়সত তেওঁ সকলোবোৰ শিখৰাজ্যৰ আধিপত্য নিজৰ হাতলৈ আনিছিল। ইংৰাজেও তেওঁলৈ ভয় কৰিছিল। ১৮২৩ চনত যেতিয়া তেওঁ পেশোৱাৰ প্ৰদেশ জিকি ললে, তেতিয়া তাক ঘূৰাই দিয়াবলৈ দোস্ত-মহম্মদে ইংৰাজক বৰকৈ লাগিছিল। কিন্তু ইংৰাজে একো উত্তৰ দিয়া নাছিল। অবিৰাম ৪০ বছৰ কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰি বৰ্ণজিংসিংহই শিখ সকলৰ ভিতৰত সামৰিক শক্তিৰ জন্ম দিলে। প্ৰবাদ আছে যে যেতিয়া তেওঁ অটক নৈ পাৰ হ'ব খুজিছিল, তেতিয়া তেওঁৰ গুৰুৱে তেওঁক কৈছিল যে হিন্দুসকলৰ কাৰণে অটক পাৰ হোৱাৰ নিয়ম নাই। তেতিয়া তেওঁ

উত্তৰ দিছিল :

সৰ্বৈ ভূমি গোপালকী তামে' অটক কহাঁ ?

জাকে মনমে' অটক হৈ বো হী অটক বহা ।

অৰ্থাৎ সমগ্ৰ পৃথিবীয়েই যে ভাগৱানৰ, তাৰ পৰা অটক বাদ যাৰ কেনেকৈ ? যাৰ মনত সঙ্কীৰ্ণতা আছে, তেওঁ আগবাঢ়িব নোৱাৰে ।

ইয়াৰ পাছত তেওঁ সমগ্ৰ আফগানিস্থান জয় কৰিছিল ।

অপ্সৰা : (অপ্ = পানী + সূ = আগলৈ যোৱা = পানীত সাঁতোৰা, বিহাৰ কৰোঁতা ।) গন্ধৰ্বৰ স্ত্ৰী । অপেশ্বৰাই পানীত ধেমালি কৰি বৰ ভাল পায় সেইকাৰণে তেওঁলোকক এই নাম দিয়া হৈছিল । ৰামায়ণত তেওঁলোকৰ উৎপত্তিৰ সন্ধানকৈ এইদৰে লিখা আছে :

অপ্সু নিৰ্মথনাদ এৰ বসাং তস্মাদ্ বৰজ্জিয়ঃ ।

উৎপেতুৰ্ মনুজ শ্ৰেষ্ঠ । তস্মাদ্ অপ্সবসোঅভৱন্ ।

পৰোপকাৰায় : এই শৰীৰ পৰোপকাৰৰ কাৰণেই ।

২৯ । স্তম্ভদায়িনী চিনাব

৩০ । জম্মুৰ তবী অথবা তাবী

বিগ্ৰহ : যুদ্ধ । আঁতৰ কৰা ।

সন্ধি : মিলহোৱা ।

ৰাজনীতিত কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ কাৰণে ছটা মাৰ্গ দেখুওৱা হৈছে—

(১) সন্ধি, (২) বিগ্ৰহ, (৩) যান (আক্ৰমণ), (৪) স্থান অথবা আসন (শিবিৰ পতা), (৫) সংশ্ৰয় (আশ্ৰয় লোৱা), (৬) দ্বৈধ বা দ্বৈধীভাৱ (পাৰ্থক্য কৰি পেলোৱা) ।

‘আত্মবতি, আত্মক্ৰীড’ : মুণ্ডকোপনিষদ’ত শ্ৰেষ্ঠ ব্ৰহ্মজ্ঞৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে কোৱা হৈছে :

আত্মক্ৰীড় আত্মবতি: ক্ৰিয়াবান্ এষ ব্ৰহ্মবিদ্যাং বৰিষ্ঠ: ॥

মুণ্ডক ৩-১-৪

আত্মাৰ সৈতে ধেমালি কৰোঁতা, আত্মাক ৰমণ কৰোঁতা—ক্ৰিয়াবান পুৰুষেই হৈছে ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ।

আত্মশ্বেদ : গীতাৰ ৩-১৭ অধ্যায় চাওক।

যত্নাত্মবতিবেৰ স্যাৎ আত্মতৃপ্তশ্চ মানবঃ।

আত্মশ্বেদে চ সন্তুষ্টিঃ তস্য কাৰ্যং ন বিদ্বতে ॥

(যি মানুহ আত্মাৰ ভিতৰতে মজি থাকে, যি তাতেই তৃপ্তি পায়, আৰু তাতেই সন্তোষ পায়, তেওঁৰ আৰু কৰিবলৈ একো বাকী নাথাকে।

৩১। সিদ্ধুৰ বিষাদ

মানদণ্ড : জোখা ভুলাচনি। মহাকাবি কালিদাসৰ কুমাৰ সম্ভবৰ প্ৰথম শ্লোকত হিমালয়ৰ কাৰণে এই শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে :

অস্ত্যাস্তবস্যাং দিশি দেবভাস্মা হিমালয়ো নাম নগাধিবাজঃ।

পূৰ্বাপৰৌ ভোয়নিধীৰগাহু স্থিতঃ পৃথিৱ্যা ইব মানদণ্ডঃ।

পাঞ্জাবৰ পাঁচখন নৈ : ঝিলম, চিনাব, ইৰাৱতী ব্যাস আৰু সতলজ।

উত্তৰ প্ৰদেশৰ পাঁচখন নৈ : গঙ্গা, যমুনা, গোমতী, সবয়ু, চম্বল।

অতি ভাৰতীয় : কেৱল ভাৰততে নহয়, বৰং ভাৰতৰ সীমাৰ বাহিৰতো বৈ থকা এই ভূয়োখন নৈ ভাৰতবৰ্ষৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি বৈ গৈছে, সেই-কাৰণেই অতি-ভাৰতীয় বুলি কোৱা হৈছে।

বৈদিক সপ্তসিদ্ধু : বেদত যাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে, সেই সাতখন নদী—বিতস্তা (ঝিলম), অসিকনী বা চন্দ্ৰভাগা (চিনাব), শকুন্তী বা ইৰাৱতী (বাৰা), শতদ্রু (সতলজ), বিপাশা (বিয়াস, ব্যাস), সিদ্ধু আৰু সবয়তী 'ক্ৰুমু' বা কুৰ্মক ইয়াত ধৰা হোৱা নাই।

প্ৰাচীন আৰ্যাসকল অলপ উদাসীন হৈ পৰিছিল : ভাৰতত যিমানবোৰ আক্ৰমণ হৈছিল, প্ৰায় সকলোবোৰ এইফালৰ পৰাই হৈছিল।

পৰোপনিষদী : আফগান। গ্ৰীক ভাষাত আফগানিস্থানক 'পৰোপ-নিলদ' বুলি কয়।

ধ্বন : Ionian Greeks অৰ্থাৎ প্ৰথম শব্দৰ পৰাই এই শব্দ হৈছে।

বাহুলীক : বন্ধ, বৈষ্ণৱ। বাহুলীক শব্দ বেদৰপৰা আহিছে।

বাণী সেমীৰামিস : (খৃষ্ট পূৰ্ব প্ৰায় ৮০০ৰ ওচৰত) অসীৰিয়াৰ পুৰাণ

প্ৰসিদ্ধ বানী। এওঁৰেই বেবিলন স্থাপন কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। লগতে এ ইটোও কোৱা হয় যে নিনিবেহ স্থাপন কৰোঁতা এওঁৰ স্বামী নীনসভকৈয়ো এওঁ অধিক পৰাক্ৰমী আছিল। সকালতে মাকে এওঁক ত্যাগ কৰিলে আৰু পাৰচিয়াৰে তেওঁক পালন-পোষণ কৰিলে। প্ৰথমতে নীনসৰ এজন সেনাপতিৰ সৈতে এওঁৰ বিবাহ হৈছিল; কিন্তু পাছত যেতিয়া বজা নীনসৰ তেওঁৰ ওপৰত চকু পৰিল, তেতিয়া তেওঁৰ স্বামীয়ে আত্মহত্যা কৰিলে। ইয়াৰ পাছত নীনসৰ লগত তেওঁৰ বিয়া হ'ল আৰু নীনসৰ পাছত এওঁ ৰাজসিংহাসনত বহিল। উপযুক্ত বয়সত তেওঁ নিজৰ পুতেকক সিংহাসনত বহুৱালে।

সুৱৰ্ণ-কব্জাৰ : ষষ্ঠপূৰ্ব ছয় শতিকাত ইৰানৰ বাদ্‌চাহ দৰায়ুচে সিদ্ধু প্ৰদেশ নিজৰ হাতলৈ আনিলে আৰু তাৰ পৰা বহুবেকত ১৮৫ হাণ্ডবৰেট (=৫১৫০ মোন) সুৱৰ্ণ কৰ তাৰ লবলৈ আৱণ্ট কৰিলে। ইয়াত তাকে উল্লেখ কৰা হৈছে।

যুয়েচী : ষষ্ঠাব্দৰ প্ৰথম শতিকাৰ আগত উত্তৰ ভাৰতবৰ্ষাৰ শক বিলাকক দক্ষিণফালে খেদি তাত নিজৰ সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰোঁতা মধ্য এচিয়াৰ কুশানসকল।

ইয়াৰ ভিতৰত কিছুমান মানুহে বৌদ্ধ আৰু কিছুমানে হিন্দুধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে। বিখ্যাত বৌদ্ধ সম্ৰাট কনিষ্ক কুশান আছিল। কুশান সাম্ৰাজ্যৰ বৈভৱৰ সময়ত ইয়াৰ ইমান বিস্তাৰ আছিল যে তাৰ ভিতৰত পশ্চিম এচিয়াৰ বুখাৰা আৰু আফগানিস্থান, মধ্য এচিয়াৰ কাশগৰ, মাবথল আৰু খোতান, উত্তৰ ভাৰতৰ কাশ্মীৰ, পাঞ্জাব আৰু বেনাৰস আৰু দক্ষিণফালে বিজ্ঞানলৈকে সমগ্ৰ প্ৰদেশ সোমাইছিল।

হুন : পাঁচ আৰু ছয় ষষ্ঠাব্দত ভাৰতৰ ওপৰত অবিৰাম আক্ৰমণ কৰি মালৱা, সিদ্ধু আৰু সীমাশ্ৰান্তত নিজৰ ৰাজ্য স্থাপন কৰোঁতা শ্বেত হুন। ইউৰোপতো এওঁলোকে এটলাৰ সেনাপতিৰ অধীনত থাকি বৰ অত্যাচাৰ কৰিছিল। আমাৰ ইয়াতো তেওঁলোকৰ অত্যাচাৰত অতিষ্ঠ হৈ শেৰত আৰ্হাৰ্ঘৱৰ্ত্ত সকলো ৰজাই বাল্যদিত্য আৰু যশোধৰ্ম্মাৰ নেতৃত্বত একত্ৰিত হৈ হুনৰাজা মিহিবঙলক পৰাজিত কৰি তেওঁক বন্দী কৰিলে। ইয়াৰ পাছত

তেওঁলোকে আক আক্ৰমণ কৰিবলৈ সাহ নকৰিলে। ভাৰতত হুনৰ ৰাজত্ব প্ৰায় অৰ্দ্ধ-শতাব্দীলৈকে আছিল।

গিলগিট : শ্ৰীনগৰৰ বায়ব্য দিশৰ ১২৫ মাইল আঁতৰত ৪৮১০ ফুট ওপৰত। ই জিলাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ। ইয়াৰ দাঁতি-কাষৰত বৌদ্ধ-স্মাৰ-শেষৰ চিন আছে।

চিৱল : সীমান্ত প্ৰদেশত এই নামৰ এখন ৰাজ্যৰ প্ৰধান নগৰ আছে।

স্বাত : পঞ্জাবৰ লগত মিলি যোৱা এখন সৰু নৈ।

সকেদ কোহ : পাহাৰৰ নাম। কোহ=পাহাৰ তুলনা কৰক কোহ ই।
নুব=প্ৰকাশৰ পৰ্বত।

বৈষ্ণৱীয়া : বল্ধ।

কৰ্ণেল ইয়ংহাচবেণ্ড : চাৰ ফ্ৰান্সিস এডৱাৰ্ড ইয়ংহাচবেণ্ডৰ ১৮৬৩ চনত পাঞ্জাবত জন্ম হৈছিল। তেওঁ জাতিত এংলো-ইণ্ডিয়ান আছিল। ১৮৮২ চনত এণ্ট সৈন্য বিভাগত সোমাল। ১৮৯০ চনত পলিটিকেল ডিপাৰ্টমেণ্টলৈ বদলি হ'ল। ১৮৮৬ চনত মধুৰিয়া ভ্ৰমণ কৰিলে। ১৮৮৭ চনত তুৰ্কিস্থানৰ পথেদি পিকিঙৰপৰা ভাৰতলৈ যাত্ৰা কৰিলে। ১৮৯৩-৯৪ চনত চিৱলত পলিটিকেল এজেন্ট হ'ল। ১৮৯৫ চনত যেতিয়া চিৱলত যুদ্ধ হ'ল, তেতিয়া 'টাইমচ'ৰ সংবাদদাতাৰূপে কাম কৰিলে। ১৯০৩-০৪ চনত তেওঁ ব্ৰিটিছ-মণ্ডলীৰ লগত লাচালৈ গৈছিল। পূবফালৰ দেশবোৰৰ সম্বন্ধে এওঁ বহুত কিতাপ লিখিছে—'বয়েল জ্যোগ্ৰাফিকেল চছাইটি' আদি। তেওঁৰ জীৱনী পঢ়িব খুজিলে 'ফ্ৰান্সিস ইয়ংহাচবেণ্ড—এক্সপ্লোৰাৰ এণ্ড মিস্টিক' পঢ়ক—লেখক জৰ্জ হীৱৰ।

অমীৰ অমাল্লা : যেতিয়া ভাৰতত বোলেট বিলৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচণ্ড আন্দোলন চলিছিল, সেই সময়ত ১৯১১ চনৰ এপ্ৰিল মাহত আফগানিস্তানৰ আমীৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰিলে। দহদিনৰ পাছতে আফগান পৰাজিত হ'ল। সুদীৰ্ঘ আলাপ-আলোচনাৰ পাছত ৮ আগষ্টত ৰাৱলপিণ্ডিত সন্ধিপত্ৰ স্বাক্ষৰিত হ'ল।

গৰমত বলিয়া হৈ : তেতিয়া গৰম দিন আছিল। সেইকাৰণে আমীৰে ভাবিছিল যে যদি গৰম দিনত আক্ৰমণ কৰোঁ, তেতিয়াহলে ইংৰাজ পৰাজিত

হ'ব। কিন্তু, তেওঁৰ এইটো ভুল ধাৰণা আছিল। ইংৰাজে এই সাহসক 'মিড্-চায়াৰ-মেডনেচ্' নাম দিছিল।

পৰচোঁ : এইটো মাৰাঠী প্ৰয়োগ।

কোহাটৰ ক্ৰুৰতা : ১২২৪ চনৰ ৯ আৰু ১০ চেপ্তেম্বৰত কোহাটত ষটা ঘটনাৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। ধৰ্ম্মাস্ত্ৰৰ তথা অপহৰণৰ কাৰণে তাৰ বায়ুমণ্ডল আগৰ পৰাই উত্তপ্ত হৈ আছিল। এনেতে তাৰ সনাতন ধৰ্ম্মসভাৰ সম্পাদকে এখন কিতাপ উলিয়ালে যাৰ কাৰণে মহলমান সকলৰ চিন্তাধাৰা অস্থিৰ হৈ পৰিল। হিন্দু সকলে ততালিকে দুঃখ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু বাকী কিতাপ বোৰ সাৰ্বজনিক ৰূপে জুইত পুৰি পেলালে। তথাপি মহলমানসকল সন্তুষ্ট নহ'ল আৰু তেওঁলোকে হিন্দুৰ বিৰুদ্ধে কঠোৰ শান্তি বিধান কৰিবৰ কাৰণে চৰকাৰৰ ওচৰত দাবী জনালে। বাতি মহজ্বিদত গোট খাই তেওঁলোকে প্ৰতিশোধ লবৰ কাৰণে প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। ৯ চেপ্তেম্বৰত সনাতন ধৰ্ম্মসভাৰ সম্পাদকক জামিনত অনা হ'ল আৰু লগে লগে কাজিয়া আবন্ত হৈ গ'ল। এই কাজিয়া কেনেকৈ আবন্ত হৈছিল, সেই সম্বন্ধে মতভেদ আছে, কিন্তু, আবন্ত হোৱাৰ পাছত দুয়োপক্ষৰ মাজত মুখা মুখিকৈ গুলিৰ আদান-প্ৰদান হৈছিল। সমগ্ৰ হিন্দুৰ অঞ্চলত জুই জ্বলাই দিয়া হ'ল। পুলিচ আৰু সৈনিকেও গুলি চলালে। পৰিণামত অশেষ ক্ষতি হ'ল। সকলোবোৰ হিন্দুক চৰকাৰী সাহায্যৰ অধীনত কেটনমেণ্টত ৰখা হ'ল। তেওঁলোকৰ ইচ্ছানুসৰি তাৰ পৰা তেওঁলোকক বাৱালপিণ্ডিলৈ পঠাই দিয়া হ'ল। বেলগাওঁ কংগ্ৰেছত এই সম্বন্ধে যি প্ৰস্তাৱ পাচ কৰা হৈছিল, তাত হিন্দু সকলক এই পৰামৰ্শ দিয়া হৈছিল যে যেতিয়ালৈকে কোহাটৰ মহলমানে তেওঁলোকক সন্মানেৰে সৈতে ঘূৰাই নানে, আৰু তেওঁলোকৰ সম্পত্তি আৰু জীৱন-ৰক্ষাৰ আশ্বাস নিদিয়, তেতিয়ালৈকে যেন তেওঁলোক উলটি নাহে।

কুৰম : চুলেমান পৰ্ব্বতৰপৰা ওলাই সিদ্ধুৰ লগত মিলি যোৱা নে। ইয়াৰ বৈদিক নাম ক্ৰুমু।

ডেৰা ইন্দ্ৰাইল খাঁ : লাহোৰৰ পশ্চিমফালে ১২৫ মাইল আঁতৰত অৱস্থিত সীমান্ত প্ৰদেশৰ এখন নগৰ। ইয়াৰপৰা গোমল ঘাটৰ দ্বাৰা

আফগানিস্থানৰ লগত বেহা-বেপাৰ চলে। এই ঠাই কপাহী কাপোৰ আৰু সূচী-শিল্পৰ কাৰণে বিখ্যাত।

ডেবা গাজী খাঁ : ভাৰলপুৰৰ বায়ৰা দিকত ৭০ মাইল আঁতৰত থকা পাজাৰৰ এখন নগৰ। সিদ্ধুৰ বানপানীয়ে ইয়াত প্ৰায়েই যথেষ্ট ক্ষতি কৰে। সেইকাৰণে ১৮১১ চনত ইয়াত এটা শিলৰ সাকী সজা হ'ল। ইয়াত কিছুমান প্ৰসিদ্ধ মহজিদ আছে।

লাহোৰৰ বিভূতি : আকবৰ আৰু তেওঁৰ বংশধৰ সকলৰ সময়ত লাহোৰৰ বৈভৱ চাবলগীয়া আছিল। বজীৰ খাঁৰ মহজিদ, জুমা মহজিদ, শীশমহল, বজ্জিত সিংহৰ মহল আৰু নগৰৰ বাহিৰৰ শাহদৰাত থকা বাদ্‌চাহ জাহানীৰ কবৰ আৰু শালীমাৰ বাগ আজিও সেই বৈভৱৰ সাক্ষী স্বৰূপ।

ব্যাস : বিয়াস, বিপাশ। যেতিয়া বশিষ্ঠ মুনিৰ এশজন পুতেকক বান্ধসে খাই পেলালে, তেতিয়া পুত্ৰ শোকত বিহ্বল হৈ তেওঁ দেহত্যাগ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰি এই নৈত জপিয়াই পৰিল। কিন্তু, নৈয়ে তেওঁক বিপাশ অৰ্থাৎ বন্ধনমুক্ত কৰিলে। সেইকাৰণে ইয়াৰ নাম 'বিপাশা' হ'ল।

তাগায় সন্তুভাৰ্থানাম্ : বশুবংশৰ আৰম্ভতে মহাকাব্য কালিদাসে বশুবংশৰ বৰ্ণনা কৰিবৰ সময়ত তেওঁৰ বহুত বিশেষত্ব দেখুৱাইছে। তাত এটা বিশেষত্ব উল্লেখনীয়। যি তাগ (= দান)ৰ কাৰণে সন্তুভ অৰ্থ (= ধন)গোটাওঁতা, মই সেই বশুবংশৰ কীৰ্ত্তি গাব খুজিছোঁ।

উদাৰতা : বহল ?

জয়দ্রথৰ সময়ত : মহাতাৰতৰ যুগত। জয়দ্রথ সিদ্ধুদেশৰ ৰজা আছিল।

দাহিৰ (৬৪৫-৭১২) : সিদ্ধুৰ এজন ব্ৰাহ্মণ ৰজা। অচল পুত্ৰ। সিদ্ধু প্ৰদেশক আক্ৰমণ কৰোঁতা খিলাফত প্ৰদেশৰ সেনাপতি হজাজক তেওঁ কেইবাবাৰো হৰুৱালে। ইয়াৰ পাছত মহম্মদ বিন্ কাচিম নামৰ এজন সোতৰ বছৰৰ সেনাপতিক তেওঁৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিবলৈ পঠোৱা হ'ল। এই যুদ্ধত দাহিৰৰ হাতী ভয়ত পলাবলৈ ধৰিলে যাৰ কাৰণে তেওঁৰ মৃত্যু হ'ল। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ সৈন্যও পলাই গ'ল, তেতিয়াৰ পৰাই মহলমান সকলে ভাৰতবৰ্ষত সোমাবলৈ সুযোগ পালে। মহম্মদে তেওঁৰ বাণীক বিশ্বাস কৰালে

আৰু তেওঁৰ দুজনী ছোৱালী উপহাৰ স্বৰূপে খলিফাৰ ওচৰলৈ পঠাই দিলে।

জন্ম: (৪২৭—৬৩৭) দাহিবৰ পিতা। ফাৰ্চী ভাষাৰ ‘চনামা’ নামৰ কিতাপত এওঁৰ ইতিহাস লিখা হৈছে। এওঁ বৰ বীৰ আছিল। কান্দাহাৰ-লৈকে নিজৰ বাজাৰ সীমা বঢ়াইছিল। এওঁ সিদ্ধুৰ আৰোৰ নামৰ গাঁৱৰ অগ্নিহোত্ৰী ব্ৰাহ্মণ শৈলজৰ পুত্ৰ আছিল। প্ৰথমতে এওঁ সিদ্ধুৰ বাজাৰ মন্ত্ৰীৰ বিষয়া আছিল, তাৰ পাছত প্ৰধান মন্ত্ৰী হ’ল। শেষত বজা হৈ বাণীক বিয়া কৰালে। ব্ৰাহ্মণাবাদৰ বৌদ্ধধৰ্মী মানুহৰ ওপৰত তেওঁ বৰ অত্যাচাৰ কৰিছিল।

অনাচাৰ: সিদ্ধুৰ এজন ব্ৰাহ্মণ বজাক এজন জ্যোতিষীয়ে এইবুলি কৈছিল,—“তোমাৰ ভনীয়েবাই তোমাৰ বাজা কাঢ়ি লব।” ইয়াৰ প্ৰতিকাৰ স্বৰূপে বজাই তেওঁৰ নিজৰ ভনীয়েককে বিয়া কৰালে। আন এজন বজাই এগৰাকী সতীৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিলে। এই ব্ৰাহ্মণ বজা সকলৰ অত্যাচাৰত প্ৰজা ইমান অতিষ্ঠ হৈ উঠিছিল যে এই সময়ত মহম্মদ বিপ্ৰ-কাচিমক জাট আৰু মেড জাতিৰ হিন্দু সকলে সকলোতকৈ বেছি সহায় কৰিছিল।

মহম্মদ বিপ্ৰ কাচিম: সিদ্ধু প্ৰদেশ জিকি তাক খলিফাতৰ লগত লগ লগাই দিয়া এজন যুৱক সেনাপতি। দাহিবৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰাৰ পাছত তেওঁ দাহিবৰ দুজনী ছোৱালীক খলিফাৰ ওচৰলৈ উপহাৰ স্বৰূপে পঠিয়াই দিছিল। যেতিয়া খলিফাই ইয়াৰ এজনী ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে, তেতিয়া ছোৱালী দুজনীয়ে কলে যে মহম্মদে তেওঁলোকক ভ্ৰষ্ট কৰি পেলাইছে, সেইকাৰণে তেওঁলোক এই সন্মানৰ যোগ্য নহয়। এই কথা শুনি খলিফাৰ খুব খং উঠিল আৰু তেওঁ মহম্মদক আদেশ দিলে যে গৰুৰ ছালৰ ভিতৰত সোমাই আৰু তাক খলিফাৰ ওচৰত উপস্থিত হব লাগে। মহম্মদে খলিফাৰ আদেশ পালন কৰিলে। সেইবাবে তেওঁৰ পাছ দিনা মৃত্যু হ’ল। যেতিয়া এই অৱস্থাত মহম্মদৰ মৰা শ খলিফাৰ ওচৰত উপস্থিত কৰোৱা হ’ল, তেতিয়া ছোৱালী দুজনীয়ে খলিফাৰ আগত প্ৰকৃত কথা স্বীকাৰ কৰিলে যে তেওঁলোকে প্ৰতিশোধ লোৱাৰ দৃষ্টিত

মিছা কথা কৈছিল। তেতিয়া খলিফাই এই ছয়োজনী ছোৱালী কাটি পেলালে।

চাৰ চাৰ্ল্চ নেপিয়ৰ (১৭৮২—১৮৫৩) : ১৮০৮ চনত স্পেনত মূৰ জাতিৰ বিৰুদ্ধে এওঁ যুদ্ধ কৰিছিল আৰু কোকনাত এওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছিল। ১৮১৩ চনত আমেৰিকাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিছিল। ১৮১৫ চনত এওঁ নেপোলিয়নৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিছিল। এওঁ কবি বায়বনৰ বন্ধু আছিল। ১৮৪১ চনত এওঁ ভাৰতলৈ আহিছিল। ১৮৪২ চনত সিন্ধু সৈন্যৰ নেতৃত্ব কৰিছিল। আৰু এই বছৰৰ শেষত ইয়ামগট দুৰ্গ নিজৰ অধিকাৰলৈ আনিছিল। ১৮৫৪ চনত মিয়ানী যুদ্ধত এওঁ বিজয়ী হৈছিল। মীৰপুৰৰ শেষ মহম্মদক পৰাজিত কৰি খেদি দিছিল। ১৮৪৪-৪৫ চনত সিন্ধুৰ পৰ্বতীয়া জাতিবোৰ জয় কৰিছিল। ইয়াৰ পাছত ডালহাউটীৰ লগত মত ভেদ হোৱাৰ ফলত এওঁ কাম এৰি ঘৰলৈ ঘূৰি গৈছিল। ১৮৫৩ চনত এওঁৰ মৃত্যু হয়। অন্যায়ভাবে সিন্ধু অধিকাৰ কৰাৰ পাছত এওঁ এই বিপোর্ট দিছিল—“I have sinned (sind)”—মই সিন্ধু অধিকাৰ কৰিলোঁ।

সুহিনী : এজন ধনী কুমাৰৰ ছোৱালী। বৃথাৰাৰ এক সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালৰ মোগল যুৱক মেহাৰ এওঁৰ প্ৰেমৰ পাশত বন্দী হ'ল। এওঁৰ লগত সাক্ষাত হোৱাত যাতে কোনো বাধা নাথাকে, সেই কাৰণে মেহাৰে ভেশচন কৰি সুহিনীৰ বাপেকৰ ঘৰত লগুৱা সোমাল। কিন্তু, তেওঁৰ বাপেকে এইটো ভাল পোৱা নাছিল। সেইকাৰণে তেওঁ মেহাৰক কামৰপৰা খেদাই দিলে। তেওঁ গৈ সিন্ধুৰ সিপাৰে থাকিল। প্ৰায়েই বাতি সুহিনীয়ে মাটিৰ এটা পাত্ৰৰ সহায়ত সিন্ধু নৈ পাৰ হৈ আহি আৰু মেহাৰৰ লগত দেখা কৰে। যেতিয়া বাপেকে এই কথা গম পালে, তেতিয়া তেওঁ তাত পকা কলহৰ সলনি কেঁচা কলহ থৈ দিলে। সুহিনী প্ৰেমৰ জোৱাৰত উন্মত্ত হৈ আছিল। তেওঁ কেঁচা কলহ লৈয়েই নৈত ভপিয়াই পৰিল। অলপ আগলৈ যোৱাৰ পাছত কলহটো কুমলি যাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ মেহাৰক চিঞৰিলে। মেহাৰে আগ ফালেদি দৌৰি আহি সুহিনীক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে; কিন্তু, তেওঁৰ চেষ্টা বিফল হ'ল। সুহিনীক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। শেষত ছয়োৰে একেলগে সলিল-সমাধি হল।

৩২। মঞ্চবৰ জীৱন-বিভূতি

দিশো ন জানে : মই দিশো নিচিনো আৰু শাস্তিও পোৱা নাই।
গীতা, ১১-২৫।

ইদানীম্ : এতিয়া মই শাস্ত আৰু সুস্থ হৈ পৰিছোঁ। গীতা, ১১-৫১।

সপোন ৰাজ্যত বিচৰণ কৰি ফুৰিলোঁ : ‘খালোঁ, বলো আৰু ৰাজ্য
কৰিলোঁ—আমাৰ লোক-কথাত এই ফকৰা কাকি আছে। ইয়াত সপোন
ৰাজ্যত বিচৰণ কৰাৰ অৰ্থ হৈছে—‘শোৱা’।

অজগৰৰ উপাসনা কৰিছিল : অজগৰ বৰ এলেহুৱা প্ৰাণী। এই কাৰণে
ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—আলস্যৰ উপাসনা কৰিছিল।

বেহানা বহন : শ্ৰীঅৰূচ—তৈয়বজীৰ জীয়েক। ভক্ত আৰু সুগায়িকা।
এওঁৰ ‘Heart of a Gopi’ নামৰ কিতাপখন বৰ প্ৰসিদ্ধ। এই কিতাপ
ফ্ৰান্স আৰু পোলিছ ভাষাতো অনুবাদ কৰা হৈছে। হিন্দীত ইয়াৰ অনুবাদ
‘গোপী হৃদয়’ নামে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এওঁৰ কেইখনমান মৌলিক হিন্দী
কিতাপ আছে। যেনে—‘স্তনক কাকাচাহেব’, ‘জলযোগৰ আগত’,
‘কৃপা-কিৰণ’ আদি। এওঁৰ হিন্দী আৰু হিন্দুস্থানী লিখাৰ ধৰণ অনুপম।

মজ্ব : ঘৰত বতাহ সোমাবৰ কাৰণে ছালৰ ওপৰত যি চাৰিচুকীয়া
চিমনী সজা হয় তাক মজ্ব বোলে ,

টুট : এইধো লিঙ্গী শব্দ।

৩৩। তবজব তাণ্ডব যোগ।

বপ্ৰক্ৰীড়া : শিং বা দীঘল দাঁতৰ সহায়ত মাটি গল্গাব ধেমালি।
‘মেঘদূত’ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে ,

তস্মিন্মদ্রৌ কতিচিদ্ অবলা বিপ্ৰযুক্তঃ স কামী

নীত্বাঃ সাসান্ কনক বলয় ভ্ৰংশ বিক্ৰ প্রকোষ্ঠঃ।

আষাঢ়স্য প্ৰথমদিবসে মেঘমাল্লিঙ্কিতানুং

বপ্ৰক্ৰীড়া পৰিণগেজপ্ৰেক্ষণীয়ং দদৰ্শ।

অমৰ্ঘ : তিবজ্বাৰ বা অপমানৰ পৰা জন্ম হোৱা স্থায়ী ক্ৰোধ। কাব্য
শাস্ত্ৰত এইদৰে ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে : ‘অধিক্ষেপাপমানাদেবমৰ্ঘোভি-

বিবিষ্টতা। ভাববি কবির 'কিবাতাৰ্জুনীয়' কাব্যত হৰ্ষোৎসব বাজনীতিৰ প্ৰশংসা শুনি শ্লোপদী ক্লম হৈ পৰে আৰু তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক কয় "অমৰ্ষশূন্যে জনস্য জন্তুনা ন জাতহাৰ্দেন ন বিদ্বিষাদবঃ। ১,৩৩

(যাব ভিতৰত অমৰ্ষ নাই, তেওঁক প্ৰিয়জন বা শত্ৰু কোনেও আদৰ নকৰে।)

শিব তাত্ত্বিক স্তোত্ৰ : কবি বাৰে লিখা প্ৰসিদ্ধ স্তোত্ৰ। 'জোগ প্ৰপাত'ৰ টোকা চাওক।

প্ৰমাণিকা আৰু পঞ্চচামৰ : এই দুয়োটা সংস্কৃতৰ জনপ্ৰিয় আৰু অত্যন্ত সৰল ছন্দ। প্ৰমাণিকাৰ ছটা পদ গোট খালে এক পঞ্চ চামৰ হয়। ইয়াক নাৰাচ বুলিও কয়।

প্ৰমাণিকা পদদ্বয়ম্ বদেত পঞ্চচামৰম্।

পুষ্পদন্ত : এজন গছৰ্ষ আৰু শিৱৰগন। শিৱমহিম্ন-স্তোত্ৰৰ ৰচয়িতা বাৰম্বা দিশৰ দিগ্ৰজৰ নামো পুষ্পদন্ত। 'কথা সৰিং সাগৰ'ত পুষ্পদন্তৰ কথা আছে।

গোমুক্তিকাবন্ধ : চিত্ৰবাক্যৰ এটা পদ্ধতি।

শাওণ ভাদ্ৰ মাহৰ দৰে : ৰাজমহলৰপৰা যেতিয়া পানীৰ প্ৰবাহ বোৰাই দিয়া হয়, আৰু মাজত সৰু সৰু শিলৰ পৰা পানী বাগৰে তেতিয়া এই জল-প্ৰপাতক শাওণ-ভাদ্ৰ ধাৰা বুলি কোৱা হয়।

৩৪। সিদ্ধুৰ পাছত গঙ্গা

সৌৱীৰ দেশ : সিন্ধু আৰু মালবাবৰ সীমাৰ প্ৰদেশ।

সদাক্ত আশ্ৰম : [সদাক্ত = সত্য + আশ্ৰম] ১১২০-২১ চনত বিহাৰৰ প্ৰসিদ্ধ দেশভক্ত মজ্জকল হকে ইয়াক স্থাপন কৰিছিল।

'বসো বৈ সঃ' : সৰ্টাকৈয়ে তেওঁ ৰসস্বৰূপ। তৈত্তিৰীয়োপনিষদত ব্ৰহ্মাৰ বৰ্ণনা কৰাৰ সময়ত এই বচন কোৱা হৈছিল। তৈত্তিৰীয়া চাওক। ২-৭ ও পূৰ্ণম অদঃ : এই (জগৎ) পূৰ্ণ-আৰু সেই (ব্ৰহ্ম) ও পূৰ্ণ। পূৰ্ণৰ পৰাই পূৰ্ণৰ জন্ম। যদি পূৰ্ণৰ পৰা পূৰ্ণক উলিয়াই দিয়া হয়, তথাপিও শেহত পূৰ্ণই বাকী থাকে।

এই শান্তি মন্ত্ৰ উপাৰাণ্যোপনিষদৰ আৰম্ভত তথা অন্তত আছে।

৩৫। নদীৰ ওপৰত খাল

কলৌ আত্মত্যাগঃ স্থিতি : দক্ষিণকালে এইটো কথাৰ প্ৰচাৰ আছে যে কলিকালত কেবল দুটা বৰ্ণৰহে অস্তিত্ব আছে—ব্ৰাহ্মণ আৰু শূদ্ৰ, কাৰণ সংস্কাৰ লোণ হোৱাৰ কাৰণে এতিয়া কৃত্তিৰ আৰু বৈশ্ণৱ শূদ্ৰৰ নিচিনা হৈ গ'ল।

বিজ্ঞান : যজ্ঞোপবীতৰ কাৰণে যি এই জন্মতে দ্বিতীয় জন্ম লোৱাৰ অধিকাৰ পায়, সেই ব্ৰাহ্মণ, কৃত্তিৰ আৰু বৈশ্ণৱ এই তিনিও বৰ্ণকে বিজ্ঞ বুলি কয়।

জন্মনা জন্মতে শূদ্ৰঃ সংস্কাৰাৎ বিজ্ঞ উচ্যতে।

ভগীৰথ : ভগীৰথে হিমালয়ৰ পৰা গঙ্গাক নমাই আনি বঙ্গ-প্ৰদেশৰ উপসাগৰক সাকৰা কৰি পেলাইছে। ইয়াৰ উপৰিও এওঁ জল-নিৰ্জন বিস্তাৰ্ত পাৰ্গত।

৩৬। নেপালৰ বাঘমতী

অতিমানব : অলৌকিক। ইংৰাজীত Superhuman.

ভগিনী নিবেদিতা : স্বামী বিবেকানন্দৰ ইংৰাজ শিষ্যা মিচু মাৰ্গাৰেট নোবল। এওঁক এওঁৰ গুৰুৱে নিবেদিতা নাম দিছিল।

গোবৰ্দ্ধনাথ : অযোধ্যাৰ ওচৰৰ জয়ন্তী নামৰ এখন নগৰত সদ্বোধ নামৰ কোনো এজন ব্ৰাহ্মণৰ সদ্বৃতি নামৰ এগৰাকী স্ত্ৰী আছিল। ভিক্ষা মাগিবৰ কাৰণে এবাৰ তালৈ মংস্যেন্দ্ৰনাথ আছিল। সাধু-পুৰুষ বুলি জানি সদ্বৃতিয়ে তেওঁৰ আগত সন্তান নোহোৱাৰ কথা কলে। মংস্যেন্দ্ৰনাথে তেওঁক অলপ ভদ্ৰ দিলে; কিন্তু তেওঁ তাক প্ৰসাদৰূপে নাধাই জুই শালত পেলাই দিলে। ঠিক বাৰ বছৰৰ পাছত আকৌ মংস্যেন্দ্ৰনাথৰ তাত পদধূলি পৰিল। তেওঁ সুধিলে—“ল'ৰাটো ক'ত আছে?” সদ্বৃতিয়ে সঁচা কথা কৈ পেলালে। ইয়াৰ পাছত মংস্যেন্দ্ৰনাথে এই জুইশালৰ ওচৰলৈ গৈ মাতিলে ‘অলখ’। ‘তৎক্ষণাত ‘কি আদেশ’ বুলি কৈ গোবৰ্দ্ধনাথৰ বালমূৰ্ত্তি তেওঁৰ ওচৰত থিয় হ'ল। এইকাৰণেই গোবৰ্দ্ধনাথক অৰোনিজ (গৰ্ভত প্ৰবেশ মকৰাকৈ জন্ম লোৱা) বোলা হয়। গুৰুৰ ওচৰত থাকি গোবৰ্দ্ধনাথে সকলো বিজ্ঞা অৰ্জন কৰিলে।

মংস্তোত্রনাথ বোগী আছিল আৰু ভোগীও। কিন্তু গোবৰ্দ্ধনাধৰ বৈবাগ্য অধিব নিচিনা প্ৰথমে আছিল। সিংহল দ্বীপৰ প্ৰমিলাবাসীৰ মোহপাশৰ পৰা মংস্তোত্রনাথক গোবৰ্দ্ধনাথেহে মুক্ত কৰিছিল। এওঁ বোগী, শিৱৰ উপাসক, অষ্টদেৱাদীকপে প্ৰসিদ্ধ আছিল। বড়, পাছাৰ, বেপাল, সৌৰাষ্ট্ৰ, মহাৰাষ্ট্ৰ, সিংহল দ্বীপ আদি সকলো ঠাইতে এওঁৰ মঠ আছে।

মংস্তোত্রনাথ আৰু 'গোবৰ্দ্ধনাথ নেপালৰ গোৰ্খাসকলৰ দেৱতা। গোবৰ্দ্ধনাধৰ পৰাই এওঁলোকক 'গোবৰ্ধা' বোলা হয়। নেপালত বৌদ্ধৰ মহাবান পছা চলিছিল। গোবৰ্দ্ধনাথে তাক পৰাস্ত কৰি তাৰ মানুহৰ মাজত শিৱৰ উপাসনা প্ৰচাৰ কৰিলে। এতিয়াও গোবৰ্দ্ধনাধৰ সময়ৰ সন্মুখে নিশ্চিতভাৱে কব পৰা নেযায়।

৩৭। বিহাৰৰ গণ্ডকী

গণ্ডকী : বিহাৰত গণ্ডকী নামৰ দুখন নৈ আছে। লিখকে মজঃফৰপুৰৰ ওচৰত যিখন গণ্ডকী দেখিছিল, সি বুদ্ধ বা সৰু আছিল। আনখন গণ্ডকী ডাঙৰ নৈ।

বৌদ্ধ জগতৰ দুটা লীমা : নৰ্মদা আৰু গণ্ডকীৰ মাজত বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচাৰ আছিল।

মাণ্ডলিক নৈ বোৰ : পানীকপে কৰ-ভাৰ দিওঁতা নৈ বোৰ, ইয়াৰ লগত মিলিত হোৱা নৈ বোৰ।

অষ্টাদিক মার্গ : ভগৱান বুদ্ধৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত আৰ্থা অষ্টাদিক মার্গৰ আঠটা অঙ্গ আছে : (১) সম্যক্ দৃষ্টি, (২) সম্যক্ সংকল্প, (৩) সম্যক্ বাকা, (৪) সম্যক্ কৰ্ম্মান্ত, (৫) সম্যক্ আজীৱিকা, (৬) সম্যক্ ব্যায়াম, (৭) সম্যক্ শ্ৰুতি, (৮) সম্যক্ সমাধি।

মাৰ : মানুহৰ সৰু ভাৱনাক নাশ কৰোঁতা, বৌদ্ধধৰ্ম্মত আনুৰী সম্পত্তিৰ অধিষ্ঠাতা মানুহক 'মাৰ' বোলে।

৩৮। গয়াৰ ফল্গু

সীতাৰ শাপ : প্ৰবাদ আছে যে এসময়ত বাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতা কুৰি কুৰি আহি ফল্গুৰ পাৰ পালেহি। সেইখিনি পায়েই বামৰ মনত পৰিল যে আজি মোৰ পিতাৰ শ্ৰাদ্ধৰ দিন। সেইকাৰণে তেওঁ বস্ত্ৰ-বাচনানি আনিবৰ

কাৰণে লক্ষণক নগৰলৈ পঠিয়ালে। লক্ষণ বোবাৰ বহুত সময় হ'ল, তথাপি সুবি নাছিল। এইকাৰণে বাম চিকিৎসক হৈ পৰিল আৰু তেওঁ যয়ং লক্ষণক বিচাৰি ওলাল। ইফালে শ্ৰাদ্ধৰ সময় পাৰ হৈ গৈছে। গতিকে নিকপাৰ হৈ সীতাই ঘৰত যি অলপ বস্তু-বাহানি আছিল, তাকেই ভালকৈ ধুই পখালি স্বামীৰ সলনি নিজেই পূৰ্ণ-পুৰুষৰ পিণ্ড দিলে। পূৰ্ণ-পুৰুষকলে বৰ সন্তোষেৰে এই পিণ্ড গ্ৰহণ কৰিলে। যেতিয়া তেওঁলোক পিণ্ড লৈ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাল, তেতিয়া সীতাই তেওঁলোকক সুধিলে—“আপোনালোকে বে নিজেই আহি পিণ্ড লৈ গৈছেহি, সেইটো মোৰ স্বামীয়ে কেনেকৈ জানিব?” তেতিয়া আকাশবাণী হ'ল, “তুমি সাক্ষী আছা।” সীতাই ফল নৈ, গৰু, অগ্নি আৰু কেতেকী ফুলক ইয়াৰ সাক্ষী বাখিলে।

ইয়াৰ পাছত বামে লক্ষণৰ সৈতে সকলোবোৰ সামগ্ৰী লৈ তালৈ আহি সীতাক চক (পিণ্ডৰ ভাঙ) সজাবলৈ কলে। কিন্তু সীতাই একো উদ্ভব নিদিলে আৰু চকও নসজালে। যেতিয়া শেষত বামে ইয়াৰ কাৰণ সুধিলে, তেতিয়া সীতাই সকলো কথা বিৱৰিৎ কলে। কিন্তু, বাম-লক্ষণে এই কথা বিশ্বাস নকৰিলে। সেইকাৰণে সীতাই ফল নৈ আদি সকলোবোৰ সাক্ষীক সুধিবলৈ কলে। কিন্তু, তেওঁলোক সকলোৰে ‘আমি একো নেজানো’ বুলি কলে। এনেতে উপায়হীন হৈ সীতাই আকৌ দ্বিতীয় বাৰ চক সজালে আৰু বামে পিণ্ডৰ কাৰণে পূৰ্ণ-পুৰুষক আৱাহন কৰিলে। তেতিয়া আকাশবাণী হ'ল যে জানকীয়ে আমাক তৃপ্ত কৰিলে। কিন্তু, তথাপি বামৰ বিশ্বাস নহ'ল। এইবাৰ আকৌ আকাশবাণী হ'ল। ইয়াতো বামৰ সন্তোষ নহ'ল। ইয়াৰ পাছত যয়ং সূৰ্যাদেৱে আহি সাক্ষী দিলে আৰু তেতিয়াহে বামে বিশ্বাস কৰিলে।

সাক্ষী হৈয়ো তেওঁলোকে সাক্ষী নিদিলে—সেইকাৰণে সীতাই এই চাৰিওকো শাপ দিলে। ফলত কলে—‘তুমি পাতালতে থাকিবা।’ কেতেকী ফুলক কলে, ‘তুমি সদাশিৱৰ কাৰণে অপবিত্ৰ হবা।’ গৰুক কলে—‘তোৰ মুখ অপবিত্ৰ বুলি আৰু নেজক পবিত্ৰ বুলি ধৰা হ'ব।’ অগ্নিক কলে—‘তুমি সৰু-ভল হবা।’

—শিৱপূৰাণ, ৩০ অধ্যায়।

৩৯। গবজি থকা শোণভদ্ৰ

অৰুণ শোণ : নিৰ্মল পানীৰে ভৰা, অগাধ, পুলিম (পাৰ) মণ্ডিত, এই শোণৰ এনেকুৱাই ৰূপ। 'হে ব্ৰাহ্মণ! আমি কোন পথেদি পাৰ হম?' শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই শোণৰ পাছত বিশ্বামিত্ৰই উত্তৰ দিলে,—“যি পথেদি মহাবি-
লকল পাৰ হয়, সেইটোৱেই মোৰ দ্বাৰা কথিত পথ।”

কৃত্ৰিয় গুৰু-শিষ্য : সাধাৰণতে কৃত্ৰিয়ৰ গুৰু ব্ৰাহ্মণ হয়। কিন্তু, ইয়াত গুৰু বিশ্বামিত্ৰও প্ৰকৃততে কৃত্ৰিয় আছিল।

ইৰিয়ালৰ লগত হাতী : হাহা আৰু হহ নামৰ দুজন গৰুৰ্ক্ষ আছিল। কোনো এদিন এই দুয়োৰো ভিতৰত বিবাদ উপস্থিত হ'ল—“সদীত বিদ্ভাত আমাৰ দুয়োৰো ভিতৰত কোন্ শ্ৰেষ্ঠ?” তেওঁলোক ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু তেওঁৰ আগত নিজৰ কলা প্ৰদৰ্শন কৰিলে। ইন্দ্ৰই কলে—“তোমা-
লোক দুয়োৰো ভিতৰত কোন্ শ্ৰেষ্ঠ, সেইটো কেবল দেবল ঋষিৰ বাহিৰে আৰু আন কোনেও কব নোৱাৰিব।” তেওঁলোকে দেবল ঋষিৰ ওচৰলৈ গৈ তাত গান গাবলৈ ধৰিলে। সেই সময়ত ঋষি ধ্যান-মগ্ন আছিল। সেইকাৰণে তেওঁ একো কব পৰা নাছিল। গৰুৰ্ক্ষই তেওঁক জড় আৰু অজ্ঞানী বুলি ভাবি অপমান কৰিলে। এইবাবে ঋষিয়ে তেওঁলোকক মৃত্যুলোকত জন্ম লবলৈ শাপ দিলে। কিন্তু, পাছত তেওঁলোকৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি শাপ মোচনৰ কাৰণে কলে—“হৰিয়ে তোমালোকক উদ্ধাৰ কৰিব।”

এইদৰেই তেওঁলোক দুয়ো মৃত্যুলোকে গৈ হাতী আৰু ইৰিয়ালৰ ৰূপত জন্ম ললে। যেতিয়া এবাৰ জলক্ৰীড়াৰ কাৰণে হাতী-পানীত নামিল; তেতিয়া ইৰিয়ালে তেওঁৰ ভৰিত ধৰি ললে আৰু তেওঁক ভিতৰলৈ টানি নিলে। পানীৰ বাহিৰলৈ আহিবলৈ গজেন্দ্ৰই অশেষ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু, একো লাভ নহ'ল। তেওঁ অগাধ পানীত উঠি গ'ল। যেতিয়া তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ শৰীৰ পানীত ডুব গৈ কেবল শুঁড় ডালহে বাকী আছিল, তেতিয়া তেওঁ ঈশ্বৰক স্তুতি কৰিলে। তেওঁৰ স্তুতি শুনি ঈশ্বৰে আহি তেওঁক বন্ধা কৰিলে আৰু দুয়োকো উদ্ধাৰ কৰিলে।

এই কথা পঞ্চৰত্ন-স্মৃতিৰ ‘গজেন্দ্ৰ-মোক্ষ’ত আছে।

[কেইবা বছৰৰ আগতে “Tug of War”ৰ কাৰণে ঐকাকাচাহেবে ওজবাটীত ‘গজগ্ৰাহ’ শব্দ প্ৰচলন কৰিছিল ।]

ক’লৈ যাম : মহাকবি কালিদাসে শোণৰ এই ভাৱক বৰ সুন্দৰ ধৰণেৰে ব্যক্ত কৰিছে । ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ হৈ যোৱাৰ পাছত হতাশ বন্ধা পিকলে অজবজাৰ পথবোধ কৰিলে, তেতিয়া অজবজাই তেওঁলোকৰ সৈন্তৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিলে । কালিদাসে ইয়াৰ ভুলনা ভাগীৰথীৰ ওপৰত নিজৰ উদ্ধাম ভবজৰ দ্বাৰা অপিয়াই পৰা শোণৰ লগত কৰিছে :—

তস্যাঃ স বন্ধাৰ্থম্ অনল্পবোধং

আদিষ্টা পিত্ৰাং সচিবং কুমাৰঃ ।

প্ৰত্যগ্ৰহীং পাৰ্থিৱ বাহিনীং তাং

ভাগীৰথীং শোণ ইবোত্তবজঃ ।

বসুবংশ ৭-৩৬ ।

নাঞ্জে সুখমস্তি .. তৎ সুখম্ : অলপত সুখ নাই । যি ভূমাই—সমগ্ৰ বিশ্বক নিজৰ ভিতৰত সুমাই লব পাৰে, সেইটোহে সুখৰ ৰূপ ।

(ছান্দোগ, ৭-২৩)

৪০ । তেৰদালৰ মৰীচিকা

জমখণ্ডী : দক্ষিণ মহাবাক্ত্ৰৰ এখন নগৰ ।

৪১ । চৰ্ম্মমতী=চম্বল

বন্তিদেব : ভৰতৰ ষষ্ঠ পুত্ৰত হোৱা সূৰ্য্যাবংশী ৰজা । মহাভাৰতত এওঁৰ প্ৰসঙ্গ দুবাৰ আহিছে । মেঘদূততো ইয়াৰ উল্লেখ আছে ।

হৈৰ্কটাম [শত উল্লেখ] গ্ৰীক (য়ুনানী) সকলৰ এক যজ্ঞ । য’ত . এশ বলধ্-গকক আহুতি দিয়া হৈছিল ।

ভূদেব : ব্ৰাহ্মণ্ । অগ্নি আৰু ব্ৰাহ্মণকে দেৱতা সকলৰ সুখ বুলি কোৱা হয় । তেওঁলোকে যি খায়, সি একেবাৰে দেৱতাই পায় ।

৪২ । নদীৰ সৰোবৰ

বেলাতাল : তাল (= তালৰ) = পুখুৰী । বেনে, নাইনিতাল, ভীম তাল আদি ।

হিমালয়ৰ ওচৰত কমা খুজি : হিমালয়ৰ কেদাৰনাথৰ ওচৰত মন্দাকিনী নামৰ এখন নৈ আছে, এই কাৰণে ।

মহাৰাজ পুলকেশী : বাতানী বংশৰ বজা । বঠ শতিকাৰ মাজ ভাগত এওঁ মহাৰাজ্যৰ সৰু সৰু সকলোবোৰ ৰাজ্য একত্ৰিত কৰি এখন সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰিছিল আৰু অন্বমেধ যজ্ঞও কৰিছিল । এওঁৰ পুতেক কীৰ্ত্তিবৰ্ম্মাও বাপেকৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰি তাৰ লগত অঙ্গ, বজ্জ আৰু মগধকো লগ লগাইছিল । ৬০২ চনত যেতিয়া দ্বিতীয় পুলকেশী ৰাজসিংহাসনত বহিল, তেতিয়া চালুক্য সাম্ৰাজ্য বিজ্ঞাপনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দক্ষিণফালে পল্লব সাম্ৰাজ্যলৈকে বিয়পি আছিল । তেওঁ মালব, গুৰ্জৰ, আৰু কলিঙ্গকো নিজৰ অধীন কৰি লৈছিল । তেওঁ সকলোতকৈ ডাঙৰ পৰাক্ৰম তেতিয়া দেখুৱাইছিল :— যেতিয়া মহাৰাজ হৰ্ষই দক্ষিণফালে আক্ৰমণ কৰিলে তেতিয়া পুলকেশীয়ে তেওঁক বাধা দি ৩৩৬ চনত তেওঁক পৰাজিত কৰিলে । পুলকেশী=পুলিকেশী । দক্ষিণকালৰ ভাষাত পুলি=হলি=বাঘ । যাৰ চুলি (কেশ) বাঘৰ নিচিনা, তেঁবেই পুলকেশী ।

অনাৰিলা : য'ত বোকা নাই তেনেকুৱা, বজ্জ ।

দশাৰ্গ : বিজ্ঞাচলৰ দক্ষিণ-পূব ফালে অৱস্থিত প্ৰদেশ । দশ+ঋণ (ভুৰ্গ) য'ত আছে সেই ঠাই । নৈৰ নাম 'দশাৰ্গা' । মেঘদূতত এইদৰে ইয়াৰ উল্লেখ কৰা হৈছে—

পাণ্ডুচ্ছায়ে পবনবৃত্তয়ঃ কেতকৈঃ সুচিভিন্নৈব—

নীডাবন্তৈৰ গৃহবলিভুজাম্ আকুলগ্ৰামচৈত্যাঃ ।

ত্ৰয়াসয়ে পৰিণতফলশ্চাম-জম্বুবনাস্তঃ

সম্প্রসৃত্তে কতিপয়দিনস্থান্নিহংসা দশাৰ্গাঃ ॥ ২৩ ॥

বেজবতী : মালৱৰ এখন নৈ, বেতৱা । মেঘদূতত ইয়াৰ নামো উল্লেখ কৰা হৈছে—

তেষাং দিক্ৰু প্ৰযিত-বিদিশা-লক্ষণাং ৰাজধানীং

গহ্বা সন্তঃ ফলম্ অৱিকলম্ কামুকত্বস্য লকা

ভীৰোপাস্ত-স্তনিত-সুভগং পাস্তসি জাহ্ন্ব যন্ত্ৰাং ।

সজ্জভঙ্গ মুখম্ ইব পয়ো বেজবত্যাশ্-চলোমি ॥ ২৪ ॥

৪৩। নিশ্চিৎ-বাজা।

সৰিন্দু-সিদ্ধ : এই বচন ঈশবচাৰ্য্যৰ বিবচিত 'নৰ্মদাতোজ'ত আছে।
এই তোত্ৰত নিম্নলিখিত শ্লোক আছে, য'ত নৰ্মদাক 'শৰ্মদা' বুলি কোৱা
হৈছে—

হৃদয়লীন দীনমীন দিবা মন্ত্ৰদায়কং
কলৌ মলৌষভাবহাবি সৰ্ব'ভীৰ্ণনায়কম্
সুমংস্য-কচ্ছ-নক্ৰচক্ৰে-চক্ৰবাক-শৰ্মদে
হৃদীয়পাদপঙ্কজং নমামি দেবি নৰ্মদে ।

মই কাউৰীৰ জাত : কাউৰীয়ে কেতিয়াও অকলে নাথায়। আন
কাউৰীক মাতিহে থায়। লিখকৰ নাম যে 'কাকা,' সেইটো পাহৰা
উচিত নহয়।

নাস্ত: প্রজ্ঞ: : মাণ্ডুক্যোপনিষদৰ ভূবীয় কণৰ বৰ্ণনাত এই শব্দ আছে।
ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—'তেওঁ অস্ত:প্রজ্ঞ নহয়, আৰু বহিস্ত:প্রজ্ঞও নহয়। তেওঁ
উভয়ত: প্রজ্ঞ নহয়, প্রজ্ঞানখনো নহয়। প্রজ্ঞও নহয়, অপ্ৰজ্ঞও নহয়।'

৪৪। ধোঁৱাধাৰ

পৃথল্লেকৰ্ণে আৰু ওঁ ক্ৰতো স্মৰ, কৃতং স্মৰ :—ই ঈশাৰাশ্যোপনিষদৰ
শ্লোক সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা—

পৃথল্লেকৰ্ণে যম সূৰ্য্য প্রাজাপত্য ! বৃহ বশ্মতীন্ সমূহ ।
তেজো, মত্তে কণং কল্যাণতমং তত্তে পশ্চামি
যোঅসাবসৌ পুৰুষ: সোঅহমসি ॥ ১৬ ॥
বায়ুৰ্ অনিলম্ অমৃতম্ অমেদং তস্মাস্ত্ৰ শ'বীৰম্
ওঁ ক্ৰতো স্মৰ কৃতং স্মৰ ; ক্ৰতো স্মৰ কৃতং স্মৰ ॥ ১৭ ॥

[হে জগৎপোষক সূৰ্য্য, হে একাকী ৰাজী, হে যম (সংলাবৰ নিয়ন্তা),
হে সূৰ্য্য (প্রাণ আৰু বসব পোষক), হে প্রজাপতি নন্দন। তুমি তোমাৰ
নিজৰ বশ্মিক সামৰি নিয়া। নিজৰ দীপ্তিক একত্ৰ কৰা। তোমাৰ যি
অত্যন্ত কল্যাণকাৰী কণ আছে, তাক মই দেখিছোঁ। সূৰ্য্য-মণ্ডলত থকা যি
পৰাংগৰ পুৰুষ আছে, সি ময়েই।

এতিয়া মোৰ প্ৰাণ সৰ্বোচ্চক বায়ু ৰূপত প্ৰাপ্ত হওক আৰু এই শবীৰ
 গুপ্তীভূত হৈ যাওক। হে মোৰ সৰ্বস্বাত্মক মন, এতিয়া তই মনত পেলা,
 বিগত দিনত কৰা কাম স্মৰণ কৰ; এতিয়া তই মনত পেলা, নিজে কৰা
 কৰ্ম্মৰ কথা মনত পেলা।]

চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু সমুদ্ৰগুপ্ত : চন্দ্ৰগুপ্তৰ কন্যা প্ৰভাৱতীৰ বাকাটক বংশত
 বিয়া হৈছিল। তেওঁ কেইবাবছৰলৈকে নিজৰ হাতত শাসন-তন্ত্ৰ ৰাখিছিল।
 সেই সময়ত চন্দ্ৰগুপ্তই তালৈ কিছুমান আপোন মানুহ পঠিয়াই দিছিল।
 ইয়াত সেই কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সমুদ্ৰগুপ্তৰ বিজয়-যাত্ৰাত এই প্ৰদেশৰ
 নামো উল্লেখ কৰা হৈছিল।

কলচূৰী : বাকাটক সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পাছত বহুতো সৰু সৰু স্বাধীন
 ৰাজ্যৰ জন্ম হৈছিল। তাৰ ভিতৰত উত্তৰ মহাৰাষ্ট্ৰৰ কলচূৰী মানুহৰো
 এখন ৰাজ্য আছিল। তেওঁলোকৰ ৰাজধানী ত্ৰিপুৰী আছিল; য'ত ১১৩১
 চনত কংগ্ৰেছৰ অধিবেশন ৰহিছিল।

বাকাটক : ২২৫ চনৰপৰা প্ৰায় ৫৪০ চনলৈকে মধ্যপ্ৰান্তৰ বেৰাৰ
 প্ৰদেশত বাকাটক সাম্ৰাজ্য আছিল। ছয় শতিকাৰ আগৰ দহবছৰ এওঁৰ
 সৰ্ব্বোচ্চ বৈভৱৰ কাল আছিল। ইয়াৰ ভিতৰত সমগ্ৰ হায়দৰাবাদ, বম্বেৰ
 মহাৰাষ্ট্ৰ, বেৰাৰ আৰু মধ্যপ্ৰদেশৰ বহুত অংশ সোমাই পৰিছিল। ইয়াৰ
 বাহিৰেও উত্তৰ কোঙ্কণ, গুজৰাট, মাল্ৱা, চম্ভীস্ফট আৰু অন্ধ প্ৰদেশৰ
 ওপৰতো ই প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল। সেই সময়ত ভাৰতত আৰু ইমান
 বিশাল আৰু শক্তিশালী সাম্ৰাজ্য দ্বিতীয় নাছিল।

৪৫। শিৱনাথ আৰু ঈব

মালিক কাফুৰ : আলাউদ্দিন খিলজীৰ প্ৰিয়-পাত্ৰ হ'ব খোজা। এওঁ
 দক্ষিণ ফালৰ ৰাজ্য জিকি তাৰ প্ৰজাৰ ওপৰত বৰ অত্যাচাৰ কৰিছিল।

কালাপাহাৰ : বঙ্গ প্ৰদেশৰ নবাব চুলেমান কৰবানি আৰু পাছত
 তেওঁৰ পুতেক দাউদৰ সেনাপতি। অসম, কাশী আৰু উৰিষ্যাত হিন্দুৰ
 বিমানবোৰ দেৱালয় আছিল, এওঁৰ হাতৰপৰা তাৰ এটাও বক্ষা পৰা
 নাছিল। এওঁ কিছুমান মূৰ্ত্তি ভাঙি পেলালে; কিছুমানক ধ্বংস কৰিলে

আৰু কিছুমানক মাটিৰ তলত পুতিলে। 'এওঁ জগন্নাথৰ মূৰ্ত্তি জুইত অলাই লাগবত পেলাই দিলে। হিন্দুৰ ওপৰত এওঁ অশেষ অত্যাচাৰ কৰিছিল। কিছুমান মানুহে কয় যে এওঁ প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণ আছিল; কিন্তু, কোনো নবাবৰ জীয়েকৰ প্ৰেমত পৰি মহলমান হৈ গ'ল। মহলমান ইতিহাসত এওঁক পাঠান বুলি কোৱা হৈছে। ১৫৬৫ চনত এওঁ উৰিষ্যা জয় কৰিলে। ১৫৮০ চনত এওঁৰ মৃত্যু হ'ল।

নামকপ ত্যাগ কৰি : নিম্নলিখিত শ্লোকটো মুণ্ডকোপনিষদৰ শ্লোক (৩-২-৮)।

যথা নশ্চা স্মৃদ্ধমানাঃ সমুদ্ৰে অন্তং গচ্ছন্তি নামকপে বিহায়।

তথা বিদ্বান্ নামকপাদ্ বিমুক্তঃ পৰাংপৰং পুৰুষম্ উপৈতি দিব্যম্।

[যিদৰে নিবস্তব বৈ থকা নৈয়ে নিজৰ নামকপৰ মোহ ত্যাগ কৰি লাগবৰ লগত মিলিত হয়, সেইদৰে বিদ্বানেও নিজৰ নামকপৰ মোহ ত্যাগ কৰি পৰাংপৰ দিব্য পুৰুষৰ লগত একাকৰ হৈ যায়।]

সৰে' মহত্বম্ ইচ্ছন্তি : যি বংশত সকলো মানুহে মহত্বশালী হ'বলৈ অভিলাষ কৰে সেই কুল বা বংশ ধ্বংস হয়। সেইদৰেই যি দেশত সকলো মানুহেই নেতা হ'ব খোজে সেইদৰেই বিনাশো অবশ্যজ্ঞাবী।

৪৬। তুৰ্দ্দেবী শিৱনাথ

বান্ধু পদ্ধতিৰ বিবাহ : বিয়াৰ আঠোটা পদ্ধতি আছে—(১) ব্ৰাহ্ম, (২) দৈৱ, (৩) আৰ্য, (৪) প্ৰাজাপত্য, (৫) গান্ধৰ্ব, (৬) আসুৰ, (৭) বান্ধু আৰু (৮) পৈশাচ। ইয়াৰ ভিতৰত কন্যাৰ আপোন মানুহক হত্যা কৰি বা হকৰাই যি বিয়া কৰা হয়, তাক বান্ধু পদ্ধতিৰ বিয়া বুলি কয়।

৪৭। সূৰ্য্যাব স্তোত্ৰ

কাসা : বম্বে প্ৰদেশৰ থানা জিলাৰ এখন গাঁও। আচাৰ্য্য শঙ্কৰ বাও ভিছেৰ নিৰ্দেশত ইয়াত এখন সৰ্বোদয় কেন্দ্ৰ পতা হৈছে। ইয়াৰ কৰ্মী-সকলে জনজাতি 'বাৰ্লী' মানুহৰ মাজত বৰ ভাল কাম কৰিছে।

৪৯। ডেন্দুলা আৰু সুখা

বদ্ ভাৰি : যি হ'ব লগা আছে হ'বলৈ দিয়া।

৫০। ঋষিকুল্যাব সহিকুতা

নবিংপিভা : পৰ্বত ।

নবিংপিভি : সাগৰ ।

অচলৰ উপস্থান ... . দিব : শ্ৰীকাকাচাহেবে এতিয়া পৰ্বতৰ বৰ্ণনা লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । ইয়াত সেই কথাৰ উল্লেখ আছে ।

৫১। সহস্রধাবা

আচাৰ্য্য বামদেব : স্বামী শ্ৰদ্ধানন্দৰ সহায়ক । হৰিধাব গুৰুকুলৰ আচাৰ্য্য ।

৫২। গুচ্ছপানী

চন্দন : শ্ৰীকাকাচাহেবৰ বোৱাবীয়েক । চন্দন কালেকৰ ।

৫৪। পৰশুৰাম কুণ্ড

নহি বেবেন বেবানি : ধৰ্ম্মপদৰ সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা :

নহি বেবেন বেবানি সন্ন্যস্তীষ কুলাচনং ।

অবেবেন চ সন্ন্যস্তি এস ধন্মো সনন্তনো ॥৫॥

[শত্ৰুতা শত্ৰুতাৰ দ্বাৰা কেতিয়াও শাস্ত নহয়, মিত্ৰতাৰ দ্বাৰাহে শত্ৰুতাৰ বিনাশ হয় ।]

৫৬। প্ৰথম সমুদ্ৰ দৰ্শন

মূৰগাৰ্ঘ : গোৱাব এখন নগৰ ; ইংৰাজীত যাক 'মাৰ্গাগোৱা' বুলি কয় । ই পশ্চিম পাৰৰ এটা সুন্দৰ বন্দৰ । সামৰিক দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা ইয়াৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে ।

দুধ সাগৰ : পাহাৰৰ শিখৰৰ পৰা পানী এইদৰে তললৈ জপিয়াই পৰে যে ই লগে লগে ঠিক 'গাখীৰ'ৰ দৰেই কাৰ্য্যময় স্বচ্ছ প্ৰপাতত পৰিণত হৈ যায় । এই কাৰণে ইয়াৰ নাম 'দুধ সাগৰ' হ'ল ।

কেশু : = কেশব, শ্ৰীকাকাচাহাবৰ ভায়েক ।

দত্তু : শ্ৰীকাকাচাহেবৰ পুৰা নাম হৈছে শ্ৰীদত্তাত্ৰেয় বালকৃষ্ণ কালেকৰ । দত্তাত্ৰেয়ৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপ দত্তু ।

গোবিন্দু : = গোবিন্দ, কাকাচাহেবৰ আন এজন ভায়েক ।

৫৭। ছাপন্ন চনৰ ভোক

ৰাউ (সৰো) গছ : কাৰাবাৰত ৰাউ গছৰ এখন সুন্দৰ উপবন আছে।
'সৰণ-ৰাজা'ৰ 'সৰোপাৰ্ক' নামৰ প্ৰবন্ধত ইয়াৰ বৰ্ণনা পঢ়ক।

৫৮। মকভূমি বা সৰোবৰ

সৰে' লমাপোষি : 'এওঁ গোটেই সংসাৰত ব্যাপ্ত হৈ আছে। একেকে
এৰে'ই সৰ্ব্ব।' গীতা—১১-৪০।

৫৯। চান্দীপুৰ

মহাশ্বেতা : বানভট্টৰ বিখ্যাত কথা 'কাদম্বৰী'ৰ নায়িকা কাদম্বৰীৰ
সখী।

কাদম্বৰী : বানভট্টৰ কথাৰ নায়িকা। কাদম্বৰীৰ মূল অৰ্থ হৈছে :
মদ, সুখ।

মদালসা : শ্ৰীযমুনালাল বজাজৰ জীয়েক।

আপো নাৰা : পানীক 'নাৰা' বোলা হৈছে। পানী নৰ অৰ্থাৎ
পৰমাত্মাৰ পৰা জন্ম হৈছে। এই পানী প্ৰথমতে তেওঁৰ (পৰমাত্মাৰ) অন্ন
(নিবাসস্থান) আছিল। এই কাৰণেই পৰমাত্মাক নাৰায়ণ (পানীত যাব
বাসস্থান আছে তেওঁ) বোলা হয়। মনুস্মৃতি ১-১০।

প্ৰথম প্ৰভাত : ববীন্দ্ৰ নাথৰ বিখ্যাত ৰাষ্ট্ৰীয় গীত। সম্পূৰ্ণ গানটো
এনেকুৱা—

অগ্নি ভুবন মনোমোহিনি

অগ্নি নিৰ্মল-সূৰ্য্য কৰোজ্জ্বল-ধৰণি

জনক-জননী-জননি অগ্নি

নীল-সিদ্ধ-জল-ধৌত চৰণতল

অনিল-বিকম্পিত শ্ৰামল অঞ্চল

অম্বৰ চুম্বিত-ভাল হিমাচল

শুভ্ৰ-ভূষা-কিৰিটিনি-অগ্নি ;

প্ৰথম প্ৰভাত উদয় তব গগনে

প্ৰথম সান-বৰ তব তপোবনে

প্ৰথম প্ৰচাৰিত ভব বন ভবনে
 জ্ঞান ধৰ্ম্মকত কাব্য-কাহিনি-অগ্নি
 চিৰ কল্যাণময়ী তুমি ধন্য
 দেশ-বিদেশে বিতৰিছ অন্ন
 জাহ্নবী যমুনা-বিগলিত কৰুণা
 পুণ্য-পীযুষ-সুত-বাহিনী অগ্নি ।

৬০ । সাৰ্বভৌম জোৱাৰ ভাটা

সু-গত : ভগবান বুদ্ধৰ এটা নাম । এক বিশেষ 'মিচন' লৈ যি আহে, তওঁ তথাগত । সকলো সঙ্কল্প আৰু সংস্কাৰ নাশ কৰি যি নিৰ্কাণৰ ওচৰ চাপে তেৱেঁই সু-গত ।

৬১ । অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ

অৰ্ণৱ : অৰ্ণৱ শব্দত 'ঋ' ধাতু আছে । ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে উখল-মাখল লগোৱা ; ফেনে ফোটোকাৰে ওফলি থকা । যি অশান্ত, তাকেই অৰ্ণ = পানী বোলে । য'ত এনেকুৱা পানী আছে, তাক অৰ্ণৱ বোলে ।

'ঋণোত্যৰ্ণঃ । অৰ্ণাংসি উদকানি অত্র সন্তি ইতি অৰ্ণৱঃ' ।

অঘমৰ্ষণ সূক্ত :—ঋগ্বেদৰ ১০ম মণ্ডলৰ ১১০ সূক্ত । তাৰ ঋষিৰ নামো অঘমৰ্ষণ আছিল । বাতিপুৰা গধূলি, সন্ধ্যাবন্দনাৰ সময়ত এই সূক্ত গোৱা হয় । কাকাচাহেবে লিখিছে "অঘমৰ্ষণৰ অৰ্থ ই হৈছে পাপক ধুই পেলোৱা ।" কিন্তু এই সূক্তত পাপৰ উল্লেখ পৰ্য্যন্ত নাই । ইয়াত ঋষিয়ে কৈছে : "বাছ বিশ্বৰ বিশালতাক অসূভৱ কৰা হৃদয়ৰ নিবিড়তাক পৰীক্ষা কৰা—এই সকলোবোৰ আন্তৰিক আৰু বাছ সৃষ্টি কাৰ আধাৰত হিৰ হৈ আছে, সেইটো চোৱাঁ । কাল আৰু সৃষ্টিৰ অসীমতাৰ কথা ভাবাঁ । ইয়াৰ দ্বাৰা তোমাৰ মন আপোনা আপুনি বিশাল হৈ যাব । বিশাল মনৰ ভিতৰত পাপৰ স্থান নাই ।"

"এই অনাদি-অনন্ত সৃষ্টিতে 'ঋতম্' আৰু 'সত্যম্' এই হৈছে স্থায়ী 'ঋতম্'ৰ অৰ্থ হৈছে বিশ্বৰ সাৰ্বভৌম নিয়ম 'চৰাচৰ সৃষ্টিৰ সনাতন ধৰ্ম্ম । ইয়াৰ সহায়তে অনাদি-অনন্ত সৃষ্টি চলে (ঋ = চলা) । এই 'ঋতম্'ৰ ভিতৰত যি পৰম তত্ত্ব আছে, যি শাস্ত আছে, আৰু যি অবিনাশ শক্তি আছে, তাক

সত্য বুলি কোৱা হয়। এই সত্য সৰ্বব্যাপী। এতেকে এওঁক বিহুও (সকলো ঠাইতে প্ৰবেশ কৰিব পৰা, ব্যাপ্ত হৈ থকা) বোলে। ‘সত্যম্’ আৰু ‘ঋতম্’ৰ দ্বাৰাইহে এই সংলাবৰ জন্ম হয়; বিলীন হয়, আকৌ জন্ম লয়। বিশ্বচক্ৰে তপৰ যোগেদি চলে। এই বিশ্বতো কেৱল পৰমাত্মাৰ মহিমা, পৰমাত্মা ইয়াতকৈয়ো বিৰাট। তেওঁ সুশৰ ধাম, আনন্দৰ নিধান। তেওঁৰ কল্পনা বিমানেই অন্তৰত ব্যাপ্ত হৈ পৰে, আমাৰ জন্মো বিমানেই বহু হৈ যায়। যিদৰে তোমাৰ অন্তৰ বহল হ’ব, সেই দৰে তোমাৰ পাপলৈকো ঘৃণা জন্মিব। তেতিয়া তোমাৰ ওচৰত পাপে ঠায়েই নাপাব। ‘যো বৈ ভূমা তং সুখম্ ॥ নাজ্ঞে সুখম্ অস্তি।’ ইমানেই বুজি লোৱা। এয়েই পাপ নাশক মন্ত্ৰ।”

বৰুণ : বেদত বৰুণক পশ্চিম দিশৰ আৰু সাগৰৰ অধীশ্বৰ বুলি কোৱা হৈছে। বৃ (আবৰি লোৱা) + উন (কৃত্যৰ্থে প্ৰত্যয়)। যি পৃথিৱীক আবৰি লৈছে।

ভূজা : ঋগ্বেদত ইয়াৰ কথা আছে। প্ৰবাদ আছে যে এবাৰ ভূজাক তেওঁৰ পুতেক ভূগ্ৰৱ ওপৰত ধং উঠিল। এই কাৰণে বাপেকে ভূগ্ৰৱক আন এটা দীপত থকা শক্ৰৰ বিপক্ষে যুঁজিবলৈ পঠাই দিলে। বাটত তেওঁৰ জাহাজ ফুটি গ’ল আৰু তেওঁ বৰ কঠিন পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হৈ পৰিল। কিন্তু অশ্বিনী কুমাৰ সকলে এশডাল ব’ঠা থকা এখন নাৱত আহি তেওঁক সুবন্ধিত ঠাইত ধলে।

জলোদৰ : উদৰী বেমাৰ, যি বেমাৰত পেট বাঢ়ে আৰু পেটত পানী হয়। লিখকে ইয়াত জলকণী উদৰৰ অৰ্থত এই শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

সিন্ধবাদ : ‘আবেবিয়ান নাইট্’ত এওঁৰ সাতোটা ভ্ৰমৰ বোচক কাহিনী আছে।

সিংহপুত্ৰ বিজয় : চিল’নৰ প্ৰাচীনতম পৰম্পৰাৰ অনুসৰি খৃষ্টপূৰ্ব চতুৰ্শতিকাৰ মাজভাগত সৌৰাষ্ট্ৰৰ সিংহপুৰৰ ৰাজকুমাৰ বিজয়ে সাহসপূৰ্ণ যাত্ৰা কৰি চিল’ন পাইছিলহি। বিদ্বান সকলৰ কথানুসৰি তেওঁ পৌৰাণিক নহয়, বৰং ঐতিহাসিক ব্যক্তি। (“ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু হিন্দী” চাওক : লিখক শ্ৰীসুনীতিকুমাৰ চাট্টাৰ্জী।)

ভূককছ : আজিব ভকৌক ।

লোণাবা : প্ৰাচীন ধূৰ্ণাবক ।

দাতোল : পশ্চিম পাৰত অৱস্থিত এটা অতি মনোৰম আৰু শুকনুধূৰ্ণ
বন্ধৰ ।

মঙ্গলাপুৰী : আজিব মঙ্গলুৰ বা মঙ্গলোৰ ।

ভাম্বৰীপ : চিল'ন, লক্ষা ।

জাভা আৰু বালি দ্বীপ : এই দ্বীপ চিলাপুৰৰ দক্ষিণফালে । ইয়াৰ
ধৰ্ম হৈছে ইচ্ছাম, কিন্তু ভাষা আৰু ইয়াত হিন্দু সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ
বিদ্যমান ।

ভাম্বলিপি : আজিব তমলুক ।

দশোদিশত : মহাবংশত লিখা আছে যে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক মোগলীপুত্ৰ
(তিসস) হুবিৰে সঙ্গীতিৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰাৰ পাচত ভবিষ্যতৰ কাৰণে
ভাৰিলে । লগতে এইটোও ভাৰিলে যে মধ্যদেশৰ বাহিৰত বৌদ্ধধৰ্মৰ
প্ৰচাৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে, এই কাৰণে কতি মাহত কিছুমান হুবিৰক
বেলেগ বেলেগ ঠাইলৈ পঠাই দিলে । কাশ্মীৰ আৰু গান্ধাৰলৈ মজ্জাস্থিকক,
মহিষ মণ্ডললৈ মহাদেৱ হুবিৰক, বনবাসীলৈ বক্খিতক, মহাবাস্তুলৈ মহাধৰ্ম
বক্খিতক আৰু য়োন (যবন) সকলৰ দেশলৈ মহাহুবিৰক পঠিয়ালে ।

“মজ্জিম হুবিৰক তিমবন্ত (তিমালায়) প্ৰদেশলৈ তথা সোণ আৰু উত্তৰ
এই দুয়োজন হুবিৰক সুবৰ্ণভূমি (ব্ৰহ্মদেশ) লৈ পঠিয়াই দিলে । মহামহিষ,
ইষ্টিয়, উত্ৰিয়, সম্বল আৰু ভদ্দসাল এই পাঁচজন হুবিৰ শিষ্যক ‘তোমালোক
মনোৰম লক্ষা দ্বীপলৈ গৈ পৱিত্ৰ বৌদ্ধধৰ্ম স্থাপন কৰা’ বুলি কৈ সেই দ্বীপলৈ
পঠাই দিলে । ১-৮

ধৰ্ম-বিজয় : কলিঙ্গ-বিজয় কৰাৰ পাচত মহাবাজ-অশোকৰ মনত যি
জন্মিছিল, তাক তেওঁ শিলালিপিত ৰোদাই কৰাইছিল । তাত তেওঁ কৈছে,
“মহাবাজৰ মতামুসাৰে ধৰ্মৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত হোৱা বিজয়হে শ্ৰেষ্ঠ বিজয় ।”

গঁড়ৰ দৰে নিৰ্ভীক : মূল বৌদ্ধ গ্ৰন্থত গঁড় নহয়, বৰং গঁড়ৰ শিঙাবহে
উপমা দিয়া হৈছে । সকলো প্ৰাণীৰে ছুটা শিং থাকে, কিন্তু গঁড়ৰ নাকত
কেৱল এটাহে শিং থাকে, ধন্যপদত এই প্ৰসঙ্গত কেৱল হাতীৰ উপমাহে

দিয়া হৈছে :

নো চে লভেৎ নিপকং সহায়ং নদ্ধিৰ্ভবং নাধু বিহাবিধীৰং
বাক্য চ বট্ঠং বিজিতং পহায় একো চবে মাতঙ্গবজ্জেব নাগো ।

(জীৱনৰ যাত্ৰা পথত যদি নিপুণ লগবীয়া, নাধু আৰু বীৰপুৰুষ বন্ধুৰূপে
পোৱা নাযায়, তেতিয়াহলে বিদবে বজাই পৰাজিত বাক্য ত্যাগ কৰি অকলে
ওচি যায় বা মাতঙ্গ (হাতী) অকলশৰে অৱণ্যত ঘূৰি ফুৰে, সেইদৰে অকলেই
ফুৰা উচিত ।)

একসন্ চৰিতং সেয়ো নখি বালে সহায়তা ।

একো চবে ন চ পাণানি কয়িবা অগ্নোসুসুকো মাতঙ্গবজ্জেব নাগো ।

(অকলশবীয়া হৈ নিজৰ দৈনন্দিন কাম কৰি যোৱা উচিত । বালক
(অজ্ঞানী) ৰ পৰা কোনো সহায় পোৱা নাযায় । অৱণ্যত থকা মাতঙ্গ
(হাতী) ৰ দৰে অকলশবীয়া হৈ নিজৰ কাম কৰি যোৱা উচিত । কোনো
পাপ-কৰ্ম কৰা অনুচিত ।)

সোপাৰা, কান্ধেৰী, ঘাৰাপুৰী : বগ্ধেৰ দাঁতিকাষৰ বৌদ্ধ গুহা ।

খণ্ডগিৰি, উদয়গিৰি : উৰিষ্যাৰ দুটা পৰ্বত । ইয়াত বৌদ্ধ-গুহা আছে ।
সজ্জাট খাৰবেলৰ বিখ্যাত শিলালিপিও ইয়াতে আছে ।

মহিন্দ আৰু সংঘমিত্ৰা : অশোক তেওঁৰ পুতেক মহেন্দ্ৰ আৰু জীয়েক
সংঘমিত্ৰাক বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে লঙ্কালৈ পঠাইছিল ।

বাইকিং : ইউৰোপৰ উত্তৰ সাগৰৰ ৮ শতিকাবপৰা ১০ শতিকালৈকে
লুট-পাত কৰা দস্যু ।

লক্ষ্মীৰ পিতা : সাগৰৰ পৰাই লক্ষ্মীৰ জন্ম কৈছে ; এইকাৰণে পুৰাণত
সাগৰক লক্ষ্মীৰ বাপেক বুলি কোৱা হৈছে । ইয়াত লিখকে এই কাহিনীৰ
আলম লৈ এই শব্দক সাগৰত যাত্ৰা কৰোঁতে পোৱা লক্ষ্মীৰ অৰ্ঘ্যত প্ৰয়োগ
কৰিছে ।

সৰ্বো সত্ত্ব নিৰাময়া :— সম্পূৰ্ণ স্নোক এনেকুৰা :

সৰ্বোজ্ঞ সুখিনঃ সত্ত্ব সৰ্বো সত্ত্ব নিৰাময়াঃ ।

সৰ্বো ভজ্যপি পশ্চাত্ত্ব মা কচ্চিদ্ হৃৎখন্ আপ্পুয়াং ।

[নকলো সুখী হওক, নকলোবেই নিবাসন (= নিবোগ) হওক ।
নকলোবে মঙ্গল হওক, কোনেও যেন দুঃখ ভোগ নকৰক ।]

৬২। দক্ষিণ সীমান্ত

ধনুছোটা : ধনুছোটাৰ দুখন সাগৰৰ মাজত মাটিৰ যি অংশ বিয়শি আছে, সি ধনু ভিৰিয়া । এইকাৰণেই এই ঠাইৰ নাম ধনুছোটা হ'ল ।

বজ্জাকৰ আৰু মহোদধি : দুয়োৰো অৰ্থ একেই—সাগৰ ।

প্ৰশস্ত : মূল অৰ্থ হৈছে কল্যাণময়, শুভ, কুশল, প্ৰশংসা পাত্ৰও হ'ব পাৰে । ইয়াত দুয়োটা অৰ্থতে ইয়াক প্ৰয়োগ কৰা হৈছে । বঙালী আৰু মাৰাঠীত এই শব্দৰ আৰু এটা অৰ্থ আছে—বহুল, বিশাল । ইয়াত এই অৰ্থতো লব পাৰি ।

আত্মনি অপ্ৰত্যয়ঃ : যাৰ নিজৰ আত্মা বা নিজৰ ওপৰত বিশ্বাস নাই ।

‘বলবদনি শিক্ষিতানাং আত্মনি অপ্ৰত্যয়ঃ চেতঃ ।’ শকুন্তল ।

ভূমিকাৰ ওপৰত দৃঢ় হৈ থাকি : দুখন সাগৰৰ মাজত থিয় হৈ থাকিবৰ কাৰণে যি মাটি আছিল, তাৰ ওপৰত থিয় হৈ । অল্লার্থত ‘ক’ প্ৰত্যয় । এই কাৰণে ইয়াত ‘অল্ল’ অৰ্থও বুজোৱা হৈছে ।

‘বসুৰংশত লিখা কালিদাসৰ বৰ্ণনা : ১৩ সৰ্গত বাৰণবধৰ পাছত বামে সীতাক লগত লৈ পুষ্পক বধত বহি যেতিয়া অযোধ্যালৈ উলটি গৈছিল, তেতিয়া লঙ্কাৰ পৰা ওলাই সাগৰ পাৰ হওঁতে কিছুমান শ্লোকত সাগৰৰ বৰ্ণনা কৰিছে :

বৈদেহি পশ্চামলয়দ্বিতকং মংসেতুনা ফেনিলমববাশিম্ ।

ছায়াপথেনেৰ শবংপ্ৰসন্নম্ আকাশমাবিকৃতচাক তাবম্ ॥ ২ ॥

গৰ্ভং দধত্যৰ্কমবীচয়ো অস্মাদ্ বিবৃদ্ধিমত্ৰাশ্চুৰতে বসুনি ।

অবিকল্পনং বহ্নিৰসৌ বিতৰ্তি প্ৰহ্লাদনং জ্যোতিৰজন্তুনেন ॥ ৪ ॥

ভাং তামবস্থং প্ৰতিপত্তমানং দ্বিতং দশ ব্যাপ্য দিশো মহিমা ।

বিফোৰিবাগ্ৰানবধাবলীয়ম্ ঈদৃক্ষ্য কণমিয়ন্তয়া বা ॥ ৫ ॥

সসত্তমাদায় নদীমুখান্তঃ সন্নীলয়ন্তো দিবৃতাননত্যাং ।

অমী শিবোতিভ্ৰময়ঃ সবন্ দ্বৈকৰ্ষঃ বিতৰন্তি জলপ্ৰবাহান্ ॥ ১০ ॥

মাতঙ্গনকৈঃ সহস্রোংগতভিত্তিগ্নান্ধিধা পশু সমুদ্রফেনাম্ ।
 কপোলসংমর্গিতয়া য যোবাং ব্রজন্তি কর্ণকণচামবহুম্ ॥ ১১ ॥
 বেলানিলায় প্রসূতা ভুজঙ্গা মহোর্মিবিস্কূর্জধুনিবিশেষাঃ ।
 সূৰ্য্যাস্তসম্পর্ক-সমুদ্রবাগৈর্বাভ্যাস্ত এতে মাগভিঃ ফণঠৈঃ ॥ ১২ ॥
 তবোধবস্পর্ধিষু বিক্রমেযু পর্যন্তমেতৎসবসোর্মিবেগাৎ ।
 উধ্বাংকুৰপ্রোতমুখং কথংচিৎ ক্লেশাদপক্রামতি শঙ্খযুগ্ম ॥ ১৩ ॥
 প্রবৃত্তমাত্রেণ পয়াংসি পাতুম্ আবর্তবেগভ্রমতা ঘনেন ।
 আভাতি ভূষিষ্ঠময়ং সমুদ্রঃ প্রমথ্যমানো গিবিণেব ভূয়ঃ ॥ ১৪ ॥
 দ্বাদদয়শ্চক্রেনিভস্য তস্মী তমালতালীবনবাজিনীলা ।
 আভাতি বেলা লবণাধ্বুবাশেধীবানিবদ্ধেব কলঙ্কবেধা ॥ ১৫ ॥
 বেলানিলঃ কেতকবেণুভিন্তে সন্তাবয়ত্যান ন মায়তাক্ষি ।
 মামকমং যশুনকালহানেরেভীৰ বিদ্বাধববদ্ধতৃক্ষম ॥ ১৬ ॥
 এতে বয়ং সৈকতভিন্নতুক্তি-পৰ্বন্তমুক্তাপটলং পয়োধেঃ ।
 প্রাপ্তা মুহূর্তেন বিমানবেগাৎ কুলং ফলারজিতপুংগমাণম্ ॥ ১৭ ॥

পৰ্বত পৰমাণৌ চ : ইয়াৰ আগৰ পদ এনেকুৰা—‘কবয়ঃ কালি-
 দাসাত্মাঃ কৰয়ো বয়মপামী ।’ সম্পূৰ্ণ শ্লোকৰ অৰ্থ এনেকুৰা হয়—“কালিদাস
 আদিও কবি, আমিও কবি । পৰ্বত আৰু পৰমাণুৰ ভিতৰত সমান পদাৰ্থ
 তত্ত্ব আছে ।”

যিবোৰ বানব যুধ মুখাই : ‘বামবন্ধা’ স্তোত্ৰত হনুমান স্তুতিৰ শ্লোক
 এইদৰে আছে :—

মনো-জবং মাকত-তুল্য-বেগং
 জিতেজ্জিয়ং বুদ্ধিমতাং ববিষ্ঠং ।
 বাতাস্রজং বানব-যুধ-মুখ্যং
 শ্ৰীবাম-দূতং মনসা স্মৰামি ॥

সাম্পৰায় : যুত্ৰাব পাছৰ অৱস্থা । কঠোপনিষদত নচিকেতাই
 যমবাজক সাম্পৰায়ৰ সম্বন্ধে সুধিছিল ।

উদয়ে সৰিতা : সূৰ্য্য উদয়ৰ সময়ত বঙা হয় আৰু অন্ত যাবৰ সময়তো

বড়া হয়। সেইদৰে জানী মানুহ লন্দ আৰু বিপদ দুয়ো সময়তে অবিচলিত হৈ থাকে।

এতিয়া এই ত্ৰিবিধ পূৰ্ণতাৰ ভিতৰত পৰা..... : মনত পেলাওক :—

পূৰ্ণম্ অদঃ পূৰ্ণম্ ইদং পূৰ্ণাং পূৰ্ণম্ উদচ্যতে।

পূৰ্ণস্য পূৰ্ণমাদায় পূৰ্ণমেবাবশিষ্ট্যতে।

ব্ৰাহ্ম মুহূৰ্ত্ত : প্ৰায় বাতিপুৰা ৩০ বছৰৰ সময়। আত্ম-চিন্তনৰ কাৰণে এই সময়ক উৎকৃষ্ট বুলি কোৱা হৈছে। ‘ব্ৰাহ্মে মুহূৰ্ত্তে চোখায় চিন্তয়েদ্ধিত-মান্ননঃ।’

উদব-ভবন নামৰ যজ্ঞ-কৰ্ম্ম : তুলনা কৰক :—

বদনীং কবল যেতাং না য্যা শ্ৰীহৰিচেং

সহজ হবন হোতেং নাম যেতাং ফুকাচেং।

জীবন কৰি জিবিষ্টা অন্ন হেং পূৰ্ণব্ৰহ্ম

উদবভবণ নোহে জানিজে যজ্ঞকৰ্ম্ম।

[মুখত ভাতৰ গৰাহ লৈ হৰিব নাম লোৱা। ভগবানৰ নাম ললে হোমৰ ফল পোৱা যায়। অন্নই হৈছে পূৰ্ণব্ৰহ্ম আৰু তেওঁ বয়সৰ বৃদ্ধি কৰে। এইটো উদব-ভবণ নহয়, বৰং ইয়াক যজ্ঞ-কৰ্ম্ম বুলিহে কব পাৰিব।]

কন্ডাকুমাৰীৰ কাহিনী : বণ্ডাসুৰ নামৰ দানবে সদাশিৱক আৰাধনা কৰিলে আৰু ‘মোক কোনো তত্বই বিনাশ কৰিব নোৱাৰে’ এইবুলি হিবণ্যকশিপুৰৰ দৰে বৰ মাগি ললে। কিন্তু এই দীঘলীয়া সূচীত কুমাৰী কন্ডাৰ নাম ভৰাবলৈ তেওঁ পাহৰি গ’ল। এই দানবে বৰ দান পাই নিৰ্ভয় হৈ সংসাৰত বৰ অত্যাচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। গোটেই পৃথিৱী ভয়ত কঁপি উঠিল। সদাশিৱই পাৰ্কীতক কুমাৰীৰ বেশ ধাৰণ কৰি পৃথিৱীলৈ যাবলৈ কলে। পাৰ্কীতীয়ে ললিতা দেৱীৰ অৱতাৰ লৈ দানৱক মাৰি পেলালে। এতিয়া হাতত কুঙ্কম আৰু অন্নত (পূজাৰ চাউল) লৈ বিয়াৰ কাৰণে মহাদেৱৰ অপেক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে। কাৰণ আগৰপৰা এইদৰে ঠিক কৰা আছিল। সদাশিৱ পাৰ্কীতীৰ ওচৰলৈ আহিবলৈ ওলাইছিল; কিন্তু বাটত খঙাল দুৰ্ভাসাৰ লগত তেওঁৰ দেখা হ’ল। তেওঁক অভিযৰ্ণনা জনাওঁতে অলপ

সময় লাগিল ; এনেতে কলিযুগ আহি পৰিল। আক কলিযুগত এই বিয়া হ'ব নোৱাৰে।

এতেকে পাৰ্ব্বতীয়ে তেওঁৰ হাতৰ কুহুম আৰু অক্ষত পেলাই দি কলিযুগৰ শেষ হ'বৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি তাতে বৈ থাকিল। এতিয়াও নাগবৰ পাৰত পাৰ্ব্বতীয়ে পেলোৱা অক্ষত বালিকপে পোৱা যায়। শ্ৰদ্ধালু মানুহে এই অক্ষত মুখত দিলেই প্ৰসূতিৰ বেদনা কম হয় বুলি বিশ্বাস কৰে। কুহুমৰ নিচিনা বঙা বালিবভো তাত অন্তই নাই।

৬৩। কৰাচীলৈ যাওঁতে

অনুবাধা, কৃষ্ণচন্দ্ৰ : অনুবাধা নক্ষত্ৰ। কৃষ্ণচন্দ্ৰ = কৃষ্ণপক্ষৰ চন্দ্ৰমা। ইয়াত লিখকে বাধা আৰু কৃষ্ণ এই দুয়োটা শব্দ বধাযোগ্য ব্যবহাৰত লগাইছে।

৬৪। নাগবৰ পিঠিত

গিৰিধাৰী : আচাৰ্য্য কপালনি দেৱৰ ভতিজাক। সেই সময়ত তেওঁ লিখকৰ লগত শান্তিনিকেতনত আছিল।

আঙনৈৰ পৰশমণি চোঁয়াও প্ৰাণে : সম্পূৰ্ণ গানটো এনেকুৱা :—

আঙনৈৰ পৰশমণি চোঁয়াও প্ৰাণে
এ জীৱন পুণ্য কৰোঁ দহন-দানে।
আমাৰ এই দেহখানি তুলে ধৰো,
ভোমাৰ ঐ দেৱালয়ৰ প্ৰদীপ কৰো,
নিশিদিন আলোক-শিখা জলুক গানে।
আধায়েৰ গায়ে গায়ে পৰশ তব
সারা ৰাত ফোটাক তারা নব নব
নয়নৈৰ দৃষ্টি হতে ঘূচেৰে কালো
যেখানে পডৰে সেখান দেখৰে আলো
বাধা মোৰ, উঠৰে অলে উৰ্দ্ধ পানে।

আকাশত বিদবে কেবল অকলে চক্ৰ গৈ থাকে : ববীজনাথৰ আন এটা গানত এনেকুৱা ধৰণৰে ছবি আছে :—

আজি শুক্লা একাদশী, হেরো নিদ্ৰাহাৰা শশী ।

ঐ যুগু পাৰাবায়েৰ খেয়া একলা চালায় বসি ॥

ধোয়: সদা : সূৰ্য্য মণ্ডলৰ মাজত অৱস্থিত পদ্মাসনৰ ওপৰত বিৰাজমান তথা কেয়ুৰ, মকৰ-কুণ্ডল, কিবীটি আৰু হাব ধাৰণ কৰোঁতা, সুবৰ্ণময় শৰীৰী, শঙ্খ-চক্ৰ-ধাৰী নাৰায়ণৰ সদায় ধ্যান কৰিব লাগে ।

জীৱত বাম : আচাৰ্য্য কৃপালনী ।

ভয়ঙ্কৰ দিবা : দিবা = কঠি পাথৰ, পৰীক্ষা । মাৰাঠীত “ভয়ঙ্কৰ দিবা” নামৰ এখন উপন্যাস বৰ বিখ্যাত ।

আত্মজ্ঞেৱ সন্তুষ্ট : আত্মাৰ ভিতৰতে সন্তুষ্ট । গীতা ৩-১৭ ।

সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা—

যজ্ঞান্ন-বতিবেৰ স্যাদান্ন তৃণশ্চ মানব: ।

আত্মজ্ঞেৱ চ সন্তুষ্টস্তস্য কাৰ্য্যং ন বিত্ততে ॥

৬৫। সৰোবিহাৰ

কিন্তু কাৰাব সৌন্দৰ্য্য দূৰৰ পৰাই উপভোগ কৰিব পাৰি : 'Tis distance lends enchantment to the view.

শকুন্তলাৰ দৰে : ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলম’ৰ তৃতীয় অঙ্কৰ শেহত শকুন্তলাই দৃশ্যস্তৰ লগত বিশ্রান্তালাপ কৰিছিল ; এনেতে তালৈ গৌতমী আহিল । এইকাৰণে শকুন্তলাই বজাক লতাবোৰৰ পাছফালে লুকাবলৈ কলে আৰু যাবৰ সময়ত লতাবোৰক কলে—‘লতাবলয়, সন্তাপহাৰক, আমন্ত্ৰয়ে ত্বাং ভূয়োঅপি পৰিতোগায় ।’ এইদৰেই লতা মণ্ডপৰ চেলু লৈ বজাৰ পৰা অনুমতি লৈ যায় ।

যযাতিয়েই যেতিয়া জীৱনৰ আনন্দ পৰিত্যাগ কৰিব লগীয়া হৈছিল : বজা যযাতি দিনে ৰাতিয়ে ভোগ-বিলাসত মত্ত হৈ আছিল । এইকাৰণে তেওঁ নিজৰ পুতেকৰ ঘোৱনো কাটি লৈছিল । কিন্তু শেহত তেওঁৰ এই-বোৰতো বিৰক্তি জন্মিল আৰু তেওঁ বুজিব পাৰিলে যে :

ন জাভু কামু: কামানামুপভোগেন শাম্যতি ।

হৰিষা কৃষ্ণবৰ্ণেৰ পুনৰেবাতিবৰ্ধতে ॥

[ভোগ-বিলাসক উপভোগ কৰিলেও কামনা অতৃপ্ত হৈ থাকে ; বৰং ই হোমৰ জুইৰ দৰে উদ্দীপ্ত হৈ হে পৰে ।]

৬৬। সুবৰ্ণ দেশৰ মাতা ঐবাবতী

কৃপাৰ উৎপাত : বানপানী। ইয়াৰ আৰু এটা অৰ্থ আছে—যেতিয়া নীল নদীত ঢল আছে, তেতিয়া ই নিজৰ লগত মাটিবোৰ উটুৱাই আনে, যাৰ কাৰণে পথাৰৰ শস্য ভাল হয়। মিছৰীয় লোকে ইয়াক ‘নীলৰ কৃপা’ বুলি কয়।

ডবা খেলুৱৈ কালিদাস : ভবভূতিয়ে ‘উত্তৰ বামচৰিত’ লিখাৰ পাছত হেনো সম্পূৰ্ণ কাব্য কালিদাসক পঢ়ি শুনাইছিল। কালিদাসৰ ডবা খেল বৰ প্ৰিয় আছিল। তেওঁ ডবা খেলি খেলি এই কাব্য শুনি আছিল। কালিদাসে মন দি শুননা দেখি ভবভূতিৰ বৰ বেয়া লাগিল। কিন্তু শেহত যেতিয়া কালিদাসে এটা প্ৰসঙ্গত বৰ হৃদয় আৰু বসিক ভাব সুমাবলৈ কলে, তেতিয়া ভবভূতি আচৰিত হৈ গ’ল। গোটেইখন কাব্য শুনাৰ পাছত কালিদাসে কলে ‘নাটকখন ভাল হৈছে, কিন্তু এটা অনুস্বৰ অধিক হৈছে।’ বাম আৰু সীতাই কথা-বতৰা পতাৰ সন্মুখে ভবভূতিয়ে লিখিছে :

অবিদিত-গত-যামা বাত্ৰিবেৰং ব্যাংসীং ॥

[এইদৰে (এবং) নানা বকমৰ কথা পাতি পাতি কেনেকৈ যে বাতি শেষ হৈ গ’ল, সেইটো আমি বুজিবই নোৱাৰিলোঁ অথচ গোটেই বাতি শেষ হৈ গ’ল।]

যেতিয়া কালিদাসে এটা অনুস্বৰ কমাই দিয়াৰ কথা কলে, তেতিয়া সম্পূৰ্ণ অৰ্থ সলনি হৈ গ’ল। তাৰ ভিতৰলৈ এটা সোঁঠৰ আছিল :

অবিদিত-গত-যামা বাত্ৰিবেৰ ব্যাংসীং ॥

[(নানা বকমৰ কথা পাতি পাতি) কেনেকৈ যে বাতি শেষ হ’ল সেইটো আমি বুজিবই নোৱাৰিলোঁ (অৰ্থাৎ আমাৰ কথা পূৰা নহ’ল)।]

ই এক জনশ্রুতিহে, কাষণ কালিদাস আৰু ভবভূতি সমকালীন কবি নাছিল।

শান ৰাজ্য : ব্ৰহ্মদেশৰ চীনৰ সীমাৰ ওচৰৰ অৰ্দ্ধ স্বাধীন ৰাজ্য। শান মানুহৰোৰ ব্ৰহ্মদেশ, অসম, শ্ৰাম আৰু দক্ষিণ চীনত আছে। এওঁলোক দেশাত বগা, বৌদ্ধধৰ্ম্মী আৰু বৰ পৰিশ্ৰমী জাতি। এওঁলোকৰ মাজত বহু পত্নী প্ৰথাৰ প্ৰচলন আছে।

জাহাজত থকা পক্ষী : জৈসে উড়ি জাহাজকো পক্ষী ফিৰি জাহাজ পৈ আবে,— সুবদাস।

অৰ্থাৎ, যিদৰে জাহাজৰ চৰাই উৰি গৈ আকো জাহাজলৈ ঘূৰি আহে।

অনিচ্চাবত : 'অনিচ্চা যত সংস্কাৰা উৎপত্তি-বায়ধৰ্ম্মিণঃ।'

[সৃষ্টি আৰু বিনাশ এয়েই যাৰ ধৰ্ম্ম, এনেকুৱা সংস্কাৰ (সৃষ্টি পদাৰ্থ) অনিচ্চা।]

শ্ৰান্ত : ক্লান্ত মানুহৰ তত্ত্বজ্ঞান।

চিৰন্তন : চিৰকাললৈ স্থায়ী হৈ থকা। সম্পূৰ্ণজ্ঞানী মানুহৰ তত্ত্ব জ্ঞান।

সুবৰ্ণ দেশ : ব্ৰহ্মদেশৰ বৌদ্ধ কালীন নাম।

৬৭। সাগৰৰ সহবাস

ত্ৰিকাণ্ড : তিনিটা কাণ্ড বা তিনিটা ভাগ থকা। শ্ৰৱণত তিনিটা তৰা আছে। যুগ নক্ষত্ৰৰ পেটত তিনিটা তৰাৰ ইমূ ত্ৰিকাণ্ড নক্ষত্ৰ আছে। শ্ৰৱণো তাৰ নিচিনাই।, সেইকাৰণে ইয়াক ত্ৰিকাণ্ড বোলা হয়।

ধ্বন্তিক : আমি য'ত থিয় হৈ থাকোঁ, সেই ঠাইৰ মূৰৰ ওপৰত থকা আকাশৰ ভাগ বা বিন্দু। ইংৰাজীত ইয়াকে 'জেনিথ' বোলে।

নিজৰ চাকিৰ পোহৰেৰে : যিদৰে তাঁৰ বিভাগৰ 'কটু' আৰু 'কড'— এই দুয়োটা ধ্বনিৰ পৰা গোটেই লিপি তৈয়াৰ কৰা হৈছে, সেইদৰেই বাতিৰ পোহৰে যেন দূৰ-দূৰণিলৈকে বাতৰি পঠিয়ায়। দিনৰ সূৰ্য্যৰ পোহৰেও এনেকুৱা বাতৰি পঠিয়ায়। ইয়াক 'হেলিয়োগ্ৰাফ', বুলি কয়।

ত্ৰিখণ্ড সহকাৰ : আফ্ৰিকাত আদিমবাসী ক'লা মানুহৰ বাহিৰে (যিসকল গোলাম বা বনুৱা আছে) শাসক স্বৈতাজ ইউৰোপীয়ান মানুহো

আছে আৰু বেহা-বেপাৰৰ কাৰণে পূৰ্ব-কালৰ পৰা অহা মিঠা-বৰগীয়া বা হালধিয়া বৰণৰ আৰব, ভাৰতীয় আৰু চীনৰ মানুহো আছে। তিনিও খণ্ডৰ এই মানুহবোৰৰ মাজত যি সহযোগ চলে, তাক ত্ৰিখণ্ড সহকাৰ বুলি কোৱা হৈছে—যদিও এই সহযোগিতাত বৈষম্য আছে।

৬৮। বেথোল্লজ্জন

বেথোল্লজ্জন : ভূ-মধ্য-বেথা উল্লজ্জন।

শাস্তা, দুৰ্গা : শুভকৰা শাস্তা আৰু ভয়কৰী দুৰ্গা। গোবাত শাস্তা-দুৰ্গাৰ দেৱালয় আছে।

৬৯। নীলোদ্ভী

শ্ৰীঅগ্নাচাহাব : ঔদ্ধব অন্তিম ৰজাৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ শ্ৰীঅগ্নাচাহাব পন্ত। যেতিয়া এওঁ ভাৰত-চৰকাৰৰ কমিচনাৰ হৈ আফ্ৰিকাত আছিল তেতিয়া এওঁক দেখি তাৰ মানুহ যথেষ্ট প্ৰভাবিত হৈছিল।

ঈশোপনিষদ্ : ওঠৰটা মন্ত্ৰৰ এখন সৰু উপনিষদ্। শ্ৰীবিনোবাজীয়ে ইয়াক বেদৰ সাৰ আৰু গীতাৰ বীজ বুলি কৈছে। গান্ধীজীয়ে কৈছিল যে ইয়াৰ ভিতৰত হিন্দু ধৰ্মৰ গোটেই তত্ত্ব সোমাই আছে। ইয়াৰ প্ৰথম মন্ত্ৰটো তেওঁৰ বৰ প্ৰিয় আছিল, আৰু ইয়াৰ বিষয়ে তেওঁ কেইবাবাৰো আলোচনা কৰিছিল। 'ঈশোপনিষদ্'ৰ প্ৰথম মন্ত্ৰটো হৈছে এই :—

ঈশাবাস্যমিদং সৰ্বং যৎকিঞ্চ জগত্যাং জগৎ।

তেন ত্যক্তেন ভূগীথা মা গৃধঃ কস্যসিদ্ধনম্॥

এই উপনিষদক ঈশাবাস্যোপনিষদ্ বুলিও কয়।

মাণ্ডুক্য উপনিষদ্ : ঈশোপনিষদতকৈয়ো সৰু। ইয়াত কেবল বাৰটা মন্ত্ৰহে আছে। ইয়াত ওমৰ ষোণেদি সমগ্ৰ অদ্বৈত সিদ্ধান্তৰ মীমাংসা কৰা হৈছে। ইয়াৰ বিষয়ে গোড় পাদাচাৰ্যাই যি কাৰিকা লিখিছে, তাক অদ্বৈত সিদ্ধান্তৰ প্ৰথম প্ৰবন্ধ বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ভিত্তিতে শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্যাই নিজৰ মত স্থাপন কৰিছে।

অৰ্যমৰ্শ সূক্ত : 'অৰ্ণবৰ আমন্ত্ৰণ' নামৰ প্ৰকৰণত ইয়াৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

যদি মই সংকৃত কবি হলোহেঁতেন : সংকৃত কবি বাঙ্গালীকিয়ে গদ্যাকৃত
কৈছে :

স্বং তীবে ডককোটবাস্তবগতো গজে । বিহলো বং
স্বলীবে নবকান্তকাৰিণি । বং মংসোঅথবা কচ্ছপঃ ।
নৈবাণ্ড মদাক্ক-লিঙ্ক-বটা-সংঘট-বটা বণং—
কাব-ঐন্ত-সমন্ত-বৈবি-বনিতা-লক্ক-স্ততিভূঁপতিঃ ॥

মি: স্পীক (Speke) জন হেমিঞ্জ (১৮২৭—১৮৬৪) নীল নদীৰ উৎসমৰ
সন্ধান কৰোঁতা । এওঁ ভাৰতৰ সামৰিক বিভাগত ভৰ্তি হৈ পঞ্জাবৰ যুদ্ধত
খ্যাতি লাভ কৰিলে । তেওঁৰ হিমালয়, তিব্বত আদি প্ৰদেশবোৰত ফুৰাৰ
হেপাহ আছিল । আফ্ৰিকাৰ ভূগোল প্ৰচাৰ হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ ১৮৫৪
চনত বৰ্টনৰ সৈতে আফ্ৰিকালৈ গ'ল আৰু চোমালিলেওতো ভ্ৰমণ কৰিলে ।
তেওঁ নিজৰ 'What led to the Discovery of the source of the Nile'
(১৮৫৪) নামৰ কিতাপত তাৰ বৰ্ণনা কৰিছে । ইয়াৰ পাছত তেওঁ আফ্ৰিকাৰ
মাজত অবস্থিত সৰোবৰৰ সন্ধানৰ কাৰণে ওলাল । তেওঁৰ বিশ্বাস
আছিল যে উত্তৰ ফালৰ ভিক্টোৰিয়া গাঙ্গা সৰোবৰ নীলৰ উৎসমস্থান ।
তেওঁ নিজৰ এই বিশ্বাস 'The Journal of the Discovery of the source
of the Nile' নামৰ কিতাপত প্ৰমাণ কৰিছে । বৰ্টনে ইয়াৰ প্ৰতিবাদ
কৰিছিল । বৰ্টনৰ মতে টাঙ্গানিকা সৰোবৰ নীলৰ উৎসমস্থান । দুয়োৰো
মাজত বাজহুবা আলোচনা চলিল । আলোচনাৰ আগদিনা স্পীক
চিকাৰলৈ গৈছিল, আৰু তাত তেওঁ নিজেই নিজৰ বন্ধুকৰ গুলিত চিকাৰ
হৈ গ'ল ।

চন্দ্ৰগিৰি : বামাণৰ অনুসৰি সিদ্ধ আৰু সাগৰৰ সঙ্গমস্থানত অবস্থিত
শতশৃঙ্গ পৰ্বত । ইয়াত 'কবেন জোৰী' পৰ্বত আছে ।

মেক পৰ্বত : ভাগৱতৰ কথা অনুসৰি জম্বুদ্বীপত থকা ইলাবুতৰ মাজত
অবস্থিত সোণৰ পৰ্বত । ইয়াত মধ্য আফ্ৰিকাৰ উসী নামৰ এটা পৰ্বত
আছে যি কিলীমাঞ্জাৰোৰ ওচৰত ।

অচ্ছাদ সৰোবৰ : বাণভট্টৰ কাদম্বৰীৰ পৰা এই নাম লোৱা হৈছে ।

'স্তম্ভ-বাণী' : মঙ্গল-বাণী । ইংৰাজীত 'গোম্পল' ।

নীলোদ্ভী

ফৈনলী : চাব হেনবী মাৰ্টন (১৮৪০-১৯০৪) এজন সাধাৰণ খেতিয়কৰ ল'ৰা আছিল। এওঁৰ আচল নাম জন বোলাও। এওঁ ল'ৰালি কালত বৰ কঁউত কটাইছিল। শিক্ষকক মাৰি-কিলাই কুলৰ পৰা পলাই গৈছিল। তাৰ পাছত বেজি-সূতা বেচা মানুহৰ ঘৰত কাম কৰিছিল। মাজতে কচাইৰ তাতো কাম কৰিলে। শেহত নিউ অৰ্লিয়েল (আমেৰিকা) লৈ যোৱা এখন জাহাজত উঠি কেবিন-বয়ৰ কাম ললে। তাত ফৈনলী নামৰ এজন ব্যৱসায়ীয়ে তেওঁক বৰ মৰম কৰিলে। শেহত তেওঁ বোলাওক দত্তকৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰাই তেওঁৰ নাম ফৈনলী হ'ল। পালিত পিতাৰ মৃত্যুৰ পাছত এওঁ সৈন্য বিভাগত যোগ দিলে। যুদ্ধ চলি থকা অৱস্থাত এওঁ বন্দী হ'ল। যুদ্ধ হোৱাৰ পাছত যেতিয়া ঘৰলৈ ঘূৰি আহিল, তেতিয়া তেওঁক মাকে ঘৰত সোমাবলৈ নিদিলে। এইকাৰণে তেওঁৰ অন্তৰত বৰ আঘাত লাগিল। এতিয়া এটুকুৰা কটিব কাৰণে তেওঁ খালাচীৰ জীৱন-যাপন কৰিব লগীয়া হ'ল। এইবাৰ আমেৰিকাৰ নৌ বিভাগত সোমাল। শেহত বাতৰি কাকতত প্ৰবন্ধ লিখিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ বৰ্ণনা শক্তি অসাধাৰণ আছিল। কেইবাখনো যুদ্ধত সংবাদদাতাকৰূপে কাম কৰিছিল। ১৮৬১ চনত 'নিউইয়ৰ্ক হেৰাল্ড'ৰ সঞ্চালকে এওঁক তাঁৰ যোগে পেৰিচলৈ মাতি নিলে আৰু আফ্ৰিকাৰ অনুসন্ধানত ওলোৱা লিভিংষ্টোনক বিচাৰিবলৈ আদেশ দিলে। প্ৰায় এবছৰ বতাহ বৰষুণত ঘূৰি ফুৰাৰ পাছত ১৮৭১ চনৰ ১০ নবেম্বৰত লিভিংষ্টোনক উজীজীত পালেগৈ। তেওঁ "How I found Livingstone" (১৮৭২) নামৰ কিতাপত এই যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। আৰম্ভতে মানুহে তেওঁৰ গল্প শুনি বিশ্বাস কৰা নাছিল। কিন্তু, যেতিয়া তেওঁ লিভিংষ্টোনৰ ডায়েৰী (দিনপঞ্জী) দেখুৱালে, তেতিয়াহে মানুহে বিশ্বাস কৰিলে। বাণী ভিক্টোৰিয়াই তেওঁক বস্ত্ৰ-খচিত টেমা উপহাৰ দিছিল। কিন্তু এই বিষয়ে মানুহে তেওঁৰ ওপৰত যি অশ্বিনাস দেখুৱাইছিল আৰু গালি-শপনি পাৰিছিল, এইবাবে চিৰদিনৰ কাৰণে তেওঁৰ মন ভাগি গ'ল।

১৮৭৪ চনত লিভিংষ্টোনৰ মৃত্যু হল। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ অপূৰ্ণ কাম পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে 'ডেইলি টেলিগ্ৰাফ'ৰ মালিকে বৰজনি তুলি ফৈনলীক

দিলে আৰু এওঁৰ নেতৃত্বত আফ্ৰিকালৈ এটা দল পঠালে। তিনবছৰ পাছত তেওঁ এইটো প্ৰমাণ কৰিলে, যে লিভিংষ্টোনে যাক ‘লুৱাবাবা’ বুলি কৈছিল, ই আৰু কান্জী নদী একেই। তেওঁ ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ নৌপথো নিশ্চিত কৰি দিলে। এই কামৰ কাৰণে তেওঁ যি কষ্ট কৰিছিল, সি অৰ্বণীয়। তেওঁ ভিক্টোৰিয়া ন্যাজাৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰিলে। টাঙ্গানিয়াৰ দীৰ্ঘতা আৰু সীমাও নিশ্চিত হৈ গ’ল। ইয়াৰ পাছত ডেবেক নামৰ নতুন সৰোবৰৰ অনুসন্ধান কৰিলে। তেওঁ ‘Through the Dark Continent’ নামৰ কিতাপত এই যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁৰ এই যাত্ৰাৰ কাৰণেই নীল-নদীৰ উদগামৰ দাঁতি-কাষৰৰ সকলোবোৰ প্ৰদেশ ইংৰাজৰ হাতলৈ আহি পৰিল।

কান্জী নৈয়ে যে আফ্ৰিকাৰ মাজৰ প্ৰদেশক ভেদ কৰি জলপথৰ নিৰ্মাণ কৰিছে, এইটোও তেওঁৰ মহত্বপূৰ্ণ অনুসন্ধান। বেলজিয়মৰ ৰজা দ্বিতীয় লিয়োপোল্ডে খুব ভালকৈ ইয়াৰ মহত্ব বুজিব পাৰিলে। সেইকাৰণে আফ্ৰিকাৰ পৰা উলটি অহা নিজৰ কিছুমান মানুহক ষ্টেনলীৰ লগত দেখা কৰিবলৈ তেওঁ মাৰ্চেলচলৈ পঠিয়াই দিলে। তেওঁলোকে ৰজাৰ পক্ষৰ পৰা আকৌ ষ্টেনলীক কান্জোলৈ যাবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। কিন্তু সেই সময়ত ষ্টেনলীয়ে অলপ জ্বৰি লব খুজিছিল। এতেকে তেওঁ এই অনুৰোধ বন্ধা নকৰিলে। ১৮৭৯ চনত লিয়োপোল্ডে তেওঁক আকৌ যাবলৈ মান্তি কৰিলে। তেতিয়া ষ্টেনলীয়ে ইংৰাজ বেপাৰী-বোৰৰ মাজত কান্জোৰ প্ৰতি আগ্ৰহ জন্মাবৰ কাৰণে উঠি-পৰি লাগিছিল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ তেওঁলোকে ষ্টেনলীৰ এই আগ্ৰহৰ মূল্য দিব নোৱাৰিলে। সেইকাৰণে তেওঁ ক্ৰচেলচলৈ গৈ লিয়োপোল্ডক জনালে আৰু তেওঁৰ পৰিকল্পনা মানি ললে। তেওঁ আকৌ কান্জোলৈ গ’ল। পাঁচবছৰ অশেষ পৰিশ্ৰম কৰাৰ পাছত লিয়োপোল্ডৰ আধিপত্যত কান্জোত স্বাধীন ৰাজ্য স্থাপন কৰিলে। ইয়াৰ বৰ্ণনা তেওঁ “The Congo and the founding of its free state” (১৮৮৫) নামৰ কিতাপত লিখি ধৈ গৈছে।

১৮৮৪ চনত তেওঁ আকৌ ইউৰোপলৈ ঘূৰি আহিল। তেওঁ নিজৰ বক্তৃতাৰ যোগেদি জাৰ্মানীত আফ্ৰিকাৰ সম্বন্ধে আগ্ৰহ জন্মালে। আফ্ৰিকাক

ইউৰোপ ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবৰ কাৰণে প্ৰতিযোগিতা আবহু হ'ল। টেন্‌লী ইংলেণ্ডত আছিল; কিন্তু বেলজিয়মৰ ৰজাৰ প্ৰতি তেওঁৰ বি নিষ্ঠাভাৱ আছিল সি তেওঁক আকৰ্ষণ কৰিছিল। দুয়ো দেশৰ হিতসাধন কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ আকৌ আফ্ৰিকালৈ গ'ল। ভূ-মধ্য ৰেখাৰ দাঁতি কাষৰৰ প্ৰদেশত ঘূৰোতে তেওঁৰ কেইবাজনো লগৰীয়া মৃত্যু-মুখত পৰিল কিন্তু, তথাপি তেওঁ সাহস নেহেৰুৱালে। তেওঁ নিজৰ কাম কৰি গ'ল আৰু ইংৰাজৰ কাৰণে তেওঁ তাৰ বিষয়াৰ পৰা যথেষ্ট সুবিধা আদায় কৰি ললে। তেওঁ এই ভ্ৰম্যনক যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা 'In Darkest Africa' (১৮৯০) নামৰ কিতাপত লিপিবদ্ধ কৰিছে।

এই যাত্ৰাৰ পাছত যেতিয়া ইংলেণ্ডলৈ উলটি আহিল, তেতিয়া তেওঁক নানা ধৰণেৰে সন্মান জনোৱা হ'ল। অক্সফোৰ্ড আৰু কেম্ব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ে তেওঁক অনাবৰী ডিগ্ৰী প্ৰদান কৰিলে। তেওঁ এগৰাকী কলাপ্ৰেমী নাৰীক বিয়া কৰালে। পত্নীৰ আগ্ৰহৰ কাৰণে তেওঁক পাৰ্লিয়ামেণ্টলৈ নিৰ্বাচন কৰা হ'ল। কিন্তু, তাত তেওঁৰ বিশেষ আগ্ৰহ নাছিল। নিজৰ যৌৱন-কালৰ যাত্ৰা কাহিনী তেওঁ 'My early travels and adventures!' নামৰ কিতাপত বৰ্ণনা কৰি গৈছে। ১৮৯৭ চনত তেওঁ শেষবাৰৰ কাৰণে আফ্ৰিকালৈ গ'ল। 'Through south Africa' নামৰ কিতাপত তেওঁ ইয়াৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ১৮৯৯ চনত ইংলেণ্ডৰ ৰজাই তেওঁক 'নাইট' উপাধিৰে বিভূষিত কৰিলে। জীৱনৰ অন্তিম কালত সংসাৰৰ পৰা বিৰক্ত হৈ ১৯০৪ চনত তেওঁ ইহলীল। সম্বৰণ কৰিলে।

মিচৰ সংস্কৃতি : মিশ্ৰ দেশত পুৰোহিত, ৰাজ-বিষয়া, খেতিয়ক, শিল্পী, বনুৱা এওঁলোকেই সমাজ ব্যৱস্থাপক আছিল।

অফলাতুনৰ সমাজ-ৰচনা : অফলাতুনে তেওঁৰ 'ৰিপাব্লিক' নামৰ কিতাপত নগৰ আৰু ৰাজ্যৰ আদৰ্শৰ ছবি দাঙি ধৰিছে, যত তেওঁ মানুহক চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছে—(১) শাসক-তত্ত্বজ্ঞ, (২) যোদ্ধা, কৃষক, শিল্পী আৰু ব্যৱসায়ী, (৪) দাস।

অশ্বখামা : অশ্ব + খামন্। খামন্ = 'বল। ইয়াত 'খামন্'ৰ 'ন্' লোপ হৈছে।

৭০। বৰ্ণাগান

কালিদাসৰ শ্লোক : শ্লোকটো হৈছে এনেকুৱা—

নবজলধৰঃ সন্নদ্ধোঅয়ং ন দৃষ্টনিশাচৰঃ ।

সুবধগুৰিদং দূৰাকৃষ্টং ন নাম শবাসনম্ ॥

অয়মপি পটুৰ্ধাৰাসাবো ন বাণ পৰম্পৰা ।

কনক-নিকষ স্নিগ্ধা বিহ্যাং শ্ৰিয়া ন মমোৰশীম্ ॥

—বিজয়োৰশীয়ম্ । ৪ অঙ্ক ৭ শ্লোক ।

ই নিশ্চয় অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ । শ্লোকৰ অৰ্থ মূল কিতাপত দিয়া হৈছে ।

চিৰ প্ৰবাসী : আমাৰ মানুহে চিৰ-প্ৰবাসক মৰণ-ভূল্য মানে । ‘বোণী, চিৰপ্ৰবাসী...যজ্ঞীৱতি তদ্বৰণম্ ।’

জীৱন প্ৰবাহক পবাস্ত কৰা সাঁকো : জীৱন প্ৰবাহ পানীৰ প্ৰবাহ । পানীৰ প্ৰবাহে মানুহক সিপাৰলৈ আগ বাঢ়ি যোৱাত বাধা দিয়ে । কিন্তু নৈৰ ওপৰত সেতু বন্ধা থাকিলে নৈৰ এই বাধা দিয়া শক্তি ক্ষীণ হৈ যায় ।

সেতু : সেতুৰ অৰ্থ হৈছে বান্ধ , মথাউৰী ।

এটা চবাই বাহৰ ৰূপ : এই উপমা উপনিষদৰ এটা বাণীৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

‘যত্র ভৱতি বিশ্বং একনীডম্ ।’

য’ত সমগ্ৰ বিশ্বই এটা সৰু চবাইৰ বাহ হৈ পৰে, তাত স্বয়ং ভগৱানেই পক্ষীৰূপ ধাৰণ কৰি এনে চবাইৰ বাহত থকা জীৱবোৰক উদ্ধতা প্ৰদান কৰে ।

কাৰবাব : বহু বাজ্যৰ পশ্চিম সাগৰ-তটত অতিশয় সুন্দৰ বন্দৰ, য’ত বাল্যকালত লিখকে কেইবাবছৰো কটাইছিল । লিখকৰ ‘স্বৰণ যাত্ৰা’ নামৰ কিতাপত কেইবা বাৰো কাৰবাবৰ প্ৰসঙ্গ আহিছে ।

জীৱন-চক্ৰ : গীতাৰ ৩ অধ্যায়ত ১৬ শ্লোকত এই প্ৰবৰ্ত্তিত জীৱন চক্ৰৰ উল্লেখ কৰা হৈছে । এই সন্দেহে লিখকৰ ‘জীৱন-চক্ৰ’ নামৰ প্ৰবন্ধ বিশেষভাৱে পঢ়িবলগীয়া ।

পৰম্পৰাবলম্বনৰ দ্বাৰা সম্পাদিত স্বাশ্ৰয় : ব্যক্তিগত জীৱনৰ কাৰণে স্বাশ্ৰয়ৰ প্ৰয়োজন । সামাজিক জীৱনৰ আধাৰত পৰম্পৰ অবলম্বনেই

প্ৰধান।’ এনেকুৱা পৰস্পৰাবলম্বনত যেতিয়া আদান-প্ৰদান হয়, তেতিয়া আনৰ ওপৰত জীৱনৰ তাৰ নজপাটক বয়ং বাবলদ্বী হৈ পৰে।

যজ্ঞ-চক্ৰ : গীতাত জীৱন-চক্ৰকে যজ্ঞ-চক্ৰ বুলি কোৱা হৈছে। মন কৰক, ‘সহযজ্ঞাঃ প্ৰজাঃ সৃষ্টা ই’—গীতা, অধ্যায় ৩, শ্লোক ১০-১৬।

অৱতাৰ কৃত্য : অৱতাৰৰ শৰ্কাৰ হৈছে তললৈ নমা। স্বৰযুগৰ পানী ওপৰৰ পৰা তললৈ নামি আহে। ভগৱানেও তললৈ নামি আহি মনুষ্যৰূপ ধাৰণ কৰে। তেতিয়া তেওঁক অৱতাৰ বোলা হয়।

কুক্কেত্ৰ : ভাৰতীয় যুদ্ধৰ বণভূমি।

মখমলৰ পোক : ইয়াক ইল্লগোপ বুলি কোৱা হয়।

বিতোপন শোভা : মখমলৰ কাপোৰত যেনেকুৱা শোভা হয়, তেনেকুৱা। এফালৰ পৰা চালে ডাঠ বং যেন লাগে, আনফালৰ পৰা চালে সিয়েই পাতল আৰু আন বৰণৰ হৈ পৰে। ইংৰাজীত ইয়াক ‘Shot’ বুলি কয়।

আকাশৰ সকলোবোৰ দেৱ : তৰাবোৰ।

‘মধুবেণ সমাপয়েৎ’ : আহাৰৰ সৰ্বশেষ বস্তু মিঠা হোৱা উচিত।

‘ঋতু সংহাৰ’ : কালিদাসৰ এখন অত্যন্ত সুন্দৰ কাব্য, য’ত ছটা ঋতুৰ বৰ্ণনা আছে।

ঋতুভ্যা : বিয়াৰ সময়ত সপ্ত-পদী ৰাৰা গৃহস্থাপ্ৰমৰ কাৰণে যি জীৱন-দীক্ষা লোৱা হয়, তাৰ ষষ্ঠ প্ৰতিজ্ঞা হৈছে ‘ঋতুভ্যাঃ’। ‘জীৱনত আমি দুয়ো ঋতু পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগে লগে জীৱন-পৰিৱৰ্ত্তনো কৰিম,—সেই প্ৰতিজ্ঞাৰ ভাব এয়েই।
